

تذکروں کا تذکرہ نمبر مئی و جون سالنامہ ۱۹۶۴ء

مولفہ و مرتبہ
فرمان فتنوی

قیمت فی کاپی
چار روپے

نہر سالانہ
دس روپے

نگارِ پاکستان - ۳۲ گارڈن مارکیٹ - کراچی ۳

منظور شدہ برائے مدارس کراچی۔ بموجب سرکلر نمبر ڈی/ایف۔ یو پی۔ — بی ۳۶۶۹ — ۷۸ محلہ تقسیم کراچی
پرنٹر پبلشر: عارف نیازی نے انٹرنیشنل پریس کراچی سے چھپوا کر ادارہ ادب عالیہ سے شائع کیا۔ کتابت: عالم علی خاں

**Collection of Prof. Muhammad Iqbal Mujaddidi
Preserved in Punjab University Library.**

پروفیسر محمد اقبال مجددی کا مجموعہ
پنجاب یونیورسٹی لائبریری میں محفوظ شدہ

(جون کا پرچہ الگ شائع نہ ہوگا)

137860

فہرست

مدیر اعلیٰ - نیاز فتحپوری

شمارہ ۵ و ۶	فہرست مضامین سالنامہ مئی و جون ۱۹۶۴ء	۴۳ واں سال
۵	نیاز فتحپوری	۱۔ حرف اول
۶	فرمان فتحپوری	۲۔ ملاحظات
۷	"	۳۔ اردو شعرا کے تذکرے اور تذکرہ نگاری
۷	"	۱۔ فارسی تذکروں کی قدامت
۹	"	۲۔ فارسی شعرا کا پہلا تذکرہ
۱۱	"	۳۔ فارسی تذکرے اور تذکرہ نگاری سے قبل
۱۲	"	۴۔ فارسی تذکروں کی نوعیت و اہمیت
۱۴	"	۵۔ اردو شعرا کے تذکروں کا آغاز اور پہلا تذکرہ
۱۶	"	۶۔ تذکرہ نگاری کے محرکات
۲۲	"	۷۔ اردو شعرا کے تذکروں کی تعداد
۲۸	"	۸۔ اردو تذکروں کی قسمیں
۲۹	"	۹۔ اردو تذکروں کی معنوی حیثیت
۳۲	"	۱۰۔ اردو تذکروں کی تنقیدی اہمیت
۳۶	"	۱۱۔ تذکروں کی سوانحی اہمیت
۳۹	"	۱۲۔ تذکروں کی تاریخی اہمیت
۴۰	"	۱۳۔ تذکرہ نگاری کیا ہے ؟
۴۱	"	۴۔ شعرائے اردو کے تذکروں کا تعارف
۴۱	"	۱۴۔ نکات الشعرا از میر تقی میر مرقومہ ۱۱۶۵ھ مطابق ۱۷۵۲ء (فارسی)
۴۳	"	۲۔ گلشن گفتار از حمید ازنگ آبادی مرقومہ ۱۱۶۵ھ مطابق ۱۷۵۲ء (فارسی)

۴۴	فرمان فتحپوری	۳- تحفۃ الشعرا از افضل بیگ قاتشال مرقوم ۱۱۶۵ھ مطابق ۱۷۵۲ء (فارسی)
۴۶	"	۴- ریختہ گویاں از فتح علی حسنی گرویزی مرقوم ۱۱۶۶ھ مطابق ۱۷۵۳ء (فارسی)
۴۸	"	۵- مخزن نکات از قیام الدین قائم مرقوم ۱۱۶۸ھ مطابق ۱۷۵۵ء (فارسی)
۵۱	"	۶- ریاض حسنی از عنایت اللہ فوت مرقوم ۱۱۶۸ھ مطابق ۱۷۵۵ء (فارسی)
۵۴	"	۷- چمنستان شعرا از پچھی نرائن شفیق مرقوم ۱۱۷۵ھ مطابق ۱۷۶۲ء (فارسی)
۵۸	"	۸- طبقات الشعرا از قدرت اللہ شوق مرقوم ۱۱۸۸ھ مطابق ۱۷۷۴ء (فارسی)
۳۳۸	"	۹- بہار و خزاں از بہار الدین حسین خاں عروج قبل ۱۱۹۲ھ مطابق ۱۷۷۸ء (فارسی)
۶۲	"	۱۰- تذکرہ شعرائے اردو از میر حسن دہلوی مرقوم ۱۱۸۸-۹۲ھ مطابق ۱۷۷۴-۸۰ء (فارسی)
۶۸	"	۱۱- گل عجائب از اسد علی خاں تنہا مرقوم ۱۱۹۲ھ مطابق ۱۷۷۸ء (فارسی)
۷۰	"	۱۲- تذکرہ شورش از سید غلام حسین شورش مرقوم ۱۱۹۳ھ مطابق ۱۷۷۹ء (فارسی)
۳۴۰	"	۱۳- مسرت افزا از ابوالحسن مرقوم ۱۱۹۴ھ مطابق ۱۷۸۰ء (فارسی)
۳۴۱	"	۱۴- گلشن سخن از مرزا کاظم مبتلا لکھنوی مرقوم ۱۱۹۴ھ مطابق ۱۷۸۰ء (فارسی)
۷۳	"	۱۵- گلزار ابراہیم از محمد ابراہیم خاں قلیل مرقوم ۱۱۹۸ھ مطابق ۱۷۸۴ء (فارسی)
۷۸	"	۱۶- تذکرہ ہندی از غلام ہمدانی مصحفی مرقوم ۱۲۰۹ھ مطابق ۱۷۹۵ء (فارسی)
۸۱	"	۱۷- عیار الشعرا از خوب چند ذکا مرقوم ۱۲۱۳ھ مطابق ۱۷۹۹ء (فارسی)
۹۳	"	۱۸- تذکرہ عشقی از وجیہ الدین عشقی مرقوم ۱۲۱۵ھ مطابق ۱۸۰۱ء (فارسی)
۹۷	"	۱۹- گلشن ہند از مرزا علی لطف مرقوم ۱۲۱۵ھ مطابق ۱۸۰۱ء (اردو)
۹۹	"	۲۰- عمدہ منتخبہ از اعظم الدولہ سرور مرقوم ۱۲۱۶-۱۹ھ مطابق ۱۸۰۱-۴ء (فارسی)
۱۰۹	"	۲۱- مجموعۃ الانتخاب از شاہ کمال مرقوم ۱۲۲۱ھ مطابق ۱۸۰۳ء (فارسی)
۱۱۱	"	۲۲- ریاض النعمان از غلام ہمدانی مصحفی مرقوم ۱۲۲۱ھ مطابق ۱۸۰۳ء (فارسی)
۱۱۵	"	۲۳- مجنونہ لغز از قدرت اللہ قاسم مرقوم ۱۲۲۱ھ مطابق ۱۸۰۳ء (فارسی)
۳۴۷	"	۲۴- تذکرہ بے جگر از خیراتی لعل جگر مرقوم ۱۲۲۱-۵۱ھ مطابق ۱۸۰۳-۴۷ء (فارسی)
۱۲۲	"	۲۵- دیوان جہاں از بینی نرائن جہاں مرقوم ۱۲۲۲ھ مطابق ۱۸۰۷ء (فارسی)
۳۴۳	"	۲۶- طبقات سخن از غلام محی الدین مبتلا لکھنوی مرقوم ۱۲۲۳ھ مطابق ۱۸۰۷ء (فارسی)
۳۴۷	"	۲۷- تذکرۃ الشعرا از ابن امین طوفان مرقوم ۱۲۲۴-۵۱ھ مطابق ۱۸۰۳-۳۵ء (فارسی)
۱۲۶	"	۲۸- دستور النصاحت از احمد علی خاں یکتا مرقوم ۱۲۲۹ھ مطابق ۱۸۱۳ء (فارسی)
۱۲۸	"	۲۹- گلشن بے خار از مصطفیٰ خاں شیفتہ مرقوم ۱۲۳۰ھ مطابق ۱۸۱۴ء (فارسی)
۱۳۷	"	۳۰- تاریخ ادب ہندوستانی از گارساں داسی مرقوم ۱۲۵۶-۸۷ھ مطابق ۱۸۳۹-۶۰ء (فرانسیسی)
۱۷۰	"	۳۱- انتخاب دواہین از امام بخش صہبائی مرقوم ۱۲۶۰ھ مطابق ۱۸۴۴ء (اردو)

تذکرہ شعرائے پنجاب مرتبہ علامہ محمد رفیع صاحب
کرنل علیہ الرحمہ

۱۷۱	فرمان فتحپوری	۳۲ - مداح الشعرا از عنایت حسین خاں مجبور مرقومہ ۱۲۶۰ھ مطابق ۱۸۴۳ء (فارسی)
۱۷۳	"	۳۳ - تذکرہ بہار بے خزاں از احمد حسن سحر مرقومہ ۱۲۶۱ھ مطابق ۱۸۴۵ء (فارسی)
۱۷۵	"	۳۴ - گلستانہ نازینیاں از کریم الدین مرقومہ ۱۲۶۱ھ مطابق ۱۸۴۵ء (اردو)
۱۷۷	"	۳۵ - گلستان بے خزاں از قطب الدین باطن مرقومہ ۱۲۶۱ھ مطابق ۱۸۴۵ء (اردو)
۱۸۹	"	۳۶ - خوش معرکہ زیبا از سعادت خاں مرقومہ ۱۲۶۲ھ مطابق ۱۸۴۶ء (اردو)
۲۰۰	"	۳۷ - طبقات الشعراء ہند از کریم الدین فیض صا مرقومہ ۱۲۶۳ھ مطابق ۱۸۴۷ء (اردو)
۲۰	"	۳۸ - مخزن شعرا از نور الدین خاں فائق مرقومہ ۱۲۹۷ھ مطابق ۱۸۸۰ء (اردو)
۲۱۲۹	"	۳۹ - سراپا سخن از محسن علی محسن مرقومہ ۱۲۹۹ھ مطابق ۱۸۵۲ء (اردو)
۲۲۳	"	۴۰ - یادگار شعرا از اشپرنگر مرقومہ ۱۲۹۹ھ مطابق ۱۸۵۳ء (انگریزی)
۲۲۳	"	۴۱ - گلشن ہمیشہ بہار از نصر الدین خاں خودجوی مرقومہ ۱۲۷۱ھ مطابق ۱۸۵۴ء (فارسی)
۲۵۰	"	۴۲ - گلستان سخن از قادر بخش خاں صابر مرقومہ ۱۲۷۱ھ مطابق ۱۸۵۵ء (اردو)
۲۵۸	"	۴۳ - سخن شعرا از عبد الغفور نسلخ مرقومہ ۱۲۸۱ھ مطابق ۱۸۶۴ء (اردو)
۲۸۷	"	۴۴ - خزینۃ العلوم از درگاہ پرشاد نادر مرقومہ ۱۲۸۹ھ مطابق ۱۸۷۱ء (اردو)
۲۹۲	"	۴۵ - فرح بخش از شوکت علی خاں مرقومہ ۱۲۸۸ھ مطابق ۱۸۷۱ء (اردو)
۲۹۲	"	۴۶ - شمیم سخن حصہ اول از عبدالحی صفابدیونی مرقومہ ۱۲۸۹ھ مطابق ۱۸۷۲ء (اردو)
۳۰۴	"	۴۷ - شمیم سخن حصہ دوم از عبدالحی صفابدیونی مرقومہ ۱۲۸۹ھ مطابق ۱۸۷۲ء (اردو)
۳۰۷	"	۴۸ - انتخاب یادگار از امیر مینائی مرقومہ ۱۲۹۰ھ مطابق ۱۸۷۳ء (اردو)
۳۱۳	"	۴۹ - عروس الاذکار از نصیر الدین احمد نقاش مرقومہ ۱۲۹۲ھ مطابق ۱۸۷۵ء (اردو)
۳۱۸	"	۵۰ - بہارستان ناز از فصیح الدین رنج مرقومہ ۱۲۹۳ھ مطابق ۱۸۷۶ء (اردو)
۳۲۱	"	۵۱ - چمن انداز از درگاہ پرشاد نادر مرقومہ ۱۲۹۴ھ مطابق ۱۸۷۷ء (اردو)
	"	۵۲ - طور کلیم از سید نور الحسن مرقومہ ۱۲۹۷ھ مطابق ۱۸۸۰ء (اردو)
۳۲۲	"	۵۳ - بزم سخن از سید علی حسن خاں مرقومہ ۱۲۹۷ھ مطابق ۱۸۸۰ء (فارسی)
۳۳۵	"	۵۴ - آب حیات از محمد حسین آزاد مرقومہ ۱۲۹۷ھ مطابق ۱۸۸۰ء (اردو)
۳۴۸	"	۵ - فارسی شعرا کے تذکرے ایک نظر میں
۳۵۱	"	۶ - فارسی شعرا کے بعض دوسرے ماخذ

حرفِ اول

نیاز فتنوری

شمار کی گزشتہ ۳۴ سالہ زندگی کا یہ بالکل پہلا واقعہ ہے کہ اس سالنامہ پریس کو جا رہا ہے اس حال میں کہ اس کی جمع و ترتیب میں سوا ان چند تہیدی سطور کے ایک لفظ بھی میرے قلم کا نہیں ہے۔ ہاں اگر (اللہ تعالیٰ علی الخیر کفًا علیہ) کوئی معقول و صحیح بات ہے تو یہ فخر و مدح مجھے حاصل ہے کہ سالنامہ کے موجودہ موضوع کی طرف میں نے ہی فرمان صاحب کو متوجہ کیا اور انھوں نے بڑی خوشی کے ساتھ اس تجویز کو مان لیا۔ کیونکہ وہ خود اس موضوع پر عرصہ سے غور کر رہے تھے۔ اور کافی مواد ان کے پاس جمع تھا۔ یقیناً یہ بالکل خدا ساز بات تھی اور حسن اتفاق سے جوائن کی خوشی، وہ ہی مراد عا ہوا

اس خاص موضوع پر سالنامہ کی جمع و ترتیب کا خیال اول اول جنوری ۱۹۳۵ء کا سالنامہ (اردو شاعری نمبر) نکالنے کے بعد ہی میرے ذہن میں آیا تھا۔ لیکن چونکہ میں سمجھتا تھا یہ کام صرف ایک شخص کے کرنے کا نہیں ہے اس لئے میں خاموش رہا کیونکہ وہ ایک شخص میں نہیں ہو سکتا تھا۔ میرے پاس نہ دقت آتا تھا کہ شمار اور اپنی زندگی کی تمام ذمہ داریوں سے اعراض کر کے صرف اسی کام میں لگ جاتا اور اتنی ہمت و توانائی کہ تمام تذکروں کو فراہم کر تا اور ان کا مطالعہ کر کے خود کوئی تذکرہ ان تذکروں کا مرتب کر سکتا۔ نتیجہ یہ ہوا کہ یہ خیال میں نے ترک کر دیا تاہم اس خیال نے ایک اور صورت اختیار کر لی۔ یعنی پورے پانچ سال تک غور کرنے کے بعد میں نے سوچا کہ کیوں نہ عہد حاضر کے مشہور غزل گو شعرا کو خود اپنے حالات لکھنے اور اپنے کلام کے انتخاب کرنے کی طرف متوجہ کیا جائے اور اس طرح ۳۴ شعرا کا خود نوشت تذکرہ (سالنامہ ۳۴ء) پیش کرنے میں کامیاب ہو گیا، جن میں اب صرف گیارہ حضرات بقید حیات ہیں اور باقی بیس ہم سے ہمیشہ کیلئے جدا ہو گئے ہر چند یہ تذکرہ اپنی نوعیت کے لحاظ سے بالکل نئی چیز تھا اور غالباً اتنا ہی اہم بھی تاہم کئی طرح میرا جی چاہتا تھا کہ اس دقت تک جتنے تذکرے لکھے جا چکے ہیں ان کی بھی ایک مکمل فہرست مع ایضاحی استدراکات کے یکجا کر دی جائے تاکہ ادبیات پر کام کرنے والوں کے راہ میں آسانیاں پیدا ہو جائیں لیکن میں تنہا اپنی محنت شاقہ برداشت نہیں کر سکتا تھا اس لئے میری یہ خواہش پوری نہ ہوئی اور دقت گزرتا گیا۔ یہاں تک کہ میں کراچی چلا آیا اور میرے آنے کے بعد فرمان صاحب نے "سالنامہ نیاز نمبر" کی طرح ٹال دی۔

اس کے بعد میری رائے یہ ہوئی کہ "اشاعت سالنامہ" کی رسم کو بالکل ختم کر دیا جائے کیونکہ اب اس ذمہ داری کو اپنے سر لینے کی ہمت میں اپنے آپ سے نہیں پاتا۔ لیکن جن اتفاق سے میرے عزیز و بہن دوست جناب فرمان - ادارہ نگار - کی ذمہ داریاں نبھانے کے لئے آمادہ ہو گئے اور ای کے ساتھ زندگی گزارتے ہوئے عارف نیاز جی جو نگار کی اشاعت و طباعت میں غیر معمولی محنت و محسوس لے رہے ہیں اس کو منظور نہیں کیا کہ اس دیرینہ روایت کو ختم کر دیا جائے، لہذا اس طرح یہ سالنامہ وجود میں آیا۔

اب رہا یہ امر کہ وہ کیا اور کیا ہے۔ سواس کی تفصیل میں جانے کی ضرورت نہیں اسے پڑھئے اور خود فیصلہ کیجئے اس میں تذکرہ نگاری کی تاریخ اس کی فنی حیثیت، اس کے اداد و محرکات اور خدا جانے اور کتنے اہم مباحث شامل ہیں اور اس طرح اس کی حیثیت ایک ایسے تحقیقی مقالہ کی سی ہو گئی ہے جس میں بحث کے کسی پہلو کو تشنہ نہیں رہنے دیا گیا۔

مجھے امید ہے کہ نہ صرف طلبہ بلکہ اکابر علم و ادب کے لئے بھی یہ سالنامہ بڑی قیمتی دستاویز ثابت ہو گا اور ہماری درس گاہیں بھی اس سے مستفید ہونگی

ملاحظات

ابھی "نیاز نمبر" کا شمار پوری طرح نہ اتر سکا کہ ۶۴ء کے سالنامے کا نشہ طلوع ہوا۔ نیاز صاحب سے ذکر آیا، دو ایک منٹ خاموش رہنے کے بعد بولے: "نکال سکتے ہیں تو تذکروں کا تذکرہ نمبر نکالے"۔ موضوع کی حد تک میں نے یہ جانا کہ گویا یہ بھی میرے دل میں ہے، لیکن جب نیاز صاحب نے اپنے پہلے دہر کا قیاس کر کے یہ فرمایا کہ "وقت کم ہے پورا سالنامہ آپ کو لکھنا ہو گا" تو میں ایک طرح کی ذہنی الجھن میں پڑ گیا۔ دساکلی کی کمی، اپنی کم علمی، موضوع کی وسعت و پیچیدگی اور عدیم الفرستی کا یہ مشورہ کہ اس ذمہ داری کو سر دست ہرگز قبول نہ کیا جائے لیکن اپنی طبیعت، نیاز صاحب کی خواہش، نگار کے سالناموں کی روایت اور غیرت علمی کا یہ تقاضا کہ یہ نمبر ضرور شائع کیا جائے، کئی دن اسی تذبذب میں گزر گئے۔ آخر کار غالب کے اس شعر نے سے

در بلا بودن به از بیم بلا است
تعد دریا سلسبیل رودے دریا آتش است

سہارا دیا اور میں نے سود و زیاں کی حدود سے آگے بڑھ کر کام شروع کر دیا۔

اس کے بعد بعض تذکروں کے اصل نام، مصنف، سال تصنیف، سن طباعت، فہرست شعرا اور دوسری معلومات کی تصحیح و فراہمی میں کتنی مشکلات کا سامنا کرنا پڑا۔ اس کی بے کیف داستان آپ کو سننے سے کوئی فائدہ نہیں اور آپ اسے سنیں بھی کیوں؟ — مختصر یوں سمجھ لیجئے کہ میں غالب کی طرفداری سے باز رہا اور عرفی کے اس قول کا معترف ہوتا گیا کہ "موج دریا سلسبیل و تعد دریا آتش است"۔

اب یہ نمبر آپ کے سامنے ہے، کیسا ہے؟ کیا ہے؟ اس کے متعلق آپ حکم لگائیں۔ مجھے صرف اتنا کہنا ہے کہ یہ کام جیسا بھی ہے بڑی حد تک تحقیقی نوعیت کا ہے اور تحقیق کی راہ آسان نہیں ہوتی۔ اس میں کبھی کبھی ایسا ہوتا ہے کہ آج جو چیز کا نامہ بن کر آتی ہے کل وہی اسی تحقیق کے ہاتھوں مفہم و خیر بن جاتی ہے۔ صرف علم و ادب نہیں سائنس کے انکشافات و نتائج بھی اس سے مستثنیٰ نہیں ہیں۔ چنانچہ اب سے کچھ دنوں پہلے خود سائنسدانوں کی نظر میں زمین مسطح اور ساکن تھی، سورج اور آسمان گردش میں تھے ہلکی چیز کی نسبت دزنی چیز جلد اوپر سے نیچے آتی تھی۔ زندگی یکسر حادثاتی تھی اور مادہ بے روح تھا لیکن آج سائنسدانوں کی رائیں ان کے متعلق کچھ سے کچھ ہو گئیں، ایسی صورت میں اس ادنیٰ سے کام کے متعلق میں کھائے کر دم کا دعویٰ نہیں کر سکتا۔ پھر بھی چونکہ اردو میں اپنی نوعیت کا یہ پہلا کام ہے اور تذکروں کے متعلق اس سے زیادہ مواد کہیں اور یکجا نہیں ہے اس لئے یقین ہے کہ آئندہ بہتر کام کرنے والوں کو اس کام سے رہنمائی ضرور ملے گی۔

اس میں "فہرست شعرا" شاید بعض کو گراں گزرے۔ لیکن اس کے بغیر یہ نمبر شاید اتنا افادی نہ ہوتا۔ ایسی صورت میں پچاس سے زائد تذکرے اس سالنامے میں ضروری تھریجات کے ساتھ سمٹ آئے ہیں۔ چنانچہ اردو شعرا پر تحقیقی کام کرنے والے اندھیرے میں نہ بھٹکیں گے اور انھیں بڑی آسانی سے سراغ لگ جائے گا کہ انھیں کسی خاص شخص کے حالات و کلام کے لئے کن کن تذکروں کی طرف رجوع کرنا چاہئے۔

ابتدائی مقالے میں چونکہ تذکروں کی اہمیت و ذمیت پر مجموعی بحث ہو چکی ہے اس لئے تذکروں کے انفرادی تعارف میں اختصار سے کام لیا گیا ہے پھر بھی اس میں وہ ساری ضروری باتیں آگئی ہیں جو کسی خاص تذکرے پر کام کرنے کے لئے کسی فرد کو اکساتی ہیں۔ آخر میں فارسی شعرا کے تذکروں اور ماخذوں کی فہرستیں شامل کر کے اس سالنامے کو مزید افادی بنانے کی کوشش کی گئی ہے۔ اس بات کا افسوس ضرور ہے کہ ناگاہ ویرقان کا شکار ہو جانے کے سبب آخری صفحات کا تکملہ خاطر خواہ نہ ہو سکا اور بعض چیزیں تثنیہ رہ گئیں۔

بچھان کام میں ڈاکٹر ابواللیث صدیقی، قیصر ابن حسن، انجمن ترقی اردو، ترقی اردو بورڈ اور کراچی یونیورسٹی کے کتب خانوں کے علاوہ لیاقت علی لائبریری سے خصوصاً مدد ملی۔ محمد اسحق صدیقی، یوسف سرمست، سیفی پریمی، اکبر علی خاں اور سعادت نظیر صاحب کے طفیل مجھے ہندوستان کے بعض ایسے محظوظوں کی نقلیں دیکھنے کو مل گئیں جو یہاں نایاب تھیں۔ ہر وقت پڑھنے کا کام معین الرحمن صاحب کی مدد سے آسان ہو گیا اور عزیز عارف نیازی کی اعانت اور محنت کی بدولت اشاعت و طباعت کی کمٹھن منزلیں بہ حسن و خوبی بڑی تیزی سے طے ہو گئیں۔ میں ان سب کا دل سے شکر گزار ہوں۔

فرمان فتحپوری

تذکرے اور تذکرہ نگاری

اردو شعرا کے تذکروں کو، ادبی تنقید، سوانح اور تاریخ کی اساس خیال کرنا چاہئے۔ ان تذکروں کو نظر انداز کر کے نہ قوم اردو زبان و ادب کی ارتقائی منزلوں کا سراغ لگا سکتے ہیں اور نہ اس کے ماضی، حال اور مستقبل میں کوئی رشتہ قائم کر سکتے ہیں۔ چنانچہ کلاسیکل شاعری اور ادب دونوں کے متعلق آج ہم جو کچھ جانتے ہیں انھیں تذکروں کے توسط سے جانتے ہیں، اور آئندہ بھی ادبی تاریخ و تنقید یا تحقیق و سوانح نگاری کا کوئی کام ان قدیم ماخذات سے یکسر بے نیاز رہ کر نہیں کیا جاسکتا۔ تذکروں کی یہی وہ اہمیت ہے جو کسی ادیب یا ناقد کو ان کے تفصیلی مطالعہ پر اکساتی بھی ہے اور مجبور بھی کرتی ہے۔

اردو میں تذکرہ نگاری کا رواج کب اور کن حالات میں ہوا اور آخر اس کے فکر و فن نے کیا صورت اختیار کی، ان سوالات کا جواب تلاش کرنے سے پہلے فارسی تذکرہ نگاری کا سرسری جائزہ لینا ضروری ہے اس لئے کہ شعر و ادب کی بعض دوسری اصطلاحات و اصناف کی طرح تذکرہ نگاری کا رواج بھی اردو میں فارسی کے زیر اثر ہوا ہے۔ اس کا بڑا ثبوت یہ ہے کہ محمد حسین آزاد کی آب حیات مصنفہ ۱۸۸۸ء سے قبل تک اردو شعرا کے جتنے تذکرے لکھے گئے ہیں ان میں سے اکثر فارسی زبان میں ہیں اور فارسی تذکرہ نگاری کی قدیم روش پر مرتبہ کئے گئے ہیں، فارسی میں تذکرہ نگاری کا آغاز فی الواقع کس زمانے سے ہوا، اس کے متعلق وثوق سے کوئی حکم لگانا مشکل ہے۔ پھر بھی فارسی کے قدیم ترین ماخذوں اور تذکروں کی چھان بین سے یہ ضرور پتہ چلتا ہے کہ اسلام کی آمد سے قبل فارسی میں تذکرہ نگاری کا رواج نہ ہوا تھا بلکہ ایک ایرانی محقق کے لفظوں میں یوں کہنا چاہئے۔

”پس از اسلام نیز تا آغاز سده ششم کتابے دریں زمینه“

کہ ترجمہ شاعران فارسی زبان را، بہ زبان فارسی و بہ استقلال و برداشتہ باشد نمی شناسیم اما بہ زبان عربی کتابہائے در ترجمہ مردان بزرگ علم و ادب و شعر فراہم می آمدہ مانند کتاب یتیمۃ اللہ تعالیٰ کہ ابوالقاسم علی ہر باخرزی متوفی سال ۶۶۴ھ دہلی بنام دمیتہ القصر و عصرۃ اہل العصور برآں نوشتہ بہ ترجمہ شاعران مجاز و شام و دیار بکر و آذربایجان و عراق و ری و اصفہان و فارس و کرمان و جرجان و دہستان و استرآباد و قوس و خوارزم و خراسان و بخت و سیستان و غزنہ و اختصاص دارد

اسی طرح فارسی کا پہلا تذکرہ نگار، محمد عوفی، لب الالباب مولفہ ۶۱۵ھ کے دیباچہ میں لکھتا ہے کہ ۔
 مشک نیست کہ دریں شیوہ در طبقات شعرائے عرب چند تالیف ساخته اند و چند تصنیف پر افستہ
 چون صفات ابن سلام و طبقات ابن قتیبة و طبقات ابن المعتز و بیتمہ الدھر کہ ابو منصور ثعالی
 ساخته است و دمیة الفقر کہ تاج الروسا علی بن الحسن الباقری پر داخستہ و ذمیة الزماں کہ
 شمس الدین محمود اندخودی تالیف کرد، و لکن در طبقات شعرائے عجم هیچ تالیف مشاہدہ نیا
 قتارہ است و هیچ مجموعہ در نظر نیا مدہ ۱۱۵ھ

ان بیانات سے اندازہ ہوتا ہے کہ فارسی میں تذکرہ نگاری کا آغاز دخل اسلام سے بھی کئی سو سال بعد چھٹی صدی ہجری سے
 ہوتا ہے۔ صاحب راحت الصدور آیۃ السرور کے بیان کے مطابق چھٹی صدی ہجری کے وسط میں طغرل بن ارسلان کی خواہش
 پر معروف شعرا کے منتخب اشعار جمع کرنے اور شعرا کی تصویروں کے ساتھ ایک مصور تذکرہ ترتیب دینے کا کام شروع ہوا تھا
 لیکن افسوس کہ اس تذکرے کے مکملہ یا وجود کا کوئی ثبوت ہمارے پاس موجود نہیں ہے۔ اس لئے فارسی کے قدیم ترین دستیاب
 تذکرے کی حیثیت سے جس تذکرے کا نام لیا جاسکتا ہے۔ وہ نور الدین محمد عوفی کا لب الالباب ہے جو سرزمین پاک ہی میں
 بعد ناصر الدین قباچہ والی آج لکھا گیا ہے۔

اس میں شبہ نہیں کہ لب الالباب سے پہلے بھی بعض ایسی کتابوں کے نام ملتے ہیں جن میں فارسی شاعری اور بعض فارسی
 شعرا زیر بحث آئے ہیں۔ ان کتابوں میں حسب ذیل خصوصیت سے قابل ذکر ہیں۔

۱۔ مناقب الشعرا ۔

۲۔ مجمع النوادر ۔

۳۔ راحت الصدور آیۃ السرور ۔

اول الذکر کا نام صرف دولت شاہ سمرقندی کے تذکرۃ الشعرا مولفہ ۸۹۲ھ میں ایک جگہ آیا ہے جسے ابوطاہر خاتونی
 کی تالیف بتایا گیا ہے۔ ابوطاہر خاتونی پانچویں صدی ہجری کے اواخر اور چھٹی صدی ہجری کے اوائل سے تعلق رکھتا ہے
 اس کا شمار عہد سلجوقی کے ممتاز ادیبوں اور شاعروں میں ہوتا تھا اور اس حیثیت سے اس کا تذکرہ اکثر قدیم کتابوں میں آیا ہے
 چنانچہ عماد الدین اصفہانی نے تاریخ سلجوقیہ میں، قزوقی نے آثار البلاد میں، شمس قیس بن رازی نے المعجم فی معایر الشعرا
 المعجم میں، ابی بکر محمد بن علی راوندی نے راحت الصدور آیۃ السرور میں اور ہدایت قلی نے مجمع الفصا میں۔ ابوطاہر خاتونی کا
 ذکر کیا ہے اور اس کے اشعار بھی نقل کئے ہیں۔ لیکن مناقب الشعرا، صرف یہی نہیں کہ اب تک نایاب ہے بلکہ محققین کے
 نزدیک اس کا وجود ہی مشتبہ ہے۔ علامہ عبدالوہاب قزوقی جنہوں نے اس سلسلے میں تفحص و تحقیق سے کام لیا ہے لکھتے ہیں کہ
 "نقطہ دلیل کہ مابعدست داریم برائے صحت وجود چنیں کتابے از تالیف ابوطاہر خاتونی منہرست بایں کہ
 یک مرتبہ ذکر او در تذکرہ دولت شاہ شدہ است دگماں نمی کنم کہ ایں دلیل کافی باشد برائے یقین بہ صحت نسبت،
 عدم تعلق و قلت تحقیق و مسامحہ در نقل دولت شاہ زیادہ ازاں است کہ محتاج بیان باشد" ۱۱۵ھ

۱۱۵ھ دیباچہ لب الالباب ص ۱ چاپ تہران

۱۱۶ھ مقدمہ راحت الصدور آیۃ السرور مصنفہ ۹۹ھ ص ۱

۱۱۷ھ مقدمہ لب الالباب چاپ تہران ۔

اس کے بعد یہ کہنا کہ یہ کتاب فی الواقع فارسی شاعروں کے ذکر پر مشتمل ہے۔ بہت مشکل ہے بلکہ بعض قرائن سے تو یہ پتہ چلتا ہے کہ مناقب الشعراء کا موضوع تذکرہ شعر و شاعری نہیں بلکہ کچھ اور ہے۔ اس خیال کو یوں تقویت پہنچتی ہے کہ دولت شاہ سمرقندی ایک طرف یہ دعویٰ کرتا ہے کہ اس کا تذکرہ فارسی کا پہلا تذکرہ ہے دوسری طرف مناقب الشعراء کا حوالہ بھی دیتا ہے۔ اگر مناقب الشعراء واقعی شاعروں کا تذکرہ ہوتا تو کم از کم سمرقندی پہلا تذکرہ نگار ہونے کا مدعی نہ بنتا اور اگر دانستہ ایسا کرتا تو پھر مناقب الشعراء کا حوالہ نہ دیتا۔ غرض کہ اس کتاب کا تذکرہ الشعراء ہونا یقینی نہیں اور اگر ہو بھی تو چونکہ یہ اب تک ناپید ہے۔ اس لئے تذکرے کی حیثیت سے اسے زیر بحث لانا مناسب نہیں۔

مجمع النوادر مولفہ ۱۵۵۵ھ بھی تذکرہ الشعراء نہیں بلکہ جیسا کہ اس کے مشہور و معروف نام: چہار مقالہ سے ظاہر ہے، نظامی عروضی سمرقندی کے چار مختلف مقالات کا مجموعہ ہے۔ اس میں مصنف نے شاہان وقت کے چار مصاحبین خاص یعنی دبیر، شاعر، منجم اور طبیب کے دستور العمل سے بحث کی ہے۔ مقالہ ددم میں شعرو سخن کی حقیقت اور بعض شعراء کا ذکر آیا ہے، لیکن تذکرہ نگاری سے براہ راست اس کا کوئی تعلق نہیں ہے۔ ہاں اسے فارسی شعراء ادب کا ایک قدیم مآخذ ضرور خیال کر سکتے ہیں جہاں تک راحت الصدور و آیتہ السرد مصنف ابو بکر نجم الدین محمد بن علی راوندی کا تعلق ہے یہ کتاب بھی تذکرہ الشعراء کے زمرے میں نہیں آتی۔ راحت الصدور دراصل آل سبجوق کی تاریخ ہے جو ۱۵۹۹ھ میں لکھی گئی ہے۔ اس کا ایک باب ”ذکر شاعران مداح آل سبجوق و شعر ہائے آناں“

سے البتہ تعلق رکھتا ہے اس لئے راحت الصدور کو بھی، چہار مقالہ کی طرح فارسی کے بعض شعراء کے قدیم مآخذات میں شمار کر سکتے ہیں لیکن تذکرہ نہیں کہہ سکتے۔

مذکورہ بالا مباحث کی روشنی میں مناقب الشعراء، مجمع النوادر اور راحت الصدور و آیتہ السرد تینوں کتابیں، تذکرہ نگاری کی تاریخ سے خارج ہو جاتی ہیں اور آج تک کی تحقیق کے مطابق یہی کہنا پڑتا ہے کہ فارسی کا پہلا دستیاب تذکرہ لباب الالباب اور پہلا تذکرہ نگار محمد عوفی ہے۔ اڈورڈ براؤن نے بہت صحیح لکھا ہے کہ:-

”عزت اس کتاب لباب الالباب در اس است کہ دمای فن تقریباً یادگار و حیدر است۔ اگرچہ قبل ازیں چند تذکرہ ہائے دیگر و احوال مآثر شعرائے فرس نوشتہ شدہ، دے اکثر آہنا دستخوش حوادث و پائمال مرد و زماں گشتہ، الا چہار مقالہ نظامی عروضی سمرقندی..... در اس کتاب ہم اگرچہ ضمناً از گزشتہ از مشاہیر شعراء متقدمین ذکر رفتہ، دے مقصود اصلی مولف غیر اداں بودہ است بخلاف اس کتاب۔ لباب الالباب کہ اصل مرام مولف ہمیں بودہ است کہ حتی المقدور از عامہ شعرائے مشہور ذکر سے و از افکار ابکار و منتخب اشعار ایشان بر سبیل نمونہ یادگار در صحائف کتاب خود گذارد۔“

فارسی کا پہلا تذکرہ لباب الالباب ۱۶۱۶ھ اور ۱۶۱۸ھ کے درمیان تکمیل کو پہنچا ہے اور اس کی دو جلدیں حسب ذیل البواب پر مشتمل ہیں۔

۱۔ مقدمہ لباب الالباب از براؤن چاپ تہران

اول	در فضیلت شعر و شاعری
دوم	در معنی شعر از طریق لغت
سوم	در معنی آنکہ اول شعر کہ گفت
چہارم	در معنی آنکہ اول کس شعر یاری گفت
پنجم	در لطائف اشعار و ذمائے عالی رتبت و صد و سامی منزلت
ششم	در لطائف اشعار و ملوک کبار و سلاطین نامدار
ہفتم	در ذکر صد و دو علماء و ائمہ و فضلا
ہشتم	در ذکر لطائف اشعار شعراے کہ در عہد آل لیت و آل طاہر و آل سامان بودند
نہم	در ذکر شعراے آل ناصر
دہم	در ذکر لطائف اشعار شعراے آل سلجوق
یازدہم	در ذکر لطائف اشعار شعراے کہ دریں قرن بودہ اند، بعد از عہد دوست معز و سجری
دوازدہم	در ذکر لطائف اشعار صد و باغضل کہ بدیں حضرت مخصوص اند و بریں دولت موسوم
بعد کے فارسی تذکرہ نگاروں نے عموماً الباب الالباب ہی کے سامنے رکھ کر اپنے تذکرے مرتب کئے ہیں یہ الگ بات ہے کہ بعض نے اس کا حوالہ دیا ہے اور بعض نے نہیں دیا۔ غلام آزاد بلگرامی کا یہ خیال بہت درست ہے کہ	
”جملہ تذکرہ نویسین متاخر در تحریر احوال شعرا اقدام القدا عیال ادا نہ“	
چنانچہ باب الالباب کی اشاعت سے قبل فارسی کے جن تذکرہ نگاروں نے اس کتاب سے براہ راست مدد لی ہے اور جنہوں نے اس کا حوالہ بھی دیا ہے ان میں پہلے خصوصیات سے قابل ذکر ہیں۔	
۱۔	تقی الدین احمدی جنہوں نے ”فردوس خیال“ کے نام سے ۱۱۹۱ھ میں فارسی شعرا کا تذکرہ لکھنا شروع کیا اور ۱۲۲۲ھ میں ”عرفات العاشقین“ کے نام سے مکمل کیا اور ۱۲۳۲ھ میں ”کعبہ عرفان“ کے نام سے اس کا خلاصہ مرتب کیا۔
۲۔	سید علی بن محمود حسینی جنہوں نے ۱۲۳۲ھ میں ”بزم آرا“ کے نام سے فارسی شعرا کا تذکرہ مکمل کیا۔
۳۔	ابن احمد رازی جنہوں نے ۱۲۳۲ھ میں ”ہفت اقلیم“ کے نام سے شعر و ادب کے متعلق ایک معلوماتی کتاب مرتب کی اور اس میں بعض فارسی شعرا کے حالات بھی درج کئے۔
۴۔	حسن بن لطف التمدد رازی طہرانی جنہوں نے ۱۲۴۲ھ میں ”مہخانہ“ کے نام سے رودکی سے لے کر معاصرین تک کا تذکرہ مکمل کیا۔
۵۔	علی قلی خاں داغستانی جنہوں نے ۱۲۶۱ھ میں فارسی شعرا کا ایک تذکرہ لکھا اور ”ریاض الشعرا“ نام رکھا۔

اس سے قبل دولت شاہ سمرقندی نے ”تذکرۃ الشعرا مولفہ ۸۹۲ھ میں اور سام مرزا نے ”تحفۃ سامی مولفہ ۹۵۴ھ

لے خزانہ علم مرقدہ ۱۱۷۶ھ مطبوعہ ۱۸۷۱ء

میں بھی باب الالباب سے پورا فائدہ اٹھایا ہے لیکن افسوس ہے کہ انھوں نے اس کا حوالہ نہیں دیا۔ بعض تذکرہ نگار اور مورخ ایسے بھی ہیں جو باب الالباب سے براہ راست استفادے کا دعویٰ تو کرتے ہیں اور جگہ جگہ باب الالباب کا حوالہ بھی دیتے ہیں لیکن قرائن سے پتہ چلتا ہے کہ باب الالباب ان کی نظر سے نہیں گزرا۔ مثلاً "خزانہ عامرہ" کے مولف غلام علی آزاد بنگرامی اور شعرا لجم کے مصنف مولانا شبلی دونوں باب الالباب کو اپنا ماخذ بتاتے ہیں لیکن حقیقت یہ ہے کہ ان بزرگوں نے ثانوی ذرائع سے باب الالباب کے بعض تراجم نقل کئے ہیں اور اس سے براہ راست استفادے کا موقع انھیں نہیں ملا یہ

فارسی تذکرے اور تذکرہ نگاری سے قبل | لب الالباب کے زیر اثر ۱۸۶۱ء سے لے کر اردو شعرا کے اولین تذکرہ نکات الشعرا مولفہ ۱۱۶۵-۱۱۶۴ء تک فارسی شعرا کے کتنے تذکرے موجود تھے اور ان کی کیا نوعیت تھی اس کا بھی اجمالی ذکر مناسب معلوم ہوتا ہے اس لئے کہ ریختہ گو شعرا کے تذکرے عموماً فارسی تذکرے کو سامنے رکھ کر لکھے گئے ہیں یوں تو ۱۸۶۱ء سے لے کر ۱۱۶۵ء تک تاریخ و سوانح کی بعض کتابوں میں بھی مخصوص شعرا کا ذکر آیا ہے اور ایسے ماخذات کی ایک فہرست بھی ہم نے آخری صفحات میں دیدی ہے لیکن ۱۱۶۵ء تک کی جن کتابوں کو "تذکرۃ الشعرا" کا نام دیا جاسکتا ہے ان میں حسب ذیل اہم ہیں۔

- ۱۔ تذکرۃ الشعرا مولفہ دولت شاہ سمرقندی مرقومہ ۸۹۲ھ
- ۲۔ مجالس النفائس مولفہ میر علی شیر مرقومہ ۸۹۶ھ
- ۳۔ لطائف نامہ مولفہ فخری ابن امیری مرقومہ ۹۲۷ھ
- ۴۔ جواہر العجائب یا تذکرۃ النساء مولفہ فخری ابن امیری مرقومہ ۹۲۷ھ
- ۵۔ تحفۃ سامی مولفہ سام مرزا مرقومہ ۹۵۷ھ
- ۶۔ تذکر الاحباب مولفہ نشاری بخاری مرقومہ ۹۷۲ھ کے قریب
- ۷۔ نفائس المآثر مولفہ علا الدولہ قزوینی مرقومہ ۹۷۳ تا ۹۸۲ھ
- ۸۔ خلاصۃ الاشعار و زبد الافکار مولفہ تقی کاشی مرقومہ ۹۸۵ تا ۱۰۱۶ھ
- ۹۔ بزم آراء مولفہ سید علی بن محمود حسینی مرقومہ ۱۰۰۰ھ
- ۱۰۔ خزینۃ گنج الہی مولفہ الہی حسین مرقومہ ۱۰۱۰ تا ۱۰۱۵ھ
- ۱۱۔ بت خانہ مولفہ محمد صوفی و عبداللطیف مرقومہ ۱۰۱۰ تا ۱۰۲۱ھ
- ۱۲۔ خیر البیان مولفہ حسین بن غیاث الدین محمود مرقومہ ۱۰۱۶ تا ۱۰۳۶ھ
- ۱۳۔ عرفات العاشقین مولفہ تقی بن معین الدین حسینی اودھری اصفہانی مرقومہ ۱۰۲۲ تا ۱۰۳۲ھ
- ۱۴۔ عالم آراء مولفہ اسکندر منشی مرقومہ ۱۰۲۵ھ
- ۱۵۔ میخانہ مولفہ عبدالغنی فخر الزمانی قزوینی ۱۰۲۸-۲۹ھ
- ۱۶۔ مجمع الشعراء جہانگیر شاہی مولفہ قاطع ۱۰۳۷ھ
- ۱۷۔ "خرابات" یا "میخانہ" مولفہ حسن بن لطف اللہ طبرانی مرقومہ ۱۰۴۰ھ

ملہ تنقید شعرا لجم الاحاطہ محمود شیرانی

- ۱۸۔ رسالہ "مولفہ چند رجحان برہمن مرقومہ قبل ۱۰۴۳ھ
- ۱۹۔ تذکرہ نصر آبادی مولفہ طاہر نصر آبادی مرقومہ ۱۰۸۰ تا ۱۰۹۶ھ
- ۲۰۔ کلمات الشعرا مولفہ محمد افضل سرخوش مرقومہ ۱۰۹۳ھ
- ۲۱۔ تذکرہ الشعرا مولفہ محمد بقا سہارنپوری مرقومہ قبل ۱۰۹۴ھ
- ۲۲۔ مراۃ الخیال مولفہ شیر خاں لودی مرقومہ ۱۱۰۲ھ
- ۲۳۔ ہمیشہ بہار مولفہ کشن چندا خلاص مرقومہ ۱۱۳۶ھ
- ۲۴۔ سفینہ خوشگو مولفہ بندرا بن خوشگو مرقومہ ۱۱۳۱ تا ۱۱۶۱ھ
- ۲۵۔ سفینہ بے خبر مولفہ عظمت اللہ بے خبر مرقومہ ۱۱۴۱ھ
- ۲۶۔ ید بیضا مولفہ غلام علی آزاد بلگرامی مرقومہ ۱۱۴۸ھ
- ۲۷۔ تذکرہ ندرت مولفہ علی فطرت ندرت مرقومہ ۱۱۴۹ھ
- ۲۸۔ گلستہ مولفہ عبدالوہاب مرقومہ ۱۱۵۵ھ
- ۲۹۔ ریاض الشعرا مولفہ علی قلی خاں والد داغستانی مرقومہ ۱۱۶۱ھ
- ۳۰۔ منتخب الاشعار مولفہ محمد علی خاں بتلا مرقومہ ۱۱۶۱ھ
- ۳۱۔ تذکرہ حسینی مولفہ میر حسین دوست سنبھلی مرقومہ ۱۱۶۲ھ
- ۳۲۔ مجمع النفائس مولفہ سراج الدین علی خاں آندھ مرقومہ ۱۱۶۴ھ
- ۳۳۔ تذکرہ المعاصرین مولفہ شیخ علی حزمین مرقومہ ۱۱۶۵ھ

ان تذکروں کی کیا نوعیت ہے؟ اس کے جواب میں ان پر الگ الگ بحث کرنیکی گنجائش اس جگہ نہیں ہے۔ مجموعی حیثیت سے البتہ ان پر کچھ کہا جاسکتا ہے۔

جہاں تک ان کی ظاہری صورت کا تعلق ہے بقول ڈاکٹر عبدالستار صدیقی ایم۔ این۔ اے انہیں دو خاص گروہ میں تقسیم کر سکتے ہیں۔

۱۔ عام تذکرے یعنی ایسے تذکرے جن میں فارسی شاعری کے آغاز سے لے کر معاصرین تک کا ذکر کیا گیا ہے مثلاً تذکرہ الشعرا، خلاصۃ الاشعار، زبدۃ الافکار، خزینۃ کج الہی، بت خانہ، مراۃ الخیال، سفینہ خوشگو، ریاض الشعرا، ید بیضا، مجمع النفائس اور عرفات العاشقین وغیرہ۔

ب۔ خاص تذکرے یعنی وہ تذکرے جن میں کسی خاص عہد یا دور یا صرف معاصر شعرا کا ذکر کیا گیا ہے مثلاً مجالس النفائس، نفائس الماثر، مینا، کلمات الشعرا، تذکرہ نصر آبادی، ہمیشہ بہار اور تذکرہ المعاصرین وغیرہ۔

اب رہ گئی ان تذکروں کی معنوی نوعیت، سو اس سلسلے میں سب سے پہلے لباب الالباب کے بارے میں علامہ عبدالوہاب قزوی کی رائے سن لیجئے۔ اس لئے کہ یہی تذکرہ فارسی تذکرہ نگاری کا سنگ بنیاد ہے اور اسی کی تقلید میں دوسرے تذکرے لکھے گئے ہیں۔ قزوی نے لباب الالباب کی تاریخی، سوانحی اور تنقیدی اہمیت کا ذکر کرتے ہوئے لکھا ہے کہ:-

"لباب الالباب در ترجمہ احوال شعرا غالباً معلومات مفید بہت سی دہد و خصوصاً سن وفات را کہ اہم مواضع

۱۔ اورنیل کالج میگزین لاہور بابت فروری ۱۹۲۷ء

دست مانہ رسید بود تراجم جماعے کثیر بل اکثر از شعرائے متقدمین بکلی از میان رفتہ بود و الا ان ابدائے در سے
از ایشا باقی نمانده بود (مقدمہ باب الالباب)

”در ایران تذکرہ نویسی از چندین قرن پیش رائج شدہ و کسانے در صدوحج شعرا و نوشتن
ترجمہ زندگی ایشان برآمدہ آندہ اگر بہت بکار نمی رفت امر در از حال بیشتر بلکہ تمامی شاعران گذشتہ
بے خبر بودیم“ (مقدمہ مجمع الصفا)

یہ ہے فارسی تذکرہ نگاری کی نوعیت و روش۔ جسے پس منظر کے طور پر اردو تذکرہ نگاری کے مطالعہ کے وقت ذہن میں
رکھنا ضروری ہے اس لئے کہ اردو شعرا کے تذکرے عموماً اسی کی تقلید اور اسی کے زیر اثر وجود میں آئے۔

اردو شعرا کے تذکروں کا آغاز اور پہلا تذکرہ | برصغیر میں اردو زبان و شعر کو عملاً قبول عام اٹھارویں صدی عیسوی کے
ادائل سے نصیب ہوتا ہے۔ ہوا یہ کہ شاعر میں اورنگ زیب عالمگیر کے

انتقال کے بعد جب مغلیہ سلطنت کو سنبھالنے والا کوئی نہ رہا تو مسلمانوں کا سیاسی اقتدار رفتہ رفتہ دیسی راجہ نوابوں، اور بعد ازاں
انگریزوں کے ہاتھوں میں منتقل ہو گیا۔ اسی سیاسی تبدیلی نے جہاں زندگی کے دوسرے شعبوں کو متاثر کیا وہاں زبان و ادب
پر بھی گہرا اثر پڑا۔ فارسی جسے کئی صدی سے سرکاری زبان کی حیثیت حاصل تھی۔ حکومت کی سرپرستی اور خواص کی قدردانی سے
محروم ہو گئی، ان حالات میں اردو کو سامنے آنے کا موقع ملا اور چند دن میں اس نے فارسی کی ساری ظاہری و معنوی خصوصیات کچھ
اس طرح اپنے اندر جذب کر لیں۔ کہ فارسی کو اردو کے لئے ہر شعبہ زندگی میں جگہ خالی کر لی پڑی۔ جو لوگ اب تک اردو کو کم مرتبہ و پچر
خیال کرتے تھے وہی اس کی طرف لپکے اور اس طرح کہ اردو انھیں کی ہو کر رہ گئی۔ اردو نشر کی طرف البتہ ذرا دیر میں توجہ کی گئی اور
انیسویں صدی عیسوی کے آغاز سے قبل تصنیفی و تالیفی کاموں کا موثر ذریعہ بن سکی۔ چنانچہ اٹھارویں کے وسط سے لیکر انیسویں
صدی عیسوی کے ربع اول تک اردو شعرا کے جتنے تذکرے لکھے گئے ہیں۔ استثنائے گلشن ہند جو کہ فارسی گلزار ابراہیم کا اردو
ترجمہ ہے۔ سارے کے سارے فارسی زبان میں ہیں اور یہ سلسلہ کسی نہ کسی طور پر ۱۸۵۷ء سے لے کر اردو شعرا کے آخری تذکرہ
آب حیات کے سن تالیف ۱۸۸۸ء تک برابر قائم رہتا ہے۔

اب رہا یہ سوال اردو شعرا کا پہلا تذکرہ کب لکھا گیا اور کس نے لکھا؟ — ان سوالوں کا حتمی جواب ذرا مشکل ہے۔ قدیم تذکروں
کے مطالعہ سے یہ بات تو واضح ہو جاتی ہے کہ اردو میں تذکرہ نگاری رواج میر درد کے عہد ہی سے ہو گیا تھا اور بعض معاصرین
مثلاً محمد یار خاں خاکسار، رفیع الدین سودا، سر لاج الدین علی خاں اردو اور سید امام الدین وغیرہ نے اردو شعرا کے تذکرے
بھی مرتب کئے تھے لیکن وہ دست برد زمانہ سے محفوظ نہ رہ سکے۔ چونکہ یہ تذکرے آج ناپید و نایاب ہیں اس لئے
ان کے آغاز و انجام یا نوعیت و کیفیت کے متعلق کوئی گفتگو نہیں کی جاسکتی۔ ہاں قدیم ترین دستیاب تذکروں کو سامنے
رکھ کر ان کی تقدیم و تاخیر کا تعین کیا جاسکتا ہے۔ اردو کے قدیم ترین تذکروں میں مندرجہ ذیل کے نام لئے جاتے ہیں۔

۱۔ نکات الشعرا از میر تقی مولفہ ۱۱۶۵ھ

۲۔ گلشن گفتار از حمید اورنگ آبادی مولفہ ۱۱۶۵ھ

۳۔ تحفۃ الشعرا از افضل بیگ قاقشال مولفہ ۱۱۶۵ھ

۴۔ ریختہ گویاں از فتح علی حسینی گردیزی مولفہ ۱۱۶۶ھ

۵۔ مخزن نکات از قیام الدین قائم مولفہ ۱۱۶۸ھ

ان تذکروں کے متعلق، ڈاکٹر سید عبداللہ صاحب لکھتے ہیں: "دو تذکرے (تحفۃ الشعراء اور گلشن گفتار) دکن سے تعلق رکھتے ہیں۔ مخزن نکات اپنے دعوے کے باوجود بعد کی تصنیف ہے اور ۱۱۶۸ھ میں لکھا جاتا ہے۔ باقی رہا تذکرہ گردیزی سو ذاخلی شہادتیں یہ ظاہر کرتی ہیں کہ گردیزی نے میر کے تذکرہ نکات الشعراء کو ضرور دیکھا ہوگا۔ پس ان حالات میں تذکرہ میر کو لدو شعرا کا پہلا موجود تذکرہ قرار دیا جاسکتا ہے۔"

اس سب سے قبل قدیم تذکروں پر بعض دوسرے کام کرنے والے حضرت مثلاً مولوی عبدالحق مرحوم، محی الدین قادری زور، حبیب الرحمن خاں شردانی، گارسان دتاسی، حافظ محمود شیردانی، ڈاکٹر ابواللیث صدیقی، سید محمد ایم اے، حکیم شمس الدین قادری اور قاضی سید عبدالودود وغیرہ نے بھی کم و بیش اسی قسم کا اظہار خیال کیا ہے اور اسی لئے کچھ عموماً نکات الشعراء ہی کو اردو شعراء کے دوسرے تذکروں سے مقدم خیال کیا جاتا ہے اور ہم نے بھی اس پرچے میں اسی خیال کے تحت نکات الشعراء کا ذکر سب سے پہلے کیا ہے۔

لیکن تحقیقی نقطہ نظر سے نکات الشعراء کی قدیم کی وجہ سمجھ میں نہیں آتی۔ نکات الشعراء، گلشن گفتار اور تحفۃ الشعراء تینوں ۱۱۶۹ھ میں مکمل ہوتے ہیں اس لئے نکات الشعراء کو باقی دو سے مقدم خیال کرنے کا سوال ہی نہیں پیدا ہوتا۔ یہ صحیح ہے کہ یہ تذکرہ دکن میں لکھے جاتے ہیں لیکن اس کی روش اردو شعراء کے عام تذکروں کی طرح مختلف نہیں ہے۔ ان میں دکنی شعراء کے ساتھ شمالی ہند کے متعدد شعراء کا ذکر آیا ہے اور تذکرۃ الشعراء کی حیثیت سے انھیں وہی اہمیت حاصل ہے جو نکات الشعراء کو۔ اس لئے انھیں تذکرہ نگاری کی نوعیت یا تاریخی ترقیب سے خارج کرنے اور انھیں نکات الشعراء سے موخر خیال کرنے کا جواز سمجھ میں نہیں آتا۔

لیکن بعض حضرات کی تحریروں سے تو یہ پتہ چلتا ہے کہ میر کے تذکرے کو فتح علی حسینی اور قائم کے تذکروں سے مقدم خیال کرنا بھی ہنوز تشنہ تحقیق ہے۔ جہاں تک نکات الشعراء کا تعلق ہے۔ میر نے خود اس کا کوئی سال تصنیف درج نہیں کیا۔ مخلص کی وفات کے سلسلے میں انھوں نے جو کچھ لکھا ہے۔ اس سے مولوی عبدالحق مرحوم نے یہ نتیجہ نکالا ہے کہ یہ ۱۱۶۵ھ میں لکھا گیا ہے۔ گردیزی نے البتہ اپنے تذکرے کے تذکرہ کا سال ۵ محرم ۱۱۶۶ھ ظاہر کر دیا ہے۔ قائم کے تذکرہ کا تاریخی نام "مخزن نکات" ہے اور اس ۱۱۶۹ھ برآمد ہوتے ہیں۔ ان تاریخوں سے بظاہر نکات الشعراء کو باقی دونوں سے مقدم خیال کرنا پڑتا ہے لیکن مشکل ہے کہ یہ تینوں معاصرین اپنے تذکروں میں ایک دوسرے کے تذکرے کا کوئی سراغ نہیں دیتے۔ گردیزی نے تو خیر اس قسم کا کوئی ذکر نہیں کیا لیکن قائم اور میر دونوں اردو کے اولین تذکرہ نگار ہونے کا دعوے کرتے ہیں۔ قائم کا بیان ہے کہ:

مخفی و محتجب نہ ماند کہ الی الآن مد ذکر دیان اشعار و احوال شعرائے ریختہ کتبے تصنیف نہ گردید

تا این زمانہ هیچ انسانی از ما جرأت شوق افزائی سخنواران این فن سطرے تالیف نہ رسایندہ۔ بنا براین فقیر

مولف محمد قیام الدین قائم بعد کوشش تمام و سعی تمام دواوین این اعزہ فراہم آوردہ۔ پارہ ادبیات

از ہر کدام بر سبیل یادگار و ذیل این بیاض، کہ بہ مخزن نکات موسوم است بہ قید قلم رساندہ۔

(دیباچہ مخزن نکات)

اسی طرح میر تقی میر مدعی ہیں کہ:-

"در فن ریختہ کہ شعرے است بطور شعر فارسی بہ زبان اردوئے معلی شایمجاں آباد۔ کتابے تاحال تصنیف

سلہ شعرائے اردو کے تذکرے مطبوعہ رسالہ اردو ۱۹۴۲ء

نہ شدہ کا حوالہ شاعران میں مہنی بہ صفحہ روز گاہ ماند " (دیباچہ نکات الشعرا)

لیکن اسی کے ساتھ میر تقی میر نے محمد یار خاکسار عرف کلو کے ذکر میں خود یہ بھی لکھ دیا ہے کہ -

"تذکرہ نوشتہ است بنام معشوق چیل سالہ خود، احوال خود را اقل از بہرہ نگاشتہ"

نثار احمد فاروقی صاحب نے اس بیان سے یہ سوال اٹھایا ہے کہ -

مگر میر کا تذکرہ سب سے پہلا ہے تو خاکسار نے اپنے "معشوق چیل سالہ" کے نام سے جو تذکرہ لکھا تھا،

اس کا حوالہ اس میں کیسے آگیا۔ ظاہر ہے کہ ترجمہ خاکسار بعد میں لکھا گیا یا یہ عبارت بڑھائی گئی ہے۔

اس سلسلے میں مولانا امتیاز علی خاں عرشی، نکات الشعرا، ریختہ گویاں اور مخزن نکات، تینوں تذکروں کے آغاز و انجام

پر مفصل روشنی ڈالتے ہوئے لکھتے ہیں -

۱۔ "بحث کا خلاصہ یہ ہے کہ میر صاحب نے تقریباً ۱۱۵۵ھ میں یا اس کے کچھ بعد اپنا تذکرہ لکھنا شروع کیا تھا

اس وقت تک اس موصوع پر کسی کتاب کا لکھا جانا میر صاحب کے علم میں تھا۔ ۱۱۵۲ھ میں وہ اس کام میں

مشغول تھے۔ مخلص کی وفات کے ایک برس بعد تک بھی یہ کام ختم نہیں ہوا تھا اور آرزو کے متعلق انھوں نے

جو عمدہ تعریفی کلمات استعمال کئے ہیں وہ شعبان ۱۱۶۵ھ کے قبل کے لکھے ہوئے ہیں جبکہ وہ آئندہ کے یہاں یا

ان کے پردس میں رہا کرتے تھے۔ (دستور الفصاحت ص ۴۶)"

ب۔ "گردیزی نے اس کا آغاز ۱۱۵۵ھ کے قریب کیا ہے۔ ۱۱۵۶ھ میں اس کی عمر ۲۵ سال کی ہوگی

یہ عمر اس قسم کا کام انجام دینے کے لئے بالکل موزوں تھی۔ خود میر صاحب کی عمر تذکرہ ختم کرتے وقت ۳۰ برس

کی تھی۔ (دستور الفصاحت ص ۴۵ + ۴۹)"

س۔ "بحث کا خلاصہ یہ ہے کہ قائم نے پہلے اپنا تذکرہ بیاض کی صورت میں مرتب کیا تھا۔ اس بیاض کے

آغاز کے بارے میں سب سے پہلی تاریخ ۱۱۵۴ھ ملتی ہے۔ اس وقت تک اردو گو شعرا کا کوئی تذکرہ

مرتب نہ ہوا تھا ۱۱۶۵ھ میں..... بیاض نے تذکرے کی شکل اختیار کر لی اور مصنف نے اس کا

تاریخی نام "مخزن نکات" رکھا جس سے ۱۱۶۸ھ برآمد ہوتے ہیں۔ (دستور ص ۵۹)

ان تفصیلات سے کم از کم یہ بات واضح ہو جاتی ہے کہ میر کا یہ دعویٰ کہ وہ اردو شعرا کے پہلے تذکرہ نگار ہیں درست

نہیں ہے۔ گردیزی اور قائم دونوں نے میر سے بہت پہلے اپنے تذکروں کی ترتیب و تسوید کا کام شروع کر دیا تھا۔ نثار احمد

ناروقی نے تو یہاں تک لکھ دیا ہے کہ "محقق میر دہلی میں ان کے (قائم کے) ہمسائے تھے۔ میر کو تذکرہ مخزن نکات کی تالیف

کا علم ہوگا لیکن انھوں نے عمداً اس سے چشم پوشی کی ہے اور تقدم کا شرف خود حاصل کرنا چاہا۔ میری ناچیز رائے میں سر درست

میر سے تذکرہ نگاری کی ادبیت کا شرف جمینا ان کے ساتھ زیادتی ہے۔ یہ مانا کہ عرشی صاحب کی تحقیقات کے مطابق

گردیزی کے ریختہ گویاں "کا آغاز ۱۱۵۵ھ میں، قائم کے مخزن نکات کا ۱۱۵۸ھ میں اور میر کے نکات الشعرا کا ۱۱۶۱ھ

میں ہوتا ہے اور اگر ہم سال آغاز کے لحاظ سے ان کی تاریخی ترتیب قائم کریں تو موجودہ تذکروں میں پہلا تذکرہ "ریختہ گویاں"

دوسرا مخزن نکات اور تیسرا نکات الشعرا قرار پاتا ہے۔ لیکن سال تصنیف کے سلسلے میں سال آغاز نہیں بلکہ ہمیشہ کسی کتاب کا

سلسلہ دلی کالج میگزین - میر نمبر ۳۹۵

سال اختتام شمار کیا جاتا ہے۔ چونکہ خود عرسٹی صاحب کی تحقیقات یہ بتاتی ہیں کہ نکات الشعرا ۱۱۶۵ھ میں ریختہ گویاں ۱۱۶۶ھ اور مخزن نکات ۱۱۶۸ھ میں مکمل ہوا ہے اور آخری دو تذکروں میں بالترتیب ۱۱۶۸ھ اور ۱۱۶۹ھ تک اضافے ہوتے رہے ہیں۔ اس لئے سال تکمیل کے اعتبار سے ”نکات الشعرا“ یقیناً گردیزی اور قائم کے تذکروں سے مقدم ہو جاتا ہے اور بقول ڈاکٹر ابوالعینہ صدیقی آج بھی یہی کہنا پڑتا ہے کہ دستیاب تذکروں میں تکمیلی حیثیت سے جو تذکرے سب سے پہلے سامنے آئے ہیں ان میں نکات الشعرا اور گلشنِ گفتار اور تحفۃ الشعرا کے نام آتے ہیں۔

تذکرہ نگاری کے محرکات | فارسی کی طرح اردو میں بھی تذکرہ نگاری کے آغاز فروغ کے متعدد محرکات رہے ہیں اور اگر ہم نکات الشعراء لے کر آب حیات تک کے زمانہ کو ذہن میں رکھ کر ان کی نشان دہی کرنا چاہیں تو اس سلسلے میں امور ذیل کو محرکات کا نام دے سکتے ہیں۔

(۱) اس فن کا ادین محرک بھی انسان کا وہی فطری جذبہ ہے جو اپنے بعد اپنی ایسی یادگار چھوڑ جانا چاہتا ہے جسکی وجہ سے اس کا نام تاقیامت دعاؤں کے ساتھ لیا جائے اور وہ زندہ جاوید ہو جائے۔ بقول میر:-

”بارے دنیا میں رہو غمزدہ یا شاد رہو

ایسا کچھ کر کے چلو یاں کہ بہت یاد رہو۔

چنانچہ فارسی کا پہلا تذکرہ نگار عرونی۔ باب الالباب کے سبب تالیف کے ذیل میں لکھتا ہے کہ

”مجھ کوئی روئے بہیمہ جہاں گردا ایندہ وہیمہ جہاں آوردہ است.... خواست کہ حضرت عالیہ (نصیر الدین قبالہ)

راہمہ از شیوہ مناعت و سرمایہ بضاعت خود خدمتے کند و تحفۃ اے آرد تا دامن قیامت، دست بلا بدامن

آن فرسودہ تا آخر دور یادگا۔ از دست تعرض شب بھال زوال مامون باید۔

اسی طرح فارسی کا دوسرا اہم تذکرہ نگار دولت شاہ سمرقندی "تذکرۃ الشعرا" مولفہ ۸۹۲ھ کے دیا چہ میں بطور سبب تالیف رقم طراز ہے کہ ۔

من بنده در روزگار شباب و ایام و فضل و اکتساب را در جهالت و بطالت بسر بردم و دوسه روزه زندگانی

کہ سرمایہ سعادت خاددانی است ہمالا یعنی تلف کردم۔ چوں از روئے محاسبیت و مراقبت بروز نامہ حیات نظر

کردم دیدم که سارا و امان عمر گرانمایه در ریتہ گمراہی پہنجاہ مرحلہ قطع نمودہ بود . . . با خود اندیشہ کردم کہ

از دفتر دین و دانش کہ فرست مجموعہ کمالات است حرفے نخواندہ و از جاہ و مراتب آباد اجداد بے بہرہ

ماندہ اس چٹیں عمر تلف شدہ راجہ عوض و این سوداے بے سود راجہ غرض بعد ماک زخم شمشیر آشوب

خوردم و ساقی بنده امت سرفرو بردم ————— آخر مصلحت آں دہستم کہ پیش از انکہ پاے مرکب

حیات در سنگلاخ اجل مجروح شود ع

دست بکاسے زخم کہ غصہ سر آید

..... آخر از حسرت و پشیمانی و اندوه و یریشانی به زادی ارباب مجاور گشتم و بگوشه تنهایی معتك گشتم

والله اعلم بالصواب

باقف غیب این نداد داد

عاطل منیش در قے می خراش گرنه نویسی قلمی تراش
چوں کنوز معانی ظهور نموده دانستم که قلم از دهائے آن گنج بود با قلم دوزبان یکدل شده گفتم اے مفتاح کنوز دانش
بر تو مشورت می کنم که بر سخی بنان من بدندان تو کدام رقم است قلم بعد اے صریر با من تقریر کرد
که هر چیز کاں گفتی گفتم اند
برو بوم دانش همه رفته اند

علمائے دین داد آثا و اخبار داده اند و ابواب و قصص انبیا پر ریخ خلق کشاده اند۔ شیخ عطار کہ مرقد او در باہین
انوار معطر باد و تذکرۃ الادب یاد بیضا نموده و مورخان و انادر تواریخ و مقامات سلاطین توانا جلد ہا پر داخہ اند و
کتاب ہا ساختہ اند ہم چنین در معرفت بلاد و مصلحت عباد آنچه پالیتی است فضلا در آن کار جہد نموده اند و یادگار
گذشتہ اند ۔

آنچه مجہول باد در عالم ذکر تاریخ و قصہ شعر است
چنانچہ، دولت شاہ نے اپنی یادگار چھوڑنے کی آرزو میں فارسی شعرا کا تذکرہ مرتب کر دیا۔
اپنی یادگار چھوڑنے اور زندہ جاوید ہو جانے کا یہی شوق عموماً تذکرہ نگاری کا محرک بنا ہے اور جیسا کہ اردو فارسی کے
تذکرہ نگاروں نے "سبب تالیف" کے باب میں واضح کر دیا ہے یہی فطری جذبہ اکثر تذکرہ نگاروں کو وجود میں لایا ہے۔
۲۔ تذکرہ نگاری کا دوسرا بڑا محرک انتخاب اشعار یا بیاض نگاری کا شوق بھی رہا ہے۔ انتخاب اشعار
کی رسم اتنی ہی قدیم ہے جتنی خود شعر گوئی کی۔ انتخاب اشعار دراصل تخلیقی عمل ہی کا ایک جزو ہے جسے مغربی تنقید
کا نقطہ آغاز کہنا چاہئے۔ یہ نقطہ آغاز ذاتی پسند و ناپسند کا یا پسند و کرہ بھی۔ مذاق سخن اور معیار فن سے یکسر بیگانہ
نہیں ہوتا۔ شاید یہی وجہ ہے کہ آج بھی شعری تنقید میں انتخاب اشعار سے مفر نہیں ہوتا اور یہ انتخاب نقاد کو رسوا
یا نیک نام کرنے میں بڑا کام آتا ہے۔ بات یہ ہے کہ انتخاب اشعار تنقیدی کا بنیادی اصول نہ ہی لیکن ادبی
تنقید سے اس کی اہمیت کو یکسر نظر انداز بھی نہیں کر سکتے، ... یہ فائدہ کیا کم ہے کہ اس سے آمد و اوردا
تواریخ و تسامح، اور خیال کی جدت و قدامت کو سمجھنے میں بڑی مدد ملتی ہے۔ شاید اسی لئے علامہ ابن رشتہ
نے یہ حکم لگا یا تھا کہ شاعر کو اعلیٰ طبقہ کے شعر کا کلام یاد ہونا چاہئے تاکہ وہ اپنے شعری بنیاد اسی منوال پر
پر رکھے۔ جو شخص اساتذہ کے کلام سے خالی الذہن ہوگا اگر وہ محض طبیعت کی اوج سے کچھ لکھ بھی لے گا
تو شعر نہیں بلکہ نظم ساقط از اعتبار یا ٹکسال باہر کہیں گے پس جب اس کا حافظہ بلغا کے کلام سے پر ہو جائے
اور ان کی روش ذہن کی لوح پر نقش ہو جائے تب فکر شعری طرف متوجہ ہونا چاہئے۔ اب جس قدر
مشق زیادہ ہوگی اسی قدر ملکہ شاعری مستحکم ہوگا۔

یہ ایک سلیب نقاد کا قول ہے جس کے اثرات مغربی روشنی آنے سے قبل، تائب عربی، فارسی اور اردو تینوں زبانوں پر صاف
نظر آتے ہیں۔ اس کا بڑا ثبوت یہ ہے کہ فارسی اور اردو شعرا کے تذکرہ نگاروں میں زبان بیان کی جن خوبیوں اور کمزوریوں کی نشان دہی
ملتی ہے۔ وہ عموماً ابن رشتہ ہی کے دبستان تنقید سے تعلق رکھتی ہے چنانچہ اگر ہم تذکرہ نگاروں کے سوانحی اختصار پر نظر ڈالیں

۳۔ بحوالہ مقدمہ شعر و شاعری از مولانا حالی

تواندازہ ہو گا کہ اکثر تذکرہ نگاروں کا مقصود اول اول اشعار کا انتخاب تھا۔ آخر آخر اس انتخاب میں شاعر کا نام، تخلص، ولایت اور سکونت کے متعلق چند فقرے شامل ہو گئے اور اشعار کے مجموعے نے آسانی سے تذکرے کی صورت اختیار کر لی۔ اس خیال کی تائید فارسی زبان کے قدیم ترین مآخذات مثلاً ابی بکر نجم الدین محمد کبیر علی کی تصنیف راحت الصدور و آیتہ السرد مولفہ ۳۵۹۹ھ اور محمد لیسرید رجا جیری کی تالیف مونس الاحرار مولفہ ۱۲۸۴ھ سے بھی ہوتی ہے۔

انتخاب اشعار کے بڑھتے ہوئے شوق بیاض نگاری کی بنا ڈالی اور ہر صاحب ذوق نے اپنی پسند کے مطابق انتخاب کے انتخاب کا ایک تحریر رکارد، بیاض کی صورت میں رکھنا شروع کیا۔ کارسان دما سی نے اپنے خطبات اور تاریخ ادیبانہ دستانہ کے دیباچہ میں بیاض نگاری پر تفصیل سے روشنی ڈالی ہے۔ کریم الدین نے بھی دتابی کے بیان کو طبقات الشعراء میں دھرایا ہے۔ بیاض نگاری کی حسب ذیل صورتیں اس وقت عموماً مروج تھیں۔

(۱) خود اپنے کلام کا انتخاب۔

(۲) مختلف شعرا کی دواوین سے پسندیدہ اشعار کا انتخاب

(۳) مختلف اصناف یا پسندیدہ اصناف کا انتخاب۔

(۴) مختلف موضوعات پر مختلف شعرا کے اشعار کا انتخاب

(۵) مختلف زبانوں کے شعرا کا انتخاب

(۶) قدما سے لے کر معاصرین تک کے کلام کا انتخاب

(۷) صرف منتخب اور نہایت مشہور شعرا کے اشعار کا انتخاب۔

اس قسم کی بیاضیں بعض گھروں اور بڑے کتب خانوں میں آج بھی خاصی تعداد میں موجود ہیں۔ بعض بیاضوں میں صرف مختلف شعرا کے پسندیدہ اشعار ہیں اور شعرا کے تخلص و درج نہیں ہیں اور بعض میں نام اور تخلص کا اہتمام بھی ہے۔ یہی بیاض تذکرہ نگاری کا نقش ہوتا ہے۔ جب یہی نام یا تخلص بلحاظ حروف تہجی یا ابجدی ترتیب دے دیئے گئے اور کسی خاص قرینے سے مرتب کر دئے گئے تو اس کا نام تذکرہ ہو گیا۔ چنانچہ اردو میں گلدستہ نشاط اور دیوان جہاں اور فارسی میں جہن بے نظیر و دقائق الاشعار اس کی واضح مثالیں ہیں۔ دیوان جہاں اور دقائق الاشعار، دونوں بنیادی طور پر اشعار کے مجموعے میں ہیں لیکن چونکہ اشعار کے ساتھ ایک موقرے ہر شاعر کے متعلق بھی درج ہیں اسلئے ان کا شمار تذکروں میں ہوتا ہے اور گلدستہ نشاط و جہن بے نظیر مجموعہ اشعار یا بیاض ہی کے زمرے میں آتے ہیں۔

۳۔ تذکرہ نگاری کو ترقی دینے میں شعرا کی معاصرانہ چشمک، باہم رقابت گردہ بندی اور علاقائی تعصب کو

بھی بڑا دخل رہا ہے۔ ولی دناصر علی اور سودا و میر کے زمانے سے لے کر درحاضر تک اسکے اثرات اپنی تاریخ میں یا کے جاتے ہیں۔ اشعار میں تو اس قسم کی چشمک کی بے شمار مثالیں ملتی ہیں۔ لیکن اردو شعرا کے تذکرے بھی ان سے خالی نہیں ہیں چنانچہ خود میر کا نکات الشعراء جسے دستیاب تذکروں میں قدیم ترین خیال کیا جاتا ہے معاصرانہ چشمک ہی کا نتیجہ معلوم ہوتا ہے۔ میر اپنے ایک معاصر محمد یار خاکسار کے بارے میں لکھتے ہیں۔

”خاکسار تخلص عرف کلتو، شہنشاہ است خادم درگاہ قدم شریف شعر بختہ ما گوید و خود را دورنی کشو بلکہ

از تنگ آبی بنائے رختہ را باب رسا بندہ چنانچہ علی الرغم ایں تذکرہ، تذکرہ نوشہ است، بنام معشوق پہل سالہ

خود۔ احوال خود را اول از ہمد نگاشته و خطاب خود سید اشعار پیش خود قرار داری۔ آتش کینہ کہ بے سبب افزوشتہ

..... ست چوں کباب دہد فخر او ہمہ برد بختہ است طرہ این کہ آن ہم نامر بوط و خود ادم نامر دست

..... الغرض بسیار کم فرحت دے تہ است ۔

اس اقتباس سے معاشرہ چشمک، شعرا کی گروہ بندی اور شاعرانہ رقابت تینوں کا اندازہ ہوتا ہے اور صاف پتہ چلتا ہے کہ خاکسار نے میر کے جواب میں یا میر نے خاکسار کے جواب میں تذکرہ لکھا تھا۔ افسوس کہ خاکسار کا تذکرہ ناپید ہے درنہ پتہ چلتا کہ خاکسار نے، میر پر کیا کیا چوٹیں کی تھیں۔ فتح علی حسینی گردیزی کے تذکرہ ریختہ گویاں کالب دلہجہ بھی یہ بتاتا ہے کہ وہ معاصرین کے بعض تذکروں کے جواب میں لکھا گیا ہے۔ اس لئے کہ انھوں نے اپنے پیش رو تذکرہ نگاروں کی طرز تنقید کو ہمسر وں کی خردہ گیری سے تعبیر کیا ہے۔ کریم الدین، قدرت اللہ قاسم، شفیق اونگ آبادی اور آزاد وغیرہ کے پہلے بھی دوسروں کے تنقیدی لب لہجہ کا جواب دینے کی کوشش نظر آتی ہے۔

اسی طرح قطب الدین باطن اور نصر اللہ خاں خوجوی نے گلستان بے خزاں اور گلشن ہمیشہ بہار کے نام سے جو تذکرے مرتب کئے ہیں۔ ان کے مطالعہ سے پتہ چلتا ہے کہ ان دونوں کا اصل محرک شیفتہ کاگلشن بے خار ہے باطن کا خیال تھا کہ شیفتہ نے اپنے تذکرے میں دہلوی شعرا کی بے جا تعریف کی ہے اور دوسرے علاقہ کے شاعروں کو جان بوجھ کر کم رتبہ ثابت کیا ہے شیفتہ نے باطن کے استاد نظیر اکبر آبادی کے اشعار پر غیر معیاری اور بازی ہونے کا حکم لگا یا تھا۔ باطن کو یہ بات سخت ناگوار گذری چنانچہ انھوں نے گلشن بے خار کا جواب لکھ مارا اور شیفتہ کے ممدوحین کی تنقیص اور اپنے استاد و احباب کی تعریف کا کوئی موقع ہاتھ سے نہ جانے دیا۔

۴۔ تذکرہ نگاری کے محرکات میں اٹھارویں اور انیسویں صدی عیسوی کی اس شاعرانہ فضا کو بھی نظر انداز نہیں کر سکتے جس میں شاعری عام و خاص دونوں کا اوڑھنا بچھونا بن گئی تھی۔ ہوا یہ کہ مغلوں کے سیاسی زوال کے بعد جب اہل پاک و ہند میں خارجی زندگی سے معادمت کی قوت باقی نہ رہی تو انھوں نے داخلیت کے خول میں پناہ لینا چاہی۔ رفتہ رفتہ اس داخلیت پسندی نے انھیں عملی زندگی سے اس درجہ دور کر دیا کہ وہ ایک خیالی دنیا کے اسیر ہو کر رہ گئے۔ اس خیالی دنیا کو آباد کرنے اور سجانے میں جو چیز سب سے زیادہ معاون ثابت ہوئی وہ مشغلہ شعر و سخن تھا۔ اس مشغلے نے عمومی صورت اختیار کر کے معیار شعر و سخن کو کس درجہ پست کر دیا تھا۔ اس کی تفصیل کا یہ موقع نہیں۔ لیکن یہ بات ضرور ذہن میں رکھنی چاہئے کہ حالی نے اس دور کے ”شعر و قصاید“ کو ناپاک دفتر کا نام بے سبب نہیں دیا تھا۔ شعر گوئی نے واقعی مرض کی صورت اختیار کر لی تھی اور کسی نہ کسی طور پر سارا معاشرہ اس میں مبتلا تھا۔ چنانچہ حافظ محمود شیرانی اس عہد کے ایک تذکرہ پر مضمون بحث کرتے ہوئے لکھتے ہیں کہ:-

”سلاطین و عمال، امرا و دروہا، سپاہ و اہل دیوان کے علاوہ ہر طبقہ کے پیشہ دروں پر شاعری کا رنگ چڑھا ہوا ہے۔ مثلاً میر فصیح گر ہے۔ مخدومان نثار معمار ہیں۔ حسین بخش بخشی پارچہ فروش ہے، سنگھ شیفتہ آہنگر ہے۔ خواجہ ہینہ کا شیدا علاقہ بند ہے۔ میر صادق علی صادق فیل بان ہے۔ شہبھو ناتھ عزیز مہاجن ہے۔ میر لطیف علی لطیف جواہرات کا دلال ہے۔ اور مغل علی مغل علاقہ بند سوداگر ہے۔ بدر الدین مفتوں بزاز ہے۔ بکرینگ سٹار ہے۔ مخد ہاشم شائق خیاط ہے۔ مخد عارف رفوگر ہے۔ عنایت اللہ عرف کلّو حجام ہے۔ غلام ناصر جراح ہے۔ مقصود ایک سقہ ہے۔ قرین خاکروب ہے۔“

۵۔ مقدمہ: نجمہ و فنز - از حافظ محمود شیرانی -

اس شاعرانہ فضا میں: آئینے شہوہ۔ اہل نظر۔ گئی ہو یا باقی رہی ہو لیکن اتنی بات تو یقینی ہے کہ اس فضا میں بیاض نگاری، انتخاب اشعار تحسین و تنقیص و تبصرہ و تنقید اور تذکرہ نگاری کے مشغلوں کو ضرور یک ٹونہ تقویت بخشنے لگی ہوگی۔

۵۔ مشاعروں کا رواج بھی اردو شاعری کی تاریخ میں ابتداء کے ملتا ہے اور اس رواج نے تذکرہ نگاری کی روایت کو آگے بڑھانے میں مدد کی ہے۔ وہی تو ان مشاعروں یا مراختوں کا مرکز خاص تھی۔ درخاں آندھی کے زمانے سے وہاں جگہ جگہ شعری محفلیں منعقد ہونے لگی تھیں۔ خود، خاں آرزو، خواجہ میر درد اور میر تقی میر کے یہاں ایسی محفلوں کے باقاعدہ انعقاد کا سراغ ملتا ہے۔ شفیق اورنگ آبادی نے درد کے ذکر میں لکھا ہے کہ:-

شاہ عبدالحکیم حاکم لاہوری می گوید کہ اس عزیز بزرگ عالی دودماں را فقیر مکرر بہ خانہ خاں آرزو در دیدار ملاحظہ

یعنی صحبت ریختہ گویان ہندی کہ در پانزدہم ہر ماہ ہے مقرر بود، دیدم ام

خان آندھی کی وفات کے بعد یہ محفل خواجہ میر درد اور بعد ازاں میر تقی میر کے یہاں منتقل ہو گئی۔ جیسا کہ خود میر نے درد کے سلسلے میں لکھا ہے:-

مجلس ریختہ بہ خانہ بندہ بہ تاریخ پانزدہم ہر ماہ مقرر است بہ ذات ہمیں بزرگ است، زیر اک پیش

ازیں این مجلس بہ خانہ اش مقرر بود۔ ۱۷

ان مراختوں یا مشاعروں کو روز بروز فروغ حاصل ہوتا رہا اور ایک دن وہ آیا کہ بقول خواجہ احمد فاروقی وہ تدریجاً زندگی کا ہم جزو بن گئے اور شادی و غم کی۔ ہر تقریب میں منعقد ہونے لگے۔ چنانچہ قدرت اللہ قاسم نے "عاشق" کے ذکر میں لکھا ہے کہ:-

"قریب دو اڑدہ سال بلا ناغہ بروز جمعہ بہ انعقاد مشاعرہ نجانہ خود پرداخت بہ ہیچ مانع قوی بل اتوا

موقوف نہ ساخت۔ حتی کہ صبح فاتحہ روز سیوم فرزند ارجمند خود نمودہ و بعد ظہر مجلس مراختہ منعقد نمود۔ ۱۸

آخر آخر یہ روایت اتنی پختہ اور اس قدر عام ہوئی کہ شہر شہر، قصبہ قصبہ، قریہ قریہ بلکہ گھر گھر اور محلہ محلہ شاعرے ہونے لگے اور آج تک کسی نہ کسی طور پر یہ سلسلہ جاری ہے۔ شاعرے کے اس قبول عام کی بدولت، انتخاب اشعار، بیاض نگاری اور گلدستہ نگاری کا رواج بھی عام ہو گیا جگہ جگہ شاعرے منعقد ہوتے۔ ان میں شرکت کرنے والوں کے اشعار کا انتخاب یا پوری پوری غزلیں گلدستہ کی شکل میں شائع کی جاتیں کبھی کبھی ان شعرا کے مختصر حالات بھی ان گلدستوں میں شامل کر دے جاتے اور ان کی حیثیت تذکروں کی ہو جاتی۔ اس قسم کے گلدستے آج بھی سیکڑوں کی تعداد میں مختلف کتب خانوں میں موجود ہیں۔ اور ان میں بعض ایسے ہیں جو تذکروں سے کم اہم نہیں ہیں۔ مثلاً "گلدستہ سخن" اور "گلدستہ شعر و سخن" پیش کیے جاسکتے ہیں۔ "گلدستہ شعر و سخن" میں امجد حسین نے ایک شاعرے کی طرہی غزلیں جمع کی ہیں اور شعرا کے مختصر حالات بھی دیے ہیں۔ یہ گلدستہ ۱۳۹۱ھ میں مرتب ہوا اور اسی سال مطبع نول کشور سے شائع ہو گیا یہ شعر و سخن "گلدستے کا تذکرہ" میں ہے اور اسے نیاز علی پٹیلان نے ۱۳۸۶ھ میں مرتب کیا ہے اس کے لئے انھوں نے ۱۴ اکتوبر ۱۹۶۹ء مطابق ۱۰ ربیع الثانی ۱۳۸۸ھ کو اگر وہ میں ایک بہت بڑا مشاعرہ

۱۔ چغتائ شاعر از بھی نرائن شفیق مولفہ ۱۱۷۵ھ

۲۔ نکات الشعرا از میر تقی میر مولفہ ۱۱۶۵ھ

۳۔ مجموعہ لغز از قدرت اللہ قاسم مولفہ ۱۲۲۱ھ

کیا اور اخباروں میں کئی ماہ تک اعلان دے کر شعرا کے حالات و طرحی غزلیں جمع کیں۔ اعلان میں شعرا سے خصوصی گزارش کی گئی تھی کہ وہ اپنے حالات میں اپنا اصل نام، تخلص، ولدیت نام استاد، مدت شاعری، سکونت اور مشغلہ تصنیف و تالیف کی تفصیل ضرور درج کریں۔ اس مشاعرے کے لئے فارسی، اردو دونوں کے لئے طرحی مصرعے الگ الگ دئے گئے تھے۔ یہ مشاعرہ بہارِ اجدہ بھوان سنگھ کے مکان میں ہوا تھا۔ اور اس میں اس عہد کے اکثر شعرا نے شرکت کی تھی۔ گارسان دتاسی نے ۱۸۶۹ء کے خطبہ میں اس مشاعرے کا ذکر کیا ہے۔

اس قسم کے گلدستے، جو کہ شاعروں کی معرفت وجود میں آئے ہیں اور جن سے تذکرہ نگاری کی روایت کو آگے بڑھنے میں مدد ملی ہے، کثیر تعداد میں ہیں اور اپنے دامن میں کلاسیکل شعر و ادب کا خاصا مواد سمیٹے ہوئے ہیں۔ ضرورت اس کی ہے کہ ایسے گلدستوں کا تحقیقی تنقیدی جائزہ لے کر ان کی ایک تاریخ مرتب کی جائے۔ یقین ہے کہ یہ تذکروں سے کم دچھپ اور کم مفید چیز نہ ہوگی۔

۶۔ ان امور کے علاوہ کچھ اور باتیں بھی ہیں جو تذکرہ نگاری کی محرک ثابت ہوئی ہیں۔ میری مراد فارسی تذکرہ نگاری کے اثرات اور ان سے مسابقت لے جانے کی کوشش سے ہے۔ جب فارسی کی مقبولیت میں کمی واقع ہوئی اور بختہ گوشہ کو مقبول عام نصیب ہوا تو فارسی کے مقابلے میں انھیں بھی تذکروں کی ترسیل کا خیال پیدا ہوا۔ گویا فارسی کی تقلید اور تقابل نے اردو میں تذکرہ نگاری کو جنم دیا۔ اور کچھ دنوں بعد ایسے لوگ پیدا ہو گئے جنہوں نے تصنیف و تالیف کے فطری جذبے کے تحت اردو شعرا کے تذکرے مرتب کرنے شروع کئے اور ان کی کوششوں سے اس باب میں اتنا مواد جمع ہو گیا کہ اسے ایک مستقل فن کی صورت حاصل ہو گئی۔

اردو میں شعرا کی تذکرہ نگاری کا آغاز تقریباً اٹھارہ صدی عیسوی کے وسط سے ہوتا ہے اور آب حیات مولفہ ۱۸۸۵ء تک برابر قائم رہتا ہے۔ اس کے بعد حقیقتہً تذکرہ نگاری کا وہ ختم ہو جاتا ہے اور اس کی جگہ مغرب کے زیر اثر، تنقید، تاریخ اور سوانح نگاری لے لیتی ہے۔ خود آب حیات، طرز قدیم کے تذکروں سے بالکل مختلف چیز ہے۔ اس میں اردو زبان کی تاریخ، لسانی مسائل، مختلف ادوار کی خصوصیات اور شعرا کی شخصیت کا کلام پر رائے زنی کا وہ طریقہ اختیار کیا گیا ہے جو تاریخ و سوانح کا خاصا ہونا چاہئے۔ چنانچہ اردو زبان و ادب کے تقریباً سارے ناقدین آب حیات کو اردو ادب کی پہلی تاریخی و تنقیدی کتاب خیال کرتے ہیں ہم نے اسی لئے اس نمبر میں صرف آب حیات کے سال تصنیف ۱۸۸۵ء تک کو اردو تذکرہ نگاری کا اصل دور خیال کیا ہے اور اس زمانے تک جو تذکرے لکھے گئے ہیں صرف انھیں کا تعارف کرایا ہے اس سے انکار نہیں کہ آب حیات کے بعد بھی تذکرے کے طرز پر متعدد کتابیں لکھی گئیں مثلاً۔

۱۔ آثار الشعراء ہندو مولفہ دیو پرشاد بشاش لکھنؤ۔

۲۔ جلوہ خضر مولفہ صغیر بگرامی۔

۳۔ یادگار ضیغم مولفہ ضیغم۔

۴۔ آثار الشعراء مولفہ ممتاز علی۔

۵۔ آب بقا مولفہ عبدالرؤف شرف۔

۶۔ تذکرہ شعرائے دکن مولفہ عبد الجبار خاں ملکاپوری۔

۷۔ گل رعنا مولفہ مولوی عبدالحی۔

۸۔ بہار سخن زریں مولفہ شیاہ پرشاد سندھ لال۔

- ۹۔ انتخاب زریں مولفہ سیدراس مسعود۔
- ۱۰۔ قاموس المشاہیر مولفہ نظامی بدایونی
- ۱۱۔ تذکرہ خندہ گل مولفہ عبدالباری آسی۔
- ۱۲۔ تذکرہ شاعرات مولفہ عبدالباری آسی۔
- ۱۳۔ شعر الہند مولفہ عبدالسلام ندوی۔
- ۱۴۔ تذکرہ ریختی مولفہ تمکین کاظمی۔
- ۱۵۔ ہندو شعرا مولفہ عبدالرؤف عشرت۔
- ۱۶۔ خمخانہ جاوید مولفہ لالہ سری رام۔
- ۱۷۔ جواہر سخن مولفہ محمد حسین چریاکوٹی۔
- ۱۸۔ کاشف الحقائق مولفہ امداد امام اثر۔

اس فہرست میں اور بہت سی تالیفات و تصنیفات کے اضافے کئے جاسکتے ہیں۔

لیکن چونکہ یہ سب کتابیں شائع ہو چکی ہیں اور عام طور پر مل جاتی ہیں۔ اور تاریخ و تنقید و سوانح کی بہتر اور جامع کتابوں کے سامنے ان کی حیثیت قدیم تذکروں کی طرح چنداں اہم بھی نہیں رہی، اس لئے ان کو شامل کر کے ہم نے اس نمبر کو بے سبب طول دینا پسند نہیں کیا۔

اب رہا یہ سوال کہ ابتداء سے لے کر آب حیات کے سال تصنیف تک اردو شعرا کے کتنے تذکرے لکھے گئے ہیں۔ سو اس کا جواب بھی باد ثوق دینا مشکل ہے۔ قدیم تذکرہ نگاروں نے تو خیر اس موضوع پر روشنی کے بجائے پردہ ڈالنے کی کوشش کی ہے لیکن ہمارے جن بزرگوں نے اردو شعرا کے بعض تذکروں پر مبسوط مقدمات لکھے ہیں۔ انہوں نے بھی تذکرہ نگاری کی تاریخ یا توقیت کی طرف کچھ زیادہ توجہ نہیں کی۔ اس قسم کی اولین فہرستیں ہمیں دراصل شتر قین یعنی اسپرنگر اور گارساں دتاسی کے یہاں ملتی ہیں۔ اسپرنگر کے ”یادگار شعراء“ مولفہ ۱۸۵۷ء ترجمہ طفیل احمد میں ماخذات کے طور پر بیس تذکروں کی فہرست تاریخ واردی لگی ہے۔ لیکن اول یہ کہ اسپرنگر کی نظر سے بیس نہیں صرف چودہ تذکرے گزرے تھے دوسرے یہ کہ ان بیس میں کبھی۔

۱۔ گلدستہ نشاطیہ

۲۔ چمن بے نظیر

تذکرے نہیں بلکہ محض اردو فارسی اشعار کے مجموعے ہیں اور ان میں شعرا کے حالات درج نہیں ہیں۔

تذکروں کے سلسلے میں اس قسم کی فہرست آب حیات تک کسی اور جگہ نظر نہیں آتی۔۔۔ گارساں دتاسی نے البتہ تاریخ ادب ہندوستانی کے دیباچہ میں تذکروں کی ایک طویل فہرست دی ہے۔ اس کی تلخیص سب سے پہلے محفوظ النحی نے اگست اور ستمبر ۱۸۲۲ء کے معارف میں پیش کی بعد ازاں اس فہرست کا مکمل ترجمہ ڈاکٹر ریاض الحسن نے رسالہ اردو جنوری ۱۹۵۷ء میں

۳۔ گلدستہ نشاط مولفہ منوالا، ۱۲۵۲ء جہری مطابق ۱۸۳۶ء میں لکھا گیا ہے۔ اس میں ۲۵۱ صفحات ہیں۔ آزاد لائبریری علی گڑھ میں اس کا نسخہ محفوظ ہے جس میں اردو اور فارسی کے اشعار درج ہیں۔

۴۔ چمن بے نظیر۔ مولفہ محمد حسین اور محمد ابراہیم کے ایک حصہ کا نام مجمع الاشعار بھی ہے۔ یہ بھی مختلف شعرا کے اشعار کا مجموعہ ہے اور ۶۱۳۶۵-۶۱۸۴۸ میں

شائع کیا۔ اس فہرست میں گارسان دتاسی نے چوٹ کتابوں کا ذکر کیا ہے۔ لیکن یہ ذکر بہت قسطن ہے۔ تذکروں کے اصل نام ان کے سال تصنیف و طباعت اور مصنفین کے نام و تخلص ظاہر کرنے میں اس نے اکثر غلطیاں کی ہیں۔ اس فہرست میں بڑی خرابی یہ ہے کہ اس میں گارسان دتاسی نے گلدستوں، اشعار کے مجموعوں اور تذکروں کو گڈ ٹڈ کر دیا ہے۔ علاوہ ازیں اس نے ایسے تذکرے بھی درج کر دیے ہیں جن کے نام صرف کسی تذکرے میں آئے ہیں اور ان کا وجود اب تک ثابت نہیں ہو سکا۔ چنانچہ چون ماخذات کی فہرست سے حسب ذیل کو خارج سمجھنا چاہئے۔ اس لئے کہ:-

- ۱۔ جن بے نظیر۔ تذکرہ نہیں اردو فارسی اشعار کا مجموعہ ہے۔
- ۲۔ مجموعہ مقبول بنی۔ یہ بھی مجموعہ اشعار ہے۔
- ۳۔ گلدستہ نشاط۔ محض اشعار کا انتخاب ہے۔
- ۴۔ گلدستہ مسرت۔ فارسی اشعار کا مجموعہ ہے اور عبدالرحمن خاں شاہ کی تالیف ہے۔
- ۵۔ مجموعہ سوخت۔ جیسا کہ نام سے ظاہر ہے واسوختوں کا مجموعہ ہے۔
- ۶۔ گلزار مضامین۔ مرزا جان طیش کی نظموں کا مجموعہ ہے۔
- ۷۔ معیار الشعرا۔ گلدستہ ہے جو چھینے میں دو بار آگرہ سے نکلتا تھا
- ۸۔ مجالس رنگین۔ سعادت یار خاں رنگین کی سیاحتوں کی تفصیل ہے۔
- ۹۔ مختصر احوال مصنفین ہندی۔ عام مصنفین کے حالات ہیں۔
- ۱۰۔ روضۃ الشعر۔ اردو شعرا سے متعلق محمد حسین کلیم کی نظم ہے
- ۱۱۔ تذکرہ اختر۔ واجد علی شاہ اختر سے منسوب ہے مفقود ہے۔
- ۱۲۔ تذکرہ عاشق۔ ناپید گلدستہ ہے۔
- ۱۳۔ تذکرہ آرزو دہ۔ شیفتہ نے ذکر کیا ہے ناپید ہے۔
- ۱۴۔ تذکرہ امام بخش کشمیری۔ مسخنی نے ذکر کیا ہے ناپید ہے۔
- ۱۵۔ تذکرہ عشق۔ مفقود ہے۔
- ۱۶۔ تذکرہ جہاندار۔ ناپید ہے۔
- ۱۷۔ تذکرہ خاکسار۔ میر نے ذکر کیا ہے ناپید ہے۔
- ۱۸۔ تذکرہ امام الدین مضمون۔ مفقود ہے۔
- ۱۹۔ تذکرہ شوق۔ ناپید ہے۔
- ۲۰۔ تذکرہ سودا۔ مجموعہ نثر میں ذکر ہے ناپید ہے۔
- ۲۱۔ تذکرہ محمد علی ترمزی۔ گلزار ابراہیم میں ذکر آیا ہے۔ مفقود ہے۔
- ۲۲۔ تذکرہ محمود۔ عمدہ منتخبہ میں ذکر آیا ہے مفقود ہے۔
- ۲۳۔ تذکرۃ النساء۔ ناپید ہے
- ۲۴۔ تذکرۃ الکاملین۔ بابور ام چندر کے سوانحی مضامین کا مجموعہ ہے۔

- ۲۵ - گلستہ حیدری - حیدری کی نظموں اور کہانیوں کا مجموعہ ہے۔
 ۲۶ - صفحہ ابراہیم - اردو شعرا نہیں فارسی شعرا کا تذکرہ ہے۔
 ۲۷ - سردآزار - یہ بھی فارسی شعرا کا تذکرہ ہے۔
 ۲۸ - تذکرہ ذوق - ناپید ہے۔

گویا، گارسان دتاسی کی فہرست مآخذات کے ترجمے محفوظ الحق نے اور ڈاکٹر ریاض الحسن نے۔ معارف اگست ۱۹۶۲ء اور اردو اکتوبر ۱۹۵۷ء میں شائع کئے ہیں ان میں نصف سے زائد مآخذات پر تذکروں کا اطلاق نہیں ہوتا ہے۔ ہر چند کہ گارسان دتاسی نے تذکروں کی فہرست دینے سے پہلے اس بات کا اظہار کر دیا تھا کہ۔

”میں آئندہ صفحات میں ان تذکروں اور گلدستوں کی فہرست دوں گا جو یا تو ہیں دستیاب ہوئے ہیں یا کم از کم

ہمیں ان کا پتہ چل سکا۔“

لیکن افسوس اس کے مترجمین، ترجمہ کرتے وقت اس بات کی نشان دہی نہ کر سکے کہ اس کی فہرست میں کس کس قسم کی کتابیں شامل ہیں، ان میں کتنے گلدستے ہیں کتنے تذکرے یا کتنے مفقود ہیں اور کتنے دستیاب۔ حیرت ہے کہ قاضی عبدالودود صاحب بھی اس باب میں بعض باتیں غیر ذمہ دارانہ کہہ گئے ہیں۔ مثلاً محمد محفوظ الحق صاحب کے مذکورہ بالا مضمون پر تنقید کرتے ہوئے وہ لکھتے ہیں کہ۔

۱۔ ”گلستان سخن کے متعلق دہلی کے معبر اصحاب کا بیان ہے کہ یہ دراصل صہبائی کی تالیف ہے۔“

۲۔ ”کسی تذکرے میں مجھے سید ابوالقاسم قاسم دہلوی کا نام نہ ملا۔ دہلی کے مشہور حکیم قدرت اللہ قاسم نے

البتہ تذکرہ لکھا تھا۔“

۳۔ ”صفحہ ابراہیم اور گلزار ابراہیم میری رائے میں ایک ہی تذکرے کے دو نام ہیں۔“

یہ تینوں باتیں غلط ہیں۔ ”گلستان سخن“ صہبائی کا نہیں قادر بخش صابری کی تصنیف ہے۔ ”ابوالقاسم“ دراصل قدرت اللہ ہی کے نام کا جزو ہے۔ اور ”مجموعہ نفیر“ انھیں کی تالیف ہے۔ ”صفحہ ابراہیم“ اور ”گلزار ابراہیم“ ایک ہی تذکرے کے دو نام نہیں بلکہ دو مختلف تذکرے ہیں۔ پہلا فارسی شعرا سے متعلق ہے اور دوسرا ریختہ گو شعرا سے۔

غرض کہ یہ حضرات گارسان دتاسی کی مذکورہ کتابوں کی نوعیت کا پورا تعین نہ کر سکے۔ اور اس غلط ملط کا یہ نتیجہ ہوا کہ بعد کے مقالہ نگاروں نے گارسان کی فہرست کو تذکروں کی فہرست سمجھ لیا۔ اور ان کے ہاتھوں مختلف ادبی تاریخوں اور مقالوں میں تذکروں کے سنہین اور کیفیات کے متعلق ایسی غلط سلط اطلاعات درج ہو گئیں کہ ان سب کا احاطہ کرنا اس جگہ بہت مشکل ہے۔ گارسان کی فہرست اس لئے تشنہ رہ گئی تھی کہ اسے کبھی ہندوستان یا پاکستان آنے کا موقع نہ ملا اور وہ یورپ ہی میں بیٹھ کر خطوط، اخبارات، سرکاری رپورٹ اور رسائل کے ذریعہ اپنی کتاب کے لئے مواد جمع کرتا رہا۔ محفوظ الحق صاحب کا یہ خیال درست نہیں ہے کہ۔

”اردو ادب و تاریخ کلیہ مشہور مابہر عمرہ تک ہندوستان کی گلگشت کرتا رہا اور جب فرانس واپس گیا تو اس کا

دامن یہاں کے پھولوں سے بھرا تھا۔“

تذکروں کی تعداد اور توقیت کے بارے میں ایک طویل مضمون حکیم شمس اللہ قادری کا بھی ہماری نظر سے گزرا جس کے آغاز میں انھوں نے لکھا ہے کہ :-

”ذیل میں بیالیس تذکروں کی فہرست درج ہے۔ اس کو تاریخی اعتبار سے عہد وار مرتب کیا گیا ہے۔ اس میں اکثر تذکرے ایسے ہیں جو چھپ گئے ہیں اور عام طور پر ملتے ہیں اور اگر نہیں چھپے ہیں تو ان کے مخطوطے بڑے کتب خانوں میں بلا وقت دستیاب ہو جاتے ہیں۔ ان کے علاوہ چند ایسے تذکروں کے نام بھی اس میں شامل ہیں جن میں مصنف اور عہد تصنیف کا حال دوسرے تذکروں سے معلوم ہوا لیکن ان کی نسبت یہ دریافت نہ ہو سکا کہ آیا مفقود ہو چکے ہیں یا موجود ہیں اور اگر موجود ہیں تو ان کے مخطوطے کہاں ہیں۔“

حکیم صاحب نے بھی تذکروں کے سن تالیف اور نام کے سلسلے میں اکثر اسی قسم کی غلطیاں کی ہیں جو گارساں کی فہرست میں ملتی ہیں اور صاف پتہ چلتا ہے کہ انھوں نے ضرور گارساں کی فہرست کو سامنے رکھا ہے۔ چنانچہ اپنی فہرست میں انھوں نے :-

- ۱۔ تذکرہ محمد علی ترمزی
- ۲۔ تذکرہ شرف احمد مسرور
- ۳۔ گلشن ناز مولفہ درگا پرشاد

کو بھی شامل کیا ہے۔ پہلے دو تذکرے مفقود ہیں۔ ان کے ذکر سے کوئی فائدہ نہیں۔ تیسرے کے متعلق وہ لکھتے ہیں کہ :-

”گلشن ناز تالیف درگا پرشاد نادر دہلوی فارسی اردو شاعروں کا تذکرہ ہے۔“

یہ بھی خیال درست نہیں۔ ”گلشن ناز“ صرف فارسی شعر کا تذکرہ ہے۔ نادر کے اردو تذکرے کا نام ”چمن انداز“ ہے جو ۱۱۶۲ھ میں شائع ہوا ہے۔

حکیم شمس اللہ قادری صاحب کی فہرست میں بیسویں صدی عیسوی کی متعدد ادبی تاریخ و تالیفات مثلاً جلوہ خضر آثار الشعراء ہنود، محبوب الزمن، آب بقا، گل رعنا، جوہر سخن اور بہار سخن وغیرہ بھی شامل ہیں۔ یہ سب آب حیات مولفہ ۱۲۹۶ھ کے بعد کی تصانیف ہیں۔ اور اگر اس قسم کی ساری کتابوں کو تذکروں کے باب میں درج کریں تو ان کی تعداد بیالیس نہیں بلکہ کئی سو ہوگی اس لئے کہ صرف نکات الشعراء آب حیات کے درمیانی عرصے میں لکھے ہوئے دستیاب تذکروں کی تعداد پچاس سے زیادہ ہے۔

تذکروں پر عمومی تبصرہ کے طور پر ”ذیل کے تذکرہ“ کے نام سے افسر امر دہلوی صاحب کا بھی ایک مضمون فاضل زیدی کے توسط سے ہمیں دیکھنے کو ملا۔ اس مضمون میں اردو فارسی شعر کے تذکروں، گلدستوں، بیاضوں، شعری مجموعوں اور سوانحی و تاریخی کتابوں پر ملاحظہ سرسری تبصرہ کیا گیا ہے، لیکن اس میں نہ کوئی تاریخی ترتیب یا توقیت ملحوظ رکھی گئی ہے اور نہ تذکرہ نگاری کے ادوار یا عہد متعین کرنے کی کوشش کی گئی ہے۔ یہ ضرور ہے کہ ابتدا سے لے کر ۱۹۳۶ء تک کی ایسی متعدد مطبوعہ و غیر مطبوعہ کتابوں کے نام اس میں آگئے جو فارسی یا اردو ادب سے کسی نہ کسی طرح تعلق رکھتی ہیں۔ بلکہ اس مضمون سے بعض ایسی کتابوں کا سرِ رخ بھی مل جاتا ہے جو مضمون کی اشاعت کے وقت زیر ترتیب یا تکمیل تھیں۔ مثلاً اس میں مذکور ہے کہ :-

۱۹۳۷ء میں مولوی محمود احمد بی۔ اے عباسی امر دہلوی نے ”تاریخ امر دہ“ چار جلدوں میں لکھی جس کی

سلسلہ تلامذہ ادبیات اردو کے قابل استناد مصادر، مطبوعہ ہندوستانی انٹرنیشنل ۱۹۳۷ء صفحہ ۳۹

تین جلدیں شائع ہو چکی ہیں۔ چوتھی جلد میں شعرائے اردو بہ کا ذکر ہو گا زیر ترتیب ہے۔

۲۔ اسی نوع کا ایک تذکرہ راقم الحروف نے "فروغ وطن" کے نام سے شیخ مصطفیٰ اور ان کے تلامذہ کے حالات میں ترتیب دیا ہے۔ جس میں ان کے صاحب دیوان شاعر کے لئے ایک جلد مقرر کی ہے۔ مکمل کتاب کی میں جلدیں ہیں اور ابھی تک قلمی صورت میں ہیں۔

۳۔ "۱۹۳۶ء میں راقم الحروف نے اردو شعرائے سندھ کے حالات" اردو ادب میں سندھ کا حصہ" کے نام سے جمع کئے جو تکمیل کو نہ پہنچنے کے باعث ابھی تک زیور طبع سے آراستہ نہ ہو سکے۔

۴۔ ۱۳۵۱ھ میں راقم الحروف نے "اندوختہ گریباں" کے نام سے ایک تذکرہ ترتیب دیا۔ یہ تذکرہ بھی بعض دھو سے اب تک طبع نہ ہو سکا۔

۵۔ ۱۹۳۲ء میں عزیز میسور شاد حسین شاد صابری امیٹھوی نے موجودہ شعرائے کراچی کے حالات بڑی کاوش سے جمع کئے۔ اس تذکرے کا نام دربار سخن ہے اور اب تک طبع نہیں ہوا۔

ظاہر ہے کہ معلومات عامہ کے لحاظ سے یہ مضمون بہت کا نام ہے اور یقین ہے کہ اب سے ۲۷ سال پہلے جب یہ شائع ہوا ہو گا تو عمر کی چیز خیال کیا گیا ہو گا۔ اس لئے کہ اس وقت تک اردو تذکرہ نگاری پر کچھ زیادہ کام نہیں ہوا تھا۔ لیکن آج جبکہ متعدد قدیم تذکرے تحقیقی مقدموں کے ساتھ منظر عام پر آ گئے ہیں، یہ مضمون مفید مطلب نہیں رہا۔ علاوہ ازیں افسر صاحب نے اس میں زیادہ تر بیسویں صدی عیسوی کی ان تالیفات کا ذکر کیا ہے جو عموماً دستیاب ہیں اور جنہیں عہد تذکرہ نگاری کے بعد کی چیز خیال کرنا چاہئے جہاں تک قدیم تذکروں کا تعلق ہے نکات الشعرا سے لے کر آب حیات تک پچاس سے زائد اہم دستیاب تذکروں میں سے صرف دس بارہ تذکروں کا ذکر اس مضمون میں آیا ہے۔

اردو شعرا کے تذکروں کے سلسلے میں ڈاکٹر سید عبداللہ کا مقالہ "شعرائے اردو کے تذکرے" مطبوعہ رسالہ اردو ۱۹۴۲ء البتہ اس لحاظ سے بہت اہم ہے کہ اس میں پہلی بار تذکرہ نگاری کے فن اور اردو شعرا کے تذکروں کی اہمیت پر مدلل بحث کی گئی ہے اور اردو میں تذکرہ نگاری کا عہد متعین کیا گیا ہے۔ چنانچہ اس میں میر سے لے کر آزاد تک تقریباً پچیس دستیاب اور موجودہ تذکروں کے نام آئے ہیں۔ ان میں سے عمدہ منتخب، عیار الشعرا، تذکرہ شورش، تذکرہ حیرت اور تذکرہ خاکسار، مقالہ نگار کی نظر سے نہیں گزرے جیسا کہ خود صاحب مقالہ نے اس کا اعتراف کیا ہے۔

تذکرہ خاکسار تو مفقود ہے لیکن "تذکرہ حیرت مولفہ ۱۹۴۱ء کو اردو شعرا کے تذکروں میں شمار کرنا مناسب نہیں اس لئے کہ یہ مواصل فارسی شعرا کا تذکرہ ہے جسے قیام الدین حیرت نے "مقالات الشعرا" کے نام سے ۱۹۴۱ء میں مرتب کیا تھا۔ نگار ساں دتاسی اور اسپرنگ نے اسے غلطی سے اردو شعرا کا تذکرہ سمجھ لیا ہے۔ اس طرح پچیس میں سے صرف بیس قدیم تذکرے، ڈاکٹر سید عبداللہ کے مقالے میں زیر بحث آئے ہیں۔ اور ان کی تنقیدی و سوانحی اہمیت تفصیل سے واضح کی گئی ہے۔

اردو تذکرہ نگاری کے تعارف کے باب میں "دستور الفصاحت" کے مرتب مولانا امتیاز علی خاں عرشی کا مقدمہ خصوصاً قابل ذکر ہے اس میں عرشی صاحب نے نکات الشعرا سے لے کر آب حیات تک تقریباً پچیس ایسے تذکروں کا تعارف کرایا،

۱۔ "دنیا کے تذکرہ" مطبوعہ سالنامہ ادب لطیف (لاہور) ۱۹۳۶ء

۲۔ دستور الفصاحت مرتبہ امتیاز علی خاں عرشی مطبوعہ رام پور ۱۹۴۳ء

جن سے موصوف نے کتاب مذکور کے حاشیوں کی ترتیب میں مدد لی ہے۔

اب تک تذکروں کے سلسلے میں جن مضامین کا ذکر کیا گیا ہے وہ پندرہ بیس سال پہلے کے لکھے ہوئے ہیں۔ اس کے بعد بعض تذکروں کے مرتبین و مترجمین کے مقدمات بھی دیکھنے میں آئے ہیں لیکن افسوس ہے کہ یہ ہماری معلومات میں کوئی اضافہ نہیں کرتے، مثلاً لکھنؤ یونیورسٹی کے ریسرچ اسکالرا ایم۔ کے۔ فاطمی صاحب نے پچھلے تین سال میں مقدمات و حواشی کے ساتھ بعض تذکروں کے اردو ترجمے اور بعض تذکروں پر تفصیلی مضامین کتابی صورت میں شائع کئے ہیں لیکن ان کے مطالعہ سے پتہ چلتا ہے کہ پندرہ بیس کے سوا دوسرے قدیم تذکرے ان کی نظر سے نہیں گزرے۔

اس طرح اردو تذکروں پر جو مقالات یا کتابیں اب تک سامنے آئی ہیں ان میں سے کسی میں بھی بیس یا پچیس قدیم تذکروں سے زائد کا ذکر نہیں آیا۔ حالانکہ نکات الشعراء مولفہ ۱۶۵۱ھ سے لے کر اب حیات مولفہ ۱۲۹۶ھ تک اس سے کئی گنا زائد تذکروں کے حوالے مختلف جگہ نظر آتے ہیں۔ ہم اس نمبر میں پچاس سے زائد ہم تذکروں کا تعارف کراہے ہیں لیکن یقین ہے کہ تذکروں کی تعداد اس سے بھی زیادہ ہوگی، فارسی تذکروں کی طرح، اردو تذکروں میں بھی بڑی رنگارنگی ہے۔ بظاہر وہ ایک ہی غرض سے لکھے گئے ہیں۔ بہ حیثیت مجموعی ان کا تنقیدی اسلوب اور تحسینی لب و لہجہ بھی ایک سا ہے۔ یہ بھی صحیح ہے کہ ان میں بعض ایک دوسرے کے جواب یا تقلید میں لکھے گئے ہیں بلکہ یوں کہنا چاہئے کہ بعض نے دوسرے تذکروں کا مواد بہ ادنیٰ تغیر اپنا لیا ہے۔ اس کے باوجود ان تذکروں میں اکتادینے والی یکسانگی و یک رنگی نہیں ہے۔ مولف کے مزاج، تبحر علمی، انداز تحریر، علاقہ، ماحول، عہد اور مقامیت کا انفرادی رنگ ان تذکروں میں کم و بیش نظر آتا ہے۔ اس لئے ان تذکروں میں یکسانگی کے باوجود حد فاصل قائم کرنا کچھ مشکل نہیں رہ جاتا۔ چنانچہ ان کی ہیئت و موضوع کو نظر میں رکھ کر ہمارے ناقدین نے انھیں مختلف خانوں میں تقسیم کیا ہے۔

محی الدین قادری زور مرحوم نے مصنفین کی نوعیت کا لحاظ رکھ کر اردو تذکروں کی تین خاص قسمیں کی ہیں۔

۱۔ وہ جو کسی بڑے شاعر کے نتیجہ قلم ہیں۔

۲۔ وہ جن کے مصنف خود بڑے شاعر نہیں لیکن بڑے شاعر کے گرویدہ شاگرد تھے۔

۳۔ وہ جن کے مصنفین کو سخن گو نہیں بلکہ سخن فہم کہنا چاہئے۔

پہلے قسم کے تذکروں میں عموماً بڑے شاعروں کا ذکر ہے۔ چھوٹے شاعروں کو نظر انداز کر دیا گیا ہے اور سوانح سے زیادہ کلام پر رائے دینے کی کوشش کی گئی ہے۔ دوسری قسم کے تذکروں میں عام خاص سب کا ذکر ہوتا ہے لیکن اپنے استاد، احباب اور اعزاء کے بیان میں طرفداری سے کام لیا جاتا ہے اور مخالفین کی تنقیص کی گئی ہے۔ تیسری قسم کے تذکروں کی تعداد کم ہے لیکن شاعر کا اصلی مرتبہ معلوم کرنے میں ان سے بڑی مدد ملتی ہے۔

نگارستان دہاسی، ڈاکٹر عبدالستار صدیقی اور شمس الدین قادری وغیرہ نے ان تذکروں کو ان کے مواد کے اعتبار سے صرف دو خانوں میں تقسیم کیا ہے۔

۱۔ عام تذکرے جن میں ابتدا سے لیکر معاصرین تک کے حالات ردیف دار یا بلحاظ ادوار جمع کئے جاتے ہیں۔

ب۔ خاص تذکرے جن میں کسی خاص عہد کے شعرا یا خاص صنف کے شعرا یا کسی خاص علاقے کے شاعروں کا ذکر ہوتا ہے۔

۱۔ ملاحظہ ہو "اردو تذکروں میں نکات الشعراء کی اہمیت" ص ۳ مطبوعہ دانش محل آمین آباد لکھنؤ۔

۲۔ مقدمہ گلزار ابراہیم از محی الدین قادری زور ص ۳

- لیکن بعض مقالہ نگاروں نے اپنے مقالے میں تذکروں کی مختلف خصوصیات کے اعتبار سے ذیل کی سات قسمیں ہیں۔
- ۱۔ وہ تذکرے جن میں صرف اعلیٰ شاعروں کے مستند حالات جمع کئے گئے ہیں اور ضمناً کلام کا انتخاب بھی دیا ہے۔
- دوم وہ تذکرے جن میں تمام قابل ذکر شعرا کو جگہ دی گئی ہے اور مصنف کا مقصد جامعیت و استیعاب ہے۔
- سوم وہ تذکرے جن کا مقصد تمام شعرائے کلام کا عمدہ اور مفصل ترین انتخاب پیش کرنا ہے اور حالات جمع کرنے کی طرف زیادہ اعتنا نہیں۔ بیاضیں اور مجموعے اس صنف میں شامل ہیں۔
- چہارم وہ تذکرے جن میں اردو شاعروں کو مختلف طبقات میں تقسیم کیا گیا ہے اور تذکرے کا مقصد شاعری کا ارتقا دکھانا ہے۔
- پنجم وہ تذکرے جو شاعری کے ایک مخصوص دور سے بحث کرتے ہیں۔
- ششم وہ تذکرے جو کسی وطنی یا ادبی گروہ کے نمائندے ہیں۔
- ہفتم وہ تذکرے جن کا مقصد محض تنقید سخن اور اصلاح سخن ہے۔
- یہ تقسیمیں اپنی اپنی جگہ مناسب ہیں، بلکہ ان سے زاید خانوں میں بھی انھیں بانٹا جاسکتا ہے۔ مثلاً گارساں کے تذکرے کو چھوڑ کر اردو تذکروں کے دو گروہ بلحاظ زبان بھی کئے جاسکتے ہیں۔
- ۱۔ وہ تذکرے جو فارسی زبان میں لکھے گئے ہیں مثلاً نکات الشعراء، گلشن گفتار، تحفۃ الشعراء، مخزن شعراء، عیار الشعراء، ریختہ گویاں، مخزن نکات، چمنستان شعراء، تذکرۃ الشعراء، تذکرہ ہندی گویاں، ریاض الفصحا، گلزار ابراہیم اور گلشن بے خار وغیرہ۔
- ۲۔ وہ تذکرے جو اردو میں لکھے گئے ہیں مثلاً گلشن ہند، گلستہ نازنیناں، طبقات الشعراء ہند، انتخاب دواوین انتخاب یادگار، شمیم سخن اور آب حیات وغیرہ۔
- اس تقسیم میں اگرچہ تو پہلی قسم کو قدیم طرز کے تذکرے اور دوسری قسم کو جدید طرز کے تذکرے بھی کہہ سکتے ہیں اس لئے کہ اردو میں جو تذکرے لکھے گئے ہیں۔ ان کی روش فارسی تذکروں سے قدرے مختلف ہے اور یہ اول الذکر کی نسبت، ادبی سوانح نگاری تاریخ اور تنقید سے قریب تر ہیں۔
- اگر ہم معنوی اعتبار سے ان تذکروں کی خصوصیات پر غور کریں تو یہ ساری تقسیمیں بنیادی طور پر صرف دو خاص گروہوں میں ضم ہو جاتی ہیں اور اس لحاظ سے اردو تذکروں کو متعدد خانوں میں بانٹنے کے بجائے ذیل کے دو گروہوں میں تقسیم کرنا زیادہ مناسب ہوگا۔
- ۱۔ بیاضی تذکرے جن کا اصل مقصد انتخاب اشعار ہے۔ اس ذیل میں اردو شعرا کے اکثر تذکرے آجاتے ہیں۔
- ۲۔ سوانحی تذکرے جن میں شعرا کے حالات جمع کرنے اور ان کے کلام پر تنقیدی نظر ڈالنے کی کوشش کی گئی ہے۔ مثلاً گلزار ابراہیم، طبقات الشعراء ہند، شمیم سخن، گلشن ہند، گلستان سخن اور آب حیات وغیرہ۔
- پچھلے صفحات میں ہم فارسی تذکروں کی معنوی حیثیت و نوعیت پر روشنی ڈال چکے ہیں، اردو شعرا کے تذکرے ان سے کچھ زیادہ مختلف نہیں ہیں۔
- اردو تذکروں کی معنوی حیثیت و اہمیت**
- چہیت مجموعی ان میں وہی خوبیاں اور کمزوریاں نظر آتی ہیں جو فارسی تذکروں میں ملتی ہیں۔ افسوس ہے کہ ان خوبیوں کی طرف بہت کم لوگوں نے توجہ کی ہے ہاں ان کی خامیوں کو اکثر نے بڑے شدد سے بیان کیا ہے اور ان میں قدیم تذکرہ نگار جدید
- ۱۔ شعراء اردو کے تذکرے رسالہ اردو ۱۹۶۲ء

ناقدین دونوں شامل ہیں۔ میر تقی میر کو یار محمد خاکسار عرف میر کلو سے یہ شکایت ہے کہ:-

”اخوان خود را اول از ہمہ نگاشته و خطاب خود سید الشعر پیش خود قرار داده ہے

فتح علی حسینی گردیزی کو اپنے پیش رو تذکرہ نگاروں سے یہ گلہ ہے کہ:-

”علت فانی تالیف شاں خوردہ گیری، ہمسراں و ستم ظریفیہ بامعاصران است۔ در اظہار مافی نفس الامر بایجاز پروراختہ

بلکہ از جهت عدم اعتنا و قلت تتبع اکثر نازک خیالات رنگیں نگار از قلم انداختہ در تصحیح اخبار و تحقیق احوال اعزہ

اغلاط صریح بکار بردہ و خطا ہا نمایاں کردہ اند ہے

شفیق اور نگ آبادی کو میر تقی میر سے ان کی عیب جینی اور تنقیص کا شکوہ ہے اور قدرت اللہ قاسم ان سے یوں خفا

ہیں کہ:- ”در تذکرہ خود ہمہ کس را بہ بدی یاد کردہ ہے

اسی طرح قطب الدین باطن لکھتے ہیں کہ:-

”گلشن بے خار تالیف نواب مصطفیٰ خاں شیفتہ جوادوں سے آخر تک دیکھا تو معلوم ہوا کہ یہ حضرت ہیں نوابی پر

فریفتہ، سب کو حقارت سے یاد کیا اپنی اوقات کو برباد کیا۔ بجز سات شخصوں کے ہر ایک کی نسبت عبارت

بجو آمیز ہے۔“

بعد ازاں انیسویں صدی کے وسط میں ایک مغربی اسکالر گارساں دتاسی اردو شعرا کے تذکرہ پر یہ اعتراض کرتا ہے کہ

”تمام تذکرے..... بالکل نامکمل ہیں اور عموماً ان میں صرف شاعر کا نام اور اس کے کلام کا انتخاب پایا جاتا ہے۔

لیکن بعض موقعوں پر جہاں حالات و واقعات کے ذرا وضاحت کے ساتھ بیان کیا گیا ہے وہاں بھی شاعر کی رانیوٹ

زندگی یا سال ولادت و وفات کے متعلق ایک حرفت بھی بہ مشکل نظر آتا ہے..... اور نہ اس کی تالیفات و تصنیفات

کا کچھ مذکور نظر آتا ہے اور اکثر تو اس کے صاحب دیوان ہونے کا ذکر بھی نہیں ہوتا۔.....

گارساں دتاسی کے مترجم کریم الدین۔ انہیں اعتراضات کو ان الفاظ میں دھراتے ہیں کہ:-

”اکثر جائے ان میں شعرا کا اور کچھ انتخاب اشعار کا لکھا ہے جس کا حال بہت لکھا ہے۔ ان کی پیدائش کی تاریخ نہیں

لکھی اور نہ تاریخ وفات کسی کی لکھی ہے۔ اور حالات خالی ان کے بہت کم لکھے ہیں بلکہ ان کی تصنیفات کا ذکر بھی بہت

کم ہے اور یہ بھی بہت کم ہے کہ اس شاعر کا دیوان بھی ہے یا نہیں۔ شاید یہ سبب رشک کے تذکرہ نویس نہ لکھتے ہوں،

کے تذکرہ اگر یہ کہیں گے کہ اس کی تصنیف سے ایک دیوان بھی ہے تو شاید اس سے یہ نتیجہ نکلے کہ وہ بڑا شاعر تھا اور یہ

امران کو چھپانا منظور ہو۔“

بعد ازاں تذکرہ نگاری کے آخری دور میں صفا بدایونی صاحب شمیم سخن کو پچھلے تذکرہ نگاروں سے یہ شکوہ ہے کہ وہ شعرا کے

۱ نکات الشعراء ۱۲۲ مرتبہ حبیب الرحمن خاں شردانی

۲ دیباچہ ریختہ گویاں مرتبہ مولوی عبدالحق

۳ مجملہ نغز حصہ دوم مرتبہ حافظ محمود شیرانی ص ۲۳

۴ گلستان بے خزاں ص ۵ مطبوعہ نول کشور کھنڈو ۱۸۷۵ء

۵ دیباچہ تاریخ ادب ہندوستانی بہ حوالہ معارف بابت اگست ۱۹۲۲ء

۶ دیباچہ طبقات الشعراء ہندوستان از کریم الدین و فیلن مطبع العلوم دہلی ۱۸۴۸ء

ذکر میں رعایات کو مد نظر رکھتے ہیں اور کلام کا عمدہ انتخاب نہیں دیتے۔ خزانۃ العلوم کے مؤلف درگا پرشاد نادر کو پچھلے تذکروں پر یہ اعتراض ہے کہ ان میں دکنی شعر کو نظر انداز کیا گیا ہے۔ خود محمد حسین آزاد کو تذکروں پر یہ اعتراض ہے کہ۔

”ان سے نہ کسی شاعر کی سرگزشت کا حال معلوم ہوتا ہے نہ اس کی طبیعت اور عادات و اطوار کا حال کھلتا ہے نہ اس کے کلام کی خوبی اور صحت و سقم کی کیفیت کھلتی ہے نہ معلوم ہوتا ہے کہ اس کے معاصروں میں اور اس کے کلام میں کن کن باتوں میں کیا نسبت تھی۔ انتہا یہ ہے کہ سال ولادت اور سال وفات تک نہیں کھلتا۔“

تذکروں پر مذکور بالا اعتراضات خود قدیم تذکرہ نگاروں کی طرف سے کئے گئے ہیں اور اس میں میر تقی میر سے لے کر محمد حسین آزاد تک سبھی شامل ہیں۔ بیسویں صدی عیسوی کے ناقدین میں کلیم الدین احمد، ڈاکٹر احسن فاروقی اور پرنسپل عبدالشکور خصوصیت سے قابل ذکر ہیں جبکہ صرف کلیم الدین کی رائے نقل کرنے پر اکتفا کرتے ہیں۔

”شاعر کی پیدائش، اس کا خاندان، اس کی زندگی کے مختلف واقعات اس کی تصنیفات اس کی تعلیم و تربیت۔ اس کا ماحول ماحول، ان میں سے کسی کے متعلق کافی تشفی بخش سامان نہیں ملتا۔“

اب اگر ہم تذکروں کے قدیم و جدید ناقدین کی رائیں پر بیک وقت نظر ڈالیں اور تذکروں پر کڑی سے کڑی تنقید کو جائز رکھیں تو زیادہ سے زیادہ ان پر حسب ذیل اعتراضات وارد ہو سکتے ہیں۔

- ۱۔ تذکروں میں حالات زندگی عموماً بہت مختصر اور انتخابات کلام اکثر طویل ہیں۔
- ۲۔ سوانح اور شاعر کے انداز سخن گوئی کے سلسلے میں تقریباً سب نے ایک ہی روش اختیار کی ہے۔
- ۳۔ شاعروں کے حالات میں ان کے سال پیدائش و وفات اور عمر و عہد کا کوئی خاص خیال نہیں رکھا گیا۔
- ۴۔ ایک شاعر کے اشعار دو سکر شاعر سے یا بعض اشعار کئی کئی شاعروں سے منسوب کر دیئے گئے ہیں۔
- ۵۔ اکثر تذکروں پر ایک دوسرے کی تقلید کا اثر نمایاں ہے اور تازگی و ندرت بہت کم نظر آتی ہے۔
- ۶۔ شعر کے محاسن میں زیادہ تر صنائع لفظی و معنوی کو اہمیت دی گئی ہے اور حسب ضرورت ان کو ظاہر کیا گیا۔
- ۷۔ اکثر فزاداری سے کام لیا گیا ہے اور شعر کی تعریف و تنقیص ذاتی تعلقات کی بنا پر کی گئی ہے۔
- ۸۔ تنقیدی لب و لہجہ پر جوش اخلاقی غالب ہے اور عموماً سب کو اچھے الفاظ میں یاد کیا گیا ہے۔ زندوں کو درازی عمر کی دعا دی گئی ہے اور متوفین کو مغفرت کی۔
- ۹۔ اکثر شعرا کے اسلوب و سلیقہ شعر کے لئے مبہم الفاظ استعمال کئے گئے ہیں۔ جن سے شاعر کی حیثیت واضح نہیں ہوتی۔

لیکن ان خامیوں کے باوجود ان تذکروں کی اہمیت کم نہیں ہوتی، ان میں سے جو اعتراضات خود تذکرہ نگاروں کی طرف سے وارد کئے گئے ہیں وہ عموماً، رشک و رقابت، معاشرانہ چشمک، شاعرانہ تعلی اور علاقائی تعصبات کا نتیجہ ہیں۔ پھر یہ تذکرہ نگار ایک دوسرے کی کمزوریاں گنوانے کے باوجود، اپنے تذکروں کو ان عیوب سے پاک نہیں رکھ سکے اس لئے ان کے بیانات کو چنداں اہمیت دینا مناسب نہیں لیکن جہاں تک جدید ناقدین کے اعتراضات کا تعلق ہے۔ انھوں نے

۱۔ آب حیات ص ۴

۲۔ اردو شاعری پر ایک نظر ص ۱۱

قدیم تذکرہ نگاروں کے ساتھ انصاف نہیں کیا۔ ہمیں تذکروں پر تنقیدی و تحقیقی فلم اٹھاتے وقت اس بات کو نظر انداز نہ کرنا چاہیے کہ وہ ایک ایسے عہد، ماحول اور ادبی فضا میں لکھے گئے ہیں جس میں نقد شعر اور سخن فہمی کا معیار آج کے معیار سے بالکل مختلف تھا۔ ان تذکرہ نگاروں کے سامنے، قدیم فارسی تذکروں کے سوا، ادبی تنقید، سوانح اور تنقید کے وہ جدید اصول یا نمونے موجود نہ تھے جن کی آڑے کر آج انھیں مطعون اور کم رتبہ خیال کیا جاتا ہے۔ اٹھارویں اور انیسویں صدی عیسوی کے مذاق ادب طرز تنقید، اور انداز تذکرہ نگاری کو بیسویں صدی عیسوی کے نقطہ نگاہ سے جانچنا کسی طرح مناسب نہیں۔ چنانچہ جو لوگ قدیم تذکروں کو آج کے معیار، یا اپنے خاص رجحانات و معتقدات کے تحت دیکھیں گے انھیں ضرور مایوسی ہوگی البتہ جو لوگ ان تذکروں کو اس خاص فضا میں لے جا کر دیکھنے کی کوشش کریں گے جن میں وہ لکھے گئے ہیں تو ہمیں یقین ہے کہ ایک دو نہیں انھیں سیکڑوں باتیں کام کی مل جائیں گی، ایسا معلوم ہوتا ہے کہ انھیں ہمارے جدید نقادوں نے قدیم تذکروں کا بالاستیعاب مطالعہ نہیں کیا اور چند تذکروں پر سرسری نظر ڈال کر رائیں قائم کر لی ہیں ورنہ کم از کم انھیں اس بات کا اندازہ ضرور ہو جاتا ہے کہ تذکروں پر جو اعتراضات کئے جاتے ہیں وہ ہر ایک پر منطبق نہیں ہوتے۔ ان میں یقیناً ایسے تذکرے بھی ہیں جن میں سوانح کے باب میں کچھ زیادہ احتیاط و توجہ سے کام نہیں لیا گیا لیکن انھیں تذکروں میں ایسے بھی موجود ہیں جن میں شعرا کے حالات زندگی کو احتیاط سے جمع کرنے، شعرا کے احوال قائم کرنے، ہر دور کی شاعرانہ خصوصیات اجاگر کرنے، شعرا کی ولدیت و سکونت کی نشاندہی کرنے، ان کے اساتذہ و تلامذہ کے نام دینے اور ان کے سنین وفات و پیدائش کے اندراج کرنے میں خاص اہتمام سے کام لیا گیا ہے۔ ایسے تذکروں میں گلزار ابراہیم گلشن ہند، گلستان سخن، شمیم سخن اور خزینۃ العلوم کے نام آسانی سے لئے جاسکتے ہیں۔ تنقیدی رایوں کے سلسلے میں — نکات الشعراء، گلشن بے خار اور آب حیات کو کسی طرح نظر انداز نہیں کیا جاسکتا۔ علاوہ انہیں تذکروں کی جو کمزوریاں اور پرکھوائی گئی ہیں وہ کسی ایک تذکرے میں مجتمع نہیں بلکہ متعدد تذکروں میں پائی ہوئی ہیں۔ بعض میں اشعار کے انتخاب کا اہتمام کیا گیا ہے۔ بعض میں حالات زندگی کو اہمیت دی گئی ہے۔ بعض میں ولدیت و سکونت کا ذکر ضرور کیا گیا ہے بعض میں استاد شاگرد کے نام خصوصیت سے درج کئے گئے ہیں۔ بعض میں شعرا کے کلام پر رائیں ضرور دی گئی ہیں بعض میں معاصرانہ ادبی فضا پر روشنی ڈالی گئی ہے۔ اس طرح اگر کسی خاص شاعر کے متعلق مختلف تذکروں کے اقتباسات جمع کریں تو ہمیں یقین ہے کہ اس کی مکمل تصویر ہمارے سامنے آجائے گی، بات یہ ہے کہ اردو شعرا کے تذکرے بے شمار ہیں ان میں اچھے بھی ہیں اور برے بھی۔ بعض ایسے اعلیٰ درجے کے تذکرے موجود ہیں جن میں شاعروں کے حالات اور واقعات نہایت صحیح ہیں بالخصوص معاصرین کے متعلق ان کی معلومات ہر طرح قابل اعتبار ہے بعض میں تنقیدی پہلو بھی معیاری ہے بلکہ

اس امر سے انکار ممکن نہیں کہ اردو میں ادبی تنقید کی داغ بیل تذکرہ نگاروں کے ہاتھوں پڑتی ہے۔ تذکروں میں چونکہ شعرا کے حالات میں ایجاز و اختصار سے

اردو تذکروں کی تنقیدی اہمیت

کام لیا جاتا ہے۔ اس لئے کسی شاعر یا اس کے کلام کے متعلق مفصل تنقیدی رائے کی تلاش تو بے سود ہوگی لیکن ان میں کلام کے حسن و قبح پر اجمالاً ایسی رائیں ضرور مل جاتی ہیں جنہیں تنقیدی نقوش و اشارات کے سوا کسی اور چیز سے تعبیر نہیں کر سکتے۔ یہ تنقیدی اشارات بھی عموماً کلام کی ظاہری صورتوں سے بحث کرتے ہیں اور معنوی خصوصیات کو ہاتھ نہیں لگاتے، لیکن اس سے تذکرہ نگاروں کے تنقیدی شعور پر حرف نہیں آتا۔ بات یہ ہے کہ یہ تذکرے جس ادبی ماحول اور شاعرانہ فضا میں لکھے گئے ہیں اس میں آجکل کی طرح موضوع و مواد کو کچھ زیادہ اہمیت حاصل نہیں تھی بلکہ عربی و فارسی شاعری اور تنقید کے زیر کلام کی ظاہری صورت ہی کو سب کچھ سمجھا جاتا تھا۔

بزرگ گرداند و معنی بزرگ را خرد، نیکو را در خلعت زشت باز نماید و زشت را در صورت نیکو جلوہ کند و بہ ایہام قوت
ہائے غضبانی و شہوانی را برا نگیزد تا بادل ایہام طباہ را انقباض و انبساطے بود و امور عظام را در نظام عالم سبب شود۔

ان خیالات کا نتیجہ ہو کہ شاعری کو محسوسات و جذبات کی ترجمانی کے بجائے سیاہ کو سفید اور سفید کو سیاہ، جھوٹ کو سچ
اور سچ کو جھوٹ بنا کر ظاہر کرنے کا وسیلہ سمجھ لیا گیا، چنانچہ رشید الدین و طواط نے عربی فن نقد کی تقلید میں ایک ضخیم کتاب علم بدیع پر
فارسی زبان میں لکھی اور اس میں صنائع لفظی و معنوی کو شعر۔ بحسن و اثر کا سبب قرار دیا۔ یہ کم و بیش لفظی تنقید کے ہی مباحث
شمس قیس رازی کے یہاں زیر بحث آئے ہیں بلکہ اس نے و طواط کے مقابلے میں اس سے زیادہ تفصیل سے ردیف و قافیہ، عروضی اور
علم معانی و بیان کے دو سکر لازم کو کلام کے محاسن خاص میں شمار کیا۔

غرض کہ جس وقت اردو فارسی شعرا کے تذکرے مرتب ہو رہے تھے اس وقت عربی و فارسی تنقید کے محور، موضوع، مواد یا معنی
نہیں بلکہ ہیئت الفاظ اور علم بیان کے لوازم تھے۔ اس لئے تذکرہ نگاروں کے تنقیدی لب و لہجہ کو اس وقت کے مروج معیار
تنقید سے ہٹ کر دیکھنا مناسب نہ ہو گا بلکہ ہمیں ان کی تنقیدی قدر و قیمت متعین کرنے کے لئے لفظی تنقید کے ان اصول و
ضوابط کو سامنے رکھنا ہو گا جو انیسویں صدی کے وسط تک شعر و ادب کا پیمانہ خاص خیال کئے جاتے تھے، چنانچہ اگر ہم شعرائے اردو
کے تذکروں کو قدیم فن نقد کی روشنی میں دیکھیں تو اندازہ ہو گا کہ اختصار و ایجاز کے باوجود ان میں تنقیدی مواد کی کمی نہیں ہے۔
نکات الشعراء مخزن نکات سے لے کر شمیم سخن و آب حیات تک تنقیدی شعور و اصول کا ایک ارتقائی سلسلہ ہے جو وقت اور ماحول کے
تقاضوں کے ساتھ ساتھ الفاظ کے معنی کی طرف اور ہیئت سے موضوع کی طرف بڑھتا گیا ہے۔ سترہویں صدی عیسوی کے
تذکرہ نگار میر، گردیزی، قائم، میر حسن، پچھمی زائن شفیق اور حمید اورنگ آبادی وغیرہ۔ تنقیدی شعور سے بیگانہ نہیں ہیں۔
ذوقی اور وجدانی تنقید کے ان اصولوں کی کار فرمائی ان کے تذکروں میں ملتی ہے جو عربی و فارسی کے زیر اثر اس وقت عموماً مروج
تھے۔ اس سے پہلے ان تذکرہ نگاروں سے توقع کرنا ان کے ساتھ نا انصافی ہے۔ لیکن اٹھارہویں صدی کے اوائل میں علم ادب
کی روشنی اور فورٹ ولیم کالج کی تحریک نے جہاں برصغیر کے عام ادبی شعور کو متاثر کیا ہے وہاں اس زمانے کے ناقدین یعنی
تذکرہ نگاروں کے انداز فکر اور اسلوب نگارش پر بھی نمایاں اثر ڈالا ہے۔ چنانچہ، گلزار ابرار، سیم، طبقات الشعرائے ہند،
گلستان سخن، گلشن بے خار، شمیم سخن اور آب حیات کے تنقیدی لب و لہجے میں یہ اثرات اکثر جگہ نظر آتے ہیں اور صاف پتہ چلتا ہے کہ
اردو کے ان تذکرہ نگاروں کا تنقیدی شعور، عربی فارسی کے قدیم مروج معیاروں اور سترہویں صدی عیسوی کے تذکرہ نگاروں سے
الگ اپنی راہ نکالنے کی کوشش میں لگا ہوا ہے۔ اس لئے کلیم الدین صاحب کی یہ رائے درست نہیں معلوم ہوتی کہ "ان تذکروں
کی اہمیت محض تاریخی ہے، یہ دنیا کے تنقید میں کوئی اہمیت نہیں رکھتے۔"

افسوس ہے کہ کلیم الدین تذکروں کی تنقید کو سترہویں اور اٹھارہویں صدی عیسوی کے تنقیدی معیار کے بجائے بیسویں صدی
عیسوی بلکہ اپنے ذاتی معیار کی روشنی میں دیکھتے ہیں۔ ورنہ ان تذکروں میں تنقیدی شعور کی اتنی کمی نہیں ہے جتنی کہ انہیں نظر آتی ہے
اگر ہم عربی و فارسی کے مذکورہ بالا مروج اصول تنقید کو نظر میں رکھیں تو اندازہ ہو گا کہ ہمارے قدیم ترین تذکرہ نگار، میر، قائم اور میر حسن

۱۔ مجمع الزوائد چاپ تهران
۲۔ حقائق السحر فی دقائق الشعر از رشید الدین و طواط
۳۔ المعجم فی المعاییر الاشعار العجم۔

اور مصحفی۔ سبھی ان اصولوں کا احساس رکھتے ہیں۔ مثال کے طور پر میر نے نکات الشعرا میں تنقید کے جن اصولوں پر بار بار زور دیا ہے۔ ان میں ۱۔

- ۱۔ ربط کلام
- ۲۔ خوش فکری
- ۳۔ تلاش لفظ تازہ
- ۴۔ صفائی گفتگو
- ۵۔ ایجاد مضامین
- ۶۔ تہ داری
- ۷۔ دردمندی
- ۸۔ طرز خاص

شامل ہیں۔ اور ان اصولوں کی پاسداری تقریباً ہر قدیم تذکرہ نگار کے یہاں نظر آتی ہے۔ ہر چند کہ ان اصول پر مفصل بحث کہیں نہیں کی گئی اور نہ تذکروں میں اس کی گنجائش تھی۔ لیکن اشارات کی صورت میں یہ جگہ جگہ ملیں گے۔ ڈاکٹر عبادت بریلوی ان اشارات کا تفصیلی جائزہ لیتے ہوئے لکھتے ہیں کہ تذکروں میں ان تنقیدی اشاروں کی بڑی اہمیت ہے۔ ان کا تجزیہ کرنے کے بعد پتہ چلتا ہے کہ یہ چار عناصر سے مرکب ہیں اول شاعری کے کلام پر دائے۔ دوم فارسی شاعروں سے مقابلہ۔ سوم کلام پر اصلاح چہاں اس زمانے کی ادبی تحریکوں پر اشارے اس کے علاوہ بعض تذکرے ایسے بھی ہیں جن میں شعر و شاعری کے متعلق فنی مباحث بھی مل جاتے ہیں۔

ان امور سے بقول ڈاکٹر ابواللیث صدیقی پتہ چلتا ہے کہ "ابتدائی دور میں بھی فارسی سے اردو میں کام لینے کی حدود مقرر تھیں جن کا سمجھنا سلیقہ شعر گوئی کے لئے ضروری تھا۔ اردو شعرا کے جتنے بھی تذکرے ہیں ان میں ایسے اشارات بہت صاف اور واضح ہیں جن سے یہ معلوم کرنا آسان ہے کہ دور قدیم میں شعر و شاعری کا مذاق کیا تھا کن اصولوں کو ملحوظ رکھا جاتا تھا بالفاظ دیگر مردجہ معیار تنقید کیا تھا جس پر شاعر اپنے کلام کو پرکھتے تھے۔"

تذکرہ نگاروں کے یہ تنقیدی اشارے اور فنی مباحث جن کا تعلق زیادہ تر زبان دیوان سے ہے خواہ کتنے ہی پرانے کیوں نہ ہو جائیں لیکن جب تک ادب، الفاظ کا فن رہے گا ان کی اہمیت کو نظری اور عملی دونوں قسم کی تنقیدوں میں کسی طرح بھی نظر انداز نہیں کیا جاسکتا۔ وقت کے تقاضے تنقید میں ان کے دخل کو کم کر سکتے ہیں لیکن سرے سے انہیں خارج نہیں کر سکتے۔ شعر و ادب کے سلسلے میں وہ شروع سے تنقید کا جزو رہے ہیں اور آئندہ بھی رہیں گے، جدید تنقید خواہ کوئی صورت اختیار کرے۔ اس کے اصول خواہ کتنے ہی بدل جائیں، موضوع و مواد کو ہیئت و صورت کو خواہ کتنی ہی برتری حاصل ہو جائے، تنقید سے "ذریعہ اظہار" یعنی الفاظ کی وقعت کم نہ ہوگی۔ انہیں پہلے بھی اہم خیال کیا جاتا تھا اور آج بھی اہم خیال کے جاتے ہیں۔ چنانچہ نیا ز فتنپوری لکھتے

۱۔ معیار شعر و سخن۔ از ڈاکٹر ابواللیث صدیقی مطبوعہ نگار انتقاد نمبر ۱۹۴۷ء ص ۶۸

۲۔ اردو تنقید کا ارتقاء ص ۶۸

۳۔ غزل اور متغزلین ص ۶۸

ہیں کہ یہ بالکل درست ہے کہ شاعری کی اصل روح جذبات کا اظہار ہے جسے آجکل کی اصطلاح میں داخلی بھی کہتے ہیں لیکن اگر طریق اظہار ناقص یا پیش پا افتادہ ہو تو شعر معیار سے گر جائے گا۔ اسی طرح خارجی شاعری کو کیجئے جس کا انحصار زیادہ تر محاکات یا ظاہری نقاشی پر ہے کہ اگر اس کے خطوط اچھے نہ ہوں گے تو وہ بھی پسند نہ کی جائے گی۔ اس لئے میرے نزدیک بنیادی چیز طریق اظہار ہے جس پر معائنہ شعری کا انحصار ہے خواہ شاعری داخلی ہو یا خارجی۔ ڈاکٹر سید عبداللہ لکھتے ہیں کہ "بعض لوگ زبان کی صحت کے مسئلہ کو عقلی حرف گیری کے نام سے یاد کرتے ہیں لیکن سچ یہ ہے کہ یہ خیال صحیح نہیں ادب اور تحریر کی ہر قسم میں زبان کی صحت کی بڑی اہمیت ہے بلکہ ناگزیر حیثیت رکھتی ہے۔ غور کیجئے تو یہ صاف ظاہر ہو گا کہ کوئی ادبی تحریر اپنے اظہار و ابلاغ میں اس وقت تک کامیاب نہیں ہو سکتی جب تک اس کے وسائل اظہار بلیغ اور کامیاب نہیں ہو پاتے اور ادب کا واحد وسیلہ اظہار زبان و بیان ہے کسی نے کسی کو کوئی ایسا مہر و دیکھا ہے جو اپنے رنگوں کی صحیح ترتیب و ترکیب کے بغیر کامیاب تصویر بنانے کا مدعی ہو اسے اور اگر ایسا کوئی ہے تو وہ یقیناً ژولیدگی تصور کا مریض ہے۔ یہی حال شاعری اور ادب کا ہے کہ اس میں زبان و بیان کی بلاغت کے بغیر کامیاب نظم یا نثر لکھنے کا دعویٰ صرف وہی کر سکتا ہے جو پتنگ اڑانے کا عادی ہے مگر دور کے بغیر سیکھ رشید حسن خاں کا خیال ہے کہ "صحیح الفاظ اور مناسب طرز ادا کا انتخاب ایک ایسے شخص کے خیالات کو خواہ ان میں کتنی ہی اہمیت ہو۔ دوسرے مختلف ان خیال لوگوں تک پہنچانے کا واحد ذریعہ ہیں، اگر دونوں اجزا میں سے ایک جزو بھی ناقص ہے۔ اس صورت میں نہ بات بنے گی نہ دوسرے تک پہنچے گی۔"

ان تفصیلات سے یہ ظاہر کرنا مقصود تھا کہ شعرا اردو کے تذکروں میں جو تنقیدی اشارات کے اصول کار فرما نظر آتے ہیں، وہ بے وقعت نہیں ہیں۔ ان کی اہمیت آج بھی مسلم ہے اور اگر کوئی شخص اس نقطہ نگاہ سے قدیم تذکروں کا تفصیلی مطالعہ کرے گا تو یہ صرف یہی نہیں یہ تذکرے اپنے وقت کے مذاق سخن اور طرز تنقید کے نمائندے نظر آئیں گے بلکہ ان کی دائم و قائم تنقیدی اہمیت کا اعتراف بھی کرنا ہو گا۔

تذکروں کی سوانحی اہمیت | ادبی تنقید کی طرح اردو میں ادبی سوانح نگاری کے ابتدائی نقوش بھی انہیں تذکروں میں ملتے ہیں۔ چنانچہ قدیم شعرا کی زندگی اور سیرت و شخصیت کے متعلق جتنی کتابیں یا مقالات ایک مرتب ہوئے ہیں، یا دلی کے عہد سے لے کر انیسویں صدی کے آخر تک شعرا کے متعلق جو واقعات و حالات سامنے آئے ہیں، ان سب کا سرچشمہ بھی تذکرے ہیں۔ دکنی شعرا سے لے کر شمالی ہند کے ممتاز شعرا دردا، حاتم، سودا، میر، یقین، قاسم، مصطفیٰ، انشا، آتش، ناسخ، جرات، ممنون، میر حسن، تاباں، نواب مرزا، غالب، مومن، فوق، نسیم، انیس، دبیر اور ظفر وغیرہ کے کلام و زندگی کی جتنی تصویریں آج ہمارے سامنے ہیں وہ انہیں تذکروں کی مدد سے تیار کی گئی ہیں، اور یقین ہے کہ آئندہ بھی قدامت پر جو کچھ لکھا جائے گا تذکروں کے سہارے لکھا جائے گا۔ یہ ماننا کہ شعرا کی زندگی و سیرت کے متعلق تذکرہ نگاروں کے بیانات میں بعض جگہ اعتدال و توازن کی کمی ہے اور گمان ہوتا ہے کہ انہوں نے کہیں کہیں باہم رفاقت و رقابت کے زیر اثر سجاوے تعریف یا تنقیص سے بھی کام لیا ہے۔ لیکن سارے تذکروں کا یہ حال نہیں ہے۔ ان تذکرہ نگاروں میں بہت سے ایسے ہیں جنہوں نے

۱۔ نگار جنوری ۱۹۶۲ء

۲۔ نگار نیاز نمبر حصہ اول ص ۲

۳۔ نگار نیاز نمبر ۲۲۵

لاگ اور لگاؤ دونوں سے بے نیاز وہ کر شعرا کے حالات و کلام پر تبصرے کئے ہیں۔ ان کی تحریروں میں اخلاقی رفاکاریوں کی پاسداری کے باوجود، بے باکی، حق بیانی، اور اعتدال کی مثالیں ملتی ہیں۔ ایسے تذکروں میں نکات الشعراء، تذکرہ الشعراء (میر حسن) گلشن بیجا، گلزارِ ابراہیم، خوش معرکہ زیبا، عمدہ منتخبہ شمیم سخن اور آب حیات وغیرہ کے نام آسانی سے لئے جاسکتے ہیں۔ ان میں جو کچھ لکھا گیا ہے اکثر بے درنایت لکھا گیا ہے۔ ملاقاتی لگاؤ، رشتہ شاگردی و استاد، گروہ بندی اور معاشرانہ نوک جھوک کے باوجود، ان کی رایوں میں توازن پایا جاتا ہے۔ بے سبب ہر جگہ اپنے حرفوں کو نیچا دکھانے یا دوستوں کو اوپر اٹھانے کی کوشش نہیں کرتے۔ دوستی یا دشمنی کے باوجود، وہ عموماً خدا لگتی کہتے ہیں۔ سودا و میر کی چوٹیں۔ معصنی و انشاء کے معرکے کس سے چھپے ہوئے ہیں۔ لیکن میر و معصنی نے اپنے تذکروں میں انشاء و سودا کے متعلق کوئی ایسی بات نہیں کہی جو ان کے مرتبہ شاعرانہ کے منافی ہو۔ اسی طرح ان تذکرہ نگاروں نے اپنے متعلق جو کچھ لکھا ہے اس میں عام شعرا کی طرح، شاعرانہ تعل سے کام نہیں لیا بلکہ اکثر نے اپنا حال بڑے انکسار سے لکھا ہے۔ اور اپنے لئے ہر جگہ "احقر، فقیر، حقیر، کمترین، خاکسار اور" عاجز و بے نوا" وغیرہ کے الفاظ استعمال کئے ہیں، ان باتوں سے انداز ہوتا ہے کہ تذکرہ نگاروں نے اس غیر جانب داری کو حتی الوسعی برتا ہے۔ جس کے بغیر سوانح نگاری معتبر نہیں رہتی۔

تذکروں کے سوانحی پہلو کے سلسلے میں بعض ناقدین کا خیال ہے کہ تذکروں میں شاعر کی پیدائش، اُس کا خاندان، اُس کی زندگی کے مختلف واقعات، اس کی تفصیلات، اس کی تعلیم و تربیت اس کا ماحول، اُن میں کسی کے متعلق کافی تشنہ بحث سامان نہیں ملتا، تذکرہ نویسوں میں یہ قدرت نہیں کہ ان واقعات کو اس طرح بیان کریں کہ شاعر کی تصویر میں جان آجائے اور بولنے لگے۔

یہ اعتراضات جیسا کہ پچھلی سطور میں ہم خود اظہار کر چکے ہیں، بڑی حد تک درست ہیں۔ لیکن سوال یہ ہے کہ آج بھی وہ کونسی ادبی تاریخ یا تنقیدی کتاب ہے جس میں کسی شاعر یا ادیب کے متعلق یہ ساری تفصیلات ایک جگہ مل جاتی ہو اور اس انداز سے کہ اس کی جیتی جاگتی اور منہ بولتی تصویر سامنے آجاتی ہو۔ اس لئے اٹھارویں اور انیسویں صدی عیسوی میں جبکہ آمد و رفت، رسل و رسائل، نشر و اشاعت اور کتابت و طباعت کے ذرائع بہت محدود تھے اور کتابیر، عموماً ذاتی ذوق و شوق اور تسکین کے لئے لکھی جاتی تھیں۔ ان تذکرہ نگاروں سے یہ مطالبہ کرنا کہ وہ مستند سوانح حیات کے ساتھ کسی شاعر کی منہ بولتی تصویر پیش کریں، نامناسب ہے۔ ہاں کچھ تصویریں خاک کے اور رنگ ان تذکروں میں ضرور مل جائیں گی اور اگر ہم کسی شاعر کی مکمل تصویر دیکھنا ہی چاہیں تو مختلف تذکروں کی مدد سے بے آسانی تیار کر سکتے ہیں۔ جن بزرگوں نے قدیم شعرا کے تذکرے مرتب کئے ہیں اور ان پر تفصیلی مقدّمات لکھے ہیں۔ انھوں نے اس قسم کے سوانحی خاکوں کی بہترین مثالیں ہر تذکرے کے سلسلے میں درج کی ہیں۔ ہم اُن کی تفصیل میں اس جگہ نہیں جانا چاہتے۔ لیکن اتنی بات بدرجہا ہے کہ تذکرہ نگاروں نے جو سوانحی خطوط پیش کئے ہیں وہ بنیادی اور اصلی ہیں۔ اس لئے کہ اکثر تذکرہ نگاروں نے عموماً انھیں شعرا کی تفصیل دی ہے۔ جن سے وہ ذاتی طور پر یا کسی دوست کے ذریعہ واقف تھے اس کے برعکس جن سے وہ باخبر نہ تھے، ان کے متعلق اپنی لاعلمی کا صاف اظہار کر دیا ہے۔ ذاتی واقفیت جس کے بغیر سوانحی مواد میں جان نہیں آتی تذکرہ نگاروں کا اصل مآخذ ہے اور اسی مآخذ کی بدولت معاصرین کی زندگی کے متعلق ان کی رائیں آخر اس درجہ دقیق ہو جاتی ہیں کہ ہم انھیں کسی طرح نظر انداز نہیں کر سکتے۔ حقیقت یہ ہے کہ اردو میں تحقیق کی اکثر گتھیاں انھیں تذکروں نے سمجھائی ہیں۔ مثال کے طور پر میر تقی میر کی شاعری داخلی طور پر صاف پتہ دے رہی تھی کہ وہ کسی پری مثال کے تیر عشق کے گھائل تھے۔ لیکن خارجی شہادت

۱۔ اردو تنقید پر ایک نظر از کلیم الدین

کے بغیر کسی میں ہمت نہ تھی اس صوفی منش، شاعر پر عشق بازی کی ہمت لگانا۔ نتیجتاً دوسرے غزل گو شعرا کی طرح ان کے رنگ مجازی کو بھی حقیقت کا ایک رخ خیال کیا جاتا تھا لیکن جب ایک تذکرہ نگار نے میر کے متعلق یہ انکشاف کیا کہ:-
”میر باپری تملے کہ از عزیزانش بود، در پردہ تعشق طبع میل خاطر داشت سیہ

تو میر کی شاعری کا مفہوم ہی بدل گیا ہے۔ اس کی شاعری زندگی سے فزاکا نتیجہ خیال کی جاتی تھی۔ لیکن تذکروں کے مطالعہ کے بعد اس کا ہر شعر زندگی کے مسائل میں گتھا ہوا نظر آنے لگا۔

اسی طرح دوسرے شعرا کی نجی زندگی کے متعلق ان تذکرہ نگاروں نے بعض ایسے راز فاش کر دیے ہیں جو شاعر کی شخصیت و کلام دونوں کی تفہیم کے لئے ضروری تھے لیکن ہماری نظر سے اوجھل تھے، چند مثالیں دیکھئے:-

۱۔ ”میر حسن کو بہ سبب تقاضے جوانی میں ایک عورت سے محبت و موانست ہوئی چونکہ طبیعت موزوں تھی بہ پاس خاطر معشوقہ مشنوی ہے نظیر تصنیف کی“ (خوش معرکہ زیبا)

۲۔ ”آفتاب رلے رسوا۔ بریک پیر کیوہ متونام تعشق پیدا کردہ بود۔“ (نکات الشعرا)

۳۔ ”میاں عبدالحق تابان المتخلص بہ تاباں۔ در وقت خویش نظیرے نہ داشت، سیدزادہ بود بکمال حسن و جاہت تمام عالم فریفتہ حسن او بود بلکہ گرم بازاری رختہ ازالہ شعلہ رمد و بالاشد اکثر اشخاص اس فن را وسیلہ ساختہ و خیل صحبت اوی شدند۔۔۔۔۔ عاشق معشوق مزاج بہ یک طرفہ سلیمان نام تعشق داشت۔“ (تذکرۃ الشعرا)

۴۔ ”جعفر علی خاں زکی۔۔۔۔۔ ذہین و ذکا و طبع رسا داشت سوائی رام راجہ برد تعشق داشت“ (نکات الشعرا)

۵۔ ”امت الفاطمہ بیگم نام تھا، صاحب جی کے نام سے مشہور تھیں، حسن و صفات میں مثل آفتاب تھیں، اپنے محلے میں موئن خاں سے سابقہ پڑا۔۔۔۔۔ خاں موصوف کی شہنوی قول غمیں انھیں کے حسن و جمال کی شرح ہے؟“ (تذکرۃ الشعرا از میر حسن)

۶۔ ”خواجہ حسن دہلوی بخشی نام ایک نہی ارباب نشاط سے ہے اس پر مرتے ہیں اور اکثر نام اس کا مقطع میں غزل کے داخل کرتے ہیں“ (گلشن ہند)

۷۔ ”میر مظفر علی آزاد دہلوی در ہنگامے کہ بہ نزاکت نام کینزے عاشق و منازعہ با پنا بیگم داشت معاملہ او مرجوع باخیر بود۔“ (گلشن ابراہیم)

۸۔ ”فضایل علی خاں بے قید تخلص جوان محرم شاہی بود خوش خوراک خوش رو و خوش پوشاک بالیکے از تیان ہند تعشق پیدا کردہ بود۔“ (تذکرۃ الشعرا از میر حسن)

۹۔ ”نزاکت تخلص رجو نام، نازنوں کی بت بازاری ستم شکاری ہے جو شیفتہ مرحوم صاحب گلشن بے غار کی دوستداری سے شاعری میں نام پا گئی۔“ (تذکرۃ النساء مولفہ نادر)

ان میں سے، میر تقی میر، میر حسن اور شیفتہ خود تذکرہ نگار ہیں لیکن انھوں نے اپنے تذکروں میں اپنے معاشقوں کا سراغ نہیں دیا، پھر بھی دوسرے تذکرہ نگاروں نے راز کو راز نہ رہنے دیا اور وہ سب کچھ کہہ دیا ہے جو ایک بے لاگ سوانح نگار ہی کہہ سکتا ہے۔ ڈاکٹر سید عبداللہ نکات الشعرا کے متعلق لکھتے ہیں کہ ”تفصیل سخن کے علاوہ مختلف اشخاص کی سیرت کے متعلق اس قدر برہنہ اور واشگاف رائیں

پائی جاتی ہیں۔ جن کو پڑھ کر واقعی حیرت ہوتی ہے۔ ایک تو یوں بھی یہ بات زمانے کی فضا کے خلاف تھی، پھر یہ بات اور بھی مستنزد ہوئی کہ معاصرین پر رائے زنی کرتے ہوئے میر سے ان کی دل شکنی کی مطلق پروا نہیں کی۔ لیکن یہ چیز میر تقی میر ہی تک محدود نہیں بلکہ دوسرے تذکرہ نگاروں نے بھی اکثر یہی بے باک روش اختیار کی ہے۔ اور نجی زندگی کی ایسی جزئیات و تفصیلات پیش کر دی ہیں اگر ہم انہیں مختلف تذکروں سے یکجا کریں تو ہر شاعر کی مکمل تصویر ہمارے سامنے آسکتی ہے۔ لیکن ضرورت ہے قدیم تذکرہ نگاروں کو چھلنے کی۔ یہ کام بہت مشکل ہے۔ ہاں ان کی کمزوریاں بغیر مطالعہ بھی گنوائی جاسکتی ہیں۔

تذکروں کی تاریخی اہمیت [کریم الدین نے طبقات الشعراء میں لکھا ہے کہ "تذکرے اور طبقات چونکہ شاخیں فن تاریخ کی ہیں خصوصاً زبان عرب اور فارسی میں اس قسم کی بہت ہی تصنیف ہوئی ہیں۔ ان کی دیکھا دیکھی

زبان اردو میں بھی اس طریق تصنیف کا استعمال کیا ہے" اس عبارت سے ظاہر ہوتا ہے کہ ہمارے قدیم تذکرہ نگار، تذکرہ نگاری کو تاریخ نگاری سے الگ چیز نہ سمجھتے تھے۔ اس لئے یہ ممکن ہی نہیں کہ ان کے تذکروں میں تاریخ کے اوصاف نہ پائے جاتے ہوں۔ یہ صحیح ہے کہ ان میں سنین اعداد وار کے تعین کا اہتمام نہیں کیا گیا۔ واقعات و حالات کی تدوین و ترتیب بھی تاریخوں اور سنوں کا لحاظ رکھ کر نہیں کی گئی اس کے باوجود یہ تذکرے تاریخ و عہد کے احساس و اظہار سے یکسر خالی نہیں ہیں۔ ابتدائی تذکروں میں زبان و بیان کے عہد بہ عہد ارتقاء پر تاریخی تبصرے تو نہیں ملتے لیکن اس سے انکار ممکن نہیں کہ قدیم و جدید ادوار اور اسلوب شعر و ادب کی تبدیلیوں کا شعور ان میں پایا جاتا تھا۔ چنانچہ قائم نے مخزن نکات مولفہ ۱۱۶۵ھ میں شعرا کے خاص ادوار قائم کئے ہیں اور دکنی و شمالی ہند کے شعرا پر غر جانبدارانہ تنقیدی رائے دے کر معاصر شعرا کے مراتب متعین کئے ہیں یہ قائم کے بعد میر حسن نے بھی یہی روش اختیار کی ہے اور ہر دور کو مقدمین، متوسطین اور متاخرین میں تقسیم کر کے شعرا کا ذکر کیا ہے۔ گلزار ابراہیم مولفہ ۱۱۹۵ھ اور گلشن ہند مولفہ ۱۲۱۵ھ میں تاریخ نگاری کے عناصر اور بھی نمایاں ہو گئے ہیں۔ گلزار ابراہیم کے مصنف علی ابراہیم خاں چونکہ ایسٹ انڈیا کمپنی کے ملازم تھے اور اعلیٰ عہدے پر فائز تھے اس لئے انھیں شعرا کے حالات جمع کرنے میں بڑی آسانیاں تھیں چنانچہ کھنوں نے اکثر نامہ تاریخ پیدائش و وفات کا تعین کیا ہے۔ شعرا کے حالات خط و کتابت کے ذریعہ فراہم کئے ہیں اور ان خطوط کے اقتباسات بھی دئے ہیں۔ گلشن ہند میں مرزا علی لطف نے حالات کو مزید تفصیلی اور باوثوق بنانے کی کوشش کی ہے۔ نگار سان دتاسی چونکہ شش بے اس نے اس کا نقطہ نظر تذکرہ نگاری کے باب میں بہت مختلف ہے۔ وہ تاریخ ادب ہندوستانی پہلی جلد میں اردو زبان و ادب کی پیدائش اور ارتقاء پر بحث کرتا ہے اور دیباچہ میں اردو شاعری کے مختلف ادوار کا جائزہ لے کر شعرا کے حالات لکھتا ہے کریم الدین بھی طبقات الشعراء میں نگار سان کے پابند نظر آتے ہیں اور اردو شاعری و ادب کو تاریخی حیثیت سے موضوع بحث بناتے ہیں۔ گلستان سخن، انتخاب دواؤں، اور خزینۃ العلوم کے دیباچے بھی تاریخی اعتبار سے نہایت اہم ہیں ان میں تذکرہ نگاروں کے اسلوب سخن، زبان و بیان کی تبدیلیوں اور کلام کے محاسن و معائب کا ذکر آیا ہے۔ نتیجتاً ہمیں ان تذکروں کے ذریعہ اکثر شعرا کا سال وفات، تاریخ پیدائش، سکونت، ولدیت، شاگردی، استاد، مزاج، پسند و نفرت، انداز سخن کوئی طرز ادا اور اس کا شاعرانہ مرتبہ کم و بیش ہمارے سامنے آجاتا ہے، شمیم سخن "اور آب حیات میں تذکرہ نگاری گویا تاریخ کی سرحدوں میں براہ راست داخل ہو جاتی ہے۔ ان میں ہمیں وہ سب کچھ مل جاتا ہے جو کسی قدیم ادبی تاریخ سے توقع کی جاسکتی ہے۔

۱۔ دیباچہ طبقات الشعراء ہند مطبوعہ ۱۸۴۸ء

۲۔ تفصیل کے لئے ملاحظہ ہو "اردو کے قدیم تذکرے" از حبیب اللہ عصفور مطبوعہ اردو جنوری واہیل ۱۹۵۳ء

لیکن تذکروں کا تاریخی مواد صرف شعرا کے حالات زندگی یا ان کے کلام پر تنقید و تبصرہ تک محدود نہیں ہے۔ ان میں بعض تحریکوں، ادبی روایتوں، شعری محفلوں، سماجی رسموں اور اخلاقی قدروں کا سراغ بھی ملتا ہے۔ خواجہ احمد فاروقی، نکات الشعرا پر بحث کرتے ہوئے لکھتے ہیں کہ: "اگر تنقید ایک سماجی عمل ہے تو اس سے سماجی حالات بھی واضح ہو سکتے ہیں۔ میر کی تنقیدوں صاف معلوم ہوتا ہے کہ:-

۱۔ اس زمانے میں ہندو اور مسلمانوں میں بڑا اتحاد اور میل جول تھا۔ اور بعض شعرا قید مذہب و ملت سے آزاد تھے۔

۲۔ اہل قسطنطنیہ، اہل سیف بھی تھے اور سخن فہمی و شمشیر شناسی میں تغافل نہیں تھا۔

۳۔ درویشی اور شاعری دوش بدوش چلتی تھیں۔

۴۔ زمانہ پر ایک انحطاطی رنگ چھایا ہوا تھا۔ اس لئے بعض شعرا ہزل کی طرف مائل تھے۔

۵۔ شاعرے معاشرت کا جزو بن گئے تھے اور ان کی حیثیت ادبی جلسہ کی ہی نہیں تھی۔ تنقیدی ادارے کی بھی تھی۔

۶۔ سلطنتِ مغلیہ کے زوال کے ساتھ فارسی بھی زوال پذیر تھی اور اس کی خاکسترائی کے لئے سامان وجود بن گئی تھی۔

یہ باتیں نکات الشعرا تک محدود نہیں ہیں۔ سماجی زندگی کی یہ تفصیلات دوسرے تذکروں میں بھی ملتی ہیں اور ادبی تاریخ نگاری کے لئے بیش بہا سرمایہ کی حیثیت رکھتی ہیں۔

تذکرہ نگاری کیلئے پچھلی سطور میں: اردو میں تذکرہ نگاری کے آغاز، تذکروں کے ادوار، ان کی قسمیں، تعداد، ظاہری و معنوی حیثیت، محرکات و موثرات، محاسن و معائب، تنقیدی و سوانحی اہمیت اور تاریخی و ادبی نوعیت کی تفصیل دی جا چکی ہے۔ اس تفصیل کی روشنی میں تذکرہ نگاری کے فن کا تعین آسان بھی ہے مشکل بھی ہے۔ آسان یوں ہے کہ ان تفصیلات کے بعد تذکرہ نگاری کے فن کا احساس ضرور ہو جاتا ہے، مشکل یوں کہ اس احساس کے باوجود ہم اس کی حدود مقرر نہیں کر سکتے۔ تذکروں کی مختلف نوعیتوں، قسموں اور محرکات سے اندازہ ہوا ہوگا کہ تذکرہ نگاری کا اولین محرک "انتخاب اشعار" یا "بیاض نگاری" کا شوق رہا ہے۔ بیاض نگاری کی کیا نوعیت تھی اس کی تفصیل ہم بتا چکے ہیں، اس جگہ صرف اس قدر دھراتا ہے کہ بیاض میں جب اشعار کے ساتھ صاحبان اشعار کے نام اور تخلص بھی شامل ہو گئے تو اس کا نام تذکرہ ہو گیا۔ بعد ازاں نام و تخلص میں خاص ترتیب پیدا کر دی گئی۔ مختصر حالات زندگی کے ساتھ کلام پر مختصر تبصرہ کا اضافہ ہوا اور تذکرہ، بیاض سے آگے بڑھ کر نیم تاریخی، نیم سوانحی اور نیم تنقیدی فن میں داخل ہو گیا۔ وقت اور ماحول کی تبدیلیوں کے ساتھ تذکروں پر ادبی تاریخ اور تنقید و سوانح کا رنگ گہرا ہوتا گیا۔ تین رنگوں کا یہی آمیزہ جسے حقیقی معنوں میں نہ ادبی تاریخ کہہ سکتے ہیں نہ تنقید نگاری و سوانح نگاری، تذکرے کا فن قرار پایا اور شعرا کے مختصر حالات، کلام پر سرسری تبصرہ اور انتخاب اشعار کو اس کے عناصر ترکیبی میں شمار کیا گیا۔

نکات الشعراء

مصنف - میر تقی میر

عہد تصنیف و طباعت | میر تقی میر نے تذکرے کی تصنیف کا سال خود کہیں درج نہیں کیا لیکن آئندہ نام مخلص کا ذکر میر نے جس طور پر کیا ہے اس سے اس کی تصنیف کا سال ۱۱۶۵ھ نکلتا ہے۔
اس کا ایک قلمی نسخہ جو ۱۱۶۲ھ میں لکھا گیا تھا مولوی عبدالحق صاحب کو ملا تھا جسے اکفوں نے مفید مقدمے کے ساتھ ۱۹۳۵ء میں انجمن ترقی اردو (دکن) سے شائع کر دیا۔

خصوصیات | نکات الشعراء، قدیم ترین تذکروں میں شمار کیا جاتا ہے اس سے قبل کے بعض تذکروں کا نام بھی تذکروں میں ملتا ہے، لیکن ان میں کوئی دستیاب نہیں ہے۔ افضل بیگ قاضی اور رنگ آبادی کا تذکرہ "تحفۃ الشعراء" اور خواجہ حمید اور رنگ آبادی کا "گلشنِ گفتار" البتہ نکات الشعراء کے ساتھ ساتھ وجود میں آئے ہیں۔ ان تینوں کا سال تصنیف ۱۱۶۵ھ ہے۔ اس لئے ایک دوسرے پر ان کی قدامت ثابت کرنا مشکل ہے۔
تذکرہ فارسی میں ہے اور بقول مولوی عبدالحق اسمیں شعراء کے کلام پر عموماً منصفانہ اور بیباکانہ تبصرہ کیا گیا ہے۔
نکات الشعراء کا یہی تنقیدی لب و لہجہ اسے دوسرے تذکروں سے ممتاز کرتا ہے۔
ریختہ کے اقسام، اسکی خصوصیات، لب و لہجہ اور شعری محاسن وغیرہ کا اجمالی اور اہم ذکر بھی اول اول اسی تذکرے میں آیا ہے اور تذکرے کے خاتمے پر میر نے جو کچھ لکھا ہے وہ اردو شاعری کی تنقیدی تاریخ میں اہم خیال کیا جاتا ہے۔
خاتمہ اور ترقیمہ کے ساتھ اس میں مندرجہ ذیل سوشا عددوں کا ذکر کیا ہے۔

فہرست شعراء

نمبر	مخلص و نام	نمبر	مخلص و نام	نمبر	مخلص و نام
۱	آمدو	۶	اشتیاق	۱۱	بہار
۲	احسن اللہ	۷	اشرف	۱۲	بید
۳	احمدی	۸	امید	۱۳	بتیاب
۴	آرزو	۹	انسان	۱۴	بچارہ
۵	آزاد	۱۰	بسل	۱۵	بیمار

سافر	۷۴	سجاد	۴۵	بیدل	۱۶
کترین	۷۵	سراج	۴۶	بیرنگ	۱۷
کلیم	۷۶	سعادت	۴۷	بینوا	۱۸
گراہی	۷۷	سعدی دکنی	۴۸	پاکباز	۱۹
لطفی	۷۸	سلام	۴۹	تاباں	۲۰
محسن	۷۹	سودا	۵۰	تجربہ	۲۱
محمود	۸۰	شاغل	۵۱	تمکین	۲۲
مخلص	۸۱	شعوری	۵۲	ثاقب	۲۳
مضمون	۸۲	شوق	۵۳	جعفر	۲۴
منظر	۸۳	صبائی	۵۴	جعفر زلی	۲۵
معز	۸۴	ضیاء	۵۵	جگن	۲۶
ملک	۸۵	عاجز (عارف علی خاں)	۵۶	حاتم	۲۷
موندوں	۸۶	عارف	۵۷	حزین	۲۸
میر (محمد میر)	۸۷	عاصمی	۵۸	حسن	۲۹
میر (میر تقی)	۸۸	عبد الباقی	۵۹	حسن (میر حسن)	۳۰
میر گھاسی	۸۹	عبدالرحیم	۶۰	حبیب (محترم علی)	۳۱
ناجی	۹۰	عزالت	۶۱	حشمت (محمد علی)	۳۲
نشاہ	۹۱	عزیز اللہ	۶۲	خاکسار	۳۳
ولی	۹۲	عشق	۶۳	خسرو	۳۴
ہاتھی	۹۳	عطا	۶۴	خوشنودی	۳۵
ہاشم	۹۴	غریب	۶۵	دانا	۳۶
ہدایت	۹۵	غوصی	۶۶	داؤد	۳۷
یقین	۹۶	غفری	۶۷	درد (خواجہ میر)	۳۸
یک دل	۹۷	فضلی	۶۸	درد (کریم اللہ خاں)	۳۹
یک رنگ	۹۸	فخاں	۶۹	درد مند	۴۰
یکرو	۹۹	قاسم مرزا	۷۰	راقم	۴۱
یونس	۱۰۰	قائم	۷۱	رسوا	۴۲
		قدیر	۷۲	زکی	۴۳
		قدرت	۷۳	ساکب	۴۴

گلشنِ گفتار

مصنف خواجہ خان متخلص بہ حمید۔ اورنگ آباد کے متوطن تھے۔ باپ کا نام ترکناز خاں قوی جنگ اور دادا کا نام یکہ تاز خاں تھا عارف الدین خاں عاجز حمید کے استاد تھے۔ چنانچہ استاد کا رنگ شاگرد کے کلام میں صاف نظر آتا ہے۔

عہد تصنیف و طباعت دیباچہ میں مصنف نے اس کا مادہ تاریخ ”گلشن بزمِ گفتار ہے“ درج کیا ہے۔ اس سے ۱۱۶۵ھ نکلتے ہیں۔ یہی اس کا سال تصنیف ہے۔ سید محمد ایم۔ اے نے حیدرآباد سے مفید دیباچہ کے ساتھ ۱۹۳۱ء میں اسے شائع کر دیا ہے۔

خصوصیات یہ مختصر سا تذکرہ فارسی میں ہے۔ اس کتابچے سے اندازہ ہوتا ہے کہ دکن میں شعر و سخن کی ترقی کے ساتھ ادبی تنقید نگاری اور تذکرہ نگاری کا رواج بھی بہت پہلے ہو چکا تھا۔ اس تذکرے کی ایک بڑی خصوصیت یہ ہے کہ اس میں اکثر شاعروں کی ایک دو غزلیں تمام دکنال پیش کی گئی ہیں۔ دوسرے تذکرہ نگاروں کی طرح صرف متفرق اشعار نہیں دئے گئے۔ بعض شاعروں کے انتخاب کلام میں مثنوی اور مخمس کے نمونے بھی دئے گئے ہیں۔ اس میں دلی کے دو شاگردوں اشرف اور رضی کے متعلق یہ بھی پتہ چلتا ہے کہ وہ گجراتی تھے۔ اب تک میر کے نکات اشعار کو اردو کا اولین تذکرہ خیال کیا جاتا تھا۔ لیکن تحفۃ الشعر اور گلشنِ گفتار کی دستیابی کے بعد پتہ چلا کہ تینوں تذکرے ساتھ ساتھ لکھے گئے ہیں۔

فہرست شعرا

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	نصرتی	۷	مضمون	۱۳	آبرو	۱۹	احسن	۲۵	...
۲	دلی	۸	عبدالرحیم	۱۴	منظہر	۲۰	زانی	۲۶	...
۳	اشرف	۹	یکرو	۱۵	سودا	۲۱	اعظم	۲۷	عاجز
۴	دہلی	۱۰	یک رنگ	۱۶	نابی	۲۲	قائم	۲۸	...
۵	مزل	۱۱	قایم	۱۷	تاباں	۲۳	کمال	۲۹	دفا
۶	حشت	۱۲	حائم	۱۸	یقین	۲۴	ابدل	۳۰	عزمت

مطبوعہ نور شیدہ پریس پورٹ بازار نیالہ حیدرآباد دکن۔ ۱۹۳۱ء میں اس کا ترجمہ دانش محل کھنڈ سے شائع ہوا۔

تحفۃ الشعراء

مصنّف | افضل بیگ قاتشال ادنگ آبادی

عہد تصنیف و طباعت

میر غلام علی آزاد بلگرامی اور عارف الدین عاجز کے جو قطعاً تاریخ اس تذکرے میں شامل ہیں ان سے اس کی تصنیف کا سال ۱۱۶۵ھ مکتبہ ہے آزاد نے "تحفۃ اصحاب شعر" اور عاجز نے "تحفۃ روح کلام شعراء" سے یہ تاریخ نکالی ہے۔ سب سے پہلے اسے ڈاکٹر ابواللیث صدیقی نے مبسوط مقدمہ کے ساتھ ستمبر ۱۹۳۸ء کے علیگڑھ میگزین میں شائع کیا۔ بعد میں ڈاکٹر حفیظ قنیل نے اپنے مقدمہ کے ساتھ شائع کیا۔

تذکرہ فارسی میں ہے اور قدیم ترین تذکرہ میں شمار ہوتا ہے۔ گلشن گفتار، نکات الشعراء اور خصوصیات | تحفۃ الشعراء تینوں ۱۱۶۵ھ میں مرتب ہوئے ہیں۔ اس سے پہلے کا کوئی تذکرہ اب تک دستیاب نہیں ہوا۔ تحفۃ الشعراء میں دکن کے بعض ایسے شعرا اہل جاتے ہیں جن کا ذکر نکات الشعراء اور گلشن گفتار میں نہیں آیا۔ شعراء کی ترتیب میں کوئی اصول ملحوظ نہیں رکھا گیا بلکہ اردو اور فارسی شاعروں کا ملا جلا ذکر کر دیا گیا۔ تذکرے کے دیباچہ سے یہ بھی پتہ چلتا ہے کہ مصنف، اپنے عہد کے ممتاز علماء و فضلا سے ذاتی طور پر واقف تھا، اور اس نے اس عہد تک کے سارے مشہور فارسی تذکرہوں سے استفادہ کیا ہے۔ شعرا کی تاریخ پیدائش و وفات کی طرف سے یہاں بھی توجہ نہیں کی گئی۔ ہاں شعرا کے وطن و جائے سکونت کا سراغ اکثر جگہ دیدیا گیا ہے۔ حالات زندگی اور انتخاب کلام دونوں بہت مختصر ہیں۔ لیکن جو کچھ ہے بقول ڈاکٹر ابواللیث صدیقی رشک و محاسنیت سے پاک ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آزاد غلام علی	۶	آشنا قاضی محمد جان	۱۱	افصح میر محمد علی
۲	آصف آصف جاہ نظام شاہ	۷	اقدس محمد رفیع شوستری	۱۲	امین امین الدین علی
۳	ارادت مرزا ہدایت اللہ	۸	افتخار عبدالوہاب	۱۳	بہار یوسف علی
۴	امید قزلباش خاں	۹	امداد شیخ غلام حسین	۱۴	فیلم محمد قلی
۵	ایجاز مرزا علی نقی	۱۰	ایما میر بخش عاشق	۱۵	جرات میر محمد ہاشم

۱۵ ادارہ ادبیات اردو حیدرآباد سے ۱۹۶۱ء میں شائع ہوا۔

۱۶	جویا	محمد فاضل سرسندی	۳۱	عاشق	قاسم جان	۴۶	مستند	آقا صاحب
۱۷	حامد	حامد علی خان دولہا	۳۲	عاجز	عارف الدین خان	۴۷	مبارک	مبارک یار خان
۱۸	خیری	عنایت اللہ	۳۳	عاصی	شیخ محمد محمد	۴۸	موزوں	رے مدن شگھ
۱۹	خواجگی		۳۴	عاطل		۴۹	منظر	میر مرزا جان جاناں
۲۰	خلیل	میرزا خلیل	۳۵	فضلی	شاہ فضل اللہ	۵۰	ناصر	نظام الدین ناصر خان
۲۱	دانا	فضل علی	۳۶	فخر الدین	ادنگ آبادی	۵۱	نصرت	محمد نعیم دلاور خان
۲۲	رسا	مرزا اجاہ	۳۷	فدا	رنا لیب خان	۵۲	نشاط	فقیر اللہ خان
۲۳	رنگین	نور الدین	۳۸	نامن	محمد فاضل	۵۳	وحدت	ہدایت اللہ
۲۴	راز	نواز ش خان	۳۹	قابل	موسل خان	۵۴	وقار	میر عبدالحی خان
۲۵	سالک	غلام حسین	۴۰	قلی	درگاہ قلی خان	۵۵	وفا	امین ایلم پوری
۲۶	سراج	ادنگ آبادی	۴۱	قدرت	غلام ابراہیم خان	۵۶	والہ	سید محمد
۲۷	شہید		۴۲	قدر	شیخ احمد	۵۷	داصل	مرزا ترک
۲۸	ضیاء	میر محمد علی	۴۳	کامل	میر کامل	۵۸	یکدل	شیخ محمد اللہ
۲۹	عزت	سید عبدالولی	۴۴	کامگار	خواجہ کامگار خان			
۳۰	عزت	عبدالمنان	۴۵	محمود	مرشد قلی خان			

نیاز نمبر

جس میں تقریباً پاک و ہند کے سارے ممتاز اہل قلم اور اکابر ادب نے حصہ لیا ہے اس میں نیاز فقیوری کی شخصیت اور فن کے ہر پہلو مثلاً ان کی افسانہ نگاری، تنقید و سلوب نگارش، انشاپردازی، مکتوب نگاری دینی رجحانات، صحافی زندگی، شاعری و ادبی زندگی، ان کے افکار و عقائد اور دوسرے پہلوؤں پر پورے اہل بحث کر کے ان کے علمی و ادبی مرتبے کا تعین کیا گیا ہے۔ گویا یہ نمبر حضرت نیاز کی شخصیت اور فن کا ایسا موقع ہے جو اس سلسلے میں ایک مستند استاد و ادیب اور دو محافت میں گرا نقداً اضافے کی حیثیت رکھتا ہے۔

قیمت انفرادی

صفحات: ۶۲۲

نگار پاکستان - ۱۰۰ کارڈز مارکیٹ کراچی

تذکرہ ریختہ گوہاں

مصنف | سید فتح علی حسینی گردیزی - متوفی ۱۲۲۲ھ

یہ تذکرہ ۱۱۶۶ھ میں مصنف کی وفات سے اٹھارہ سال قبل لکھا گیا۔ اس کا ایک قدیم مخطوط عہد تصنیف و طباعت جو ۱۱۶۲ھ میں یعنی تذکرہ کی تصنیف سے صرف چھ سال بعد لکھا گیا تھا۔ مولوی عہد الحق صاحب کو ملا تھا۔ مولوی صاحب مرحوم نے ایک بسیط مقدمہ کے ساتھ انجمن ترقی اردو اورنگ آباد سے ۱۹۳۳ء میں شائع کر دیا ہے۔

تذکرہ فارسی میں ہے اور اس میں ۹۸ شاعروں کا ذکر آیا ہے۔ گردیزی نے کہیں اس بات کا ذکر نہیں کیا کہ انھوں نے کسی قدیم تذکرے سے استفادہ کیا ہے یا کوئی تذکرہ ان کے تذکرے سے پہلے موجود تھا لیکن دیباچہ سے صاف پتہ چلتا ہے کہ انھوں نے قدیم تذکرہ خصوصاً میر کے نکات الشعرا کے جواب میں اپنا تذکرہ مرتب کیا تھا۔ اس لئے کہ اس میں میر کا ذکر صرف تین سطروں میں کیا ہے۔ اور ریختہ کی فصاحت و بلاغت کے وہی اصول دہرائے ہیں جن کا ذکر میر نے نکات الشعرا کے دیباچہ میں کیا ہے۔

گردیزی نے شعرا کے سوانح اور کلام پر بہت مہر اور مختصر تبصرہ کیا ہے۔ اس لئے اس تذکرے سے کسی شاعر کے متعلق کوئی رائے قائم کرنے میں مدد نہیں ملتی۔ انھوں نے دیباچہ میں دعوتے تو یہی کیا ہے کہ جن شاعروں کو دوسروں نے نظر انداز کیا ہے وہ ان پر تفصیل سے روشنی ڈالیں گے لیکن اس دعوتی کا ثبوت تذکرہ سے نہیں ملتا۔ نصف صفحہ سے زیادہ کسی شاعر پر نہیں لکھا گیا۔ پھر بھی یہ تذکرہ سوانحی اور تاریخی حیثیت سے اہم خیال کئے جانے کے لائق ہے۔ اس لئے کہ گردیزی کے بیانات اپنے معاصر شعرا کے سلسلے میں عینی شہادت کی حیثیت رکھتے ہیں۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آرزد	۳	آبرد	۵	الستان
۲	اشتیاق	۴	آگاہ	۶	آزاد

۷	احسن	۳۸	وانا	۶۹	غریب
۸	آشنا	۳۹	ذہین	۷۰	فغان
۹	آوارہ	۴۰	رسوا	۷۱	فضلی
۱۰	الہام	۴۱	زکی	۷۲	فدا
۱۱	انجام	۴۲	سودا	۷۳	قائم
۱۲	پیار	۴۳	سعدی	۷۴	قدرت
۱۳	پیرنگ	۴۴	سماد	۷۵	قدر
۱۴	بیدار	۴۵	سلام	۷۶	قائم
۱۵	یتاب	۴۶	سعادت	۷۷	قادری
۱۶	پیام	۴۷	سراج	۷۸	کلم
۱۷	بسل	۴۸	سامان	۷۹	کترین
۱۸	پاکبار	۴۹	شوق	۸۰	کافر
۱۹	قرباش	۵۰	شاغ	۸۱	گھاسی
۲۰	بیان	۵۱	درد	۸۲	لسان
۲۱	بہی	۵۲	صانع	۸۳	منظر
۲۲	عجود	۵۳	صنعت	۸۴	مضمون
۲۳	تاباں	۵۴	صمصام	۸۵	مزل
۲۴	تکین	۵۵	ضیا	۸۶	موزوں
۲۵	ثاقب	۵۶	طابع	۸۷	میراں
۲۶	جگن	۵۷	نظار	۸۸	میر
۲۷	جرات	۵۸	ظہور	۸۹	میر
۲۸	حزین	۵۹	عاصمی	۹۰	محسن
۲۹	حشمت	۶۰	عارف	۹۱	موزوں
۳۰	حاتم	۶۱	عشاق	۹۲	ناجی
۳۱	حشمت	۶۲	عزیز	۹۳	نثار
۳۲	حسن	۶۳	عمر	۹۴	دلی
۳۳	حبیب	۶۴	عزالت	۹۵	ہدایت
۳۴	خاکسار	۶۵	عمر	۹۶	یقین
۳۵	درد	۶۶	عاصی	۹۷	یکرنگ
۳۶	داؤد	۶۷	عاشق	۹۸	یکر
۳۷	دردمند	۶۸	عاجز		

محترم علی

محمد علی

خواجہ میر درد

محزن نکات

مصنف شیخ محمد قیام الدین قائم چاند پور ضلع بجنور کے باشندے تھے۔ سن شعور کے بعد مسلسل ملازمت دہلی گئے اور دہلی کی تباہی تک مقیم رہے۔ شعر و سخن سے فطری نگار تھا۔ بچپن سے در اور شاد ہدایت سے اصلاح ملی، پھر سودا سے رجوع ہوئے۔ ولی اجر نے کے بعد ٹانڈے چلے گئے اور نواب محمد یار خان امیر کی قدر دانی سے انھیں تین چار ماہ وہاں رکھا۔ مصنفی سے قائم کی ملاقات یہیں ہوئی تھی۔ ٹانڈے کی تباہی کے بعد نواب فیض اللہ خاں والی رامپور کے بیٹے احمد یار خان نے انھیں رام پور بلا دیا جہاں کچھ دنوں بعد شمس الدین میں ان کا انتقال ہو گیا۔

قائم کا شمار اردو کے ساتھ میں ہوتا ہے۔ افسوس کہ ان کا کلام اٹھناک طبع نہ ہو سکا اور شاید اسی لئے ان کے کلام کی وہ قدر نہ ہو سکی جس کے وہ مستحق تھے۔ ان کا بہت سا کام کلیات سودا میں شامل ہے۔ ضرورت ہے کہ قائم پر تحقیقی کام کیا جائے اور ان کے کلیات کو منظر عام پر لایا جائے۔

عہد تصنیف و طباعت محزن نکات تذکرے کا تاریخی نام ہے جس سے اس کی تصنیف کا سال ۱۹۲۹ء نکلتا ہے۔ قائم کا یہ دعویٰ کہ یہ اردو شعرا کا پہلا تذکرہ ہے، درست نہیں ہے اس لئے کہ اس سے پہلے اردو شعرا کے کئی تذکرے لکھے جا چکے تھے۔ اس قلمی تذکرے کو مولوی عبدالحق کے ایک بسیط مقدمہ کے ساتھ، انجن ترقی اردو (دکن) نے ۱۹۲۹ء میں شائع کر دیا ہے۔ اس میں ۱۸۰۰ کی تقطیع کے ۸۰ صفحات ہیں اور کتاب ٹائپ میں چھپی ہے۔

خصوصیات تذکرہ فارسی میں ہے اور اس میں چھ بڑے متعدد شاعروں کا ذکر کیا گیا ہے۔ بقول مولوی عبدالحق "اگرچہ یہ تذکرہ مختصر ہے مگر بعض حالات کے لحاظ سے قابل قدر ہے۔ قائم نے اس کو تین حصوں میں تقسیم کیا ہے۔ طبقہ اول میں متقدمین کا، طبقہ دوم میں متوسطین کا اور طبقہ سوم میں متاخرین کا ذکر ہے۔ اگرچہ میر تقی میر نے بھی دکن کے شعرا کا ذکر کیا ہے لیکن قائم نے اس کا زیادہ اہتمام کیا ہے۔"

۱۔ مقدمہ محزن نکات از مولوی عبدالحق۔ ۲۔ حال ہی میں ڈاکٹر خوشیہ اسلام نے ان کا بعد کلام مرتب کر کے شائع کر دیا ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
	طبقة اول	۲۵	مرزا عبدالقادر	۴۹	شفا حکیم یار علی خاں
۱	سعدی اور امیر خسرو	۲۶	مولوی خاں فطرت	۵۰	حبشت محترم علی خاں
۲	ملانوری	۲۷	خواجہ عطا	۵۱	مخلص راجہ آئند رام
۳	افضل	۲۸	جعفر میر جعفر	۵۲	نادر
۴	سلطان		طبقة دوم	۵۳	میر سجاد
۵	مرزا	۲۹	آبرو شاہ مبارک	۵۴	دانا فضل علی
۶	فضلی	۳۰	آرزو سراج الدین علی خاں	۵۵	امید قزلباش خاں
۷	غوثی	۳۱	یکرنگ مصطفیٰ خاں	۵۶	افسان اسد یار خاں
۸	روحی	۳۲	اشتہاق شاہ ولی اللہ	۵۷	انجام نواب امیر خاں
۹	نوری	۳۳	ناجی محمد شاکر	۵۸	مرزا گرامی
۱۰	شاہ	۳۴	مضمون شرف الدین	۵۹	کمترین
۱۱	قادر	۳۵	احسن اللہ احسن		طبقة سوم
۱۲	لطفی	۳۶	پیام شرف الدین علی خاں	۶۰	فقیر میر شمس الدین
۱۳	قہر علی رافت	۳۷	سامان میر ناصر	۶۱	منظہر مرزا جان جاناں
۱۴	آزاد	۳۸	بینوا	۶۲	سودا مرزا رفیع
۱۵	فراقی	۳۹	بیتاب محمد اسماعیل	۶۳	درد خواجہ میر
۱۶	احمد گجراتی	۴۰	فردی محمد محسن	۶۴	میر محمد تقی
۱۷	فخری	۴۱	حاتم محمد حاتم	۶۵	کلیم میر محمد حسین
۱۸	محمود	۴۲	ثاقب شہاب الدین	۶۶	درد کرم اللہ خاں
۱۹	سراج	۴۳	پاکباز میر سکنی	۶۷	میر فرخ علی
۲۰	محقق	۴۴	ندیم مراد علی قلی	۶۸	بریت میان ہدایت اللہ
۲۱	باشم	۴۵	عمدہ جعفر علی خاں	۶۹	قلندر بدیع شکر
۲۲	پالت	۴۶	بہار نیک چند	۷۰	بیان خواجہ احسن اللہ
۲۳	طالب	۴۷	عاصمی خواجہ برہان الدین	۷۱	سوز محمد میر
۲۴	ولی	۴۸	شمنت محمد می	۷۲	شوق میر حسن علی

۷۳	دردمند	محمد فقیہ	۸۸	سلام	نجم الدین	۱۰۳	تجرد	میر عبداللہ
۷۴	یقین	النام اللہ خاں	۸۹	لالہ کاشی ناتھ		۱۰۴	میر میران	
۷۵	حزین	میر باقر	۹۰	جولاں	میاں رمضان	۱۰۵	نثار	میر عبدالرسول
۷۶	فراق	مرزا مرتضیٰ علی	۹۱	محمد عارف		۱۰۶	خواجہ اکرم	
۷۷	خاکسار	میر محمد یار	۹۲	بسمل		۱۰۷	سلیمان	
۷۸	تمکین	صلاح الدین	۹۳	شاغل		۱۰۸	زار	مغل بیگ
۷۹	تابان	میر عبدالحی	۹۴	ہمرنگ	دلاور خاں	۱۰۹	مائل	میاں محمدی
۸۰	غازی زلین خاں		۹۵	بیدار	میاں محمدی	۱۱۰	ممتاز	فضل علی
۸۱	مہربان خاں		۹۶	میر گھانسی		۱۱۱	آرام	رائے پریم ناتھ
۸۲	راقم	لالہ بندراہن	۹۷	عشاق	جیون علی	۱۱۲	آشنا	
۸۳	مخلص	مرزا محمد حسین	۹۸	رسوا	آفتاب رائے	۱۱۳	سید	یادگار علی
۸۴	محسن	محمد محسن	۹۹	فرحت	شیخ فرحت اللہ	۱۱۴	حیدر	غلام حیدر
۸۵	نبیا	محمد ضیا	۱۰۰	میر ہادی		۱۱۵	شاداب	لالہ خوش وقت رائے
۸۶	قدرت	شاہ قدرت اللہ	۱۰۱	عاقل	رائے سنگھ	۱۱۶	دفا	لالہ نول رائے
۸۷	وحشت	میر ابوالحسن	۱۰۲	عزالت	عبداللہ	۱۱۷	پیشاب	سنتو کھراب
۸۸						۱۱۸	قیام	قیام الدین

اقبال نمبر

(سالنامہ ۱۹۶۲ء)

جسے پاکستان کے معجز بیان شاعر اقبال کے نام نامی پر موسوم کیا گیا ہے۔ اس میں اقبال کی تعلیم و تربیت، اخلاق و کردار، شاعری کی ابتداء اور مختلف ادوار شاعری، اقبال کا فلسفہ و پیام، تعلیم اخلاق و تصوف، اس کے آہنگ تغزل اور اس کی حیات معاشقہ پر روشنی ڈالی گئی ہے۔

نگار پاکستان۔ ۳۲ گارڈن مارکیٹ۔ کراچی ۳

تذکرہ ”ریاض حسنی“

مصنف خواجہ غایت اللہ فوت - فوت کے والد خواجہ عبدالرحمن متونی ۱۱۴۰ھ سرکار اصفیہ سے بلسلہ ملازمت وابستہ تھے۔ فوت متونی ۱۲۲۳ھ اورنگ آباد میں پیدا ہوئے وہیں تعلیم و تربیت حاصل کی۔ شعر و سخن میں شاہ سراج کے شاگرد ہوئے۔

عہد تصنیف و طباعت یہ تذکرہ بعد نواب صلابت جنگ (۱۱۶۲ تا ۱۱۷۲ھ) مکمل ہوا۔ تاریخ تصنیف کے سلسلے میں اس میں ذیل کی رباعی ملتی ہے۔

تاریخ بنائے اس ریاض حسنی جتیم زفیض خاص آل مدنی
ازدئے سرود بدل پائف گفت گلدرتہ ریحان بہار معنی

آخری مصرع سے تصنیف کا سال ۱۱۶۸ھ نکلتا ہے۔ یہ تذکرہ اب تک شائع نہیں ہوا۔ اس کا ایک قلمی نسخہ سنٹرل رکارڈ آفس حیدر آباد دکن میں البتہ موجود ہے۔ نصیر الدین ہاشمی کی تفصیل کے مطابق کاتب کا نام شیخ محمد اکرام ہے اور دیباچہ سے اندازہ ہوتا ہے کہ فوت نے یہ تذکرہ اکرام کی فرمائش پر مرتب کیا تھا۔

خصوصیات یہ ریختہ گو شعرا کا تذکرہ ہے اور اُس زمانے کے عام رواج کے مطابق فارسی زبان میں لکھا گیا ہے۔ تذکرہ کے آغاز میں پچیس صفحات کا ایک دیباچہ ہے۔ اس کے بعد ہر شاعر کا مختصر حال نمونہ کلام کے ساتھ درج کیا گیا ہے۔ اردو شعرا کے قدیم ترین تذکروں میں یہ سب سے زیادہ ضخیم ہے اور اس میں شمالی ہندو دکن دونوں علاقوں کے شعرا کا ذکر آیا ہے اس میں بہت سے اچھے شاعرین کا ذکر نہیں مل جاتا ہے جو اس زمانے کے دوسرے تذکروں مثلاً نکات الشعرا، گلشن گفتار، ریختہ گویاں اور مخزن نکات میں نظر نہیں آتے۔ شعراء کا ذکر بلا حروف تہجی کیا گیا ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	تہ شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آزاد سرسراج الدین علی مال	۳	آبرو شیخ مبارک	۵	انسان اسد الدار
۲	اشتیاق شاہ دل اللہ	۴	آگاہ محمد صلاح	۶	آزاد محمد فاضل

یہ تذکرہ، تذکرہ فوت کے نام سے مشہور ہے۔ بعض نے غلطی سے اس کا نام ”ریاض حسنی“ بھی لکھا ہے۔
نوائے ادب: بی بی بابت اپریل ۱۹۵۷ء

۷	احسن	احسن اللہ	۳۶	پردانہ	شعلہ پردانہ	۶۵	ورد	کرم اللہ خاں
۸	آشنا	زین العابدین	۳۷	باقی	محمد رفیع الدین	۶۶	وردمند	محمد فقیہ
۹	آوارہ	میر محمد کاظم	۳۸	بیخود	بسالت خاں	۶۷	دانا	فضل علی
۱۰	الہام	فضائل بیگ	۳۹	بسم	سید رضوی خاں	۶۸	ذہین	محمد مستعد
۱۱	انجام	امیر خاں	۴۰	بیدل	-	۶۹	رسوا	-
۱۲	الہ یار	مرزا اللہ بیگ	۴۱	بے جان	حیدر آبادی	۷۰	رجا	صیاد الدین حسین خاں
۱۳	احسن	جمال اللہ	۴۲	تاباں	عبدالحی	۷۱	راقم	بندرا بن
۱۴	ابدال	مرزا ابدال بیگ	۴۳	تجرد	میر عبداللہ	۷۲	رستم	رستم
۱۵	امین	محمد امین الدین	۴۴	تسلیم	محمد ابراہیم	۷۳	رضا	رضابیگ
۱۶	امداد	غلام حسین	۴۵	تمکین	صلاح الدین	۷۴	رسا	-
۱۷	امامی	برہان پوری	۴۶	ثاقب	شہاب الدین	۷۵	روشن	عبدالبنی
۱۸	ارشد	-	۴۷	ثابت	نوشا حیدر آبادی	۷۶	مرزا خاں	-
۱۹	ارشد	محمی الدین	۴۸	جنم	میاں جنم	۷۷	روشن	واصل بیگ
۲۰	ارشد	سید غلام علی	۴۹	جرات	میر شیر علی	۷۸	زکی	میر جعفر علی
۲۱	اعلیٰ	-	۵۰	حزین	محمد باقر	۷۹	زکی	شاہ زکی
۲۲	ایجاد	نقد علی	۵۱	حشمت	سید محترم علی	۸۰	زانی	پیر خاں
۲۳	احمد	احمد بیگ	۵۲	حاتم	محمد حاتم	۸۱	سودا	مرزا محمد رفیع
۲۴	اشرف	محمد اشرف	۵۳	حشمت	محمد علی	۸۲	سعدی	-
۲۵	ابراہیم	ابراہیم خاں	۵۴	حسن	محمد حسین	۸۳	سجاد	میر سجاد
۲۶	آصف	آصف جاہ	۵۵	حبیب	محمد حبیب	۸۴	سلام	نجم الدین
۲۷	بہار	ٹیک چند	۵۶	حام	حام الدین علی	۸۵	سعادت	سعادت اللہ خاں
۲۸	بیرنگ	دلادر خاں	۵۷	حیدر	خواجہ خاں	۸۶	سراج	شاہ سراج الدین
۲۹	پیام	شریف الدین	۵۸	حیرت	اسماعیل علی	۸۷	سامان	میر ناصر
۳۰	پاکباز	صلاح الدین	۵۹	حیا	خواجہ محمد حیا	۸۸	سامی	غلام قادر
۳۱	بسم	قزلباش خاں	۶۰	خاکسار	محمد یار خاں	۸۹	سرشار	میر نور الدین
۳۲	بیان	خواجہ احسن اللہ	۶۱	خواجہ	عبدالرحمن	۹۰	شوق	حسین علی
۳۳	بیکل	عبدالوہاب	۶۲	خاکی	شاہ خاکی	۹۱	شائق	جہانگیر علی خاں
۳۴	بیان	محمد احسن	۶۳	ورد	خواجہ محمد میر ورد	۹۲	شاغل	-
۳۵	بے نوا	میر شہاب الدین	۶۴	داؤد	مرزا داؤد	۹۳	شورش	محمد منعم

۹۴	شیدا	نواز شعی خاں	۱۲۵	فخر	مرزا	۱۵۶	مرزا محمد بیگ
۹۵	صانع		۱۲۶	فاضل	ملی	۱۵۷	میاں لالہ
۹۶	صنعت	مغل خاں	۱۲۷	فیض	معنی	۱۵۸	شمس الدین
۹۷	صابر	صابر علی	۱۲۸	قربان	ممنون	۱۵۹	
۹۸	صادق	محمد صادق	۱۲۹	قائم	محمد قاسم	۱۶۰	محمد مراد
۹۹	صمصام	نصصام الدولہ	۱۳۰	قدرت	قدرت اللہ	۱۶۱	مہربان
۱۰۰	صانع	مرزا حسنی	۱۳۱	قدر	قدرت اللہ	۱۶۲	مردت
۱۰۱	ضیاء		۱۳۲	قمر	اورنگ آباد	۱۶۳	محمد پناہ
۱۰۲	صیاء	مرزا عطا	۱۳۳	قادر	سید خلیل	۱۶۴	ناجی
۱۰۳	طالع	شمس الدین	۱۳۴	کلیم	محمد حسین	۱۶۵	نثار
۱۰۴	تبش	محمد اکبر	۱۳۵	کترین		۱۶۶	نثار
۱۰۵	ظاہر	خواجہ محمد خاں	۱۳۶	کافر	میر علی تقی	۱۶۷	ناصر
۱۰۶	ظہور		۱۳۷	کینی		۱۶۸	نیاز
۱۰۷	عاصمی	خواجہ برہان الدین	۱۳۸	گھانسی	میر گھانسی خاں	۱۶۹	نیرنگ
۱۰۸	عارف		۱۳۹	کتر	غلام مصطفیٰ	۱۷۰	ناصر
۱۰۹	عشاق		۱۴۰	کپن		۱۷۱	ندر
۱۱۰	عزیر	شاہ عزیز اللہ	۱۴۱	کاشی		۱۷۲	ولی
۱۱۱	عمد	سیتا رام	۱۴۲	گلتن	ادب بیگ	۱۷۳	نصرتی
۱۱۲	عزت	شاہ عبدالوہابی	۱۴۳	لسان	کلیم اللہ	۱۷۴	دقار
۱۱۳	عمر	سفر خاں	۱۴۴	منظر	مرزا منظر	۱۷۵	دفا
۱۱۴	عاصی	لودھ	۱۴۵	مخلص	آند رام	۱۷۶	دعشت
۱۱۵	عاشق	عاشق علی خاں	۱۴۶	ممنون	شرف الدین	۱۷۷	ہدایت
۱۱۶	عاجز	عارف الدین خاں	۱۴۷	مزل	محمد مزل	۱۷۸	بادی
۱۱۷	عشرت	خواجہ ابوالبرکات	۱۴۸	میر	میر میران	۱۷۹	باشم
۱۱۸	عارف	محمد عارف	۱۴۹	موزوں	خواجہ قلی	۱۸۰	تجہ
۱۱۹	غریب	محمد زمان	۱۵۰	میر	میر تقی	۱۸۱	زین
۱۲۰	غم	مرزا فیض اللہ	۱۵۱	مجوی	عثمان علی	۱۸۲	یکرنگ
۱۲۱	مغان	اشرف علی خاں	۱۵۲	محسن	محمد محسن	۱۸۳	یکرنگ
۱۲۲	نضلی	شاہ نضلی	۱۵۳	موزوں	میر علی	۱۸۴	یکرنگ
۱۲۳	غیاث	خواجہ عبدالقادر	۱۵۴	مبین	محمد مبین	۱۸۵	یکرنگ
۱۲۴	فتوت	غیاث اللہ خاں	۱۵۵	متین	میر مہدی

چمنستانِ شعرا

مصنف رائے لچھی نرائن شفیق اورنگ آبادی ایک علمی و ادبی گھرانے کے فرد تھے۔ ان کے والد رائے مسالام نواب نظام الملک آصف جاہ (دکن) کے نمک خواروں میں تھے۔ اور تاریخ و انشاء کا اچھا ذوق رکھتے تھے۔ شفیق سلمہ میں پیدا ہوئے۔ یہ وہ زمانہ تھا کہ اورنگ آباد شعر و سخن کا مرکز بنا ہوا تھا۔ گیارہ بارہ سال ہی کی عمر سے شعر کہنے لگے۔ شعر گوئی کے ساتھ تصنیف و تالیف سے خاص شغف تھا۔ چنانچہ کئی تاریخی کتابوں کے علاوہ اردو فارسی شعرا کے کئی تذکرے ان کی یادگار ہیں۔

(۱) شام غریباں۔ ایران سے ہندوستان آنے والے فارسی شعرا کا تذکرہ ہے۔

(۲) گل رعنا۔ ہندوستان و پاکستان کے فارسی گو شاعروں کا تذکرہ ہے۔

(۳) چمنستان شعرا۔ برصغیر کے اردو شعرا کا تذکرہ ہے۔

عہد تصنیف و طاعت شفیق نے اٹھارہ سال کی عمر سے یہ تذکرہ لکھنا شروع کر دیا تھا اور بہت جلد سلمہ میں اسے مکمل کر دیا۔ چمنستان شعرا سے بھی اس کی تصنیف کا یہی سال نکلتا ہے۔ اس تذکرے کا ایک قلمی نسخہ کتب خانہ آصفیہ حیدر آباد میں موجود تھا۔ تصحیح و تدوین کے بعد مولوی عبدالحق مرحوم نے سلمہ میں اسے تحقیقی مقدمہ کے ساتھ انجمن ترقی اردو سے شائع کر دیا ہے۔

خصوصیات تذکرہ فارسی میں ہے اور اس میں ۲۱۴ رچنے گو شعرا کا ذکر آیا ہے اس میں مصنف نے ایک جدت یہ کی ہے کہ حروف تہجی کے بجائے حروف ابجد کے لحاظ سے شعرا کی فہرست ترتیب دی ہے۔ تذکرے کے مطالعہ سے پتہ چلتا ہے کہ شفیق نے میر اور گرویزی کے تذکروں سے رہنمائی حاصل کی ہے۔ لیکن حب ضرورت شعرا کے حالات زندگی میں انھوں نے اضافے بھی کئے ہیں۔ اشعار کے انتخاب میں انھوں نے خصوصی توجہ دی ہے اور نہایت احتیاط سے اشعار کو صاحبان شعر سے منسوب کیا ہے۔ جن اشعار کے مصنفین کے متعلق شبہ تھا۔ انھیں تذکرے کے آخر میں جمع کر دیا ہے۔ شفیق کے تذکرے کی زبان بھی رنگین رہ صق ہے۔ شعرا کے کلام پر تبہہ کرنے میں انھوں نے اعتدال کو ملحوظ رکھا ہے اور بے سبب کسی کو طعن و تعریض کا نشانہ نہیں بنایا۔ کہیں کہیں شعرا کے کلام پر اصلاحات دے کر متبادل مصرعے ضرور انھوں نے درج کر دیے ہیں لیکن کسی کا مذاق اڑانے کی کوشش نہیں کی۔ عام طور پر شعرا کے حالات بہت مختصر ہیں لیکن یقین کی تعریف میں انھوں نے ۶۰ صفحات سے زیادہ میں خامہ فرسائی کی ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آزرد سراج الدین علی خاں	۲۷	بے رنگ ولد دار خاں	۵۳	دولت میر دولت علی
۲	آبرو شیخ نجم الدین	۲۸	بیتاب محمد اسماعیل	۵۴	داغ لالہ ہمال کرن
۳	اشتیاق شاہ ولی اللہ	۲۹	بیدار -	۵۵	ہدایت ہدایت اللہ
۴	امید قزلباش خاں	۳۰	بینوا -	۵۶	ہادی عبد الہادی
۵	انسان اسد یار خاں	۳۱	پیام شرف الدین علی خاں	۵۷	ہوش غلام انام الدین علی
۶	انجم امیر خاں	۳۲	بسم -	۵۸	باشم (دکنی)
۷	احمدی -	۳۳	پاکباز صلاح الدین	۵۹	باتغی
۸	آزاد محمد قاضی	۳۴	بیان خواجہ حسن اللہ	۶۰	ولی ولی محمد
۹	آشنا زین العابدین	۳۵	بیکل میر عبد الوہاب	۶۱	وفا -
۱۰	آدارہ میر محمد کاظم	۳۶	بے جان لالہ جے کشن	۶۲	واقف میاں نو زین
۱۱	آگاہ محمد صلاح	۳۷	پردانہ پردانہ شاہ	۶۳	وفا آقا امین ایچ پوری
۱۲	الہام فضائل بیگ	۳۸	بھید میر نواز ش خاں	۶۴	واحد میاں جعفر اللہ
۱۳	احسن احسن اللہ	۳۹	پلجھی میاں حکیم الدین خاں	۶۵	وقار میر عبد الحئی
۱۴	ایجاد نقد علی خاں	۴۰	پناہ محمد پناہ	۶۶	زکی جعفر علی خاں
۱۵	اشرف	۴۱	بندہ میر محمد میر	۶۷	زانی پیر خاں
۱۶	ارشاد میر غلام علی	۴۲	بیخود محمد حسین	۶۸	حزین میر محمد باقر
۱۷	اقدس میر ابدان علی	۴۳	بیچارہ -	۶۹	حاتم شیخ محمد حاتم
۱۸	انور غلام محمد خاں	۴۴	بسم میر یوسف خاں	۷۰	حشمت محمد علی
۱۹	ایوب میر ایوب	۴۵	جگن خاں زادہ شیر افکن خاں میاں	۷۱	حشمت سید محترم علی خاں
۲۰	انجم فتیاب بیگ خاں	۴۶	جرات میر شیر علی	۷۲	حسن میر محمد حسن
۲۱	احقر شاہ عبد اللہ	۴۷	زٹی جعفر	۷۳	حبیب محمد حبیب
۲۲	افسق میر غلام حسین	۴۸	در دمنہ محمد فقیہ	۷۴	حاجی حاجی میر علی اکبر (نعل)
۲۳	افتخار میر عبد الوہاب	۴۹	دانا فضل علی	۷۵	حسن -
۲۴	ایجاد مرزا علی نقی	۵۰	درد خواجہ میر	۷۶	طالع میر شمس الدین
۲۵	بیدل مرزا عبد القادر	۵۱	درد کرم اللہ خاں	۷۷	طیش میرزا محمد اکبر
۲۶	بہار لالہ ٹیکہ چند	۵۲	داؤد میرزا داؤد	۷۸	یقین انعام اللہ خاں

محمد علی	بار	۱۳۷	میر مرتضیٰ	مہدی	۱۰۸	میر تقی خاں	یک رنگ	۷۹
مرزا رفیع	سودا	۱۳۸	میر مہدی	مثنیٰ	۱۰۹	عبدالوہاب	یکرہ	۸۰
میر سجاد	سجاد	۱۳۹	میر منو	مراد	۱۱۰	میر عزت اللہ	یکدل	۸۱
-	سعدی	۱۴۰	میر عبدالقادر	ہربان	۱۱۱	حکیم	یونس	۸۲
نجم الدین خاں	سلام	۱۴۱	محمد ماہ	محم	۱۱۲	منور الدلہ احمد یار خاں	یار	۸۳
سعادت اللہ خاں	سعادت	۱۴۲	شیخ احمد	مضطر	۱۱۳	سیاں کترین	کترین	۸۴
میر ناصر	سامان	۱۴۳	خمد جان	مقدس	۱۱۴	محمد حسین	کلیم	۸۵
میر سراج الدین	سراج	۱۴۴	مرزا محمد بیگ	میرزا	۱۱۵	-	مرزا گرامی	۸۶
شاہ غلام قادری	سامی	۱۴۵	مہر علی	مہر	۱۱۶	میر علی نقی	کافر	۸۷
میر محمد سعید	سعید	۱۴۶	الف خاں	مبتلا	۱۱۷	میر	گھانسی	۸۸
خواجہ برہان الدین	عاصمی	۱۴۷	میر منصور	منصور	۱۱۸	میر اولاد محمد	کامیاب	۸۹
شاہ عزیز اللہ	عزیز	۱۴۸	سید شاہ منیر	منیر	۱۱۹	-	کمان	۹۰
معتبر خاں	عمر	۱۴۹	لالہ موہن لال	مہتاب	۱۲۰	مرزا مغل	کتر	۹۱
ستیارام	عمدہ	۱۵۰	-	مشہور	۱۲۱	میر بدر الدین	کھن	۹۲
-	عراقی	۱۵۱	-	مشتاق	۱۲۲	میر	ککان	۹۳
محمد عارف	عارف	۱۵۲	محمد منعم	منعم	۱۲۳	میر کلیم اللہ	لسان	۹۴
محمد عارف	عارف	۱۵۳	-	محمود	۱۲۴	-	لطفی	۹۵
-	عشاق	۱۵۴	-	ملک	۱۲۵	لالہ سرور نجی رائے	لالہ	۹۶
-	عاجز	۱۵۵	میر مقصود علی	مقصود	۱۲۶	محمد شہ	بادشاہ	۹۷
نجم عطا	عطا	۱۵۶	محمد شاگر	ناجی	۱۲۷	مرزا جان جان	منظہر	۹۸
میر محمد کبھی	عاشق	۱۵۷	میر عبدالرسول	نثار	۱۲۸	شیخ اشرف الدین	مضمون	۹۹
سید عبدالنوی	عزالت	۱۵۸	نواب نظام الدلہ بہادر	ناصر	۱۲۹	میر محمد تقی	میر	۱۰۰
عارف الدین خاں	عاجز	۱۵۹	مرزا محمد خاں	نثار	۱۳۰	رائے آنند رام	مخلص	۱۰۱
شیخ نور محمد	عاصی	۱۶۰	نیاز محمد خاں	نیاز	۱۳۱	میر محمد حسن	محسن	۱۰۲
مرزا عاشور بیگ	عاشق	۱۶۱	میر نجف علی	ندوت	۱۳۲	میر	میران	۱۰۳
مرزا جمال اللہ	عشق	۱۶۲	-	نصرتی	۱۳۳	نواب ذوالفقار الدلہ خواجہ خاں	مرزب	۱۰۴
اشرف علی خاں	فغان	۱۶۳	میر محمد ماہ	ناہق	۱۳۴	میر رحم علی	موزون	۱۰۵
شاہ فضل اللہ	فضلی	۱۶۴	مرزا عتیق اللہ	نجات	۱۳۵	رام نرائن	موزون	۱۰۶
-	فدا	۱۶۵	شیخ نور الدین	نادر	۱۳۶	محمد منزل	مزل	۱۰۷

۱۶۶	فدا	رضا طلب خاں	۱۸۲	قادری (سید خلیل)	۱۹۸	شہیدہ	شیخ سلطان الدین
۱۶۷	فدا	شیخ احمد	۱۸۳	قربان	۱۹۹	شیلہ	-
۱۶۸	فخری	-	۱۸۴	قمر	۲۰۰	شہید	مولوی محمد باقر
۱۶۹	حینی	میر فخر الدین	۱۸۵	راقم	۲۰۱	تابان	میر عبدالحی
۱۷۰	فدوی	-	۱۸۶	رسوا	۲۰۲	تسکین	میاں صلاح الدین
۱۷۱	فقیر	میر ہاشم	۱۸۷	رحیم	۲۰۳	تجربہ	میر عبداللہ
۱۷۲	صانع	محمد نظام الدین احمد	۱۸۸	رنگین	۲۰۴	ثاقب	شہاب الدین
۱۷۳	صنعت	مغل خاں	۱۸۹	رنگین	۲۰۵	خسرو	حضرت امیر
۱۷۴	صابر	میر محمد صابر	۱۹۰	رضا	۲۰۶	خاکسار	محمد یار
۱۷۵	صادق	محمد صادق	۱۹۱	رضا	۲۰۷	خوشنود	-
۱۷۶	صاحب	پچھی زائن	۱۹۲	رونی	۲۰۸	ذہین	میر محمد مستند
۱۷۷	قائم	محمد قائم	۱۹۳	شوق	۲۰۹	ضیاء	محمد ضیاء الدین
۱۷۸	قدرت	میر قدرت اللہ	۱۹۴	شاغل	۲۱۰	ضیاء	محمد عطا
۱۷۹	قدر	-	۱۹۵	شاعر	۲۱۱	ظاہر	خواجہ محمد خاں
۱۸۰	قاسم	شاہ قاسم	۱۹۶	شرافت	۲۱۲	ظہور	شیر سنگھ
۱۸۱	قاسم	(دام)	۱۹۷	شورش	۲۱۳	غریب	محمد امان اللہ
			۱۹۸	شورش	۲۱۴	غلام	سید غلام

نظیر نمبر

نگار پاکستان کا خصوصی شمارہ جس میں نظیر اکبر آبادی کا مسلک، اس کا فارسی و اردو کلام میں عارفانہ رنگ اس کی قدرت بیان و زبان، اس کا معیار تغزل، ادبیات اردو میں اس کا فنی اور لسانی درجہ۔ اس کے امتیازات اور محاسن شعری، اس کا شاعری میں مقام، صنائع و طبائع شعراء کا فرق، معاصرین کی رائیں۔ یہ ستنداد بار کی موافقت و مخالفت میں تنقیدیں اور اس کی خصوصیات و انداز شاعری، پر سیر حاصل تبصرہ ہے۔

قیمت: تین روپے

نگار پاکستان - ۲۳ گارڈن مارکیٹ - کراچی ۷

طبقات الشعراء

مصنف | قدمت اللہ صدیقی شوق سنبھلی

جیسا کہ مصنف نے دیباچہ میں صراحت کر دی ہے یہ تذکرہ ۱۸۸۸ء میں مکمل ہوا ہے۔
 ڈاکٹر ابواللیث صدیقی نے اگست ۱۹۳۸ء میں تحقیقی مقدمہ کے ساتھ اس کا خلاصہ
 علیگڑھ سے شائع کر دیا ہے۔

تذکرہ فارسی میں ہے اور چار طبقات پر مشتمل ہے۔ طبقہ اول میں ریختہ کے موجدین اور دکنی شعرا کا ذکر ہے
خصوصیات | طبقہ دوم میں ایہام گو شعرا شامل ہیں۔ طبقہ سوم شعرا متاخرین و بعضے نو مشقان دیگر سے تعلق رکھتا ہے
 طبقہ چہارم جس میں نو مشق شعرا کا تذکرہ ہے۔ مشتمل برسیخ مقالات است۔ مقالہ اول میں۔ بعضے تازہ گویاں۔ دوم میں
 بعض سلاطین روزگار و فراموش نامدار و امراے دلاستبار و بعضے منصب داران، مقالہ سوم میں۔ بعضے امراے افغانان این
 دیار اور مقالہ چہارم میں۔ بعضے عزیزان ہمدرد و دستداران قدیم کا ذکر کیا گیا ہے۔

شعرا کی ترتیب میں ایسی جدت اس سے پہلے کسی تذکرے میں نظر نہیں آتی قائم نے محزن نکات میں ادوار تو قائم کئے ہیں لیکن
 شعرا کو بلحاظ عمر و عہد انھوں نے تقسیم نہیں کیا۔ شوق کی اس ترتیب سے خاص فائدہ یہ پہنچتا ہے کہ شعرا کے مزید حالات اور
 کلام حاصل کرنے میں آسانی ہو جاتی ہے۔ طبقات پر نظر ڈالنے سے مختلف تاریخوں، علمی کتابوں، بیاضوں اور اردو فارسی کے
 تذکروں کی طرف ہمارا ذہن منتقل ہوتا ہے اور ہمیں کم و بیش اس کا اندازہ ہو جاتا ہے کہ کسی خاص شاعر کی تفصیلات کہاں کہاں
 مل سکتی ہیں۔ یہ تذکرہ اس بات کا سراغ بھی دیتا ہے کہ تذکرہ کی تصنیف (۱۸۸۸ء) کے وقت کون کون سے شاعر اساتذہ کی
 صف میں شامل ہو گئے تھے۔ کون کون سے "کہنہ مشق" خیال کئے جاتے تھے۔ کن کن سے مصنف کی رشتہ داری اور دوستی
 تھی۔ اور کون کون سے شعراء میدان شاعری میں نو وارد تھے۔

اس تذکرے کی ایک اہم خصوصیت یہ ہے کہ اس میں کسی پر معاندانہ انداز سے طعن و تحریف نہیں کی گئی لیکن زبان
 و بیان کی کمزوریوں کی نشان دہی کو ضروری خیال کیا گیا ہے جیسا کہ قائم، سودا اور حسرت وغیرہ کے ذکر سے نمایاں ہے
 اس انداز کی لفظی تنقید اس سے قبل کے تذکروں میں بہت کم نظر آتی ہے۔ تحقیقی نقطہ نظر سے بھی بہت سی کارآمد باتیں
 اس تذکرہ میں مل جاتی ہیں۔ مثلاً انعام اللہ خاں یقین کے متعلق لوگوں کی اس رائے کو غلط بتایا ہے کہ وہ خور شعرا نہ کہتے تھے
 بلکہ مرزا مظہر جان جاناں کہہ کر دیا کرتے تھے۔ اسی طرح محمد یار خاں کسار عرف کلو متوطن دہلی کے متعلق لکھا ہے کہ "مصنف تذکرہ ہندی ہم
 است"

۱۔ شوق نے نکتہ اشعار میں طبقات الشعراء کے ذکر میں کہیں اس کا نام "حقیقت الشعراء" کہیں "تذکرہ ہندی" اور کہیں "تذکرہ طبقات الشعراء ہند" بھی لکھا ہے۔

نواب امیر خاں عمدۃ الملک کے ذکر میں لکھا ہے کہ "ورق طرافت یکتا و درادائے سخن کو ہر بے ہیا مقابل ریختہ کہ لفظی است مذکر، ریختی تصنیف نمودہ" تاریخ پیدائش اور وفات کی سراحات تو اس تذکرے میں بہت کم کی گئی ہے۔ لیکن اکثر حالات میں یہ اندازہ ہو جاتا ہے کہ کون کون سے شاعر تذکرہ کے تکرار کے وقت تک حیات تھے۔ انتخاب کلام میں ایک خصوصیت یہ ہے کہ اس میں غزلیات کے ساتھ قصیدے، شہزادیاں، رباعیات، قطعات اور فرویات سبھی درج کئے گئے ہیں۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
	طبقہ اول		طبقہ دوم		طبقہ سوم
۱	امیر خسرو	۲۱	شاہ مبارک آباد	۴۱	سراج الدین علی خاں آرزو
۲	ولی اورنگ آبادی	۲۲	محمد شاکر ناجی	۴۲	قزلباش خاں امید
۳	سعدی دکنی	۲۳	شریف الدین معصوم	۴۳	مرزا گرامی
۴	عزت عبدالولی	۲۴	پریم ناکھ آرام	۴۴	شریف الدین علی خاں پیام
۵	ملا فوری دکنی	۲۵	مصطفیٰ خاں بکرنک	۴۵	بینوا
۶	فخری	۲۶	احسن اللہ احسی	۴۶	حشمت محترم خاں
۷	تجربہ میر عبداللہ	۲۷	سعادت علی	۴۷	نواب امیر خاں عمدۃ الملک
۸	مرزا عطا	۲۸	میر سجاد اکبر آبادی	۴۸	ناصر جنگ خلف نور نظام الملک آصف جاہ
۹	عظام	۲۹	شیخ محمد حاتم	۴۹	نواب ہدایت علی خاں
۱۰	میر جعفر	۳۰	صلاح الدین عن کھن پاکباز	۵۰	درد کرم اللہ خاں
۱۱	مرزا معز فطرت موسوی	۳۱	محمد اسماعیل بیتاب	۵۱	انعام اللہ خاں یقین
۱۲	بیدل مرزا عبدالقادر	۳۲	شہاب الدین ثاقب	۵۲	محمد علی حزیں
۱۳	حکیم یونس	۳۳	محمد مراد	۵۳	سید نواز خاں
۱۴	افضل الدین فضل	۳۴	فضل علی دانا	۵۴	حشمت محمد علی
۱۵	آزاد	۳۵	محمد عارف	۵۵	مسکین
۱۶	سراج اورنگ آبادی	۳۶	کترین	۵۶	سید عبدالرشید
۱۷	احمد گجراتی	۳۷	قدر	۵۷	تابان عبدالحی
۱۸	مرزا قاسم	۳۸	عاجز	۵۸	خاکار محمد یار
۱۹	ضیاء احمد آبادی	۳۹	دلادر خاں	۵۹	محمد فقیہ درد مند
۲۰	ہاشمی	۴۰	مزلن	۶۰	عاصمی خواجہ برہان الدین

۶۱	حسن شوق	۸۹	فیض اللہ بیگ فدوی	۱۱۸	بہاری مل
۶۲	سودا رفیع الدین	۹۰	محمد نعیم	۱۱۹	نٹھو سکھ رائے بیاب
۶۳	خواجہ میر درد	۹۱	محمد علی شہرت	۱۲۰	محمد پنا خاں نثار
۶۴	محمد حسین کلیم	۹۲	میر حیدر علی حیران	۱۲۱	فیض علی فیض
۶۵	محمد قائم	۹۳	خواجہ حسن	۱۲۲	تجلی
۶۶	میر محمد تقی	۹۴	جعفر علی حسرت	۱۲۳	ظہور اللہ نوا
۶۷	سوز محمد میر	۹۵	شیخ بقا اللہ	۱۲۴	غلام حسین محزوں دکنی
۶۸	بیان	۹۶	یحییٰ امان	۱۲۵	ضیاء الدین عبرت
۶۹	ابوالحسن وحشت	۹۷	بہادر علی ترساں	۱۲۶	غلام کبریا کامل
۷۰	مرزا داؤد سودائی	۹۸	حسن	۱۲۷	محمدی شیدا
۷۱	میر رمضان	۹۹	لینین علی خورشید	۱۲۸	میر طالب علی
۷۲	فرحت اللہ	۱۰۰	علی نقی محشر لکھنوی	۱۲۹	جلیل شاہ سایل
۷۳	محمد اکرام	۱۰۱	گودھاری لال طرز	۱۳۰	غلام ہمدانی مصطفیٰ
۷۴	عبد الہادی	۱۰۲	احمد علی قوت	۱۳۱	قدت اللہ بلین
۷۵	شمس الدین فقیر	۱۰۳	تسکین	۱۳۲	امان اللہ معمار
۷۶	ولی اللہ ولی سورتی	۱۰۴	غضنفر علی خاں	۱۳۳	محمد صبیح عالم خاں نیاز
۷۷	صابر سرہندی	۱۰۵	باقر علی ممنون	۱۳۴	میر صیف خاں
۷۸	شاہ شاکر صدیقی	۱۰۶	مشتاق	۱۳۵	حکیم محمد کبیر
۷۹	شیخ محمد حاجی حنیف	۱۰۷	مرزا علی لطف	۱۳۶	سجاد
۸۰	مرزا گھیسٹا عشق	۱۰۸	رقت	۱۳۷	علی مراد بہاری پروانہ
۸۱	شاہ نجم الدین شاداں	۱۰۹	میر منیا	۱۳۸	شہید بگرامی
۸۲	میر محمدی اثر	۱۱۰	رنگین	۱۳۹	سید حسن علی حسن
طبقة چہارم مقالہ اول		۱۱۱	علی محمد خاں خنداں	۱۴۰	غلام محی الدین اولیسی
۸۳	فضل علی ممتاز	۱۱۲	علی محمد خاں خنداں	مقالہ دوم	
۸۴	مراد علی حیرت	۱۱۳	میر حسن حسن دہلوی	۱۴۱	شاہ عالم
۸۵	بدھ سنگھ قلندر	۱۱۴	عنایت اللہ مشتاق	۱۴۲	شاہزادہ آفتاب
۸۶	اکرام اللہ محشر بدایونی	۱۱۵	سلامت علی	۱۴۳	جہاندار شاہ
۸۷	امیر بدایونی	۱۱۶	حسن علی خاں یاس	۱۴۴	احمد بخت
۸۸	معین الدین معین بدایونی	۱۱۷	قاسم علی رقت	۱۴۵	سلیمان شکوہ

۱۴۶	مرزا فرخندہ بخت جہاں شاہ قمر	۱۴۴	غلام محمد خاں غلامی	۲۰۱	مفتون
۱۴۷	نواب وزیر ابن امیر آصف الدولہ	۱۴۵	احسن خاں افغان	۲۰۲	سید غالب علی
۱۴۸	نواب غازی الدین خاں	۱۴۶	احمد خاں	۲۰۳	سید محمد زماں
۱۴۹	مرزا فتح علی	۱۴۷	مولوی احمد خاں	۲۰۴	حیات اللہ
۱۵۰	نواب ممتاز	۱۴۸	گلخواں ہنر	۲۰۵	عشرت
۱۵۱	قلندر علی خاں	۱۴۹	مہربان خاں رند	۲۰۶	گوہری کائیتھ
۱۵۲	گنا بیگم نویسی	۱۵۰	عباس خاں عباس	۲۰۷	نیازی
۱۵۳	انشا اللہ خاں	مقالہ چہارم		۲۰۸	مولوی مظہر علی
۱۵۴	سعادت یار خاں رنگین	۱۵۱	عزیز الدین خاں بے جان	۲۰۹	غلام حسن
۱۵۵	مرزا جان طیش	۱۵۲	غلام جیلانی بیدم	۲۱۰	گوپال ناتھ
۱۵۶	شیر علی خاں افسوس	۱۵۳	الف خاں ذوق	۲۱۱	احمد علی حسرت
۱۵۷	مشتاق علی خاں	۱۵۴	فتح چند ممنون	۲۱۲	محمد عابد دل
۱۵۸	سید یا بندہ مسافر	۱۵۵	میر حسن مایل	۲۱۳	محمد روشن جوشش
۱۵۹	محمد نور الدین خانج	۱۵۶	غلام مرتضیٰ	۲۱۴	رند
۱۶۰	حکیم صدر الدین خاں دحشت	۱۵۷	ہمت خاں	۲۱۵	مرزا مینا شورش
مقالہ سوم		۱۵۸	ناہر خاں	۲۱۶	میر سلیم اللہ
۱۶۱	نواب محمد یار خاں امیر	۱۵۹	سید کرم علی	۲۱۷	نذر الدین شائق
۱۶۲	نواب عبداللہ خاں عاصی	۱۶۰	محمد کبیر خاں نسیم	۲۱۸	سید سندی
۱۶۳	نواب عنایت اللہ خاں	۱۶۱	محمد اکرم	۲۱۹	حافظ بد ہاشیفہ
۱۶۴	نواب محبت خاں	مقالہ پنجم		۲۲۰	داحد علی عزیز
۱۶۵	مصطفیٰ خاں مست	۱۶۲	شیخ محمد راصل	۲۲۱	اعلیٰ علی
۱۶۶	نواب منور خاں محو	۱۶۳	عزیز عثمانی	۲۲۲	مرزا فدوی لٹ
۱۶۷	نواب نصر اللہ خاں سلطان	۱۶۴	اسعد	۲۲۳	علامہ نثار
۱۶۸	محمد معصوم بہدم	۱۶۵	محمد معظم عباسی	۲۲۴	ولی اللہ
۱۶۹	ذوالفقار خاں	۱۶۶	حافظ عزت اللہ عباسی	۲۲۵	شاہ ظہور اللہ
۱۷۰	محمد شرف عاصی	۱۶۷	محمد جلیس جلیس بدایونی	۲۲۶	محمد ماہ حسینی
۱۷۱	فیض اللہ خاں امید	۱۶۸	حافظ محمد معتمد عباسی	۲۲۷	واقع
۱۷۲	مرتضیٰ خاں مضطر	۱۶۹	دوست علی عشق	۲۲۸	پاکباز
۱۷۳	مختتم خاں افغان	۱۷۰	امام بخش عطا	۲۲۹	شرف الدین

محمد نصیر	۲۳۰	خواجہ محمد سعید	۲۴۵	ذوقی رام حسرت	۲۴۰
محمد صلاح	۲۳۱	خلیفہ چند	۲۴۶	ہمت سنگھ	۲۴۱
جولان	۲۳۲	کمال	۲۴۷	ظہور اللہ	۲۴۲
دیدار بخش دیدار	۲۳۳	میر محمد مرادی جرات	۲۴۸	مرزا اشرف علی گستاخ	۲۴۳
راجہ بلاس رائے پسر	۲۳۴	سلیم اللہ راضی	۲۴۹	برکت علی	۲۴۴
قلندر	۲۳۵	صوفی محمد اعظم	۲۵۰	منشی کنج سنگھ	۲۴۵
بشیر احمد سرہند	۲۳۶	حافظ کریم الدین صدیقی	۲۵۱	محمد صدر عباسی	۲۴۶
شیخ احمد	۲۳۷	کمانی مل کھتری	۲۵۲	شاہ نور	۲۴۷
ہرچن داس	۲۳۸	ہمت سنگھ	۲۵۳	غلام رسول غم	۲۴۸
بھیت رام صادق	۲۳۹	مرزا بھولن بیگ	۲۵۴	غلام علی عشرت	۲۴۹
موزوں	۲۴۰	شیخ عبداللہ نگہت	۲۵۵	مرزا قاسم بیگ	۲۵۰
محمد خلیل ابن محمد حلیم	۲۴۱	مرحمت اللہ خاں والہ	۲۵۶	مرزا ملہو سرور	۲۵۱
محمد بلقی خاکسار	۲۴۲	احمد الدین خاں عبرت	۲۵۷	محمد اکرام آشنا	۲۵۲
دباب الدین موجد	۲۴۳	محمد شجاع الدین شوریدہ	۲۵۸	محمد قدرت اللہ صدیقی شوق	۲۵۳
کلو حجام	۲۴۴	راجہ بہادر سنگھ کشمیر	۲۵۹

عرضِ نغمہ

ٹیگور مشرق کے ان بلند مرتبہ شاعروں میں ہے جس کے روح پرورد نغموں نے مشرق و مغرب دونوں کو یکساں متاثر کیا ہے۔ علامہ نیاز فتحپوری نے اس عظیم فنکار کے مجموعہ نظم "گیت انجلی" کو "عرضِ نغمہ" کے نام سے اردو میں منتقل کیا ہے۔ یہ ترجمہ ٹیگور کی روح شاعری سے اس درجہ ہم آہنگ ہے کہ اس میں وہی سادگی پرکاری اور روح خیزی و دلکشی نظر آتی ہے جو ٹیگور کی شاعری میں ملتی ہے۔ جو لوگ ٹیگور کی فنی دسترس، شاعرانہ فطانت اور حیات پر درنعمات کی سحر آفرینیوں سے لطف اندوز ہونے کے آرزو مند ہیں، ان کے لئے اس کتاب کا مطالعہ نہایت ضروری ہے۔ اس لئے کہ ٹیگور کی شخصیت و فن سے ہر مہر مند ہونے کے لئے اردو میں اس سے بہتر کوئی ترجمہ موجود نہیں ہے۔

قیمت - ایک روپیہ ۲۵ پیسے۔

"ادارہ ادبِ عالیہ" - نگار پاکستان - ۳۲ گارڈن مارکیٹ کراچی

تذکرہ شعرائے اردو

مصنف | میر حسن دہلوی متوفی ۱۱۷۴ھ

عہد تصنیف و طباعت | ۱۱۸۸ھ اور ۱۱۹۲ھ کے درمیان مرتب کیا گیا۔
 ۱۳۳۰ھ میں حبیب الرحمن خاں شروانی کے جامع مقدمہ کے ساتھ یہ تذکرہ مطبع مسلم یونیورسٹی
 انسٹی ٹیوٹ علی گڑھ سے شائع ہو چکا ہے بعد میں مولیٰ عبدالحق مرحوم نے بھی اسے اپنے مقدمے کے ساتھ انجمن ترقی اردو کی طرف سے شائع کیا
 تذکرہ فارسی میں ہے اور شعرا کی فہرست بلحاظ حروف تہجی قائم کی گئی ہے۔ نام کی ہر روایت میں شاعروں
 خصوصیات | کو تین خاص گروہ، مقدمین، متوسطین اور متاخرین میں تقسیم کیا گیا ہے۔ مقدمین میں دکنی شعراء
 متوسطین میں فرغ سیر سے لے کر عہد محمد شاہی تک کے شعرا اور متاخرین میں اس کے بعد کے شعرا شامل ہیں۔ تذکرے کا آغاز
 بادشاہ وقت شاہ عالم ثانی متخلص بہ آفتاب کے ذکر سے کیا ہے اور ان کا یہ مشہور قطع بطور نمونہ درج کیا ہے۔

صبح تو جام سے گزرتی ہے شب دلارام سے گزرتی ہے
 عاقبت کی خبر خدا جانے اب تو آرام سے گزرتی ہے

قدما کے سلسلے میں یہ تذکرہ بہت کارآمد ہے۔ میر تقی میر کے طرح میر حسن نے نہ کسی کو لٹاڑنے کی کوشش کی ہے اور نہ
 فتح علی چینی گردیزی کی طرح انتقاماً کسی پر کھڑا چھانا پسند کیا ہے۔ بلکہ انھوں نے حفظ مراتب کا ہر جگہ لحاظ رکھا ہے اور کسی کی
 باجائزیت یا تنقیص سے گریز کیا ہے۔ اس سے میر حسن کے سنجیدہ ادبی مذاق اور بے لاگ تنقیدی شعور کا اندازہ ہوتا
 ہے۔ شعرا کے واقعات و سوانح کی طرف انھوں نے کچھ زیادہ توجہ نہیں کی لیکن انتخاب کلام میں انھوں نے بڑی خوش
 ذوقی اور سخن شناسی کا ثبوت دیا ہے۔ چنانچہ اشعار کا جیسا خوبصورت اور مفید انتخاب اس تذکرے میں ملتا ہے۔ وہ
 اس دور کے کسی دوسرے تذکرے میں نہیں ملتا۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
	مقدمین -	۳	احمد گجراتی	۶	احمد گجراتی
۱	اکتار	۴	افضل محمد فضل	۷	امجد -
۲	آزاد	۵	اوجی -		متوسطین -

۸	آرزو	سراج الدین خاں	۳۷	آگاہ	نور خاں	۶۷	ثاقب	-
۹	انسان	اسد یار خاں	۳۸	اعلیٰ علی	میر علی علی	۶۸	ثابت	شجاعت اللہ خاں
۱۰	انثرف	محمد اشرف	۳۹	افسوس	غیر علی	۶۹	رینا نگہ	رینا نگہ (ش کی ردیف میں درج ہے)
۱۱	اکبر	مرزا اکبر علی اکبر آبادی	۴۰	ابوالحسن	میر ابوالحسن	۷۰	جنوں اکبر آبادی	
۱۲	انکار		۴۱	انتظار	علی نقی خاں	۷۱	جعفر علی	جعفر علی
۱۳	آزاد	زین العابدین	۴۲	انگریسی	انگریسی	۷۲	جعفر	خان عایشاں جعفر علی
۱۴	آبرو	نجم الدین عرف شاہ مبارک	۴۳	آشوب	-	۷۳	جوہر	مرزا احمد علی
۱۵	اشتیاق	شاہ ولی اللہ	۴۴	اولاد	میر اولاد علی	۷۴	جرات	میر مستقیم
۱۶	احسن	میاں احسن اللہ	۴۵	اشرف	محمد اشرف	۷۵	جلال	میاں رمضان
۱۷	احسن	علی حسن خاں	۴۶	بیچارہ	-	۷۶	جنوں	میر علی ہمدانی
۱۸	الغ خاں		۴۷	بیدل	عبدالقادر میرزا	۷۷	جگن	میاں جگن
۱۹	امیر خاں	نواب امیر خاں	۴۸	بسم	-	۷۸	جذب	میر مظہر علی
۲۰	افکار	میر جیون	۴۹	بیرنگ یا ہرننگ	ولاد خاں	۷۹	جوشش	میاں محمد روشن
۲۱	امید	قزلباش خاں	۵۰	بیتاب	محمد اسماعیل	۸۰	خان عایشاں	
۲۲	اثر	محمد میر برادر خواجہ میر درد	۵۱	بینوا	-	۸۱	جرات	قلندر بخش
۲۳	الم	میاں صاحب میر	۵۲	بہار	ٹیک چند	۸۲	جلال	جلال الدین
۲۴	اجمل	محمد اجل الہ آبادی	۵۳	بیان	خواجہ احسن اللہ خاں	۸۳	حبیب	حسن
۲۵	امیر	محمد یار خاں	۵۴	بیتاب	سنتو کہ رائے	۸۴	حیا	-
۲۶	اسد	میر اسد علی	۵۵	بیدار	میاں محمد علی	۸۵	حاتم	شیخ محمد حاتم
۲۷	آزاد	میر ظفر علی	۵۶	بیتاب	شاہ علیم اللہ الہ آبادی	۸۶	حاتم	حاتم علی خاں حاتم
۲۸	امین	خواجہ امین الدین	۵۷	لقا	شیخ محمد بقا اللہ	۸۷	حشمت	سید محترم علی خاں
۲۹	اطہر	میر غلام علی	۵۸	فانر	میرزا فاخر مکین	۸۸	حزین	میر محمد باقر
۳۰	عاصمی - عاصی - میر عاصمی برہان الدین		۵۹	بسم	گدا علی	۸۹	حشمت	محمد علی
۳۱	امانی	میر امانی	۶۰	پیام	شرف الدین علی خاں	۹۰	حسن	مرزا احسن علی
۳۲	رائے پریم ناتھ (پیام بھائی کی ردیف میں درج ہے)		۶۱	پنچھا	شاہ پنچھا	۹۱	حسن	بر حسن
۳۳	آشنا	-	۶۲	نجر	میر عبداللہ	۹۲	حسن	خواجہ حسن
۳۴	اکرم	-	۶۳	تانا شاہ	ابوالحسن	۹۳	حجّام	-
۳۵	احسن	مرزا احسن علی	۶۴	تمکین	میاں صلاح الدین	۹۴	حامد	میر حامد نصیری
۳۶	الشّا	الشّا اللہ خاں	۶۵	تاباں	میاں عبدالحی	۹۵	حیران	میر حیدر علی
			۶۶	تقی	سید محمد تقی عرف میر گھاسی			

۹۶	حسرت	جفر علی	۱۲۵	سلام	نجم الدین	۱۵۳	عزیز اللہ
۹۷	حسن	میر حسن	۱۲۶	سعادت	میر سعادت علی	۱۵۵	عطا خواجہ عطا اللہ
۹۸	خسرو	حضرت امیر خسرو	۱۲۷	سجاد	میر محمد سجاد	۱۵۶	عارف اکبر آبادی محمد عارف
۹۹	خوشنود	-	۱۲۸	سودا	مرزا محمد رفیع	۱۵۷	عزیزت سید عبد الواسع
۱۰۰	خاکی	-	۱۲۹	سوز	محمد میر	۱۵۸	عاقل رائے سکھ رام
۱۰۱	خاکسار	محمد یار	۱۳۰	سید	-	۱۵۹	عزیز رائے بھکاری داس
۱۰۲	خالہ بیگم	بدر النساء بیگم	۱۳۱	سلیم	میر سلیم	۱۶۰	عسکر علی خاں
۱۰۳	خوش دل	گھاسی رام	۱۳۲	سوزاں	نواب احمد علی خاں	۱۶۱	عاجز غازی الدین خاں
۱۰۴	داؤد	مرزا داؤد بیگ	۱۳۳	سکندر	میاں سکندر عرف گھٹیا	۱۶۲	عماد الملک نواب غازی الدین خاں
۱۰۵	دل	شاہ فتح محمد	۱۳۴	شعور	دکھنی	۱۶۳	عظیم محمد عظیم
۱۰۶	درد مند	محمد فقیہ	۱۳۵	شامی	شاہ قلی خاں	۱۶۴	عاشق مہربان علی اعظم خاں
۱۰۷	درد	کرم اللہ خاں	۱۳۶	شاگر	محمد شاگر	۱۶۵	عسکری مرزا عسکری
۱۰۸	درد	خواجہ میر درد	۱۳۷	شفا	حکیم یار علی	۱۶۶	عشق مرزا گھٹیا
۱۰۹	ذاکر	-	۱۳۸	شاغل	-	۱۶۷	عوثی محمد عوث
۱۱۰	زنگین	مرزا اماں بیگ	۱۳۹	شوق	میاں حسن علی	۱۶۸	غواصی -
۱۱۱	رسوا	آفتاب رائے	۱۴۰	شاعر	میر کلثو	۱۶۹	غریب میر تقی
۱۱۲	رند	میر حمزہ علی	۱۴۱	شیدا	میر فتح علی	۱۷۰	غریب محمد اماں
۱۱۳	راقم	بند رابن	۱۴۲	شاداب	لالہ خوش وقت رائے	۱۷۱	غریب -
۱۱۴	رنگین	لالہ ہلاں رائے	۱۴۳	شرف	میر محمدی	۱۷۲	غلامی -
۱۱۵	روشن	خواجہ حسین علی	۱۴۴	شفیع	میر محمد شفیع	۱۷۳	فخری -
۱۱۶	رضا	مرزا علی	۱۴۵	صبا	-	۱۷۴	فراخی -
۱۱۷	رند	مہربان خاں	۱۴۶	صفدری	-	۱۷۵	فضل افضل الدین خاں
۱۱۸	زار	مغل بیگ	۱۴۷	صادق	میر جعفر خاں	۱۷۶	فراق مرزا مرتضیٰ قلی
۱۱۹	زار	میر مظہر علی	۱۴۸	صابر	-	۱۷۷	فقیر شمس الدین
۱۲۰	سراج	-	۱۴۹	صبر	میر محمد علی	۱۷۸	فدوی محمد محسن
۱۲۱	سالک	-	۱۵۰	منیار	-	۱۷۹	فدا میر امام الدین
۱۲۲	سعدی	-	۱۵۱	صالحک	میر غلام حسین	۱۸۰	فناں اشرف علی خاں
۱۲۳	سامان	میر ناصر	۱۵۲	طالب	مرزا طالب	۱۸۱	فرخ میر فرخ علی
۱۲۴	سلیمان	میاں سلیمان	۱۵۳	ظہور	-	۱۸۲	فضائل فضل علی خاں بقیہ

(خاندان)

۱۸۳	فدوی	لاہوری	۲۱۲	ملک	دکنی	۲۴۱	منشی	عجائب رام
۱۸۴	فرحت	محمد فرحت اللہ	۲۱۳	موسوی	مولوی خاں فطرت	۲۴۲	مستند	یاد علی خاں
۱۸۵	فدوی	مرزا بھجو	۲۱۴	حق	-	۲۴۳	ماں	میاں محمدی
۱۸۶	فرصت	مرزا الف بیگ	۲۱۵	مہر علی	-	۲۴۴	منظر	-
۱۸۷	فخر	میر غفر الدین	۲۱۶	موزوں	خواجہ قلی خاں	۲۴۵	معین	شیخ محمد معین الدین
۱۸۸	فراق	شنا اللہ	۲۱۷	میر	میر میراں	۲۴۶	مجنوں	شاہ مجنوں
۱۸۹	فارغ	-	۲۱۸	مخلص	رائے آندر رام	۲۴۷	مخلص	بدیع الزماں خاں
۱۹۰	فصیح	شاہ فصیح افصح	۲۱۹	مزل	میاں شاہ مزل	۲۴۸	محمد علی خاں	-
۱۹۱	قادر	میر عبدالقادر	۲۲۰	مضمون	شرف الدین	۲۴۹	محشر	مرزا علی تقی
۱۹۲	قدر	-	۲۲۱	منظر	مرزا منظر جاں جاناں	۲۵۰	مصحفی	شیخ غلام مہدانی
۱۹۳	قبول	غنی بیگ	۲۲۲	میر	بد اللہ	۲۵۱	مجدوب	مرزا غلام حیدر
۱۹۴	قلندر	بدھ سنگھ	۲۲۳	مراد	شیخ محمد مراد	۲۵۲	مدعا	میر غوص علی
۱۹۵	قائم	شیخ محمد قائم	۲۲۴	مستقیم	-	۲۵۳	محبت	محبت خاں
۱۹۶	قدرت	میر قدرت اللہ	۲۲۵	مرزا محمدی	-	۲۵۴	مدہوش	بنی خاں
۱۹۷	قرین	-	۲۲۶	مرزا مہدی	-	۲۵۵	مشتاق	-
۱۹۸	قربان	میر جیون	۲۲۷	سید امام الدین (اکاڈمی کے بانی)	-	۲۵۶	نوری	ملا نوری
۱۹۹	قانع	-	۲۲۸	مکھن	میر صلاح الدین	۲۵۷	نامی	-
۲۰۰	کترین	میاں کترین	۲۲۹	موزوں	راجہ رام نرائن	۲۵۸	نوری	سید شجاع الدین
۲۰۱	کاکل	شاہ کاکل	۲۳۰	محسن	شیخ محمد محسن	۲۵۹	نذیم	مرزا علی قلی
۲۰۲	کامل	شیخ لطف اللہ کامل	۲۳۱	میر	محمد تقی	۲۶۰	ناجی	محمد شاکر
۲۰۳	کافر پیکہ	میر علی نقی	۲۳۲	مصیب	شاہ قطب الدین	۲۶۱	نادر	-
۲۰۴	کلیم	میر محمد حسین	۲۳۳	مخزون آبادی	مولوی غلام حسین	۲۶۲	نور اللہ	مرزا نور اللہ
۲۰۵	کاشی	لالہ کاشی ناتھ	۲۳۴	منت	میر محمد الدین	۲۶۳	نواز خاں	علی نواز خاں مرزا
۲۰۶	کنجن	-	۲۳۵	منشی	شیخ غلام احمد قادری	۲۶۴	نثار	عبدالرسول
۲۰۷	گلان	نذر علی خاں	۲۳۶	مسافر	-	۲۶۵	نثار	محمد بقاہ خاں
۲۰۸	گریبان	محمد علی امجد	۲۳۷	محب	شیخ ولی اللہ	۲۶۶	نعمیم	نعمیم اللہ
۲۰۹	لطنی	دکنی	۲۳۸	مفتون	میاں کاظم علی	۲۶۷	نثار	میاں امان اللہ معمار
۲۱۰	مرزا	ابوالقاسم	۲۳۹	ممتاز	عاطف فضل علی	۲۶۸	نالاں	محمد عسکری
۲۱۱	محمود	محمد دیگ	۲۴۰	محترم	ہریانہ محترم خاں	۲۶۹	ندا	میر مرتضیٰ

۲۷۰	ولی	شاہ ولی اللہ	۲۷۸	دارت الابدی محمد وارث	۲۸۷	یونس	-
۲۷۱	واحد	محمد واحد	۲۷۹	وہم میر محمد علی	۲۸۷	یکرنگ	مصطفیٰ اقلی خاں
۲۷۲	وحشت	میر ابوالحسن	۲۸۰	ہاشم	۲۸۸	یکرو	-
۲۷۳	ولایت	میر ولایت علی خاں	۲۸۱	ہاتف	۲۸۹	یکدل	میر عزت اللہ
۲۷۴	وفا	لالہ نول دے	۲۸۲	ہدایت سید ہدایت علی خاں	۲۹۰	یار	میر احمد
۲۷۵	میر مبارک علی	(اسی جگہ ذکر کیا گیا ہے)	۲۸۳	ہینگا میر ہینگا	۲۹۱	یقین	انعام اللہ خاں
۲۷۶	وحشت	میر بہادر علی	۲۸۴	ہدایت میاں ہدایت اللہ	۲۹۲	یاس	حسن علی خاں
۲۷۷	واقف	شاہ واقف	۲۸۵	ہاتف مرزا محمد	-	-	-

خدا نمبر

خدا کیا ہے؟ خدا کا تصور کب اور کیسے پیدا ہوا؟ مختلف مذاہب میں اس تصور نے کس طرح جنم لیا؟ اس کی ارتقائی صورتوں نے تمدنی انسانی پر کیا اثر ڈالا؟ بندے اور خدا کا تعلق کیا ہے؟ اس تعلق کی تعبیر کس کس انداز میں کی گئی ہے؟ انبیاء کرام، مصلحین اور مجددین کے ارشادات اس کے متعلق کیا ہیں؟ ان ارشادات کو اقوام عالم نے کس طرح اپنایا ہے؟ اسلام کا موقف اس باب میں کیا رہا ہے اور اس موقف کو مذاہب عالم سے کیوں برتر خیال کیا گیا ہے؟

یہ اور اس قسم کے بہت سے اہم سوالات ہیں جو خدا اور مذاہب کا نام آتے ہی ہر باشعور انسان کے ذہن میں ابھرتے ہیں لیکن افسوس کہ اردو میں کوئی ایسی کتاب موجود نہیں ہے جو اہل فکر و دانش کی پیاس اس سلسلے میں بجھا سکے۔ نگار کا "خدا نمبر" اس نوع کا پہلا صحیفہ ہے۔ جس میں مذکورہ سوالات کا نہایت مدلل و مشرح جواب دیا گیا ہے۔

قیمت - چار روپے

نگار پاکستان - ۳۲ گارڈن مارکیٹ - کراچی ۳

گلِ عجائب

مصنف | اسد علی خاں تنہا اور نگ آبادی - تنہا کا ذکر اگرچہ "مجموعہ نغز" "عمدہ منتخبہ" اور "مجموعہ انتخاب" میں آیا ہے لیکن خاندانی حالات کہیں نہیں ملتے۔ "گلِ عجائب" میں بھی تنہا نے اپنے متعلق کوئی تفصیل نہیں دی صرف اس قدر پتہ چلتا ہے کہ ان کے والد حیدر آباد میں سبیلہ ملازمت مقیم تھے اور اس وقت کے ممتاز شہریوں میں شمار کئے جاتے تھے۔

تنہا صاحب دیوان شاعر تھے اور آزاد بلگرامی سے مشورہ سخن کیا کرتے تھے۔ ان کے کلام کی پختگی، ان کے استاد فن ہونے کا ثبوت ہے۔ ۱۲۰۲ھ میں ان کا انتقال ہوا ہے۔

عہد تصنیف و طباعت | تذکرے میں دئے ہوئے تاریخی قطعات سے اس کا سال آغاز ۱۱۹۲ھ اور سال اختتام ۱۱۹۳ھ نکلتا ہے اس تذکرے کا ایک قلمی نسخہ کتب خانہ آصفیہ حیدر آباد میں موجود ہے۔ مولوی عبدالحق مرحوم نے اسی نسخے کی مدد سے اس تذکرے کو ترتیب دے کر ۱۹۳۶ء میں مقدمہ کے ساتھ انجمن ترقی اردو سے شائع کر دیا ہے۔

خصوصیات | یہ تذکرہ فارسی میں ہے اور اس میں سلطنت آصفیہ کے ۴۰۰ ریختہ گو شعراء کا ذکر ہے جو بارہویں صدی عیسوی کے اواخر تک موجود تھے۔ مذکورہ شاعروں میں سے اکثر صاحب تذکرہ کے ہم عصر، دوست اور ہم وطن تھے۔ قدیم طرز کا یہ تذکرہ اپنے اندر کوئی جدت نہیں رکھتا۔ شعراء کی فہرست بلحاظ حریت تہی ترتیب دی گئی ہے اور حالات زندگی بہت مختصر اور سرسری ہیں۔

پھر بھی اس تذکرے سے بعض نئی اطلاعات فراہم ہوتی ہیں مثلاً اس بات کا سراغ کہ آزاد بلگرامی اردو کے صاحب دیوان شاعر تھے یا عروج کا تذکرہ بہار و خزاں اس سے پہلے لکھا جا چکا تھا اسی تذکرے سے لے دیا ہے

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آرند	۴	انصاف	۷	انور
۲	آزاد	۵	افسر	۸	افتخار
۳	ایجاد	۶	افسر	۹	اشفہ
					محمد سیف
					میر عبد الوہاب
					خواجہ ابوطالب خاں

۱۰	ارشاد	میر غلام علی	۲۵	سودا	مرزا محمد رفیع	۴۰	مہربان	میر عبدالقادر
۱۱	امید	قزلباش خاں	۲۶	سراج	سید سراج الدین	۴۱	مخلص	آندرام
۱۲	آصف	نواب نظام الملک بہادر	۲۷	سالم	محمد کرم بخش	۴۲	مہر	مہر علی شاہ
۱۳	بیدل	مرزا عبدالقادر	۲۸	شہید	مولوی محمد باقر	۴۳	منظر	
۱۴	بلغ		۲۹	ضیا	مردا عطا	۴۴	نصیر	خواجہ غلام نصیر الدین
۱۵	بیدار		۳۰	عاجز	عارف الدین خاں	۴۵	نجم	میر نجم خاں
۱۶	پردانہ	صنیاء الدین شاہ	۳۱	عشرت	خواجہ ابوالبرکات خاں	۴۶	ناصر	نواب ناصر جنگ شہید
۱۷	پنچھی	شاہ پنچھی	۳۲	عروج	میر بہار الدین حسین	۴۷	نیر	مہدی علی خاں
۱۸	جرات	موسوی خاں	۳۳	عزالت	سید عبدالولی	۴۸	واقف	نور العین
۱۹	حسنت	محترم علی خاں	۳۴	فتوت	خواجہ عنایت اللہ خاں	۴۹	ہمد	شاہ محمد تقی
۲۰	خیال	محمد طاہر	۳۵	فضلی	شاہ فضل اللہ	۵۰	یار	مرزا محمد یار بیگ
۲۱	درگاہ	درگاہ قلی خاں	۳۶	فخر	میر فخر الدین	۵۱	یار	ممتاز جنگ بہادر
۲۲	دل	میر انور الدین	۳۷	قدر	خواجہ محمد منعم خاں			
۲۳	ذکا	میر اولا د محمد خاں	۳۸	کاظم	صوفی شاہ			
۲۴	رمز	میر سید علی	۳۹	بتلا	الف خاں			

مصحفی نمبر

نگار پاکستان کا خصوصی شمارہ جس میں اردو ادب کے مسلم الثبوت استاد شیخ غلام مہمدانی "مصحفی" کی تاریخ پیدائش و جائے ولادت کی تحقیق، ان کی ابتدائی تعلیم - ان کی شاعری کے آغاز و ترقی ارتقار، ان کی تالیف و تصانیف، ان کی غزل گوئی وثنوی نگاری - ان کے معاصر شعراء وادبا ان کے اپنے دور کے مخصوص علمی وادبی رجحانات پر محققانہ و عالمانہ بحث کی گئی ہے۔

قیمت - تین روپے

نگار پاکستان - ۳۲ کارڈن مارکیٹ - کراچی نمبر ۳

تذکرہ شورش

مصنف | شورش نے اپنے حالات میں لکھا ہے کہ اُن کا نام سید غلام حسین عرف بھٹیا اور اُن کا آبائی وطن عظیم آباد کے علاوہ تذکرہ مسرت افزا - گلشن بے خار - تذکرہ عشقی اور طبقات الشعراء وغیرہ میں بھیا ان کا ذکر آیا ہے اور اُن کے دیکھنے سے پتہ چلتا ہے کہ شورش کے باپ کا نام محسن عظیم آبادی تھا جو کا سلسلہ نسب شیخ نصیر الدین چراغ دہلوی سے ملتا تھا۔

شورش میر باقر حزین کے شاگرد تھے۔ حزیں کے انتقال کے بعد شاہ رکن الدین عشق عرف میرزا گھیسٹا عشق کو بھی اُنھوں نے اپنا کلام دکھایا تھا۔ طبقات الشعراء میں شورش کو "مغزور و متکبر" بتایا گیا ہے لیکن شورش کے ایک معاصر تذکرہ نگار ابوالحسن نے "مسرت افزا" میں انہیں "بسیار خوش خلق و بے نیاز صاف گو" لکھا ہے۔ تذکرہ عشقی میں بھی اُن کے لئے "مردے نیک طینت، سادہ وضع" ظاہر کیا گیا ہے اس سے اندازہ ہوتا ہے کہ صاحب طبقات الشعراء کا بیان کسی غلط فہمی پر مبنی ہے۔

شورش کو تصوف کا خاص ذوق تھا اور اشعار بھی وہ اسی رنگ میں کہتے تھے، اُنہوں نے چار ہزار اشعار کا ایک کلیات، تذکرہ کے مکملہ کے وقت مرتب کر لیا تھا۔ اُن کا انتقال ۱۹۵۱ء میں ہوا ہے۔

عہد تصنیف و طباعت | شورش کے دوست اور معاصر ابوالحسن کے "تذکرہ مسرت افزا" سے پتہ چلتا ہے کہ وہ ایک مدت سے شعراء کا کلام اور حالات جمع کر رہے تھے اور جب کام تکمیل کو پہنچ گیا تو انہوں نے اس کا نام "یادگار دوستان" رکھا اور تاریخ تالیف میں یہ مصرع دیا ۶ "یادگار دوستان روزگار"

اس مصرعے تذکرہ کے مکملہ کا سال ۱۹۵۳ء نکلتا ہے، تذکرہ شورش کا ایک قلمی نسخہ بوڈلین لائبریری آکسفورڈ میں موجود ہے۔ اس کی فوٹو اسٹیٹ کاپی پٹنہ یونیورسٹی نے حاصل کی تھی۔ کلیم الدین احمد نے اسی کی مدد سے اس تذکرے کو تذکرہ عشقی کے ساتھ بہ عنوان "دو تذکرے" مطبع ببل لیتھو پریس رمنہ روڈ پٹنہ سے ۱۹۵۶ء میں شائع کر دیا ہے۔ لیکن اس میں صرف حرف "س" تک کے شعراء شامل ہیں باقی شعراء کا تذکرہ دوسری جلد میں ہوگا۔

خصوصیات | تذکرہ فارسی زبان میں ہے۔ مؤلف کی توجہ زیادہ تر اشعار کے انتخاب پر رہی ہے۔ حالات زندگی زیادہ مفصل نہیں ہیں، پھر بھی مؤلف نے شاعر کا پورا نام، تخلص، وطن، ولادت، مشغلہ اور تاریخ پیدائش و تاریخ وفات دینے کی کوشش کی ہے، اس لحاظ سے یہ قدیم تذکروں میں بڑا اہم ہو جاتا ہے۔ شورش نے اس میں قدما سے لیکر معاصر شعراء تک کا ذکر کیا ہے اور ترتیب میں حروف تہجی کا لحاظ رکھا ہے۔ مطبوعہ نسخہ میں جن شعراء کے نام آئے ہیں اُن کی فہرست دی جا رہی ہے۔

۱۔ اس تذکرہ کا اہل نام یادگار دوستان ہے لیکن مشہور یہ تذکرہ شورش کے نام سے ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص اور نام	نمبر شمار	تخلص اور نام	نمبر شمار	تخلص اور نام
(۱)	آفتاب	(۲۶)	احمد	(۵۱)	بہادر علی
(۲)	ابو الحسن	(۲۷)	انتظار	(۵۲)	پاکباز
(۳)	انجم	(۲۸)	اجمل	(۵۳)	ہیام
(۴)	آگاہ (محمد صلاح)	(۲۹)	آشوب	(۵۴)	تجرد
(۵)	آشنا (زین العابدین)	(۳۰)	انصاف	(۵۵)	تکین
(۶)	آوارہ	(۳۱)	اولیا	(۵۶)	تنہا (امراؤ علی)
(۷)	الہام	(۳۲)	آگاہ (خواجہ عبدالشر)	(۵۷)	تنہا (شاہجہاں پوری)
(۸)	انشاء	(۳۳)	اختر	(۵۸)	تاباں
(۹)	احسن	(۳۴)	آیت (آیت اللہ)	(۵۹)	ثاقب
(۱۰)	امیر اشرفاں	(۳۵)	الم	(۶۰)	ثروت
(۱۱)	آبرو	(۳۶)	بسل (میر جبار علی)	(۶۱)	ثابت
(۱۲)	آرزو	(۳۷)	بیتاب (میر محمد علی)	(۶۲)	جرات (میر بشیر علی)
(۱۳)	امید	(۳۸)	بہار	(۶۳)	جرات
(۱۴)	انسان	(۳۹)	بینوا	(۶۴)	جوہری
(۱۵)	انسان	(۴۰)	بے تاب	(۶۵)	جوشش
(۱۶)	اشتیاق	(۴۱)	بے چارہ	(۶۶)	جعفر (میر محمد جعفر)
(۱۷)	احسن (حسن اللہ)	(۴۲)	بسل	(۶۷)	جنون
(۱۸)	احمدی	(۴۳)	بیکل	(۶۸)	بگن
(۱۹)	اشرف	(۴۴)	بیدار (محمد علی)	(۶۹)	جودت
(۲۰)	امانی	(۴۵)	بیدار (منشی بیادون علی)	(۷۰)	جلال
(۲۱)	امین	(۴۶)	بیتاب (میر مدن)	(۷۱)	محمدت (لالہ ہر دے رام)
(۲۲)	اثر	(۴۷)	بیدل (مرزا عبدالقادر)	(۷۲)	جنوں (غلام مرتضیٰ)
(۲۳)	انظر	(۴۸)	برنگ	(۷۳)	جمال
(۲۴)	اختتام	(۴۹)	بیان	(۷۴)	جعفر (مرزا جعفر)
(۲۵)	احمد شاہ بیادون	(۵۰)	بیقرار	(۷۵)	جرات (میر محمد رضا)

راخ (خواجہ احمد خاں)	(۱۲۰)	درد (میر درد)	(۹۸)	جواہر	(۷۶)
زار (بہادر بیگ)	(۱۲۱)	درد (کرم علی)	(۹۹)	حسرت (میر محمد حیات)	(۷۷)
زار (مرزا سنگین)	(۱۲۲)	داؤد	(۱۰۰)	حاتم	(۷۸)
زار (میر ظہیر علی)	(۱۲۳)	دل (محمد عابد)	(۱۰۱)	حشمت (مختتم علی)	(۷۹)
سودا (مرزا رفیع)	(۱۲۴)	دل (نواب عماد الملک)	(۱۰۲)	عیب	(۸۰)
سعادت (سعادت علی)	(۱۲۵)	دردمند (محمد فقیہ)	(۱۰۳)	حشمت (محمد علی)	(۸۱)
سجاد (میر سجاد)	(۱۲۶)	داؤد (مرزا)	(۱۰۴)	حیراں (میر ممنون)	(۸۲)
سرج (اورنگ آبادی)	(۱۲۷)	درد (کرم اللہ)	(۱۰۵)	حضور (شیخ غلام یحییٰ)	(۸۳)
سالک	(۱۲۸)	دوست (شیخ محمد)	(۱۰۶)	حیدر (حیدر بخش)	(۸۴)
سلام (نجم الدین)	(۱۲۹)	دیوانہ (کوادر بخش رائے)	(۱۰۷)	حسن (میر غلام حسن)	(۸۵)
سلیمان (سلیمان خاں)	(۱۳۰)	ذوق (آسارام)	(۱۰۸)	حیدری (غلام علی)	(۸۶)
سلامت (سلامت)	(۱۳۱)	ذوقی شاہ	(۱۰۹)	حجّام	(۸۷)
سوز (سید محمد میر)	(۱۳۲)	زمین (میر محمد مستعد)	(۱۱۰)	حسرت (جعفر علی)	(۸۸)
سلیمان (میر مراد علی)	(۱۳۳)	ذاکر (میلو افضل علی)	(۱۱۱)	حزین (محمد باقر)	(۸۹)
سایل (سید اسد اللہ)	(۱۳۴)	ذکی (جعفر علی خاں)	(۱۱۲)	حیرت (خواجہ کلن)	(۹۰)
سلیم (محمد سلیم)	(۱۳۵)	رسوا (شاہجہاں آبادی)	(۱۱۳)	حریف (محمد خاں)	(۹۱)
سامان (میر ناصر علی)	(۱۳۶)	راقم (بندرا بن)	(۱۱۴)	حیرت (میر سید)	(۹۲)
سائل (سلیم اللہ خاں)	(۱۳۷)	رند (حمزہ علی)	(۱۱۵)	حیدر شاہ	(۹۳)
سلامت (میر سلامت علی)	(۱۳۸)	راغب (جعفر علی خاں)	(۱۱۶)	خسرو	(۹۴)
سکندر (شیخ سکندر)	(۱۳۹)	رفیع (شیخ محمد رفیع)	(۱۱۷)	خاکار	(۹۵)
		رنا (محمد مہدی)	(۱۱۸)	خلیل (علی ابراہیم خاں)	(۹۶)
		راخ (شیخ غلام علی)	(۱۱۹)	خادم (خادم حسین)	(۹۷)

مذاہب عالم کا تقابلی مطالعہ

مولانا نیاز فتح پوری کی سرکردہ الآراء تصنیف جس میں مذاہب عالم کی ابتدا و مذہب کا فلسفہ و ارتقاء و مذہب کا مستقبل و مذہب کے تفاوت کے سبب پر سیر مال بحث کی گئی ہے اور مسیحیت کو علم و تاریخ کی روشنی میں پرکھا گیا ہے۔ قیمت ایک روپیہ ۷۵ پیسے۔

نگار پاکستان - ۳۲ - گارڈن مارکیٹ - کراچی ۲

گلزارِ ابراہیم

مصنف | علی ابراہیم خاں متخلص بہ علی - علی ابراہیم پٹنہ کے باشندے تھے اور ایسٹ انڈیا کمپنی کے دور حکومت میں اعلیٰ عہدے پر فائز تھے۔ گلزارِ ابراہیم کے علاوہ فارسی شعرا کے دو تذکرے

۱۔ خلاصۃ الکلام

۲۔ صفحہ ابراہیم

بھی ان سے یادگار ہیں۔ علی ابراہیم کا انتقال ۱۲۰۸ھ میں ہوا ہے۔

عہد تصنیف و طباعت | یہ تذکرہ ۱۱۹۸ھ میں لکھا گیا۔ ۱۲۱۵ھ میں مرزا علی لطف نے اسے اردو میں منتقل کیا۔ لیکن لطف نے اس کا صرف ایک جزو گلشن ہند کے نام سے ترجمہ کیا تھا

باقی شعرا کا ذکر دوسری جلد میں کرنا چاہتے تھے۔ لیکن شاید وہ مکمل نہ ہو سکی۔ اسلئے کہ اس کا سراغ اب تک نہیں لگ سکا۔

گلزارِ ابراہیم کو ۱۹۰۶ء میں "گلشن ہند" کے ساتھ عبداللہ خاں نے حیدرآباد دکن سے شائع کیا۔ اس میں مولوی عبدالحق اور محی الدین قادری روز دونوں کے مقدمات شامل ہیں۔ مولوی صاحب کا مقدمہ گلشن ہند میں اور زور کا مقدمہ گلزارِ ابراہیم پر ہے یہ تذکرہ دراصل زور کا مرتب کیا ہوا ہے۔ اس میں انھوں نے گلشن ہند اور گلزارِ ابراہیم دونوں کی عبارتیں درج کر دی ہیں اور جہاں کہیں اختلاف ہوا ہے۔ اسے واضح کر دیا ہے۔

خصوصیات | گلزارِ ابراہیم فارسی زبان میں ہے اور اس میں چھوٹے بڑے تین سو بیس شاعروں کا ذکر آیا ہے گلزارِ ابراہیم کی سب سے نمایاں خصوصیت یہ ہے کہ اس میں کسی کو لتاڑنے یا بانس پر چڑھانے

کی کوشش نہیں کی گئی۔ ادھر ہر شاعر کے ذکر میں حد اعتدال کا لحاظ رکھا گیا ہے۔ علی ابراہیم بقول زور طبعا منصف مزاج تھے اور شعرو سخن کا پاکیزہ ذوق رکھتے تھے۔ علاوہ ازیں وہ ایسے منصب و ماحول میں بسر کر رہے تھے کہ ہر شخص کے ساتھ انصاف کر سکتے تھے۔ چنانچہ انھوں نے کسی شاعر کے حالات درج کرنے میں محض پرانے تذکروں یا سنی سنائی باتوں پر اعتماد نہیں کیا بلکہ چھان بین کے بعد معتبر ذرائع سے مواد حاصل کرنے کی کوشش کی ہے۔ جن افراد اور ذرائع سے حالات معلوم ہوتے ہیں اکثر اس کا سراغ بھی دیدیا ہے۔ ابراہیم نے شعرا کے حالات میں ان کی شخصیت، سیرت اور معاشرتی زندگی کو بھی حتی الوسع اجاگر کرنے کی کوشش کی ہے۔ اس تذکرے سے اصناف سخن کی رفتار اور مقبولیت کا اندازہ بھی کم و بیش کیا جاسکتا ہے اس لئے کہ صاحب تذکرہ نے اس طرف واضح اشارے کئے ہیں۔ غرض یہ تذکرہ کئی اعتبار سے دوسرے تذکروں پر فوقیت رکھتا ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آفتاب - شاہ عالم بادشاہ	۲۷	افغان - الف خاں	۵۳	بینوا
۲	آصف - آصف الدولہ	۲۸	افکار - میر جیون	۵۴	بیچھا - شاہ بیچھا دہلوی
۳	انجام - امیر خاں	۲۹	امیر - محمد یار خاں	۵۵	بے قید - فضائل علی خاں
۴	امید - قزلباش خاں	۳۰	اکرم - خواجہ محمد اکرم	۵۶	بیان - احسن اللہ خاں
۵	آرزو - سراج الدین علی خاں	۳۱	اسد - میرامانی	۵۷	پیام - شرف الدین علی خاں
۶	اشتیاق - ولی اللہ سرہندی	۳۲	اولاد - اولاد علی	۵۸	بکھاری - بکھاری لال
۷	آبرو - شاہ نجم الدین	۳۳	اثر - محمد میر	۵۹	بیرنگ - دلاور خاں
۸	افضل - محمد افضل	۳۴	الم - صاحب میر دہلوی	۶۰	بیکل - سید عبدالوہاب
۹	احمد - گجراتی	۳۵	النور - غلام علی	۶۱	بیتاب - محمد اسماعیل دہلوی
۱۰	المجد	۳۶	اجمل - شاہ محمد اجمل آبادی	۶۲	بیتاب - سنوگ رائے
۱۱	الضات	۳۷	انشا - انشا اللہ خاں	۶۳	بیتاب - محمد علیم آبادی
۱۲	اشرف	۳۸	اعظم - محمد اعظم لکھنوی	۶۴	پاکباز - میر صلاح الدین
۱۳	اشرف - محمد اشرف	۳۹	اعلیٰ علی - اعلیٰ علی	۶۵	بقا - بقا اللہ
۱۴	آزاد - زین العابدین	۴۰	امانی - میرامانی	۶۶	بیدار - میر محمدی
۱۵	آزاد - مظفر علی	۴۱	انظر - غلام علی	۶۷	پردانہ - پردان علی
۱۶	افصح - شاہ فصیح	۴۲	امامی - امام بخش عظیم آبادی	۶۸	پردانہ - جسونت سنگھ
۱۷	آئمی - برہان الدین	۴۳	ادویا - میر ادویا	۶۹	بہمن
۱۸	الساں - اسد یار خاں دہلوی	۴۴	احمدی - شیخ احمد وارث	۷۰	بہمن - گدا علی بیگ
۱۹	احسن - احسن اللہ	۴۵	انتظار - علی نقی خاں	۷۱	بہمن - سید جبار علی
۲۰	احسن - مرزا احسن علی	۴۶	امین - خواجہ امین الدین	۷۲	تانا شاہ ابوالحسن
۲۱	آشنا - میرزین العابدین	۴۷	افسوس - شمیم علی	۷۳	تاباں - عبدالحی
۲۲	آشنا	۴۸	آشفہ - خواجہ رضا قلی	۷۴	تمکین - صلاح الدین
۲۳	الہام - فضائل بیگ	۴۹	آہ - میر مہدی دہلوی	۷۵	تقی - سید محمد تقی
۲۴	الہام - شرف الدین	۵۰	احسان - شمس الدین	۷۶	تصور
۲۵	آگاہ - محمد صلاح دہلوی	۵۱	بیدل - مرزا عبدالقادر	۷۷	تصویر - شاہ جواد علی
۲۶	آگاہ - نور محمد خاں	۵۲	بہار - نیک چند	۷۸	تمنا - خواجہ محمد علی

۷۹	ثاقب - شہاب الدین	۱۰۸	حضور - شیخ غلام محیی	۱۳۷	رضا
۸۰	ثابت - شجاعت علی خاں	۱۰۹	حسن - میر محمد حسن دہلوی	۱۳۸	راقم - بندرا بن
۸۱	ثابت - اصالت خاں	۱۱۰	حسن - میر محمد حسن	۱۳۹	رنگین
۸۲	جہاندار - مرزا جواں بخت	۱۱۱	حسن - خواجہ حسن دہلوی	۱۴۰	رنگیں - امان بیگ
۸۳	جرات - یحییٰ امام قلند بخش	۱۱۲	حسن - غلام حسن دہلوی	۱۴۱	رشید
۸۴	جوان - کاظم علی	۱۱۳	حیث - موتی لال	۱۴۲	رضی - رضی خاں
۸۵	جوشش - شیخ محمد روشن	۱۱۴	خاکسار - محمد یار خاں	۱۴۳	رستم - رستم علی خاں
۸۶	جوہر - مرزا احمد علی	۱۱۵	خلیق - ظہور علی دہلوی	۱۴۴	رفعت - قدرت اللہ خاں
۸۷	جودت - ہرے درام	۱۱۶	خادم - خادم حسین خاں	۱۴۵	رند - ہربان
۸۸	جرات - میر شیر علی	۱۱۷	درد - خواجہ میر درد	۱۴۶	زکی - جعفر علی خاں
۸۹	جولان - میر رمضان علی	۱۱۸	دانا - فضل علی شاہ	۱۴۷	زار - مغل بیگ
۹۰	جگنو - میاں جگنو	۱۱۹	درد - میر کرم اللہ	۱۴۸	زار - میر منظر علی
۹۱	جان عالم	۱۲۰	دردمند - فقیہ صاحب	۱۴۹	سودا - محمد رفیع
۹۲	جنوں دہلوی	۱۲۱	دوست - غلام محمد بہاری	۱۵۰	سوز - سید محمد
۹۳	جنوں - شیخ غلام مرتضیٰ آبادی	۱۲۲	دل - شیخ محمد عابد آبادی	۱۵۱	سوراں - احمد علی خاں
۹۴	حاتم - شیخ ظہور الدین دہلوی	۱۲۳	دیوانہ - رائے سرب شاہ	۱۵۲	سجاد - سجاد اکبر
۹۵	حشمت - میر محترم علی	۱۲۴	داؤد - داؤد بیگ	۱۵۳	سراج - اورنگ آبادی
۹۶	حشمت - محمد علی	۱۲۵	دل - شاہ فتح محمد	۱۵۴	سلیمان
۹۷	حزین - محمد باقر	۱۲۶	درختاں - منگو بیگ	۱۵۵	ساماں - میر ناصر جوہپوری
۹۸	حیدر - غلام حیدر	۱۲۷	ذہن - میر مستعد	۱۵۶	سعادت - سعادت علی خاں
۹۹	حیدر - میر حیدر علی شاہ	۱۲۸	ذاکر - حسین دوست	۱۵۷	سید - امام الدین
۱۰۰	حبیب اللہ	۱۲۹	زند - حمزہ علی	۱۵۸	سید - یادگار علی
۱۰۱	حیرت - مراد علی مراد آبادی	۱۳۰	راغب - محمد جعفر خاں	۱۵۹	ساقی - میر حسین علی
۱۰۲	حسرت - جعفر علی	۱۳۱	رفعت - شیخ محمد رفیع	۱۶۰	سکندر - خلیفہ سکندر
۱۰۳	حیران - میر حیدر علی	۱۳۲	رسوا - ہفتاب رائے	۱۶۱	سلیم - میر محمد سلیم عظیم آبادی
۱۰۴	حیدری - غلام علی دہلوی	۱۳۳	رسا -	۱۶۲	شاہی - شاہ قلی خاں
۱۰۵	میر حامد	۱۳۴	رختاں - محمد چاند	۱۶۳	شاگر - محمد شاگر
۱۰۶	حضور دہلوی	۱۳۵	رضا - میر محمد رضا	۱۶۴	شاہ - میر شاہ علی خاں
۱۰۷	حسرت - ہیبت قلی خاں	۱۳۶	رضا - مرزا علی رضا	۱۶۵	شورش - غلام حسین

۱۶۶	شفا - حکیم یار علی	۱۹۵	عاجز - عارف علی خاں	۲۲۴	قبول - عبدالغنی
۱۶۷	شاعر - میر کلکو	۱۹۶	عمر - معبر خاں دکنی	۲۲۵	قدر - محمد قدر
۱۶۸	شیدا - فتح علی	۱۹۷	عیش - مرزا محمد عسکری	۲۲۶	قسمت -
۱۶۹	شوق - حسین حسن علی	۱۹۸	عزیز - بھکادی داس	۲۲۷	قلندر - لالہ بدھ سنگھ
۱۷۰	شاداب - لالہ خوشوقت رائے	۱۹۹	عظیم - محمد عظیم	۲۲۸	قربان - میر جیون
۱۷۱	شہرت - مرزا محمد علی	۲۰۰	عاشق - میر محمد بھٹی	۲۲۹	قناعت - مرزا محمد بیگ
۱۷۲	شافی - امین الدین	۲۰۱	عاشق - علی اعظم خاں	۲۳۰	قدرت - شاہ قدرت اللہ
۱۷۳	شہید - غلام حسین	۲۰۲	عاشق - منشی عجائب رائے	۲۳۱	کلیم - شیخ محمد حسین
۱۷۴	شرف - میر محمدی	۲۰۳	عاشق - برہان الدین	۲۳۲	کترین دہلوی
۱۷۵	شفیع - محمد شفیع	۲۰۴	غالب - اسد اللہ خاں	۲۳۳	کاکل دہلوی
۱۷۶	صمصام الدولہ خاں دوراں	۲۰۵	غریب - اشرف علی خاں	۲۳۴	کافر - میر علی نقی
۱۷۷	صندت - مغل خاں	۲۰۶	فقیر - شمس الدین	۲۳۵	گرباں - میر علی امجد
۱۷۸	صفدری - حیدر آبادی	۲۰۷	فارغ دہلوی	۲۳۶	گمان - نذر علی خاں
۱۷۹	صادق - بیخو خاں	۲۰۸	فضل - شاہ فضل دکنی	۲۳۷	لطیف دکنی
۱۸۰	صبر - میر محمد علی	۲۰۹	فضلی - افضل الدین	۲۳۸	لسان - کلیم اللہ
۱۸۱	صالح - نظام الدین	۲۱۰	فقاں - اشرف علی خاں	۲۳۹	میر محمد تقی
۱۸۲	ضمیر - ہدایت علی خاں	۲۱۱	فرحت - فرحت اللہ	۲۴۰	مظہر جان جاناں
۱۸۳	ضیاء - ضیاء الدین	۲۱۲	فرخ - میر فرخ دہلوی	۲۴۱	معق دکنی
۱۸۴	صالح - غلام حسین	۲۱۳	فراق - میر مرتضیٰ خاں دکنی	۲۴۲	منزل - محمد منزل
۱۸۵	طیش دہلوی	۲۱۴	فراق - ثنا اللہ خاں	۲۴۳	مخلص - رائے آندام
۱۸۶	طالع - شمس الدین	۲۱۵	فدا - امام الدین	۲۴۴	موزوں - راجہ رام نرائن
۱۸۷	طرز - گردہاری لال	۲۱۶	فرحت - مرزا الف بیگ	۲۴۵	منعم
۱۸۸	ظاہر - خواجہ محمد خاں	۲۱۷	فدوی - محمد علی	۲۴۶	میرمد اللہ
۱۸۹	ظہور - لالہ شیو سنگھ دہلوی	۲۱۸	فدوی - لاہوری	۲۴۷	مفتون - شرف الدین
۱۹۰	عزالت - سید عبدالولی	۲۱۹	فخر - فخر الدین	۲۴۸	مخروں - سید محمد حسن
۱۹۱	عارف - محمد عارف	۲۲۰	فروغ - میر علی اکبر	۲۴۹	محسن - محمد محسن اکبر آبادی
۱۹۲	عشق - شاہ رکن الدین	۲۲۱	فیض - میر فیض علی دہلوی	۲۵۰	مستند دہلوی
۱۹۳	عمدہ - سیتارام	۲۲۲	قربان - لالہ صاحب رائے	۲۵۱	مخلص - مخلص علی شاہ
۱۹۴	عاسی - نور محمد برہان پوری	۲۲۳	قائم - شیخ محمد قائم	۲۵۲	مائل - محمدی دہلوی

۲۵۳	مائل - ہدایت علی	۲۷۹	مدہوش - میر بنی خاں	۲۹۹	دلی - مرزا محمد ولی دہلوی
۲۵۴	مسکین - لالہ بخت	۲۸۰	مصیب - شاہ غلام قطب الدین	۳۰۰	دفا - لالہ لول رائے
۲۵۵	منظر خواجہ بخش الہ آبادی	۲۸۱	ممتاز - حافظ فضل علی	۳۰۱	وحشت - میر ابو الحسن
۲۵۶	مرزائی - محمد علی خاں	۲۸۲	مشتاق - محمد قلی خاں	۳۰۲	وحشت - میر بہادر علی
۲۵۷	مخلص - بدیع الزماں	۲۸۳	مشتاق - میر حسن	۳۰۳	واقف - شاہ واقف
۲۵۸	محشر کشمیری	۲۸۴	منت - قمر الدین	۳۰۴	وصل - مرزا اسحاق
۲۵۹	مفتوں - کاظم الہ آبادی	۲۸۵	مغموم - رام حبس	۳۰۵	وہم - محمد علی
۲۶۰	مہذب - مرزا غلام حیدر	۲۸۶	ناجی - محمد شاکر	۳۰۶	والہ - میر مبارک علی
۲۶۱	محترم - خواجہ محمد محترم	۲۸۷	نظام - نواب عماد الملک لاری	۳۰۷	ہدایت - ہدایت اللہ
۲۶۲	مضمون - سید امام الدین خاں	۲۸۸	نعیم - نعیم دہلوی	۳۰۸	پادی - دہلوی
۲۶۳	مصطفیٰ - غلام بہدانی	۲۸۹	نبی - غلام نبی بلگرامی	۳۰۹	ہویدا - میر محمد اعظم
۲۶۴	محب - شیخ ولی اللہ دہلوی	۲۹۰	نثار - عبدالرسول	۳۱۰	ہدایت - ہدایت علی
۲۶۵	منشی - غلام امجد	۲۹۱	نثار - سدا سکھ دہلوی	۳۱۱	ہمد - عظیم آبادی
۲۶۶	مخرج - منشی کش چند	۲۹۲	ندیم - شیخ علی قلی دہلوی	۳۱۲	ہینگا - میر ہینگا
۲۶۷	محنت - مرزا حسین علی بیگ	۲۹۳	نادر - دہلوی	۳۱۳	ہاتف - مرزا محمد
۲۶۸	مردت - سنبھلی	۲۹۴	نالال - میر احمد علی	۳۱۴	یقین - انعام اللہ خاں
۲۶۹	محبت - نواب محبت خاں	۲۹۵	نالال - میر وارث علی	۳۱۵	یکرنگ - مصطفیٰ قلی خاں
۲۷۰	مرزا - نواب مرزا	۲۹۶	نجات - شیخ حسن رضا	۳۱۶	یونس - حکیم یونس
۲۷۱	مرزا - مرزا علی رضا	۲۹۷	نالال - محمد عسکر علی خاں	۳۱۷	یکرد - عبدالوہاب
۲۷۲	مجنون - شاہ مجنون	۲۹۸	نزار - خواجہ محمد اکرم	۳۱۸	یار - میر احمد دہلوی
۲۷۳	مجنون - حمایت علی	۲۹۹	ولی - شاہ ولی اللہ دھنی	۳۱۹	یاس - حسن علی خاں
۲۷۴	معین - شیخ معین الدین	۳۰۰	ولایت - میر ولایت اللہ خاں	۳۲۰	ابو الحسن - خسرو دہلوی
۲۷۵	مدعا - میر غوث علی	۳۰۱	وارث - محمد وارث الہ آبادی		

جذبات بھاشا

مولانا نیاز فتحپوری نے ایک دلچسپ تمہید کے ساتھ ہندی شاعری کے نمونے پیش کر کے انکی تشریح ایسے تخلیقی انداز میں کی ہے کہ دل بیتاب ہوتا ہے۔ اردو میں یہ پہلی کتاب ہے جو اس موضوع پر لکھی گئی اس میں ہندی کلام کے بے مثل نمونے ہیں۔ قیمت: ایک روپیہ ۲۵ پیسے

نگار پاکستان - ۳۲ گارڈن مارکیٹ کراچی ۳۷

تذکرہ ہندی

مصنف

غلام ہمدانی مصحفی متوفی ۱۲۳۳ھ - مصحفی نے اردو شعرا کے دو تذکرے یادگار چھوڑے ہیں تذکرہ ہندی ادبی ریاض الغضا۔ اس سے قبل ۱۱۹۹ھ میں عقد ثریا کے نام سے وہ فارسی شعرا کا ایک مختصر سا تذکرہ مرتب کر چکے تھے۔

عہد تصنیف و طباعت

اس تذکرے کا سال تکمیل ۱۲۰۹ھ ہے اگرچہ اسکا آغاز میر تقی میر کی فرمائش پر ۱۲۰۱ھ سے قبل ہو چکا تھا، لیکن جیسا کہ خود مصحفی کی دی ہوئی تاریخ اختتام سے پتہ چلتا ہے یہ تذکرہ سنہ ۱۲۰۹ھ سے پہلے مکمل نہ ہو سکا۔

اس تذکرے کے قلمی نسخے ایشیاٹک سوسائٹی بنگال، کتب خانہ خدابخش، کتب خانہ ندوۃ العلماء کتب خانہ رامپور میں موجود ہیں مولوی عبدالحق مرحوم نے ایشیاٹک سوسائٹی کے نسخے کو سامنے رکھ کر اسے مرتب کیا اور ایک مبسوط مقدمہ کے ساتھ نومبر ۱۹۳۳ء میں انجمن ترقی اردو اورنگ آباد کے زیر اہتمام شائع کر دیا۔ یہی مطبوعہ نسخہ عام طور پر کتب خانوں میں آجکل موجود ہے۔

یہ تذکرہ بھی فارسی زبان میں ہے۔ اس میں ضمناً قدیم شعرا کا ذکر بھی بعض جگہ آگیا ہے ورنہ اس میں مصنف نے خصوصیات | عموماً معاصرین یعنی محمد شاہ بادشاہ اور شاہ عالم بادشاہ کے زمانے تک کے شاعرین کا ذکر کیا ہے بعض بڑی مفید اور دقیق باتیں اس تذکرے میں ملتی ہیں۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آفتاب	۸	اسد	۱۵	انشاء
۲	آصف	۹	احسن	۱۶	اختر
۳	آبرو	۱۰	آشفۃ	۱۷	آشفۃ بھورے خاں
۴	اثر	۱۱	امین	۱۸	افسر
۵	الم	۱۲	افسوس	۱۹	اوباش
۶	امبر	۱۳	احقر	۲۰	الہام
۷	امجد	۱۴	اکبر	۲۱	بیدار

۲۲	بیان	۵۱	حزین	۸۰	سر سبز
۲۳	بیتاب	۵۲	حیرت	۸۱	سلیمان
۲۴	بیتاب (شاگرد قائم)	۵۳	حاتم	۸۲	سودا
۲۵	بے جان	۵۴	حشمت	۸۳	سبقت
۲۶	بے باک	۵۵	حیف	۸۴	شیدا
۲۷	بقا	۵۶	حنور	۸۵	شگفتہ
۲۸	برق	۵۷	حکیم	۸۶	شرر
۲۹	پردانہ	۵۸	حقیقت	۸۷	شکوہ
۳۰	پردانہ (جسوت سنگھ)	۵۹	خاکسار	۸۸	شاین
۳۱	بشیر	۶۰	خلق	۸۹	شہید
۳۲	تاباں	۶۱	خلیق	۹۰	شہرت
۳۳	تجلی	۶۲	درد	۹۱	شوق
۳۴	تیشا	۶۳	داغ	۹۲	صفدری
۳۵	تصور	۶۴	ذوق	۹۳	صفا
۳۶	تکین	۶۵	رضا مرزا محمد رضا	۹۴	صادق
۳۷	تلی	۶۶	رقت	۹۵	ضیا
۳۸	شنا	۶۷	رنگین	۹۶	ضیا
۳۹	ثاقب	۶۸	رفاقت	۹۷	طیش
۴۰	جوشش	۶۹	رضا میر رضا علی	۹۸	طالب
۴۱	جوش	۷۰	رند	۹۹	عارف
۴۲	جہاندار	۷۱	رسوا	۱۰۰	عظیم مرزا عظیم بیگ
۴۳	جرات	۷۲	زار میر جیون	۱۰۱	عاقل
۴۴	جولاں	۷۳	زار میر منظر علی	۱۰۲	عیش
۴۵	جولاں	۷۴	زمان	۱۰۳	عشقی
۴۶	حسن (میر حسن)	۷۵	سائل	۱۰۴	عظیم
۴۷	حیران	۷۶	سوز	۱۰۵	عشق
۴۸	حسن خواجہ حسن	۷۷	سعادت	۱۰۶	غضنفر
۴۹	حسرت	۷۸	سکندر	۱۰۷	غیرت
۵۰	حجام	۷۹	سوزاں	۱۰۸	غلامی

فراق	۱۰۹	مجنوں	۱۳۸	ناجی	۱۸۴
فیض	۱۱۰	مشتاق عبداللہ خاں	۱۳۹	نظام	۱۸۸
فغاں	۱۱۱	منشی	۱۴۰	نعیم	۱۸۹
فدوی محمد محسن	۱۱۲	مقتول	۱۴۱	ندیم	۱۹۰
فدوی عظیم آبادی	۱۱۳	مضطرب	۱۴۲	نالاں	۱۹۱
فدوی لاہوری	۱۱۴	مرہون	۱۴۳	نصیر	۱۹۲
فدوی مرزا عظیم بیگ	۱۱۵	ماہر	۱۴۴	نجف	۱۹۳
فدا	۱۱۶	موزوں	۱۴۵	لوا	۱۹۴
قدرت	۱۱۷	محزون	۱۴۶	نادر	۱۹۵
قدرت (مولف تذکرہ)	۱۱۸	مخشر (بدایونی)	۱۴۷	واقف	۱۹۶
قیس	۱۱۹	مست	۱۴۸	وحشت	۱۹۷
قدرت شاہ قدرت اللہ	۱۲۰	مقصود	۱۴۹	ولا	۱۹۸
قائم	۱۲۱	مائل میاں محمدی	۱۵۰	وہم	۱۹۹
قسمت	۱۲۲	مہلت	۱۵۱	ہادی	۲۰۰
قبول	۱۲۳	منت	۱۵۲	ہاشمی	۲۰۱
کمال	۱۲۴	محب	۱۵۳	ہاتف	۲۰۲
کبیر	۱۲۵	منتظر	۱۵۴	ہدایت	۲۰۳
کلیم	۱۲۶	ممنون	۱۵۵	ہوش	۲۰۴
گوہری	۱۲۷	محترم	۱۵۶	یقین	۲۰۵
گرم	۱۲۸	مصدر	۱۵۷	یکرو	۲۰۶
لطیف	۱۲۹	مضمون	۱۵۸		
لطف	۱۳۰	مزمحل	۱۵۹		
محزون	۱۳۱	معین	۱۶۰		
منظر	۱۳۲	مخشر مرزا علی تقی	۱۶۱		
میر	۱۳۳	معروف	۱۶۲		
محبت	۱۳۴	مروت	۱۶۳		
محنت	۱۳۵	مصحفی	۱۶۴		
مائل مرزا محمد یار بیگ	۱۳۶	نثار میر عبدالرسول	۱۶۵		
مشتاق عنایت اللہ	۱۳۷	نثار محمد امان	۱۶۶		

تذکرہ شاعرات

دولہن بیگم	۱۸۷
چینا بیگم	۱۸۸
گنا بیگم	۱۸۹
زینت	۱۹۰
موتی	۱۹۱

عیار الشعراء

مصنف | خوب چند ذکا بن بھوانی چند کاپستہ متوطن اسکندر آباد۔ ذکا کا موندو مسکن دہلی تھا اردو فارسی دونوں میں شعر کہتے تھے۔ میاں نصیر سے انھیں تلمذ تھا اور استاد کے زیر اثر، صنائع لفظی و معنوی ہی کو شعر کا حسن خیال کرتے تھے۔ گلشن بے خار، عمدہ منتخبہ اور دوسرے تذکروں میں ان کا ذکر اور کلام ملتا ہے خود ذکا نے بھی اپنا حال "عیار الشعراء" میں لکھا ہے۔ اسپرنگر کے بیان کے مطابق ان کا انتقال ۱۲۶۶ھ میں ہوا ہے۔

عہد تصنیف و طباعت | گارساں دتاسی نے لکھا ہے "ذکا نے اپنا تذکرہ بہ زبان فارسی ۱۲۴۶ھ میں یا ۱۲۵۰ھ سے ۱۲۶۶ھ کے درمیان مرتب کیا" لیکن یہ تاریخیں درست نہیں معلوم ہوتیں۔ اس لئے کہ ذکا نے عیار الشعراء کے دیباچہ میں اس کے لکھے کا سال خود اس طور پر بیان کر دیا ہے۔

"تاریخ تذکرہ کہ برہمہ خاطر گذشتہ نیز درج نمودہ بالمر التوفیق،
اے ذکا ہو چکا جس روز یہ نسخہ تیار آگے ہاتھ کے کیا پر خود نے مذکور
منصفی کر کے دیں اس نے یہ تاریخ کہی آفرین کہہ کیا اسم سمجھوں کا مشہور

چوتھے مصرعہ سے اس کا سال تصنیف یا تکمیل ۱۲۶۶ھ نکلتا ہے۔

عیار الشعراء ہنوز قلمی ہے۔ اس کا ایک مخطوطہ انجمن ترقی اردو (ہند) علیگڑھ اور ایک انڈیا آفس لندن میں محفوظ ہے۔ علیگڑھ کا نسخہ بہت بوسیدہ ہے اور کچھ صفحات بھی غائب ہیں۔ شاعرانہ کے نام مع تخلص جلی حروف میں سرخ روشنائی سے لکھے ہیں۔ اور حالات و کلام کالی روشنائی میں ہیں۔ ابتداء میں دو صفحات کا دیباچہ ہے۔ آخر میں متفرقات کے نام سے تقریباً تین سو اشعار درج ہیں۔ لیکن شاعروں کا نام نہیں لکھا ہے۔

انڈیا آفس کے نسخہ کی مائیکروفلم ترقی اردو بورڈ کے کتب خانہ میں موجود ہے۔ یہ نسخہ بہت صاف ہے اس میں ۹۲۲ صفحات ہیں۔ ہر صفحہ میں پندرہ سطریں۔ پورا نسخہ جلی قلم سے لکھا ہوا ہے۔ کاتب کا نام اور تاریخ ترقیہ درن نہیں ہے لیکن نسخے کی حیثیت بتاتی ہے کہ کافی پرانا ہے۔ آخری صفحات میں متفرق اشعار کے بعد "مناجات و خاتمہ کتاب" کے عنوان سے دو صفحات ہیں مصنف نے ہمدوندار کے بعد تذکرہ کی قبولیت کی دعا مانگی ہے اور بتایا ہے کہ یہ تذکرہ انہوں نے بڑی محنت و ریاضت کے بعد تیار کیا ہے۔

انڈیا آفس اور علیگڑھ کے نسخوں کے باہم مقابلہ سے پتا چلا کہ انڈیا آفس کا نسخہ ہر طرح کچھ سے پانچویں دوں کے مطابق

اس نسخہ کی تفصیلات مہر سیفی پٹنہ صاحب نے مجھے ازراہ کرم بروقت بھیج دیں جس کے لیے میں عاجز و شکر گزار ہوں۔ (ذکا)

کے بعد اس جگہ تفصیل دی جا رہی ہے۔

خصوصیات

تذکرہ کی زبان فارسی ہے اور اس میں ابتداء سے لے کر معاصرین تک ذکر آیا ہے۔ حالات زندگی حد درجہ مختصر ہیں۔ اکثر جگہ صرف شاعر کے نام اور تخلص کو کافی سمجھا گیا ہے۔ تنقیدی اشارے بھی کہیں نہیں ملتے۔ ہاں بعض شاعروں کے ذکر میں القاب و ادب اور مردہ اخلاقی قدروں کا ہر طرح لحاظ رکھا گیا ہے۔ شاعروں کی تاریخ پیدائش یا وفات کی طرف بھی کوئی توجہ نہیں دی گئی۔ مولد و مسکن کا ذکر البتہ کہیں کہیں آگیا ہے۔ شعر کا حال ردیف و اردرج ہے۔ اور ہر تخلص کے ساتھ عموماً شاعر کا پورا نام بھی تحریر ہے۔ ایسا معلوم ہوتا ہے کہ بنیادی طور پر یہ مجموعہ اشعار تھا جسے شعراء کے مختصر حالات شامل کر کے تذکرے کی شکل دیدی گئی ہے۔ تذکرہ شاہ عالم بادشاہ آفتاب کے نام سے اس طرز پر شروع ہوتا ہے۔

رویف الالف

حرف الالف

آفتاب - شاہ عالم بادشاہ

”حضرت جہاں پناہ ظل اللہ سایہ رحمت پروردگار آریہ عنایت کردگار کہف الغر باطلاذالاتقیا بحر مواج جود و کرم دیبائی متموج فیض اعم اورنگ نشیں چار دنگ ہندوستان تاجدار خورشید توں فلک اقتدار کیواں وقار عذیو آفاق شہان رمزہم سخندان فارس میران ترکی و تازی صاحب قرآن حضرت شاہ عالم بادشاہ غازی خلد اللہ ملکہ و سلطنتہ مظفر الدینا والدین المود من الوباب و التخلص بہ آفتاب کلام معجز نظامش برگزیدہ شہدایندگان اشعار بلند اقتدارش منظور نظر صاحب لال اشعار چند مینا و تبر کا بندہ دگاہ بہ صفحہ این کا استال خجستہ بنیان ثبت نمودہ فی الحقیقت۔ گوہر معنی در دشتہ نظم کشیدہ و جواہر ندر اہر سخندانے بر تمیہ بیان تعبیر فرمودہ“

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آفتاب	۹	اسد	۱۷	آشنا
۲	آصف	۱۰	ارمان	۱۸	افسوس
۳	اسعد	۱۱	احمد	۱۹	آشفہ
۴	امیر	۱۲	احسن	۲۰	امین
۵	آرزد	۱۳	احمد	۲۱	آگاہ
۶	اثر	۱۴	آرام	۲۲	امیر
۷	احسن	۱۵	انشاء	۲۳	آرام
۸	آبرو	۱۶	انجام	۲۴	اشراف

۲۵	تشفہ	عظیم الدین خاں بھٹو	۵۷	امجد	مولوے محمد امجد	۸۳	اعظم	اعظم علی خاں
۲۶	احسان	حافظ عبدالرحمان خاں	۵۵	انیس	نواب امیر الدولہ نواز شریف	۸۲	اکرم	محمد اکرم
۲۷	احسن	مرزا احسن علی	۵۶	ادیسے	غلام محی الدین	۸۵	الفت	رائے منگل سین
۲۸	انسان	اسد یار خاں	۵۷	ادبаш	شیخ امیر الزماں	۸۶	امتی	روشن بیگ
۲۹	احمد	مہذا احمد بیگ	۵۸	ایمان	شیر محمد خاں حیدر آبادی	۸۷	افغان	امام علی خاں
۳۰	اسد	لالہ کیرت سنگھ	۵۹	ایما	میر حسین علی خاں	۸۸	افسر	(مراد آبادی)
۳۱	النور	ولی محمد خاں	۶۰	اشتیاق	شاہ ولی اللہ	۸۹	آغا	مرزا آغا جان
۳۲	اسیر	بلتزار فرنگی	۶۱	اصغر	میر امجد علی	۹۰	ارمان	لکھنوی
۳۳	آرام	نکھن لال	۶۲	اصغر	میر اصغر علی	۹۱	الفت	-
۳۴	افسوس	مرزا غفور بیگ	۶۳	امین	امین الدین خاں	۹۲	اختر	-
۳۵	اعظم	اعظم خاں	۶۴	ارمان	نواب مجاہد جنگ بہادر	۹۳	اسلام	شیخ الاسلام
۳۶	آزادہ	رام سنگھ	۶۵	اشرف	-	۹۴	اشک	رامپدی
۳۷	احمد	حافظ شیخ احمد خوند	۶۶	اشرف	حافظ غلام اشرف	۹۵	احسان	-
۳۸	احمد	شیخ احمد یار	۶۷	احقر	مرزا جواد علی	۹۶	اظہر	خواجہ اظہر
۳۹	اظہر	غلام محی الدین	۶۸	اختر	میر اکبر علی	۹۷	امیر	امیر الدین
۴۰	اشفاق	سرفراز علی	۶۹	اٹل	میر عبد الجلیل	۹۸	آفتاب	لالہ آفتاب رائے
۴۱	امیر	شیخ امیر اللہ	۷۰	آگاہ	میر حسن علی	۹۹	آغاز	پچھی نرائن
۴۲	آزاد	شیخ امیر الدین	۷۱	الد	نواب معتمد الدولہ	۱۰۰	آگاہ	محمد صلاح
۴۳	آفرین	میاں قلندر بخش بہا نپٹ	۷۲	آتش	خواجہ حیدر علی	۱۰۱	اندوہ	مرزا غفور بیگ
۴۴	آفاق	میر فرید الدین	۷۳	آشنا	-	۱۰۲	الفت	محمد الفت
۴۵	امین	مرزا محمد اسماعیل	۷۴	احمد	غلام احمد	۱۰۳	ایمان	-
۴۶	آشنا	مہا سنگھ	۷۵	آشنا	مرزا جنگن	۱۰۴	احمدی	-
۴۷	امین	میر محمد امین	۷۶	احسن	محمد موٹے	۱۰۵	آسیناں	(فرنگی)
۴۸	افسر	غلام اشرف	۷۷	احسان	میر غلام علی حیدر آبادی	۱۰۶	اخگر	نرائن داس
۴۹	اکبر	مکرم الدولہ سید اکبر علیا	۷۸	اخگر	لالہ شیب چند	۱۰۷	احمد	مرزا احمد علی
۵۰	اکبر	میاں بھجو	۷۹	اظہر	میر غلام علی	۱۰۸	احمد	سید احمد علی
۵۱	الم	میاں صاحب میر	۸۰	امید	(حیدر آبادی)	۱۰۹	آرام	دیانا کھٹہ
۵۲	ابہام	شیخ شرف الدین	۸۱	امیر	میر علی	۱۱۰	اعظم	اعظم علی لکھنوی
۵۳	امید	قزلباش خاں	۸۲	النور	-	۱۱۱	انتظار	لکھنوی

۱۱۲	احمد	احمد علی	۱۴۱	بیکس	میر امام بخش	۱۴۰	تاباں	میر عبدالحی
۱۱۳	امیر	میاں شیخ امیر اللہ	۱۴۲	بیجان	شیوننگھ	۱۴۱	تمکین	تمکین نثار علی
۱۱۴	بیدل	مرزا عبدالقادر	۱۴۳	برکت	برکت اللہ خاں	۱۴۲	تاب	حافظ عبداللہ
۱۱۵	بہار	ٹیک چند	۱۴۴	بہادر	کنور بہادر سنگھ	۱۴۳	تجلی	میر محمد حسین
۱۱۶	بیدار	شاہ محمدی	۱۴۵	بہجت	مولوی عبدالمجید	۱۴۴	تجلی	میر اعظم
۱۱۷	بالا	رسول امام	۱۴۶	بہوش	میر عبدالرشید	۱۴۵	تحسین	میاں قدم مصطفیٰ
۱۱۸	بیتاب	بہادر سنگھ	۱۴۷	بیقرار	میر کاظم حسین	۱۴۶	ترقی	مرزا محمد تقی
۱۱۹	باقر	میر باقر علی	۱۴۸	بیبک	میر بخش علی	۱۴۷	تسکین	میر سعادت علی
۱۲۰	بیتاب	محمد علیم الدین	۱۴۹	بیکس	مرزا محمد	۱۴۸	تسکین	گلداداس
۱۲۱	برق	بھگوان دت	۱۵۰	بیخبر	لکھنوی	۱۴۹	تسلی	ٹیکارام
۱۲۲	بیان	احسن الدین خاں	۱۵۱	بر	-	۱۵۰	تخلص	شاہ امام بخش تھانیرکا
۱۲۳	بیدار	غلام حیدر	۱۵۲	بے جان	عزیز خاں	۱۵۱	تصور	سید حیدر حسین خاں
۱۲۴	بقا	محمد بقا اللہ خاں	۱۵۳	بسمل	حنظلہ اللہ	۱۵۲	تعلیق	میر سید محمد
۱۲۵	بیگم	بیگم محل شجاع الدولہ	۱۵۴	برق	خدا بخش	۱۵۳	تقی	میاں محمد تقی
۱۲۶	بیتاب	شاہ محمد اسماعیل	۱۵۵	بلغ	قدرت اللہ	۱۵۴	تمکین	میر صلاح الدین
۱۲۷	بسمل	مرزا بہجوبیک	۱۵۶	بینوا	مقبول شاہ	۱۵۵	تنہا	سعد اللہ خاں
۱۲۸	بشیر	میر بشارت علی	۱۵۷	بیتاب	بے تاب	۱۵۶	تنہا	عباس قلی خاں
۱۲۹	بیخود	نراین داس	۱۵۸	بیتاب	سیوک رام	۱۵۷	تریساں	بہادر علی
۱۳۰	بھید	میر میران	۱۵۹	بے خبر	محمد بیگ	۱۵۸	تسلیم	محمد کبیر خاں
۱۳۱	بہادر	بہادر سنگھ	۱۶۰	بیتاب	مرزا کلو بہادر	۱۵۹	تجیر	-
۱۳۲	برشتہ	میاں شرف	۱۶۱	بہوش	شیخ دیدار	۱۶۰	تنہا	محمد اسحق خاں
۱۳۳	بہادر	راجہ رام پنڈت	۱۶۲	بنیاد	-	۱۶۱	تنہا	محمد اسحق خاں
۱۳۴	بر علی	بر علی شاہ	۱۶۳	بے نوا	-	۱۶۲	تصور	سید رجب علی
۱۳۵	بخشہ	حسین بخش	۱۶۴	بیتاب	خداوردی خاں	۱۶۳	تجلی	-
۱۳۶	برق	میاں شاہ جی	۱۶۵	بے فرا	کاظم حسین	۱۶۴	تمکین	بخت مل
۱۳۷	برکت	برکت علی خاں	۱۶۶	پیام	شرف الدین خاں	۱۶۵	تنہا	محمد عیسیٰ
۱۳۸	بسمل	مولوی محمدی	۱۶۷	پردانہ	رے جسونت سنگھ	۱۶۶	تنہا	عوض علی خاں
۱۳۹	بیخبا	-	۱۶۸	پاکہاز	میر صلاح الدین میاں کھن	۱۶۷	تنہا	امداد علی خاں
۱۴۰	بیکس	مرزا محمد	۱۶۹	پردانہ	علی شاہ مراد آبادی	۱۶۸	تاثير	میر صادق علی

۱۹۹	تلی	میر شجاعت علی	۲۲۸	جوہر	مرزا احمد علی	۲۵۷	حضور	بال مکند
۲۰۰	تجد	میر عبداللہ	۲۲۹	جلال	جمال الدین حسین	۲۵۸	حفیظ	محمد حفیظ
۲۰۱	تحسین	-	۲۳۰	جنون	شاہ غلام مرتضیٰ	۲۵۹	حسن	خواجہ حسن
۲۰۲	ثابت	مرزا معز الدین بہادر	۲۳۱	جنون	میر فضل علی	۲۶۰	حشمت	میر محترم علی خاں
۲۰۳	ثاقب	سید شمس الدین	۲۳۲	جلن	-	۲۶۱	حالی	میر محب علی
۲۰۴	ثاقب	میر غالب الدین	۲۳۳	جہانگیر	-	۲۶۲	حسرت	ذوقی رام
۲۰۵	شنا	میر شمس الدین	۲۳۴	جنون	محمد جنون	۲۶۳	حیران	حافظ بقا اللہ
۲۰۶	ثروت	محمد صادق	۲۳۵	جوہر	دیو الی شگہ	۲۶۴	حسن	میر محمد حسن
۲۰۷	ثابت	اصالت خاں	۲۳۶	جوہری	-	۲۶۵	حسینی	حکیم میر حسن
۲۰۸	ثابت	شجاعت اللہ خاں	۲۳۷	جان	جان علی	۲۶۶	حقیقت	میر شاہ حسین
۲۰۹	ثابت	حیدر آبادی	۲۳۸	جمال	جمال علی	۲۶۷	حیف	میر چراغ علی
۲۱۰	جواں بخت	چاندرا شاہ	۲۳۹	چندا	مہ لقا	۲۶۸	حجام	عنایت اللہ
۲۱۱	جینا	نواب جینا بیگم	۲۴۰	چوگان	میر حسن علی	۲۶۹	حب	میر احمد علی
۲۱۲	جوشش	محمد روشن	۲۴۱	چوکان	بہادر علی شاہ	۲۷۰	حزین	مرزا جتہ بخت بہادر
۲۱۳	جعفر	جعفر علی خاں	۲۴۲	جوہری	اندرجیت	۲۷۱	حکیم	حکیم پناہ خاں
۲۱۴	جہن	لالہ جہن ناتھ	۲۴۳	جواں	مرزا نعیم بیگ	۲۷۲	حزہ	شیخ حمزہ علی
۲۱۵	جنون	محمد فخر الاسلام	۲۴۴	جواں	غنی محب اللہ	۲۷۳	حیدر	میر حیدر علی
۲۱۶	جوش	میر حسام علی	۲۴۵	جینا تخلص	-	۲۷۴	حیدر	میر حیدر علی خاں
۲۱۷	جان	جان عالم خان	۲۴۶	حاتم	شیخ ظہور الدین	۲۷۵	حیا	حافظ محمد حیات
۲۱۸	جذب	-	۲۴۷	حشر	رسول بخش	۲۷۶	حیرت	غلام محی الدین خاں
۲۱۹	جراح	غلام ناصر	۲۴۸	حقیر	سید سہاے	۲۷۷	حمایت	-
۲۲۰	جرات	میاں قلندر بخش	۲۴۹	حسن	میر غلام حسن	۲۷۸	حسن	-
۲۲۱	جعفری	-	۲۵۰	حشمت	میر محمد خاں دہلوی	۲۷۹	حیدر	مرزا حیدر بیگ
۲۲۲	جلال	-	۲۵۱	حقیر	میر امام الدین عرف میر کلہو	۲۸۰	حیرت	میر مراد علی
۲۲۳	جرات	مرزا مغل	۲۵۲	حسن	نیر حسن شاہ	۲۸۱	حسین	حسین علی خاں
۲۲۴	جعفر	میر جعفر	۲۵۳	حزین	شیخ محمد علی	۲۸۲	حزین	میر باقر
۲۲۵	جلال	-	۲۵۴	حزین	میر باقر علی	۲۸۳	حسین	غلام حسین
۲۲۶	جعفری	میر باقر علی	۲۵۵	حکیم	سیح الزماں سلیم محمد شریف خاں	۲۸۴	حیران	حیدر علی
۲۲۷	جوشش	محمد عابد	۲۵۶	حسرت	میاں جعفر علی	۲۸۵	حبیب	-

۲۸۶	خسرو	حضرت امیر خسرو	۳۱۵	داؤد	۳۲۷	رنگین	سعادت یار خاں
۲۸۷	خلق	میر احسن	۳۱۶	دیدار علی شاہ	۳۲۵	ردنق	میر غلام حیدر
۲۸۸	خیال	غلام حسین	۳۱۷	ذره	۳۲۶	رقت	مرزا قاسم علی
۲۸۹	خاکسار	محمد یار	۳۱۸	ذره	۳۲۷	رجا	-
۲۹۰	خلیق	میر مستحسن	۳۱۹	ذوقی	۳۲۸	رحمان	-
۲۹۱	خستہ	میاں جیون محمد عبداللہ	۳۲۰	ذکی	۳۲۹	رحیم	-
۲۹۲	خستہ	غلام قطب بخش	۳۲۱	ذکی	۳۵۰	رسوا	-
۲۹۳	خاکی	غلام حیدر بیگ	۳۲۲	ذہین	۳۵۱	رسا	مرزا بلخے
۲۹۴	خاں	محمد	۳۲۳	ذوق	۳۵۲	رضا	محمد رضا دکنی
۲۹۵	خادم	شیخ خادم علی کیتلی	۳۲۴	ذکا	۳۵۳	روشن	-
۲۹۶	خوشنرس	حافظ غلام محمد	۳۲۵	راقم	۳۵۴	رضا	-
۲۹۷	خاص	-	۳۲۶	رافت	۳۵۵	زار	برہان الدین خاں
۲۹۸	خادم	خادم حسین	۳۲۷	روفت	۳۵۶	زور	-
۲۹۹	خود غرض	-	۳۲۸	راغب	۳۵۷	زار	-
۳۰۰	خادم	ہانی بی	۳۲۹	راز	۳۵۸	زار	-
۳۰۱	درد	خواجہ میر	۳۳۰	رجب	۳۵۹	زیاں	سید محمد زماں
۳۰۲	دانا	میر فضل علی	۳۳۱	رسوا	۳۶۰	زماں	-
۳۰۳	دل	مولوی شمس الدین	۳۳۲	روشن	۳۶۱	سلیمان	مرزا سلیمان شکوہ بہادر
۳۰۴	دلیر	دلیر شاہ	۳۳۳	رضی	۳۶۲	سلطان	مرزا محمد امجد بخش بہادر
۳۰۵	دل	دبی پرشاد	۳۳۴	رضا	۳۶۳	سودا	مرزا محمد رفیع
۳۰۶	دلسوز	خیراتی خاں	۳۳۵	رضا	۳۶۴	سید	میر غالب علی خاں
۳۰۷	درد	سید کرم اللہ خاں	۳۳۶	رضا	۳۶۵	سوز	محمد میر
۳۰۸	درد مند	میاں محمد فقیر	۳۳۷	رضا	۳۶۶	سر سبز	مرزا زین العابدین خاں
۳۰۹	درویش	شاہ علی	۳۳۸	رہمت	۳۶۷	سجاد	میر سجاد
۳۱۰	دلہن بیگم	المعروف نواب بہو	۳۳۹	رفاقت	۳۶۸	سرور	اعظم الدولہ
۳۱۱	دلیوانہ	راے سرپ سنگھ	۳۴۰	رفیق	۳۶۹	سکندر	خلیفہ محمد علی
۳۱۲	دارا	-	۳۴۱	رند	۳۷۰	سعادت	میر سعادت علی
۳۱۳	دل	غلام مصطفیٰ خاں	۳۴۲	رنگین	۳۷۱	سراج	-
۳۱۴	دل	زور آور خاں	۳۴۳	رنگین	۳۷۲	سائل	محمد یار بیگ

۳۷۳	سمن	حکیم محمد حسین خاں	۲۰۲	شفیق	مرزا منظر علی خاں	۲۳۱	شریف	مرزا محمد شریف
۳۷۴	سرور	حمایت اللہ خاں	۲۰۳	شرف	شیخ شرف الدین حسین	۲۳۲	شکوہ	مرزا محمد رضا
۳۷۵	سرشار	ملوک چند	۲۰۴	شفیق	محمد شفیق	۲۳۳	شگفتہ	مرزا سیف علی خاں
۳۷۶	سپاہی	میر امام بخش	۲۰۵	شوق	حسن علی خاں	۲۳۴	شمس	میر شمس الدین
۳۷۷	سیف	مرزا سیف علی	۲۰۶	شرافت	مرزا اشرف علی	۲۳۵	شوق	نواب تہمتن بہادر
۳۷۸	سبقت	مرزا مغل بیگ	۲۰۷	شوق	روشن لعل	۲۳۶	شیدا	میر فتح علی
۳۷۹	سیادت	میر نجم الدین	۲۰۸	شکیبا	شیخ غلام حسین	۲۳۷	شہوت	
۳۸۰	سید	مرزا قطب علی	۲۰۹	شیدا	خواجہ بیگا	۲۳۸	شوق	
۳۸۱	سلام	نجم الدین علی خاں	۲۱۰	شور	مرزا مہربیگ	۲۳۹	شہید	
۳۸۲	سپاہی		۲۱۱	شفا	حکیم یار علی	۲۴۰	شہرت	
۳۸۳	سامی	مرزا جان بیگ	۲۱۲	شرر	مرزا جعفر	۲۴۱	شہرت	
۳۸۴	سحر	محمد خلیل خاں	۲۱۳	شایق	میر حاجی	۲۴۲	شفا	حکیم محمد حسن خاں
۳۸۵	سخنور	رے دیوانی سنگھ	۲۱۴	شوق	محمد بخش	۲۴۳	شاہ	
۳۸۶	سعدی	شیرازی	۲۱۵	شہدا	-	۲۴۴	صاحب	نواب نطف یاب خاں
۳۸۷	سعدی	دکنی	۲۱۶	شادان	میر رجب علی	۲۴۵	صبا	مرزا راجہ سنگھ یاسہ بہادر
۳۸۸	سمن		۲۱۷	شیفتہ	حافظ عبدالحمید	۲۴۶	صادق	میر جعفر خاں
۳۸۹	سوزاں	شیخ شمس الدین	۲۱۸	شوق	غلام رسول	۲۴۷	صانع	
۳۹۰	سید	میر غلام رسول	۲۱۹	شگفتہ	بدیع سنگھ	۲۴۸	صادق	میر صادق علی
۳۹۱	سبحان	میر عبدالسبحان	۲۲۰	شہوت	امیر بخش خاں	۲۴۹	صادق	صادق علی شاہ
۳۹۲	سپاہی	شاہ قلی خاں	۲۲۱	شورش	خلیفہ تادر حسین	۲۵۰	صادق	میر صادق علی خاں
۳۹۳	سپین		۲۲۲	شریف	مرزا شریف بیگ	۲۵۱	صادق	مرزا محمد صادق
۳۹۴	سرور	میر فیض علی	۲۲۳	شاعر	میر ناصر	۲۵۲	صاحب قرآن	
۳۹۵	سلیمان		۲۲۴	شاگر	محمد شاگر	۲۵۳	صبا	لالہ سنا بخشی
۳۹۶	شاع	مرزا محمد اکبر شاہ	۲۲۵	شاگر	میر شاگر علی	۲۵۴	صفر	میر صفر علی
۳۹۷	شگفتہ	مرزا بیدار بخت	۲۲۶	شاد	مرزا الہ یار بیگ گیانی	۲۵۵	صفر	میر صادق علی
۳۹۸	شرف	میر محمدی	۲۲۷	شادان	بادن لال	۲۵۶	صبا	
۳۹۹	شاہ	سعد اللہ خاں	۲۲۸	شایق	میر محمد	۲۵۷	صاد	مرزا غلام حسین دہلوی
۴۰۰	شوکت	مرزا علی	۲۲۹	شایق	محمد ہاشم	۲۵۸	صدق	
۴۰۱	شوق	مولوی قدرت اللہ	۲۳۰	شرر	مرزا ابراہیم بیگ	۲۵۹	صفا	

۴۶۰	صفدری	۴۸۹	عیاش	خیالی رام	۵۱۸	عسس	شیخ بدرالدین
۴۶۱	صاحب	۴۹۰	عاشق	رام سکھ	۵۱۹	عظیم	
۴۶۲	ضیا	۴۹۱	عاجز	میر غلام حیدر خاں	۵۲۰	علی	علی محمد خاں
۴۶۳	ضیا	۴۹۲	عزت	میر عبدالواسع	۵۲۱	عقیدت	
۴۶۴	ضبط	۴۹۳	عزیز	لالہ سنبھو ناتھ	۵۲۲	عارف	شاہ عارف حسین
۴۶۵	ضمیر	۴۹۴	عظمت	شیخ عظمت اللہ	۵۲۳	عاجز	
۴۶۶	ضمیر	۴۹۵	عاصی	-	۵۲۴	عاشق	انتظام الدولہ بہار لکھنؤ سنگھ
۴۶۷	طفل	۴۹۶	عاصم		۵۲۵	عاجز	عارف علی خاں
۴۶۸	طیش	۴۹۷	عاشقی		۵۲۶	عبداللہ	
۴۶۹	طالب	۴۹۸	عاقل	عاقل شاہ	۵۲۷	عبدالرحیم	
۴۷۰	طالب	۴۹۹	عزیز	شیخ محمد علی	۵۲۸	عزیز اللہ	دکنی
۴۷۱	طالب	۵۰۰	عزالت	سید عبدالولی	۵۲۹	عاجز	
۴۷۲	طالب	۵۰۱	عسکری	مرزا محمد عسکری	۵۳۰	محمد جان	سبق
۴۷۳	ظفر	۵۰۲	عشق	میر محمد علی	۵۳۱	علی خاں	
۴۷۴	ظہور	۵۰۳	عطا	محمد عطا اللہ	۵۳۲	مرزا علی قلی	
۴۷۵	ظاہر	۵۰۴	عظیم	مرزا زین العابدین	۵۳۳	غلام	راجہ گوپال ناتھ
۴۷۶	ظریف	۵۰۵	عظیم	شاہ محمد عظیم	۵۳۴	غالب	نواب مکرم الدولہ بہار لکھنؤ
۴۷۷	عشق	۵۰۶	علی	شاہ ناصر علی	۵۳۵	غافل	میر احمد علی
۴۷۸	عظیم	۵۰۷	علی	مرزا علی	۵۳۶	غریب	میر محمد تقی
۴۷۹	عارف	۵۰۸	عمدہ	لالہ سیتا رام	۵۳۷	غلامی	شاہ غلام محمد
۴۸۰	عاشق	۵۰۹	عنایت	شیخ نظام الدین	۵۳۸	غافل	لالہ رائے سنگھ
۴۸۱	عاشق	۵۱۰	عیان	سید غالب علی خاں	۵۳۹	غریب	میر عبدالولی
۴۸۲	عشق	۵۱۱	عیش	مرزا حسین رضائی	۵۴۰	غریب	شیخ نصیر الدین
۴۸۳	عشقی	۵۱۲	عیاش	غلام جیلانی خاں	۵۴۱	غضنفر	غضنفر خاں
۴۸۴	عشرت	۵۱۳	عاشق	لالہ بھولانا ناتھ	۵۴۲	غملین	میر سید علی
۴۸۵	عاصمی	۵۱۴	عابد		۵۴۳	غنی	شیخ عبدالغنی
۴۸۶	عزیز	۵۱۵	عاشق	حیدر آبادی	۵۴۴	غمنوار	دہلی
۴۸۷	عاجز	۵۱۶	عیاش	عیاش علی بیگ	۵۴۵	غازی	دکنی
۴۸۸	عشاق	۵۱۷	عشقی	مراد آبادی	۵۴۶	غیرت	

۵۴۷	نخیرت	۵۴۶	فراق	مرزا کھ بیگ	۶۰۵	قاسم مرزا
۵۴۸	غیرت	۵۴۷	فقیر	مولوی فقیر اللہ	۶۰۶	مرزا وجیم الدین
۵۴۹	غریب	۵۴۸	فقیر	میر فقیر اللہ	۶۰۷	میر محمد حسین شاہ بھمان آبادی
۵۵۰	خواصی	۵۴۹	فیاض	عبدالرزاق	۶۰۸	غلام نبی جان
۵۵۱	فقیر	۵۵۰	فتح	مرزا فتح علی خاں بیگ	۶۰۹	میر کلو
۵۵۲	فغان	۵۵۱	فراق		۶۱۰	میر تقی
۵۵۳	فضلی	۵۵۲	فیض		۶۱۱	کتر
۵۵۴	فرحت	۵۵۳	فطرت	مرزا معزز	۶۱۲	کاظم
۵۵۵	فردی	۵۵۴	فضل	میر فضل مولی	۶۱۳	کبیر
۵۵۶	فریق	۵۵۵	قائم	قیام الدین علی	۶۱۴	کرامت
۵۵۷	فراقی	۵۵۶	قیس	مرزا احمد بیگ	۶۱۵	کرم
۵۵۸	فیض	۵۵۷	قدرت	شاہ قدرت اللہ	۶۱۶	کامل
۵۵۹	فکار	۵۵۸	قتیل		۶۱۷	کمال
۵۶۰	فرحت	۵۵۹	قربان	میر قربان علی	۶۱۸	کیفی
۵۶۱	فردی	۵۶۰	قاسم	حکیم قدرت اللہ خاں	۶۱۹	کم گو
۵۶۲	فدا	۵۶۱	قدرت	شیخ قدرت اللہ	۶۲۰	کمال الدین
۵۶۳	فراغ	۵۶۲	قربان	میر محمدی	۶۲۱	گنا بیگم
۵۶۴	فدا	۵۶۳	قدر		۶۲۲	گریاں
۵۶۵	فردی	۵۶۴	قاصر	مرزا ببر علی بیگ	۶۲۳	گمان
۵۶۶	فدا	۵۶۵	قائم	شیخ قائم علی	۶۲۴	گریاں
۵۶۷	فارغ	۵۶۶	قاضی	عبدالفتاح	۶۲۵	گریاں
۵۶۸	فدا	۵۶۷	قدرت	مولوی قدرت اللہ	۶۲۶	گرفتار
۵۶۹	فدا	۵۶۸	قرار	میر حسین علی	۶۲۷	گوہری
۵۷۰	فردی	۵۶۹	قرین		۶۲۸	گھاسی
۵۷۱	فردی	۵۷۰	قسمت	نواب شمس الدین	۶۲۹	گرمی
۵۷۲	فروغ	۵۷۱	قلندر	شاہ قلندر	۶۳۰	لطف
۵۷۳	فروغ	۵۷۲	قبول		۶۳۱	لطیف
۵۷۴	فرحت	۵۷۳	قلق		۶۳۲	لطیف
۵۷۵	فرحت	۵۷۴	قلندر		۶۳۳	لطفی

۴۳۴	مالک	شاہ محمدی	۴۶۳	مسرت	شیخ وزیر علی	۴۹۲	مولی	شاہ شرف الدین
۴۳۵	مالک	مرزا محمد یار بیگ	۴۶۴	مسرت	-	۴۹۳	ممتاز	مولوی نور احمد دہلوی
۴۳۶	ناہر	میر فخر الدین	۴۶۵	مسج	مرزا مسیح اللہ بیگ فرزند حاجی	۴۹۴	ممنون	میر امانت علی
۴۳۷	ہمتی	لالہ ملوک چند	۴۶۶	مسج	مسیح اللہ خاں	۴۹۵	منت	میر قمر الدین
۴۳۸	مستقی	میر مستقی	۴۶۷	مسج	مرزا باقی	۴۹۶	منتظر	نور الاسلام
۴۳۹	مجدوب	مرزا حیدر بیگ	۴۶۸	مسکین	مرزا کلویک	۴۹۷	ممنون	میر نظام الدین
۴۴۰	مجنون	شیخ رحمت اللہ اکبر آبادی	۴۶۹	مشتاق	مشتاق علی خاں	۴۹۸	مکند سنگھ	
۴۴۱	مجرم	میاں حق رسا	۴۷۰	مشتاق	میر عنایت اللہ	۴۹۹	منصف	منصف علی خاں
۴۴۲	محبور	نواب محبت خاں	۴۷۱	مسند	میراشار اللہ خاں مرحوم	۵۰۰	منیر	میر آفتاب علی
۴۴۳	محبت	میر بہادر علی	۴۷۲	مصحفی	میاں غلام بہدانی	۵۰۱	منیر	خواجہ آفتاب خاں
۴۴۴	محبت	شیخ ولی اللہ	۴۷۳	محفوظ	منشی محفوظ علی خاں	۵۰۲	منظفر	میر حسن علی
۴۴۵	محبت	مرزا حسین بیگ	۴۷۴	مضطر	شیخ حسن علی	۵۰۳	منیر	میر نظام الدین
۴۴۶	محمود	حافظ محمود خاں	۴۷۵	مضطر	لالہ کنور سین	۵۰۴	منجھو خاں	
۴۴۷	محسن	محمد محسن	۴۷۶	مضطرب	محمد حاجی	۵۰۵	منور	میر منور علی
۴۴۸	محزون	غلام شاہ محزون	۴۷۷	مضمون	شیخ شرف الدین	۵۰۶	مبتلا	غلام محی الدین میرٹھی
۴۴۹	محرر	مرزا علی تقی	۴۷۸	منظر	مرزا جان جاناں	۵۰۷	مدحت	
۴۵۰	محترم	خواجہ محترم علی خاں	۴۷۹	منتظر	گنا بیگم	۵۰۸	منشی	میر محمد حسین
۴۵۱	مخلص	رے آندرام	۴۸۰	منظفر	میر مظفر علی خاں	۵۰۹	منشی	لالہ مول چند
۴۵۲	مخلص	نواب مخلص علی خاں	۴۸۱	معین	غلام معین الدین خاں	۵۱۰	منعم	لالہ موہن لال
۴۵۳	مختار	غلام نبی خاں	۴۸۲	معروف	نواب الہی بخش	۵۱۱	موزوں	
۴۵۴	مرید	میر حسین خاں	۴۸۳	مغل	مرزا مغل علی	۵۱۲	موزوں	میر فرزند علی
۴۵۵	مرہون	میر علی رضا	۴۸۴	مفتوں	غنیغ عبد الرحیم	۵۱۳	موزوں	لالہ چھتر سنگھ
۴۵۶	مرزا	مرزا صادق علی خاں	۴۸۵	مفتوں	میاں بدر الدین	۵۱۴	مہجور	محمد صدر الدین
۴۵۷	مرزا	مرزا محمد	۴۸۶	مفتوں	-	۵۱۵	مہلت	مرزا علی
۴۵۸	مرزا	حکیم فضل اللہ	۴۸۷	مملو	لالہ ایسی پرشاد	۵۱۶	مہاراج	راجہ مولا سرائے
۴۵۹	مروت	شیخ صغیر علی	۴۸۸	مقبول	میاں مقبول نبی	۵۱۷	میر	میر محمد تقی
۴۶۰	مزل	شاہ مزل	۴۸۹	مقتول	مرزا ابراہیم بیگ	۵۱۸	میرن	میر جہاں
۴۶۱	مسافر	میر پائندہ	۴۹۰	مقصود	محمد مقصود	۵۱۹	میرن	میر عسکری
۴۶۲			۴۹۱	مکھو	شیخ مکھو	۵۲۰	محب	میر محمد علی

۷۲۱	منور	-	۷۵۰	موزوں	نواب خواجہ قلی خان ساہیو	۷۷۹	نیاز	شاہ نیاز علی
۷۲۲	مجنوں	-	۷۵۱	مستان	عنایت اللہ	۷۸۰	ندیم	مرزا علی
۷۲۳	ممتاز	-	۷۵۲	منعم	نور الحق	۷۸۱	ندیم	محمد قاسم
۷۲۴	موزوں	-	۷۵۳	ملاں	مرزا محمد زماں	۷۸۲	نصیر	سید نصیر الدین
۷۲۵	متین	-	۷۵۴	نظام	عماد الملک نواب غازی الدین	۷۸۳	نصرت	لالہ گوہنڈ رائے
۷۲۶	میر حسین علی	-	۷۵۵	نسیم	راجہ کداز ناتھ	۷۸۴	نظامی	سید شاہ نظام الدین
۷۲۷	مہمان	-	۷۵۶	نصیر	میر نصیر الدین دہلوی	۷۸۵	نجم	قاضی نجم الدین
۷۲۸	مشرقی	لالہ سلیمندر	۷۵۷	نعیم	شیخ محمد نعیم	۷۸۶	نیاز	میر محمد سعید اکبر آبادی
۷۲۹	میر علی حکیم	-	۷۵۸	نثار	محمد امان خاں	۷۸۷	ناسخ	سید امام بخش
۷۳۰	مشر	-	۷۵۹	نثار	عبدالرسول	۷۸۸	نادر	شیخ غلام
۷۳۱	ماہ	میر محمد علی خاں	۷۶۰	نیاز	-	۷۸۹	نثار	میاں نثار احمد زار
۷۳۲	منعم	قاضی محمد منعم خاں	۷۶۱	نامی	مرزا حبیب علی بیگ	۷۹۰	نوازش	مرزا خانی
۷۳۳	مدہوش	-	۷۶۲	نظیر	ولی محمد خاں	۷۹۱	نرائن کشور	-
۷۳۴	میر دور	مرزا اصغر علی بیگ	۷۶۳	نزدہت	مرزا ارجمند	۷۹۲	نجیف	لالہ لکھپت رائے
۷۳۵	مشہور	-	۷۶۴	نگراں	میر بندہ علی	۷۹۳	نامی	شیخ نظام الدین
۷۳۶	مشتاق	شیخ ثناء اللہ	۷۶۵	نظیر	-	۷۹۴	نالال	-
۷۳۷	مغموم	مرزا اسماعیل بیگ	۷۶۶	ناجی	محمد شاکر	۷۹۵	نالال	شیخ عبدالقادر فتح آبادی
۷۳۸	مست	میر تفصل علی	۷۶۷	نشاط	لالہ ایسری سنگھ عرفہ	۷۹۶	نجف	-
۷۳۹	ممتاز	-	۷۶۸	نامی	لالہ مٹھن لال	۷۹۷	ندا	-
۷۴۰	منعم	سید راحت علی	۷۶۹	نوا	شیخ محمد ظہور نوا	۷۹۸	نصیر	-
۷۴۱	منعم	شیخ محمد منعم	۷۷۰	ندرت	مرزا منٹ	۷۹۹	نظیر	-
۷۴۲	مہر	مرزا حبیب علی بیگ	۷۷۱	نصیر	میر نصیر الدین	۸۰۰	نوید	-
۷۴۳	سیح	-	۷۷۲	نظیر	لالہ کنیت رائے	۸۰۱	نوا	ظہور اللہ خاں
۷۴۴	محسن	میر محسن علی خاں ساہیو	۷۷۳	نادر	میر محمد علی	۸۰۲	نیاز	-
۷۴۵	مکارم	-	۷۷۴	نامی	میر حسام الدین حیدر پوری	۸۰۳	نیاز	-
۷۴۶	موتی	لالہ موتی لال	۷۷۵	نالال	مرزا عسکری	۸۰۴	نالال	-
۷۴۷	مجرم	-	۷۷۶	نادر	گنگا سنگھ	۸۰۵	ولی	محمد ولی
۷۴۸	محمود	-	۷۷۷	نثار	میر عبدالرسول جہاں آبادی	۸۰۶	واقف	شاہ واقف
۷۴۹	ملک	-	۷۷۸	نجابت	میر زین العابدین	۸۰۷	دجیبہ	نواب دجیبہ الدولہ بیاد

۸۰۸	دلا	مرزا مظہر علی خاں	۸۲۳	ہادی	میر جواد علی خاں	۸۳۸	یقین	انعام اللہ خاں
۸۰۹	وصال	نصیر الدین خاں	۸۲۴	ہوس	میر شمس الدین	۸۳۹	یک رنگ	غلام مصطفیٰ خاں
۸۱۰	دفا	مولوی عبدالعلی	۸۲۵	ہرچند	ہرچند کشور	۸۴۰	یک رنگ	-
۸۱۱	واحد	-	۸۲۶	ہمزرا	شاہ ہمزرا	۸۴۱	یاد	میر غلام حسین
۸۱۲	وارث	شاہ وارث الدین	۸۲۷	ہمت	اخوند	۸۴۲	یکجی	منشی یحییٰ خاں
۸۱۳	والہ	مرحمت اللہ خاں	۸۲۸	ہاشمی	جہاں آبادی	۸۴۳	یعقوب	میر یعقوب علی
۸۱۴	داصل	مرزا حسن تحسین خاں	۸۲۹	ہاشمی	میر ہاشم علی لکھنوی	۸۴۴	یوسف	میر یوسف علی
۸۱۵	والہ	محمد اکبر	۸۳۰	ہاتف	مرزا محمد	۸۴۵	یکرد	-
۸۱۶	داصل	میاں داصل خاں	۸۳۱	ہمرنگ	میر عزیز الدین لوہڑا	۸۴۶	یار	-
۸۱۷	دحشت	-	۸۳۲	ہنر	محمد ولود حیدر آبادی	۸۴۷	یکسو	لالہ فتح چند
۸۱۸	دلاہیت	دلاہیت شاہ	۸۳۳	ہوس	مرزا تقی	۸۴۸	یوسف	شاہ یوسف
۸۱۹	دہم	میر محمد علی	۸۳۴	ہادی	-	۸۴۹	یکرد	-
۸۲۰	دلی	شیخ دلی محمد	۸۳۵	ہمت	-	۸۵۰	یکدل	میر عزت اللہ
۸۲۱	درداد	مرزا داؤد	۸۳۶	ہوش	-	۸۵۱	یونس	حکیم یونس
۸۲۲	ہدایت	ہدایت اللہ خاں	۸۳۷	ہمرنگ	دلادور خاں			

ہندی شاعری نمبر

جس میں ہندی شاعری کی مکمل تاریخ اور اس کے تمام ادوار کا بسیط تذکرہ موجود ہے۔

قیمت :- چار روپے

نگار پاکستان - کارڈن مارکیٹ - کراچی نمبر ۳۲

تذکرہ عشقی

مصنف | عشق کا اصل نام شیخ محمد وجیہ الدین تھا اور عظیم آباد کے رہنے والے تھے، اُن کے والد شیخ غلام حسین محرم فارسی کے اچھے شاعر تھے اور "فن قطعہ تاریخ" میں خاص مہارت رکھتے تھے اور عشقی کے بیان کے مطابق اسی شغف کی وجہ سے آخر عمر میں انھوں نے اپنا ایک اور تخلص تقدیر بھی کر لیا تھا۔

عشق فارسی کا بہت اچھا ذوق رکھتے تھے اور حسین قلی خاں صاحب نشر عشق مرقومہ ۱۲۳۳ھ کے مطابق فارسیت خوب پیدا ہوئی۔ مصطلحات زبان دانی آن حاصل ساختہ۔ غزل صاف و عاشقانہ می گوید و انشائیں و پسندیدہ می نویسد۔ خود عشقی نے اپنے ذکر میں اس بات کا اظہار کیا ہے کہ وہ ریختہ سے زیادہ تصنیف و تالیف نظم و نثر فارسی میں اپنا وقت صرف کرتے ہیں۔ کبھی کبھی دو چار شعرا رد میں بھی کہہ لیتے ہیں۔ چنانچہ انھوں نے اپنے انتخاب کلام میں ریختہ کے بجائے فارسی ہی کے اشعار دیے ہیں۔

عشق نے اپنا تذکرہ ۱۲۱۵ھ میں مکمل کیا تھا۔ ایک قلمی نسخہ لیبڈین لائبریری آکسفورڈ اور ایک قاضی عبدالودود کے کتب خانے میں موجود ہے۔ انھیں کی مدد سے کلیم الدین احمد نے اس تذکرہ کو تذکرہ شورش کے ساتھ "دو تذکرے" کے عنوان سے ۱۹۵۹ء میں شائع کر دیا ہے۔ لیکن مطبوعہ تذکرہ مکمل نہیں ہے۔ اس میں صرف حرف "س" تک کے شعرا کا ذکر ہے۔ دوسری جلد میں باقی شعرا کا تذکرہ ہوگا جو ابھی منظر عام پر نہیں آیا۔

تذکرہ فارسی میں ہے، حالات زندگی بہت مختصر اور انتخاب کلام بھی مختصر ہے۔ تذکرہ شورش کی طرح اس میں اشعار کی کثرت نہیں ہے۔ صرف حالات میں چند سطر ہیں اور انتخاب میں چند اشعار نقل کرنے پر زیادہ تراکتفا کیا ہے۔

خصوصیات | مطبوعہ نسخہ کے مطابق ان میں حسب ذیل شعرا کا ذکر آیا ہے۔

فہرست شعراء				
نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار
۱	آفتاب	۲	انجام	۳
			اسکا (محمد صلاح)	

۴	آشنا	(زین العابدین)	۳۳	آزاد	(زین العابدین)	۴۲	بیدل	(میرزا عبدالقادر)
۵	الہام		۳۴	آہ		۴۳	بیرنگ	
۶	انشا		۳۵	اجد		۴۴	بیان	
۷	احسن		۳۶	آصف		۴۵	بہل	(سعید احمد)
۸	امیر اللہ خاں		۳۷	الف خاں		۴۶	بہل	
۹	آبرو		۳۸	احمدی		۴۷	بیتاب	(شاہ محمد علیم)
۱۰	آرزو		۳۹	افسوس		۴۸	بیتاب	(شاہ علیم اللہ)
۱۱	امید		۴۰	احمدی	(شیخ احمد وارث)	۴۹	بیتاب	(سنو کوہ رائے)
۱۲	انسان		۴۱	اکبر		۵۰	بیتاب	(رکب علی)
۱۳	اشتیاق		۴۲	امیر		۵۱	بیدار	(میر محمدی)
۱۴	احسن	(رحمن اللہ)	۴۳	اسد		۵۲	بقا	
۱۵	امانی		۴۴	آزاد	(میر مظفر علی)	۵۳	بے نوا	
۱۶	امین		۴۵	آشفہ		۵۴	ثاقب	
۱۷	اثر		۴۶	آٹھی		۵۵	ثروت	
۱۸	اظہر		۴۷	امانی		۵۶	ثابت	
۱۹	احتشام		۴۸	اکرم		۵۷	جرات	(میر نعر علی)
۲۰	احمد		۴۹	احسن	(مرزا حسن علی)	۵۸	جمہری	
۲۱	انتظار		۵۰	اعلیٰ		۵۹	جوشش	
۲۲	اجل		۵۱	اولیٰ		۶۰	جگن	
۲۳	انصاف		۵۲	اشرف		۶۱	جودت	(گوہرے ولام)
۲۴	اولیا		۵۳	اعظم		۶۲	جنون	(غلام مرکفی)
۲۵	الم		۵۴	آتش		۶۳	جعفر	(میرزا جعفر)
۲۶	احسن	(مرزا حسن اللہ)	۵۵	اشکی	(غلام حسین)	۶۴	رخصت نادر	
۲۷	احسن	(علی حسن خاں)	۵۶	بہل	(میر جبار علی)	۶۵	جرات	(ریحی امان)
۲۸	افصح		۵۷	بہار		۶۶	جرات	(میر مستقیم)
۲۹	آشنا		۵۸	بے تاب		۶۷	جذب	
۳۰	الہام	(شیخ شرف الدین)	۵۹	بے چارہ		۶۸	جہا ندار	
۳۱	آگاہ	(نور خاں)	۶۰	بیدار	(منشی بباون لعل)	۶۹	جان عالم	
۳۲	آزاد	(فقیر اللہ)	۶۱	بیتاب	(زمیرین)	۷۰	جولان	

۹۱	جعفر علی	۱۲۰	حیرت	(رحم علی)	۱۴۹	راعب	(جعفر خاں)
۹۲	جوہر	۱۲۱	حیرت	(مراد علی)	۱۵۰	رضا	(محمدی)
۹۳	جنون	۱۲۲	خسرو		۱۵۱	رفعت	(شیخ محمد رفیع)
۹۴	جنون	۱۲۳	خاکسار		۱۵۲	راسخ	(شیخ غلام علی)
۹۵	جوان	۱۲۴	خلیل	(علی ابراہیم)	۱۵۳	رفیق	(مرزا اسد علی بیگ)
۹۶	حسرت	۱۲۵	خادم	(خادم حسین)	۱۵۴	رضا	(مرزا علی رضا)
۹۷	حاتم	۱۲۶	خادم	(خادم علی)	۱۵۵	رضا	(حافظ محسن)
۹۸	حشمت	۱۲۷	خلق		۱۵۶	رضا	
۹۹	حبیب	۱۲۸	خلیق		۱۵۷	رضی	(سید رضی خاں)
۱۰۰	حشمت	۱۲۹	خالہ بیگم		۱۵۸	رسائی	
۱۰۱	حیراں	۱۳۰	خوش دل		۱۵۹	رخشاں	(محمد عابد)
۱۰۲	حضور	۱۳۱	درد	(میر درد)	۱۶۰	روثق	(میر غلام حیدر)
۱۰۳	حسن	۱۳۲	درد	(اکرم اللہ خاں)	۱۶۱	رضوان	(غلام حسین)
۱۰۴	حیدری	۱۳۳	دل	(محمد عابد)	۱۶۲	رند	(مہربان خاں)
۱۰۵	حسرت	۱۳۴	دردمند	(محمد فقیہ)	۱۶۳	روشن	(خواجہ حسن علی)
۱۰۶	حزین	۱۳۵	داور	(مرزا)	۱۶۴	رنگیں	(مرزا اماں بیگ)
۱۰۷	حسن	۱۳۶	دوست	(شیخ غلام احمد)	۱۶۵	رنگیں	(لالہ ہلاس رائے)
۱۰۸	حسن	۱۳۷	دانا	(فضل علی)	۱۶۶	رشید	
۱۰۹	حسن	۱۳۸	دل	(شاہ فتح محمد)	۱۶۷	رخصت	(مرزا قدرت اللہ)
۱۱۰	حسن	۱۳۹	دل	(مادھورام)	۱۶۸	رستم	(رستم علی)
۱۱۱	حسن	۱۴۰	دیوانہ	(سرب سنگھ)	۱۶۹	رفعت	(عیسیٰ خاں)
۱۱۲	حیراں	۱۴۱	درخشاں	(مرزا منگو)	۱۷۰	رشی	(محمد حسن خاں)
۱۱۳	حامد	۱۴۲	ذہین	(میر محمد ستور)	۱۷۱	زار	(مرزا سنگین)
۱۱۴	حضور	۱۴۳	ذکی	(جعفر علی خاں)	۱۷۲	زار	(میر مظہر علی)
۱۱۵	حیدر	۱۴۴	ذکر دہلوی		۱۷۳	زندہ دل	
۱۱۶	حاتم	۱۴۵	ذکر	(مہر حسین دوست)	۱۷۴	زار	(مغل بیگ)
۱۱۷	حبیب اللہ	۱۴۶	رسوا	(شلاہا پوری)	۱۷۵	زاری	(سوپن)
۱۱۸	حیف	۱۴۷	راقم	(بندرا بن)	۱۷۶	سودا	(مرزا رفیع)
۱۱۹	حیف	۱۴۸	رند	(حمزہ علی)	۱۷۷	سعادت	(سعادت علی)

۱۷۸	سجاد	(میر سجاد)	۱۸۳	سوز	(میر محمد)	۱۸۸	سید	(میر امام الدین)
۱۷۹	سراج	اورنگ آبادی	۱۸۴	سلیمان	(سید مراد علی)	۱۸۹	سید	
۱۸۰	سلام	(نجم الدین)	۱۸۵	سلیم	(میر محمد مسلم)	۱۹۰	ساقی	(میر حسین علی)
۱۸۱	سلیمان	(سلیمان خان)	۱۸۶	سامان	(میر ناصر علی)	۱۹۱	سالم	(غلام مصطفیٰ)
۱۸۲	سلامت	(سلامت علی)	۱۸۷	سکندر	(شیخ سکندر)	۱۹۲	سوزاں	(نواب احمد علی خان)

نگار پاکستان کا خصوصی شمارہ

مومن نمبر

عنقریب شائع کیا جا رہا ہے

مومن اردو کا پہلا غزل گو شاعر ہے۔!

جو شیخ حرم بھی ہے اور زند شاہد باز بھی۔!

اسلمے اس کی شخصیت اور کلام دونوں میں ایک خاص قسم کی جاذبیت ہے۔ یہ جاذبیت کس کس

رنگ میں اور کس کس نوع سے اس کے کلام میں رونما ہوئی ہے اور اس میں اہل ذوق کے لئے لذت کام و دہن کا کیا کیا

سامان موجود ہے اس کا صحیح اندازہ

”مومن نمبر“ کے مطالعہ سے ہوگا!

اس نمبر میں مومن کی سوانح، حیات معاشقہ، اس کی غزل گوئی، قصیدہ نگاری، شہزادوں و رعایا، اور خصوصیات کلام کی قدر و قیمت سے متعلق اتنا وافر تنقیدی و تحقیقی مواد فراہم ہو گیا ہے کہ اس نمبر کو نظر انداز کر کے مومن پر کوئی رائے، کوئی کتاب، کوئی مقالہ یا کوئی تذکرہ مرتب کرنا مشکل ہے۔ قیمت: تین روپے

نگار پاکستان - ۳۲ گارڈن مارکیٹ، کراچی

گلشن ہند

مصنف | مرزا علی لطف ابن کاظم بیگ خاں اردو فارسی کے ادیب اور شاعر تھے۔ فارسی میں اپنے والد سے مشورہ سخن کرتے تھے اور اردو میں بقول شیفتہ انھیں میر تقی میر سے تلمذ حاصل تھا۔ لیکن خود لطف کے بیان سے اس کی تردید ہوتی ہے، ان کا بیان ہے کہ "مشورہ ریختہ فقط اپنی ہی طبع ناصواب سے ہے" لطف کی نشر و نظم دونوں میں جو چیز قابل یادگار ہے وہ ان کا مذکورہ تذکرہ ہے۔ یہ تذکرہ گلکراسٹ کی فرمائش پر مرتب کیا گیا اور یہ وہ زمانہ تھا جبکہ دہلی میں شاہ عالم اڈہ لکھنؤ میں نواب سعادت علی خاں حکومت کرتے تھے۔

عہد تصنیف و طباعت | مرزا علی لطف نے دیباچہ میں خود واضح کر دیا ہے کہ یہ تذکرہ ۱۲۱۵ھ مطابق ۱۸۰۱ء میں مکمل ہوا۔ اس تذکرے کو دراصل علی ابراہیم تخلص بعلی و خلیل کے فارسی تذکرہ نگزار ابراہیم کا اردو ترجمہ خیال کرنا چاہیے۔ محمد ابراہیم متونی ۱۲۶۶ھ نے ۱۱۹۸ھ مطابق ۱۷۸۴ء میں بارہ برس کی محنت سے اردو شعرا کا ایک فارسی تذکرہ مرتب کیا تھا جسے ڈاکٹر گلکراسٹ کی فرمائش پر ۱۲۱۵ھ میں مرزا علی لطف نے اردو میں منتقل کیا۔ اس تذکرے کو پہلے پہل عبد اللہ خاں نے رفاہ عام اسٹیم پریس لاہور میں چھپوا کر حیدر آباد دکن سے ۱۲۹۶ھ میں شائع کیا۔ اس میں مولانا شبلی کے حاشیائی نوٹ اور مولوی عبدالحق کا مقدمہ بھی شامل ہے۔ یہ مطبوعہ نسخہ عموماً دستیاب ہے۔

خصوصیات | یہ تذکرہ اردو میں ہے اور اس میں شبہ نہیں کہ نگزار ابراہیم کا ترجمہ ہے۔ لیکن اسے محض ترجمہ خیال کرنا درست نہیں ہے۔ اس میں لطف نے بہت سے اضافے کئے ہیں۔ حالات زندگی اور انتخاب کلام دونوں میں انھوں نے آزادانہ اضافے کئے ہیں اور اپنی رائیں بھی دی ہیں۔ شعراء کی شخصیت و سوانح کے سلسلے میں انھوں نے خصوصاً توجہ سے کام لیا ہے اور قدیم شعراء کے متعلق نہایت کارآمد اور قابل اعتماد مواد فراہم کر دیا ہے۔ یہ تذکرہ ایک طرف اردو کے قدیم اسلوب کا نمونہ پیش کرتا ہے دوسری طرف شعر و ادب اور تاریخ و سوانح کے متعلق بعض ایسی اطلاعات فراہم کرتا ہے جو اس تذکرے کے سوا کسی اور ادبی کتاب میں نظر نہیں آتیں۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آفتاب	۳	انجام	۵	آرزو
۲	آصف	۴	امید	۶	آبرو
	شاہ عالم بادشاہ غازی		عمدۃ الملک نواب امیر خاں		سراج الدین علی خاں
	نواب آصف الدین میرزا		مرزا محمد رضا		شاہ نجم الدین علی خاں

۷	حسن	مرزا حسن	۲۸	حسرت	مرزا جعفر علی	۲۹	فرحت	شیخ فرحت اللہ
۸	الہام	شیخ شرف الدین	۲۹	حیران	میر حیدر علی	۵۰	فدوی	مرزا محمد علی
۹	اثر	میر محمد	۳۰	حسرت	ہدیت قلی خاں	۵۱	قائم	شیخ محمد قائم
۱۰	الم	صاحب میر	۳۱	حسن	خواجہ حسن	۵۲	قدرت	شاہ قدرت اللہ
۱۱	اشتقاق	شاہ ولی اللہ	۳۲	حسن	میر غلام حسن	۵۳	کلیم	شیخ محمد حسین
۱۲	النشاء	میر انشا اللہ خاں	۳۳	خاکسار	محمد یار	۵۴	لطیف	مرزا علی (مصنف تذکرہ ہذا)
۱۳	امانی	میر امانی	۳۴	ورد	خواجہ میر درد	۵۵	میر	میر محمد تقی
۱۴	امین	خواجہ امین الدین	۳۵	دردمند	فقیر صاحب	۵۶	مظہر	مرزا جان جاناں
۱۵	افسوس	میر شیر علی	۳۶	دل	شیخ محمد نادر	۵۷	مضمون	شیخ شرف الدین
۱۶	آشفہ	حکیم رضا قلی خاں	۳۷	دیوان	رائے پ سنگھ	۵۸	مخلص	مخلص علی خاں
۱۷	بیدل	مرزا عبد القادر	۳۸	سودا	مرزا محمد رفیع	۵۹	مجدوب	میر غلام حیدر
۱۸	بیان	حسن اللہ خاں	۳۹	سوز	سید میر	۶۰	مصطفیٰ	غلام ہدائی
۱۹	بقا	محمد بقا	۴۰	سجاد	میر سجاد	۶۱	محبت	نواب محبت خاں
۲۰	بیدار	میر محمدی	۴۱	شورش	میر غلام حسین	۶۲	منت	میر قمر الدین
۲۱	بعل	سید جبار علی	۴۲	سانح	نظام الدین	۶۳	نابی	محمد شاہ
۲۲	تانا شاہ	ابو الحسن والی گولکنڈہ	۴۳	ضیا	میر ضیاء الدین	۶۴	نعیم	نعیم اللہ
۲۳	جہاندار	میراجون بخت	۴۴	عزالت	سید عبد الولی	۶۵	ولی	شاہ ولی اللہ دکنی
۲۴	جرات	شیخ قلندر بخش	۴۵	عشق	شاہ رکن الدین	۶۶	ولی	مرزا محمد ولی
۲۵	جوشش	شیخ محمد روشن	۴۶	عیش	مرزا عیشی	۶۷	ہدایت	شیخ ہدایت اللہ
۲۶	حاتم	شیخ ظہور الدین	۴۷	فقیر	میر تقی الدین	۶۸	یقین	انعام اللہ خاں
۲۷	حرین	میر باقر	۴۸	نہانی	اشرف علی خاں	۶۹	یک رنگ	مصطفیٰ قلی خاں

مشکلات غائب

جس میں مولانا نیاز فتح پوری، غائب کے اردو کلام - محمد شہری بنایت مختصر جامع، واضح اور آسان تشریح کردی ہے۔ غائب کے سادہ سنجیدہ اشعار کی باتوں اور نکتوں کو اس خوبی و سادگی سے اجاگر کیا ہے کہ غائب کے کلام کو نہایت دلور ہونے میں کوئی دشواری باقی نہیں رہتی۔

یہ کتاب غائب کے دلور کے لئے مولانا اور طبیبانہ لہجہ میں نہایت مفید اور مارتہ جالہ ہے۔ قیمت: ۱۰ روپے

نکار پاکستان - ۱۰ - نکار ہذا - ۱۰ - ۱۰ - ۱۰ - ۱۰ - ۱۰ - ۱۰ - ۱۰ - ۱۰ - ۱۰ - ۱۰

عمرہ منتخبہ

مصنف خود مصنف کے بیان کے مطابق ابن کا اصل نام میر محمد خاں تخلص سرور اور اعظم الدولہ خطاب تھا۔ غالب، موتی، ذوق اور شیفتہ کے معاصرین میں تھے۔ اور شیعتہ سے ان کے گہرے مراسم تھے۔ سرور کے باپ کا نام نواب ابوالقاسم مظفر خاں تھا۔ خود سرور نے عمرہ منتخبہ میں اپنا تذکرہ بہت مختصر اور بہت خاکسارانہ کیا ہے۔ لیکن دوسرے تذکروں سے انداز ہوتا ہے کہ وہ ایک بلند پایہ شاعر، ادیب اور علم دوست شخص تھے۔ قدرت اللہ قاسم، کریم الدین، شیفتہ نسخ اور دتاسی بھی ان کی تعریف میں رطب اللسان ہیں خواجہ احمد فاروقی نے اپنے مقدمہ میں مختلف تذکرہ نگاروں کے اقتباسات جمع کر دئے ہیں۔ اور جرح و بحث کے بعد سرور کی وفات کا سال ۱۲۵۰ھ متعین کیا ہے۔

عمرہ تصنیف و طباعت عمرہ منتخبہ کا سال آغاز ۱۲۱۵ھ = ۱۸۰۰ء اور سال اختتام ۱۲۱۹ھ ہے۔ گویا تین چار برس کی محنت سے تیار ہوا ہے۔ لیکن تذکرہ کے اندر دی ہوئی بعض تاریخوں اور واقعات سے صاف پتہ چلتا ہے کہ تذکرہ کے مسودے میں کئی سال تک اضافے ہوتے رہے ہیں۔ رضی نے "ہمیں اسم اعظم سے اس کی تاریخ بھی نکالی تھی اور ۱۲۱۹ھ میں ابوالقاسم نے مجموعہ لغز کے سلسلے میں اس مسودہ سے استفادہ بھی کیا تھا۔"

اس تذکرے کے کئی قلمی نسخے مختلف کتب خانوں میں محفوظ ہیں۔ ایک نسخہ پیرس کے قومی کتب خانہ میں۔ ایک انڈیا آفس لندن میں اور ایک انجمن ترقی اردو کے کتب خانہ خاص میں محفوظ ہے۔ نیشنل منوریم کراچی میں بھی اس کا ایک قلمی نسخہ ہے۔ ڈاکٹر خواجہ احمد فاروقی نے طویل تحقیقی مقدمے ساتھ اس تذکرے کو مرتب کیا اور ۱۳۱۵ھ میں شعبہ اردو دہلی یونیورسٹی نے خوبصورت ٹائپ میں شائع کر دیا۔ مطبوعہ نسخہ ۳۶ صفحات پر مشتمل ہے اور سفید کاغذ پر مضبوط جلد کے ساتھ مندرجہ نام پر لایا گیا ہے۔

خصوصیات تذکرہ فارسی زبان میں ہے اور ایک ہزار کے قریب شاعروں کا ذکر آیا ہے اس تذکرہ میں کار دتاسی، ابوالقاسم، شیفتہ اور نسخ بھی نے استفادہ کیا ہے۔ سرور نے بھی قدیم تذکریں کو سامنے رکھا۔ اس سے کہ ان کا

۱۔ ملاحظہ ہو عمرہ منتخبہ مرتبہ خواجہ احمد فاروقی ص ۲۶

۲۔ عمرہ منتخبہ "غالباً اس کا تاریخی نام ہے اور اس سے ۱۳۱۵ھ تکچے ہیں۔ غالباً یہ سال آغاز ہے۔" اس کے اکثر میں شاعر شاعر فراق، نظام الدین، خلیفہ ممنون، عبدالرحمان احسان کے قطعات تاریخ شاعری ہیں اور ان سے اس نے مکملہ سال ۱۳۱۱ھ تک لکھا ہے۔ اس نسخہ کا سال کتابت ۱۳۱۵ھ ہے۔ غالباً خود مصنف کے ہاتھ لکھا ہوا ہے۔

انداز قدیم تذکروں سے ملتا جلتا ہے۔ گارساں کا خیال ہے کہ سرور نے خوب چند ذکا کے عیار اشعار سے خصوصاً فائدہ اٹھایا ہے اور یہ بات کچھ ایسی غلط نہیں ہے۔

سرور کے یہاں تاریخی و تنقیدی اشارے کہیں کہیں ملتے ہیں۔ لیکن بحیثیت مجموعی اس میں کوئی ایسی بات نہیں ہے جو کچھ تذکروں سے مختلف ہو۔ صرف یہ کہ اپنے معاصرین کے سلسلے میں سرور کے بیانات زیادہ قابل اعتماد ہیں اور انتحابات میں غزلیات منتخب اشعار کے سوا دوسرے اصناف کے نمونے بھی جا بجا دئے گئے ہیں۔ اس ضخیم تذکرے میں بہت سے ایسے شعرا کا ذکر اور کلام مل جاتا ہے جو کسی اور تذکرے میں محفوظ نہیں ہے اور اس قسم کے تذکروں کی یہی سب سے بڑی افادیت ہے۔ اس میں جن شاعروں کا ذکر آیا ہے ان کے نام ردیف دار مطبوعہ عمرہ منتخبہ کے مطابق دئے جا رہے ہیں

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص	نمبر شمار	تخلص	نمبر شمار	تخلص	نمبر شمار	تخلص
۱	آفتاب	۱۶	امیر	۳۱	انسان	۴۶	آشفہ
۲	اسعد	۱۷	امین	۳۲	اعظم	۴۷	امین
۳	آصف	۱۸	ایمان	۳۳	اولیٰ	۴۸	امین
۴	امیر	۱۹	آغا	۳۴	الور	۴۹	آگاہ
۵	آرزد	۲۰	ایما	۳۵	انتظار	۵۰	اکبر
۶	آزاد	۲۱	امجد	۳۶	احسن	۵۱	آگاہ
۷	اثر	۲۲	احمد	۳۷	آشفہ	۵۲	افسوس
۸	الم	۲۳	احمد	۳۸	امانی	۵۳	آرام
۹	امید	۲۴	ارمان	۳۹	اشرف	۵۴	احسن
۱۰	آبرو	۲۵	احسن	۴۰	امیر	۵۵	احمد
۱۱	رینس	۲۶	اسد	۴۱	آرام	۵۶	الوار
۱۲	احسان	۲۷	الفت	۴۲	آرزد	۵۷	اختر
۱۳	اظہر	۲۸	اختر	۴۳	احسان	۵۸	احسن
۱۴	انجام	۲۹	اسلام	۴۴	آگاہ	۵۹	الفت
۱۵	انشا	۳۰	ارمان	۴۵	اشرف	۶۰	احمد

۴۱	آشنا	۹۰	ادج	۱۱۹	بسم	۱۴۸	برشتہ
۴۲	اکبر	۹۱	احمد	۱۲۰	بسم	۱۴۹	بھید
۴۳	اسد	۹۲	اظہر	۱۲۱	برکت	۱۵۰	پردانہ
۴۴	انور	۹۳	اتمی	۱۲۲	پنچھی	۱۵۱	بخشی
۴۵	اکرم	۹۴	آفاق	۱۲۳	بہجت	۱۵۲	بے کس
۴۶	اختر	۹۵	اثر	۱۲۴	بہوش	۱۵۳	بے لوا
۴۷	احمد	۹۶	این	۱۲۵	بیکس	۱۵۴	پیام
۴۸	اشک	۹۷	آزاد	۱۲۶	بیجان	۱۵۵	تاباں
۴۹	اسیر	۹۸	آشنا	۱۲۷	برکت	۱۵۶	تمنا
۵۰	افسر	۹۹	آفریں	۱۲۸	بیٹاب	۱۵۷	تعلیق
۵۱	آرام	۱۰۰	امین	۱۲۹	بیان	۱۵۸	تجلی
۵۲	اظہر	۱۰۱	اسفان	۱۳۰	بیٹاب	۱۵۹	تخمین
۵۳	اوباش	۱۰۲	امانت	۱۳۱	برق	۱۶۰	تصور
۵۴	امید	۱۰۳	اصغر	۱۳۲	بیٹاب	۱۶۱	تاثر
۵۵	اخگر	۱۰۴	افغان	۱۳۳	ہیادر	۱۶۲	تلفی
۵۶	افسوس	۱۰۵	اصغر	۱۳۴	بیجان	۱۶۳	تخمین
۵۷	امیر	۱۰۶	اشتیاق	۱۳۵	بشیر	۱۶۴	تنہا
۵۸	آزاد	۱۰۷	اسد	۱۳۶	بے غلام	۱۶۵	تجمل
۵۹	الہام	۱۰۸	بیل	۱۳۷	بیجان	۱۶۶	تمنا
۶۰	آشنا	۱۰۹	بیدار	۱۳۸	بے قرار	۱۶۷	تسکین
۶۱	آزاد	۱۱۰	ہیار	۱۳۹	بیخود	۱۶۸	تصور
۶۲	امیر	۱۱۱	بقا	۱۴۰	بیباک	۱۶۹	تاب
۶۳	آتش	۱۱۲	بے لوا	۱۴۱	بیٹاب	۱۷۰	تلفی
۶۴	احمدی	۱۱۳	بے چارہ	۱۴۲	پردانہ	۱۷۱	تجرد
۶۵	اعظم	۱۱۴	ہیادر	۱۴۳	باقر	۱۷۲	تجمل
۶۶	آزردہ	۱۱۵	ہیر	۱۴۴	برق	۱۷۳	تسکین
۶۷	الفت	۱۱۶	بے تاب	۱۴۵	بلخ	۱۷۴	تنہا
۶۸	احمد	۱۱۷	بے تاب	۱۴۶	بالا	۱۷۵	ترساں
۶۹	افسر	۱۱۸	بے خبر	۱۴۷	بیٹاب	۱۷۶	تھانیسری

۱۷۷	تحسین	۲۰۷	جمال	۲۳۵	حیا	۲۶۴	حقیقت
۱۷۸	ترقی	۲۰۷	جوش	۲۳۶	حسن	۲۶۵	حصہ
۱۷۹	تسلیم	۲۰۸	جوہر	۲۳۷	حزین	۲۶۶	حسین
۱۸۰	تجدد	۲۰۹	جولان	۲۳۸	حسرت	۲۶۷	خاکسار
۱۸۱	تارک	۲۱۰	جان	۲۳۹	حسین	۲۶۸	خلیق
۱۸۲	تمنا	۲۱۱	جھمن	۲۴۰	حکیم	۲۶۹	خستہ
۱۸۳	تجلی	۲۱۲	جوشش	۲۴۱	حسرت	۲۷۰	خود غرض
۱۸۴	تمکین	۲۱۳	جنون	۲۴۲	حیا	۲۷۱	خشنود
۱۸۵	تسلی	۲۱۴	جوہر	۲۴۳	حیدر	۲۷۲	خندان
۱۸۶	تسلی	۲۱۵	جوان	۲۴۴	حفظ	۲۷۳	خوشامد
۱۸۷	تنہا	۲۱۶	جراح	۲۴۵	حالی	۲۷۴	خیال
۱۸۸	ثابت	۲۱۷	جذب	۲۴۶	حافظ	۲۷۵	خادم
۱۸۹	شنا	۲۱۸	جوہری	۲۴۷	حفظ	۲۷۶	خادم
۱۹۰	ثاقب	۲۱۹	جلال	۲۴۸	حبیب	۲۷۷	خان
۱۹۱	ثابت	۲۲۰	جرات	۲۴۹	حجام	۲۷۸	خیال
۱۹۲	ثاقب	۲۲۱	چراغگیر	۲۵۰	حسین	۲۷۹	خادم
۱۹۳	ثابت	۲۲۲	جوان	۲۵۱	حمایت	۲۸۰	خلق
۱۹۴	ثروت	۲۲۳	جواہری	۲۵۲	حیرت	۲۸۱	خالق
۱۹۵	ثاقب	۲۲۴	جلال	۲۵۳	حسن	۲۸۲	خاص
۱۹۶	ثابت	۲۲۵	جنون	۲۵۴	حسینی	۲۸۳	خادم
۱۹۷	جہاندار	۲۲۶	جگن	۲۵۵	حب	۲۸۴	خان
۱۹۸	جمال	۲۲۷	جیل	۲۵۶	حیرت	۲۸۵	خوش
۱۹۹	جان	۲۲۸	حاتم	۲۵۷	حزین	۲۸۶	درد
۲۰۰	جولان	۲۲۹	حیدر	۲۵۸	خشمیت	۲۸۷	دیو مند
۲۰۱	جعفری	۲۳۰	حسن	۲۵۹	حیف	۲۸۸	دوست
۲۰۲	جوشش	۲۳۱	حسن	۲۶۰	حزہ	۲۸۹	دارا
۲۰۳	جنون	۲۳۲	خشمیت	۲۶۱	حیدر	۲۹۰	دوست
۲۰۴	جعفر	۲۳۳	حزین	۲۶۲	حکیم	۲۹۱	داؤد
۲۰۵	جعفری	۲۳۴	حیران	۲۶۳	حقیر	۲۹۲	دیدار

۲۹۴	دیوانہ	۳۲۲۰	رضا	۳۵۲	رضا	۳۸۱	سخن
۲۹۵	دردیش	۳۲۲۱	رفیع	۳۵۳	راز	۳۸۲	سامی
۲۹۶	دل	۳۲۲۵	رضا	۳۵۴	رضا	۳۸۳	سعید
۲۹۷	دانا	۳۲۲۶	رحمت	۳۵۵	رسوا	۳۸۴	سعادت
۲۹۸	دن خوش	۳۲۲۷	زنگین	۳۵۶	رضا	۳۸۵	سخن
۲۹۹	دل	۳۲۲۸	روشن	۳۵۷	راقم	۳۸۶	سحر
۳۰۰	دلیر	۳۲۲۹	رسوا	۳۵۸	رضا	۳۸۷	ستار
۳۰۱	دل	۳۲۳۰	رسا	۳۵۹	زنگین	۳۸۸	سختور
۳۰۲	دل	۳۲۳۱	رضا	۳۶۰	راشم	۳۸۹	سر سبز
۳۰۳	دل	۳۲۳۲	رجب	۳۶۱	زار	۳۹۰	سلطان
۳۰۴	دریخ	۳۲۳۳	رضی	۳۶۲	زندہ دل	۳۹۱	سامل
۳۰۵	دل	۳۲۳۴	زنگین	۳۶۳	زکا	۳۹۲	سوزاں
۳۰۶	دلسوز	۳۲۳۵	رحمن	۳۶۴	زکا	۳۹۳	سکندر
۳۰۷	درد	۳۲۳۶	رحیم	۳۶۵	زار	۳۹۴	سوزاں
۳۰۸	درد مند	۳۲۳۷	راجم	۳۶۶	زکی	۳۹۵	سجاد
۳۰۹	ذوقی	۳۲۳۸	رقت	۳۶۷	زور	۳۹۶	سیاہی
۳۱۰	ذره	۳۲۳۹	راغب	۳۶۸	زار	۳۹۷	سعادت
۳۱۱	ذاکر	۳۲۴۰	رغبت	۳۶۹	زیرک	۳۹۸	سرور
۳۱۲	ذوق	۳۲۴۱	رسا	۳۷۰	زماں	۳۹۹	سبحان
۳۱۳	ذره	۳۲۴۲	رضا	۳۷۱	زماں	۴۰۰	سراج
۳۱۴	ذکی	۳۲۴۳	رافت	۳۷۲	زکی	۴۰۱	سخن
۳۱۵	ذوقا	۳۲۴۴	رضا	۳۷۳	سیلیان	۴۰۲	سرور
۳۱۶	رضی	۳۲۴۵	رافت	۳۷۴	سلطان بخش	۴۰۳	سرخ
۳۱۷	روشن	۳۲۴۶	روشن	۳۷۵	سودا	۴۰۴	سبقت
۳۱۸	رسا	۳۲۴۷	رونق	۳۷۶	سوز	۴۰۵	سیاہی
۳۱۹	رند	۳۲۴۸	رفیق	۳۷۷	سعید	۴۰۶	سلطان
۳۲۰	رنگ	۳۲۴۹	رضا	۳۷۸	سامان	۴۰۷	سلیمان
۳۲۱	رضا	۳۲۵۰	راقم	۳۷۹	سلیمان	۴۰۸	سفر
۳۲۲	رنج	۳۲۵۱	رغبت	۳۸۰	سلیمان	۴۰۹	سیلوت

۴۱۰	سہراب	۴۳۹	شعوری	۴۶۸	شوق	۴۹۷	صبا
۴۱۱	سیف	۴۴۰	شاہ	۴۶۹	شرر	۴۹۸	صفدری
۴۱۲	سید	۴۴۱	شرر	۴۷۰	شائق	۴۹۹	صادق
۴۱۳	سلام	۴۴۲	شاگر	۴۷۱	شاد	۵۰۰	صفا
۴۱۴	ساقی	۴۴۳	شکوہ	۴۷۲	شیدا	۵۰۱	صانع
۴۱۵	سپاہی	۴۴۴	شرف	۴۷۳	شاداں	۵۰۲	صفدر
۴۱۶	سید	۴۴۵	شوکت	۴۷۴	شیفتہ	۵۰۳	صفا
۴۱۷	سرور	۴۴۶	شائق	۴۷۵	شوق	۵۰۴	صبا
۴۱۸	شگفتہ	۴۴۷	شقیق	۴۷۶	شاغل	۵۰۵	صادق
۴۱۹	شوق	۴۴۸	شوق	۴۷۷	شوکت	۵۰۶	صادق
۴۲۰	شعور	۴۴۹	شہید	۴۷۸	شگفتہ	۵۰۷	صادق
۴۲۱	شکوہ	۴۵۰	شعلہ	۴۷۹	شورش	۵۰۸	صادق
۴۲۲	شہابیت	۴۵۱	شفیع	۴۸۰	شہرت	۵۰۹	صبا
۴۲۳	شگفتہ	۴۵۲	شہرت	۴۸۱	شمش	۵۱۰	صاحبقران
۴۲۴	شیدا	۴۵۳	شوق	۴۸۲	شریب	۵۱۱	ضیا
۴۲۵	شفا	۴۵۴	شرافت	۴۸۳	شگفتہ	۵۱۲	ضیا
۴۲۶	شاد	۴۵۵	شوق	۴۸۴	شرف	۵۱۳	ضیا
۴۲۷	شاداں	۴۵۶	شکیبا	۴۸۵	شاعر	۵۱۴	ضیا
۴۲۸	شائق	۴۵۷	شیفتہ	۴۸۶	شرف	۵۱۵	ضبط
۴۲۹	شریف	۴۵۸	شہرت	۴۸۷	شائق	۵۱۶	ضمیر
۴۳۰	شاداب	۴۵۹	شرر	۴۸۸	شوق	۵۱۷	طفل
۴۳۱	شرف	۴۶۰	شوق	۴۸۹	صاحب	۵۱۸	طیب
۴۳۲	شاد	۴۶۱	شاگر	۴۹۰	صدق	۵۱۹	طالب
۴۳۳	شاد	۴۶۲	شفاق	۴۹۱	صفدری	۵۲۰	طیش
۴۳۴	شاہ	۴۶۳	شور	۴۹۲	صابر	۵۲۱	طالب
۴۳۵	شائق	۴۶۴	شرف	۴۹۳	صفدر	۵۲۲	طالب
۴۳۶	شفیع	۴۶۵	شوق	۴۹۴	صیاد	۵۲۳	طوماش
۴۳۷	شیدا	۴۶۶	شاداں	۴۹۵	صاحب	۵۲۴	طالب
۴۳۸	شوق	۴۶۷	شاد	۴۹۶	صبر	۵۲۵	طیب

طالب	۵۲۶	غیاں	۵۵۵	میشی	۵۸۴	غریب	۶۱۳
ظفر	۵۲۷	عشرت	۵۵۶	عظیم	۵۸۵	غلامی	۶۱۴
ظہور	۵۲۸	عاجز	۵۵۷	عاجز	۵۸۶	غانل	۶۱۵
ظہور	۵۲۹	عارف	۵۵۸	عشرت	۵۸۷	غازی	۶۱۶
ظاہر	۵۳۰	عاشق	۵۵۹	عزیز	۵۸۸	غریب	۶۱۷
ظریف	۵۳۱	عاقل	۵۶۰	عظمت	۵۸۹	فقیر	۶۱۸
عشق	۵۳۲	عاکنا	۵۶۱	عاصی	۵۹۰	فرحت	۶۱۹
عظیم	۵۳۳	عیش	۵۶۲	عاشق	۵۹۱	فکر	۶۲۰
عاشق	۵۳۴	عشقی	۵۶۳	عالی	۵۹۲	فرحت	۶۲۱
عمدی	۵۳۵	علی	۵۶۴	غالب	۵۹۳	فرحت	۶۲۲
عنایت	۵۳۶	عاشق	۵۶۵	غیرت	۵۹۴	فیاض	۶۲۳
عیان	۵۳۷	عبرت	۵۶۶	غانل	۵۹۵	فروغ	۶۲۴
علی	۵۳۸	عظیم	۵۶۷	غریب	۵۹۶	فراسو	۶۲۵
عزیز	۵۳۹	عشرت	۵۶۸	غم خوار	۵۹۷	فراق	۶۲۶
عارف	۵۴۰	عاصی	۵۶۹	غواص	۵۹۸	فراق	۶۲۷
عاشق	۵۴۱	عشقی	۵۷۰	غانل	۵۹۹	فغان	۶۲۸
عاجز	۵۴۲	عزیز	۵۷۱	غریب	۶۰۰	فراق	۶۲۹
عبداللہ	۵۴۳	عس	۵۷۲	غریب	۶۰۱	فخر	۶۳۰
عید	۵۴۴	عشق	۵۷۳	غلام	۶۰۲	فیض	۶۳۱
علی	۵۴۵	عاشق	۵۷۴	غنی	۶۰۳	فدوی	۶۳۲
عشق	۵۴۶	عباس	۵۷۵	غیرت	۶۰۴	فراغ	۶۳۳
عطا	۵۴۷	عقیدت	۵۷۶	غانل	۶۰۵	فرح	۶۳۴
عاجز	۵۴۸	عاجز	۵۷۷	غنی	۶۰۶	فخر	۶۳۵
عیاش	۵۴۹	عشقی	۵۷۸	غانل	۶۰۷	فرخی	۶۳۶
عابد	۵۵۰	عزیز	۵۷۹	غضنفر	۶۰۸	فدوی	۶۳۷
عارف	۵۵۱	عزلت	۵۸۰	غالب	۶۰۹	فکار	۶۳۸
علی	۵۵۲	عیاش	۵۸۱	غمگین	۶۱۰	فدا	۶۳۹
عاشق	۵۵۳	عشاق	۵۸۲	غیرت	۶۱۱	فارغ	۶۴۰
عشق	۵۵۴	عسکری	۵۸۳	غریب	۶۱۲	فدوی	۶۴۱

۶۴۲	فقیر	۶۷۱	قائم	۷۰۰	کمال	۷۲۹	منت
۶۴۳	فرخ	۶۷۲	قاضی	۷۰۱	گویا	۷۳۰	مائل
۶۴۴	فضل	۶۷۳	قدرت	۷۰۲	کامی	۷۳۱	مجددہ
۶۴۵	فراقی	۶۷۴	قرار	۷۰۳	کبیر	۷۳۲	منشی
۶۴۶	فدائی	۶۷۵	قیس	۷۰۴	گمان	۷۳۳	مصطفیٰ
۶۴۷	فقیر	۶۷۶	قتل	۷۰۵	کمز	۷۳۴	میرزا
۶۴۸	فگار	۶۷۷	قلق	۷۰۶	کافر	۷۳۵	میرزا
۶۴۹	فیض	۶۷۸	قسمت	۷۰۷	کیفی	۷۳۶	مسافر
۷۵۰	فارغ	۶۷۹	قلندر	۷۰۸	گویا	۷۳۷	ممنون
۷۵۱	فارغ	۶۸۰	قریب	۷۰۹	کلیم	۷۳۸	مومن
۷۵۲	فدا	۶۸۱	قربان	۷۱۰	کامل	۷۳۹	موزوں
۷۵۳	فدا	۶۸۲	قبول	۷۱۱	کلو	۷۴۰	مشاق
۷۵۴	فدوی	۶۸۳	قدر	۷۱۲	گوہری	۷۴۱	مضمون
۷۵۵	فروغ	۶۸۴	قمر	۷۱۳	گریاں	۷۴۲	مسرور
۷۵۶	فریاد	۶۸۵	قرار	۷۱۴	گرم	۷۴۳	منظری
۷۵۷	فدا	۶۸۶	قاصر	۷۱۵	گرفتار	۷۴۴	مجدوب
۷۵۸	فدوی	۶۸۷	قدرت	۷۱۶	گرمی	۷۴۵	محبت
۷۵۹	فدا	۶۸۸	قربان	۷۱۷	کوثر	۷۴۶	مائل
۷۶۰	فدا	۶۸۹	کوچک	۷۱۸	گریاں	۷۴۷	مشیر
۷۶۱	فدا	۶۹۰	کاشی	۷۱۹	گستاخ	۷۴۸	منیر
۷۶۲	فرحت	۶۹۱	کریم	۷۲۰	کمال	۷۴۹	منتظر
۷۶۳	فدا	۶۹۲	کلیم	۷۲۱	گریاں	۷۵۰	مسح
۷۶۴	فتح	۶۹۳	کمز	۷۲۲	گویا	۷۵۱	مائل
۷۶۵	فرقت	۶۹۴	کم لوگ	۷۲۳	لطف	۷۵۲	مشاق
۷۶۶	فراقی	۶۹۵	گلشن	۷۲۴	لطیف	۷۵۳	محب
۷۶۷	فقیر	۶۹۶	کاظم	۷۲۵	لطف	۷۵۴	مخلص
۷۶۸	قدرت	۶۹۷	کرامت	۷۲۶	لطف	۷۵۵	محزون
۷۶۹	قائم	۶۹۸	کامل	۷۲۷	منظر	۷۵۶	مسکین
۷۷۰	قاسم	۶۹۹	کترین	۷۲۸	میر	۷۵۷	منظر

مخترم	۸۴۵	مبازر	۸۱۷	محنت	۷۸۷	منصف	۷۵۸
مرزا	۸۴۶	میرزا	۸۱۷	محسن	۷۸۸	ممتاز	۷۵۹
مقبول	۸۴۷	ماہ	۸۱۸	مختار	۷۸۹	مکند	۷۶۰
مجید	۸۴۸	مفتون	۸۱۹	مرید	۷۹۰	منیر	۷۶۱
منور	۸۴۹	مضطر	۸۲۰	مفتون	۷۹۱	مہر	۷۶۲
ممتاز	۸۵۰	مسرور	۸۲۱	مرزا	۷۹۲	مبین	۷۶۳
مبین	۸۵۱	محقق	۸۲۲	ماہل	۷۹۳	منظر	۷۶۴
مشرقی	۸۵۲	مشتاق	۸۲۳	مفتی	۷۹۴	مفتون	۷۶۵
مرحوم	۸۵۳	معتمد	۸۲۴	مجنون	۷۹۵	ملول	۷۶۶
مشہور	۸۵۴	مجرم	۸۲۵	ممنون	۷۹۶	میرزا	۷۶۷
مخلص	۸۵۵	مہجور	۸۲۶	مضمون	۷۹۷	منیر	۷۶۸
مہدی	۸۵۶	منعم	۸۲۷	مشتاق	۷۹۸	معروف	۷۶۹
مہاراج	۸۵۷	مہلت	۸۲۸	مکارم	۷۹۹	محمد	۷۷۰
محب	۸۵۸	موج	۸۲۹	محرم	۸۰۰	معروف	۷۷۱
ملا	۸۵۹	مزل	۸۳۰	مہر	۸۰۱	منشی	۷۷۲
موزوں	۸۶۰	ممتاز	۸۳۱	محزون	۸۰۲	مفتون	۷۷۳
منشی	۸۶۱	مفتون	۸۳۲	مدہوش	۸۰۳	مستند	۷۷۴
محسن	۸۶۲	سیح	۸۳۳	موزوں	۸۰۴	مضطر	۷۷۵
محو	۸۶۳	منور	۸۳۴	مست	۸۰۵	مبتلا	۷۷۶
مسرت	۸۶۴	ملا	۸۳۵	مدحت	۸۰۶	محو	۷۷۷
مفتون	۸۶۵	مختر	۸۳۶	ماہل	۸۰۷	مفتون	۷۷۸
مجرم	۸۶۶	منور	۸۳۷	ملا	۸۰۸	مضطرب	۷۷۹
معتمد	۸۶۷	مظفر	۸۳۸	مضطرب	۸۰۹	مضطر	۷۸۰
مسح	۸۶۸	موزوں	۸۳۹	محزون	۸۱۰	ماہر	۷۸۱
مسکین	۸۶۹	مخلص	۸۴۰	مقصود	۸۱۱	مجنون	۷۸۲
منظر	۸۷۰	مخلص	۸۴۱	مفتون	۸۱۲	مرہون	۷۸۳
میر	۸۷۱	مہجور	۸۴۲	محبت	۸۱۳	ممتاز	۷۸۴
نظام	۸۷۲	مختر	۸۴۳	مشتاق	۸۱۴	مشتاق	۷۸۵
نعمت	۸۷۳	منظر	۸۴۴		۸۱۵	منیر	۷۸۶

۸۷۴	نسیم	۹۰۱	نظر	۹۲۸	وجہ	۹۵۵	ہوش
۸۷۵	نثار	۹۰۲	نگراں	۹۲۹	والہ	۹۵۶	پاشمی
۸۷۶	نصیر	۹۰۳	نحیف	۹۳۰	واصف	۹۵۷	ہمزہ
۸۷۷	نیاز	۹۰۴	نشاط	۹۳۱	وحشت	۹۵۸	ہمت
۸۷۸	نامی	۹۰۵	ناسخ	۹۳۲	دار	۹۵۹	باتنی
۸۷۹	ناجی	۹۰۶	نشاط	۹۳۳	والہ	۹۶۰	ہمزنگ
۸۸۰	نیاز	۹۰۷	نذا	۹۳۴	ولی	۹۶۱	باتنی
۸۸۱	نعیم	۹۰۸	نیاز	۹۳۵	ولایت	۹۶۲	باری
۸۸۲	نامی	۹۰۹	نصیر	۹۳۶	داور	۹۶۳	ہمت
۸۸۳	نوازش	۹۱۰	ندیم	۹۳۷	ولی	۹۶۴	پاشمی
۸۸۴	نحیف	۹۱۱	نظیر	۹۳۸	وہم	۹۶۵	ہز
۸۸۵	نامی	۹۱۲	نامی	۹۳۹	وصال	۹۶۶	ہرچند
۸۸۶	نصیر	۹۱۳	نادر	۹۴۰	وحشت	۹۶۷	ہوش
۸۸۷	نالال	۹۱۴	نیاز	۹۴۱	وحدت	۹۶۸	ہوس
۸۸۸	نادر	۹۱۵	نوا	۹۴۲	ولا	۹۶۹	یقین
۸۸۹	نالال	۹۱۶	ندرت	۹۴۳	وفا	۹۷۰	یکجی
۸۹۰	نعمت	۹۱۷	نادر	۹۴۴	وزیر	۹۷۱	یوسف
۸۹۱	نشاط	۹۱۸	نیاز	۹۴۵	وزیر	۹۷۲	یاد
۸۹۲	نیاز	۹۱۹	نظیر	۹۴۶	وفا	۹۷۳	یکرنگ
۸۹۳	نالال	۹۲۰	نجات	۹۴۷	داصل	۹۷۴	یکدل
۸۹۴	نظیر	۹۲۱	نصرت	۹۴۸	وارث	۹۷۵	یوسف
۸۹۵	نصیر	۹۲۲	نادر	۹۴۹	دست	۹۷۶	یاد
۸۹۶	نالال	۹۲۳	نامی	۹۵۰	ہدایت	۹۷۷	یکرو
۸۹۷	ندیم	۹۲۴	نجم	۹۵۱	ہمزنگ	۹۷۸	یونس
۸۹۸	نکبت	۹۲۵	وجیبہ	۹۵۲	ہاشم	۹۷۹	یکرنگ
۸۹۹	نذہت	۹۲۶	ولی	۹۵۳	ہوش
۹۰۰	نالال	۹۲۷	واقف	۹۵۴	ہریا

مجموعہ الانتخاب

مصنف

شاہ کمال - گارساں دتاسی نے تاریخ ادب ہندوستان کے دیباچہ میں ان کا نام شاہ محمد کمال اور اپنے ایک مقالے میں کمال الدین حسین لکھا ہے۔ مصنفی نے اپنے تذکرے "شاہ کمال الدین حسینی" نام کمال تخلص اور وطن قصبہ کٹرا مانگیر بتایا ہے۔ اعظم الدولہ سردار نے بھی عمدہ منتخبہ میں نام کمال الدین حسین "وطن کٹرا مانگیر درج کیا ہے۔ تعجب یہ ہے کہ خود کمال نے اپنا پورا نام کہیں نہیں لکھا۔ اپنے تذکرے میں انھوں نے اپنے حالات تین جگہ درج کئے ہیں، اول دیباچہ میں، دوسرے درمیان تذکرہ شاعر کی حیثیت سے تیسرے خاتمہ پر۔ لیکن ہر جگہ صرف "شاہ کمال" سے خود کو ظاہر کیا ہے۔ ان کے بیانات سے یہ البتہ سراغ لگتا ہے کہ ان کے والد کا نام قادر نواز خاں تھا جو درمغلیہ میں صاحب منصب و جاگیردار تھے عہد محمد شاہی میں بنگال گئے اور نواب سراج الدولہ کے ملازم ہوئے۔ آخر کو دہلی آئے اور شاہ محمد تقی جیلانی کے مرید و خلیفہ ہوئے اسکے بعد ترک دنیا ہو کر عظیم آباد کے قریب ایک دیوانے کو محی الدین پور کے نام سے آباد کیا اور سپرد خاک ہوئے۔

شاہ کمال کی عمر اس وقت چودہ سال تھی۔ سیاحت کے شوق میں وہ پہلے عظیم آباد گئے پھر آصف الدولہ کے ابتدائی زمانے میں فیض آباد و لکھنؤ میں مقیم ہوئے۔ بعد ازاں حیدر آباد دکن چلے گئے۔ تذکرے کی تالیف کا کام جسے انھوں نے بہت دنوں سے شروع کر رکھا تھا۔ حیدر آباد ہی میں مکمل ہوا اور شمالی ہند کے شعرا کے علاوہ اس میں حیدر آباد کے وہ شعرا ہیں بھی شامل ہو گئے جو حیات تھے۔

عہد تصنیف و طباعت

یہ تذکرہ اب تک شائع نہیں ہوا۔ صرف قلمی نسخوں کی مدد سے اسکے حوالے ملتے ہیں۔ اس کا ایک قلمی نسخہ نواب سالار جنگ حیدر آباد کے کتب خانے میں موجود ہے جس پر نصیر الدین ہاشمی کا مفضل تبصرہ رسالہ اردو میں شائع ہو چکا ہے۔

اس تذکرہ کا سال اختتام ۱۲۱۹ھ ہے جیسا کہ مصنف کے ان الفاظ "درین ہزار دو صد و نو زہ ہجری" سے ظاہر ہے اس کا ایک قلمی نسخہ ایشیاٹک سوسائٹی لندن اور ایک نامکمل قلمی نسخہ انجمن ترقی ہند میں بھی محفوظ ہے۔

۱۔ اردو کے تذکرہ ساز گارساں دتاسی مترجمہ ڈاکٹر ریاض الحسن مطبوعہ رسالہ اردو جنوری ۱۹۵۰ء ص ۴۳ تا ۱۰۳

۲۔ ہندوستان - بابت اکتوبر ۱۹۴۸ء

۳۔ "شعرا کے اردو کا ایک نایاب تذکرہ" مطبوعہ رسالہ اردو بابت جنوری ۱۹۵۶ء ص ۹۱ تا ۹۴

خصوصیات

تذکرہ فارسی میں ہے۔ اور خاما فہم ہے۔ مذکورہ قلمی نسخے میں ۱۵۶۳ صفحات ہیں۔ ابتدائی ۱۴ صفحات میں دیباچہ اور بعد ازاں بلحاظ حروف تہجی شعرا کا تذکرہ ہے۔ شعرا کے حالات، عام تذکروں کی روش پر بہت مختصر اور انتخابات کلام خاصے طویل ہیں۔ طویل انتخابات ہی نے دراصل اس تذکروں کو فہم بنایا ہے۔ غزل کے اشعار کے علاوہ مرثیہ، ہجو، مخمس، قصیدہ اور مثنوی سب کو بطور نمونہ کلام درج کیا گیا ہے۔

مصنف نے خود صراحت کر دی ہے کہ یہ تذکرہ انھوں نے "نکات الشعر" مخزن نکات اور مصحفی کے تذکرہ ہندی کی مدد سے مرتب کیا ہے۔ چنانچہ مجموعہ انتخاب میں جن ۲۲۶ شاعروں کا تذکرہ ہے ان میں سے ۱۷۰ وہ ہیں جو تمیر، قائم اور مصحفی کے تذکروں میں مذکور ہو چکے ہیں۔ باقی ۵۶ شاعروں کا اضافہ خود مصنف نے کیا ہے۔

شاہ کمال نے میر، قائم اور مصحفی کے مذکورہ شعرا پر مختلف ردیف میں جن شاعروں کا اضافہ کیا ہے اس کا ایک تقابلی خاکہ نصیر الدین ہاشمی نے اپنے ایک مضمون میں دے دیا ہے اس مضمون کا حوالہ پچھلی سطور میں دیا جا چکا ہے۔ ہم اس جگہ صرف ان ۵۶ شعرا کی فہرست دے رہے ہیں جو شاہ کمال کا اضافہ ہیں اور جن کا ذکر نکات الشعر، مخزن نکات اور تذکرہ ہندی میں نہیں آیا۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص	نمبر شمار	تخلص	نمبر شمار	تخلص	نمبر شمار	تخلص	نمبر شمار	تخلص
۱	ادھم	۱۳	جان	۲۵	شفقت	۳۷	نگین	۴۹	مروت
۲	آغا	۱۴	داد	۲۶	شراف	۳۸	فرحت	۵۰	مدحت
۳	افسر	۱۵	چراغ	۲۷	شہرت	۳۹	فدوی	۵۱	نرمیت
۴	اکبر	۱۶	چندا	۲۸	صفا	۴۰	فرخ	۵۲	نوازش
۵	ارمان	۱۷	حمیر	۲۹	ضیا	۴۱	قاسم	۵۳	نگین
۶	ایمان	۱۸	دانا	۳۰	عزت	۴۲	قوت	۵۴	وسعت
۷	اکبر	۱۹	ربط	۳۱	عاشق	۴۳	کرم	۵۵	مہم
۸	ایما	۲۰	رضا	۳۲	عاصی	۴۴	کمترین	۵۶	ہمت
۹	باقر	۲۱	ساقی	۳۳	علم	۴۵	گوہر	۵۷	یارو
۱۰	پاکباز	۲۲	سلیم	۳۴	عظیم	۴۶	لعین
۱۱	تمنا	۲۳	سحر	۳۵	غافل	۴۷	محب
۱۲	جوان	۲۴	شایق	۳۶	غلام	۴۸	مصنطر

۱۔ نکات الشعر ۱۱۶۵ء میں مخزن نکات ۱۱۶۶ء میں "تذکرہ ہندی" شاعر میں لکھا گیا۔ پہلے میں ۱۹۶۲ء، دوسرے میں ۱۱۸۸ء تمیر میں ۱۰۲ شاعروں کا ذکر کیا گیا ہے۔

ریاض الفضا

مصنف | غلام ہمدانی مصحفی

ریاض الفضا اس کا تاریخی نام ہے اور اس سے اس کا سال تصنیف ۱۳۳۱ھ نکلتا ہے۔
عہد تصنیف و طباعت | لیکن بقول مولوی عبدالحق یہ اس کا سال آغاز ہے۔ اس کی تکمیل دراصل ۱۳۳۶ھ میں ہوئی۔

یہ تذکرہ ۱۳۳۳ھ میں انجمن ترقی اردو اور نگ آباد سے شائع ہو چکا ہے اور عام کتب خانوں میں دستیاب ہے۔

خصوصیات | یہ مصحفی کا دوسرا تذکرہ ہے جس میں ان ریکتہ گو شعرا کا ذکر ہے جو پہلے تذکرے میں نظر انداز ہو گئے تھے۔ یہ تذکرہ بھی فارسی میں ہے اور پہلے تذکرہ کے مقابلے میں زیادہ ضخیم ہے۔ اس کے آخر میں مصحفی نے

اپنا ذکر بھی کیا ہے اور اس سے پتہ چلتا ہے کہ اس وقت ان کی عمر ۸۰ سال تھی۔
تاریخ خاتمہ اور ترقیمہ چھوڑ کر اس میں مندرجہ ذیل ۳۷۳ شعرا کا ذکر آیا ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	امیر	۱۰	اختر	۱۹	آگاہ	۲۸	اثر
۲	آتش	۱۱	افسر	۲۰	اعلا	۲۹	اعجاز
۳	الہی	۱۲	الطاف	۲۱	انتظار	۳۰	اظہر
۴	احمد	۱۳	اگلر	۲۲	اظہر	۳۱	انصیح
۵	اندوہ	۱۴	آرزو	۲۳	احمدی	۳۲	افضل
۶	اظہار	۱۵	امید	۲۴	آزاد	۳۳	ادیب
۷	احسان	۱۶	آشنا	۲۵	امداد	۳۴	بیتاب
۸	آذر	۱۷	امین	۲۶	انیس	۳۵	بہار
۹	ارشاد	۱۸	اظہر	۲۷	انس	۳۶	بیرنگ

۳۷	بنیاد	۶۶	جرات	۹۵	ذوق (ثویر شاد)	۱۲۲	سروری
۳۸	بیتاب	۶۷	جوش	۹۶	ذہین	۱۲۵	سروش
۳۹	بسم	۶۸	جریح	۹۷	ذاکر	۱۲۶	سامان
۴۰	بسم	۶۹	جنون (مرزا علی نقی)	۹۸	رعنا	۱۲۷	سجاد
۴۱	بریاں	۷۰	جعفر	۹۹	رشید	۱۲۸	سفیر
۴۲	بے ہوش	۷۱	جوان	۱۰۰	راغب (کریم بیگ)	۱۲۹	ساحر
۴۳	بہتر	۷۲	حریف	۱۰۱	راحم	۱۳۰	سرد
۴۴	بندہ	۷۳	حسین	۱۰۲	رسا	۱۳۱	سپند
۴۵	بشارت	۷۴	حسام	۱۰۳	رند	۱۳۲	شعلہ
۴۶	پاکباز	۷۵	حشمت (محترم علی)	۱۰۴	راغب (جعفر خان)	۱۳۳	شمیم
۴۷	پیام	۷۶	حشمت (محمد علی)	۱۰۵	رخصت (محمد رفیع)	۱۳۴	شاد
۴۸	برق	۷۷	حدت	۱۰۶	رستم	۱۳۵	شاعر
۴۹	برشتہ	۷۸	حاضر	۱۰۷	راسخ	۱۳۶	شریف
۵۰	ترقی	۷۹	حاب	۱۰۸	رخصت (غلام جیلانی)	۱۳۷	شور
۵۱	تدبیر	۸۰	حاذق	۱۰۹	رسم	۱۳۸	شورش
۵۲	تراپ	۸۱	حشمت (حشمت علی)	۱۱۰	رغبت	۱۳۹	شادان (قطب علی)
۵۳	تکین	۸۲	حرمان	۱۱۱	روح	۱۴۰	شائق (امرنگہ)
۵۴	تائب	۸۳	خرم	۱۱۲	رافت	۱۴۱	شاقی
۵۵	تمنا (بہرون داس)	۸۴	خورشید	۱۱۳	زیبا	۱۴۲	ششدر
۵۶	تصور	۸۵	خطا	۱۱۴	زور	۱۴۳	شوق (قدرت اللہ)
۵۷	تمنا (خواجہ محمد علی)	۸۶	خطا	۱۱۵	زلال	۱۴۴	شفیق
۵۸	تمکین	۸۷	خادم	۱۱۶	ذکی	۱۴۵	شادان
۵۹	تمنا (محمد اسحق)	۸۸	خال	۱۱۷	زخمی	۱۴۶	شگفتہ
۶۰	ثابت (شجاعت علی)	۸۹	دردمند	۱۱۸	زار	۱۴۷	شوق
۶۱	ثابت (امالت خان)	۹۰	دوست	۱۱۹	زار	۱۴۸	شوق (مرزا جوہر)
۶۲	ثابت (ثابت علی)	۹۱	دانا	۱۲۰	سراج	۱۴۹	شکیب
۶۳	نشر	۹۲	دل	۱۲۱	سلام	۱۵۰	سور
۶۴	جوہر	۹۳	ذکا	۱۲۲	سید (یادگار علی)	۱۵۱	صواب
۶۵	جنون (شاہ غلام مصطفیٰ)	۹۴	ذوق (آسلا م)	۱۲۳	سید (راحم علی)	۱۵۲	صوفی

۱۵۳	صادق (جعفر علی)	۱۸۲	عاشق (مرزا بجوی)	۲۱۱	فرد	۲۲۰	گوہر
۱۵۴	صادق (صادق علی)	۱۸۳	عشق	۲۱۲	فغان	۲۲۱	گریاں
۱۵۵	صادق	۱۸۴	عیشی	۲۱۳	فائق	۲۲۲	لگنت
۱۵۶	صابر	۱۸۵	عیاش	۲۱۴	فارغ	۲۲۳	مفتون (غلام مرتضیٰ)
۱۵۷	صفدر	۱۸۶	عیشی	۲۱۵	فریاد	۲۲۴	مہدی (مہدی علی)
۱۵۸	صاحبقران	۱۸۷	عاصی	۲۱۶	فریاد (مرزا معل)	۲۲۵	مہدی
۱۵۹	صنعت	۱۸۸	عدل	۲۱۷	فانی	۲۲۶	مائیل (ہدایت علی)
۱۶۰	صدر	۱۸۹	عاجز	۲۱۸	فاطر	۲۲۷	مائیل
۱۶۱	ضاحک	۱۹۰	عزیز	۲۱۹	فردغی	۲۲۸	مائیل (مدد علی)
۱۶۲	ضمیر	۱۹۱	عسکری	۲۲۰	فخر	۲۲۹	مجدوح
۱۶۳	ضبط	۱۹۲	عارف	۲۲۱	فریاد	۲۵۰	مرزا (احترام الدین)
۱۶۴	طیباں	۱۹۳	عاکم	۲۲۲	نصیح	۲۵۱	مرزا (آغا مرزا)
۱۶۵	طالع	۱۹۴	عسرت	۲۲۳	فصاحت	۲۵۲	مشتاق (میر حسن)
۱۶۶	طرب	۱۹۵	عاصم	۲۲۴	قربان	۲۵۳	مشتاق (مرزا ابراہیم بیگ)
۱۶۷	طالب (کشتیری بندت)	۱۹۶	عظمت	۲۲۵	قلندر	۲۵۴	منتظر
۱۶۸	طالب (الرداد)	۱۹۷	عشرتی	۲۲۶	قلاش	۲۵۵	مجنون
۱۶۹	ظاہر	۱۹۸	مصنوب	۲۲۷	قاصر	۲۵۶	محسن (محمد محسن)
۱۷۰	ظہور (شوشنگ)	۱۹۹	عرباں	۲۲۸	قادر	۲۵۷	مخلص
۱۷۱	ظہور (ظہور علی)	۲۰۰	غانی	۲۲۹	قمر	۲۵۸	مستند
۱۷۲	ظہور (ظہور احمد)	۲۰۱	غیور	۲۳۰	قمر (قمر الدین احمد)	۲۵۹	ممتاز
۱۷۳	ظریف	۲۰۲	غنی	۲۳۱	قوت	۲۶۰	مقبول
۱۷۴	عاشق (منظفر علی)	۲۰۳	غفلت	۲۳۲	قربت	۲۶۱	مذہب
۱۷۵	عاشق (منظفر علی)	۲۰۴	فرحت (اکبر شاہ)	۲۳۳	کرم	۲۶۲	منہوم
۱۷۶	عاشق (اعظم خاں)	۲۰۵	فرحت (فرحت اللہ)	۲۳۴	کرامت	۲۶۳	مہدی (شیخ عت جنگ)
۱۷۷	عاشق (ہدایت علی)	۲۰۶	فرحت	۲۳۵	کوثر	۲۶۴	مصحفی
۱۷۸	عاشق (سد علی)	۲۰۷	فراق	۲۳۶	کافر	۲۶۵	ماہر
۱۷۹	عاشق (غیاث الدین)	۲۰۸	فرخ (فتح علی)	۲۳۷	کیوان	۲۶۶	مفلس
۱۸۰	عاشق (آغا محمد)	۲۰۹	فرخ	۲۳۸	گلشن	۲۶۷	مختار
۱۸۱	عشق	۲۱۰	فدا	۲۳۹	گہر	۲۶۸	مفتون (صفی الدین)

۲۹۹	منظف	۲۸۳	محسن	۲۹۷	ناداں	۳۱۱	وزیر
۲۷۰	منحور	۲۸۴	نزدہت	۲۹۸	ناسخ	۳۱۲	وسعت
۲۷۱	مسرت	۲۸۵	نامی (بخش اللہ)	۲۹۹	نصیر	۳۱۳	واحد
۲۷۲	موجی	۲۸۶	نگاہ	۳۰۰	نیاز	۳۱۴	دامق
۲۷۳	مخلوق	۲۸۷	ناصر (مرزا میر)	۳۰۱	نواز شش	۳۱۵	دفا
۲۷۴	مہر	۲۸۸	نصرت	۳۰۲	نظر	۳۱۶	ہنر
۲۷۵	مست	۲۸۹	ناصر (سعادت خان)	۳۰۳	وحشت	۳۱۷	ہوس
۲۷۶	مسرور	۲۹۰	بزار (محمد اکرم)	۳۰۴	واہب	۳۱۸	ہمد
۲۷۷	مہجور	۲۹۱	بزار (قاسم علی)	۳۰۵	وارفتہ	۳۱۹	ہلال
۲۷۸	مہدی (مہدی علی بناری)	۲۹۲	نالاں (محمد وارث)	۳۰۶	ولی (ولی محمد)	۳۲۰	ہاتف
۲۷۹	منظف	۲۹۳	نالاں (محمد جان)	۳۰۷	ولی (مرزا محمد علی)	۳۲۱	ہشیار
۲۸۰	مشہور	۲۹۴	نامی (مرزا منگل)	۳۰۸	وارث	۳۲۲	یاس
۲۸۱	مفتون (نصیح الدین)	۲۹۵	نجف	۳۰۹	وحشی (میر وحشی)	۳۲۳	یار
۲۸۲	منیر	۲۹۶	نجف	۳۱۰	وحشی (کرم علی)

انتقادیات

مولانا نیاز فتحپوری کے معرکتہ آلا ادبی، تحقیقی اور تنقیدی مقالات کا مجموعہ جن کی نظیر نہیں ملتی۔
 اردو زبان، اردو شاعری، غزل گوئی کی رفتار ترقی اور ہر بڑے شاعر کا مرتبہ متعین کرنے کے لئے اس
 کتاب کا مطالعہ نہایت ضروری ہے۔ یہ کتاب اس اہمیت کی بنا پر پاکستان کے کالجوں
 اور یونیورسٹی کے اعلیٰ امتحانات میں شامل ہے۔ قیمت: چار روپے ۵۰ پیسے

ادارہ ادب عالیہ - نگار پاکستان - ۳۲ گارڈن مارکیٹ

کراچی ۳

مجموعہ نغز

مصنف | میر قدرت اللہ قاسم - انشاء، مصحفی اور جرات کے معاصرین میں تھے۔ عظیم بیگ دانشا کے معرکہ میں قاسم عظیم کے بھنو تھے۔ شاعر کی حیثیت سے ان کا مرتبہ بلند نہ ہی لیکن ان کے علم و فضل میں شبہ نہیں کیا جاسکتا۔ تذکرہ لکھنے سے پہلے ایک ضخیم دیوان تین ہزار اشعار کی ایک نظم "معراج نامہ اور شیخ عبدالقادر جیلانی کے حالات و کرامات کے متعلق شاہنامہ کے طرز پر پانچ ہزار اشعار کی ایک ثانوی مکمل کرچکے تھے لیکن ان کے علمی و ادبی کاموں میں صرف "مجموعہ نغز" کو اہمیت حاصل ہے اور آج ادب کی تاریخ میں اسی تذکرے کی بدولت ان کا نام زندہ ہے۔

عہد تصنیف و طباعت | مجموعہ نغز ۱۲۳۱ھ میں مکمل ہوا۔ اس کا ایک قلمی نسخہ محمد حسین آزاد کی کتابوں کے ساتھ پنجاب یونیورسٹی کے کتب خانے میں موجود ہے۔ حافظ محمود شیرانی کی تحقیق کے مطابق یہ نسخہ قدیم ترین ہے اور خود مصنف کے ہاتھ کا لکھا ہوا ہے۔ شیرانی نے اس نسخہ پر بھروسہ نہیں کیا بلکہ انڈیا آفس لندن کے نسخے کی نقل منگوائی اور دونوں کے مقابلے کے بعد اس تذکرے کو ترتیب دیا۔ طویل مقدمے کے ساتھ یہ تذکرہ ۱۹۳۳ء میں پنجاب یونیورسٹی سے شائع ہو چکا ہے اور یہی اس وقت میرے سامنے ہے۔

خصوصیات | تذکرہ فارسی میں ہے اور عیار الشعراء عمدہ منقحہ کے بعد قدیم تذکروں میں یہ سب سے زیادہ ضخیم ہے۔ اس میں تقریباً سات سو شعراء کا ذکر آیا ہے۔ شعرا کے حالات میں اگرچہ تفصیل سے کام نہیں لیا گیا، لیکن کلام کے امتحانات خاصے طویل ہیں اور شعرا کے رنگ سخن کو سمجھنے میں مدد دیتے ہیں۔

اس میں قدیم دکنی شعراء سے لے کر شاہ عالم ثانی کے عہد تک کے شاعروں کا ذکر لکھا گیا ہے۔ چونکہ اپنے دور کے شاعروں سے مصنف کو ذاتی واقفیت تھی۔ اس لئے اکثر واقعات و حالات قابل اعتبار ہیں۔

محمد حسین آزاد کی آب حیات کا اصل ماخذ یہی تذکرہ ہے۔ چنانچہ آب حیات کے مندرجات میں :-

(۱) دلی اور ناصر علی کے درمیان شاعرانہ تعلقی کا قلعہ -

(۲) شاہ مبارک آباد کے حالات و اشعار -

(۳) شرف الدین مضمون کا حال اور کلام -

(۴) آرزو کا کلام اور ان کی بدیہ گوئی -

(۵) سودا کے شعر کو حدیث قدسی کہنا -

(۶) میر میرزا کے سلسلے میں ایک کے دریا در سے کوہنر بتانا -

(۷) سودا کا لطیفہ قائم علی امیدوار کے ساتھ۔

(۸) بقا اللہ خاں بقا کے حالات -

(۹) میر صاحب کی بددماغی اور تنگ مزاجی کا تذکرہ

(۱۰) ولی کے متعلق "شاعریت از شیطان مشہور تر" کا حکم لگانا۔

(۱۱) محمد امان نثار کے حالات -

(۱۲) جرأت کے ابتدائی حالات اور مرزا محمد تقی خاں ترقی کے مشاعرے میں دھوم دھام سے غزل پڑھنا۔

(۱۳) میر حسن کے بہت سے حالات

(۱۴) ماسار اللہ خاں کے پورے حالات -

(۱۵) انشاد اور عظیم بیگ کا معرکہ

اس قسم کی بہت سی راویں اور اقوال جو آب حیات میں ملتے ہیں اور آزاد سے منسوب ہیں۔ اس تذکرے سے ماخوذ ہیں۔ یہ الگ بات ہے کہ آزاد نے اکثر اپنے ماخذ کا سراغ نہیں دیا۔ اس میں جن شاعروں کا ذکر آیا ہے ان کی تفصیل یہ ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص	نمبر شمار	تخلص	نمبر شمار	تخلص	نمبر شمار	تخلص
۱	آفتاب	۱۵	اٹل	۲۹	اسعد	۴۳	الم
۲	آبرود	۱۶	اثر	۳۰	أسد	۴۴	السام
۳	آرزو	۱۷	احمد	۳۱	امیر	۴۵	امید
۴	آرام	۱۸	احمد	۳۲	اشرف	۴۶	امیر
۵	آرام	۱۹	احمد	۳۳	اشتیاق	۴۷	امیر
۶	آرام	۲۰	احمد	۳۴	اصغر	۴۸	امجد
۷	آزاد	۲۱	احسن	۳۵	اصغر	۴۹	امین
۸	آشنا	۲۲	احسن	۳۶	اظہر	۵۰	امین
۹	آشفہ	۲۳	احسن	۳۷	اعظم	۵۱	امین
۱۰	آشفہ	۲۴	احسان	۳۸	افسوس	۵۲	انسان
۱۱	آصف	۲۵	احقر	۳۹	افسوس	۵۳	انیس
۱۲	آفاق	۲۶	اختر	۴۰	افسر	۵۴	انجام
۱۳	آفرین	۲۷	ارمان	۴۱	اکبر	۵۵	انشاء
۱۴	آکاد	۲۸	ارمان	۴۲	اکبر	۵۶	انور

۵۷	اولیسی	۸۶	بیباک	۱۱۵	ثابت	۱۴۴	حالی
۵۸	ادبائش	۸۷	بیتاب	۱۱۶	ثابت	۱۴۵	حب
۵۹	ایمان	۸۸	بیتاب	۱۱۷	ثاقب	۱۴۶	حجام
۶۰	ایما	۸۹	بیکس	۱۱۸	ثاقب	۱۴۷	حزین
۶۱	باقر	۹۰	بیکس	۱۱۹	ثروت	۱۴۸	حزین
۶۲	پاک باز	۹۱	بیجاں	۱۲۰	شمار	۱۴۹	حسن
۶۳	بیر علی	۹۲	پیام	۱۲۱	جان	۱۵۰	حسن
۶۴	بخشتی	۹۳	پیام	۱۲۲	جذب	۱۵۱	حسن
۶۵	برق	۹۴	تاباں	۱۲۳	جراح	۱۵۲	حسینی
۶۶	برشتہ	۹۵	تائب	۱۲۴	جرات	۱۵۳	حسرت
۶۷	برکت	۹۶	تجلی	۱۲۵	جرات	۱۵۴	حسرت
۶۸	پردانہ	۹۷	تجلی	۱۲۶	جعفر	۱۵۵	حشمت
۶۹	پردانہ	۹۸	تجلی	۱۲۷	جعفر	۱۵۶	حشمت
۷۰	بسم	۹۹	تخیر	۱۲۸	جعفری	۱۵۷	حضور
۷۱	بسم	۱۰۰	ترقی	۱۲۹	جلال	۱۵۸	حفیظ
۷۲	بشیر	۱۰۱	تسکین	۱۳۰	جنون	۱۵۹	حقیر
۷۳	بقا	۱۰۲	تسکین	۱۳۱	جنون	۱۶۰	حقیقت
۷۴	پنچھا	۱۰۳	تسلی	۱۳۲	جنون	۱۶۱	حکیم
۷۵	بجبت	۱۰۴	تصور	۱۳۳	جنڈا	۱۶۲	حکیم
۷۶	بھید	۱۰۵	تعشق	۱۳۴	جولان	۱۶۳	حمزہ
۷۷	بہادر	۱۰۶	تقی	۱۳۵	جوش	۱۶۴	حیران
۷۸	بہادر	۱۰۷	تمنا	۱۳۶	جوہری	۱۶۵	حیران
۷۹	بہار	۱۰۸	تمنا	۱۳۷	جوان	۱۶۶	حیدر
۸۰	بیدل	۱۰۹	تمکین	۱۳۸	جوان	۱۶۷	حیدر
۸۱	بیدار	۱۱۰	تمکین	۱۳۹	جہاندار	۱۶۸	حیا
۸۲	بیان	۱۱۱	تنہا	۱۴۰	جہنم لال	۱۶۹	حیرت
۸۳	بیخود	۱۱۲	تنہا	۱۴۱	جھنا	۱۷۰	حیف
۸۴	بیہوش	۱۱۳	تنہا	۱۴۲	جنیابگم صاحبہ	۱۷۱	خاکسار
۸۵	بیقرار	۱۱۴	ثابت	۱۴۳	حاتم	۱۷۲	خاک

شاہ	۲۴۰	سپاہی	۲۳۱	زاغیب	۲۰۲	خان	۱۷۳
شاہ	۲۴۱	سپاہی	۲۳۲	راز	۲۰۳	خادم	۱۷۴
شاد	۲۴۲	سجاد	۲۳۳	راجہ	۲۰۴	خسرو	۱۷۵
شادان	۲۴۳	سحر	۲۳۴	رجب	۲۰۵	ختہ	۱۷۶
شادان	۲۴۴	سخن	۲۳۵	رسوا	۲۰۶	ختہ	۱۷۷
شائق	۲۴۵	سخنور	۲۳۶	رضی	۲۰۷	خلق	۱۷۸
شائق	۲۴۶	سر سبز	۲۳۷	رضا	۲۰۸	خلیق	۱۷۹
شائق	۲۴۷	سراج	۲۳۸	رضا	۲۰۹	خوش رس	۱۸۰
شرف	۲۴۸	سرشار	۲۳۹	رضا	۲۱۰	خیال	۱۸۱
شرف	۲۴۹	سرور	۲۴۰	رضا	۲۱۱	دانا	۱۸۲
شرر	۲۵۰	سرور	۲۴۱	رضا	۲۱۲	در در	۱۸۳
شرر	۲۵۱	سعدی	۲۴۲	رغبت	۲۱۳	در در	۱۸۴
شرافت	۲۵۲	سعادت	۲۴۳	رفافت	۲۱۴	در دمنہ	۱۸۵
شریف	۲۵۳	سکندر	۲۴۴	رفیق	۲۱۵	در دیش	۱۸۶
شریف	۲۵۴	سلیمان	۲۴۵	رقت	۲۱۶	دل	۱۸۷
شعور	۲۵۵	سلطان	۲۴۶	رند	۲۱۷	دل	۱۸۸
شجاع	۲۵۶	سلطان	۲۴۷	رنج	۲۱۸	دلبر	۱۸۹
شفیع	۲۵۷	سلام	۲۴۸	رنگین	۲۱۹	دلسوز	۱۹۰
شفیق	۲۵۸	سودا	۲۴۹	رنگین	۲۲۰	دلہن بیگم	۱۹۱
شکوہ	۲۵۹	سوز	۲۵۰	رنگین	۲۲۱	دیوانہ	۱۹۲
شکیبا	۲۶۰	سوزاں	۲۵۱	ردنق	۲۲۲	ذره	۱۹۳
شگفتہ	۲۶۱	سوزاں	۲۵۲	زار	۲۲۳	ذره	۱۹۴
شگفتہ	۲۶۲	سید	۲۵۳	زار	۲۲۴	ڈکا	۱۹۵
شگفتہ	۲۶۳	سید	۲۵۴	زار	۲۲۵	ذکی	۱۹۶
شمس	۲۶۴	سید	۲۵۵	زمان	۲۲۶	ذکی	۱۹۷
شوکت	۲۶۵	سیادت	۲۵۶	زور	۲۲۷	ذوقی	۱۹۸
شوق	۲۶۶	سیف	۲۵۷	سامی	۲۲۸	راقم	۱۹۹
شوق	۲۶۷	شاعر	۲۵۸	ساکل	۲۲۹	راقم	۲۰۰
شوق	۲۶۸	شاہر	۲۵۹	سبقت	۲۳۰	رافت	۲۰۱

۲۸۹	شوق	۳۱۸	طالب	۳۴۷	عظمت	۳۷۶	فراغ
۲۹۰	شوق	۳۱۹	طیش	۳۴۸	علی	۳۷۷	فردغ
۲۹۱	شوق	۳۲۰	طفل	۳۴۹	علی	۳۷۸	فردغ
۲۹۲	شور	۳۲۱	ظاہر	۳۵۰	عمدہ	۳۷۹	فرحت
۲۹۳	شورش	۳۲۲	ظریف	۳۵۱	عنایت	۳۸۰	فرقت
۲۹۴	شہرت	۳۲۳	ظفر	۳۵۲	عیال	۳۸۱	فراقی
۲۹۵	شہوت	۳۲۴	عاصم	۳۵۳	عیش	۳۸۲	فراق
۲۹۶	شیدا	۳۲۵	عاشمی	۳۵۴	عیاش	۳۸۳	فراق
۲۹۷	شیدا	۳۲۶	عارف	۳۵۵	عیاش	۳۸۴	فغان
۲۹۸	شیفتہ	۳۲۷	عاشق	۳۵۶	غالب	۳۸۵	فقیر
۲۹۹	صانع	۳۲۸	عاشق	۳۵۷	غافل	۳۸۶	فقیر
۳۰۰	صادق	۳۲۹	عاشق	۳۵۸	غریب	۳۸۷	فقیر
۳۰۱	صادق	۳۳۰	عاشق	۳۵۹	غریب	۳۸۸	فکار
۳۰۲	صادق	۳۳۱	عاقل	۳۶۰	غریب	۳۸۹	فیض
۳۰۳	صادق	۳۳۲	عاجز	۳۶۱	غضنفر	۳۹۰	فیاض
۳۰۴	صادق	۳۳۳	عاجز	۳۶۲	غلام	۳۹۱	قائم
۳۰۵	صاحب	۳۳۴	عزیز	۳۶۳	غلامی	۳۹۲	قائم
۳۰۶	صاحبقران	۳۳۵	عزیز	۳۶۴	غملین	۳۹۳	قاصی
۳۰۷	صبا	۳۳۶	عزیز	۳۶۵	غمنوار	۳۹۴	قاصر
۳۰۸	صبا	۳۳۷	عزیز	۳۶۶	فارغ	۳۹۵	قاسم
۳۰۹	صفدر	۳۳۸	عزیز	۳۶۷	فدا	۳۹۶	قدرت
۳۱۰	صفدری	۳۳۹	عشق	۳۶۸	فدا	۳۹۷	قدرت
۳۱۱	ضبط	۳۴۰	عشق	۳۶۹	فدا	۳۹۸	قدرت
۳۱۲	ضمیر	۳۴۱	عشق	۳۷۰	فدا	۳۹۹	قرار
۳۱۳	ضمیر	۳۴۲	عشرت	۳۷۱	فدوی	۴۰۰	قربان
۳۱۴	ضیاء	۳۴۳	عطا	۳۷۲	فدوی	۴۰۱	قربان
۳۱۵	ضیاء	۳۴۴	عظیم	۳۷۳	فدوی	۴۰۲	قسمت
۳۱۶	طالب	۳۴۵	عظیم	۳۷۴	فدوی	۴۰۳	قلند
۳۱۷	طالب	۳۴۶	عظیم	۳۷۵	فدوی	۴۰۴	قیس

۴۹۳	منور	۴۳۷	محبت	۴۰۵	کافر
۴۹۴	منشی	۴۳۵	محب	۴۰۶	کاظم
۴۹۵	منشی	۴۳۶	محنت	۴۰۷	کبیر
۴۹۶	منعم	۴۳۷	محمد	۴۰۸	کرامت
۴۹۷	منعم	۴۳۸	محسن	۴۰۹	گرم
۴۹۸	موزوں	۴۳۹	محزون	۴۱۰	گریاں
۴۹۹	موزوں	۴۴۰	محشر	۴۱۱	گریاں
۵۰۰	موزوں	۴۴۱	محترم	۴۱۲	گریاں
۵۰۱	مہجور	۴۴۲	مخلص	۴۱۳	گرفتار
۵۰۲	مہلت	۴۴۳	مخلص	۴۱۴	کلیم
۵۰۳	مہاج	۴۴۴	مختار	۴۱۵	کمال
۵۰۴	میر	۴۴۵	مرید	۴۱۶	کمترین
۵۰۵	میرن	۴۴۶	مرہون	۴۱۷	گناہیگم
۵۰۶	میرن	۴۴۷	مرزا	۴۱۸	کوچک
۵۰۷	ناجی	۴۴۸	مرزا	۴۱۹	کینی
۵۰۸	نامی	۴۴۹	مرزا	۴۲۰	لطف
۵۰۹	نامی	۴۵۰	مرزا	۴۲۱	لطیف
۵۱۰	نامی	۴۵۱	مروت	۴۲۲	لطیف
۵۱۱	نالان	۴۵۲	مزل	۴۲۳	مائل
۵۱۲	نادر	۴۵۳	مسافر	۴۲۴	مائل
۵۱۳	نادر	۴۵۴	مسرت	۴۲۵	ماہر
۵۱۴	نثار	۴۵۵	مسرت	۴۲۶	مبتج
۵۱۵	نثار	۴۵۶	مستند	۴۲۷	مبتی
۵۱۶	نجات	۴۵۷	سیج	۴۲۸	مہذب
۵۱۷	ندیم	۴۵۸	سیج	۴۲۹	مجنون
۵۱۸	ندیم	۴۵۹	سیج	۴۳۰	مجرم
۵۱۹	ندرت	۴۶۰	مسکین	۴۳۱	مجرم
۵۲۰	نزدہت	۴۶۱	مشتاق	۴۳۲	مجبور
۵۲۱	نسیم	۴۶۲	مشتاق	۴۳۳	محبت
۴۳۳	مصدر	۴۳۴	مصحفی	۴۳۵	مصحفی
۴۳۶	مصطر	۴۳۷	مصطر	۴۳۸	مصطر
۴۳۹	مصطر	۴۳۹	مصطر	۴۴۰	مصطر
۴۴۱	مصطر	۴۴۱	مصطر	۴۴۲	مصطر
۴۴۳	مصطر	۴۴۳	مصطر	۴۴۴	مصطر
۴۴۵	مصطر	۴۴۵	مصطر	۴۴۷	مصطر
۴۴۸	مصطر	۴۴۸	مصطر	۴۴۹	مصطر
۴۵۰	مصطر	۴۵۰	مصطر	۴۵۱	مصطر
۴۵۱	مصطر	۴۵۱	مصطر	۴۵۲	مصطر
۴۵۲	مصطر	۴۵۲	مصطر	۴۵۳	مصطر
۴۵۳	مصطر	۴۵۳	مصطر	۴۵۴	مصطر
۴۵۴	مصطر	۴۵۴	مصطر	۴۵۵	مصطر
۴۵۵	مصطر	۴۵۵	مصطر	۴۵۶	مصطر
۴۵۶	مصطر	۴۵۶	مصطر	۴۵۷	مصطر
۴۵۷	مصطر	۴۵۷	مصطر	۴۵۸	مصطر
۴۵۸	مصطر	۴۵۸	مصطر	۴۵۹	مصطر
۴۵۹	مصطر	۴۵۹	مصطر	۴۶۰	مصطر
۴۶۰	مصطر	۴۶۰	مصطر	۴۶۱	مصطر
۴۶۱	مصطر	۴۶۱	مصطر	۴۶۲	مصطر
۴۶۲	مصطر	۴۶۲	مصطر	۴۶۳	مصطر

۵۲۲	نشاط	۵۵۱	پاشمی	۵۸۰	اشرف	۶۰۹	دل
۵۲۳	نصیر	۵۵۲	پاتف	۵۸۱	اظہر	۶۱۰	دل
۵۲۴	نصیر	۵۵۳	ہدایت	۵۸۲	امید	۶۱۱	ذوق
۵۲۵	نصرت	۵۵۴	ہرچند	۵۸۳	امین	۶۱۲	رجا
۵۲۶	نظام	۵۵۵	ہمت	۵۸۴	امیر	۶۱۳	رحمان
۵۲۷	نظامی	۵۵۶	ہم رنگ	۵۸۵	انور	۶۱۴	رحیم
۵۲۸	نظیر	۵۵۷	ہنر	۵۸۶	ابر	۶۱۵	رسوا
۵۲۹	نظیر	۵۵۸	ہوش	۵۸۷	برق	۶۱۶	رسا
۵۳۰	نعمیم	۵۵۹	یاد	۵۸۸	بیجان	۶۱۷	رضا
۵۳۱	نگراں	۵۶۰	یکجی	۵۸۹	بینوا	۶۱۸	رضا
۵۳۲	نوا	۵۶۱	یعقوب	۵۹۰	بیتاب	۶۱۹	روشن
۵۳۳	نیاز	۵۶۲	یقین	۵۹۱	بیتاب	۶۲۰	زماں
۵۳۴	نیاز	۵۶۳	یک رنگ	۵۹۲	بیتاب	۶۲۱	سبحان
۵۳۵	نیاز	۵۶۴	یک رنگ	۵۹۳	ملا شیر	۶۲۲	سپاہی
۵۳۶	واقف	۵۶۵	یکدل	۵۹۴	تمنا	۶۲۳	سطن
۵۳۷	وارث	۵۶۶	یوسف	۵۹۵	تھانی مری	۶۲۴	سرور
۵۳۸	والہ	۵۶۷	آزاد	۵۹۶	جعفری	۶۲۵	سلیمان
۵۳۹	والہ	۵۶۸	آشنا	۵۹۷	جلال	۶۲۶	شوق
۵۴۰	داصل	۵۶۹	آشنا	۵۹۸	جوشش	۶۲۷	شہید
۵۴۱	وجہہ	۵۷۰	آشنا	۵۹۹	جوشش	۶۲۸	شہدا
۵۴۲	دعشت	۵۷۱	آشنا	۶۰۰	جوہر	۶۲۹	شہرت
۵۴۳	وصال	۵۷۲	آگاہ	۶۰۱	جہانگیر	۶۳۰	شہرت
۵۴۴	وفا	۵۷۳	احمد	۶۰۲	حامد باری	۶۳۱	صبا
۵۴۵	دلی	۵۷۴	احمد	۶۰۳	حمایت	۶۳۲	صبر
۵۴۶	ولا	۵۷۵	احمد	۶۰۴	حیدر	۶۳۳	صدق
۵۴۷	ولایت	۵۷۶	احسن	۶۰۵	حیرت	۶۳۴	صفا
۵۴۸	دہم	۵۷۷	احسان	۶۰۶	خاص	۶۳۵	صفدری
۵۴۹	ہادی	۵۷۸	افگر	۶۰۷	خیال	۶۳۶	ظہور
۵۵۰	پاشمی	۵۷۹	اسد	۶۰۸	دارا	۶۳۷	عابد

دیوانِ جہاں

مصنف | بیٹی نرائن - بیٹی نرائن کے والد کا نام جہاں راجہ لکشمی نرائن تھا۔ جو دراصل نواح لاہور کے باشندے تھے۔ بیٹی نرائن معاشی پریشانیوں سے مجبور ہو کر کلکتہ گئے، وہاں بھی کئی سال بے روزگار رہے لیکن جیسا کہ منظوم دیباچہ میں خود انھوں نے ظاہر کیا ہے۔ منشی حیدر بخش سے ان کی ملاقات ہوئی۔ حیدر بخش کے توسط سے ان کی رسائی مشہور شاعر ماس روپک سے ہوئی۔ روپک نے انھیں کسی خدمت پر مامور کر دیا اور بیٹی نرائن نے انھیں کے ایما پر اردو شعر کا یہ تذکرہ مرتب کیا۔

عہد تصنیف و طباعت | تذکرے کے آخر میں اس کے اتمام کا سال ۱۸۱۲ء دیا ہوا ہے۔ کلیم الدین احمد نے دیوان جہاں کے دیباچہ میں کریم الدین کے حوالے سے اس کا سال تصنیف ۱۸۱۲ء بتایا ہے جو غلط ہے۔ ۱۹۵۹ء میں کلیم الدین احمد نے اسے "کرنٹ اسٹیڈیز" کے خاص نمبر کی حیثیت سے مطبع لیتھو پریس رمنہ روڈ پٹنہ سے شائع کر دیا۔ اس کا قلمی نسخہ ایشیاٹک سوسائٹی کلکتہ میں محفوظ ہے۔

خصوصیات | تذکرہ اردو میں ہے اور ماس روپک کے ایما پر مرتب کیا گیا ہے۔ دوسرے تذکروں کے برعکس اس کا دیباچہ منظوم ہے۔ پہلے سات اشعار حمد کے ہیں۔ اس کے بعد سبب تالیف اور روپک صاحب کی مدح ہے اس دیباچہ سے یہ بھی پتہ چلتا ہے کہ دیوانِ جہاں سے پہلے انھوں نے چار گلشن کے نام سے قصہ چہار درویش کو بھی اردو میں لکھا تھا۔ اس کا ذکر فورٹ ولیم کالج کی رپورٹوں میں موجود ہے۔

دیوانِ جہاں کو تذکرہ نہیں بلکہ مجموعہ اشعار کہنا چاہئے۔ اس لئے کہ مولف کی ساری توجہ اشعار فراہم کرنے پر رہی ہے۔ جیسا کہ خود لکھتے ہیں۔

تلاش و سعی تب کر کے فراواں
جو ہیں اس عصر میں باہم سخندان
انھوں کے جمع کر اشعار یکسر
سوا ان کے جو تھے نامی سخنور
انھوں کی بھی غزل اور شعر لکھے
یہ ترتیب دباؤں جمع کر کے
خدا کے فضل سے ہے اس کو انجام
میں دیوانِ جہاں اس کا رکھا نام

حالات زندگی اس درجہ مختصر ہیں کہ دو تین سطروں سے زیادہ کسی پر نہیں لکھی گئیں، اکثر صرف نام اور تخلص یا صرف تخلص درج کر کے اشعار کا انتخاب دے دیا گیا ہے۔ اپنی نوعیت کا یہ پہلا تذکرہ ہے جس میں اردو شعرا کا کلام تلاش و محنت سے جمع کیا گیا ہے۔ بعد کے تذکرہ نگاروں نے اکثر اس تذکرے سے اشعار لئے ہیں خصوصاً اشر نگر اور کارسان دتاسی نے اس سے فائدہ اٹھایا ہے۔

شعرا کا ذکر بلحاظ حررت بھی کیا گیا ہے اور کلام کے انتخاب میں خاصی طوالت سے کام لیا گیا ہے۔ چنانچہ اس میں بہت سے

ایسے شاعروں کا کلام دیکھنے میں آجاتا ہے جن کا کلام نایاب ہے۔ تذکرے کے آخر میں مختلف شعرا کی رباعیات درج ہیں۔ اس کے علاوہ فردیات و "مطلعات" کے عنوان سے بھی مختلف شاعروں کے بہت سے اشعار دئے ہیں آخر میں کلکتہ کے ایک مشاعرہ کی طرحی غزلیں ہیں۔ اور شاعرے میں شرکت کرنے والے شاعروں کا مختصر تذکرہ۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آفتاب	۲۴	تسلی ٹیکارام	۲۴	شاہ عالم بادشاہ
۲	آصف	۲۵	شنا	۲۵	آصف الدولہ
۳	آبرو	۲۶	جہاندار جہاندار شاہ	۲۶	مبارک شاہ
۴	اثر	۲۷	جواں میر کاظم علی	۲۷	میر محمد
۵	امیر	۲۸	جعفر میر جعفر	۲۸	محمد یار خاں
۶	امجد	۲۹	جرات یحییٰ امان قلندر بخش	۲۹	مولوی امجد
۷	احسن	۳۰	حسن غلام حسین	۳۰	مرزا احسن علی
۸	آشفہ	۳۱	حیران میر حیدر علی	۳۱	رضا قلی
۹	ایمان	۳۲	حسرت جعفر علی	۳۲	-
۱۰	افسوس	۳۳	حزین ابوالخیر	۳۳	شیر علی
۱۱	انشا	۳۴	حیف	۳۴	انشاء اللہ
۱۲	اظفری	۳۵	حیدری حیدر بخش	۳۵	میر ظہیر الدین
۱۳	امید	۳۶	حاتم	۳۶	امید علی
۱۴	اکبر	۳۷	خدمت فرحت علی	۳۷	بکچو
۱۵	بیدار	۳۸	خاکسار شاہ خاکسار	۳۸	میر محمد علی
۱۶	بیمار	۳۹	خلیق	۳۹	-
۱۷	بہیاک	۴۰	درد خواجہ میر درد	۴۰	نجف علی
۱۸	بقا	۴۱	دل محمد عابد	۴۱	بقا اللہ
۱۹	برق	۴۲	دایم دایم علی	۴۲	-
۲۰	پردانہ	۴۳	ذوقی	۴۳	جسونت سنگھ
۲۱	شجاعت	۴۴	رضا	۴۴	میاں حاجی میر تقی میر
۲۲	تاباں	۴۵	روح الامین	۴۵	عبدالحی
۲۳	تنہا	۴۶	رفیق عظیم آبادی	۴۶	محمد عیسیٰ
		۴۷	ردوق		
		۴۸	رسوا		
		۴۹	راسخ طالب حسین		
		۵۰	رند کھیم نرائن		
		۵۱	زار میر جیون		
		۵۲	سلیمان سلیمان شکوہ		
		۵۳	سکندر		
		۵۴	سایہ سلیم		
		۵۵	سراج اورنگ آبادی		
		۵۶	سلطان		
		۵۷	سودا میرزا رفیع		
		۵۸	سوز محمد میر		
		۵۹	شاد اللہ یار بیگ		
		۶۰	شایق		
		۶۱	شیدا امانت اللہ		
		۶۲	شہرت افتخار الدین خاں		
		۶۳	صفدری		
		۶۴	صیا ضیاء الدین		
		۶۵	طیش محمد اسماعیل		
		۶۶	ظاہر خواجہ محمد خاں		
		۶۷	عظیم		
		۶۸	عاشق برہان علی		
		۶۹	عاشق میر یحییٰ		

غضنفر	غضنفر علی خاں	۸۸	کامل	منت	۱۰۶	قمر الدین
غیرت	-	۸۹	گرم	میر	۱۰۷	میر تقی میر
غالب	طالب جنگ	۹۰	لطیف	ممنون	۱۰۸	نظام الدین
غم	-	۹۱	محبوب	مصطفیٰ	۱۰۹	غلام ہمدانی
فراق	ثناء اللہ خاں	۹۲	محبت	منظور	۱۱۰	نور الاسلام
فیض	میر فیض علی	۹۳	مست	نزار	۱۱۱	-
فناں	اشرف علی	۹۴	مہربان	نثار	۱۱۲	عبدالرسول
فناں	شمس الدین	۹۵	مسکین	نیاز	۱۱۳	محمد امان
فرحت	آصف بیگ	۹۶	منظر	نالاں	۱۱۴	میاں عسکری
فدا	امام الدین	۹۷	مستند	ناصر	۱۱۵	ناصر علی
فدوی	محمد محسن	۹۸	محبت	ولی	۱۱۶	میرزا محمد ولی
فدوی	مرزائی عرف مرزا بچو	۹۹	مجنون	وزیر	۱۱۷	وزیر علی خاں
قیمت	شمس الدولہ	۱۰۰	منشی	والی	۱۱۸	منشی محمد والی
قائم	-	۱۰۱	مفتون	دلا	۱۱۹	مرزا لطف علی عرف منظر
قدرت	قدرت اللہ	۱۰۲	منظر	ہوس	۱۲۰	مرزا خاں
قلندر	-	۱۰۳	منظر	ہادی	۱۲۱	میر جواد
قاسم	ابوالقاسم خاں	۱۰۴	مرہون	ہاشمی	۱۲۲	میر ہاشمی
کمال	کمال الدین حسین	۱۰۵	محرر	یقین	۱۲۳	انعام اللہ خاں

اس کے علاوہ اس تذکرے کے آخر میں کلکتے کے ایک طرحی مناعہ میں شرکت کرنے والے حرب ذیل شعراء کی طرحی غزلیں بھی درج ہیں۔

(۱)	جواں	کاظم علی
(۲)	حیدر	حیدر بخش
(۳)	رواں	سید جعفر علی
(۴)	شہرت	افتخار الدین علی خاں
(۵)	عیان	مرزا ہاشم علی
(۶)	قاسم	ابوالقاسم
(۷)	ممتاز	مرزا قاسم علی
(۸)	ولا	مرزا لطف علی

دستور الفصاحت

مصنف | حکیم سید احمد علی خاں یکتا۔ یکتا کے والد کا نام سید احمد علی خاں تھا۔ لکھنؤ کے رہنے والے تھے اور نواب غازی الدین حیدر و نصیر الدین حیدر کے عہد سے تعلق رکھتے تھے۔ دربار سے متوسل ہونے کی غرض سے یکتا نے ایک فارسی قصیدہ بھی نصیر الدین حیدر والی اودھ کی شان میں لکھا تھا۔ اردو میں بھی شعر کہتے تھے لیکن غالباً وہ کوئی ممتاز حیثیت پیدا نہ کر سکے۔ اس لئے کہ ان کا نام بحیثیت شاعر تذکروں میں نظر نہیں آتا۔

عہد تصنیف و طباعت | دستور الفصاحت تاریخی نام ہے۔ اس سے ۱۲۲۹ھ تکتے ہیں۔ یہ تذکرے کے مکمل کا سال ہے۔ کتاب کا آغاز ۱۲۱۸ھ سے پہلے ہو چکا تھا۔ امتیاز علی خاں عرشی (مرتب تذکرہ) کی تحقیق کے مطابق ۱۲۲۹ھ میں مصنف نے اس پر نظر ثانی کی اور ۱۲۲۹ھ مسودہ ہر طرح مکمل ہو گیا اس کتاب کا ایک نسخہ کتب خانہ رامپور میں موجود تھا۔ امتیاز علی خاں عرشی نے اسے بڑی عرق ریزی و دقت نظر سے مرتب کر کے ۱۹۴۳ء میں پہلی بار ہندوستانی پریس رامپور سے شائع کر دیا ہے یہی مطبوعہ نسخہ عموماً ملتا ہے۔

خصوصیات | دستور الفصاحت تذکرہ کے علاوہ دریائے لطافت کے طرز کی ایک علمی و ادبی تالیف ہے جس میں مقدمہ و خاتمہ کے علاوہ پانچ ابواب ہیں۔

مقدمہ میں اردو کی پیدائش، ارتقا اور مراکز کا بیان ہے۔ پہلے باب میں فارسی قواعد کا وہ حصہ زیر بحث آیا ہے جس کا تعلق اردو سے ہے، دوسرے میں اردو قواعد کا صرفی جز و اود تیسرے میں نحوی جز و پر بحث کی گئی ہے، چوتھے میں علم عروض و قافیہ پر روشنی ڈالی گئی ہے۔ پانچویں میں علم بیان و معانی کا تذکرہ ہے۔ آخر میں خاتمہ کے نام سے ان شاعروں کے حالات اور انتخابات کلام درج ہیں جن کے اشعار کا حوالہ کتاب کے مختلف ابواب میں دیا گیا ہے۔ کتاب کا یہی حصہ اس کتاب کو جزدی طور پر تذکروں کے زمرے میں لے آتا ہے ورنہ اس کا زیادہ حصہ علمی و فنی بحثوں سے تعلق رکھتا ہے۔

کتاب کے دوسرے مباحث عموماً عربی و فارسی کی قدیم کتابوں سے ماخوذ ہیں، لیکن آخری حصہ جس میں شاعروں کا تذکرہ ہے دراصل عبدالباسط کی منار الضوابط کی تقلید میں لکھا گیا ہے۔ شعرا کے حالات و انتخاب کے وقت خصوصاً اسے شعل راہ بنایا گیا ہے۔ لیکن دوسرے تذکرہ نگاروں کے برخلاف مصنف نے اپنا ذکر تفصیل سے کہیں نہیں کیا جا بجا اپنے اشعار بطور حوالہ البتہ درج کئے ہیں۔

کتاب اپنے موضوع پر قدیم تر ہونے کے سبب یوں بھی اہم تھی۔ لیکن مولانا امتیاز علی خاں عرشی نے اسے اہم تر اور مفید تر بنا دیا ہے۔ انھوں نے ایک سو سترہ صفحات میں مصنف کے سوانح حیات، زمانہ تالیف، ماخذ کتاب، اور ماخذ حواشی وغیرہ کے بارے میں جو لکھا ہے اس سے ان کی غیر معمولی تحقیقی بصیرت کا اندازہ ہوتا ہے ماخذ کے حواشی کے تحت انھوں

نے اردو فارسی کے متعدد مطبوعہ اور قلمی تذکروں پر نہایت مفید نوٹ دیدے ہیں۔ اسی کے ساتھ قابلِ تہنیت کام کیا ہے کہ جن مشاعروں کا ذکر دستور الفصاحت میں آیا ہے۔ اُن میں سے ہر ایک کے متعلق یہ نشان دہی کر دی ہے کہ اس کا ذکر کن کن تذکروں میں آیا ہے۔ تذکروں کے سلسلے میں جو نوٹ دئے گئے ہیں۔ اکثر تذکروں کا سال تصنیف اور ممتاز شعرا کی تاریخ پیدائش و وفات کرنے میں بھی مدد کرتے ہیں۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
	طبقہ اول		طبقہ دوم		طبقہ سوم
۱	سودا	۱۳	حسرت	۲۵	جرات
۲	میر	۱۴	بیدار	۲۶	افسوس
۳	درر	۱۵	فردی	۲۷	انشا
۴	قائم	۱۶	تجلی	۲۸	لوا
۵	سوز	۱۷	حیران	۲۹	پردانہ
۶	اثر	۱۸	بقا	۳۰	تسکین
۷	تاباں	۱۹	بیان	۳۱	نصیر
۸	عشق	۲۰	حسن	۳۲	منتظر
۹	فغاں	۲۱	نثار	۳۳	رقت
۱۰	یقین	۲۲	منت	۳۴	غضنفر
۱۱	حاتم	۲۳	مصحفی	۳۵	غیور
۱۲	...	۲۴	رنجین	۳۶	قمر

ایک شاعر کا انجام

جذاب نیاز کے غنغوان شباب کا لکھا ہوا طویل افسانہ جس کا ایک ایک جملہ حسن و عشق کی تمام
نثر بخش کیفیت سے معمور ہے یہ افسانہ اپنے پلاٹ اور انشائے کے لحاظ سے اس قدر بلند
چیز ہے کہ اس کی نظیر نہیں ملتی۔ قیمت : ایک روپیہ

گلشن بے خار

مصنف | نواب مصطفیٰ خاں شیفتہ شاگرد مومن خاں مومن۔ اردو میں شیفتہ اور فارسی میں حسرتی تخلص کرتے تھے۔
عہد تصنیف و طباعت | شیفتہ نے ۱۲۴۸ھ کے آغاز سے تذکرہ گلشن شروع کیا اور ۱۲۵۰ھ کے آخر تک مکمل کر دیا۔
 دہاچہ میں خود لکھتے ہیں کہ: ابتدائے این کا زمانہ در ابتدائے سال ہزار و دصد و دہل و ہشت
 از ہجرت بودہ۔ انتہائے ہزار و دصد و پنجاہ۔ شیفتہ ہی کے بیان سے یہ بھی پتہ چلتا ہے کہ ۱۲۵۰ھ میں وہ اپنی عمر کے ۳۰ سال
 پورے کر چکے تھے۔ تذکرے کے آخر میں حکیم مومن خاں مومن اور ضامن وغیرہ کے جو تاریخی قطعات درج ہیں ان سے بھی
 گلشن بے خار کا سال تصنیف ۱۲۵۰ھ نکلتا ہے۔

گلشن بے خار مطبوعہ ۱۲۹۱ھ مطابق اکتوبر ۱۸۷۴ء نول کشور پریس لکھنؤ کا جو نسخہ میرے سامنے ہے اس کے خاتمہ
 پر نظر ڈالنے سے پتہ چلتا ہے یہ تذکرہ تکملہ کے چند دن بعد کسی مطبع سے شائع ہوا تھا لیکن بہت جلد نایاب ہو گیا جسے ۲۶×۳۰
 کے سائز پر ہشتی نول کشور نے دوبارہ شائع کیا۔ اس میں ۲۷۲ صفحات ہیں۔ اصل تذکرہ ۲۴۴ صفحات پر ختم ہو جاتا ہے
 آخری اٹھائیس صفحات میں قطعات تاریخ تصنیف اور تقریظیں ہیں۔

محمد احسان الحق فاروقی نے گلشن بے خار کا اردو ترجمہ مقدمہ کے ساتھ آل پاکستان ایجوکیشنل سائنس کراچی کے اہتمام
 سے شائع کر دیا ہے۔ لیکن احسان الحق کا مقدمہ جیل جالبی کے ایک مضمون سے ماخوذ ہے جو نیا دور میں شائع ہو چکا ہے، افسوس
 کہ مقدمہ نگار نے اس مضمون کا حوالہ نہیں دیا۔

خصوصیات | گلشن بے خار بھی فارسی میں ہے اور اس میں بھی عام تذکروں کی طرح قدمائے بے کم معاصرین تک کے حالات
 زندگی اور منتخب اشعار دئے گئے ہیں۔ لیکن فرق یہ ہے کہ اس میں صرف ممتاز و اہم شعرا کا ذکر کیا گیا ہے
 اس لئے اسے منتخب شعرا کا تذکرہ کہنا چاہئے۔ شعراء کے حالات اگرچہ مختصر ہیں لیکن جو کچھ ہیں اہم اور قابل اعتبار ہیں۔ چنانچہ
 شیفتہ نے اپنے معاصرین خصوصاً غالب، مومن، اذوق اور آرزوہ وغیرہ کے متعلق جو کچھ لکھا ہے وہ تاریخی اور ادبی دونوں
 اعتبار سے اہم خیال کئے جانے کے لائق ہے اس کے ذریعے معاصرین کے متعلق بعض ایسی معلومات حاصل ہوتی ہیں
 جو کہیں اور نہیں ملتیں۔ مثلاً مومن اور امت العاطفہ صاحب جی کے معاشرہ کا ثبوت اسی سے ملتا ہے۔ گلشن بے خار کی
 ایک بڑی خوبی یہ ہے کہ اس میں شیفتہ نے صرف انتخاب کلام پر اکتفا نہیں کیا بلکہ ہر شاعر کے کلام پر ناقدانہ روشنی ڈالی ہے
 اس سے ایک طرف شیفتہ کے تنقیدی شعور اور اردو تنقید کی تدریجی رفتار کو سمجھنے میں مدد ملتی ہے۔ دوسری طرف شعراء
 کے کلام کے متعلق رائے قائم کرنے میں آسانی ہو جاتی ہے گویا یہ تذکرہ انیسویں صدی عیسوی کی ادبی و شعری فضا کا مرقعہ ہے۔

تذکرے کے آخر میں غالب، مومن اور آزرده جیسے بالکمال شاعروں کی جو تقریظیں شامل ہیں ان سے اس تذکرے کی تادیبی و ادبی اہمیت اور بھی بڑھ جاتی ہے۔ ان تقریظوں سے شیفۃ اور ان کے معاصرین شعراء کے مزاج، اسلوب اور عہد کو سمجھنے میں بڑی مدد ملتی ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آبرو	۲۳	اثر	۲۵	الہام
۲	آتش	۲۴	احسان	۲۶	الم
۳	آرزو	۲۵	احسن	۲۷	الفت
۴	آرام	۲۶	احسن	۲۸	الفت
۵	آرام	۲۷	احسن	۲۹	امیر
۶	آرام	۲۸	احمد	۳۰	امیر
۷	آزرده	۲۹	احمد	۳۱	امیر
۸	آزاد	۳۰	احقر	۳۲	امین
۹	آزاد	۳۱	اختر	۳۳	امین
۱۰	آزاد	۳۲	اختر	۳۴	امین
۱۱	آشوب	۳۳	ارمان	۳۵	امانی
۱۲	آشفۃ	۳۴	اسعد	۳۶	امانی
۱۳	آشفۃ	۳۵	اسد	۳۷	امجد
۱۴	آشفۃ	۳۶	اسلام	۳۸	امانت
۱۵	آصف	۳۷	اسیر	۳۹	امی
۱۶	آفتاب	۳۸	آسفاں	۴۰	انور
۱۷	آفرین	۳۹	اشرف	۴۱	انتظار
۱۸	آفاق	۴۰	اصغر	۴۲	انیس
۱۹	آگاہ	۴۱	اظہر	۴۳	انجام
۲۰	آگاہ	۴۲	اعظم	۴۴	انشار
۲۱	اٹل	۴۳	افسوس	۴۵	ادیس
۲۲	اثر	۴۴	افسر		

۶۷	ادبائش	امیر الزماں	۹۶	تجلی	محمد عظیم	۱۳۵	جوش	رحیم اللہ
۶۸	ایمان	میر محمد خاں	۹۷	تجلی		۱۳۶	جواں	نعیم بیگ
۶۹	بکر		۹۸	تجدد	مصطفیٰ	۱۳۷	جولان	میر بہادر
۷۰	برشتہ	مشرقت	۹۹	ترقی	تقی خاں	۱۳۸	جولان	میر حسن علی خاں
۷۱	برکت	برکت اللہ خاں	۱۰۰	تسلی	ٹیکارام	۱۳۹	جہانگیر	جہانگیر بیگ
۷۲	برکت	برکت علی خاں	۱۰۱	تسکین	سعادت علی	۱۴۰	جہاندار	جہاندار شاہ
۷۳	پردانہ	تجربہ بیگ	۱۰۲	تسکین	میر حسین	۱۴۱	چمن	چمن ناتھ
۷۴	پردانہ	حبونت سنگھ	۱۰۳	تصور	سید حیدر حسن	۱۴۲	جینا بیگم	
۷۵	تراز	سید بخش	۱۰۴	تعشق	سید محمد	۱۴۳	حاتم	ظہور الدین
۷۶	بسم	جبار علی	۱۰۵	تمکین	صلاح الدین	۱۴۴	حافظ	محمد اشرف
۷۷	بشیر	میر بشارت علی	۱۰۶	تر	محمد عیسیٰ	۱۴۵	حالی	محب علی
۷۸	بقا	محمد بقا	۱۰۷	ثابت	معز الدین	۱۴۶	حبیب	
۷۹	راجہ	راجہ بیتی بہادر	۱۰۸	ثابت	اجابت خاں	۱۴۷	حجام	عنایت اللہ
۸۰	بیتاب	خدادادی خاں	۱۰۹	ثاقب	شمس الدین	۱۴۸	حزین	-
۸۱	بیتاب	سیوک رام	۱۱۰	ثروت	درویش علی	۱۴۹	حسرت	جعفر علی
۸۲	بیتاب		۱۱۱	جام	کنور سین	۱۵۰	حسرت	ذوقی رام
۸۳	بیتاب	عباس علی خاں	۱۱۲	جان	جان علی	۱۵۱	حسرت	ہدایت خاں
۸۴	بیبک	میر نجف علی	۱۱۳	جانی	بیگم جان	۱۵۲	حسن	غلام حسن
۸۵	بے جان	شیو سنگھ	۱۱۴	جذب	عزت اللہ خاں	۱۵۳	حسن	خواجہ حسن
۸۶	بے خود	نرائن داس	۱۱۵	جراح	غلام ناصر	۱۵۴	حسن	ابوالحسن
۸۷	بے خواب	-	۱۱۶	جرات	قلندر بخش	۱۵۵	حسن	حسن علی خاں
۸۸	بیدار	میر محمدی	۱۱۷	جعفری	باقر علی	۱۵۶	حسن	مرزا حسن
۸۹	بیان	خواجہ احسن اللہ	۱۱۸	جلال	-	۱۵۷	حسین	غلام حسین
۹۰	پیام	شرن الدین علی خاں	۱۱۹	جنون	نجف علی خاں	۱۵۸	حشمت	محترم علی خاں
۹۱	تاباں	عبدالحی	۱۲۰	جنون	فخر الاسلام	۱۵۹	حشمت	میر محمد علی
۹۲	تاب	مہتاب رائے	۱۲۱	جنون	شاہ غلام مرتضیٰ	۱۶۰	حضور	بالمکند
۹۳	تپش	محمد اسماعیل	۱۲۲	جوہر	احمد علی	۱۶۱	حفیظ	محمد حفیظ
۹۴	تجلی	محمد حسین	۱۲۳	جوش	محمد عابد	۱۶۲	حقیقت	شاہ حسین
۹۵	تجلی	شاہ تجلی	۱۲۴	جوش	محمد روشن	۱۶۳	حکیم	محمد اشرف خاں

۱۵۴	حکیم	محمد پناہ	۱۸۳	دردمند	کریم اللہ خاں	۱۱۲	رجا	-
۱۵۵	حقیر	امام الدین	۱۸۴	درد	خواجہ میر درد	۱۱۳	رسا	-
۱۵۶	حیرت	مراد علی	۱۸۵	دریغ	زین العابدین	۱۱۴	رسا	علیم اللہ
۱۵۷	حیرت	غلام فخر الدین	۱۸۶	دردیش	شاہ علی	۱۱۵	رستم	رستم علی خاں
۱۵۸	حیرت	اجودھیہ پرتاد	۱۸۷	دل شمس الدین		۱۱۶	رسوا	آفتاب رائے
۱۵۹	حیران	حیدر علی	۱۸۸	دل	زور آور خاں	۱۱۷	رضا	-
۱۶۰	حیدر	حسام الدین	۱۸۹	دل	آزاد خاں	۱۱۸	رضا	رضا علی
۱۶۱	حیدر	حیدر علی خاں	۱۹۰	دل	دیہ پرتاد	۱۱۹	رضا	حمید الدین
۱۶۲	حیف	چراغ علی	۱۹۱	دل خوش	بہادر سنگھ	۱۲۰	رضا	میر محمد رضا
۱۶۳	خاکسار	محمد یار	۱۹۰	دلبر	دلیر شاہ	۱۲۱	رضا	مرزا جیوں
۱۶۴	خاکی	حیدر بیگ	۱۹۳	دلسوز	خیراتی خاں	۱۲۲	رضا	میر محمدی
۱۶۵	خادم	-	۱۹۴	دلگیر	حمایت علی خاں	۱۲۳	رضی	رضی خاں
۱۶۶	خادم	-	۱۹۵	دولہن بیگم		۱۲۴	رضی	رضی خاں
۱۶۷	خادم	خادم علی خاں	۱۹۶	دوست		۱۲۵	رغبت	ابو المعانی
۱۶۸	خان	محمدی خاں	۱۹۷	دیوانہ	محمد علی خاں	۱۲۶	رغبت	-
۱۶۹	خاں	اشرف خاں	۱۹۸	دیوانہ	سرپ سنگھ	۱۲۷	رفیق	اسد بیگ
۱۷۰	خرد	فخر الدین خاں	۱۹۹	ذاکر	احمد بیگ	۱۲۸	رفیق	ایین اللہ
۱۷۱	خستہ	محمد عبدالزمان	۲۰۰	ذره	رام ناتھ	۱۲۹	رفاقت	مرزا مکین
۱۷۲	خبیثہ	غلام قطب	۲۰۱	ذکا	ذکا اللہ خاں	۱۳۰	رفیع	رفیع الدین
۱۷۳	خوشنود	-	۲۰۲	ذوق	شیخ محمد ابراہیم	۱۳۱	رقت	مرزا قائم علی
۱۷۴	خلق	میر احسن	۲۰۳	ذوقا	ذوقا شاہ	۱۳۲	رنگین	عادت یار خاں
۱۷۵	خلیق	میر مستحسن	۲۰۴	ذوقی	ذوقی رام	۱۳۳	رنگین	پورن لعل
۱۷۶	خنداں		۲۰۵	ذوقی	شاہ ذوقی	۱۳۴	رند	گنگویش
۱۷۷	خود غرمن		۲۰۶	راقم	غلام محمد	۱۳۵	رند	غلام محمد
۱۷۸	خیال	غلام حسن خاں	۲۰۷	راقم	بندراہن	۱۳۶	رند	میر محمد شہیر
۱۷۹	دریغ	میر مہدی	۲۰۸	راغب	سبحان قلی بیگ	۱۳۷	ردیق	غلام حیدر
۱۸۰	دارا	دایا بخت	۲۰۹	راخت	روفت احمد	۱۳۸	روشن	
۱۸۱	دارا	نصرت علی	۲۱۰	راخت	غلام علی	۱۳۹	روشن	روشن شاہ
۱۸۲	داور	-	۲۱۱	راجہ	راجہ بہادر	۱۴۰	زا	برہان الدین

۲۴۱	زار	میر مظہر علی	۲۴۰	سوزاں	احمد علی	۲۹۹	شفیع	محمد شفیع
۲۴۲	زار	میر جیون	۲۴۱	سہراب	سہراب بیگ	۳۰۰	شفیق	منظر علی خاں
۲۴۳	زکی	شیخ مہدی علی	۲۴۲	سیادت	مجاہد الدین	۳۰۱	شکوہ	محمد رضا
۲۴۴	زکی	جعفر علی خاں	۲۴۳	سید	غلام رسول	۳۰۲	شکوہ	میر شکوہ علی
۲۴۵	زماں	سید محمد زماں	۲۴۴	سید	قطب علی	۳۰۳	شکیبا	غلام حسین
۲۴۶	زینت	-	۲۴۵	سید	غالب علی خاں	۳۰۴	شکر	راد پاشا
۲۴۷	ساقی	محمد جان بیگ	۲۴۶	شاد	اللہ یار بیگ	۳۰۵	شگفتہ	بیدار بخت
۲۴۸	ساکل	محمد یار بیگ	۲۴۷	شاد	سکندر آبادی	۳۰۶	شگفتہ	مرزا سیف الدین
۲۴۹	سامان	محمد ناصر	۲۴۸	شاد	-	۳۰۷	شگفتہ	بدھ سنگھ
۲۵۰	سبحان	عبد السبحان	۲۴۹	شاد	احمد حسین	۳۰۸	شوق	الہی بخش
۲۵۱	سبقت	مرزا مغل	۲۵۰	شاداب	خوشوقت رائے	۳۰۹	شوق	جواہر بیگ
۲۵۲	سجاد	میر سجاد	۲۵۱	شاداں	رجب علی	۳۱۰	شوق	قدرت اللہ
۲۵۳	سخن	محمد حسین	۲۵۲	شاگر	شاگر علی	۳۱۱	شوق	دہلوی
۲۵۴	سخنور	دیوان سنگھ	۲۵۳	شاگر	محمد شاگر	۳۱۲	شوق	حسن خاں
۲۵۵	سرینر	زین العابدین	۲۵۴	شاہ	سعد اللہ	۳۱۳	شوق	بھوگی لعل
۲۵۶	سراج	سراج الدین	۲۵۵	شائق	محمد ہاشم	۳۱۴	شوق	روشن لال
۲۵۷	سراج	-	۲۵۶	شائق	میر حاجی	۳۱۵	شوق	محمد بخش
۲۵۸	سرور	میر محمد خاں	۲۵۷	شائق	پیر محمد	۳۱۶	شوق	غلام رسول
۲۵۹	سرور	رجب علی بیگ	۲۵۸	شائق	محمد زید الدین	۳۱۷	شوکت	حنیف علی
۲۶۰	سعادت	سعادت علی	۲۵۹	شرف	مرزا شرف الدین	۳۱۸	شور	محمود بیگ
۲۶۱	سعید	سعید الدین خاں	۲۶۰	شرف	شیخ شرف الدین	۳۱۹	شورش	غلام احمد
۲۶۲	سکندر	محمد علی	۲۶۱	شرف	میر محمدی	۳۲۰	شورش	غلام حسین
۲۶۳	سلطان	ایزد بخش	۲۶۲	شریف	مرزا شریف بیگ	۳۲۱	شہرت	-
۲۶۴	سلطان	نہر اللہ خاں	۲۶۳	شرافت	اشرف علی	۳۲۲	شہرت	امیر بخش
۲۶۵	سلیمان	مرزا سلیمان شکوہ	۲۶۴	شرر	مرزا جعفر	۳۲۳	شہامت	شہامت علی خاں
۲۶۶	سلیمان	-	۲۶۵	شرر	مرزا صادق	۳۲۴	شہید	-
۲۶۷	سلام	نجم الدین علی	۲۶۶	شرر	مرزا ابراہیم	۳۲۵	شہیدی	کرامت علی خاں
۲۶۸	سودا	محمد رفیع	۲۶۷	شعلہ	امرناتھ	۳۲۶	شیدا	مراد آبادی
۲۶۹	سوز	محمد میر	۲۶۸	شفا	حکیم یار علی	۳۲۷	شیدا	خواجہ ہینگا

۳۳۸	شیدا	نواب معین الدین خاں	طالب	طالب حسین	۳۹۶	عبدالواسع
۳۳۹	شیفتہ	-	طالب	-	۳۹۷	عزالت سید عبدالولی
۳۴۰	شیفتہ	عبدالصمد	طالب	میر طالب	۳۹۸	عزیزہ بکھاری لال
۳۴۱	شیفتہ	نواب مصطفیٰ خاں	طالب	حافظ طالب	۳۹۹	عزیزہ عزیز اللہ
۳۴۲	صاحب	ظفر یاب خاں	طرب	چمنوال	۴۰۰	عزیزہ مہاراج سنگھ
۳۴۳	صاحب	-	طفل	عبدالمقدر خاں	۴۰۱	عزیزہ شیونانکھ
۳۴۴	صاحب	امتہ الفاطمہ	طور	-	۴۰۲	عسکری مرزا عسکری
۳۴۵	صاحبقران	امام علی	طوماس	(فرنگی زادہ)	۴۰۳	عشاق -
۳۴۶	صادق	صادق علی	ظاہر	میر محمدی	۴۰۴	عشقی مراد آبادی
۳۴۷	صادق	میر جعفر خاں	ظفر	ابوظفر	۴۰۵	عشق رکن الدین
۳۴۸	صادق	صادق علی خاں	ظہور	ظہور اللہ بیگ	۴۰۶	عشق عزت اللہ خاں
۳۴۹	صابر	صابر شاہ	عالی	-	۴۰۷	عشق غلام محی الدین
۳۵۰	صالح	نظام الدین	عالی جاہ	-	۴۰۸	عشرت غلام علی
۳۵۱	صبا	کابجی مل	عارف	محمد عارف	۴۰۹	عظیم مرزا عظیم بیگ
۳۵۲	صبا	-	عارف	میر عارف علی	۴۱۰	عظیم -
۳۵۳	صبا	راجہ شنکر	عاجز	الفت خاں	۴۱۱	عظمت اللہ خاں
۳۵۴	صبر	غلام حسین	عاجز	نور آور سنگھ	۴۱۲	علی علی محمد خاں
۳۵۵	صدق	-	عاصی	امداد حسین	۴۱۳	عنایت علی خاں
۳۵۶	صبا	منوال	عاصی	-	۴۱۴	عیش مرزا حسین رضا
۳۵۷	صفا	-	عاصمی	برہان الدین	۴۱۵	عیشی طالب علی خاں
۳۵۸	صفر	صفر علی	عاقل	عاقل شاہ	۴۱۶	عیاش میر یعقوب
۳۵۹	صفدری	صادق علی	عاشق	-	۴۱۷	غالب مکرم الدولہ بادر جنگ خاں
۳۶۰	صفت	کریم الدین	عاشق	سہولانانکھ پنڈت	۴۱۸	غالب غائب علیاں
۳۶۱	ضبط	میر حسن شاہ	عاشق	رام سکھ	۴۱۹	غالب اسد اللہ خاں
۳۶۲	ضمیر	شیخ بداری	عاشق	مہدی علی خاں	۴۲۰	غافل رائے سنگھ
۳۶۳	ضمیر	گنگا داس	عاشق	نبی بخش	۴۲۱	غافل بخٹوار سنگھ
۳۶۴	ضیا	میرضیاء الدین	عاشق	مولوی حلال الدین	۴۲۲	غریب -
۳۶۵	ضیا	مرزا ضیا بخت	عاشقی	آغا حسین	۴۲۳	غریب نصیب الدین
۳۶۶	ضیا	ضیاء الدین	عبرت	میرضیاء الدین	۴۲۴	غضنفر غضنفر علی خاں

۴۲۵	غلام	راجہ گوپال ناتھ	۴۵۴	فراق	پریم کشور	۴۸۳	قیس	احمد علی بیگ
۴۲۶	غلامی	شاہ غلام محمد	۴۵۵	فریاد	میر بیر علی	۴۸۴	کابل	پنڈت ٹھاکر
۴۲۷	غملین	میر سید علی	۴۵۶	فصیح	مرزا جعفر علی	۴۸۵	کبیر	حکیم کبیر علی
۴۲۸	غنی	-	۴۵۷	فضل	فضل مولا خاں	۴۸۶	کریم	کریم اللہ
۴۲۹	غنی	عبدالغنی	۴۵۸	فناں	اشرف علی فناں	۴۸۷	کرم	شیخ غلام ضامن
۴۳۰	غواص	-	۴۵۹	فقیر	فقیر اللہ	۴۸۸	کرم	حیدر علی
۴۳۱	فارغ	میر احمد خاں	۴۶۰	فقیر	شمس الدین	۴۸۹	گرفتار	نگی بیگ
۴۳۲	فارغ	-	۴۶۱	فکار	میر حسین	۴۹۰	گریبان	میر محمد علی
۴۳۳	فارغ	(بریلوی)	۴۶۲	فکار	قطب علی	۴۹۱	گستاخ	مرزا علی
۴۳۴	فارغ	مکندر سنگھ	۴۶۳	فیض	کرپاکشن	۴۹۲	کلو	میر کلو
۴۳۵	فدا	محمد علی	۴۶۴	فیض	میر فیض علی	۴۹۳	کلیم	کلیم اللہ
۴۳۶	فدا	عبدالصمد	۴۶۵	قائم	محمد ضیا الدین	۴۹۴	کلیم	میر محمد حسین
۴۳۷	فدا	فدا حسین	۴۶۶	قاسم	سید قاسم علی	۴۹۵	کمال	شاہ کمال الدین
۴۳۸	فدا	امام الدین	۴۶۷	قاسم	حکیم قدرت اللہ خاں	۴۹۶	گمان	-
۴۳۹	فدا	پچھی رام	۴۶۸	قاسم	قاسم علی	۴۹۷	گنا بیگم	-
۴۴۰	فدا	عاقبت محمود خاں	۴۶۹	قاصر	بیر علی بیگ	۴۹۸	کوچک	شہزادہ وجیہ الدین
۴۴۱	فدا	عظیم بیگ	۴۷۰	قابل	مرزا علی بخت	۴۹۹	کوثر	ہدی علی خاں
۴۴۲	فدوی	مکند بقال	۴۷۱	قبول	عنی بیگ	۵۰۰	گویا	حیات اللہ
۴۴۳	فدوی	فضل علی	۴۷۲	قدرت	شاہ قدرت اللہ	۵۰۱	گویا	نواب فقیر محمد خاں
۴۴۴	فدوی	محمد حسن لاہوری	۴۷۳	قدت	مولوی قدرت اللہ امیری	۵۰۲	لطیف	شمس الدین
۴۴۵	فدوی	مرزا محمد علی	۴۷۴	قدرت	قدرت اللہ	۵۰۳	لطیف	میر لطیف علی
۴۴۶	فراغ	محمد فراغ	۴۷۵	قربان	میر محمدی	۵۰۴	لطف	مرزا علی
۴۴۷	فراغ	-	۴۷۶	قربان	قربان علی	۵۰۵	مایل	میر محمدی
۴۴۸	فرخ	فرخ علی	۴۷۷	قرار	میر حسین علی	۵۰۶	مایل	محمد یار بیگ
۴۴۹	فرخ	فرخ بخش	۴۷۸	قرین	-	۵۰۷	مایل	کاظم علی
۴۵۰	فرخت	امیر علی	۴۷۹	قسمت	شمس الدولہ	۵۰۸	ماہر	فخر الدین
۴۵۱	فروغ	میر روشن	۴۸۰	قندر نظر	-	۵۰۹	مبتلا	مرزا کاظم بیگ
۴۵۲	فریاد	-	۴۸۱	قمر	قمر الدین	۵۱۰	مبتلا	-
۴۵۳	فراق	شہار اللہ خاں	۴۸۲	قمر	قمر طالع	۵۱۱	مبتلا	-
						۵۱۲	مبتلا	-
						۵۱۳	مجتوب	غلام عبد ربیگ

۵۱۴	مجنوں	-	۵۴۳	مسردر	پیر بخش	۵۴۲	موج	خدا بخش
۵۱۵	مجنوں	-	۵۴۴	مسردر	سنگی بیگ	۵۴۳	مونس	سداوت علی
۵۱۶	مجرم	میر فتح علی	۵۴۵	مسردر	شرف الدین	۵۴۴	مومن	محمد مومن خاں
۵۱۷	مجرم	رحمت اللہ	۵۴۶	مسکین	سید عبدالواحد خاں	۵۴۵	مہر	رجب بیگ
۵۱۸	مجبور	حق رسا	۵۴۷	مسرت	وزیر علی	۵۴۶	مہر	مہر چند
۵۱۹	مخزوں	میر ناصر خاں	۵۴۸	مستند	یار علی خاں	۵۴۷	مہلت	مرزا علی
۵۲۰	مخزوں	عالم شاہ	۵۴۹	مسبح	براتی	۵۴۸	منیر	محمد تقی
۵۲۱	محو	حسین علی خاں	۵۵۰	مشیر	قطب الدین	۵۴۹	ناجی	محمد شاکر
۵۲۲	محو	عظیم اللہ	۵۵۱	مشتاق	عبداللہ خاں	۵۵۰	نالان	محمد عسکری
۵۲۳	محب	دلی اللہ	۵۵۲	مشتاق	تلج الدین	۵۵۱	نالان -	-
۵۲۴	محببت	میر بہادر علی	۵۵۳	مشتاق	محمد واصل	۵۵۲	نادم -	-
۵۲۵	مہبت	نواب محبت خاں	۵۵۴	مشہور	-	۵۵۳	ناصر	ناصر جنگ
۵۲۶	مہنت	مرزا حسین علی	۵۵۵	مصدق	ماشاء اللہ خاں	۵۵۴	نادر	گلکاس سنگھ
۵۲۷	مہشر	اکرام اللہ خاں	۵۵۶	مصطفیٰ	غلام مہدانی	۵۵۵	نادر	محمد عارف
۵۲۸	مہشر	مرزا علی نقی	۵۵۷	مضمون	-	۵۵۶	نازک	زینت
۵۲۹	محسن	میر محسن	۵۵۸	مضمون	شرف الدین	۵۵۷	ناظم	-
۵۳۰	محترم	محترم علی	۵۵۹	مضطر	کنور حسین	۵۵۸	نامی	رجب غنی بیگ
۵۳۱	محمود	محمود خاں	۵۶۰	مضطر	درگاہ پرشاد	۵۵۹	نامی	حسام الدین
۵۳۲	مخلص	میر باقر	۵۶۱	منظر	مرزا منظر جان جاناں	۵۶۰	نامی	-
۵۳۳	مخلص	مخلص علی خاں	۵۶۲	منظر	منظر علی خاں	۵۶۱	ناسخ	امام بخش
۵۳۴	مدحت	لکھنوی	۵۶۳	معقول	-	۵۶۲	نثار	میر عبدالرسول
۵۳۵	مدہوش	-	۵۶۴	معنی	محمد امین	۵۶۳	نثار	نثار علی
۵۳۶	مرزا	آقا مرزا	۵۶۵	معین	معین الدین خاں	۵۶۴	نثار	محمد امان
۵۳۷	مرزا	-	۵۶۶	معروف	الہی بخش	۵۶۵	نخف	نخف علی
۵۳۸	مرزا	ہدایت اللہ	۵۶۷	مغل	مغل علی	۵۶۶	نجات	زین العابدین
۵۳۹	مرزا	-	۵۶۸	منہوم	میر شیت علی	۵۶۷	نذرت	مرزا منہوم
۵۴۰	مردت	سفیر علی	۵۶۹	مفتون	مرزا کریم بخش	۵۶۸	نذیم	مرزا ارجمند
۵۴۱	مرہوں	مرزا علی رضا	۵۷۰	مفلس	محب علی	۵۶۹	نرسبت	نرسبت
۵۴۲	مزل	مزل شاہ	۵۷۱	موزوں	چھتر سنگھ	۵۷۰	نسیم	گلزار علی

۶۰۱	نسیم	گدار ناٹھ	۶۱۶	دحشت	ابوالحسن	۶۳۱	ہاشمی	-
۶۰۲	نشاط	الہی بخش	۶۱۷	واقف	-	۶۳۲	ہدایت	ہدایت خاں
۶۰۳	نشاط	بہشت سنگھ	۶۱۸	والہ	-	۶۳۳	ہرچند	ہرچند رکشور
۶۰۴	نصیر	شاہ نصیر الدین	۶۱۹	والہ	مرحمت خاں	۶۳۴	ہمد	عبداللہ خاں
۶۰۵	نظیر	ولی محمد اکبر آبادی	۶۲۰	دحشت	غلام علی خاں	۶۳۵	ہمزہ	شاہ ہمزہ
۶۰۶	نظیر	گنبت رائے	۶۲۱	دحشت	جمعیت رائے	۶۳۶	ہمت	-
۶۰۷	نظیر	نیازی	۶۲۲	وزیر	خواجہ وزیر	۶۳۷	ہوش	غلام مرتضیٰ
۶۰۸	نظام	غازی الدین خاں	۶۲۳	وزیر	وزیر علی	۶۳۸	ہوش	شمس الدین
۶۰۹	نوازش	نوازش حسین خاں	۶۲۴	دست	مستقیم خاں	۶۳۹	ہوش	مرزا محمد تقی خاں
۶۱۰	نیاز	نیاز احمد صوفی	۶۲۵	وصال	نصرت اللہ خاں	۶۴۰	یاد	غلام حسین
۶۱۱	نیاز	میر محمد نام	۶۲۵	والا	منظر علی خاں	۶۴۱	یاس	خیر الدین
۶۱۲	واصف	حسن بخش خاں	۶۲۷	ولی	-	۶۴۲	یقین	انعام اللہ خاں
۶۱۳	واصل	محمد واصل	۶۲۸	ولی	مرزا ولی دہلوی	۶۴۳	یکزنگ	مصطفیٰ خاں
۶۱۴	وجیبہ	وجیبہ الدین	۶۲۹	ہادی	محمد جواد علی خاں	۶۴۴	یوسف	میر یوسف علی
۶۱۵	دحشت	-	۶۳۰	ہاشمی	میر محمد ہاشم			

مذہبِ عالم کا تقابلی مطالعہ

مولانا نیاز فتحپوری کی معرکہ الآراء تصنیف جس میں مذاہبِ عالم کی ابتدا، مذہب کا فلسفہ و ارتقا، مذہب کی حقیقت، مذہب کا مستقبل، مذہب سے بغاوت کے اسباب پر سیر حاصل بحث کی گئی ہے اور مسیحیت کو علم و تاریخ کی روشنی میں پرکھا گیا ہے۔

قیمت: فی جلد ایک روپیہ ۷۵ پیسے

نگار پاکستان - ۳۲ گارڈن مارکیٹ - کراچی

تاریخ ادب ہندوستانی

مصنف

گارساں دتاسی مشہور فرانسیسی مستشرق۔ ۲۰ جنوری ۱۸۹۲ء میں پیدا ہوئے ابتدائی تعلیم مارسیلز میں ختم کر کے پیر گئے۔ وہاں عربی، فارسی اور ترکی زبانوں سے واقفیت پیدا کی۔ ۱۸۶۲ء میں ہندوستانی زبانوں کے مطالعہ کے لئے

انگلستان گئے۔

گارساں دتاسی کبھی ہندوستان نہیں آئے۔ انھوں نے اردو ہندوستانی کے متعلق ساری معلومات یورپ میں رہ کر حاصل کیں۔ وہ دراصل ایک سچے اسکالر تھے۔ انھیں ہندوستانی زبان سے شغف تھا اور وہ اپنا سارا وقت اسی کی تحقیق و تحقیق میں صرف کرتے تھے۔

۱۸۷۸ء میں ان کا انتقال ہوا ہے

گارساں دتاسی نے اردو ہندوستانی سے متعلق سیکڑوں چھوٹی بڑی کتابیں فرانسیسی زبان میں تالیف و تصنیف اور ترجمہ کی ہیں۔ سین جن چیزوں نے اسے اردو تاریخ میں نمایاں جگہ دی ہے وہ اس کے خطبات اور زیر نظر کتاب تاریخ ادب ہندوستانی ہے۔ خطبات انجمن ترقی اردو کے زیر اہتمام شائع ہو چکے ہیں۔

تاریخ ادب ہندوستانی تین جلدوں پر مشتمل ہے۔ پہلی جلد اول ۱۸۲۹ء میں رایل ایشیائی اسکائی تصنیف و طباعت آف گریٹ برٹن اینڈ آئرلینڈ کے زیر اہتمام اور دوسری جلد ۱۸۲۶ء میں شائع ہوئی۔

گارساں دتاسی نے کام جاری رکھا اور ان جلدوں کے مواد میں برابر اضافہ کرتے رہے۔ یہاں تک کہ ۱۸۷۸ء اور ۱۸۷۹ء کے درمیان انھوں نے اپنی تاریخ کا دوسرا ایڈیشن تین جلدوں میں شائع کیا۔ پہلی دو جلدیں ۱۸۷۸ء میں اور تیسری جلد ۱۸۷۹ء میں پیرس سے طبع ہو کر منظر عام پر آئی۔ ہر جلد میں تقریباً چھ سو صفحات ہیں۔ یہ جلدیں پنجاب پبلک لائبریری کے کتب خانے میں موجود ہیں۔

۱۸۳۹ء میں جب تاریخ ادب ہندوستانی کی پہلی جلد شائع ہوئی تو مولوی کریم الدین اور فیلیں صاحب کی مشترک کوششوں سے ۱۸۴۸ء میں دہلی سے اس کا اردو ترجمہ ”طبقات الشعرا“ کے نام سے شائع ہوا۔ لیکن یہ لفظی ترجمہ نہیں ہے۔ بلکہ کریم الدین صاحب اور فیلیں صاحب نے اس میں اضافہ بھی کئے ہیں۔ اس کا مفصل ذکر الگ کیا گیا ہے۔ اس کا ایک مطبوعہ نسخہ انجمن ترقی اردو کراچی کے کتب خانے میں موجود ہے۔

گارساں دتاسی کی تاریخ ادب ہندوستانی کی تینوں جلدیں اردو میں منتقل کی جا چکی ہیں۔ فرانسیسی خاتون بلیان نذر نے ڈاکٹر ابراہیم صہبائی کی نگرانی میں تنقیدی حواشی و مقدمہ کے ساتھ ان جلدوں کا ترجمہ کر کے کراچی یونیورسٹی سے تین سال ہوئے پی ایچ ڈی کی ڈگری حاصل کی۔ اس کا غیر مطبوعہ نسخہ ڈاکٹر ابراہیم صہبائی کے ذاتی کتب خانے میں محفوظ ہے۔

خصوصیات اصل تذکرہ فرانسیسی میں ہے جسے بلیان نذر نے اردو میں منتقل کر دیا ہے۔ طویل دیباچہ کے علاوہ تقریباً تین ہزار

شعرا و مصنفین کا ذکر اسمیں آیا ہے۔ جس میں دو ہزار آٹھ سو آٹھ مصنفین و شعراء اردو سے تعلق رکھتے ہیں۔ لیلیان نذر نے اسی حقے کا ترجمہ کیا ہے۔

گارساں دتاسی نے اسکا نام تاریخ ادب ہندوستانی رکھا ہے لیکن حقیقتاً اسے تذکرہ خیال کرنا چاہیئے۔ اس لئے کہ دیباچہ کے سوا پوری کتاب قدیم تذکروں کے طرز پر لکھی گئی ہے۔ بلکہ یوں کہنا چاہیئے اکثر پہلے تذکروں ہی کی مدد سے حالات و اشعار جمع کرنے میں دیباچہ میں اردو کی ساخت، مزاج اور رسم الخط پر بحث کی گئی ہے۔ اصناف سخن علم بیان و بدیع پر روشنی ڈالی گئی ہے۔ مسعود سید سلیمان سے لیکر غالب کے عہد تک کی آٹھ سو سالہ ادبی رفتار کا جائزہ لیا گیا ہے۔ اردو میں متعلیٰ تعلیمات اور شاعرانہ رجحان و علامہ کی تشریح بھی کی گئی ہے۔ اس کے بعد تذکرہ نگاری کے انداز میں ہر شاعر اور ادیب کے مختصر حالات اور نمونہ کلام درج ہے۔

اس تذکرے کے ذریعے بے شمار ایسی تصانیف، اخبارات، تالیفات، رسائل، قلمی مخطوطات، کلیات و دواوین اور تراجم و منتخبات کا سراغ مل جاتا ہے جو کسی اور جگہ نظر نہیں آتے۔ گویا یہ تذکرہ ایک طرح کا ادبی لغت ہے جس میں اردو زبان و بیان کی ارتقائی منزلوں کے ساتھ ساتھ چھوٹے بڑے ہر قسم کے ادیب و شاعر کا نام مل جاتا ہے۔ اس میں شبہ نہیں کہ گارساں کے بہت بیانات غلط ہیں۔ چونکہ انھوں نے یورپ میں بیٹھ کر صرف اخبارات و رسائل اور احباب سے مراسلات کے ذریعے سارا مواد جمع کیا ہے اس لئے اس میں رطب و یابس سمجھی سمجھ ہے۔ پھر بھی اس کی تاریخی اہمیت مسلم ہے۔ اس تذکرے نے اردو میں ادبی تاریخ و تحقیق کے کام کو آگے بڑھانے اور برصغیر سے باہر اردو کو روشناس کرانے میں بڑی مدد کی ہے۔

فہرست شعراء و مصنفین

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آباد	۱۲	ابوالحسنین محمد	۲۳	احمد دھیا پڑشاد پنڈت
۲	ابجدی	۱۳	ابوالفضل	۲۴	احسان حافظ عبدالرحمن خان
۳	ابراہیم	۱۴	العباس	۲۵	احسان میر شمس الدین
۴	ابراہیم	۱۵	ابجائی نام	۲۶	احسان میر غلام علی حمید آبادی
۵	ابراہیم	۱۶	اتحاد	۲۷	احسان علی ملکیم
۶	ابرام خان	۱۷	آتش	۲۸	احسن شاہ احسن اللہ
۷	ابرو	۱۸	آتش	۲۹	احسن محمد
۸	اہل خان	۱۹	آتش	۳۰	احسن محمد مولا
۹	ابوالعباس	۲۰	آل	۳۱	احسن مرزا
۱۰	ابوالحسن	۲۱	اثر	۳۲	احسن مرزا رحمن علی دہلوی
۱۱	ابوالحسن	۲۲	اثر	۳۳	احسن میاں احسن اللہ

۳۴	احسن اللہ محمد	۶۴	احمد علی حافظ خان	۹۳	آرزو سرراج الدین علی خاں
۳۵	احسن اللہ خاں دہلوی	۶۵	احمد علی خاں مرزا	۹۴	آرزو مرزا احمد علی لکھنوی
۳۶	اختر مرزا جواد علی	۶۶	احمد علی سید	۹۵	ارسی مولوی محمد
۳۷	احمد احمد خاں	۶۷	احمد علی سراہی	۹۶	ارشاد الوار علی بیگ
۳۸	احمد احمد علی	۶۸	احمد علی شیروالی پوری	۹۷	ارمان مرزا شاہ علی
۳۹	احمد شاہ غلام احمد کانپوری	۶۹	احمد گرجانی یا جرجانی	۹۸	ایمان نواب مہاراجک
۴۰	احمد شمس الدین	۷۰	احمد یار	۹۹	آزاد بورا مل
۴۱	احمد شیخ دہلوی	۷۱	احمد وہاب	۱۰۰	آزاد خواجہ زین العابدین
۴۲	احمد شیخ حافظ غلام احمد خوند	۷۲	احمدی خواجہ احمد علی	۱۰۱	آزاد شیخ اسد اللہ
۴۳	احمد شیخ مولوی حافظ الدین	۷۳	احمدی شیخ احمد وارث	۱۰۲	آزاد شیخ امیر الدین بریلوی
۴۴	احمد صمصام اللہ	۷۴	احمدی نظام الدین	۱۰۳	آزاد شیخ عبداللہ لکھنوی
۴۵	احمد غلام احمد بریلوی	۷۵	اختر ابو منصور ناصر الدین سلطان غلام	۱۰۴	آزاد محمد فاضل
۴۶	احمد غلام محمد	۷۶	اختر قاضی محمد صادق خاں	۱۰۵	آزاد غلام علی
۴۷	احمد غلام محی الدین	۷۷	اختر مرزا اکبر علی	۱۰۶	آزاد میر غلام علی خاں بگرامی
۴۸	احمد فتح الدین	۷۸	اختر میاں حیدری	۱۰۷	آزاد میر فقیر اللہ
۴۹	احمد گجراتی	۷۹	انگلہ لال سکھ چند	۱۰۸	آزاد میر محمد امیر الدین
۵۰	احمد محمد امیر	۸۰	احسن شیخ غلام بگواس	۱۰۹	آزاد میر ظفر علی
۵۱	احمد مولوی اویس الدین	۸۱	اخیر شیخ یزدان بخش	۱۱۰	آزادہ امام
۵۲	احمد میر احمد علی	۸۲	ادب غلام محی الدین	۱۱۱	آزادہ مولوی اور مفتی مسد الدین
۵۳	احمد احمد نصیر الدین	۸۳	ادلکو مرزا باقر لکھنوی	۱۱۲	آزاد مرزا القاسم لکھنوی
۵۴	احمد نظام الدین	۸۴	ادھم	۱۱۳	استاد شیخ محمد بخش بریلوی
۵۵	احمد بیگ الدین مرزا	۸۵	ادھم لال پوری	۱۱۴	اسحاق محمد
۵۶	احمد حسن پیر	۸۶	آمام خیر اللہ	۱۱۵	اسحاق مرزا علی خاں لکھنوی
۵۷	احمد خان سید	۸۷	آمام سید پریم ناتھ	۱۱۶	اسد میر اقصی
۵۸	احمد شاہ	۸۸	آمام غلام علی خاں	۱۱۷	اسد لال کورت سنگھ
۵۹	احمد شاہ بہادر سلطان دہلوی	۸۹	آمام ملک حسن لال	۱۱۸	اسد اللہ خاں نواب
۶۰	احمد شریانی	۹۰	آمام مولوی عبد الباقی	۱۱۹	اسد علی خاں
۶۱	احمد صاحب	۹۱	ارتضیٰ خاں	۱۲۰	اسرار لکھنوی
۶۲	احمد علی مولوی میر احمد علی	۹۲	ارتضیٰ محمد	۱۲۱	اسعد مرزا اسماعیل بخت

۱۲۲	اسفان	۱۵۱	آشفہ	سید منور علی خان	۱۸۰	اعجاز	نواب احمد علی خان لکھنوی
۱۲۳	اسفر	۱۵۲	اشک	محمد خلیل علی خان	۱۸۱	اعجاز	شیخ کرامت علی
۱۲۴	اسفل	۱۵۳	اشک	رامپوری	۱۸۲	اعزاز	میر باقر علی لکھنوی
۱۲۵	اسلام	۱۵۴	اشک	مولوی ہادی علی لکھنوی	۱۸۳	اعظم	محمد
۱۲۶	اسماعیل	۱۵۵	اشک	سید علی محسن لکھنوی	۱۸۴	اعظم	شاہ محمد
۱۲۷	اسماعیل	۱۵۶	اشکن	مرزا غلام محی الدین	۱۸۵	اعظم	مرزا اعظم علی بیگ
۱۲۸	اسماعیل خان محمد	۱۵۷	اشکن	میر وارث علی	۱۸۶	اعظم	منشی علی
۱۲۹	اسی	۱۵۸	آشنا	میر زین العابدین	۱۸۷	اعظم	مرزا اعظم شاہ
۱۳۰	ایسر	۱۵۹	آشنا	منانگہ دہلوی	۱۸۸	اعلیٰ	میر علی دہلوی
۱۳۱	ایسر	۱۶۰	آشنا	حکیم میر علی	۱۸۹	آغا	سید آغا علی لکھنوی
۱۳۲	ایسر	۱۶۱	آشنا	مرزا اجن	۱۹۰	آغا	حسن لکھنوی
۱۳۳	ایسر	۱۶۲	آشنا	سید محمد لکھنوی	۱۹۱	آغاز	
۱۳۴	اشتر	۱۶۳	آشوب	میر امداد علی خان دہلوی	۱۹۲	آفاق	
۱۳۵	اشتیاق	۱۶۴	الہامات	سید فضل علی لکھنوی	۱۹۳	آفاق	میر حسن علی لکھنوی
۱۳۶	اشراف	۱۶۵	آصف		۱۹۴	آفتاب	شاہ عالم ثانی
۱۳۷	اشراف	۱۶۶	اصغر	پیر امیر اصغر علی	۱۹۵	آفریں	سید قلندر بخش
۱۳۸	اشرف	۱۶۷	اصغر	راہ کومت سنگھ	۱۹۶	افسر	نواب احمد یار خان
۱۳۹	اشرف	۱۶۸	اصغر	علی اصغر خان	۱۹۷	افسر	نصرت خان
۱۴۰	اشرف	۱۶۹	اصغر	میر اصغر علی	۱۹۸	افسر	غلام اشرف
۱۴۱	اشرف	۱۷۰	اصغر	میر احمد علی	۱۹۹	افسر	مرزا غفور بیگ
۱۴۲	اشرف	۱۷۱	اصغر حسین	سید	۲۰۰	افسردہ	مرزا پناہ علی بیگ لکھنوی
۱۴۳	اشرف	۱۷۲	اصغر علی		۲۰۱	افسوس	میر شاہ علی
۱۴۴	اشرف	۱۷۳	اضطرب		۲۰۲	افسون	منشی رونق علی
۱۴۵	اشرف علی	۱۷۴	اصغری	محمد ظاہر الدین	۲۰۳	افصح	شاہ نصیح
۱۴۶	اشفاق	۱۷۵	اظہر	شیخ صابر علی	۲۰۴	افصح	آغا حمید علی
۱۴۷	آشفہ	۱۷۶	اظہر	خواجہ دہلوی	۲۰۵	افضل	منشی ابد اللہ احسن یار خان
۱۴۸	آشفہ	۱۷۷	اظہر	سید علی حسین	۲۰۶	افضل	کمال شاہ محمد الہ آبادی
۱۴۹	آشفہ	۱۷۸	اظہر	شیخ ادر مولوی کرامت علی	۲۰۷	افضل	محمد
۱۵۰	آشفہ	۱۷۹	اظہر	میر غلام علی دہلوی	۲۰۸	افضل	شاہ غلام اعظم

۲۰۹	افضل	علی میر	۲۳۸	الشرع صاحب	میاں بابر	۲۶۷	امیر	نواب محمد یار خاں
۲۱۰	افغان	امام علی بکھنوی	۲۳۹	الہی بخش	مولوی	۲۶۸	امیر	امیر الدولہ نواز شاہ خاں دہلوی
۲۱۱	انگاہ	میر جنوں	۲۴۰	الہی بخش	الضاری	۲۶۹	امیر	شیخ امیر بخش
۲۱۲	اکبر	نواب محمد اکبر خاں	۲۴۱	امام		۲۷۰	امیر	شیخ امیر بخش
۲۱۳	اکبر	محمد قاسم	۲۴۲	امام الدین حکیم		۲۷۱	امیر	شیخ امیر الدین
۲۱۴	اکبر	مکرم الدولہ سید اکبر علی	۲۴۳	امام الدین	مولوی	۲۷۲	امیر	شیخ امیر علی
۲۱۵	اکبر	منشی مرزا احمد علی الہ آبادی	۲۴۴	امام الدین	نواب	۲۷۳	امیر	امیر الدولہ دہلوی
۲۱۶	نواب اکبر خاں بہادر دہلوی		۲۴۵	امام الدین علی	سید دہلوی	۲۷۴	امیر	شیخ محمد امیر
۲۱۷	بکبر	حاجن شاہ	۲۴۶	امام بخش	کشمیری	۲۷۵	امیر	منشی احمد بکھنوی
۲۱۸	اکبر	علی مولوی	۲۴۷	امام بخش	حاحب خاں	۲۷۶	امیر	محمد
۲۱۹	اکبر	علی دیوان امر ناتھ	۲۴۸	امام علی		۲۷۷	امیر احمد	محمد
۲۲۰	اکرام	حکیم اکرام اللہ خاں دہلوی	۲۴۹	امان	خواجہ امام بخش	۲۷۸	امیرالین	شیخ
۲۲۱	اکرام	خواجہ محمد دہلوی	۲۵۰	امان	خواجہ بدر الدین خاں دہلوی	۲۷۹	امیر علی	سید
۲۲۲	اکرام	علی مولوی	۲۵۱	امانت	سید غا حسن موسوی دہلوی	۲۸۰	امین	خواجہ محمد امین الدین
۲۲۳	آگاہ	میر حسن علی	۲۵۲	امانت رائے		۲۸۱	امین	نیر علی
۲۲۴	آگاہ	نور خاں	۲۵۳	امان	خواجہ امان بخش	۲۸۲	امین	محمد امین
۲۲۵	آگاہ	محمد صلاح دہلوی	۲۵۴	امان	شیخ دہلوی	۲۸۳	امین	میر محمد
۲۲۶	الف	رائے منگل سنگھ	۲۵۵	امجد	مولوی محمد دہلوی	۲۸۴	امین	مرزا محمد اسماعیل دہلوی
۲۲۷	الف		۲۵۶	امجد	میر حسن علی خاں	۲۸۵	امین	امین الدین خاں
۲۲۸	الف	محمد	۲۵۷	امجد	علی خاں نواب	۲۸۶	امین چند	منشی
۲۲۹	الف	شاہ الفت حسین	۲۵۸	امداد علی	سید	۲۸۷	امین خاں	خواجہ
۲۳۰	الم	محمد علی	۲۵۹	امراؤ سنگھ	راؤ	۲۸۸	استطار	علی خاں دہلوی
۲۳۱	الم	میر صاحب دہلوی	۲۶۰	امن	دہلوی	۲۸۹	انجام	نواب عمدة الملک میر خاں
۲۳۲	الم	آغا مہدی بکھنوی	۲۶۱	امن	رشن بیگ دہلوی	۲۹۰	انجام	وزیر علی
۲۳۳	الم	میر صاحب دہلوی	۲۶۲	امید	علی نواب خاں	۲۹۱	اندومان	منشی
۲۳۴	الم	آغا مہدی دہلوی	۲۶۳	امید	مرزا محمد رضا قزلباش بہار	۲۹۲	اندوہ	سید علی حسین خان دہلوی
۲۳۵	الہا		۲۶۴	امید	حیدر آبادی	۲۹۳	اندوہ	مرزا عبد الغفور بیگ دہلوی
۲۳۶	الہام	شیخ شرف الدین یا شاہ دہلوی	۲۶۵	امید	مولوی فرحت علی دہلوی	۲۹۴	انسان	امیر اسد الدولہ یار خاں
۲۳۷	الہام	فضائل بیگ	۲۶۶	امید	سنگھ	۲۹۵	انسب	میر البوط الب بکھنوی

۲۹۶	الشیخ	سید قوالب کھنوی	۳۲۵	ابتری داس	۳۵۳	سحابخہ	سحابخہ شاہ
۲۹۷	انیس	سید محمد مرزا	۳۲۶	ایجاد	۳۵۴	مولوی عبدالمجید	
۲۹۸	انیس	بیر علی کھنوی	۳۲۷	ایما	۳۵۵	بھیر پرشاد	
۲۹۹	انشا	حکیم میر الشایعہ خان	۳۲۸	ایمان	۳۵۶	بیان	
۳۰۰	الضاف	شیخ محمد پوری	۳۲۹	ایمان	۳۵۷	بیان	احسن اللہ
۳۰۱	الضاف	عبد الرحمن خاں		(ب)	۳۵۸	بلیاک	میر سجن علی
۳۰۲	دندراس		۳۳۰	باسطہ مالک	۳۵۹	بلیاک	بہادر سنگھ دہلوی
۳۰۳	الوزار		۳۳۱	باسطہ خان	۳۶۰	بلیاک	پنڈت ہتھاب رائے دہلوی
۳۰۴	الوزار	آفتاب رائے	۳۳۲	باہن	۳۶۱	بلیاک	سنتوک رائے
۳۰۵	الوزار	علامہ علی	۳۳۳	باقر	۳۶۲	بلیاک	سید کلب علی
۳۰۶	الوزار	سید مہدی حسن کھنوی	۳۳۴	باقر	۳۶۳	بلیاک	شاہ محمد علی آبادی
۳۰۷	الوزار	محمد	۳۳۵	باقر	۳۶۴	بلیاک	سیدک رام
۳۰۸	الوزار	ولی محمد خان	۳۳۶	باقر	۳۶۵	بلیاک	شیخ خیر الدین
۳۰۹	انیس	امیرالدودہ انانیش خان	۳۳۷	بقت	۳۶۶	بلیاک	شیخ ولی اللہ
۳۱۰	انیس	حمید الرحمن	۳۳۸	بلاق	۳۶۷	بلیاک	عہاس علی خاں
۳۱۱	آدارہ	میر محمد کاتم	۳۳۹	بلدیو بخش	۳۶۸	بلیاک	محمد اسماعیل دہلوی
۳۱۲	آدوی	ابن نشاٹلی	۳۴۰	بلدیو	۳۶۹	بلیاک	مرزا کلو بہادر
۳۱۳	ادہاش	شیخ امیر الزمان بجنوری	۳۴۱	بندر ابن	۳۷۰	بلیاک	میر بدن دہلوی
۳۱۴	ادج	عبداللہ	۳۴۲	بندگی	۳۷۱	بلیاک	نواب احمد بخش خان
۳۱۵	ادج	مرزا علی حسین کھنوی	۳۴۳	بندہ مل	۳۷۲	بلیاک	راجہ زور آور خان
۳۱۶	ادج	مولوی امان الدین	۳۴۴	بشنی دھر	۳۷۳	بلیاک	شیر سنگھ
۳۱۷	ادج	میر محمد جان	۳۴۵	بوٹا مل	۳۷۴	بلیاک	عزیز خان
۳۱۸	ادمان		۳۴۶	بہادر	۳۷۵	بلیاک	بھپارہ
۳۱۹	اولاد	میر اولاد علی	۳۴۷	بہادر	۳۷۶	بلیاک	لکھنوی
۳۲۰	اولہ	میر	۳۴۸	بہادر	۳۷۷	بلیاک	محمد بیگ خیر آبادی
۳۲۱	اولیا	میر	۳۴۹	بہادر	۳۷۸	بلیاک	بے خواب
۳۲۲	اولیں	شیخ غلام محی الدین	۳۵۰	بہادر سنگھ دہلوی	۳۷۹	بلیاک	لالہ زراں داس
۳۲۳	آہ	میر اکبر علی خاں کھنوی	۳۵۱	بہادر	۳۸۰	بلیاک	سید اور میرادی علی
۳۲۴	آہ	میر مہدی	۳۵۲	بہادری لال پنڈت	۳۸۱	بلیاک	ہدایت علی دہلوی

۳۸۳	بیدار	منشی بے سمن لال	۳۱۱	پروانہ	سید پروانہ علی شاہ مراد آباد	۳۳۹	تحنین	سید یامیر محمد عطا حسین خاں
۳۸۴	بیدار	میر محمد علی یامیر محمد علی	۳۱۲	پروانہ	راجہ یار رائے جوت سنگھ گھنٹا	۳۴۰	تحنین الدین سیخ	تحنین الدین سیخ
۳۸۵	بیدل	خواجہ غلام حسین	۳۱۳	پریاداس	دلہری	۳۴۱	تخل	نکھنوی
۳۸۶	بیدل	محمد بخش اللہ	۳۱۴	پریشان	میر محمد واجد	۳۴۲	تخیر	میاں غلام مصطفیٰ
۳۸۷	بیدل	مرزا عبد القادر	۳۱۵	پریشان	میر محمد واجد	۳۴۳	تخیر	دلہری
۳۸۸	بیم	حافظ قلندر بخش	۳۱۶	پریم ناتھ	رائے	۳۴۴	تخیر	مرزا محمد بیگ لکھنوی
۳۸۹	بیربل		۳۱۷	پذیر	سید شاعر علی	۳۴۵	تدبیر	مرزا اسکندر قدر لکھنوی
۳۹۰	بیرنگ	دلادر علی خان	۳۱۸	پناہ علی	منشی میر	۳۴۶	تراب	باب مرزا ابوتراباں بہار لکھنوی
۳۹۱	بے زار	حسین بخش	۳۱۹	پنچھی	شاہ دلہری	۳۴۷	تراب	مولوی شاہ تراب علی
۳۹۲	بے صبر	منشی مکند	۳۲۰	چھندن لال	لالا	۳۴۸	تر	
۳۹۳	بے قرار	سید کاظم حسین دلہری	۳۲۱	پیارے لال	منشی یالار	۳۴۹	ترسان	میر بہادر علی لکھنوی
۳۹۴	بے قید	سید فضل علی خان	۳۲۲	پیام	شرف الدین علی خاں	۳۵۰	ترقی	میر محمد نقی خان
۳۹۵	بیکس	سید میراٹم بخش	۳۲۳	چیر		۳۵۱	ترقی	دزیر آصف الدولہ
۳۹۶	بیکس	مرزا محمد عظیم آبادی			(دت)	۳۵۲	تبریزی	مولوی میر محمد علی
۳۹۷	بے کل	سید عبدالوہاب	۳۲۴	تاب	تاب رائے	۳۵۳	تخیر	شاہزادہ علی وقار
۳۹۸	بیمار		۳۲۵	تابان	میر عبد الحق دلہری	۳۵۴	تکبیر	پناہ گنگا داس کشمیری
۳۹۹	بے لڑا		۳۲۶	تاثير	لالہ کنہیا لال فرخ آبادی	۳۵۵	تکبیر	میر حسین دلہری
۴۰۰	بے لڑا	مقبول شاہ	۳۲۷	تارک	زاہد بیگ دلہری	۳۵۶	تکبیر	میر سعادت علی
۴۰۱	بینی نرائن		۳۲۸	تات	ابوالحسن	۳۵۷	تکبیر	محمد اکبر خان افغانی
۴۰۲	بہوش	شیخ دیدار بخش	۳۲۹	تائب	حافظ عبداللہ	۳۵۸	تکبیر	شیخ امیر اللہ فیض آبادی
۴۰۳	بہوش	منشی گرو دیاں	۳۳۰	تپان	مرزا بیگ خان	۳۵۹	تکبیر	منشی محمد انور حسین
۴۰۴	بہوش	منشی میر عبدالرشید خاں	۳۳۱	تپش	مرزا محمد اسماعیل	۳۶۰	تکبیر	میر شجاعت علی دلہری
		(دپ)	۳۳۲	تپش	میر محمد اسماعیل	۳۶۱	تکبیر	
۴۰۵	پاکباز	میاں یامیر صلاح الدین	۳۳۳	تجربہ	لالا	۳۶۲	تقدیر	نصرت حسین لکھنوی
۴۰۶	پتھر سنگھ		۳۳۴	تجود	میر عبداللہ	۳۶۳	تقدیر	ذکی الدولہ میر تقی علی
۴۰۷	پتھر داس	بابو	۳۳۵	تجلی	میر حسن دلہری	۳۶۴	تقدیر	سید رحب علی دلہری
۴۰۸	پتھر	دیاں	۳۳۶	تجلی	شاہ تجلی علی حیدر آبادی	۳۶۵	تقدیر	میر اور سید احسان حسین
۴۰۹	پتھر دیاں		۳۳۷	تجلی	میر محمد حسین	۳۶۶	تقدیر	
۴۱۰	پرسن کمار تر	بابو	۳۳۸	تجلی	محمد عظیم بیگ لکھنوی	۳۶۷	تعالی	میر شمس الدین

۴۶۸	تقش	راجہ تقش حسین غلام	۴۹۷	توقیر	عبد القادر	۵۲۴	جرات
۴۶۹	تقش	سید مرزا لکھنوی	۴۹۸	توقیر	شیخ احسان اللہ	۵۲۵	جرات
۴۷۰	تقش	مولوی یامیر سید محمد	۴۹۹	تماس جان دہلوی	میر محمد حسین	۵۲۶	جرات
۴۷۱	تفتہ	منشی برگ پال سکندر آباد	۵۰۰	تھانیسری	شاہ امام بخش	۵۲۷	جرات
۴۷۲	تقی	محمد تقی خاں		(ث)		۵۲۸	جرات
۴۷۳	تقی	سید اورنگیال محمد دہلوی	۵۰۱	ثابت	امالت خاں	۵۲۹	جرات
۴۷۴	تقی	حافظ	۵۰۲	ثابت	دکنی حیدر آبادی	۵۳۰	جری
۴۷۵	تلی پال	پادری	۵۰۳	ثابت	شجاعت اللہ خان	۵۳۱	جری
۴۷۶	تلی رام	لالا	۵۰۴	ثابت	مرزا امیر الدین بہادر	۵۳۲	جبر
۴۷۷	تاک چند		۵۰۵	ثاقب	مرزا مہدی لکھنوی	۵۳۳	جبر
۴۷۸	تمکین	بھگت پال پنڈت	۵۰۶	ثاقب	سید بخش الدین دہلوی	۵۳۴	جبر
۴۷۹	تمکین	میر ثناء علی	۵۰۷	ثاقب	میاں شہاب الدین	۵۳۵	جبر
۴۸۰	تمکین	میر سراج الدین	۵۰۸	ثاقب	میر غالب الدین	۵۳۶	جبر
۴۸۱	تمکین	میاں یامیر صلاح الدین	۵۰۹	ثروت	درویش علی	۵۳۷	جبر
۴۸۲	تمکین	محمد یوسف	۵۱۰	ثروت	مرزا محمود دق دہلوی	۵۳۸	جبر
۴۸۳	تمکین	میر سراج الدین	۵۱۱	ثروت	منشی غلام مخدوم	۵۳۹	جبر
۴۸۴	تمنا	میر اسد علی	۵۱۲	ثروت	سید ابوتراب لکھنوی	۵۴۰	جبر
۴۸۵	تمنا	محمد اسحاق	۵۱۳	ثروت	مرزا علی لکھنوی	۵۴۱	جبر
۴۸۶	تمنا	مرزا مغل خان یا خان	۵۱۴	ثروت	قاضی ثناء اللہ خان فرخ آباد	۵۴۲	جبر
۴۸۷	تمنا	خواجہ محمد علی عظیم آبادی	۵۱۵	ثروت	میر شمس الدین عظیم آبادی	۵۴۳	جبر
۴۸۸	تمنا	عباس علی		(ج)		۵۴۴	جبر
۴۸۹	تمیز	منشی کالی رائے	۵۱۶	جام	کنور حسین	۵۴۵	جبر
۴۹۰	تنویر	میر کاظم حسین	۵۱۷	جام		۵۴۶	جبر
۴۹۱	تنہا	محمد عینی	۵۱۸	جان	جان عالم خان	۵۴۷	جبر
۴۹۲	تنہا	سید اللہ خان	۵۱۹	جان	جان علی شاہ	۵۴۸	جبر
۴۹۳	تنہا	شیخ عرض علی	۵۲۰	جان	میر یاد علی جان صاحب	۵۴۹	جبر
۴۹۴	تنہا	منشی اور سید کفایت علی	۵۲۱	جاسی	یا جان ملک محمد	۵۵۰	جبر
۴۹۵	توانا	سید اکرام علی فتح پوری	۵۲۲	جذب	سید میر عزت اللہ خان	۵۵۱	جبر
۴۹۶	توقیر	لالہ زائن داس فرخ آباد	۵۲۳	جذب	ابو عبد اللہ محمد	۵۵۲	جبر

۵۵۳	جشد	مرزا جمشید بیگ	۵۸۲	جواہر	چندت مینا ناتھ لکھنوی	۶۱۰	چندریکا پرشاد
۵۵۴	جمنہا پرشاد	منشی	۵۸۳	جواہر	دیوالی سنگھ	۶۱۱	چوگان
۵۵۵	جمل الدین		۵۸۴	جواہر	مرزا احمد علی خان	۶۱۲	چوگان
۵۵۶	جنت	علی بادی لکھنوی	۵۸۵	جواہر	منشی شیو رام	۶۱۳	چھنا
۵۵۷	جنون	چندریکا پرشاد لکھنوی	۵۸۶	جواہر	منشی لالا جواہر سنگھ		(ح)
۵۵۸	جنون	شیخ شاہ غلام تفسی الہ آبادی	۵۸۷	جواہر	اندر حبیب	۶۱۴	حاتم
۵۵۹	جنون	شیخ محمد فرخ الاسلام دہلی	۵۸۸	جواہر	مولوی آیت اللہ	۶۱۵	حاتم
۵۶۰	جنون	محمد جنون	۵۸۹	جواہر	راجہ محمد حسین علی خان	۶۱۶	حاتم
۵۶۱	جنون	مرزا اسحاق علی خان	۵۹۰	جواہر	شیخ علی حسین	۶۱۷	حاذق
۵۶۲	جنون	مرزا افضل یافین علی لکھنوی	۵۹۱	جواہر	مرزا جواہر سخت شاد	۶۱۸	حاضر
۵۶۳	جنون	میر مہدی	۵۹۲	جواہر	میر جہانگیر بیگ دہلی	۶۱۹	حافظ
۵۶۴	جنون	نواب مہدی خان	۵۹۳	جواہر	لالہ جبین	۶۲۰	حافظ
۵۶۵	جواہر پرشاد	جواہر علی گڑھ کالوی	۵۹۴	جواہر	جے دیال سنگھ	۶۲۱	حافظ
۵۶۶	جواہر شکر		۵۹۵	جواہر	جے گوپال	۶۲۲	حافظ
۵۶۷	جوان	شیخ محب اللہ دہلی	۵۹۶	جواہر	غلام	۶۲۳	حافظ
۵۶۸	جوان	مرزا کاظم علی دہلی	۵۹۷	جواہر	جہنیا بیگم نواب	۶۲۴	حاکم
۵۶۹	جوان	مرزا انیم بیگ	۵۹۸	جواہر	مولانا محمد	۶۲۵	حالی
۵۷۰	جواہر	میاں سکھو	۵۹۹	جواہر	داس لالہ	۶۲۶	جاوید حسین سید
۵۷۱	جواہر	سنگھ	۶۰۰	جواہر	(ج)	۶۲۷	خاند
۵۷۲	جواہر لال	حکیم	۶۰۱	جواہر	سراج ثانی	۶۲۸	حب
۵۷۳	جودب	رائے ہرداب رام	۶۰۲	جواہر	چراغ شاہ	۶۲۹	حبیب
۵۷۴	جوش	رحیم اللہ	۶۰۳	جواہر	چرکین	۶۳۰	حبیب حسین سید دہلی
۵۷۵	جوش	محمد نظام الدین	۶۰۴	جواہر	چرخ لال	۶۳۱	حبیب اللہ
۵۷۶	جوش	مرزا شیخ دنیا ز احمد	۶۰۵	جواہر	چشتی	۶۳۲	حبیب اللہ بیگ دہلی
۵۷۷	جوش	نواب احمد حسین خان بہار	۶۰۶	جواہر	چیمپا	۶۳۳	حبیب اللہ
۵۷۸	جوشش	شیخ محمد مدین	۶۰۷	جواہر	چمن لال	۶۳۴	حریف
۵۷۹	جولان		۶۰۸	جواہر	چنتا من	۶۳۵	حزین
۵۸۰	جولان	میر حسن یا حسن علی خان	۶۰۹	جواہر	چند بابائی	۶۳۶	حزین
۵۸۱	جولان	میر بہادر علی شاہ دہلی		جواہر	چند ناتھ یا چند ناتھ پالو	۶۳۷	حزین

۶۳۸	حزین	میر محمد باقر دہلوی	۶۶۷	حسین	منشی سید غلام حسین	۶۹۶	حکیم	میر محمد علی لکھنوی
۶۳۹	حزین	میر تحسینہ بخت بہادر	۶۶۸	حسین	میر بہادر علی	۶۹۷	حکیم	میر محمد ابراہیم لکھنوی
۶۴۰	حزین	میر بہادر علی	۶۶۹	حسین	حکیم میر حسین	۶۹۸	حکیم	محمد اشرف خان دہلوی
۶۴۱	حسام	نواب حسام الدولہ لکھنوی	۶۷۰	حسین	نواب غلام حسین خاں	۶۹۹	حکیم	شاہزادہ مرزا محمد سعید الدین بہا
۶۴۲	حسام	چودھری حسام الدین علی	۶۷۱	حسین	احسن الدولہ محمد علی	۷۰۰	حملیت	حیدر آبادی
۶۴۳	حسرت	مرزا جعفر علی	۶۷۲	حسین	حکیم لصدق حسین	۷۰۱	حمزہ	شاہ
۶۴۴	حسرت	میر محمد حیات	۶۷۳	حسین	سید	۷۰۲	حمزہ	شیخ علی
۶۴۵	حسرت	میاں رسول بخش بدایونی	۶۷۴	حسین	حسین بخش نمان	۷۰۳	حمید	میر
۶۴۶	حسرت	خیر الدین محمد الہ آبادی	۶۷۵	حسین	حسین علی سید	۷۰۴	حمید الدین	سید میاں
۶۴۷	حسرت	انگلی رام	۶۷۶	حسین	حسین علی خاں مرزا پوری	۷۰۵	حمید باری	
۶۴۸	حسن	خواجہ دہلوی	۶۷۷	حسینی		۷۰۶	حنا	عبد الکریم خاں لکھنوی
۶۴۹	حسن	سید کبیب الدین یا موبی الدین	۶۷۸	حصین	امجد حسین علی خان بہا	۷۰۷	حیا	مرزا رحیم الدین
۶۵۰	حسن	میر غلام یا میر حسن دہلوی	۶۷۹	حشم	ہری شنکر پرشاد	۷۰۸	حیات	حافظ محمد
۶۵۱	حسن	میر محمد دہلوی	۶۸۰	حشمت	محترم علی خان دہلوی	۷۰۹	حیات	محمد
۶۵۲	حسن	حافظ ابو الحسن	۶۸۱	حشمت	مرزا فخر الدین	۷۱۰	حیات علی	سید شکوہ آبادی
۶۵۳	حسن	مرزا محمد حسن یا مرزا حسن	۶۸۲	حشمت	میر محمد علی خان کشمیری	۷۱۱	حیدر	غلام حیدر
۶۵۴	حسن	مولوی حسن علی خاں کشمیری	۶۸۳	حضور	شیخ غلام سنجی	۷۱۲	حیدر	میر شاہ حیدر دکنی
۶۵۵	حسن	جمال الدین	۶۸۴	حضور	لالہ بالکند دہلوی	۷۱۳	حیدر	میر حیدر علی خان
۶۵۶	حسن	حافظ محمد	۶۸۵	حضور	منشی میاں عبد البصیر	۷۱۴	حیدر	حسام الدین
۶۵۷	حسن	افتخار الدولہ مہدی علی بہا لکھنوی	۶۸۶	حضور	مولوی مظہر علی	۷۱۵	حیدر	سید کمال الدین لکھنوی
۶۵۸	حسن	نواب مرزا حسین	۶۸۷	حفیظ	محمد	۷۱۶	حیدر	مرزا حیدر بیگ الہ آبادی
۶۵۹	حسین	سید محمد لکھنوی	۶۸۸	حفیظ احمد خاں		۷۱۷	حیدر	میر حیدر علی
۶۶۰	حسن	احمد	۶۸۹	حقیر	میر امام الدین دہلوی	۷۱۸	حیدر	حیدر بخش جونیوری
۶۶۱	حسن	علی خان کرمانی	۶۹۰	حقیر	میر نبی بخش	۷۱۹	حیدر	میر مراد علی
۶۶۲	حسن	علی خان محمد	۶۹۱	حقیر	شیخ سہیلے میر کھٹی	۷۲۰	حیدر	امیر نواب محمد علی خان بہادر
۶۶۳	حسن	رضوی میر لکھنوی	۶۹۲	حقیقت	سید نور میر شاہ حسین خان	۷۲۱	حیدر	جنگ بہادر
۶۶۴	حسن	افتخار الدولہ میر مہدی علی بہا	۶۹۳	حکیم نہال الدین		۷۲۲	حیدری	شیخ غلام علی دہلوی
۶۶۵	حسن	میر غلام حسن	۶۹۴	حکیم	چند منشی	۷۲۳	حیدری	منشی یا میر سید محمد حیدر بخش
۶۶۶	حسین		۶۹۵	حکومت رائے		۷۲۴	حیدری	مرزا علی حسین

۷۲۵	حیران	میر حیدر علی دہلوی	۷۵۳	خاق	مرزا ظہور علی	۷۸۲	خود غرضی
۷۲۶	حیران	حافظ بقاؤ اللہ	۷۵۴	خاق	کرامت اللہ خان	۷۸۳	خورشید علی
۷۲۷	حیران	لالہ جگن ناتھ	۷۵۵	خاق	عبد الخاق	۷۸۴	خورشید خوش دقت علیخان
۷۲۸	حیران	میر منو	۷۵۶	خاق	شیخ خاق بخش	۷۸۵	خوشدل لالہ گوندلال
۷۲۹	حیران	مرزا علی حسین	۷۵۷	خان	اشرف خان دہلوی	۷۸۶	خوشدل بنگال
۷۳۰	حیرت	میر مراد علی	۷۵۸	خان	محمد	۷۸۷	خوشدل وصول دہلوی
۷۳۱	حیرت	غلام فخر الدین خان	۷۵۹	خاندان		۷۸۸	خوش دل یا خوش حافظ غلام محمد
۷۳۲	حیرت	پندت اجودھی پرتاد	۷۶۰	خاندان	سید محمد خان	۷۸۹	خوف کمال الدین محمد شبنائی
۷۳۳	حیرت	خواجہ کلن	۷۶۱	خان		۷۹۰	خیال سنگھ رائے دہلوی
۷۳۴	حیرت	شیخ رحم علی	۷۶۲	خادر	محمد اکبر	۷۹۱	خیال جانا ناتھ
۷۳۵	حیرت	میر محمد حسین	۷۶۳	خدمت	فرحت علی لکھنوی	۷۹۲	خیر میاں خیر اللہ
۷۳۶	حیرت	میر سیدین	۷۶۴	خرد	نواب فخر الدین خان		(۵)
۷۳۷	حیرت	جعفر علی	۷۶۵	خرسند		۷۹۳	دارہ شہزادہ مرزا دارا بخت بہا
۷۳۸	حیف	میر چراغ علی چوپوری	۷۶۶	خستہ	محمد عبداللہ خان	۷۹۴	داغ
۷۳۹	حیف	موتی لال	۷۶۷	خستہ		۷۹۵	داغ میر مہدی
۷۴۰	حیف	شیخ مہر جامی	۷۶۸	خسرو	خواجہ ابوالحسن یا میر خسرو	۷۹۶	دانا شیخ فضل علی خان دہلوی
		خ	۷۶۹	خطا	مرزا افضل بیگ لکھنوی	۷۹۷	دانا روشن لال لکھنوی
۷۴۱	خادم	خادم حسین خاں	۷۷۰	خفی	مرزا محمد لکھنوی	۷۹۸	دادر دادرخان
۷۴۲	خادم	نواب خادم حسین بہا	۷۷۱	خلق	رائے چند رائے	۷۹۹	دائم علی
۷۴۳	خادم	خادم علی خاں	۷۷۲	خلق	میر احسن	۸۰۰	دادد دہلوی
۷۴۴	خادم	سید حیدر علی	۷۷۳	خلیق	میر مستحسن لکھنوی	۸۰۱	دبیر مرزا سلامت علی دہلوی
۷۴۵	خادم	فضلہ	۷۷۴	خلیل	سید ابراہیم علی	۸۰۲	درخشان سید علی خاں لکھنوی
۷۴۶	خادم علی	شیخ	۷۷۵	خلیل	شیخ محمد خلیل لکھنوی	۸۰۳	درخشان مرزا ہنگا بیگ
۷۴۷	خامس		۷۷۶	خلیل	میر دوست علی	۸۰۴	درو خواجہ میر محمد یا میاں قاسم دہلوی
۷۴۸	خاکسار	شاہ محمد یار	۷۷۷	خیل	نواب شرف الدین محمد علی ابراہیم لکھنوی	۸۰۵	درو میر کرم اللہ خان دہلوی
۷۴۹	خاکسار	غلام محی الدین خان	۷۷۸	خلیل احمد		۸۰۶	دردمند میر کریم اللہ
۷۵۰	خاکسار	میر سجان علی	۷۷۹	خیال	غلام حسین خان	۸۰۷	دردمند محمد فقیہ صاحب
۷۵۱	خاکی	غلام حیدر بیگ	۷۸۰	خواجہ	منشی تحف علی بناری	۸۰۸	درویش میر شاہ علی
۷۵۲	خالد	بدر النساء بیگم	۷۸۱	خوجم	خواجہ سلطان	۸۰۹	دریا پندت رتن ناتھ

راجہ کرشن بہادر بہار راجہ	۸۶۵	(خ)	میر زین العابدین	دریغ	۸۱۰
راجہ	۸۶۶	سید حسین دوست مراد آبادی	آزاد خان	دل	۸۱۱
راجہ کرشن بہادر بہار راجہ	۸۶۷	میر جان نکلوی	پنڈت دیوی یادوی پٹنہ	دل	۸۱۲
راجہ کرشن بہادر بہار راجہ	۸۶۸	میرزا احمد بیگ دہلوی	زور اور خان	دل	۸۱۳
راجہ کرشن بہادر بہار راجہ	۸۶۹	ذکر علی	شاہ فتح محمد	دل	۸۱۴
راجہ کرشن بہادر بہار راجہ	۸۷۰	محمد اسماعیل	شیخ محمد عابد	دل	۸۱۵
راجہ کرشن بہادر بہار راجہ	۸۷۱	مرزا راجہ رام ناتھ	غلام معصومی خان دہلوی	دل	۸۱۶
راجہ کرشن بہادر بہار راجہ	۸۷۲	مرزا شیخ منشی محمد محمد	بدھو رام فرخ آبادی	دل	۸۱۷
راجہ کرشن بہادر بہار راجہ	۸۷۳	ذکا اللہ خان نکلوی	مولوی شمس الدین دہلوی	دل	۸۱۸
راجہ کرشن بہادر بہار راجہ	۸۷۴	الہ خوجہ چند دہلوی	میر مہدی	دل	۸۱۹
راجہ کرشن بہادر بہار راجہ	۸۷۵	منشی محمد	نواب عمار الملک	دل	۸۲۰
راجہ کرشن بہادر بہار راجہ	۸۷۶	دہلوی	کنور بہادر سنگھ	دلیر	۸۲۱
راجہ کرشن بہادر بہار راجہ	۸۷۷	دہلوی	خیراتی خان	دل خوش	۸۲۲
راجہ کرشن بہادر بہار راجہ	۸۷۸	میر حسین مراد آبادی	میاں چنگ لال	دل سوز	۸۲۳
راجہ کرشن بہادر بہار راجہ	۸۷۹	مرزا فضل علی احقانی	بیگم	دیگر	۸۲۴
راجہ کرشن بہادر بہار راجہ	۸۸۰	ذکر خان بہادر خیل جنگل نواب	شاہ عظیم آبادی	دہن	۸۲۵
راجہ کرشن بہادر بہار راجہ	۸۸۱	میر حیدر حسن دہلوی	منشی کھاس خان	دلیر	۸۲۶
راجہ کرشن بہادر بہار راجہ	۸۸۲	محمد	ذکا اللہ	دلیل	۸۲۷
راجہ کرشن بہادر بہار راجہ	۸۸۳	جعفر علی خان دہلوی	ذکر سنگھ	ذکر سنگھ	۸۲۸
راجہ کرشن بہادر بہار راجہ	۸۸۴	شیخ مہدی علی	دوست	دوست	۸۲۹
راجہ کرشن بہادر بہار راجہ	۸۸۵	ذکا اللہ علی مولوی	دوست محمد سکندر آبادی	دوست	۸۳۰
راجہ کرشن بہادر بہار راجہ	۸۸۶	منشی آسارام	شیخ غلام حیدر	دوست	۸۳۱
راجہ کرشن بہادر بہار راجہ	۸۸۷	شیخ محمد ابراہیم دہلوی	علی شاہ	دیدار	۸۳۲
راجہ کرشن بہادر بہار راجہ	۸۸۸	رام مراد آبادی	چند منشی اور حکم	دیدار	۸۳۳
راجہ کرشن بہادر بہار راجہ	۸۸۹	شاہ	رے سوب سنگھ سنگھ	دیوان	۸۳۴
راجہ کرشن بہادر بہار راجہ	۸۹۰	میر محمد مستعد	گرد بخش رے	دیوانہ	۸۳۵
راجہ کرشن بہادر بہار راجہ	۸۹۱	(ر)	مرزا محمد علی خان	دیوانہ	۸۳۶
راجہ کرشن بہادر بہار راجہ	۸۹۲	راجہ بہادر	۸۳۷
راجہ کرشن بہادر بہار راجہ	۸۹۳	راجہ رام منشی	۸۳۸

۸۹۴	رحیب	مولانا محمد رحیب علی خاں	۹۲۳	رقت	مرزا قاسم علی گھنوی	۹۵۲	رواق
۸۹۵	رحمان		۹۲۴	رقیب	رؤف احمد	۹۵۳	رواق
۸۹۶	رحمان	علی خاں	۹۲۵	رقیب	مرزا بیگ دہلوی	۹۵۴	رواق
۸۹۷	رحمت	گنگا پرثا	۹۲۶	رقیب	میر علی	۹۵۵	ربا
۸۹۸	رحمت	رحمت اللہ خان	۹۲۷	رکن الدولہ دہلوی		۹۵۶	ربا
۸۹۹	رحمت اللہ		۹۲۸	رمز	مرزا محمد سلطان	۹۵۷	ربانی
۹۰۰	رحم		۹۲۹	رمغ	حکیم محمد فصیح الدین	۹۵۸	ربا من
۹۰۱	رحم	رحیم بخش دہلوی	۹۳۰	رمغ	میر محمد نصیر	۹۵۹	ریاضت اسلام علی
۹۰۲	رحم	عبدالرحیم خاں	۹۳۱	رند	رائے حکیم نرائن	۹۶۰	ریاضت اللہ
۹۰۳	رحم	میر محمد علی	۹۳۲	رند	شاہ اور میر حمزہ علی دہلوی	۹۶۱	رکیان رکیان الدین
۹۰۴	رحم خان		۹۳۳	رند	منشی گنگا پرثا		(ن)
۹۰۵	رخشان	خیرات علی خاں	۹۳۴	رند	مہربان خاں	۹۶۲	زار برہان الدین خاں
۹۰۶	رخشان	محمد چاند	۹۳۵	رند	نواب محمد علی خاں امروہی	۹۶۳	زاری سوہ
۹۰۷	رخست	میر قدرت اللہ	۹۳۶	رند	نواب سید محمد خاں	۹۶۴	زار سید سلامت علی
۹۰۸	رسا	شیخ اور میاں محمد بخش	۹۳۷	رنگین		۹۶۵	زار لالہ دھنیت رائے
۹۰۹	رسا	لالہ امیر پرثا	۹۳۸	رنگین	امن بیگ	۹۶۶	زار مرزا سنگین
۹۱۰	رفت	غلام جیلانی	۹۳۹	رنگین	پون لال	۹۶۷	زار مغل بیگ
۹۱۱	رفت	محمد عباس خاں انصاری	۹۴۰	رنگین	سعادت یار خاں	۹۶۸	زار مند و لال
۹۱۲	رفت	مرزا پیاری	۹۴۱	رنگین	میر برہاں	۹۶۹	زار میر جیون
۹۱۳	رفت	مہر علی	۹۴۲	رنگین	میر اکبر علی	۹۷۰	زار میر مہدی علی
۹۱۴	رفت	میاں رؤف احمد	۹۴۳	رنگین	لالہ بلاس رائے	۹۷۱	زار خواجہ دلات حسین
۹۱۵	رفیع	رفیع الدین خاں	۹۴۴	رواں	سید جعفر علی	۹۷۲	زار شاہزادہ مرزا الازار الدین
۹۱۶	رفیع	مولانا شاہ محمد رفیع الدین دہلوی	۹۴۵	روح اللہ	محمد عنایت احمد	۹۷۳	زلفی یازلی میرزا امرا جعفر
۹۱۷	رفیع الدین		۹۴۶	روحی		۹۷۴	زخمی
۹۱۸	رفیق	محمد کابلی	۹۴۷	زودور	سہائی بابو	۹۷۵	زوق جانی سنگھ رائے
۹۱۹	رفیق	مرزا اسد بیگ دہلوی	۹۴۸	روشن	روشن	۹۷۶	زرد جینے داس
۹۲۰	رفیق	اسد بیگ	۹۴۹	روشن	خواجہ حسن علی	۹۷۷	زشت شیخ غلام محی الدین
۹۲۱	رفیق	امین اللہ	۹۵۰	روشن	شاہ	۹۷۸	زالال میر دوست علی
۹۲۲	رقت	رستم علی	۹۵۱	روشن	میر حسین علی	۹۷۹	زمان سید محمد

۹۸۰	زندہ	یازندہ دل ہر سہا	۱۰۰۹	سیاہی	لکھنوی	۱۰۳۸	سراج	سراج الدین علی
۹۸۱	زور	مرزا دادو بیگ	۱۰۱۰	سیاہی	میر امام بخش	۱۰۳۹	سراج	سید حمزہ علی
۹۸۲	زہرہ	امراؤ جان	۱۰۱۱	سپر	شتاب یا شہاب خاں	۱۰۴۰	سراج	شیخ امان علی
۹۸۳	زہرہ	نصیبین	۱۰۱۲	سپر	میر محمد	۱۰۴۱	سراج	مولوی احمد
۹۸۴	رکجاں	دکنی	۱۰۱۳	ستار	عبدالستار	۱۰۴۲	سراج الدین	
۹۸۵	زیرک	لالہ حصین ذرائع	۱۰۱۴	سجاد	شیخ نواز علی	۱۰۴۳	سردار	مرزا لکھنوی
۹۸۶	زین العابدین	مفتی اور سید مداسی	۱۰۱۵	سجاد	میر	۱۰۴۴	سر سبز	مرزا زین العابدین
۹۸۷	زینت	مفتی امیر علی	۱۰۱۶	سجاد	میر علی	۱۰۴۵	سرشار	لالا تلک چند
۹۸۸	(س)		۱۰۱۷	سجاد	میر محمد اکبر آبادی	۱۰۴۶	سرعت	
۹۸۹	سابق	پیر محمد	۱۰۱۸	سجوان	عبدالسجوان	۱۰۴۷	سرفراز محمد خاں دہلوی	
۹۹۰	سابق	محمد نادر الدین	۱۰۱۹	سجوان بخش	مولوی	۱۰۴۸	سرحد دہلوی	
۹۹۱	سابق	محمد ہاشم	۱۰۲۰	سحاب	محمد اللہ یار	۱۰۴۹	سرحد	محمد
۹۹۲	سابق	میر حاجی	۱۰۲۱	سحر	اجودھیا پرشاد	۱۰۵۰	سرپ	زائن پندت
۹۹۳	ساحل	مرزا اکبر علی	۱۰۲۲	سحر	شیخ امان علی	۱۰۵۱	سرور	حمایت اللہ دہلوی
۹۹۴	ساقی	دکنی	۱۰۲۳	سحر	محمد علیل خاں	۱۰۵۲	سرور	سید کاظم حسین لکھنوی
۹۹۵	ساقی	مرزا محمد خاں بیگ	۱۰۲۴	سحر	میر نصیر علی	۱۰۵۳	سرور یا سرور	شیخ محمد امیر اللہ
۹۹۶	سالک	مرزا قربان علی بیگ خاں	۱۰۲۵	سحنا	شیخ سخادت علی	۱۰۵۴	سرور	غلام مرتضیٰ خاں دہلوی
۹۹۷	سالک	ارشاد علی	۱۰۲۶	سحن		۱۰۵۵	سرور	مرزا بندہ سجات بہادر
۹۹۸	سالک		۱۰۲۷	سحن	رام دیال	۱۰۵۶	سرور	مرزا حبیب علی بیگ
۹۹۹	سالم	غلام مصطفیٰ	۱۰۲۸	سحن	سید فخر الدین حسین	۱۰۵۷	سرور	میر فیض علی
۱۰۰۰	سامان	میر نصیر جو پوری	۱۰۲۹	سحن	مرزا محمد حسین خاں	۱۰۵۸	سرور	میر محمد خاں اعظم الدہلوی
۱۰۰۱	سائلی	حکیم عبدالحق	۱۰۳۰	سحن	میر یورش علی	۱۰۵۹	سرور	ولایت علی
۱۰۰۲	سائلی	اسد اللہ حیدر آبادی	۱۰۳۱	سحنان	محمد علی	۱۰۶۰	سرور	ولایت علی لکھنوی
۱۰۰۳	سائلی	مرزا محمد یار بیگ	۱۰۳۲	سختور	لالہ دیوالی سنگھ	۱۰۶۱	سعادت میاں یا میر سعادت علی	
۱۰۰۴	سایہ	سلیم	۱۰۳۳	سدا	سکھ لال منشی آگر دی	۱۰۶۲	سعادت علی	
۱۰۰۵	سرد	سید کاظم حسین	۱۰۳۴	سید الدین خاں	مولوی	۱۰۶۳	سعادت علی منشی اور سید	
۱۰۰۶	سبزواری	میر ابوالقاسم	۱۰۳۵	سراج	اوزنگ آبادی	۱۰۶۴	سعادت یار خاں	مولوی مفتی محمد
۱۰۰۷	سمبقت	مرزا مغل	۱۰۳۶	سلطان	خواجہ سلطان	۱۰۶۵	سعدی	شیخ مصلح الدین شیرازی
۱۰۰۸	سیاہی	شاہ قلی خاں	۱۰۳۷	سراج	سراج الدین پانی پتی	۱۰۶۶	سعید	سعید الدین خاں

۱۰۶۷	سعید	شیخ محمد سعید خاں	۱۰۹۶	سلیمان	دہلوی	۱۱۱۲۵	سید احمد خاں مراد آبادی
۱۰۶۸	سعید	قاضی محمد	۱۰۹۷	سلیمان	مرزا محمد سلیمان شکوہ	۱۱۱۲۶	سید الدین
۱۰۶۹	سعید	مرزا آغا نجف لکھنوی	۱۰۹۸	سلیمان	میر مراد علی دہلوی	۱۱۱۲۷	سید علی
۱۰۷۰	سعید الدین محمد		۱۰۹۹	سلیمان خاں	دہلوی	۱۱۱۲۸	سید محمد صاحب منشی اور مولوی
۱۰۷۱	سفر شاہ		۱۱۰۰	سنبل	شاہ مراد	۱۱۱۲۹	سید مرزا احمد عباس
۱۰۷۲	سفر	خواجہ پاشا لکھنوی	۱۱۰۱	سنجر	محمد یعقوب علی غازی پوری	۱۱۱۳۰	سیف مرزا سیف علی دہلوی
۱۰۷۳	سلفان	عبدالرحمن	۱۱۰۲	سین	سید عبدالستار	۱۱۱۳۱	سیف مرزا محمد حسین
۱۰۷۴	سکندر	خلیفہ محمد علی	۱۱۰۳	سودا	مرزا محمد ریح	۱۱۱۳۲	سیف مرزا محفل
۱۰۷۵	سکندر لال		۱۱۰۴	سودا	منشی جیون لال	۱۱۱۳۳	سیفی مولوی میر وارث علی
۱۰۷۶	سلام	میاں نجم الدین علی خاں	۱۱۰۵	سورج بھان پنڈت		۱۱۱۳۴	سیدوا
۱۰۷۷	سلامت	مولوی شاہ فخر سلامت	۱۱۰۶	سورج مل منشی		۱۱۱۳۵	سیو کو
۱۰۷۸	سلامت	منشی سلامت علی غازی پوری	۱۱۰۷	سوز	سید اور میر مہدی	۱۱۱۳۶	شا
۱۰۷۹	سلامت	میر سلامت علی	۱۱۰۸	سوز	مولوی عبدالکریم دہلوی	۱۱۱۳۷	شاد اللہ یار قیامی
۱۰۸۰	سلطان	خواجہ سلطان خاں	۱۱۰۹	سوزن	شیخ شمس الدین	۱۱۱۳۸	شاد راجہ درگا بر شاد
۱۰۸۱	سلطان	بیگم	۱۱۱۰	سو میرے		۱۱۱۳۹	شاد رائے دی پر شاد حید آبادی
۱۰۸۲	سلطان	خواجہ طالب علی عظیم آبادی	۱۱۱۱	سیدہ	میر رحمت اللہ	۱۱۱۴۰	شاد شیخ فضل علی
۱۰۸۳	سلطان	سید میر امداد علی	۱۱۱۱۲	سہراب	مرزا سہراب بیگ دہلوی	۱۱۱۴۱	شاد سید فضل حسین جونپوری
۱۰۸۴	سلطان	فکی بیگ	۱۱۱۱۳	سیاح	میاں داد خاں اورنگ آبادی	۱۱۱۴۲	شاد شیخ محمد جان لکھنوی
۱۰۸۵	سلطان	مولوی سلطان خاں	۱۱۱۱۴	سیادت	غلام رسول	۱۱۱۴۳	شاد میر احمد حسین
۱۰۸۶	سلطان	مرزا محمد انور بخش شاہ بھان پوری	۱۱۱۱۵	سیادت	میر مجاہد الدین نجم الدین لکھنوی	۱۱۱۴۴	شاد میر محمد یار خاں بریلوی
۱۰۸۷	سلطان	نواب اللہ خاں افغانی	۱۱۱۱۶	سید امام الدین دہلوی		۱۱۱۴۵	شاد
۱۰۸۸	سلطان	خانی	۱۱۱۱۷	سید آغا لکھنوی		۱۱۱۴۶	شاداب لالہ خوش وقت رائے
۱۰۸۹	سلیمان	میر محمد صالح کبیرہ	۱۱۱۱۸	سید امداد علی لکھنوی		۱۱۱۴۷	شادال راجہ یار چند لال
۱۰۹۰	سلیم	سلیم خاں	۱۱۱۱۹	سید	میر غالب علی خاں	۱۱۱۴۸	شادال قطب الدین علی خاں
۱۰۹۱	سلیم	شیخ	۱۱۱۲۰	سید	میر غلام رسول	۱۱۱۴۹	شادال لالہ بان لال
۱۰۹۲	سلیم	میر سلامت علی بناری	۱۱۱۲۱	سید	میر یار مرزا قطب الدین علی	۱۱۱۵۰	شادال میر رحیب علی
۱۰۹۳	سلیم	میر عباس لکھنوی	۱۱۱۲۲	سید	میر یادگار علی	۱۱۱۵۱	شاعر لالہ مستقر اداس پامتن لال
۱۰۹۴	سلیم	میر محمد	۱۱۱۲۳	سید	نواب نظام الدین لکھنوی	۱۱۱۵۲	شاعر بسم اللہ لکھنوی
۱۰۹۵	سلیم اللہ محمد		۱۱۱۲۴	سید احمد		۱۱۱۵۳	شاعر میر کمال الدین حسین

۱۱۵۴	شاغل	اشرف حسین لکھنوی	۱۱۸۳	شرر	میر غیاث الدین	۱۲۱۲	شفا	حکیم یار علی دہلوی
۱۱۵۵	شاگر		۱۱۸۴	شرف		۱۲۱۳	شفیق	مرزا علی جان لکھنوی
۱۱۵۶	شاگرد	شاہ شاگر علی	۱۱۸۵	شرف	اشرف علی	۱۲۱۴		نواب محمد سعید الدین خان
۱۱۵۷	شاگر	محمد	۱۱۸۶	شرف	دکنی	۱۲۱۵	شفیع	امین الدین دہلوی
۱۱۵۸	شام سروپ		۱۱۸۷	شرف	سید یحییٰ حسین یا آغا حاجی	۱۲۱۶	شفیع	میر محمد
۱۱۵۹	شاہ احمد	سطاری	۱۱۸۸	شرف	شیخ شرف الدین حسین	۱۲۱۷	شفیق	منظہر علی خاں
۱۱۶۰	شاہ	سعد اللہ	۱۱۸۹	شرف	مرزا اشرف الدین بیگ لکھنوی	۱۲۱۸	شفیق	نواب خواجہ نواز الدین خاں
۱۱۶۱	شاہ	میر شاہ علی خاں دہلوی	۱۱۹۰	شرف	میر مہدی	۱۲۱۹	شکوہ	دارالم کرشن
۱۱۶۲	شاہی	شاہ قلی خاں دہلوی	۱۱۹۱	شرف	میر محمد یا محمدی	۱۲۲۰	شکوہ	محمد مرزا حیدر آبادی
۱۱۶۳	شاہی	شاہزادہ مرزا امیر الدین دہلوی	۱۱۹۲	شرف	برادر سید غلام عباس لکھنوی	۱۲۲۱	شکوہ	مرزا احمد رضا لکھنوی
۱۱۶۴	شائق	خواجہ فیض الدین حیدر	۱۱۹۳	شرف	نواب مرزا الدود مرزا ابو طالب خاں	۱۲۲۲	شکی	منشی خواجہ سنگھ
۱۱۶۵	شائق	رائے امیر سنگھ	۱۱۹۴	شرم	جناب شمس النساء بیگم صاحبہ	۱۲۲۳	شکبہ	شیخ غلام حسین دہلوی
۱۱۶۶	شائق	لالہ فتح چند لکھنوی	۱۱۹۵	شری یا شری	سنہاٹن پٹت	۱۲۲۴	شگفتہ	بدھ سنگھ
۱۱۶۷	شائق	محمد باشم	۱۱۹۶	شری یا سری	پرشاد منشی اور پٹت	۱۲۲۵	شگفتہ	مرزا شگفتہ بخت یا میر بخت
۱۱۶۸	شائق	مولوی رفیع الدین توشی	۱۱۹۷	شری	داس بابو	۱۲۲۶	شگفتہ	نواب مرزا اسف علی لکھنوی
۱۱۶۹	شائق	میاں میر محمد	۱۱۹۸	شریب	احمد جان دہلوی	۱۲۲۷	شمس	شمس محمد یا شمس داس لکھنوی
۱۱۷۰	شائق	میر حاجی دہلوی	۱۱۹۹	شریف	مرزا محمد	۱۲۲۸	شمش	شیخ علی محمد بریلوی
۱۱۷۱	شائق	میر قمر علی	۱۲۰۰	شریف	مرزا محمد بیگ	۱۲۲۹	شمش	مولوی خاں
۱۱۷۲	شایاں	کھنیا لال	۱۲۰۱	شریف	مولوی	۱۲۳۰	شمش	میر آغا محبوب علی
۱۱۷۳	شایاں	منشی طوطا رام	۱۲۰۲	شریف حسن	سید	۱۲۳۱	شمس	میر شمس الدین علی علی لکھنوی
۱۱۷۴	شجاعت	شیخ بہادر علی لکھنوی	۱۲۰۳	شعار	اختر امپوری	۱۲۳۲	شمس الدین	
۱۱۷۵	شجاعت	مولوی	۱۲۰۴	شعاری		۱۲۳۳	شمشاد	میر احمد علی
۱۱۷۶	شجاع	نواب شجاع قلی خاں	۱۲۰۵	شعاع		۱۲۳۴	شمشیر خاں منشی	
۱۱۷۷	شرف	مرزا ادب میر شرف علی	۱۲۰۶	شعلہ	پٹت امر ناتھ	۱۲۳۵	شمس	
۱۱۷۸	شرر	عبد الغفور خاں	۱۲۰۷	شعور	عبد الرؤف	۱۲۳۶	شمیم	سید غالب علی بنارس
۱۱۷۹	شرر	مرزا ابراہیم بیگ لکھنوی	۱۲۰۸	شعور	میاں شعور احمد رامپوری	۱۲۳۷	شمیم	عباس مرزا لکھنوی
۱۱۸۰	شرر	مرزا آغا حسین	۱۲۰۹	شعوری		۱۲۳۸	شناور	صاحب مرزا
۱۱۸۱	شرر	مرزا جعفر	۱۲۱۰	شغیل دہلوی		۱۲۳۹	شنکر	سروپ
۱۱۸۲	شرر	مرزا صادق علی	۱۲۱۱	شفا	حکیم محمد حسن دہلوی	۱۲۴۰	شور	بکھر پانی پتی

۱۲۳۱	شور	خواجہ عظیم خان	۱۲۷۲	شہادت	شیخ شہادت علی	۱۳۰۱	صاہبہ	احمد مرزا لکھنوی
۱۲۳۲	شور	شیخ محمد خدی الدین خان	۱۲۷۳	شہرت	افتخار الدین علی خاں	۱۳۰۲	صاہب	شاہ
۱۲۳۳	شور	مرزا محمود بیگ	۱۲۷۴	شہرت	امیر بخش خاں	۱۳۰۳	صاہب	مرزا خدا بخش
۱۲۳۴	شورش	غلام احمد	۱۲۷۵	شہرت	مرزا حاجی بیگ	۱۳۰۴	صاحب	امت انعام بیگم
۱۲۳۵	شورش	میر غلام حسین عظیم آبادی	۱۲۷۶	شہرت	مرزا محمد علی دہلوی	۱۳۰۵	صاحب	میر یار علی
۱۲۳۶	شورش	میر مہدی	۱۲۷۷	شہرت	مولوی عباس علی	۱۳۰۶	صاحب قرآن	سید امام علی
۱۲۳۷	شورش	نصیر حسین	۱۲۷۸	شہرت	مولوی غلام حسین غازی پوری	۱۳۰۷	صادق	حکیم سید محمد
۱۲۳۸	شوری		۱۲۷۹	شہرت		۱۳۰۸	صادق	صادق محمد حسین
۱۲۳۹	شوق	کھوگل لال	۱۲۸۰	شہید	غلام امام	۱۳۰۹	صادق	صادق علی شاہ
۱۲۴۰	شوق	تہمتن جنگ بہادر	۱۲۸۱	شہید	مولوی غلام حسین غازی پوری	۱۳۱۰	صادق	مرزا محمد
۱۲۴۱	شوق	جہر بیگ لکھنوی	۱۲۸۲	شہید	مولوی محمد بخش	۱۳۱۱	صادق	میاں صادق علی
۱۲۴۲	شوق	حافظ مرزا غلام رسول دہلوی	۱۲۸۳	شہید	کرامت علی خاں	۱۳۱۲	صادق	میر جعفر خاں دہلوی
۱۲۴۳	شوق	حکیم تصدق حسین خاں لکھنوی	۱۲۸۴	شہید	امیر نواب مرزا علی	۱۳۱۳	صادق	میر صادق علی
۱۲۴۴	شوق	دہلوی	۱۲۸۵	شہید	خواجہ سہنگا	۱۳۱۴	صادق خاں	
۱۲۴۵	شوق	دولت رائے	۱۲۸۶	شہید	شاہزادہ مرزا قمر الدین	۱۳۱۵	صافی	نانا بودہ سنگھ
۱۲۴۶	شوق	روشن لال	-		پارمزا گلہریا کلو	۱۳۱۶	صافی	میر مظہر علی بہادر
۱۲۴۷	شوق	شیخ سید میر علی ضامن لکھنوی	۱۲۸۷	شہید	محمد افسر خاں	۱۳۱۷	صاحب محمد	-
۱۲۴۸	شوق	سہالی بخش	۱۲۸۸	شہید	مراد آبادی	۱۳۱۸	صاحب شاہ	
۱۲۴۹	شوق	شرنگ پال یا کاکاجی	۱۲۸۹	شہید	مولوی امانت اللہ	۱۳۱۹	صاف	نظام الدین بگاری
۱۲۵۰	شوق	فیض علی	۱۲۹۰	شہید	میر فتح علی	۱۳۲۰	صبا	نانا کبھی علی
۱۲۵۱	شوق	مرزا خدا بیگ	۱۲۹۱	شہید	نواب محمد حسن خاں	۱۳۲۱	صبا	مرزا راجہ شکر ناتھ
۱۲۵۲	شوق	مولوی قدرت اللہ	۱۲۹۲	شہید	نواب حسین الدین خاں	۱۳۲۲	صبا	میر وزیر علی لکھنوی
۱۲۵۳	شوق	میاں اور میر حسن علی	۱۲۹۳	شہید	بلکہ طوالت لکھنوی	۱۳۲۳	صبا	
۱۲۵۴	شوق	میاں اور شیخ محمد بخش	۱۲۹۴	شہید	احمد خاں	۱۳۲۴	صبر	مرزا غلام حسین خاں
۱۲۵۵	شوق	محمد فیض	۱۲۹۵	شہید	حافظ عبد السمیع	۱۳۲۵	صبر	میر اسد
۱۲۵۶	شوکت		۱۲۹۶	شہید	سید اللہ بخش	۱۳۲۶	صبر	میر محمد علی فیض آبادی
۱۲۵۷	شوکت	محمد منیف علی	۱۲۹۷	شہید	میر محمدی	۱۳۲۷	صبر	مرزا بخش علی خاں لکھنوی
۱۲۵۸	شوکت	مولوی سبط علی	۱۲۹۸	شہید	نواب مصطفیٰ خاں بہادر	۱۳۲۸	صحت	محمد حسن خاں لکھنوی
۱۲۵۹	شوکت	میر حسین علی دہلوی	۱۲۹۹	شہید	نواب پندت	۱۳۲۹	صدا	میر صدر الدین لکھنوی
۱۲۶۰	شوکت	شہاب الدین احمد بن عمر	۱۳۰۰	شہید	میر حسن			

۱۳۳۰	صوق	بشات علی	۱۳۵۹	صنط	محمد مہلف حسین شاہ	۱۳۸۸	طالب	میر طالب علی الہ آبادی
۱۳۳۱	صدق	محمد صدیق حیدر آبادی	۱۳۶۰	صنط	سید آغا جان	۱۳۸۹	طالب	مرزا ابو طالب حیدر آبادی
۱۳۳۲	صفا	رائے منوال	۱۳۶۱	صنط	میر حسن شاہ	۱۳۹۰	طالب	طالب حسین خاں
۱۳۳۳	صفا	مرزا شمس	۱۳۶۲	صنط	نواز علی خاں دہلوی	۱۳۹۱	طالب	راجہ طالب علی خاں
۱۳۳۴	صفت	مذہب علی خاں	۱۳۶۳	صنط	مولوی غلام رسول	۱۳۹۲	طالب	محمد عباس لکھنوی
۱۳۳۵	صفدر	میر صفدر علی	۱۳۶۴	صنط	غلام عباس	۱۳۹۳	طالب	میاں طالب علی خاں لکھنوی
۱۳۳۶	صفدر	سید اور میر فرزند علی خاں	۱۳۶۵	ضمیر	پنڈت نرائن داس	۱۳۹۴	طالب	ماشور بیگ خاں
۱۳۳۷	صفدر علی		۱۳۶۶	ضمیر	ٹھاکر داس لکھنوی	۱۳۹۵	طالب	شیر محمد خاں
۱۳۳۸	صفدر علی مولوی اور سید جلیلی		۱۳۶۷	ضمیر	شیخ مدرس اکبر آبادی	۱۳۹۶	طالب	شاہ طالب علی
۱۳۳۹	صفدری	میر صادق علی	۱۳۶۸	ضمیر	سید ہدایت علی خاں لکھنوی	۱۳۹۷	طالب	رامپوری
۱۳۴۰	صفدری	حیدر آبادی	۱۳۶۹	ضمیر	نانا گنگا داس	۱۳۹۸	طالب	نانا مہندر لال حیدر آبادی
۱۳۴۱	صفدری		۱۳۷۰	ضمیر	میر ظفر حسین لکھنوی	۱۳۹۹	طالب	مرزا بندہ حسن
۱۳۴۲	صفی	سید معین حسین	۱۳۷۱	ضمیر	نادر الدین	۱۴۰۰	طالب	محمد
۱۳۴۳	صفیر	شیخ حید علی لکھنوی	۱۳۷۲	ضیاء		۱۴۰۱	طبی	
۱۳۴۴	صفیر	جان خاں	۱۳۷۳	ضیاء	احمد لکھنوی	۱۴۰۲	طیب	سید شاہ لاہوری
۱۳۴۵	صالح	شیخ محمد	۱۳۷۴	ضیاء	سید محمد میر لکھنوی	۱۴۰۳	طیب	مرزا دلی محمد دہلوی
۱۳۴۶	صالح	شیخ صالح محمد عثمانی	۱۳۷۵	ضیاء	شیخ علی اللہ دہلوی	۱۴۰۴	طیب	حکیم محمد حسن خان فرخ آبادی
۱۳۴۷	صمد	میاں عبدالصمد حیدر آبادی	۱۳۷۶	ضیاء	لالہ نبی علی کانپوری	۱۴۰۵	طبعی	
۱۳۴۸	صمصام	نواب الہیہ (صمصام) (دہلی)	۱۳۷۷	ضیاء	ضیاء الدین	۱۴۰۶	طیش	میر مد علی دہلوی
۱۳۴۹	صنعت	مغل خاں	۱۳۷۸	ضیاء	مرزا ضیاء بخت بہادر	۱۴۰۷	طرار	گودھری لال
۱۳۵۰	صنعت	میاں کریم الدین	۱۳۷۹	ضیاء	میاں یامیر ضیاء الدین لکھنوی	۱۴۰۸	طرب	جھنولال
۱۳۵۱	صواب	شیخ محمد شرف غازی پوری	۱۳۸۰	ضیاء	منشی دانت علی	۱۴۰۹	طرزی	میر رام علی دہلوی
۱۳۵۲	صونی		۱۳۸۱	ضیاء	ولی اللہ	۱۴۱۰	طفل	مرزا عبدالقادر
۱۳۵۳	صولت	خواجہ محمد لکھنوی	۱۳۸۲	ضیاء الدین	مولوی محمد	۱۴۱۱	طلب	شیخ طلب علی
۱۳۵۴	صہبائی	مولوی منشی امام بخش	۱۳۸۳	ضیائی	میر بدر الدین لکھنوی	۱۴۱۲	طلب	شاہ مشتاق
۱۳۵۵	ضیاء	مرزا غلام حسن	۱۳۸۴	ضیائی	نظام الدین الدین لکھنوی	۱۴۱۳	طور	مرزا احمد رضا
۱۳۵۶	صید	دہلوی	۱۳۸۵	ضیغم	مولوی اکرم احمد مجددی	۱۴۱۴	طوفان	میر حسین یا میر محمد لکھنوی
۱۳۵۷	ضاحک	میر غلام حسین دہلوی	۱۳۸۶	ضیغم	مولوی غفر علی لکھنوی	۱۴۱۵	طوخاں	میر نواز علی
۱۳۵۸	ضامن	غلام	۱۳۸۷	طالب	لاچی رام جلال آبادی	۱۴۱۶	طوبی	

۱۴۱۷	ظاہر	میر محمد دہلوی	۱۴۲۶	عابد	عازت الدین علی خاں اکبر آبادی	۱۴۷۵	عاشق	میر الدولہ محمد علی
۱۴۱۸	ظاہر	میر لطیف علی	۱۴۲۷	عابد	محمد	۱۴۷۶	عاشق	شیخ محمد خاں
۱۴۱۹	ظاہر	خواجہ محمد خاں	۱۴۲۸	عابد	موسین رام	۱۴۷۷	عاشق	آغا حسین قلی خاں
۱۴۲۰	ظاہر الدین منشی		۱۴۲۹	عابد	میر غلام حیدر خاں دہلوی	۱۴۷۸	عاشق	نواب علی خاں
۱۴۲۱	ظریف	نانا بی بی پرشاد لکھنوی	۱۴۵۰	عارف		۱۴۷۹	عاصم	منشی عبداللہ
۱۴۲۲	ظریف	خدادادی خاں	۱۴۵۱	عارف	نواب زین العابدین	۱۴۸۰	عاصم	محمد علی خاں لکھنوی
۱۴۲۳	ظفر	سراج الدین محمد بیاد شاہ	۱۴۵۲	عارف	شاہ حسین	۱۴۸۱	عاصم	
۱۴۲۴	ظفر	میاں ظفر علی	۱۴۵۳	عارف	میر جمال الدین	۱۴۸۲	عاصی	
۱۴۲۵	ظفر	نواب نصیر الدولہ محمد حسین	۱۴۵۴	عارف	میر عارف علی	۱۴۸۳	عاصی	نور محمد
۱۴۲۶	ظہور	محمد شاہ	۱۴۵۵	عارف	محمد اکبر آبادی	۱۴۸۴	عاصی	منشی امداد حسین
۱۴۲۷	ظہور	منشی اور شیخ ظہور محمد گرامی	۱۴۵۶	عارف	عرف میر جمال الدین	۱۴۸۵	عاصی	عبد الرحمن
۱۴۲۸	ظہور	مرزا علی دہلوی	۱۴۵۷	عاشق	پنڈت بھولانا کھنہ	۱۴۸۶	عاصی	منشی صدر الدین
۱۴۲۹	ظہور	لالہ شیونگھ	۱۴۵۸	عاشق	شیخ بنی بخش	۱۴۸۷	عاصی	کرم علی
۱۴۳۰	ظہور	حافظ ظہور اللہ بیگ	۱۴۵۹	عاشق	مولوی جلال الدین دہلوی	۱۴۸۸	عاصی	کلیم سید احمد
۱۴۳۱	ظہور	بدیع الدین حیدر	۱۴۶۰	عاشق	رکن الدین	۱۴۸۹	عاقل	طفیل شاہ فقیر
۱۴۳۲	ظہور	منشی ظہور علی	۱۴۶۱	عاشق	محمد علی	۱۴۹۰	عاقل	راسے سنگھ
۱۴۳۳	ظہور	ظہور اللہ	۱۴۶۲	عاشق	محمد خاں	۱۴۹۱	عاکف	
۱۴۳۴	ظہور الحسن	شیخ محمد	۱۴۶۳	عاشق	راہہ کلیاں سنگھ	۱۴۹۲	عالم علی	
۱۴۳۵	ظہیر	ظہیر الدین	۱۴۶۴	عاشق	منشی عجب اسب راسے	۱۴۹۳	عالی مرزا	
۱۴۳۶	ظہیر	نصیر الدین	۱۴۶۵	عاشق	میر برہان الدین	۱۴۹۴	عالی	خواجہ عبداللہ لکھنوی
۱۴۳۷	ظہیر خاں محمد		۱۴۶۶	عاشق	مرزا امیدی علی خاں	۱۴۹۵	عالی	شاہ الوالمعانی
۱۴۳۸	عابد		۱۴۶۷	عاشق	رام سنگھ	۱۴۹۶	عبادت	مرزا عابد علی بیگ لکھنوی
۱۴۳۹	عابد	نواب محمد زین العابدین خاں	۱۴۶۸	عاشق	میر یحییٰ	۱۴۹۷	عباس	نواب آقا الدولہ مرزا عباس
۱۴۴۰	عابد علی ذوالفقار حیدری		۱۴۶۹	عاشق	محمد رضا لکھنوی	۱۴۹۸	عباس	مرزا عباس علی بیگ
۱۴۴۱	عابدی		۱۴۷۰	عاشق	سید ہدایت علی دہلوی	۱۴۹۹	عباس	میر
۱۴۴۲	عابد علی		۱۴۷۱	عاشق	سعد اللہ خاں	۱۵۰۰	عباس	
۱۴۴۳	عاجز		۱۴۷۲	عاشق	سیدالرحمہ محمد علی خاں	۱۵۰۱	عباس	
۱۴۴۴	عاجز	النت خاں افغانی	۱۴۷۳	عاشق	امیر نواب مرزا والا جان بیگ	۱۵۰۲	عباس	
۱۴۴۵	عاجز	زور آور سنگھ	۱۴۷۴	عاشق	سدا سنگھ	۱۵۰۳	عبد	مرزا عبداللہ

۱۵۰۴	عبد	میاں عبداللہ شاہ	۱۵۳۳	عبدالواسع ہانسوی	۱۵۶۲	عسکری	حسن غالب علی
۱۵۰۵	عبدالسلام لکھنوی		۱۵۳۴	عبدالوہاب خاں عبدالصمد	۱۵۶۳	عسکری	نور محمد عسکری بیگ
۱۵۰۶	عبداللہ		۱۵۳۵	عبرت میرضیاء الدین دہلوی	۱۵۶۴	عشاق	جیون مل
۱۵۰۷	عبدالبقا		۱۵۳۶	عبرت محمد خواجہ بادشاہ	۱۵۶۵	عشاق	شیخ احمد غنیش بہاری
۱۵۰۸	عبدالجبار		۱۵۳۷	عبرت ذاب حسین خاں لکھنوی	۱۵۶۶	عشرت	میر غلام علی
۱۵۰۹	عبدالحق مولوی سید		۱۵۳۸	عبداللہ مولوی شیخ محمد	۱۵۶۷	عشرت	شیخ غلام بنگالی
۱۵۱۰	عبدالحق قاضی محمد		۱۵۳۹	عجائب رائے منشی	۱۵۶۸	عشرت	مرزا اکبر علی لکھنوی
۱۵۱۱	عبدالحق شاہ		۱۵۴۰	عدم داہد علی خاں لکھنوی	۱۵۶۹	عشرت	پنڈت بھولانا کھٹہ
۱۵۱۲	عبدالحمیم منشی		۱۵۴۱	عرش میر حسن عسکری	۱۵۷۰	عشق	شاہ رکن الدین دہلوی
۱۵۱۳	عبدالرحمن مولوی		۱۵۴۲	عرفان علی منشی	۱۵۷۱	عشق	میر زین الدین دہلوی
۱۵۱۴	عبدالرزاق قادری شاہ		۱۵۴۳	عرفان میر عباس دہلوی	۱۵۷۲	عشق	میر محمد علی سید حیدر آبادی
۱۵۱۵	عبدالرحیم		۱۵۴۴	عروج منشی احمد حسن خاں	۱۵۷۳	عشق	شیخ غلام محی الدین قہریشی
۱۵۱۶	عبدالرحیم مولوی		۱۵۴۵	عزت غلام حیدر	۱۵۷۴	عشق	سید حسین مرزا لکھنوی
۱۵۱۷	عبدالسلام مولوی لکھنوی		۱۵۴۶	عزت محمد سلیمان	۱۵۷۵	عشق	آغا رضی لکھنوی
۱۵۱۸	عبدالغفور سید		۱۵۴۷	عزت شیخ عبدالواسع لکھنوی	۱۵۷۶	عشق	حکیم میر عزت اللہ
۱۵۱۹	عبدالقادر مولانا دہلوی		۱۵۴۸	عزت فقیر اور میر سید عبدالولی	۱۵۷۷	عشقی	عبدالواحد بلگرامی
۱۵۲۰	عبدالقادر		۱۵۴۹	عزیز بھکاری لال	۱۵۷۸	عشقی	مراد آبادی
۱۵۲۱	عبدالکریم		۱۵۵۰	عزیز شاہ عبدالعزیز	۱۵۷۹	عشقی	دکھنی
۱۵۲۲	عبداللہ		۱۵۵۱	عزیز شیوناکھ دہلوی	۱۵۸۰	عشقی	میاں رحمت اللہ
۱۵۲۳	عبداللہ		۱۵۵۲	عزیز شاہ عبدالعزیز	۱۵۸۱	عشقی	شیخ اور میاں الہی بخش
۱۵۲۴	عبداللہ شیخ		۱۵۵۳	عزیز منشی محمد علی دہلوی	۱۵۸۲	عطا	محمد عطا اللہ
۱۵۲۵	عبداللہ سید		۱۵۵۴	عزیز خواجہ یوسف علی خاں	۱۵۸۳	عطا	منشی عطا حسین
۱۵۲۶	عبداللہ محمد		۱۵۵۵	عزیز مولوی عزیز اللہ	۱۵۸۴	عطارد	شہاب ثاقب
۱۵۲۷	عبداللہ		۱۵۵۶	عزیز ہمارا جہ عزیز شگھ	۱۵۸۵	عطفت	میر عطفت اللہ خاں
۱۵۲۸	عبداللہ بن السلام		۱۵۵۷	عزیز مولوی عبدالعزیز	۱۵۸۶	عطفت	میر عطفت اللہ خاں
۱۵۲۹	عبداللطیف خاں مولوی		۱۵۵۸	عزیز میر عنایت حسین	۱۵۸۷	عطفت	شیخ عطفت اللہ
۱۵۳۰	عبدالحمید حکیم مولوی		۱۵۵۹	عزیز الدین خاں	۱۵۸۸	عظیم	
۱۵۳۱	عبدالسمیع		۱۵۶۰	عسکری شیخ بد الدین	۱۵۸۹	عظیم	مرزا محمد
۱۵۳۲	عبدالواحد		۱۵۶۱	عسکر علی خاں	۱۵۹۰	عظیم	منشی احمد

۱۵۹۱	عظیم	میر عظیم	۱۹۲۰	عمر	معتبر خاں	۱۹۲۹	غافل	لالہ منور خاں
۱۵۹۲	عظیم	محمد عظیم بیگ	۱۹۲۱	عواں	محمد	۱۹۵۰	غافل	لالہ سندرا لال
۱۵۹۳	عظیم بخش		۱۹۲۲	عنایت علی خاں		۱۹۵۱	غالب	نواب اسد اللہ
۱۵۹۴	عقیدت		۱۹۲۳	عنایت شیخ نظام الدین		۱۹۵۲	غالب	اسد اللہ خاں
۱۵۹۵	علم	محمد علی	۱۹۲۴	عنایت حسین		۱۹۵۳	غالب	
۱۵۹۶	علوی خاں		۱۹۲۵	عنایت اللہ		۱۹۵۴	غالب	نواب مرزا امین علی
۱۵۹۷	علی	نواب علی	۱۹۲۶	عنایت الرحمن خاں		۱۹۵۵	غالب	مکرم الدولہ
۱۵۹۸	علی	منشی سید بہا در	۱۹۲۷	عنایت حسین		۱۹۵۶	غالب	لالہ موہن لال
۱۵۹۹	علی	حسن دکنی	۱۹۲۸	عیاش	غلام جیلانی خاں	۱۹۵۷	غالب	انوار علی
۱۶۰۰	علی	سید حافظ	۱۹۲۹	عیاش	خیالی رام	۱۹۵۸	غالب	علی خاں
۱۶۰۱	علی	میر حسن لکھنوی	۱۹۳۰	عیاش	میر یعقوب لکھنوی	۱۹۵۹	غریب	مراد آبادی
۱۶۰۲	علی	مرزا لکھنوی	۱۹۳۱	عیاش	نواب شہر یار مرزا	۱۹۶۰	غنی	مرزا عباس
۱۶۰۳	علی	مرزا قلی	۱۹۳۲	عیاش	مرزا عباس علی	۱۹۶۱	غواص	
۱۶۰۴	علی	مرزا محمد علی خاں	۱۹۳۳	عیاش	مرزا ہاشم علی	۱۹۶۲	غواصی	یا غواص - مولانا
۱۶۰۵	علی	حکیم محمد	۱۹۳۴	عیاش		۱۹۶۳	غوث	
۱۶۰۶	علی	محمد خاں اعظم الدولہ	۱۹۳۵	عیش	محمد عسکری	۱۹۶۴	غوثی	محمد غوث
۱۶۰۷	علی سین سید		۱۹۳۶	عیش	حسن رضوی	۱۹۶۵	غیاث	سید محمد
۱۶۰۸	علی بخش مولوی		۱۹۳۷	عیش	امیر خاں	۱۹۶۶	غیرت	
۱۶۰۹	علی جان		۱۹۳۸	عیش	میر علی حسین	۱۹۶۷	غیرت	لکھنوی
۱۶۱۰	علی جاہ		۱۹۳۹	عیش	ذیاب محمد مرزا	۱۹۶۸	غیرت	کلب علی
۱۶۱۱	علی حیدر نصیر الدین		۱۹۴۰	عیش	شیخ ابو محمد فاردی	۱۹۶۹	فارغ	
۱۶۱۲	علی خاں دہلوی		۱۹۴۱	عیش	مولوی فدا علی	۱۹۷۰	فارغ	
۱۶۱۳	علی محمد		۱۹۴۲	عیش	طلب علی خاں	۱۹۷۱	فارغ شاہ	
۱۶۱۴	علیم	علیم اللہ شاہ	۱۹۴۳	عیش	شیخ محی الدین	۱۹۷۲	فارغ	میر احمد خاں
۱۶۱۵	عمار	غازی الدین	۱۹۴۴	غازی	نواب غازی الدین	۱۹۷۳	فاردی	فقیر احمد
۱۶۱۶	عماد الدین		۱۹۴۵	غافل	رائے بختاورد سنگھ	۱۹۷۴	فاضل خاں	
۱۶۱۷	عمدہ آمنہ		۱۹۴۶	غافل	مرزا مغل لکھنوی	۱۹۷۵	فاضل شاہ	دہلوی
۱۶۱۸	عمدہ	میر جعفر علی	۱۹۴۷	غافل	میر احمد علی	۱۹۷۶	فاضل محمد	حیدر آبادی
۱۶۱۹	عمدہ	لالہ سیتا رام	۱۹۴۸	غافل	شیخ محمد سعید خاں	۱۹۷۷	فائر	صدر الدین محمد

۱۶۷۸	خانز	-	۱۶۰۷	فردی	محمد حسن	۱۶۳۶	فرقتی	-
۱۶۷۹	خانز	مسح	۱۶۰۸	فردی	مرزا اچھی	۱۶۳۷	فروغ	شاہ زادہ مرزا محمد عمر سلطان
۱۶۸۰	فتح	فتح علی	۱۶۰۹	فردی	مرزا عظیم بیگ	۱۶۳۸	فروغ	عنایت علی خاں
۱۶۸۱	فتح	مرزا فتح علی خاں	۱۶۱۰	فردی	لاہوری	۱۶۳۹	فروغ	میر شہناز الدین حسین خاں
۱۶۸۲	فتح	میر فتح علی	۱۶۱۱	فراغ	مولوی میر محمد	۱۶۴۰	فروغ	میر روشن علی خاں
۱۶۸۳	فتح اللہ	امیر شیرازی	۱۶۱۲	فراغ	میر مہدی حسن	۱۶۴۱	فروغ	میر علی اکبر
۱۶۸۴	فتح الملک	مرزا محمد سلطان شاہ	۱۶۱۳	فراق	حکیم ثناء اللہ خاں	۱۶۴۲	فروغ	خواجہ غلام مصطفیٰ
۱۶۸۵	فتوت	مرزا غلام حیدر	۱۶۱۴	فراق	خواجہ بہادر حسین	۱۶۴۳	فرباد	میر سیر علی
۱۶۸۶	فخر	-	۱۶۱۵	فراق	مرزا اکیقباد بیگ	۱۶۴۴	فرباد	لالہ صاحب رائے
۱۶۸۷	فخر	مرزا فخر الدین حسین خاں	۱۶۱۶	فراق	میر مرتضیٰ علی خاں	۱۶۴۵	فرباد	مرزا مغل بیگ
۱۶۸۸	فخر	میاں فخر الدین یا میر فخر علی	۱۶۱۷	فراقی	-	۱۶۴۶	فرید بخش	-
۱۶۸۹	فخر	میر فخر الدین	۱۶۱۸	فراقی	کنور پریم کشور	۱۶۴۷	فرید الدین - محمد	-
۱۶۹۰	فخر الدین	منشی	۱۶۱۹	فرح	فرح بخش	۱۶۴۸	فسوں	مرزا مانجھی
۱۶۹۱	فخری	-	۱۶۲۰	فرحت	پنڈت کداری ناتھ کنی	۱۶۴۹	فصاد	-
۱۶۹۲	فدا	پنڈت دیارام	۱۶۲۱	فرحت	شیخ فرحت اللہ	۱۶۵۰	فصیح	مرزا منور علی
۱۶۹۳	فدا	پنڈت کشن رام	۱۶۲۲	فرحت	عظیم آبادی	۱۶۵۱	فضا	کوبند پرشاد
۱۶۹۴	فدا	سید امیر امیر الدین	۱۶۲۳	فرحت	منشی سمنکر دیال	۱۶۵۲	فضا	مرزا محمد حسن لکھنوی
۱۶۹۵	فدا	سید محمد علی فدا شاہ	۱۶۲۴	فرحت	میر امیر علی	۱۶۵۳	فضائل	علی خاں
۱۶۹۶	فدا	شیخ فدا حسین	۱۶۲۵	فرحت	فرحت علی سید	۱۶۵۴	فضل	عظیم منشی محمد
۱۶۹۷	فدا	علی منشی	۱۶۲۶	فرخ	میر فرخ علی	۱۶۵۵	فضل	میر فضل سمبھوے خاں
۱۶۹۸	فدا	غلام علی خاں	۱۶۲۷	فرخ	کرامت اللہ خاں	۱۶۵۶	فضل علی	-
۱۶۹۹	فدا	فدا حسین	۱۶۲۸	فرخندہ	علی	۱۶۵۷	فضلی	شاہ افضل الدین خاں
۱۷۰۰	فدا	مرزا فدا حسین خاں	۱۶۲۹	فرد	مولوی وحید الدین خاں	۱۶۵۸	فضلی	فضل علی
۱۷۰۱	فدا	مرزا فدا علی بیگ	۱۶۳۰	فرزند	احمد	۱۶۵۹	فطوت	مرزا محمد
۱۷۰۲	فدا	مولوی محمد اسماعیل	۱۶۳۱	فرزند علی سید	-	۱۶۶۰	فناں	اشرف علی خاں
۱۷۰۳	فدا	میر عبدالصمد	۱۶۳۲	فرسو یا فرانسو	-	۱۶۶۱	فناں	میر شمس الدین
۱۷۰۴	فردی	سید احمد میر فضل علی	۱۶۳۳	فرحت	مرزا الف بیگ الہ آبادی	۱۶۶۲	فقیر	محمد شمس الدین
۱۷۰۵	فردی	فیض اللہ بیگ	۱۶۳۴	فرقت	پنڈت دیبا پرشاد	۱۶۶۳	فقیر	میر بخش خاں
۱۷۰۶	فردی	محمد علی	۱۶۳۵	فرقت	عطا اللہ خاں	۱۶۶۴	فقیر	محمد خاں بہادر

۱۷۶۵	فقر	محمد حسین	۱۷۹۴	قادر	میر عبدالقادر	۱۸۲۳	قرار	شیخ خاں محمد
۱۷۶۶	فقر	مولوی فقیر اللہ	۱۷۹۵	قادر	شاہ محمد	۱۸۲۴	قرار	میر حسین علی
۱۷۶۷	فقر	مولوی میرا	۱۷۹۶	قادر	بخش	۱۸۲۵	قرار	پندہ علی خاں
۱۷۶۸	فقر	میر فقیر اللہ	۱۷۹۷	قادر حسن		۱۸۲۶	قرار	میر محمد حسین
۱۷۶۹	فکر	میر احمد علی	۱۷۹۸	قادر یار		۱۸۲۷	قربان	میر جیون
۱۷۷۰	فکار	پنڈت دیاشکر	۱۷۹۹	قاسم	سید عبدالقاسم	۱۸۲۸	قربان	میر قربان علی
۱۷۷۱	فکار	میر قطب علی بیگ	۱۸۰۰	قاسم	حکیم قدر یا قدرت اللہ	۱۸۲۹	قربان	میر محمد
۱۷۷۲	فکار	میر حسین	۱۸۰۱	قاسم	سید قاسم علی خاں	۱۸۳۰	قربان علی	
۱۷۷۳	فلک	میر بہادر علی	۱۸۰۲	قاسم	میر قاسم علی خاں	۱۸۳۱	قرین	
۱۷۷۴	فنا	شیخ بابر	۱۸۰۳	قاسم	سکئی	۱۸۳۲	قرین	شیخ الہی بخش
۱۷۷۵	فوق	میر حسن	۱۸۰۴	قاسم علی		۱۸۳۳		میر جعفر علی خاں
۱۷۷۶	فہیم	پنڈت سندر لعل	۱۸۰۵	قاصر	مرزا بابر علی بیگ	۱۸۳۴	قسمت	نواب شمس الدولہ
۱۷۷۷	فیاض	عبدالرزاق بیگ	۱۸۰۶	قاضی	عبدالفتح	۱۸۳۵	قصد	محسن مرزا دکنی
۱۷۷۸	فیاض	میر ولی	۱۸۰۷	قائ		۱۸۳۶	قطب	شاہ عبداللہ
۱۷۷۹	فیاض الحق		۱۸۰۸	قایل		۱۸۳۷	قطب الدین	مولوی
۱۷۸۰	فیروز شاہ		۱۸۰۹	قائل	سید علی	۱۸۳۸	قلق	
۱۷۸۱	فیض	ظفر یاب الدولہ	۱۸۱۰	قائم	شیخ قائم علی	۱۸۳۹	قلق	میاں عبدالولی شاہ
۱۷۸۲	فیض	کریم کرشن	۱۸۱۱	قائم	شیخ قیام الدین علی	۱۸۴۰	قلق	آفتاب الدولہ
۱۷۸۳	فیض	کریم بخش	۱۸۱۲	قبول	جمہور مقبول مرزا امیر علی	۱۸۴۱	قلق	میر امجد علی
۱۷۸۴	فیض	مرزا علی رضا خاں	۱۸۱۳	قبول	عبدالغنی بیگ	۱۸۴۲	قلق	حکیم مولا بخش
۱۷۸۵	فیض	مولوی میر شمس الدین	۱۸۱۴	قبول	محمد	۱۸۴۳	قلق	خواجہ محمد
۱۷۸۶	فیض الحسن		۱۸۱۵	قتیل	مرزا محمد حسین	۱۸۴۴	قلی	قطب شاہ
۱۷۸۷	فیض الکریم	مولوی	۱۸۱۶	قدر	محمد	۱۸۴۵	قلندر	لالہ بدر بخش
۱۷۸۸	فیض الدولہ	محمد	۱۸۱۷	قدرت	منشی محمد قدرت اللہ خاں	۱۸۴۶	قلندر	شاہ غلام قلندر
۱۷۸۹	فیضی		۱۸۱۸	قدرت	شاہ قدرت اللہ	۱۸۴۷	قلندر	قلندر بخش
۱۷۹۰	قابل	مرزا علی بخش	۱۸۱۹	قدرت	مولوی قدرت اللہ	۱۸۴۸	قلندر	حسین سید
۱۷۹۱	قادر	مولوی عبدالقادر الہ آبادی	۱۸۲۰	قدرت	شاہ قدرت اللہ	۱۸۴۹	قمر	قمر الدین احمد
۱۷۹۲	قادر	مرزا سنوار علی	۱۸۲۱	قدس	سید محمد رضا	۱۸۵۰	قمر	مرزا قمر طالع
۱۷۹۳	قادر	میر قادر علی	۱۸۲۲	قدسی	سید محمد اکبر پاشا	۱۸۵۱	قمر	حکیم قمر الدین علی خاں

۱۸۵۲	قمر	منشی قمر الدین گلاب خاں	۱۸۸۱	کامل	شیخ جمال الدین	۱۹۱۰	کلیم	شیخ اور میر محمد حسین
۱۸۵۳	قمر	جعفر علی خاں بہادر	۱۸۸۲	کامل	شیخ لطف اللہ	۱۹۱۱	کمال	میر کمال علی
۱۸۵۴	قمر	مرزا باقر حسین	۱۸۸۳	کامل	شیخ احمد علی	۱۹۱۲	کمال	قاسمی محمد
۱۸۵۵	قمر	مرزا قمر الدین خاں	۱۸۸۴	کامل	مولوی محمد رشید	۱۹۱۳	کمال	شاہ کمال الدین حسین
۱۸۵۶	قمر	شیخ جعفر علی	۱۸۸۵	کامل	-	۱۹۱۴	کتر	شاہ
۱۸۵۷	قمر	مرزا محمد بیگ	۱۸۸۶	کبیر	حکیم کبیر شیخ الفزاری	۱۹۱۵	کتر	مرزا خیر اللہ بیگ
۱۸۵۸	قناعت	مرزا محمد بیگ	۱۸۸۷	کدانا تھ	پنڈت	۱۹۱۶	کتر	مولوی کفایت علی
۱۸۵۹	قناعت	مرزا نظام نصیر الدین	۱۸۸۸	کرامت	میر کرامت علی	۱۹۱۷	کم گو	مرزا حبیب اللہ بیگ
۱۸۶۰	قوت	مرزا احمد علی	۱۸۸۹	کرامت علی	-	۱۹۱۸	کن سنگھ	-
۱۸۶۱	قیس	نواب بادی علی خاں	۱۸۹۰	کرم	شیخ غلام ضامن	۱۹۱۹	کندن لال	-
۱۸۶۲	قیس	حکیم باقر	۱۸۹۱	کرما	میاں غلام کریم رشید	۱۹۲۰	کنور بہادر	-
۱۸۶۳	قیس	شیخ کاظم علی	۱۸۹۲	کریم	شیخ کریم اللہ خاں	۱۹۲۱	گھنیا لال - پنڈت اور منشی لال	-
۱۸۶۴	قیس	مرزا علی بیگ	۱۸۹۳	کریم	عبدالکریم	۱۹۲۲	کوثر	مرزا مہدی علی خاں
۱۸۶۵	قیصر	مرزا محمد خورشید خاں	۱۸۹۴	کریم اللہ	مولوی محمد	۱۹۲۳	کوچک	مرزا وجہ یاد وحید محمد
۱۸۶۶	کاشی داس میر - بابو	-	۱۸۹۵	کریم الہی	-	۱۹۲۴	کوکت	رہائے کندرائے
۱۸۶۷	کاشی دیاں	-	۱۸۹۶	کریم الدین	میر کریم الدین	۱۹۲۵	کھان سنگھ	-
۱۸۶۸	کاشف	میر محمد حسین خاں	۱۸۹۷	کریم الدین	مولوی محمد	۱۹۲۶	کیدار ناتھ گھوس بابو	-
۱۸۶۹	کاشف	شیخ کاشف علی	۱۸۹۸	کریم بخش	مولوی محمد	۱۹۲۷	کیف	شیخ فضل احمد
۱۸۷۰	کاشی	ناتھ والا	۱۸۹۹	کریم حسین	مولوی سید	۱۹۲۸	کیفی	میر بہایت علی
۱۸۷۱	کاشی	ناتھ پنڈت	۱۹۰۰	کریم خاں	-	۱۹۲۹	کیوان	شیخ بدلی - بلگرامی
۱۸۷۲	کاظم	منشی کاظم الدین	۱۹۰۱	کریم داد خاں	-	۱۹۳۰	کیوان	مرزا علی حسین
۱۸۷۳	کافر	میر علی نقی	۱۹۰۲	گشن راد	-	۱۹۳۱	گداز	-
۱۸۷۴	کافی	-	۱۹۰۳	گشن نرائن	-	۱۹۳۲	گرامی	مرزا
۱۸۷۵	کاکلی شاہ	-	۱۹۰۴	کلامی	غلام نبی خاں	۱۹۳۳	گرامی	میر گھاسی
۱۸۷۶	کالی پرشاد	-	۱۹۰۵	کلاں	پیارے لال	۱۹۳۴	گرداب	مام چرن
۱۸۷۷	کالی چرن بابو	-	۱۹۰۶	کلب حسین خاں مرزا	-	۱۹۳۵	گردیزی	فتح علی خاں حسینی
۱۸۷۸	کالی کرشنا - راجہ	-	۱۹۰۷	کلو	جعفر میر	۱۹۳۶	گرفتار	مرزا سنگین بیگ
۱۸۷۹	کامل	پنڈت گھاسی گداس	۱۹۰۸	کلیاں	بائے منشی	۱۹۳۷	گرم	محمد منظر خاں
۱۸۸۰	کامل	مرزا بیگ	۱۹۰۹	کلیم	شیخ کلیم اللہ	۱۹۳۸	گرم	مرزا حیدر علی بیگ

۱۹۳۹	گریاں	میر علی امجد	۱۹۶۸	ایق	میر لائق علی	۱۹۹۷	مبتلا	میر امین
۱۹۴۰	گریاں	میر محمد علی	۱۹۶۹	نجمین پرشاد		۱۹۹۸	مبین	-
۱۹۴۱	گریاں	میر حسام الدین علی	۱۹۷۰	نجمین سنگھ کنور		۱۹۹۹	متین	-
۱۹۴۲	گریاں	بھوانی سنگھ بہادر	۱۹۷۱	لسان	میر کلیم اللہ	۲۰۰۰	محبور	رائے خوشمال سنگھ
۱۹۴۳	گریاں	نظام محمدی الدین خاں	۱۹۷۲	لطافت	سید حسن مولوی	۲۰۰۱	محبور	مولوی عصمت علی
۱۹۴۴	گریاں	سید محمد حسین لکھنوی	۱۹۷۳	لطفت	مرزا علی دہلوی	۲۰۰۲	محبور	میاں حق رسا
۱۹۴۵	گستاخ	مرزا علی بیگ	۱۹۷۴	لطفت الحق		۲۰۰۳	محبور	نواب اقبال الدولہ
۱۹۴۶	گلشن	امیر سنگھ	۱۹۷۵	لطفت اللہ مرزا		۲۰۰۴	محبوب	میر اور میر نظام حیدر بیگ دہلوی
۱۹۴۷	گلشن	شاہ یامیاں گلشن صاحب	۱۹۷۶	لطیفی		۲۰۰۵	مجرم	رحمت اللہ
۱۹۴۸	گمان	علی خاں	۱۹۷۷	لطیف	میر لطیف علی	۲۰۰۶	مجرم	شیخ غلام حسین
۱۹۴۹	گنا یا گنا بیگم		۱۹۷۸	لطیف	میر شمس الدین	۲۰۰۷	مجرم	میر فتح علی
۱۹۵۰	گنڈوں لال		۱۹۷۹	لعلن		۲۰۰۸	مجرم	میر فتح علی
۱۹۵۱	گنڈا مل		۱۹۸۰	لکنت	محمد شیر خاں	۲۰۰۹	مجرم	غلام سرور
۱۹۵۲	گنگا پرشاد		۱۹۸۱	ماہ		۲۰۱۰	مجرم	منشی کرشن چند
۱۹۵۳	گنگا دھرم		۱۹۸۲	ماہ	مرزا عنایت علی بیگ	۲۰۱۱	مجنوں	سید الغام حسین
۱۹۵۴	گنیش یا گنیشی لال		۱۹۸۳	ماہ	میر محمد علی خاں	۲۰۱۲	مجنوں	عظیم آبادی
۱۹۵۵	گویا مونی مولوی شیخ احمد علی		۱۹۸۴	ماہر	میر اور میاں فخر الدین	۲۰۱۳	مجنوں	میر حمایت علی
۱۹۵۶	گویا مونی مولانا عبدالعلی محمد		۱۹۸۵	ماہر	یوسف حسین	۲۰۱۴	محبیب	شاہ
۱۹۵۷	گویا شکر منشی		۱۹۸۶	ماٹل	سید کاظم علی	۲۰۱۵	مجید	شیخ قادر علی
۱۹۵۸	گوری دت پنڈت		۱۹۸۷	ماٹل	شاہ میان اور میر مہدی	۲۰۱۶	مجید	مجید الدین خاں
۱۹۵۹	گوری دس		۱۹۸۸	ماٹل	لالہ لتا پرشاد	۲۰۱۷	مجید	مولوی سراج الدین
۱۹۶۰	گوہر خورشید علی خاں بہادر		۱۹۸۹	ماٹل	مرزا آغا بیگ	۲۰۱۸	مجید	منشی سکاٹا پرشاد
۱۹۶۱	گوہری بدایونی		۱۹۹۰	ماٹل	منشی چینی لال	۲۰۱۹	محب	شیخ ولی اللہ
۱۹۶۲	گویا نواب فقیر محمد خاں		۱۹۹۱	ماٹل	میر مہدی	۲۰۲۰	محب	شیخ ولی اللہ محبت
۱۹۶۳	گویا طبع حیات الفرج آبادی		۱۹۹۲	ماٹل	میر بدایت علی	۲۰۲۱	محب	علی
۱۹۶۴	گھاسی میر		۱۹۹۳	مبارز	مبارز خاں	۲۰۲۲	محب	نواب محبت اللہ خاں
۱۹۶۵	گھٹالا محمد اعظم		۱۹۹۴	مبارک	سید مبارک علی	۲۰۲۳	محبوب	علی مولوی
۱۹۶۶	گیسودرار عبداللہ حسین		۱۹۹۵	مبتلا	مراد علی خاں	۲۰۲۴	محبوب	میر غلام حیدری
۱۹۶۷	لالہ		۱۹۹۶	مبتلا	مرزا کاظم	۲۰۲۵	محبوب	خواجہ محمد علی خاں

محمد حسین	۲۰۵۵	سید محترم لکھنوی	۲۰۲۶
محمد حسین مولوی	۲۰۵۶	خواجہ نبی بخش	۲۰۲۷
محمد حسین خاں	۲۰۵۷	ہادی حسن	۲۰۲۸
محمد خاں سید دہلوی	۲۰۵۸	مخدوق	۲۰۲۹
محمد خاں فقیر	۲۰۵۹	مخزون	۲۰۳۰
محمد خاں نواب	۲۰۶۰	مخزون	۲۰۳۱
محمد سید	۲۰۶۱	مخزون	۲۰۳۲
محمد شاہ	۲۰۶۲	مخزون	۲۰۳۳
محمد شفیع	۲۰۶۳	مخزون	۲۰۳۴
محمد صادق حکیم اور سید	۲۰۶۴	محسن	۲۰۳۵
محمد عباس	۲۰۶۵	محسن	۲۰۳۶
محمد عبداللہ خاں	۲۰۶۶	محسن	۲۰۳۷
محمد علی	۲۰۶۷	محسن	۲۰۳۸
محمد علی منشی	۲۰۶۸	محسن	۲۰۳۹
محمد عیسیٰ خواجہ	۲۰۶۹	محسنی	۲۰۴۰
محمد مرزا	۲۰۷۰	محشر	۲۰۴۱
محمد مہدی داغظ	۲۰۷۱	محشر	۲۰۴۲
محمد میر - سید	۲۰۷۲	محفوظ	۲۰۴۳
محمد یحییٰ	۲۰۷۳	محتفی	۲۰۴۴
محمد ہادی	۲۰۷۴	محکم	۲۰۴۵
محمود سید حافظ محمود خاں	۲۰۷۵	محمد سید	۲۰۴۶
محمود زار دکنی	۲۰۷۶	محمد عظیم	۲۰۴۷
محمدی بیگم	۲۰۷۷	محمد ابراہیم	۲۰۴۸
محسن حکیم محمد محسن خاں	۲۰۷۸	محمد اسماعیل	۲۰۴۹
محنت مرزا حسین علی بیگ	۲۰۷۹	محمد اکبر	۲۰۵۰
محو رحیم علی خاں	۲۰۸۰	محمد بخش	۲۰۵۱
محو شیخ عظیم اللہ	۲۰۸۱	محمد بن خواجہ	۲۰۵۲
محو شیخ فیض الدین	۲۰۸۲	محمد تقی	۲۰۵۳
محو فیض حسین علی خاں	۲۰۸۳	محمد جان منشی	۲۰۵۴
محمی الدین محمد عبدالرحمن	۲۰۸۴		
مختار حافظ غلام نبی خاں	۲۰۸۵		
مخدوم	۲۰۸۶		
مخلص بدیع الزماں خاں	۲۰۸۷		
مخلص رائے انند رام	۲۰۸۸		
مخلص عمل خاں	۲۰۸۹		
مخلص مرزا محمد حسین	۲۰۹۰		
مخلص میر مہدی حسن	۲۰۹۱		
محمور محمد جعفر	۲۰۹۲		
محمود مولوی وحید علی	۲۰۹۳		
مدحت لکھنوی	۲۰۹۴		
مدعا میر فیض علی	۲۰۹۵		
مدھوا مدھورام	۲۰۹۶		
مدھوش میر نبی جان	۲۰۹۷		
منصب مرزا محمد حسین	۲۰۹۸		
مراد شاہ	۲۰۹۹		
مراد مرزا مراد بخش	۲۱۰۰		
مرتضیٰ میر مرتضیٰ	۲۱۰۱		
مرحوم حکیم میر علی	۲۱۰۲		
مرداں علی خاں	۲۱۰۳		
مرزا ابوالقاسم	۲۱۰۴		
مرزا لفا	۲۱۰۵		
مرزا جہانگیر بیگ	۲۱۰۶		
مرزا میر فضل اللہ	۲۱۰۷		
مرزا صادق علی خاں	۲۱۰۸		
مرزا محمد	۲۱۰۹		
مرزا محمد بیگ	۲۱۱۰		
مرزا نواب علی رضا	۲۱۱۱		
مرزا ہریت اللہ	۲۱۱۲		

۲۱۱۳	مرزا خاں	۲۱۴۲	مسرور	نواب غلام حسین	۲۱۴۱	مشتاق	مرزا ابراہیم
۲۱۱۴	مرزئی محمد علی خاں	۲۱۴۳	مسرور	گردھاری لال	۲۱۴۲	مشتاق	میر حسن دہلوی
۲۱۱۵	مروت پنڈت ہنس کرن	۲۱۴۴	مسعود	ابوالخیر	۲۱۴۳	مشتاق	سالار بخش
۲۱۱۶	مروت صفیر علی	۲۱۴۵	مسکن	عبدالوحید خاں	۲۱۴۴	مشتاق	عنایت علی
۲۱۱۷	مروت میر محمد علی	۲۱۴۶	مسکین	لالہ بخت مل	۲۱۴۵	مشتاق	کامران بخش
۲۱۱۸	مرہون مرزا علی رضا	۲۱۴۷	مسکین	مرزا کلو بیگ	۲۱۴۶	مشتاق	لالہ سیال چند
۲۱۱۹	مرتج جانکی پرشاد	۲۱۴۸	مسکین	میر عبداللہ	۲۱۴۷	مشتاق	محمد جان
۲۱۲۰	مرید	۲۱۴۹	مسلم	فرزند علی	۲۱۴۸	مشتاق	احمد بیگ
۲۱۲۱	مرید حسین خاں	۲۱۵۰	مسلمان	لالہ بختاورد سنگھ	۲۱۴۹	مشک	محمد حسن خاں
۲۱۲۲	مزل شاہ محمد	۲۱۵۱	مسما	سید کرم علی	۲۱۵۰	مشکل	امین الدین
۲۱۲۳	مسافر عبداللہ خاں	۲۱۵۲	مسبح	محمد علی لکھنوی	۲۱۵۱	مشہور	بریلوی
۲۱۲۴	مسافر میر یابند	۲۱۵۳	مسبح	مسبح اللہ بیگ	۲۱۵۲	مشہور	محمد حسن
۲۱۲۵	مسافر میر قمر الدین	۲۱۵۴	مسبح	مرزا براتی	۲۱۵۳	مشیر	قطب الدین
۲۱۲۶	مست	۲۱۵۵	مسبح	میر ہاشم علی	۲۱۵۴	مشیر	عنایت حسن
۲۱۲۷	مست	۲۱۵۶	مسبح	محمد مسبح خاں	۲۱۵۵	مشیر	گوہر علی
۲۱۲۸	مست اشرف علی	۲۱۵۷	مسبح	الدین خاں	۲۱۵۶	مصحفی	غلام ہمدانی
۲۱۲۹	مست علی رضا	۲۱۵۸	مسبح	اللہ خاں	۲۱۵۷	مصدر	ثناء اللہ
۲۱۳۰	مست میر فضل علی	۲۱۵۹	مسیحا	حکیم محمد علی	۲۱۵۸	مصطفیٰ	خاں
۲۱۳۱	مست لالہ رتن لال	۲۱۶۰	مشتاق	محمد عبید الرحمن	۲۱۵۹	مصیبت	غلام قطب الدین
۲۱۳۲	مستان شاہ	۲۱۶۱	مشتاق	جل رام	۲۱۶۰	مضطر	دوالفقار علی
۲۱۳۳	مستمد یار علی	۲۱۶۲	مشتاق	تاج الدین	۲۱۶۱	مضطر	میر حسن علی لکھنوی
۲۱۳۴	مست حکیم حاجی امیر احمد	۲۱۶۳	مشتاق	حسین بخش	۲۱۶۲	مضطر	لالہ کنور سین
۲۱۳۵	مست شکر	۲۱۶۴	مشتاق	حسین مشتاق	۲۱۶۳	مضطر	اسد اللہ خاں
۲۱۳۶	مست شیخ وزیر علی	۲۱۶۵	مشتاق	ثناء اللہ	۲۱۶۴	مضطر	مرزا خسرو شکوہ آبادی
۲۱۳۷	مسرور سید محمد علی	۲۱۶۶	مشتاق	عبداللہ خاں	۲۱۶۵	مضطر	مرزا سنگین
۲۱۳۸	مسرور شرف الدین	۲۱۶۷	مشتاق	غلام علی	۲۱۶۶	مضطر	مرزا مظفر خاں
۲۱۳۹	مسرور پیر بخش	۲۱۶۸	مشتاق	قربان علی بیگ	۲۱۶۷	مضطر	ہزاری لال
۲۱۴۰	مسرور محمد بخش اللہ	۲۱۶۹	مشتاق	محمد علی خاں	۲۱۶۸	مضطر	علی اکبر بیگ
۲۱۴۱	مسرور اصغر علی	۲۱۷۰	مشتاق	محمد واصل	۲۱۶۹	مضطر	لالہ درگاہ پرشاد

۲۲۰۰	مضطرب میاں محمد حاجی	۲۲۲۹	مغموم میر شیت علی	۲۲۵۸	ملال محمد رضا خاں
۲۲۰۱	مضمون امام الدین	۲۲۳۰	مغموم لالہ رام	۲۲۵۹	ملال مرزا محمد زمان
۲۲۰۲	مضمون میاں شرف الدین	۲۲۳۱	مفتی محمد امین	۲۲۶۰	ملوک
۲۲۰۳	مضیح اللہ خاں	۲۲۳۲	مفتوں پنڈت موہی رام	۲۲۶۱	ملول الیشری پرشار
۲۲۰۴	منظف حسین منشی	۲۲۳۳	مفتوں ہادی علی	۲۲۶۲	ملول شرف الدین
۲۲۰۵	منظف مظفر علی خاں	۲۲۳۴	مفتوں شیخ عبدالرحیم	۲۲۶۳	ممتاز فتح علی
۲۲۰۶	منظف منشی حسین خاں	۲۲۳۵	مفتوں کاظم علی	۲۲۶۴	ممتاز مرزا قاسم
۲۲۰۷	منظف میر نکھو خاں	۲۲۳۶	مفتوں ماسٹر گیتی	۲۲۶۵	ممتاز حافظ نور محمد
۲۲۰۸	منظف الدین	۲۲۳۷	مفتوں ابراہیم بیگ	۲۲۶۶	ممتاز احسن اللہ
۲۲۰۹	مظلوم شاہ	۲۲۳۸	مفتوں کریم بخش	۲۲۶۷	ممتاز الدین
۲۲۱۰	منظف رام پوری	۲۲۳۹	مفتوں بدر الدین	۲۲۶۸	ممتاز علی
۲۲۱۱	منظف مرزا جان جاناں	۲۲۴۰	مفتوں علی بخش	۲۲۶۹	ملوک علی
۲۲۱۲	منظف منجھو خاں	۲۲۴۱	مفتی میر مفتی	۲۲۷۰	ممنون امانت علی
۲۲۱۳	منظف محمد اسحق	۲۲۴۲	مفلس محب علی	۲۲۷۱	ممنون نظام الدین
۲۲۱۴	منظف میر حسن علی	۲۲۴۳	مقبول میر اکبر علی	۲۲۷۲	من بھول پنڈت
۲۲۱۵	منظف محبوب علی	۲۲۴۴	مقبول محمد ابراہیم	۲۲۷۳	منظف اسد اللہ
۲۲۱۶	معجز منشی مرزا محمد رضا	۲۲۴۵	مقبول مقبول احمد	۲۲۷۴	منظف امام الدین
۲۲۱۷	معروف احسن اللہ	۲۲۴۶	مقبول ابراہیم بیگ	۲۲۷۵	منظف خواجہ بخش اللہ
۲۲۱۸	معروف الہی بخش	۲۲۴۷	مقدور محمد ابراہیم	۲۲۷۶	منظف خواجہ عبداللہ خاں
۲۲۱۹	معروف نواب خاں بہادر	۲۲۴۸	مقرب علی سید	۲۲۷۷	منظف نور اللہ
۲۲۲۰	معشوق علی	۲۲۴۹	مقصود محمد مقصود	۲۲۷۸	منشی احمد مسیتا بیگ
۲۲۲۱	معظم محمد معظم مراد آبادی	۲۲۵۰	مقیم محمد مقیم خاں	۲۲۷۹	منشی صاحب بلگرامی
۲۲۲۲	معقول	۲۲۵۱	مکارم مرزا دہلوی	۲۲۸۰	منشی شیخ غلام علی
۲۲۲۳	معنی محمد امین	۲۲۵۲	مکندرام پنڈت	۲۲۸۱	منشی عجائب رائے
۲۲۲۴	معین معین الدین	۲۲۵۳	مکند لال	۲۲۸۲	منشی غلام احمد قادری
۲۲۲۵	معین شیخ معین الدین	۲۲۵۴	مکمن لال	۲۲۸۳	منشی مول چند
۲۲۲۶	مغل مرزا	۲۲۵۵	مکو شیخ زادہ	۲۲۸۴	منشی میر محمد حسین
۲۲۲۷	مغل مرزا مغل علی خاں	۲۲۵۶	مکن لال الہ آبادی	۲۲۸۵	منصب غلام قطب الدین
۲۲۲۸	مغموم مرزا اسحاق	۲۲۵۷	ملال	۲۲۸۶	منصب علی خاں

۲۲۸۷	منصور علی سبزواری	۲۳۱۶	موزوں خواجہ علی خاں	۲۳۲۵	میر محمد تقی
۲۲۸۸	منتظر خواجہ بخش اللہ	۲۳۱۷	موزوں میر نواب الکفوی	۲۳۲۶	میران سبزواری
۲۲۸۹	منظور احمد	۲۳۱۸	موسوی میر معز الدین	۲۳۲۷	میران میر حمان
۲۲۹۰	منظور بابو خاں	۲۳۱۹	مومن حکیم مومن خاں	۲۳۲۸	میران میر عسکری
۲۲۹۱	منظور غلام محمد علی	۲۳۲۰	مونس سعادت علی	۲۳۲۹	میران شیخ دلی محمد
۲۲۹۲	منعم راغب علی	۲۳۲۱	مونس میر نواب	۲۳۳۰	مہدی علی خاں
۲۲۹۳	منعم قاضی نور الحسن	۲۳۲۲	مہاراج راجہ منس بسے	۲۳۳۱	میوار رام
۲۲۹۴	منعم محمد خاں	۲۳۲۳	مہجور شیخ محمد بخش	۲۳۳۲	ناتواں جان محمد
۲۲۹۵	مولوی اسد اللہ	۲۳۲۴	مہجور نواب اقبال اللہ	۲۳۳۳	ناجی محمد شاکر
۲۲۹۶	مومن لال	۲۳۲۵	مہدی امیر	۲۳۳۴	نادر کلب حسین خاں
۲۲۹۷	منعم	۲۳۲۶	مہدی حسین خاں	۲۳۳۵	نادر شیخ امام الدین
۲۲۹۸	منور میر منور علی	۲۳۲۷	مہدی علی خاں بہادر	۲۳۳۶	نادر شیخ غلام رسول
۲۲۹۹	منوہر منشی اسد اللہ	۲۳۲۸	مہدی نواب جلال الدلہ	۲۳۳۷	نادر لالہ گنگا سنگھ
۲۳۰۰	منیر خواجہ آفتاب خاں	۲۳۲۹	مہر بیدار بخت	۲۳۳۸	نادر مرزا مصطفیٰ علی حیدر
۲۳۰۱	منیر سید میر اسماعیل	۲۳۳۰	مہر راحت بیگ	۲۳۳۹	نادر سید نجم الدین
۲۳۰۲	منیر منیر الدین	۲۳۳۱	مہر لالہ مہر چند	۲۳۴۰	نادر محمد عارف علی
۲۳۰۳	منیر نظام الدین	۲۳۳۲	مہر محمد عبداللہ	۲۳۴۱	نادر دہلوی
۲۳۰۴	منیر وجیہ الدین	۲۳۳۳	مہر مرزا احاتم علی بیگ	۲۳۴۲	ناراش الہی بخش
۲۳۰۵	موتی	۲۳۳۴	مہر مرزا محمد رضا	۲۳۴۳	نازک زینت جان
۲۳۰۶	موتی لال پنڈت	۲۳۳۵	مہر امین الدولہ	۲۳۴۴	نازنین مرزا علی بیگ
۲۳۰۷	موج خدا بخش	۲۳۳۶	مہر نواب منصور خاں	۲۳۴۵	ناسخ امام بخش
۲۳۰۸	موج کاظم حسین	۲۳۳۷	مہلت مرزا علی	۲۳۴۶	ناصر امیر خاں
۲۳۰۹	موجی موجی رام	۲۳۳۸	مہمان	۲۳۴۷	ناصر سعادت خاں
۲۳۱۰	موزوں رائے چتر سنگھ	۲۳۳۹	میر اولاد علی	۲۳۴۸	ناصر سید میر محمد
۲۳۱۱	موزوں لالہ بہاں چند	۲۳۴۰	میر محمد میر علی	۲۳۴۹	ناصر یوسف مرزا
۲۳۱۲	موزوں مرزا قادر بخش	۲۳۴۱	میر محمد	۲۳۵۰	ناصر محمد ابو الفضل
۲۳۱۳	موزوں نام نرائن	۲۳۴۲	میر آغا	۲۳۵۱	ناصر میر ناصر علی
۲۳۱۴	موزوں رحم علی	۲۳۴۳	میر اللہ	۲۳۵۲	ناصر ناصر میاں
۲۳۱۵	موزوں فرزند علی	۲۳۴۴	میر علی	۲۳۵۳	ناصر میر ناصر علی فتح پوری

۲۳۷۴	ناصر	نواب ناصر جنگ	۲۳۰۳	نثار	محمد امان	۲۳۳۲	نذیر احمد منشی محمد
۲۳۷۵	ناصر	خان محمد	۲۳۰۴	نثار		۲۳۳۳	نشاخ مولوی عبدالغفور نساج خان
۲۳۷۶	ناصر	علی شاہ	۲۳۰۵	نثار	علی بیگ مرزا	۲۳۳۴	نشان حسن علی خاں
۲۳۷۷	ناصر	علی عظیم آبادی	۲۳۰۶	نجات	سید کلب علی مرزا	۲۳۳۵	نسبت مرزا احمد علی
۲۳۷۸	ناصر	علی محمد	۲۳۰۷	نجات	شیخ حسن رضا	۲۳۳۶	نسیم برج ناکھ
۲۳۷۹	ناطق	شیخ احمد شاہ	۲۳۰۸	نجات	میرزین العابدین	۲۳۳۷	نسیم پٹوات یاسنگھ یادیا شنکر
۲۳۸۰	ناظر	شیخ امیر اللہ	۲۳۰۹	نجد	مرزا محمد عباس	۲۳۳۸	نسیم ٹکڑا علی
۲۳۸۱	ناظم	پنڈت غنیو پرشاد	۲۳۱۰	نخج	شاہ محمد علی	۲۳۳۹	نسیم مرزا راجہ کداری ناکھ
۲۳۸۲	ناظم	میر ناظم علی	۲۳۱۱	نخج	علی خواجہ نخج علی	۲۳۴۰	نسیم نواب محمد حسین علی سلطان
۲۳۸۳	نالال	-	۲۳۱۲	نخج	میر نخج علی	۲۳۴۱	نشاط رائے تلخہ پرشاد
۲۳۸۴	نالال	عبدالقادر	۲۳۱۳	نخج علی خاں		۲۳۴۲	نشاط لالیشری سنگھ
۲۳۸۵	نالال	مرزا محمد جان	۲۳۱۴	نجم	قاضی نجم الدین	۲۳۴۳	نشاط مولوی الہی بخش
۲۳۸۶	نالال	مرزا محمد عسکری خاں	۲۳۱۵	نجم	مولوی نجم الدین اختر	۲۳۴۴	نشد میر امدا حسین
۲۳۸۷	نالال	سید احمد علی	۲۳۱۶	نجم	نجم الدولہ سید محمد رضا خاں	۲۳۴۵	نصرت لال گوندہ رائے
۲۳۸۸	نالال	میرادر میاں وارث علی	۲۳۱۷	نجیب	میر بہادر علی	۲۳۴۶	نصرت علی
۲۳۸۹	نامی	-	۲۳۱۸	نجیف	لالہ لکھپت رائے	۲۳۴۷	نصرتی
۲۳۹۰	نامی	سکھن لال	۲۳۱۹	نجیف	سید برکت علی	۲۳۴۸	نصیر سید نصر الدین غوشی
۲۳۹۱	نامی	سید اور میر آقا حسن	۲۳۲۰	نوا	دکنی	۲۳۴۹	نصیر شاہ محمد نصیر الدین
۲۳۹۲	نامی	شیخ نظام الدین	۲۳۲۱	ندت	محمد بچی علی خاں	۲۳۵۰	نصیر محمد لکھنوی
۲۳۹۳	نامی	نواب میر حسام الدین	۲۳۲۲	ندت	مرزا منعل	۲۳۵۱	نصیر اللہ خاں
۲۳۹۴	نامی	محمد شاگر	۲۳۲۳	ندیم	شیخ علی قلی	۲۳۵۲	نصیر الدین مولوی
۲۳۹۵	نامی	مرزا رجب علی بیگ	۲۳۲۴	ندیم	محمد قاسم دھلوی	۲۳۵۳	نصیر الدین
۲۳۹۶	نامی	نواب سعید الدین	۲۳۲۵	ندیم	مولوی رجب اللہ	۲۳۵۴	نظام شیخ محمد نظام الدین
۲۳۹۷	نبی	بخش خاں نواب	۲۳۲۶	ندیم	میر محمد شفیق	۲۳۵۵	نظام نواب غازی الدین خاں
۲۳۹۸	نثار	حکیم محمد نیاہ خاں	۲۳۲۷	نزار	خواجہ محمد اکرم	۲۳۵۶	نظام الدین
۲۳۹۹	نثار	سدا سنگھ	۲۳۲۸	نزار	سید قاسم علی	۲۳۵۷	نظام الدین منشی
۲۴۰۰	نثار	شیخ محمد امین	۲۳۲۹	نذارت	رام جو	۲۳۵۸	نظامی سید نظام الدین احمد
۲۴۰۱	نثار	شیخ محمد قاسم	۲۳۳۰	نزهت	میاں مرزا ارجمند	۲۳۵۹	نظامی شیخ نظام الدین
۲۴۰۲	نثار	مولوی نثار احمد	۲۳۳۱	نزهت	میرا م الدین	۲۳۶۰	نظر

۲۲۶۱	نظر	بنارسی	۲۲۹۰	نواب	سید نصیر الدین	۲۵۱۹	نیم چند
۲۲۶۲	نظر	کعبیت رائے	۲۲۹۱	نوازش	حسین خاں	۲۵۲۰	داحد
۲۲۶۳	نظر	مرزا علی	۲۲۹۲	نوازش	علی خاں	۲۵۲۱	داحد
۲۲۶۴	نظر	نواب نظام الدین	۲۲۹۳	نور	حکیم میرزا دین حسین	۲۵۲۲	داحد
۲۲۶۵	نظم	سید نظام الدین	۲۲۹۴	نور	منشی محمد مصباح عید	۲۵۲۳	دارث
۲۲۶۶	نظیر	بنارسی	۲۲۹۵	نور	میر ذریعہ لکھنوی	۲۵۲۴	دارث
۲۲۶۷	نظیر	سید محمد علی	۲۲۹۶	نور اللہ	از مرزا	۲۵۲۵	دارث
۲۲۶۸	نظیر	شیخ اور میر علی محمد	۲۲۹۷	نور الدین	مولوی محمد	۲۵۲۶	واسطی
۲۲۶۹	نظیر	لالہ کنیت رائے	۲۲۹۸	نور خاں		۲۵۲۷	داحد
۲۲۷۰	نعمانی	شیخ نعمت اللہ	۲۲۹۹	نور علی		۲۵۲۸	داحد
۲۲۷۱	نعمت	حکیم عبدالحق	۲۵۰۰	نور کریم		۲۵۲۹	داحد
۲۲۷۲	نعمت	نواب نعمت اللہ خاں	۲۵۰۱	نور محمد		۲۵۳۰	داحد
۲۲۷۳	نعمت	مرزا محمد حفیظ	۲۵۰۲	نوری	شجاع الدین	۲۵۳۱	داحد
۲۲۷۴	نعمیم	نعمیم الدین خاں	۲۵۰۳	نوری	مولا	۲۵۳۲	واقف
۲۲۷۵	نقد	مہر علی خاں	۲۵۰۴	نوشہ	نواب الدولہ	۲۵۳۳	واقف
۲۲۷۶	نقی	سید علی	۲۵۰۵	نوشیرواں	جی	۲۵۳۴	والا
۲۲۷۷	نقی	محمد	۲۵۰۶	نول کشور		۲۵۳۵	والہ
۲۲۷۸	نقی	نقی علی خاں	۲۵۰۷	نوید	مرزا محمد حفیظ	۲۵۳۶	وجاہت
۲۲۷۹	نقی	نواب علی خاں بہادر	۲۵۰۸	نہال چند		۲۵۳۷	وجدی
۲۲۸۰	نگراں	میر بندہ علی	۲۵۰۹	نہال	مرزا امام بخش	۲۵۳۸	وحید
۲۲۸۱	نکبت	حافظ غلام احمد	۲۵۱۰	نیاز	شاہ نیاز علی	۲۵۳۹	وحید الزماں
۲۲۸۲	نکبت	میاں نذریا نیاز علی بیگ	۲۵۱۱	نیاز	مولوی شاہ یامین نیاز احمد	۲۵۴۰	وحدت
۲۲۸۳	نگین	-	۲۵۱۲	نیاز	میر فضل علی	۲۵۴۱	وحشت
۲۲۸۴	نما	-	۲۵۱۳	نیاز	میر محمد	۲۵۴۲	واحشت
۲۲۸۵	نمکین	صلاح الدین خاں	۲۵۱۴	نیاز	احمد خاں نواب	۲۵۴۳	وحشت
۲۲۸۶	نمود	شاہزادہ مرزا محمد آسان بیگ	۲۵۱۵	نیاز حسین	مولوی	۲۵۴۴	وحشت
۲۲۸۷	نمود	میر مہدی	۲۵۱۶	نیر	حسن الدین	۲۵۴۵	وحشت
۲۲۸۸	نوا	شیخ ظہور اللہ خاں	۲۵۱۷	نیر	مرزا حسن عسکری	۲۵۴۶	وحشی
۲۲۸۹	نواز	علی نواز علی	۲۵۱۸	نیک	میر جعفر علی	۲۵۴۷	وحید

۲۵۴۸	دعید	مولوی عبدالرؤف	۲۵۴۴	ولی	مرحمت خاں	۲۶۰۶	ہر دیو سنگھ
۲۵۴۹	دعید	منشی سرفراز علی خاں	۲۵۴۸	ولی	شاہ محمد ولی اللہ	۲۶۰۷	ہر ہنس لال منشی
۲۵۵۰	دعید علی		۲۵۴۹	ولی	اللہ شاہ دہلوی	۲۶۰۸	ہر سکھ رائے منشی
۲۵۵۱	دعیدی	دکنی	۲۵۸۰	دباب		۲۶۰۹	مولادرویش
۲۵۵۲	ودار	مرزا دور	۲۵۸۱	دہمی	منشی اودیا بشیو پراکاش	۲۶۱۰	ہلال مرزا محمد
۲۵۵۳	ودار	سلیمان علی خاں	۲۵۸۲	دہم	میر محمد علی	۲۶۱۱	ہلال امیر علی خاں
۲۵۵۴	وزیر	شیخ وزیر علی	۲۵۸۳	ہاتفت	مرزا محمد	۲۶۱۲	ہما مولوی نور حسین
۲۵۵۵	وزیر	خواجہ وزیر	۲۵۸۴	ہاتفت یا ہاتفتی		۲۶۱۳	ہمت علی خاں
۲۵۵۶	وزیر علی	میر اور منشی	۲۵۸۵	ہادی	دہلوی	۲۶۱۴	ہمت احمد
۲۵۵۷	وزیر خاں	محمد	۲۵۸۶	ہادی	میر محمد جواد سید	۲۶۱۵	ہمد عبد اللہ یا عباد اللہ
۲۵۵۸	وزیری	نواب وزیر علی خاں	۲۵۸۷	ہادی	دکنی	۲۶۱۶	ہمد میر محفوظ علی
۲۵۵۹	دسعت	مستقیم خاں	۲۵۸۸	ہادی	حسین خاں سید	۲۶۱۷	ہمد رائے گلاب چند
۲۵۶۰	دصال	حکیم نصر اللہ خاں	۲۵۸۹	ہاشم	حکیم باقر علی	۲۶۱۸	ہمرنگ میر عزیز الدین سید
۲۵۶۱	دصف	میر محمد علی	۲۵۹۰	ہاشم	دکنی	۲۶۱۹	ہمرنگ ملاور علی خاں
۲۵۶۲	دصل	میر احمد علی	۲۵۹۱	ہاشم	حاجی محمد	۲۶۲۰	ہندو گوگل چند
۲۵۶۳	دصل	مرزا اسحاق	۲۵۹۲	ہاشم	خواجه محمد	۲۶۲۱	ہنر میاں
۲۵۶۴	دفا	مولوی عبدالولی	۲۵۹۳	ہاشمی	عبدالواسع	۲۶۲۲	ہنر محمد داور حیدر آبادی
۲۵۶۵	دفا	حیدر علی	۲۵۹۴	ہاشمی	میر	۲۶۲۳	ہنر
۲۵۶۶	دفا	راجہ نول رائے	۲۵۹۵	ہاجر	مولوی غلام امام خاں	۲۶۲۴	ہنر وارث علی خاں
۲۵۶۷	ولایت	علی غازی پوری	۲۵۹۶	ہاجر	مرزا اصغر حسین	۲۶۲۵	ہنومان داس بابو
۲۵۶۸	ولایت	نواب ولایت علی خاں	۲۵۹۷	ہدایت	علی مولوی	۲۶۲۶	ہوس نواب مرزا محمد تقی خاں
۲۵۶۹	ولایت	میر ولایت اللہ خاں	۲۵۹۸	ہدایت	علی	۲۶۲۷	ہوس غلام مصطفیٰ
۲۵۷۰	ولی	حکیم شیخ ولی محمد	۲۵۹۹	ہدایت	میر ہدایت اللہ	۲۶۲۸	ہوش میر شمس الدین
۲۵۷۱	ولی	علی محمد خاں	۲۶۰۰	ہدایت	میرن یا شیر ہدایت اللہ	۲۶۲۹	ہوش نواب مرزا تقی خاں
۲۵۷۲	ولی	محمد اکبر	۲۶۰۱	ہزیر	حسین سید	۲۶۳۰	ہوشنار
۲۵۷۳	ولی اللہ	سید	۲۶۰۲	ہر چند	گھوس	۲۶۳۱	ہوشیار منشی کیول رام
۲۵۷۴	ولی	سید محمد مولی	۲۶۰۳	ہر چند	کشور دہلوی	۲۶۳۲	ہویدا میر محمد اعظم
۲۵۷۵	ولی	منشی محمد	۲۶۰۴	ہر چند	رائے	۲۶۳۳	ہینگا یا ہینگا خاں
۲۵۷۶	ولی	مرزا محمد دہلوی	۲۶۰۵	ہرداس	سنگھ	۲۶۳۴	یار میر غلام حسین

۲۶۳۵	یار	میر محمد حسین	۲۶۳۶	یحیائی	غلام محی الدین	۲۶۵۷	یوسف
۲۶۳۶	یار	شاہ محمد زماں	۲۶۳۷	یعقوب	میر یعقوب علی	۲۶۵۸	یوسف مولوی شیخ
۲۶۳۷	یار	میر محمد دہلوی	۲۶۳۸	یقین	سید محمد حسین	۲۶۵۹	یوسف میر یوسف علی خاں
۲۶۳۸	یار	میر حیدر علی	۲۶۳۹	یقین	میاں انعام اللہ	۲۶۶۰	یوسف
۲۶۳۹	یاس	میاں بنو حیدر آبادی	۲۶۴۰	یکتا	خواجہ معین الدین خاں	۲۶۶۱	یوسف نواب امجد علی
۲۶۴۰	یاس	حکیم اکرام اللہ	۲۶۴۱	یکدل	میر عزت اللہ	۲۶۶۲	یوسف علی خاں
۲۶۴۱	یاس	حسن علی خاں	۲۶۴۲	یکدل	دلاور خاں	۲۶۶۳	یوسف خاں لکھنوی
۲۶۴۲	یاس	خیر الدین	۲۶۴۳	یک رنگ	مصطفیٰ قلی خاں	۲۶۶۴	یوسف شاہ
۲۶۴۳	یاد	شیخ امداد علی	۲۶۴۴	یک رنگ	لالہ بش داس	۲۶۶۵	یوسف علی خاں رامپور
۲۶۴۴	یاد	مرزا یاد و رخت بہادر	۲۶۴۵	یکسو	لالہ فتح چند	۲۶۶۶	یوسف علی خاں دہلوی
۲۶۴۵	یکٹی	منشی یحییٰ خاں	۲۶۴۶	یکرو	میاں عبد الوہاب	۲۶۶۷	یونس

تاریخ کے گمشدہ اوراق

حضرت نیاز کے چوبیس افسانوں کا مجموعہ تاریخ و انشائے لطیف کے امتزاج کا بلند

ترین معیار قائم کرتے ہیں۔ ان افسانوں کے مطالعے سے واضح ہو گا کہ تاریخ کے بھوے

ہوئے اوراق میں کتنی دلکش حقیقت پوشیدہ ہیں جنہیں حضرت نیاز کی انشاء نے

اور زیادہ دلکش بنا دیا ہے۔ قیمت - ۲ روپے

ادارہ ادب عالیہ - ہنگار پاکستان - ۳۲ کارڈن مارکیٹ

کراچی ۳

انتخابِ دواوین

مصنف

امام بخش صہبائی - دہلی کالج میں فارسی کے پروفیسر اور غالب، مومن، ذوق اور سرسید وغیرہ کے معاصر تھے۔ فارسی کے زبردست عالم خیال کئے جاتے تھے، سرسید کی آثار الصنادید کے مسودہ کی اصلاح و ترتیب انہیں کی تھی۔ علم بیان و معانی اور قواعد کی مشہور کتاب صدائق البلاغت کا اردو ترجمہ بھی انہوں نے کیا تھا۔

عبدلصیف و طباعت

دہلی کالج کے پرنسپل بوٹرس کی فرمائش پر صہبائی نے ۱۸۴۲ء میں اردو کے معروف و ممتاز شعرا کا یہ انتخاب کیا تھا۔ جو گارساں دتاسی کے بیان کے مطابق ۱۸۴۳ء میں شائع ہو گیا۔ اس کا ایک مطبوعہ نسخہ لیاقت نیشنل لائبریری میں موجود ہے اور یہی میرے سامنے ہے۔

خصوصیات

اردو زبان و ادب کا یہ پہلا تذکرہ ہے جس میں کلیات و دواوین کو سامنے رکھ کر ممتاز شعرا کا معتد بہ کلام جمع کر دیا گیا ہے۔ اشعار کا انتخاب نہایت پاکیزہ ہے اور مولف کے ذوق سلیم پر دلالت کرتا ہے۔ دلی سے لے کر معاصرین تک کا انتخاب انہوں نے بڑی جانفشانی سے کیا ہے۔ اور اس انتخاب میں تمام اصنافِ سخن کو ملحوظ رکھا ہے۔ دوسرے تذکرہ نگاروں کی طرح انہوں نے صرف غزل کے اشعار نہیں دیے بلکہ اس صنف کا انتخاب بھی دیا ہے جس میں کوئی شاعر خصوصیت رکھتا ہے۔ کسی کے کلام کا انتخاب دس بارہ صفحات سے کم میں نہیں ہے۔ ہر صفحہ میں ۲۰ اشعار ہیں۔ شعرا کے حالات بھی درج ہیں لیکن بہت مختصر نصف صفحہ سے زائد کسی کے متعلق نہیں لکھا۔ معاصر شعرا مثلاً غالب، ذوق اور مومن جن سے وہ بخوبی واقف تھے۔ ان پر بھی صرف چند سطوریں لکھی ہیں۔ اس لئے کہ ان کا اصل مقصد شعرا کا تذکرہ نہیں بلکہ ممتاز شعرا کے کلام کا انتخاب تھا۔

انتخابِ کلام اور حالات زندگی سے قطع نظر اس کتاب کا جو حصہ نہایت بیش قیمت ہے وہ اس کا دیباچہ ہے۔ یہ دیباچہ اردو میں ہے اور اس میں صہبائی نے شعر کی تعریف، تاریخ، وزن، قافیہ، ردیف، عروض اور اصنافِ سخن پر اجمالاً لیکن عالمانہ روشنی ڈالی ہے۔ اصنافِ سخن پر خصوصاً بحث کی ہے۔ ہر صنف کے مخصوص و مفید اوزان مشہور شعرا اور کلام کے نمونے درج کئے گئے ہیں۔ غالباً ان امور پر اردو زبان میں صہبائی سے پہلے کسی اور شخص نے روشنی نہیں ڈالی۔ بعد کے اکثر تذکرہ نگاروں نے "انتخابِ دواوین سے مدد لی ہے کریم الدین نے "گلستانہ ناریناں" کے نام سے جو تذکرہ لکھا ہے۔ اس میں شعرا کے حالات اکثر لفظ بہ لفظ اسی تذکرے سے نقل کئے ہیں لیکن انہوں نے صہبائی یا ان کے انتخاب کا کہیں ذکر نہیں کیا۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	دلی - شمس لی اللہ بخاری	۴	میر تقی میر	۱۰	منشی مول چند	۷	شاہ نصیر
۲	درد - خواجہ میر درد	۵	جرات	۱۱	ذوق	۸	ممنون
۳	سودا - رفیع الدین	۶	میر حسن	۱۲	مومن	۹	ناسخ

ملح الشعراء

مصنف | نواب عنایت حسین خاں ابن علی ابراہیم خلیل مصنف گلزار ابراہیم -

عہد تصنیف و طباعت | دیباچہ سے پتہ چلتا ہے کہ اس تذکرے کی ترتیب کے وقت لکھنؤ میں نصیر الدین حیدر - انگلستان میں ملکہ وکٹوریہ اور دہلی میں اکبر شاہ ثانی حکمران تھے۔ مولانا امتیاز علی خاں عرشی نے تحقیق سے

بتایا ہے کہ یہ ۱۲۶۶ھ تک اس میں اضافے ہوتے رہے ہیں اس لئے یہ تذکرہ اسی سال یا اس سن کے بعد مرتب ہوا ہے۔
اس تذکرے کا ایک قلمی نسخہ کتب خانہ رامپور میں موجود ہے۔

خصوصیات | تذکرہ فارسی میں ہے اور اس میں ۷۹ ریختہ گو شاعروں کا ذکر آیا ہے۔ حالات زندگی بہت مختصر ہیں اور نمونہ کلام کو خود مصنف نے محسن، مدس، مرع یا مثلث کر کے پیش کیا ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آصف	۱۰	امداد	۱۹	جمیل
۲	امیر	۱۱	افخش	۲۰	حسن
۳	انشا	۱۲	افسر	۲۱	خسرو
۴	آتش	۱۳	انور	۲۲	درد
۵	اصغر	۱۴	الہ	۲۳	ذاکر
۶	اجمل	۱۵	افضل	۲۴	رسم
۷	اعلیٰ	۱۶	بیباک	۲۵	راسخ
۸	-	۱۷	بہل	۲۶	سلامت
۹	اخلاص	۱۸	بیخود	۲۷	سردار

۱۷ دستور الفصاحت - مرتبہ مولانا امتیاز علی خاں عرشی -

۲۸	شوق	میر رضی الدین	۴۲	علی اصغر	مرزا علی اصغر	۵۶	ماہ	میرن
۲۹	شاعر	میر بہادر حسین	۴۳	غریب		۵۷	لالہ محبوب سنگھ
۳۰	شیفۃ	مرزا محمد شیفۃ	۴۴	قمر	قمر الدین علی خاں	۵۸	محمد حسین	سید محمد حسین عروت امیر لواب
۳۱	شورش	مرزا باقر علی شورش	۴۵	قتیل	مرزا احمد حسن	۵۹	مظلوم	مظلوم شاہ
۳۲	شور	(انمش بدیافت نرسیدہ)	۴۶	گرایاں	شیخ تصدق حسین	۶۰	موزوں	
۳۳		۴۷	کلیم	کلیم اللہ	۶۱	مہجور	ناظر احمد خاں
۳۴	شفقت	مرزا احمد علی خاں	۴۸	لطف	لطف علی	۶۲	منشی	
۳۵	شہید	مولوی غلام امام شہید	۴۹	مصطفیٰ	شیخ غلام بہدانی	۶۳	مومن علی	شیخ مومن علی
۳۶	شوق		۵۰	میر	محمد تقی	۶۴	نصیر	نصیر الدین فیروز الدین علی بہادر
۳۷	شور	میر کلو	۵۱	محیط	منشی رام حبس	۶۵	ناصر	نصیر الدین سید محمد ناصر خاں
۳۸	ضیا	میر ضیاء الدین	۵۲	مہدی	مہدی علی خاں عروت میر نواب	۶۶	نمود	مرزا اسکندر شکوہ
۳۹	طپش	مرزا جان	۵۳	مہدی	مرزا احمد مہدی خاں	۶۷	ناسخ
۴۰	...	لالہ شہینگھ	۵۴	مرزا	مرزا ابو علی خاں	۶۸	وصل	میر احمد علی
۴۱	عالی قدر	میرزا عالی قدر بہادر	۵۵	مشتاق	نواب ناصر الدین سید ظفر اللہ خاں	۶۹	یقین	انعام اللہ خاں

۱۔ اس نمبر کو شمار نہ کیا جائے اس طرح شعرا کی تعداد ۶۸ رہتی ہے۔

۲۔ دماغ الشعرا کی تفصیلات کے لئے میں مکرئی اکبر علی خاں صاحب کا شکر گزار ہوں (غفران)

شبستان کا قطرہ گوہرین

مولانا نیاز فتحپوری کے بہترین افسانوں کا مجموعہ جس میں حسن بیان، ندرت خیالات اور پاکیزگی کے بہترین شاہکار پیش کئے گئے ہیں۔ ہر افسانہ اپنی جگہ معجزہ ادب کی حیثیت رکھتا ہے۔ قیمت: ایک روپیہ ۲۵ پیسے

نگار پاکستان - ۳۲ گارڈن مارکیٹ
کراچی ۳

بہارِ بے خزاں

مصنف | تخلص سحر، نام احمد حسین۔ مصنف نے خود اپنا حال بھی اس تذکرے میں درج کیا ہے اور نوٹہ کلام بھی دیا ہے۔ مثلاً مد
جلوۃ جہتاب کا عالم نمایاں ہے یہاں شمع بے فانوس ہے وہ سیم تن عریاں نہیں
اس تذکرہ کے علاوہ سحر نے ”طور معنی“ کے نام سے بھی فارسی شعراء کا ایک تذکرہ لکھا تھا۔ اس تذکرے میں انھوں نے متعدد فارسی
تذکروں سے مدد لی تھی اور صرف ایرانی شعراء کا ذکر کیا تھا

عہد تصنیف و تالیف | یہ تذکرہ ۱۲۷۵ مطابق ۱۸۵۵ء میں لکھا گیا ہے۔ یہ وہ زمانہ ہے جب دہلی میں بہادر شاہ ظفر اور لکھنؤ میں امجد علی شاہ
حکمران تھے۔ تذکرہ اب تک غیر مطبوع ہے اور اس کا ایک قلمی نسخہ ندوۃ العلماء لکھنؤ کے کتب خانے میں موجود ہے
یہ نسخہ ”مولوی عبدالحی مصنف تذکرہ گل رعنا کی ملکیت تھا جسے اُن کے بیٹے مولانا عبد العلی ندوی نے عاریتہ کتب خانے کو دیدیا ہے۔
فہرست کتب میں اس کا نمبر ۳۲۲ ہے۔ اسکے ساتھ مصنف کا دوسرا تذکرہ ”طور معنی“ بھی ملاحظہ ہے۔

بہارِ بے خزاں کے خطوط میں ۸ ۱/۲ x ۶ ۱/۲ سائز کے تقریباً ۹۴ صفحات ہیں۔ رسم الخط اچھا نہیں ہے پھر بھی پڑھنے میں آجاتا ہے۔ مرقع کے ۴
اور آخر کے ۴ صفحے دوسرے کاغذ پر ہیں لیکن پوری کتاب کا خط ایک ہی ہے۔ کاتب کا نام اور سن کتابت البتہ درج نہیں ہے۔
خطوط کے ایک ماشیہ پر کفایت علی۔ کافی کا یہ تاریخی قطع درج ہے۔

یادگارِ شاعرانِ کشورِ ہندوستان
یہ عجب گلزارِ زیبا ہے بہارِ بے خزاں

آخری مصرعے سے اس کا سال تصنیف ۱۲۶۹ھ ملتا ہے۔

خصوصیات | برصغیر کے ریختہ گو شعراء کا تذکرہ ہے اور حسب دستور زمانہ فارسی زبان میں لکھا گیا ہے۔ ابتدا میں مختصر سا مقدمہ ہے۔ بعد ازاں ملحوظ
حروف تہجی سوانح حیات کے ساتھ ہر شاعر کا نوٹہ کلام درج ہے۔ اس میں خواجہ میر تقی میر کے لکڑ ذوق، موتی، ناسخ اور غالب کے عہد
تک کے صرف ۵۰ شاعروں کا ذکر ہے۔ اس سے اندازہ ہوتا ہے کہ مصنف نے صرف منتخب یا اپنے پسندیدہ شاعروں کا تذکرہ مرتب کیا ہے۔
تذکرہ نگار چونکہ اردو کے ممتاز شاعروں کا ہم عصر ہے اور اس کے بیان میں اعتدال و توازن بھی پایا جاتا ہے اس لئے شعراء کے سوانح کے سلسلے میں یہ
تذکرہ بڑا اہم ہو جاتا ہے۔ قمر کے سلسلے میں سب سے پہلے یہ انکشاف

”کہ بشیر خویش باپری تھے کہ از عزیزانش بود در سیرہ عشق و لعلِ خاطر داشتہ۔ آخر عشق
او خاصہ مشک پیدا کردہ“

اسی تذکرہ نے کیا ہے اور ڈاکٹر خواجہ احمد فاروقی صاحب نے ”میر تقی میر حیات اور شاعری“ میں بلسلہ معاشقہ اسی سے استعارہ کیا ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آتش	۲۹	ربعت میر.....	۵۸	قاسم علی خاں
۲	اسد	۳۰	رقت مرزا قاسم علی	۵۹	کلیم
۳	انشا	۳۱	زنگین سعادت یار خاں ؟	۶۰	کرم
۴	آرزو	۳۲	روشن روشن شاہ	۶۱	گویا
۵	احسان	۳۳	سرور اعظم الدولہ	۶۲	لطف
۶	احسن	۳۴	سعادت سعادت علی	۶۳	نواب امین الدولہ
۷	امکان	۳۵	سعید سعید الدین خاں	۶۴	مخزون
۸	امین	۳۶	سلیمان مرزا سلیمان شکوہ	۶۵	محبت
۹	بقا	۳۷	سودا مرزا رفیع	۶۶	مسرور
۱۰	انوار	۳۸	سحر احمد حسین (کاتب الحروف)	۶۷	مفتون
۱۱	بیدار	۳۹	شہیدی کرامت علی	۶۸	مست
۱۲	برق	۴۰	شیقہ نواب مصطفیٰ خاں	۶۹	ملتس
۱۳	تکین	۴۱	شرار	۷۰	منون
۱۴	تنہا	۴۲	صاحب امر الفاطمہ ؟	۷۱	منتظر
۱۵	ثنا	۴۳	ظفر مرزا ابو ظفر بادشاہ	۷۲	منت
۱۶	جرات	۴۴	طہر	۷۳	مقصود
۱۷	جانی	۴۵	عاشق آغا حسین علی خاں	۷۴	مشاق
۱۸	جینا	۴۶	عشق حکیم عرب اشرف خاں ؟	۷۵	مومن
۱۹	جوان	۴۷	عشق شیخ غلام محمد	۷۶	مصطفیٰ
۲۰	حسن	۴۸	عیشی طالب علی خاں	۷۷	معروف
۲۱	خشر	۴۹	غریب	۷۸	میر
۲۲	حسین	۵۰	غافل	۷۹	ناسخ
۲۳	خلیل	۵۱	فضل فضل مولانا خاں	۸۰	نیاز
۲۴	خادم	۵۲	فیض مرزا جعفر علی	۸۱	وہشت
۲۵	خائق	۵۳	فغان اشرف خاں	۸۲	وزیر
۲۶	ورد	۵۴	فرع فرع علی	۸۳	پریشان
۲۷	ذوق	۵۵	قائم قیام الدین	۸۴	یاس
۲۸	ذکی	۵۶	قدرت قدرت اللہ	۸۵	مذاق

گلدستہ نازنیناں

مصنف | منشی کریم الدین ابن سراج الدین پانی پتی، جنہوں نے فیلن صاحب کے ساتھ مل کر ۱۸۴۸ء میں گارسان دتاسی کی تاریخ ادب ہندوستان جلد اول کا آزاد اردو ترجمہ کیا اور طبقات شعرائے ہند نام رکھا

عہد تصنیف و طباعت | کریم الدین نے دیباچہ میں لکھا ہے کہ "ماہ ذی الحجہ ۱۲۶۱ھ مطابق دسمبر ۱۸۴۲ء میں تمام ہوا اور ماہ صفر ۱۲۶۱ھ مطابق ماہ فروری ۱۸۴۵ء میں چھپنا شروع ہو گیا اور نام

اس کا گلدستہ نازنیناں رکھا گیا۔ لیکن کتاب کے مطالعہ سے پتہ چلتا ہے کہ ۱۲۶۱ھ یعنی سال طباعت تک اس میں اضافے ہوتے رہے ہیں۔ کتاب کے آخر میں حکیم مومن خاں مومن اور زین العابدین عارف کے جو قطعات تاریخ شامل ہیں ان سے بھی اس کے اتمام اور اشاعت دونوں کا سال ۱۲۶۱ھ ظاہر ہوتا ہے۔

گلدستہ نازنیناں غالباً پہلی بار ۱۲۶۱ھ میں مطبع رفاہ عام سے شائع ہوا۔ آغاز کتاب سے پہلے شاد ظفران کے دیبہ اور رمز کے کلام کا انتخاب ہے جو ۲۰ صفحات پر مشتمل ہے۔ اس کا ایک نسخہ لیاقت نیشنل لائبریری میں موجود ہے اور یہی میرے سامنے ہے۔

خصوصیات | "گلدستہ نازنیناں" اردو میں ہے۔ مصنف نے دیباچہ میں یہ دعویٰ کیا ہے کہ انہوں نے اس تذکرے کو عرض و قواعد کے اہم مباحث اور تاریخ شعرا و اصناف سخن کا تذکرہ کر کے ہر طرح جامع بنانے کی کوشش کی ہے۔ اس میں شبہ نہیں کہ مصنف نے ایسا ہی کیا ہے۔ ابتدائی چھ صفحات میں انہوں نے تاریخ شعریہ پر روشنی ڈالی ہے۔ لیکن بہت سراسری۔ دو سکر مسائل یعنی علم بیان و عروض کو انہوں نے کہیں نہیں چھڑا۔ شعرا کے مختصر حالات کے ساتھ دواوین کے طویل انتخابات البتہ درج کردئے ہیں۔

کریم الدین نے اس طرف اشارہ تو نہیں کیا لیکن مطالعہ سے پتہ چلتا ہے کہ "گلدستہ نازنیناں" کو انہوں نے صہبائی کے "انتخاب دواوین" کی مدد سے مرتب کیا ہے۔ صہبائی ہی کی تقلید میں انہوں نے شعرا کے حالات و انتخابات کلام کے ساتھ علم عروض و قواعد سے بحث کرنے کا ارادہ کیا تھا۔ لیکن وہ اسے نہ کر سکے۔ آغاز شاعری سے متعلق کئی اکھوں نے جو کچھ لکھا ہے وہ انتخاب دواوین سے ماخوذ ہے۔ یہی نہیں بعض شعرا کے اکثر حالات حرف بہ حرف صہبائی کے انتخاب سے نقل کئے گئے ہیں۔ فرق یہ ہے کہ صہبائی نے صرف بارہ ممتاز شاعروں کا انتخاب کلام دیا ہے اور کریم الدین نے تقریباً اڑتیس کا۔

حالات زندگی نہایت مختصر ہیں کلام کے انتخابات البتہ صہبائی کے طرز پر خاصے طویل ہیں۔ اس انتخاب میں صرف غزل کے اشعار نہیں بلکہ قصائد، شہنویات اور رباعیات سبھی شامل ہیں۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	خواجہ میر درد	۱۴	تسکین	۲۷	دولہن بیگم
۲	میر تقی میر	۱۵	شیفۃ	۲۸	جینا بیگم
۳	سودا	۱۶	ممنون	۲۹	جانی
۴	مومن	۱۷	قاسم	۳۰	زینت
۵	ذوق	۱۸	عشق	۳۱	صاحب جی
۶	جرات	۱۹	ہدایت	۳۲	نزاکت
۷	انشاء	۲۰	نصیر	۳۳	دلبر
۸	معروف	۲۱	ولی	۳۴	جان
۹	اسد	۲۲	نظیر	۳۵	ماہ
۱۰	عارف	۲۳	احسان	۳۶	چرکین
۱۱	آتش	۲۴	حاتم	۳۷	ظفر
۱۲	ناسخ	۲۵	نکبت
۱۳	مصطفیٰ	۲۶	ایم

نقاب اٹھ جانے کے بعد

مولانا نیاز فتحپوری کے تین افسانوں کا مجموعہ جس میں بتایا گیا ہے کہ ہمارے ملک کے ہادیان طریقت اور علمائے کرام کی زندگی کیا ہے اور ان کا وجود ہماری معاشرت و اجتماعی حیات کے لئے کس درجہ سم قاتل ثابت ہوتا رہا ہے۔ زبان، پلاٹ اور انشائے کے لحاظ سے جو مرتبہ ان افسانوں کا ہے وہ دیکھنے سے تعلق رکھتا ہے۔ قیمت: ۷۵ روپے

نگار پاکستان - ۳۲ گارڈن مارکیٹ کراچی

۵۶	آباد	محمد یعقوب علی خاں	۸۵	اصغر	ظفر الدولہ	۱۱۴	بیدار	میر محمد علی
۵۷	اثر	عبدالرزاق	۸۶	آصف	وزیر المانگ	۱۱۵	بیمار	شیخ علی
۵۸	اجمل	شاہ محمد اجمل	۸۷	اظہر	غلام علی	۱۱۶	پارسا	فیض پارسا
۵۹	احسن	احسن اللہ	۸۸	اظہر	کرامت علی	۱۱۷	پورن	پورن سنگھ
۶۰	احقر	جواد علی	۸۹	اظہر	امین احمد	۱۱۸	پناہ	محمد پناہ
۶۱	احمد	صمصام الدین	۹۰	اعظم	اعظم شاہ	۱۱۹	پیر	مہاراج سنگھ
۶۲	احمد	احمد بیگ	۹۱	اعظم	اعظم خاں	۱۲۰	تنگین	میر حسین
۶۳	احمد	احمد علی خاں	۹۲	اعلیٰ	میر اعلیٰ	۱۲۱	تسلی	شجاعت علی
۶۴	اختر	اکبر علی	۹۳	آفاق	فرید الدین	۱۲۲	تصور	شاہ نبی
۶۵	اختر	محمد صادق	۹۴	افزوں	سید حسین	۱۲۳	تصویر	میاں بن
۶۶	آرام	پریم ناتھ	۹۵	افسر	احمد یار خاں	۱۲۴	تصویر	حافظ عبداللہ
۶۷	ارشاد	ارشاد علی	۹۶	افسر	غلام اشرف	۱۲۵	تعشق	سید محمد
۶۸	ارمان	شاہ علی	۹۷	افضل	شاہ غلام	۱۲۶	تنہا	محمد عیسیٰ
۶۹	آزاد	غلام حسین	۹۸	اکبر	محمد اکبر خاں	۱۲۷	تہور	غلام فخر الدین
۷۰	آزاد	غلام حسین	۹۹	الم	سید محمد علی	۱۲۸	ثابت	منظر الدین
۷۱	اسرار	سپر شکوہ	۱۰۰	الم	محمد سعد اللہ خاں	۱۲۹	ثریا	امیر علی
۷۲	اسعد	اسعد بخت	۱۰۱	امانت	آغا حسن	۱۳۰	جذب	عزت اللہ
۷۳	اسیر	نہال نبی	۱۰۲	امانت	امانت علی	۱۳۱	جعفری	باقر علی
۷۴	اشرف	غلام اشرف	۱۰۳	امراؤ	امراؤ علی	۱۳۲	جوان	نسیم بیگ
۷۵	آشفٹ	عظیم الدین	۱۰۴	امین	محمد امین الدین	۱۳۳	جوش	نیاز احمد
۷۶	آشفٹ	عبر شاہجہاں	۱۰۵	امین	محمد امین	۱۳۴	جوشمش	محمد روشن
۷۷	آشفٹ	رضا قلی	۱۰۶	اوج	عبداللہ خاں	۱۳۵	جولاں	الف خاں
۷۸	اشکی	غلام محی الدین	۱۰۷	ایمان	شیر محمد خاں	۱۳۶	جولاں	قائم
۷۹	آشنا	محمد اکرم	۱۰۸	باقر	جلال الدین	۱۳۷	جہاندار	جہاندار شاہ
۸۰	آشنا	میر امیر علی	۱۰۹	بدر	بدر الدین	۱۳۸	چرکین	باقر علی
۸۱	آشنا	سید محمد	۱۱۰	برق	فتح الدولہ	۱۳۹	جہاندار	جہاندار
۸۲	آشنا	دین العابدین	۱۱۱	بسل	محمد عبدالحمیم	۱۴۰	حافظ	حافظ اشرف
۸۳	آشنا	عبدالکریم	۱۱۲	بندہ	حفیظ اللہ	۱۴۱	حزین	محمد باقر
۸۴	آشوب	امداد علی	۱۱۳	بیخود	ہادی علی	۱۴۲	حزین	میر بہادر علی

۱۴۳	حسام	حسام الدین	۱۴۲	رضی	رضی خاں	۲۰۱	شایق	فیض الدین
۱۴۴	حسن	کاظم حسین	۱۴۳	رفعت	غلام جیلانی	۲۰۲	شرر	محمد جعفر
۱۴۵	حسن	ابوالحسن	۱۴۴	رقت	حبیب النبی	۲۰۳	شرر	میر حافظ
۱۴۶	حسن	جمال الدین	۱۴۵	رمز	فتح الملک	۲۰۴	شرر	غیاث الدین
۱۴۷	حسین	غلام حسین	۱۴۶	رنج	محمد نصیر	۲۰۵	شرر	عبد الغفور
۱۴۸	حشر	رسول بخش	۱۴۷	زار	حافظ امام بخش	۲۰۶	شرف	شرف الدین
۱۴۹	حشمت	محتشم علی	۱۴۸	زار	داؤد اللہ	۲۰۷	شرر	کریم الدین
۱۵۰	حشمت	فخر الدین	۱۴۹	زاہد	ولایت حسین	۲۰۸	ششدر	قادر بخش
۱۵۱	حفیظ	محمد حفیظ	۱۵۰	زکی	محمد زکی	۲۰۹	ششدر	شرف الدین
۱۵۲	حفیظ	محمد حفیظ	۱۵۱	زیب	جمال الدین	۲۱۰	شعلہ	محمد اکبر شاہ
۱۵۳	حقیر	میر امام الدین	۱۵۲	سالک	خستہ بخت	۲۱۱	شعور	عبدالرؤف
۱۵۴	حقیر	نبی بخش	۱۵۳	سرننگ	غلام مصطفیٰ	۲۱۲	شعور	محمد سعید الدین
۱۵۵	حیات	حیات خاں	۱۵۴	سحر	ناصر علی	۲۱۳	شغف	نجف علی
۱۵۶	جیران	ولایت علی	۱۵۵	سحر	لواب علی خاں	۲۱۴	شغف	بصارت علی
۱۵۷	خاکسار	محمد یار	۱۵۶	سرور	عزیز الدین	۲۱۵	شکوہ	محمد رضا
۱۵۸	خضر	خضر سلطان	۱۵۷	سرور	میر محمد خاں	۲۱۶	شکیبا	غلام حسین
۱۵۹	خلق	میر حسن خلق	۱۵۸	سرور	فضل علی بیگ	۲۱۷	شگفتہ	شگفتہ بخت
۱۶۰	خلیق	میر مستحسن	۱۵۹	سلطان	طالب علی خاں	۲۱۸	شگفتہ	سیف الدولہ
۱۶۱	خلیل	لواب علی ابراہیم خاں	۱۶۰	سلیمان	محمد سلیمان	۲۱۹	شور	محمد بیگ
۱۶۲	خلیل	شرف الدولہ	۱۶۱	سوزاں	شاہزادہ	۲۲۰	شوق	الہی بخش
۱۶۳	دولہ	نظیر الدولہ	۱۶۲	سوزش	محمد عبدالرحمن	۲۲۱	شوق	قدرت اللہ
۱۶۴	ذکا	لالہ خوب چند	۱۶۳	سہراب	سہراب بیگ	۲۲۲	شوق	غلام رسول
۱۶۵	ذکی	مہدی	۱۶۴	سید	سید الشعراء	۲۲۳	شوق	محمد بخش
۱۶۶	راسخ	ظفر یاب خاں	۱۶۵	سیف	محمد حسین	۲۲۴	شوق	عنایت اللہ
۱۶۷	راسخ	سدادت علی خاں	۱۶۶	شاداں	چند لال	۲۲۵	شوکت	حنیف علی
۱۶۸	رافت	شاد رؤف احمد	۱۶۷	شاکی	بختاور شاہ	۲۲۶	شوکت	حسین علی
۱۶۹	راقم	منظفر علی	۱۶۸	شاہ	محمد شاہ	۲۲۷	شوکت	تصدق علی
۱۷۰	ربا	کریم الدین	۱۶۹	شاہی	نور الدین	۲۲۸	شہرت	امیر بخش
۱۷۱	رشک	علی اوسط	۱۷۰	شائق	محمد نذیر الدین	۲۲۹	شہرت	مرزا حاجی

۲۳۰	شہرہ	نصیر الدین	۲۵۹	ضاحک	میر غلام حسین	۲۸۸	عاشق	مہدی علی خاں
۲۳۱	شہید	محمد بخش	۲۶۰	ضامن	محمد ضامن	۲۸۹	عاشق	محمد علی خاں
۲۳۲	شہید	فخر الدین	۲۶۱	ضبط	سید حسن شاہ	۲۹۰	عاشقی	آغا حسین قلی خاں
۲۳۳	شہیدی	کرامت علی خاں	۲۶۲	ضرغام	مرزا بہادر بیگ	۲۹۱	عاشور	علی خاں
۲۳۴	شیدا	جہتو خاں	۲۶۳	ضعف	میر عابد حسین	۲۹۲	عاصمی	برہان الدین
۲۳۵	سید	میر ہینگا	۲۶۴	ضعیف	شجاعت علی	۲۹۳	عاصمی	نور محمد
۲۳۶	شیدا	قمر الدین	۲۶۵	ضمان	میر محمد کامل	۲۹۴	عاصمی	گھن شام داس
۲۳۷	شیدا	محمد حسن خاں	۲۶۶	ضمیر	لالہ گنگا داس	۲۹۵	عاقل	شاہ عاقل
۲۳۸	شیدا	محمد مہدی	۲۶۷	ضو	کمال الدین	۲۹۶	عالی	شاہ عالم
۲۳۹	شیفتہ	عزیز اللہ خاں	۲۶۸	ضیاء	ضیا الدین	۲۹۷	عالی	ابوالعالی مغفور
۲۴۰	صاحب	ظفر یاب خاں	۲۶۹	ضیغم	اکرام الدین احمد	۲۹۸	عباس	میر عباس
۲۴۱	صادق	ہتور بیگ	۲۷۰	طالب	امام الدین	۲۹۹	عباس	عباس بیگ
۲۴۲	صادق	میر جعفر علی خاں	۲۷۱	طالب	مولوی الہ داد	۳۰۰	عباس	سید عباس علی
۲۴۳	صادق	صادق علی خاں	۲۷۲	طپاں	مرزا احمد بیگ خاں	۳۰۱	عبد	عبداللہ
۲۴۴	صالح	مرزا مصلح الدین	۲۷۳	طپاں	سید قدرت اللہ	۳۰۲	عبرت	میر ضیا الدین
۲۴۵	صائم	سید رمضان علی	۲۷۴	طپش	محمد اسماعیل	۳۰۳	عبرت	علی حسن خاں
۲۴۶	صبا	لالہ کانجیل	۲۷۵	طرب	لالہ دھرمی لال	۳۰۴	عرش	میر حسن عسکری
۲۴۷	صبر	غلام حسین خاں	۲۷۶	طلعت	سعادت علی خاں	۳۰۵	عزت	غیاث الدین
۲۴۸	صبر	لالہ اجودھیا پرشاد	۲۷۷	طور	مرزا محمد رضا بیگ	۳۰۶	عزلت	سید عبدالوہی
۲۴۹	صغیر	شاہ نجم الدین	۲۷۸	ظریف	لالہ بینی پرشاد	۳۰۷	عزیزہ	لالہ بھکاری لال
۲۵۰	صفا	پیرن شاہ	۲۷۹	ظفر	نواب نصیر الدین تحسین خاں	۳۰۸	عزیزہ	مولوی محمد عبدالعزیز
۲۵۱	صفا	لالہ منو لال	۲۸۰	ظہور	ظہور علی	۳۰۹	عزیزہ	عزیز الدین
۲۵۲	صفدری	میر صادق علی	۲۸۱	ظہور	لالہ شیونہ تنہ سنگھ	۳۱۰	عزیزہ	مہاراج سنگھ
۲۵۳	صفیر	علی صفی اللہ	۲۸۲	ظہور	ظہور اللہ بیگ	۳۱۱	عشت	میر غلام علی
۲۵۴	صمیم	تکسی داس	۲۸۳	عاجز	میر غلام حیدر	۳۱۲	عشق	شاہ رکن الدین
۲۵۵	صنعت	کریم الدین	۲۸۴	عاجز	زور آور سنگھ	۳۱۳	عشق	عزت اللہ خاں
۲۵۶	صولت	قاسم علی خاں	۲۸۵	عارف	محمد عارف	۳۱۴	عشق	غلام محی الدین
۲۵۷	سید	عبدالباری	۲۸۶	عارف	عارف علی	۳۱۵	عظیم	مرزا عظیم بیگ
۲۵۸	ضاحک	مراد بخش	۲۸۷	عارف	زین العابدین خاں	۳۱۶	علوی	عبداللہ خاں

۳۱۷	عنایت	مولوی عنایت علی	۳۲۶	فضل	مولوی فضل حسین	۳۷۵	کاہش	ہدایت علی
۳۱۸	عیش	عزت سنگھ	۳۲۷	فقیر	سید محی الدین خاں	۳۷۶	کبیر	کبیر علی
۳۱۹	عیشی	علی بخش خاں	۳۲۸	فقیر	میر شمس الدین	۳۷۷	کرم	کرم خاں
۳۲۰	عاقل	منور خاں	۳۲۹	فقیہ	فقیہ الدین	۳۷۸	کرم	غلام ضامن
۳۲۱	غالب	بہادر بیگ خاں	۳۵۰	فیض	جعفر حسن خاں	۳۷۹	کفایت	کفایت اللہ خاں
۳۲۲	غربت	حکیم غلام نبی	۳۵۱	قابل	مرزا علی بخش	۳۸۰	کلیم	میر محمد حسین
۳۲۳	غریب	نصیر الدین	۳۵۲	قادر	سید قادر بخش	۳۸۱	کمال	شاہ کمال الدین
۳۲۴	غضنفر	غضنفر علی خاں	۳۵۳	قادر	عبد القادر خاں	۳۸۲	کوثر	مرزا مہدی
۳۲۵	غفلت	اخوند احمد خاں	۳۵۴	قاسم	میر قاسم علی	۳۸۳	کوچک	مرزا وحید الدین
۳۲۶	غلطال	شیخ کریم بخش	۳۵۵	قاسم	سید قاسم علی خاں	۳۸۴	کیوان	مرزا علی حسین
۳۲۷	غم	مہتاب سنگھ	۳۵۶	قاسم	شیخ قاسم علی	۳۸۵	گرم	محمد مظفر خاں
۳۲۸	غمگین	میر سید علی	۳۵۷	قاسم	قدرت اللہ خاں	۳۸۶	گرم	مرزا حیدر علی بیگ
۳۲۹	غمگین	میر عبداللہ	۳۵۸	قاصر	مرزا بابر علی بیگ	۳۸۷	گلشن	رستم دہراج
۳۳۰	غمگین	مولوی عبدالقادر	۳۵۹	قاضی	قاضی عبدالفتاح	۳۸۸	گماں	نظر علی خاں
۳۳۱	فارغ	میر احمد خاں	۳۶۰	قبول	مہدی علی خاں	۳۸۹	گویا	ولایت علی
۳۳۲	فاطر	پیر بخش	۳۶۱	قدرت	قدرت اللہ	۳۹۰	لطف	مرزا علی
۳۳۳	فدا	امام الدین	۳۶۲	قدسی	محمد اکبر	۳۹۱	لطف	لطف علی خاں
۳۳۴	فدا	مرزا بلند بخت	۳۶۳	قربان	میر محمدی	۳۹۲	لطیف	میر لطیف علی
۳۳۵	فدا	پچھن رائے	۳۶۴	قربت	غلام نبی خاں	۳۹۳	لکنت	محمد بشیر خاں
۳۳۶	فدوی	مکند لال	۳۶۵	قلق	سید امجد علی	۳۹۴	ماہر	غلام محمد خاں
۳۳۷	فراق	میر مرتضیٰ علی	۳۶۶	قمر	مرزا قمر طالع	۳۹۵	ماہر	فخر الدین خاں
۳۳۸	فراق	حکیم شہار اللہ خاں	۳۶۷	قمر	محمد قمر الدین	۳۹۶	مائل	میر ہدایت علی
۳۳۹	فرحت	میر امید علی	۳۶۸	قمر	قمر الدین	۳۹۷	مائل	میر محمدی
۳۴۰	فرحت	فر اللہ اللہ	۳۶۹	قیس	احمد علی بیگ	۳۹۸	مائل	محمد یار بیگ
۳۴۱	فرد	شاہ ابوالحسن	۳۷۰	قیس	افضل الدین	۳۹۹	مبارک	مبارک شاہ خاں
۳۴۲	فرست	مرزا صف بیگ	۳۷۱	قیصر	خدا بخش	۴۰۰	مبتلا	مردان علی خاں
۳۴۳	فردغ	نور الدین خاں	۳۷۲	کاظم	کاظم علی	۴۰۱	مشتی	میر متقی
۳۴۴	فریاد	مرزا مغل بیگ	۳۷۳	کاخی	کفایت علی	۴۰۲	مشیت	خواجہ فدا علی
۳۴۵	فصیح	مرزا جعفر علی	۳۷۴	کاہش	اولاد علی	۴۰۳	مجبور	شاہ حق رسا

۲۰۴	مجدوب	غلام حیدر بیگ	۲۳۳	مرشد	صاحبزادہ غلام	۲۶۲	معروف	نواب الہی
۲۰۵	مجرد	محمد پناہ	۲۳۴	مروت	صغیر علی	۲۶۳	معین	معین الدین
۲۰۶	مجرم	رحمت اللہ	۲۳۵	مرہون	علی رضا	۲۶۴	معین	معین الدین خاں
۲۰۷	مجرور	حفیظ حمید النبی	۲۳۶	مست	فضل علی	۲۶۵	منہوم	لالہ رام
۲۰۸	مجیب	مرزا حبیب علی بیگ	۲۳۷	مسرت	لالہ شنکر ناتھ	۲۶۶	منہوم	مشیت علی
۲۰۹	محب	میر ابو القاسم	۲۳۸	مسرت	وزیر علی	۲۶۷	مفتون	عبد الرحیم
۲۱۰	محب	شیخ دلی اللہ	۲۳۹	مسرور	پیر بخش	۲۶۸	مفتون	محمد رضا
۲۱۱	محببت	شہباز جنگ	۲۴۰	مسرور	غلام حسین	۲۶۹	مفتون	احمد شاہ
۲۱۲	محبوب	محبوب خاں	۲۴۱	مسرور	سید محمد	۲۷۰	مفتون	حکیم دون گوسٹن
۲۱۳	محترم	محترم علی خاں	۲۴۲	مسکین	عبد الواحد	۲۷۱	مفتون	مرزا حکیم بخش
۲۱۴	محتشم	سید محتشم علی	۲۴۳	مسلم	فرزند علی	۲۷۲	مفلس	محب علی
۲۱۵	محرور	خواجہ نبی بخش	۲۴۴	مشتاق	مشتاق حسین	۲۷۳	مقبول	مقبول نبی
۲۱۶	محزون	میر ناصر علی	۲۴۵	مشتاق	عبد اللہ خاں	۲۷۴	مقبول	ابراہیم بیگ
۲۱۷	محزون	ظہور البنی	۲۴۶	مشر	قطب الدین	۲۷۵	ممتاز	فضل الرحمن
۲۱۸	محزون	حکیم ابو الحسن	۲۴۷	مصاحب	مصاحب رام	۲۷۶	ممتاز	نجف علی
۲۱۹	محسن	محمد محسن	۲۴۸	مصدر	ماشار اللہ خاں	۲۷۷	ممنون	میر امانت علی
۲۲۰	محسن	محسن علی	۲۴۹	مہر دت	خان بہادر	۲۷۸	منتظر	نور اسلام
۲۲۱	محشر	محمد اکرام	۲۵۰	مضطر	مرزا خسرو	۲۷۹	منتظر	میاں جان
۲۲۲	محشر	مرزا علی نفی	۲۵۱	مضطر	لالہ کنور	۲۸۰	منعم	لالہ مکند لال
۲۲۳	محمود علی خاں		۲۵۲	مضطر	محمد اسد اللہ	۲۸۱	منیر	آفتاب خاں
۲۲۴	محنت	حسن علی بیگ	۲۵۳	مضطر	ذوالفقار علی	۲۸۲	منیر	دجیبہ الدین
۲۲۵	مختار	منظر الدین	۲۵۴	مضطر	منظر خاں	۲۸۳	منشی	مولچند
۲۲۶	مخمر	محمد جعفر	۲۵۵	مضطر	رام نرائن	۲۸۴	منشی	میر محمد حسن
۲۲۷	مخمر	غلام حسین	۲۵۶	مضطر	مرزا سنگین	۲۸۵	منصف	احمد بخش
۲۲۸	مخمر	واجد علی	۲۵۷	مضطر	خلیل احمد	۲۸۶	منصف	منصف علی خاں
۲۲۹	مرز	میر فضل اللہ	۲۵۸	مضطرب	محمد حاجی	۲۸۷	موج	خدا بخش
۲۳۰	مرزا	علی رضا	۲۵۹	مضطر	منظر علی خاں	۲۸۸	موجہ	قادر علی
۲۳۱	مرزا	حسین بخش	۲۶۰	مظفر	منظر بخت	۲۸۹	موزوں	میر فرزند علی
۲۳۲	مرزا	مرزا جان	۲۶۱	مظلوم	غلام حسین	۲۹۰	موزوں	مرزا قادر بخش

۴۹۱	موزوں	لالہ چھترہ سنگھ	۵۲۰	نجم	میر رضا خاں	۵۴۹	نور	مولا شاہ
۴۹۲	مہجور	مرزا ہدایت علی	۵۲۱	نجم	میر نجم الدین	۵۵۰	نیاز	میر نیاز علی
۴۹۳	مہجور	محمد بخش	۵۲۲	نجم	میر نجم الدین	۵۵۱	نیاز	مولا نا شاہ
۴۹۴	مہجور		۵۲۳	ندرت	مرزا معقل	۵۵۲	وارث	شاہ وارث الدین
۴۹۵	مہدی	جلا الدولہ	۵۲۴	ندیم	مرزا علی	۵۵۳	وارث	حاجی شاہ محمد وارث
۴۹۶	مہر	مہر چند	۵۲۵	نرمیت	سید رفیع الدرجات	۵۵۴	داسف	حسین بخش
۴۹۷	مہر	امین الدولہ	۵۲۶	نرمیت	برہان الدین	۵۵۵	داسف	محمد داسف
۴۹۸	مہر	منصور خاں	۵۲۷	نرمیت	مرزا ارجمند	۵۵۶	واقف	شاہ واقف
۴۹۹	ناداں	محمد بخش	۵۲۸	نسبت	میر احمد علی	۵۵۷	واقف	پسر بہادر شاہ
۵۰۰	نادر	ڈاکٹر سید آغا	۵۲۹	نسیم	پنڈت دیاندر	۵۵۸	وحشت	ابوالحسن
۵۰۱	ناصر	محمد ناصر خاں	۵۳۰	نسیم	راجہ کداز ناتھ	۵۵۹	وحشت	میر بہادر علی
۵۰۲	ناصر	ناصر جنگ	۵۳۱	نسیم	اصغر علی خاں	۵۶۰	وحشت	غلام علی خاں
۵۰۳	ناصر	میر ناصر علی	۵۳۲	نشاط	میرن شاہ	۵۶۱	وحشت	رشید النبی
۵۰۴	ناصر	سعادت خاں	۵۳۳	نشاط	الہی بخش	۵۶۲	وزیر	وزیر علی خاں
۵۰۵	ناطق	نظام الدین	۵۳۴	نشاط	البری سنگھ	۵۶۳	وزیر	محمد وزیر
۵۰۶	ناطق	شیخ احمد	۵۳۵	نصیر	میر ناصر علی	۵۶۴	وسعت	محمد مستقیم خاں
۵۰۷	ناظم	یوسف علی خاں	۵۳۶	نصیر	محمد نصیر	۵۶۵	وصال	نصرت اللہ خاں
۵۰۸	ناظم	میر بیگی	۵۳۷	نظام	عماد الملک	۵۶۶	وفا	دارالنجت
۵۰۹	نالان	احمد علی	۵۳۸	نظیر	دلی محمد	۵۶۷	وفا	لالوں رائے
۵۱۰	نالان	میر وارث علی	۵۳۹	نعمت	عبدالحق	۵۶۸	وفا	عبد العلی
۵۱۱	نالان	محمد عسکری	۵۴۰	نفیس	اشرف علی	۵۶۹	ولا	منظر علی خاں
۵۱۲	نالان	مرزا محمد جان	۵۴۱	نفی	علی نفی خاں	۵۷۰	ولایت	دلایت علی خاں
۵۱۳	نامی	مبارز اللہ	۵۴۲	نگہت	نیاز علی	۵۷۱	دلی	دلی محمد
۵۱۴	نثار	سدا سکھ لال	۵۴۳	نگہت	غلام احمد	۵۷۲	دلی	مرزا محمد دلی دہلوی
۵۱۵	نثار	میر عبدالرسول	۵۴۴	نمود	شاہزادہ	۵۷۳	وہاب	عبدالوہاب
۵۱۶	نثار	محمد آمان	۵۴۵	نواب	نصیر الدین	۵۷۴	وہم	محمد علی
۵۱۷	نجات	حسن رضا	۵۴۶	نوازش	نوازش حسین خاں	۵۷۵	باتف	مرزا محمد
۵۱۸	نجد	محمد عباس	۵۴۷	نور	نادر حسین	۵۷۶	ہادی	عبدالہادی
۵۱۹	نجم	میر نجم الدین	۵۴۸	نور	صمصام حیدر	۵۷۷	ہادی	جواد علی خاں

۵۷۸	ہادی	سید مہدی	۵۸۵	ہمد	محفوظ علی	۵۹۲	یاس	انور علی
۵۷۹	ہاشم	محمد ہاشم	۵۸۶	ہوس	مرزا محمد تقی	۵۹۳	یاد	امام الدین
۵۸۰	ہجر	مرزا اصغر حسین	۵۸۷	ہینگا	دہلوی	۵۹۴	یاد	امداد علی
۵۸۱	ہدایت	ہدایت اللہ خاں	۵۸۸	یاد	غلام حسین	۵۹۵	یقین	انعام اللہ خاں
۵۸۲	ہدہد	عبدالرحمن	۵۸۹	یاس	محمد ضیا خاں	۵۹۶	یکدل	دلادور خاں
۵۸۳	ہرچند	ہرچند کشور	۵۹۰	یاس	حکیم خیر الدین	۵۹۷	یمین	احمد علی خاں
۵۸۴	ہمد	عبید اللہ خاں	۵۹۱	یاس	حسن علی خاں	۵۹۸	یوسف	میر یوسف علی

جمالتان

ایڈیٹر نگار پاکستان کے افسانوں اور مقالات کا دوسرا مجموعہ جس میں حسن بیان، ندرت اور پاکیزگی زبان کے بہترین شاہکاروں کے علاوہ بہت سے اجتماعی و معاشرتی مسائل کا حل بھی نظر آئے گا۔ ہر افسانہ ہر مقالہ اپنی جگہ معجزہ ادب کی حیثیت رکھتا ہے۔

اس ایڈیشن میں متعدد افسانے اور شامل کئے گئے ہیں۔

جو پہلے ادیشنوں میں نہ تھے۔

قیمت - چھ روپے ۷۵ پیسے

نگار پاکستان - ۳۲ گارڈن مارکیٹ - کراچی ۳

شہیم سخن (حصہ دوم)

مصنف | عبدالحی صفا بدایونی

تذکرے کے آخر میں جو تقریظات اور قطعات تاریخ درج ہیں ان سے اس تذکرے کا سال تصنیف ۱۲۸۹ھ نکلتا ہے۔ ۱۸۶۱ء میں مطبع نول کشور لکھنؤ سے یہ دوسری بار چھپا تھا۔ اس کا ایک نسخہ میرے پیش نظر ہے اس میں اوسط تقطیع کے ۵۲ صفحے ہیں اصل تذکرہ ۳۶ صفحوں میں ختم ہو جاتا ہے، باقی ۱۶ صفحات تقریظات و قطعات کے لئے مخصوص ہیں۔ یہ نسخہ اکثر بڑے کتب خانوں میں موجود ہے۔

تذکرہ اردو میں ہے اور ریختہ گو شاعرات کے ذکر کے لئے مخصوص کیا گیا ہے۔ اس ذکر میں خاص اہتمام سے کام لیا گیا ہے۔ فصل اول میں بازاری عوتوں اور دوسری میں پردہ نشین دباعت خواتین کا ذکر ہے۔ مصنف کا پہلے یہ خیال تھا کہ تذکرے کا حلقہ صرف زندہ شاعرات تک محدود رہے گا لیکن پھر خود ہی یہ شرط اڑادی۔ اس میں بھی شاعرات کے حالات زندگی بہت مختصر ہیں کلام کا انتخاب بھی یونہی ہے۔ مطبع نول کشور کا جو نسخہ اس وقت میرے سامنے ہے۔ اس میں حسب ذیل شاعرات شامل ہیں۔

فہرست شاعرات

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	اچیل	۸	بستی	۱۵	جان
۲	امیر بیگم	۹	بنو	۱۶	جعفری
۳	امراؤ	۱۰	پری	۱۷	چھوٹی
۴	امراؤ	۱۱	پری	۱۸	حجاب
۵	امیر	۱۲	پکھراج	۱۹	حجاب
۶	امیر	۱۳	پیاری	۲۰	حسن
۷	امیر	۱۴	تسلی	۲۱	حسن

۵۵۰	فردی	مرزا محمد علی	۵۷۹	فیض	حافظ شمس الدین بیگ	۶۰۸	کریم	کریم اللہ خاں
۵۵۱	فردی	میر فضل	۵۸۰	قاسم	شیخ محمد قیام الدین	۶۰۹	کرم	غلام صامن
۵۵۲	فردی	محمد محسن	۵۸۱	قاسم	قاسم علی	۶۱۰	گرم	میدر علی
۵۵۳	فیر سو	فیر سو	۵۸۲	قاسم	میر قدرت اللہ	۶۱۱	گرفتار	مرزا سنگی بیگ
۵۵۴	فراغ	محمد فراغ	۵۸۳	قاسم	میر قاسم علی	۶۱۲	گریبان	میر محمدی
۵۵۵	فرخ	میر فرخ علی	۵۸۴	قاصر	مرزا پیر علی	۶۱۳	گستاخ	مرزا علی
۵۵۶	فرحت	امیر علی	۵۸۵	قبول	مرزا علی	۶۱۴	کلو	میر کلو
۵۵۷	فرخ		۵۸۶	قابل	مرزا علی بخت	۶۱۵	کلیم	کلیم اللہ
۵۵۸	فروغ	میر روشن علی	۵۸۷	قدرت	شاہ قدرت اللہ	۶۱۶	کلیو	محمد حسین
۵۵۹	فریاد		۵۸۸	قدرت	مولوی قدرت اللہ	۶۱۷	کمال	شاہ کمال الدین
۵۶۰	فراق	حکیم شہار اللہ	۵۸۹	قدرت	مولوی قدرت اللہ	۶۱۸	گمان	
۵۶۱	فخر	حکیم سید فرخ الدین	۵۹۰	قربان	میر محمدی	۶۱۹	گنا	آغا بیگم
۵۶۲	فریاد	میر پیر علی	۵۹۱	قربان	میر محمدی	۶۲۰	کوچک	مرزا وجیہ الدین
۵۶۳	فراقی	لالہ پریم کشور	۵۹۲	قربان	میر قربان علی	۶۲۱	کوثر	مہدی علی خاں
۵۶۴	فصح	مرزا جعفر علی	۵۹۳	قرار	جان محمد	۶۲۲	گویا	شیخ رایت اللہ
۵۶۵	فضل	فضل مولیٰ خاں	۵۹۴	قرار	میر حسین	۶۲۳	گویا	فقیر محمد خاں
۵۶۶	فقیر	میر فقیر اللہ	۵۹۵	قریں		۶۲۴	کمر	کمر شاہ
۵۶۷	فغاں	اشرف خاں	۵۹۶	قلندر		۶۲۵	کافی	کفایت علی
۵۶۸	فگار	میر حسین	۵۹۷	قسمت	شمس الدولہ	۶۲۶	کوکب	مکندر اسے
۵۶۹	فقیر	میر شمس الدین	۵۹۸	قمر	قمر الدین	۶۲۷	لطیف	شمس الدین
۵۷۰	فکار	مرزا قطب علی	۵۹۹	قمر	قمر بیگ	۶۲۸	لطیف	لطیف علی
۵۷۱	فیض	میٹن کریاکشن	۶۰۰	قیس	امیر علی	۶۲۹	لطف	مرزا علی
۵۷۲	فیض	میر فیض	۶۰۱	قلق		۶۳۰	لانہ	لالہ آندہ پرشاد
۵۷۳	فطرت	حکیم الیس	۶۰۲	قوت		۶۳۱	لبر	بیدار بخش
۵۷۴	فرسا		۶۰۳	قناعت	مرزا منجھ	۶۳۲	مائل	میر محمدی
۵۷۵	فدا	پنڈت دیاندریاں	۶۰۴	قصد	حسن مرزا	۶۳۳	مائل	محمد یار بیگ
۵۷۶	فاضل	شاہ محمد فاضل	۶۰۵	کامل	بھاکر داس	۶۳۴	مائل	کاظم علی
۵۷۷	فسوں	مشہور مرزا منجھ	۶۰۶	کامل	مرزا کامل	۶۳۵	مابیر	فخر الدین
۵۷۸	فاضل	محمد فاضل جید باری	۶۰۷	کبیر	کبیر علی	۶۳۶	بتلا	کاظم علی

۴۳۷	بتلا	۴۳۶	مرزا علی	۴۳۵	مغل	مغل علی
۴۳۸	محبوب	۴۳۷	مزل	۴۳۶	مغموم	مشتی علی
۴۳۹	مجنوں	۴۳۸	مسرور	۴۳۷	مفتون	کریم بخش
۴۴۰	مجنوں	۴۳۹	مسرور	۴۳۸	مفلس	محب علی
۴۴۱	مجرم	۴۴۰	مسرور	۴۳۹	مقبول	
۴۴۲	مجرم	۴۴۱	مسکین	۴۴۰	مقتول	ابراہیم بیگ
۴۴۳	مجبور	۴۴۲	مسرت	۴۴۱	مقصود	
۴۴۴	مخزون	۴۴۳	مستند	۴۴۲	ملاال	
۴۴۵	مخزون	۴۴۴	مسیح	۴۴۳	ملول	شرف الدین
۴۴۶	محو	۴۴۵	مشیر	۴۴۴	مملو	
۴۴۷	محو	۴۴۶	مشتاق	۴۴۵	ممتا	
۴۴۸	محب	۴۴۷	مشتاق	۴۴۶	ممنون	امانت علی
۴۴۹	محبت	۴۴۸	مشتاق	۴۴۷	ممنون	نظام الدین
۴۵۰	محبت	۴۴۹	مشہور	۴۴۸	منیر	وجہ الدین
۴۵۱	محنت	۴۵۰	مصدر	۴۴۹	منیر	خواجہ آفتاب خاں
۴۵۲	محرر	۴۵۱	مصحنی	۴۵۰	مشتی	میر محمد حسین
۴۵۳	محرر	۴۵۲	مضمون	۴۵۱	مشتی	مول چند
۴۵۴	محسن	۴۵۳	مضطر	۴۵۲	منتظر	نور الاسلام
۴۵۵	محترم	۴۵۴	مضطر	۴۵۳	منتظر	شیخ امام الدین
۴۵۶	محمود	۴۵۵	مضطر	۴۵۴	منم	نور الحق
۴۵۷	مخلص	۴۵۶	مضطر	۴۵۵	منصف	منصف علی
۴۵۸	مخلص	۴۵۷	منظر	۴۵۶	منت	قمر الدین
۴۵۹	مدحت	۴۵۸	منظر	۴۵۷	موزوں	میر فرزند علی
۴۶۰	مدہوش	۴۵۹	معقول	۴۵۸	موزوں	چمتر سنگھ
۴۶۱	مرزا	۴۶۰	مغنی	۴۵۹	موج	خدا بخش
۴۶۲	مرزا	۴۶۱	معین	۴۶۰	مونس	سعادت علی
۴۶۳	مرزا	۴۶۲	معروف	۴۶۱	مہر	مرزا رجب بیگ
۴۶۴	مرزا	۴۶۳	مومن	۴۶۲	مہر	مہر چند
۴۶۵	مروت	۴۶۴	میر	۴۶۳	مہلت	مرزا علی

۷۲۴	مہر	مرزا حاتم علی	۷۵۳	نادر	محمد عارف	۷۸۲	نیاز	نیاز احمد
۷۲۵	مسح	مسح اللہ	۷۵۴	نازک	زینت بیگم	۷۸۳	ناصر	-
۷۲۶	مہر	نواب منصور خاں	۷۵۵	ناظم	-	۷۸۴	نسیم	-
۷۲۷	مفتون	-	۷۵۶	ناجی	رجب بیگ	۷۸۵	نجف	سید برکت علی
۷۲۸	ماہ	عنایت علی	۷۵۷	نامی	حسام الدین حیدر خاں	۷۸۶	نسیم	-
۷۲۹	منیر	منیر الدین	۷۵۸	نامی	-	۷۸۷	نظیر	سید دلی محمد
۷۳۰	منیر	اسماعیل حسین	۷۵۹	ناسخ	امام بخش	۷۸۸	ندا	-
۷۳۱	مشفق	مرزا احمد بیگ	۷۶۰	نثار	عبدالرسول	۷۸۹	نگہت	نیاز علی
۷۳۲	مشکل	امین الدین	۷۶۱	نثار	نثار علی	۷۹۰	نادر	کلب حسین خاں
۷۳۳	مدح	-	۷۶۲	نثار	محمد اماں	۷۹۱	نشاط	تلجا پرشاد
۷۳۴	معزز	-	۷۶۳	نجف	میر نجف علی	۷۹۲	نیک	میر جعفر علی
۷۳۵	مسح	محمد مسیح خاں	۷۶۴	نجات	-	۷۹۳	واقف	-
۷۳۶	منتظر	اسد اللہ	۷۶۵	ندرت	مغل بیگ	۷۹۴	والہ	-
۷۳۷	منیر	-	۷۶۶	ندیم	مردا علی	۷۹۵	والہ	مرست علی خاں
۷۳۸	موزوں	قادر بخش	۷۶۷	نہایت	مرزا ارجمند	۷۹۶	داصف	حسن بخش خاں
۷۳۹	مسرور	غلام حسین	۷۶۸	نزاکت	رحجو	۷۹۷	داصل	محمد داصل
۷۴۰	مشیر	عنایت حسین خاں	۷۶۹	نسیم	گلزار علی	۷۹۸	دجیب	دجیبہ الدین خاں
۷۴۱	مشتاق	غلام علی	۷۷۰	نسیم	کدار ناگہ	۷۹۹	دحشت	-
۷۴۲	مضطر	محمد اسد اللہ	۷۷۱	نشاط	الہی بخش	۸۰۰	دحشت	میر ابوالحسن
۷۴۳	محسن	-	۷۷۲	نشاط	ایشری سنگھ	۸۰۱	دحشت	غلام علی خاں
۷۴۴	مست	رتن لعل	۷۷۳	نصیر	شاہ نصیر الدین	۸۰۲	دحشت	لالہ جمعیت رائے
۷۴۵	مسرور	گردھاری لعل	۷۷۴	نظیر	لالہ گنپت رائے	۸۰۳	وزیر	خواجہ وزیر
۷۴۶	محسن	محمد محسن	۷۷۵	نظیر	-	۸۰۴	وزیر	وزیر علی خاں
۷۴۷	ناجی	محمد شاکر	۷۷۶	نظام	غازی الدین خاں	۸۰۵	وسعت	مستقیم خاں
۷۴۸	نالال	محمد عسکری	۷۷۷	لغنی	نعمت اللہ	۸۰۶	وصال	حکیم نصر اللہ خاں
۷۴۹	نالال	-	۷۷۸	نگہت	نذر علی بیگ	۸۰۷	والہ	منظہر علی خاں
۷۵۰	نادم	-	۷۷۹	نوا	ظہور اللہ خاں	۸۰۸	ولی	مرزا دلی محمد دہوی
۷۵۱	ناصر	نواب ناصر جگ	۷۸۰	نوازش	نوازش حسین	۸۰۹	ولی	حاجی دلی
۷۵۲	نادر	گنگا پرشاد	۷۸۱	نیاز	محمد میر	۸۱۰	وحید	وحید الدین

۸۱۱	دفا	حیدر علی	۸۲۰	ہمت	-	۸۲۹	یاس	خیر الدین
۸۱۲	وحید	عبدالرؤف	۸۲۱	ہوش	غلام مرتضیٰ	۸۳۰	یقین	انعام اللہ خاں
۸۱۳	بادی	جواد علی	۸۲۲	ہوش	شمس الدین	۸۳۱	یکرننگ	مصطفیٰ خاں
۸۱۴	ہاشمی	محمد ہاشم	۸۲۳	ہوس	مرزا محمد تقی	۸۳۲	یاس	اکرام اللہ
۸۱۵	ہاشمی	-	۸۲۴	ہدایت	ہدایت علی	۸۳۳	یوسف	یوسف علی
۸۱۶	ہدایت	ہدایت خاں	۸۲۵	ہادی	میر ہادی	۸۳۴	یاس	میاں بنو
۸۱۷	ہرچند	لالہ ہرچند کشور	۸۲۶	ہوشیار	کرامت علی	۸۳۵	یوسف	امجد علی خاں
۸۱۸	ہمد	عبداللہ خاں	۸۲۷	ہجر	امام خاں			
۸۱۹	ہمزہ	-	۸۲۸	یاد	غلام حسین			

مذاکرات نیاز

یعنی نیاز کی ڈائری — جواد ب و تنقید عالیہ کا عجیب و غریب
مجموعہ ہے۔ ایک بار اس کو شروع کر دینا گویا اخیر تک پڑھ لینا ہے

یہ جدید ایڈیشن ہے جس میں صحت و

نفاست کا غزو طباعت کا خاص اہتمام کیا گیا ہے

قیمت: - دو روپے

نگار پاکستان - ۳۳ گارڈن مارکیٹ - کراچی ۳

خوش معرکہ زیبا

مصنف | سعادت خاں ناصر

سعادت خاں ناصر نے دیباچہ میں بیان کیا ہے کہ دو سال کی مدت میں انھوں نے یہ تذکرہ مکمل کیا۔ اس کا مطلب یہ ہے کہ انھوں نے اسے ۱۲۶۰ھ میں شروع کر دیا تھا اس لئے کہ خاتمہ میں دئے ہوئے قطعات تاریخ سے اسکے تکرار کا خیال ۱۲۶۲ھ نکلتا ہے۔ خاتمہ پر جن حضرات کے قطعات تاریخ شامل ہیں ان میں میر شائق - میر علی ادسٹر رشک - میر مظفر علی اسیر - اصغر علی نسیم اور کرامت علی اظہر وغیرہ کے نام شامل ہیں۔ شائق نے۔

تالیف کلام شعرا نے ہند

ع

سے رشک نے۔

حیدرہ۔ د کلام شاعران ہند است

ع

سے اور خود مصنف نے۔

یادگار سخنہ راں جہاں

ع

سے اس کی تاریخ تصنیف ۱۲۶۲ھ نکالی ہے۔ رشک کے دوسرے قطعہ کا ایک شعر یہ ہے۔

اے رشک پسندائی اس نسخے کی زیبائی

تاریخ یہی پائی۔ خوش معرکہ زیبا

اس سے پتہ چلتا ہے تذکرہ کا نام تاریخ ہے اور رشک کے مصرعے سے اخذ کیا گیا ہے۔

اسیر۔ اظہر اور نسیم کے قطعات فارسی میں ہیں اور ان سے بھی ۱۲۶۲ھ ہی نکلتا ہے۔

بانگلی لہجہ بٹنہ میں اس کا ایک قلمی نسخہ محفوظ ہے جو دوم جمادی الثانی ۱۲۶۲ھ مطابق ۱۸۴۲ء کا لکھا ہوا ہے۔ اس کی ایک نقل انجمن ترقی اردو کراچی کے کتب خانے میں بھی محفوظ ہے۔ یہ تذکرہ ہنوز غیر مطبوعہ ہے۔

”خوش معرکہ زیبا“ سے پہلے اردو زبان میں ریختہ گو شعرا کا اتنا ضخیم تذکرہ نظر نہیں آتا۔ اس سے قبل

خصوصیات

اردو میں صرف تین تذکرے ملتے ہیں۔

۱۔ ”گلشن ہند“ مرقومہ ۱۲۱۵ھ۔ از علی لطف

۲۔ ”انتخاب دوا دین“ مرقومہ ۱۲۶۷ھ۔ از صہبائی

۳۔ ”گلدستہ نازنیناں“ مرقومہ ۱۲۶۱ھ۔ از کریم الدین

گلشن ہند میں اگرچہ علی لطف نے اضافہ بھی کیا ہے۔ لیکن اصلادہ فارسی گلزار ابراہیم کا اردو ترجمہ ہے۔
 "انتخاب دواہن" جیسا کہ نام سے ظاہر ہے تذکرہ نہیں بلکہ چند مشہور شعرا کے کلام کا انتخاب ہے، مختصر سوانح کی شمولیت
 سے اس کا شمار تذکرے میں ہوتا ہے۔ گلدستہ نازنیناں کا زیادہ حصہ چونکہ لفظاً و معنیاً "انتخاب دواہن" کی نقل ہے۔ اس لئے اسے
 "انتخاب" سے الگ چیز خیال کرنا مناسب نہیں۔ ایسی صورت میں صرف "خوش معرکہ زیبا" رہی جاتے جو اصلادہ
 میں قدیم تذکروں کے طرز پر لکھا گیا ہے۔

ایک چیز اور اسے دوسرے تذکروں سے ممتاز کرتی ہے۔ اس میں شعراء کا ذکر ملحوظ حروف تہجی یا بلحاظ ابجد نہیں آیا،
 بلکہ مصنف نے شاعر کے ساتھ اس کے شاگردوں کا ذکر بھی ضروری خیال کیا ہے اور پورے تذکرے کو اسی انداز پر مرتب
 کیا ہے۔ جیسا کہ دیباچہ میں خود مصنف نے بیان کیا ہے۔

"ایک مدت سے یہ خیال تھا کہ تذکرہ شعرائے ہند کا ترتیب دے، مگر بسبب عدم دریافت
 احوال قدما ارادہ صورت پذیر نہ ہوتا تھا۔ ان روزوں تذکرہ تالیف کیا ہوا میاں مصطفیٰ کا
 دستیاب ہوا۔ تقاضائے شوق نے ہمت کو کام فرمایا اور برخلاف میاں صاحب کہ ان کا تذکرہ
 عبارت فارسی میں ہے۔ فقیر نے ہندی میں لکھا، دونوں کی سے یک رنگی بہتر اور قید حروف تہجی
 اس لئے نہ رکھی کہ جس استاد کا جو شاگرد ہو نام اس کا پائے نام اس کے لکھا جائے کہ عبارت
 ہندی اور طرز اسامی شعرا ایجاد میرا ہوا۔ اور وہ شاعرین کی استاد دی اور شاگردی نام معلوم اور نام و
 نشان غیر مفہوم ہو، خاتمہ ان پر کیا جائے۔ شروع اس کا مرزا سودا سے کرتا ہوں کہ اول تو وہ بزرگ
 موجد ریختہ گوئی کا ہے دوسرے سلسلہ اس سچداں کی شاگردی کا اس سے ملتا ہے۔"

تذکرے سے یہ بھی پتہ چلتا ہے کہ مصنف کے سامنے اردو تذکرے کا کوئی نمونہ نہ تھا ہاں فارسی زبان
 کے چار تذکرے، تذکرہ ہندی (مصطفیٰ)۔ ریاض العنقا (مصطفیٰ)۔ عمدہ منتخبہ (سرور) اور گلشن بے خار (شیفتہ)
 ضروران کے سامنے تھے اور اپنے معاصرین سے قبل کے شعرا کے بعض حالات انھیں سے ماخوذ ہیں۔ لیکن ناصر
 نے سوانح اور انتخاب کلام میں چھان بین سے بھی کام لیا ہے۔ اور کلیتہً ان تذکروں پر بھروسہ نہیں کیا۔
 چنانچہ دوسرے تذکروں کی بہ نسبت اس میں سوانح بھی تفصیلی ہیں اور انتخابات کلام بھی طویل ہیں۔ انتخاب کلام
 میں غزل کے اشعار کے ساتھ مختلف اصناف کے اقتباس بھی جا بجا دئے گئے ہیں۔

اس تذکرے سے اردو شعرا کے متعلق بعض نئی باتیں سامنے آتی ہیں۔ مثلاً میر حسن کے معاشقہ کا سرانجام
 ہمیں اسی سے ملتا ہے۔

ناصر کا بیان ہے۔

"میر حسن ولد میر غلام حسین صاحب ہمت اس کی شعرو سخن میں وسیع شاگرد رشید
 مرزا رفیع سودا دوازدہ سالگی میں شاہجہاں آباد سے لکھنؤ آیا۔ نواب سالار جنگ
 کے بیٹے سردار جنگ تھے، ان کی سرکار میں نوکر اور معزز و محترم رہا۔ بسبب
 تقاضائے جوانی محل کی ایک عورت سے محبت و موافقت ہوئی چونکہ طبیعت موزنی
 تھی بیاس خاطر معشوقہ، مشغولی بے نظیر تصنیف کی۔ یہ تلازم کہ اس میں ہے شنیدہ نہیں

دیدہ ہے۔ الحق مثنوی نہیں کارنامہ اور شاعری پر حجت۔ اس قدر زمانے میں اس کی شہرت کہ ہر صنیع و شریف کو اشعار اس کے یادگار۔

نواب قاسم علی خاں بہادر نے جب مثنوی ان سے سنی فرمایا۔ مجھے دو کہ میں تمھاری طرف سے حضور نواب آصف الدولہ بہادر کے لئے جاؤں۔ مصنف نے یہ خیال کر کے مبادا اور کسی کے نام سے حضور میں گزرے دینے سے انکار کر دیا۔ بعد چندے میرسن صاحب مع مثنوی اور کسی قریب سے حضور میں پہنچے۔ نواب سابق الذکر کا افسانہ رفتہ سے آزدگی رکھتے تھے نواب صاحب سے تعریف میں بول اٹھے۔ یہ جو کہتے ہیں۔ ع

کہ اک دن دوشالے دیئے سات سے

تو حضور نے تو ہزار ہا دوشالے آن واحد میں بخش دیئے ہیں۔ شاعری میں مبالغہ ہوتا ہے کہ یہاں بیاں واقع بھی نہیں، نواب نامدار کا دل اس کے سننے سے اچھا ہوا۔

یہ فقط کم نصیبی میر موصوف کی تھی کہ اس حاتم دوراں کی سخاوت سے ناکام رہے یہ بھی خوب لطیف ہے کہ جب مرزا رفیع سودا نے وہ مثنوی سنی نہایت خوش ہوئے اور عین بشارت میں فرمایا تم نے یہ مثنوی ایسی کہی ہے کہ میر غلام حسین کے بیٹے معلوم نہیں ہوتے، یعنی فخر ان کے ہو۔ اس مثنوی کے سوا اور بھی مثنوی، رموز العارفین، اور تیسری مثنوی چھڑیوں کے احوال میں ہے۔ (خوش معرکہ زیبا قلمی ص ۲۲)

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	سودا	۱۵	رفعت	۲۹	نادر
۲	شوق	۱۶	صنعت	۳۰	احقر
۳	شہید	۱۷	طالب	۳۱	خلق
۴	باشقی	۱۸	غفلت	۳۲	حجام
۵	شالین	۱۹	کرم	۳۳	رضا
۶	فدا	۲۰	ماہر	۳۴	سایل
۷	ممتاز	۲۱	حیرت	۳۵	اسد
۸	معین	۲۲	شہیدی	۳۶	مجدوب
۹	قائم	۲۳	لطف	۳۷	ماہر
۱۰	کلیم	۲۴	عشرت	۳۸	ذاکر
۱۱	بے تاب	۲۵	آزاد	۳۹	حسن
۱۲	کبیر	۲۶	شوکت	۴۰	مذنب
۱۳	پردانہ	۲۷	زکی	۴۱	ضیا
۱۴	شوق	۲۸	میر حسن	۴۲	ناصر

۴۳	تائب	میرن	۷۲	آبرو	شاہ مبارک	۱۰۱	عسکری	مرزا
۴۴	جبرج	شیخ میر علی	۷۳	فدوی	میر محمد حسن	۱۰۲	درد	خواجہ میر درد
۴۵	کاشف	شیخ کاشف علی	۷۴	ثاقب	شیخ شہاب الدین	۱۰۳	اثر	میر محمد
۴۶	طیش		۷۵	ناجی	محمد شاہ	۱۰۴	رنج	میر محمد نظیر
۴۷	مغموم	کلو خاں	۷۶	سکندر	محمد علی	۱۰۵	الم	صاحب میر
۴۸	فاطر	میر بخش خاں	۷۷	احسان	حافظ عبدالرحمن	۱۰۶	طیش	مرزا جان
۴۹	ناصر	سعادت علی خاں	۷۸	میر	محمد تقی	۱۰۷	ہدایت	ہدایت خاں
۵۰	شوق	میرزا امیر علی خاں	۷۹	فیض	میر	۱۰۸	محشر	مرزا علی تقی
۵۱	حسن	نواب ہمدی حسن خاں	۸۰	تجلی	میاں حاجی	۱۰۹	حضور	لالہ بال کمند
۵۲	حاتم	ظہور الدین شاہ	۸۱	ضیاء	میر ضیاء الدین	۱۱۰	فراق	شنا اللہ خاں
۵۳	عظیم	مرزا عظیم بیگ	۸۲	مجنوں		۱۱۱	وصال	نصیر اللہ
۵۴	اکبر	شیخ بھجیو	۸۳	مشتاق	عبداللہ خاں	۱۱۲	بدر	میر محمدی
۵۵	زنگین	سعادت یار خاں	۸۴	وحشت	باقر علی خاں	۱۱۳	شیدا	
۵۶	خان		۸۵	شکیبا	شیخ غلام حسین	۱۱۴	مقبول	مقبول علی خاں
۵۷	منیر	خواجہ آفتاب خاں	۸۶	جان	میر جان علی	۱۱۵	قاصر	مرزا امیر علی بیگ
۵۸	بقا	شیخ بقا اللہ	۸۷	برشتہ	آغا	۱۱۶	قربان	میر محمدی
۵۹	نوا	ظہور اللہ	۸۸	مرزا	آغا مرزا	۱۱۷	حکیم	محمد پناہ علی خاں
۶۰	نثار	شیخ محمد امان	۸۹	نقیہ	میر شمس الدین	۱۱۸	عشق	میر غرب اللہ خاں
۶۱	منظہر	جان جاناں	۹۰	موزوں	میر فرزند علی	۱۱۹	مسرور	مرزا سگی بیگ
۶۲	یقین	انعام اللہ خاں	۹۱	منت	میر قمر الدین	۱۲۰	مسرت	شیخ وزیر علی
۶۳	یک رنگ	منصف علی خاں	۹۲	ممنوں	میر نظام الدین	۱۲۱	تجیر	مصطفیٰ خاں
۶۴	حشمت	محترم علی خاں	۹۳	مرہون	مرزا رضا علی	۱۲۲	رفیق	مرزا اسد بیگ
۶۵	تاباں	میر عبدالحی	۹۴	فدا	مرزا فدا حسین خاں	۱۲۳	شہرت	امیر بخش
۶۶	ندیم	مرزا علی تقی	۹۵	بشر	میر بشارت علی	۱۲۴	قدرت	مولوی قدرت اللہ
۶۷	نفاں	کوٹہ خاں	۹۶	منظف	منظف علی خاں	۱۲۵	مائل	میر محمدی
۶۸	صابر	صابر علی شاہ	۹۷	آشوب	میر مراد علی	۱۲۶	آشفہ	عظیم الدین خاں
۶۹	فدوی لاہوری		۹۸	جغری	میر باقر علی	۱۲۷	شیفتہ	حافظ عبدالصمد
۷۰	سرور	امیر محمد خاں اعظم الدولہ	۹۹	تسکین	میر سعادت علی	۱۲۸	شگفتہ	بدھ سنگھ
۷۱	بہار	ٹیک چند	۱۰۰	قدرت	شاہ قدرت اللہ	۱۲۹	نصیر	میاں نصیر الدین عرف میاں کلو

۱۳۰	منیر	دحبیہ الدین	۱۵۹	یاس	خیر الدین	۱۸۸	ترقی	آغا محمد تقی
۱۳۱	دریغ	رضی علی خاں	۱۶۰	اکبر	اکبر خاں	۱۸۹	سوزاں	مرزا احمد علی خاں
۱۳۲	دفا	مرزا عبد العلی	۱۶۱	شیفتہ	مصطفیٰ خاں	۱۹۰	داغ	میر مہدی
۱۳۳	منشی	لالہ مول چند	۱۶۲	نندا	شیخ فدا حسین	۱۹۱	عیش	مرزا حسین رضا
۱۳۴	اظہر	شیخ کرامت علی	۱۶۳	سوزش	شیخ احمد	۱۹۲	ہوش	
۱۳۵	ضمیر	گنگا داس	۱۶۴	بیتاب	عباس علی خاں	۱۹۳	نوازش	نوازش حسین خاں
۱۳۶	ذکا	خوب چند	۱۶۵	کرم	شیخ غلام صفا من	۱۹۴	شعلہ	شیخ محمد سلیمان
۱۳۷	امیر	۱۶۶	مسکین		۱۹۵	راغب	مرزا کریم بیگ
۱۳۸	معرفت	الہی بخش	۱۶۷	عظمت	میر عظمت اللہ خاں	۱۹۶	دل گیر	شبیر میاں
۱۳۹	طوباس	خاں صاحب فرنگی	۱۶۸	تسکین	میر حسین	۱۹۷	سرور	رجب علی
۱۴۰	اعظم	اعظم خاں	۱۶۹	نسیم	اصغر علی خاں	۱۹۸	سہا	احمد علی
۱۴۱	امیر	امیر الدولہ	۱۷۰	شرف	شرف علی	۱۹۹	اظہر	شیخ اظہر علی
۱۴۲	ای	بوشن بیگ	۱۷۱	شمیم	میر محمد حسین	۲۰۰	مخلص	مہدی حسن
۱۴۳	منعم	مومن لال	۱۷۲	غالب	اسد اللہ خاں	۲۰۱	عسکر	مولوی عسکری
۱۴۴	مشیر	شیخ قطب الدین	۱۷۳	افکار	میر حسین	۲۰۲	الطاف	کلب حسین خاں
۱۴۵	سہراب	سہراب بیگ	۱۷۴	نظیر	شیخ ولی محمد	۲۰۳	شرر	مرزا ابراہیم بیگ
۱۴۶	نکبت	سید نظر علی	۱۷۵	ضمیر	میاں مداری	۲۰۴	ذکا	مرزا محمد دم بخش
۱۴۷	مشتاق	میاں	۱۷۶	عشق	شاہ رکن الدین عورت شاہ گھمٹا	۲۰۵	دیوانہ	سرپ سنگھ
۱۴۸	دل سوز	خیراتی خاں	۱۷۷	فدوی	مرزا محمد علی عورت مرزا پنچو	۲۰۶	حیران	میر حیدر علی
۱۴۹	صاحب	منظر الدل ظفر باب خاں	۱۷۸	مستند	یا علی خاں	۲۰۷	افسوس	شیر علی
۱۵۰	شوق	شیخ غلام رسول	۱۷۹	محترم	محترم علی خاں	۲۰۸	جیف	سید چرغ علی
۱۵۱	ذوق	شیخ محمد ابراہیم	۱۸۰	ملول	عارف اللہ شاہ	۲۰۹	تاسف	میر حسین علی
۱۵۲	ظفر	بہادر شاہ	۱۸۱	قرار	جان محمد	۲۱۰	حسرت	مرزا جعفر علی
۱۵۳	قابل	مرزا عالی بخت	۱۸۲	لطف	مرزا علی	۲۱۱	ارمان	مرزا باقر علی
۱۵۴	عالی	(شاہزادہ دہلی)	۱۸۳	آشفہ	مرزا رناتقی	۲۱۲	رقت	مرزا قاسم علی
۱۵۵	دارا	مرزا دارا بخت	۱۸۴	برشتہ	میاں مشرف	۲۱۳	رسم	مرزا امام بخش
۱۵۶	طالب	(پنڈت کشمیری)	۱۸۵	سوند	میر محمد	۲۱۴	روح	میر شجاع الدین
۱۵۷	مومن	مومن خاں	۱۸۶	زند	مہربان خاں	۲۱۵	قسمت	قلی خاں
۱۵۸	وحشت	سید غلام علی خاں	۱۸۷	آصف	نواب آصف الدولہ	۲۱۶	وحشت

۲۱۷	جرات	قلندر بخش	۲۲۶	مصدر	میر ماشا اللہ خاں	۲۷۵	مخلوق	سید احسان علی
۲۱۸	توت	میاں احمد علی	۲۲۷	انشا	انشا اللہ خاں	۲۷۶	مونس	میر نواب
۲۱۹	حقیقت	منشی میر حسین شاہ	۲۲۸	سلیمان	مرزا سلیمان شکوہ	۲۷۷	شرف	لالہ میددلال
۲۲۰	سبقت	مرزا مغل	۲۲۹	صادق	مرزا صادق علی	۲۷۸	شگفتہ	مرزا سیف علی خاں
۲۲۱	شہرت	۲۵۰	طالب	طالب حسین خاں	۲۷۹	عبرت	نواب حسن علی خاں
۲۲۲	غضنفر	غضنفر علی خاں	۲۵۱	عیشی	طالب علی خاں	۲۸۰	کمال	شیخ جمال الدین
۲۲۳	غیرت	۲۵۲	انصافی	شاگرد عیشی	۲۸۱	فرد	مولوی وحید الدین عتہ خاں
۲۲۴	قیس	مرزا مدد بیگ	۲۵۳	قادر	مرزا قادر علی	۲۸۲	ممنون	قاضی محمد علی
۲۲۵	کمال	شیخ کمال الدین	۲۵۴	ہلال	مرزا محمد	۲۸۳	خادم	شیخ خادم علی
۲۲۶	محبت	مرزا حسین علی	۲۵۵	ذکی	نواب بہادر مرزا محمد ذکی	۲۸۴	اندوہ	علی حسین خاں
۲۲۷	بایں	مرزا محمد یار بیگ	۲۵۶	فرد	بہادر مرزا	۲۸۵	الہی	الہی بخش
۲۲۸	لطیف	مرزا لطف علی	۲۵۷	عاشق	اعلیٰ جاہ چھوٹے صاحب	۲۸۶	امیر	مرزا امید
۲۲۹	مروت	میر صغیر علی	۲۵۸	شیدا	دالا جاہ منجھے صاحب	۲۸۷	شکیب	اصغر علی
۲۳۰	رفاقت	مرزا مکین	۲۵۹	مصطفیٰ	شیخ غلام محمدانی	۲۸۸	ادیب	گور بخش
۲۳۱	اختر	میر اکبر علی	۲۶۰	بیباک	میر نجف علی	۲۸۹	بریاں	منظفر علی خاں
۲۳۲	محبت	نواب محبت خاں	۲۶۱	جوش	شیخ رحیم اللہ	۲۹۰	عایش	میر محمد یعقوب
۲۳۳	مہر	منصور خاں	۲۶۲	جوان	نعیم بیگ	۲۹۱	خان	شیخ مغل
۲۳۴	نصور	سید احسان علی	۲۶۳	صہر	مرزا نین العابدین عتہ مرزا میر	۲۹۲	فریاد	مرزا مغل
۲۳۵	تمل	محمد عظیم	۲۶۴	ضیا	کاجوئل	۲۹۳	ظہور	منشی ظہور محمد
۲۳۶	رند	لالہ گنگا پرشار	۲۶۵	مقبول	مرزا ابراہیم بیگ	۲۹۴	بندہ	میر حیدر علی
۲۳۷	حسن	خواجہ حسن	۲۶۶	مضطرب	کوزین	۲۹۵	پیام	شرف الدین علی خاں
۲۳۸	مضطرب	مرزا علی	۲۶۷	مضطرب	درگاہ پر شاد	۲۹۶	حسام	شیخ طاہر علی
۲۳۹	بہجت	مکھن لال کالیستھ	۲۶۸	منتظر	نورالاسلام	۲۹۷	حباب	لطف علی بیگ
۲۴۰	منظر	مرزا منظر	۲۶۹	گرم	مرزا حیدر علی	۲۹۸	رعنا	شیخ عبدالرحیم
۲۴۱	تقیل	محمد حسن	۲۷۰	تنہا	محمد عیسیٰ	۲۹۹	زیبا	میاں عبدالرحیم
۲۴۲	نمر	نور الدین احمد خاں عتہ مرزا	۲۷۱	پردانہ	راجہ جونت سنگھ	۳۰۰	زلال	میر دوست علی
۲۴۳	صادق	نور علی بیگ	۲۷۲	نسلی	لالہ نیکارام	۳۰۱	حریف	لالہ حبیبی لال
۲۴۴	سید	میر محمد علی	۲۷۳	ادبش	شیخ امیر الزماں	۳۰۲	ظریف	لابینی پر شاد
۲۴۵	تسکین	راجہ جلال پر شاد	۲۷۴	خلیق	میر مستحسن	۳۰۳	عشاق	شاہ منظر حق

عارف	۳۰۴	میر عارف علی	۳۳۳	قلزم	شیخ علی بخش	۳۶۳	مظلوم	مظلوم شاہ
سپند	۳۰۵	مرزا الطیف علی بیگ	۳۳۵	ساحل	گوہر علی	۳۶۴	موجی	لالہ موجی رام
سامان	۳۰۶	خواجہ محمد حسین	۳۳۶	شجر	لالہ کرداس	۳۶۵	ریحان	لالہ دیاکشن
نگاہ	۳۰۷	شیخ حیدر علی	۳۳۷	رسا	فیض محمد بخش	۳۶۶	نمیر	میر مظفر حسین
نجف	۳۰۸	شیخ عبدالکریم	۳۳۸	شور	مرزا آغا علی	۳۶۷	حسن	میر اکبر علی خان
یاس	۳۰۹	میر الہی بخش	۳۳۹	ذوق	شیخ عبداللہ	۳۶۸	منیر	مرزا اکبر علی خان
نظر	۳۱۰	مرزا علی	۳۴۰	فاکر	شیخ بشارت اللہ	۳۶۹	دبیر	مرزا
طپان	۳۱۱	مرزا رمضان بیگ	۳۴۱	مہدی	مہدی علی خان بہادر	۳۷۰	ایسر	میر مظفر علی
شفیق	۳۱۲	بندے علی	۳۴۲	حاذق	حکیم شاہ عالم خان	۳۷۱	موزوں	میر نواب
وحشی	۳۱۳	شیخ کرم علی	۳۴۳	واحد	شیخ محمد بخش	۳۷۲	عالی	میر بندہ حسین
ہوس	۳۱۴	مرزا محمد تقی خان	۳۴۴	کیوان	مرزا مغل	۳۷۳	درختان	میر علی جان
اقبال	۳۱۵	اقبال الدولہ بہادر	۳۴۵	اظہر	شیخ امین احمد	۳۷۴	ابر	شیخ رونماش
انبر پر شاد	۳۱۶		۳۴۶	مسور	شیخ پیر بخش	۳۷۵	نازش	میر الہی بخش
غافل	۳۱۷	منور خان	۳۴۷	بہتر	میر اشرف علی	۳۷۶	حنا	عبدالکریم خان
شمیم	۳۱۸	شیخ محمد صابر	۳۴۸	اظہار	محمد وارث	۳۷۷	عزیز	شیخ فضل حسین
محمور	۳۱۹	محمد جعفر	۳۴۹	شاداں	شیخ نبی بخش	۳۷۸	کاظم	کاظم علی خان
نزار	۳۲۰	خواجہ محمد اکرم	۳۵۰	بارش	شیخ غلام حیدر	۳۷۹	آتش	حیدر علی
نالاں	۳۲۱	مرزا محمد خاں	۳۵۱	شفق	مرزا بندہ علی	۳۸۰	صدر	میر سید الدین
ناداں	۳۲۲	میر شیر علی	۳۵۲	ثمر	مرزا علی	۳۸۱	فقیر	میر کمال الدین
شار	۳۲۳	شیخ فضل علی	۳۵۳	بینر	مرزا مغل	۳۸۲	سالک	میر مصطفیٰ بخش
تما	۳۲۴	پیر داس	۳۵۴	ہلال		۳۸۳	عارف	میر جمال الدین
خان	۳۲۵	اشرف علی خان	۳۵۵	جاہ	محمد ابراہیم	۳۸۴	رند	سید محمد خاں
آشفقہ	۳۲۶	محمد ہادی علی خان	۳۵۶	عدل	شیخ فضل رحمان	۳۸۵	افضل	حسن یار خاں
مشفق	۳۲۷	شیخ محمد خاں	۳۵۷	شعور	شیخ عبدالرودف	۳۸۶	ناصر	مرزا امیر
داحف	۳۲۸	حیدر حسن	۳۵۸	لینق	محمد ظہور الدین	۳۸۷	دایب	ہدایت حیدر
فزا	۳۲۹	شیخ محمد بخش	۳۵۹	سہل	مولوی احمد علی	۳۸۸	بسمل	مرزا عنایت
باغ	۳۳۰	امام علی	۳۶۰	وحید	محمد وحید الدین	۳۸۹	بالی	علی رضا خاں
منصف	۳۳۱	شیخ قادر علی	۳۶۱	امیر	محمد رضا	۳۹۰	شنادور	صاحب مرزا
جیل	۳۳۲	امیر علی خان	۳۶۲	تمنا	شیخ غیاث الدین	۳۹۱	شہر	مرزا آغا حسن

۳۹۲	شجر	میر علی حسین	۴۲۱	سرور	ولایت حسین	۴۵۰	ضبط	نواز ش علی خاں
۳۹۳	سید	میر عنایت حسین	۴۲۲	سجن	لالہ رام دیال	۴۵۱	اعجاز	نواب اصغر علی خاں
۳۹۷	امیر	امیر مرزا	۴۲۳	نمود	میر مہدی حسن	۴۵۲	سرودش	شیخ مراد علی
۳۹۵	ردیق	شیخ ردیق علی	۴۲۴	اعظم	میر اعظم شاہ	۴۵۳	نصیح	مرزا جعفر علی
۳۹۶	گلشن	راجہ جیالال	۴۲۵	نور الدین مرزا		۴۵۴	طلال	محمد رمضان خاں
۳۹۷	خلیل	میر ہدایت علی	۴۲۶	ہمایوں بخت مرزا		۴۵۵	ثاقب	مرزا مہدی
۳۹۸	خلیل	میر دوست علی	۴۲۷	حیدر مرزا		۴۵۶	آزاد	سید علی حسین
۳۹۹	شمسی	نواب محمد علی خاں عرف شیخ نواب	۴۲۸	ظفر	شیخ ظفر علی	۴۵۷	سحر	سید ناصر
۴۰۰	امیر	لالہ شادی لال	۴۲۹	یوسف	یوسف خاں	۴۵۸	انس	مرزا محمد
۴۰۱	ظہور	جگل کشور	۴۳۰	اصغر	علی اصغر خاں	۴۵۹	قدس	مرزا محمد خانوٹ جھنگ
۴۰۲	شائق	لالہ سیوہ رام	۴۳۱	عالی	خواجہ عبداللہ	۴۶۰	آباد	مہدی حسن خاں
۴۰۳	نسیم	دیاشنکر	۴۳۲	صولت	خواجہ محمد	۴۶۱	صحبیت	بخشش علی خاں
۴۰۴	عشق	آغا رضا	۴۳۳	عاشور علی خاں	نواب	۴۶۲	ہشیار	میر محمد علی
۴۰۵	ادج	مرزا علی حسین	۴۳۴	اسحاق	مرزا اسحاق	۴۶۳	گویا	فقیر محمد خاں
۴۰۶	نصرت	مرزا محمد جعفر	۴۳۵	جلا	مرزا واحد علی خاں	۴۶۴	فراق	خواجہ بہادر حسین
۴۰۷	منہتی	مرزا مستیا	۴۳۶	طاہر	مرزا بندہ حسن	۴۶۵	صبر	میر اسد
۴۰۸	شرف	سید باقر علی آغا ججو	۴۳۷	الم	آغا مہدی	۴۶۶	شائق	لالہ فتح چند
۴۰۹	آزاد	شاہ مرزا	۴۳۸	گل	نواب امیر مرزا خاں	۴۶۷	شائق	میر محمد
۴۱۰	صبا	میر دذیر	۴۳۹	ممتاز	کالکادین	۴۶۸	حبیب	میر نواب
۴۱۱	کیف	شیخ فضل احمد	۴۴۰	جان	میر یار علی	۴۶۹	سیفی	میر وارث علی
۴۱۲	سیاح	میر محمد رضا	۴۴۱	دانا	دکشن لال	۴۷۰	اسد	اسد اللہ خاں
۴۱۳	جزا	میر مہدی حسن	۴۴۲	عبوز	منشی رحمت اللہ	۴۷۱	فرخ	گرامت اللہ خاں
۴۱۴	فوق	بندہ حسن	۴۴۳	چرکین	شیخ باقر علی	۴۷۲	جوش	میر وارث علی
۴۱۵	شمیم	مرزا	۴۴۴	صاحبزاد	سید امام علی	۴۷۳	نادر	کلب حسین خاں
۴۱۶	عدم	واحد علی خاں	۴۴۵	اسرار	مرزا بندہ علی عرف مرزا بندہ	۴۷۴	مسجوا	محمد علی خاں
۴۱۷	وصف	میر محمد علی	۴۴۶	ناسخ	شیخ امام بخش	۴۷۵	معجز	میر محمد رضا
۴۱۸	قدر	میر نصیر الدین	۴۴۷	اثر	نواب حسین علی خاں	۴۷۶	خضر	مرزا سعید علی بیگ
۴۱۹	وحید	سرفراز علی خاں	۴۴۸	تدبیر	مرزا محمد باقر عرف مرزا مختل	۴۷۷	فکر	شیخ ذوالفقار علی
۴۲۰	الزل	آغا حسن	۴۴۹	ہاتف	مرزا حیدر علی	۴۷۸	شہید	مولوی محمد بخش

۴۷۹	یوسف	یوسف بیگ	۵۰۸	عشق	علی اشرف خاں	۵۳۷	سپر	میر محمدی
۴۸۰	داعد	پنڈت سنگم لال	۵۰۹	طوفان	میر نواز ش علی	۵۳۸	طوبی	میر سیتا
۴۸۱	کوثر	مرزا مہدی	۵۱۰	دریا	رتن ناتھ پنڈت	۵۳۹	میر عباس	
۴۸۲	راوی	خواجہ مصباح علی	۵۱۱	عیش	منشی ابو محمد	۵۴۰	مجرم	قادر علی
۴۸۳	قبول	مرزا مہدی	۵۱۲	شاد	فضل امام خاں	۵۴۱	خطا	علی بیگ
۴۸۴	ثبات	مرزا محمد حسن	۵۱۳	بہار	مرزا علی	۵۴۲	آشنا	سید محمد
۴۸۵	ندیم	میر محمد شفیع	۵۱۴	محرور	شیخ ہادی حسن	۵۴۳	یوسف	(شاگرد آشنا)
۴۸۶	شجر	اجودھیا پرشاد	۵۱۵	عشقی	شیخ الہی بخش	۵۴۴	عرش	میر حسن عسکری عرف میر گل
۴۸۷	حشم	میر امیر علی	۵۱۶	غافل	لارہ کنھیالال	۵۴۵	ناہر	سید ابو محمد
۴۸۸	نادر	مرزا عسکری	۵۱۷	محسن	میر محسن علی	۵۴۶	انسج	سید ابوتراب عرف منجو
۴۸۹	حافظ	رخصت نامی شاگرد ناخ	۵۱۸	صادق	صادق حسین خاں	۵۴۷	انسب	میر ابوطالب
۴۹۰	رشک	میر علی اوسط	۵۱۹	ہلال	امیر علی خاں	۵۴۸	قرار	بندہ علی خاں
۴۹۱	شوق	میر علی ضامن	۵۲۰	سجاد	سید سجاد علی	۵۴۹	برق	مرزا محمد رضا
۴۹۲	مہر	سید آقا علی خاں	۵۲۱	افضل	شاہ غلام اعظم	۵۵۰	حمید	مرزا احمد رضا بہادر
۴۹۳	سید	سید علی خاں طادر جنگ	۵۲۲	سعادت	سعادت خاں	۵۵۱	فلک	میر بہادر حسین
۴۹۴	آرزو	مرزا علی محمد	۵۲۳	منون	میر مہدی	۵۵۲	علی	مرزا علی رضا
۴۹۵	رسا	میر علی احمد	۵۲۴	شوق	میر رضی	۵۵۳	ساحر	
۴۹۶	تنویر	سید کاظم حسین	۵۲۵	انور	علی مرزا	۵۵۴	طور	مرزا محمد رضا
۴۹۷	منیر	میر اسماعیل حسین	۵۲۶	شرف	شیخ شرف الدین	۵۵۵	طوفان	میر علی حسین
۴۹۸	صفیر	مرزا منٹ	۵۲۷	موج	میر کاظم حسین	۵۵۶	نور	میر ذہیر
۴۹۹	نہیم	پنڈت سند لال	۵۲۸	متین	میر بہادر علی	۵۵۷	جری	مرزا سر نواز علی
۵۰۰	غنی		۵۲۹	ذره	شنکر لال	۵۵۸	سحاب	اللہ یار خاں
۵۰۱	مہرورج	غلام سعید	۵۳۰	محبت	شیو پرشاد پنڈت	۵۵۹	نقی	علی انٹی خاں عرف بیانی
۵۰۲	فریاد	میر محمد باقر	۵۳۱	نمود	مرزا آسمان قدر	۵۶۰	حکیم	میر محمد علی
۵۰۳	ادج	میر محمود خاں	۵۳۲	کیوان	مرزا علی حسین	۵۶۱	شفا	مرزا اکرم بیگ
۵۰۴	ساحل	سید اکبر علی	۵۳۳	وزیر	خواجہ	۵۶۲	خورشید	منوش دقت علی خاں
۵۰۵	قابل	سید علی جان	۵۳۴	قلق	خواجہ اسد	۵۶۳	سحر	شیخ احسان علی
۵۰۶	خروج	منشی احمد حسن	۵۳۵	بے خود	میر ہادی علی	۵۶۴	حسام	محمد تقی خاں بہادر
۵۰۷	عاجز	شیخ عبداللہ	۵۳۶	ایجاد	شیخ بہادر علی	۵۶۵	ممتاز	ممتاز الدولہ مرزا حسین علی

۵۶۶	قمر	سید البو تراب	۵۹۵	جوشش	محمد روشن	۶۲۴	سلطان	خواجہ سلطان جاہ
۵۶۷	بحر	شیخ امداد علی	۵۹۶	جوان	مرزا کاظم علی	۶۲۵	ساقی	مرزا محمد جان
۵۶۸	گرداب	(شاگرد بحر)	۵۹۷	جہاندار	شہزادہ جہاندار شاہ	۶۲۶	ستار	عبدالستار
۵۶۹	شفق	مرزا علی جان	۵۹۸	حسین	سید غلام حسین	۶۲۷	سجاد	مرزا مغل
۵۷۰	سالم	میر عسکری	۵۹۹	حشمت	محمد علی	۶۲۸	سیف	مرزا مغل
۵۷۱	تجیر	مرزا محمد بیگ	۶۰۰	حدت	نواب ابراہیم خاں	۶۲۹	شہر	مرزا ابراہیم
۵۷۲	شاد	میر عباس	۶۰۱	حزین		۶۳۰	شرف	میر محمدی
۵۷۳	آفتاب	شاہ عالم علی گوہر	۶۰۲	جرتی	میر مراد علی	۶۳۱	شہر	خواجہ عصم خاں
۵۷۴	اختر	داجد علی شاہ	۶۰۳	خاکسار	میر محمد یار	۶۳۲	شایق	رائے امر سنگھ
۵۷۵	امداد	امداد علی خاں	۶۰۴	خستہ	عبداللہ خاں	۶۳۳	شائق	امین الدین
۵۷۶	امید	قزلباش خاں	۶۰۵	خیال	میر غلام حسین	۶۳۴	شایق	لظہ الدین
۵۷۷	ایشم	میر محمد علی	۶۰۶	خادم	خادم علی خاں	۶۳۵	شاگر	شاگر علی
۵۷۸	ایمان	شیر محمد خاں	۶۰۷	دوست	شیخ غلام	۶۳۶	محمد شاگر	محمد شاگر
۵۷۹	اعلیٰ	مولوی اعلا	۶۰۸	دانا	شیخ فضل علی	۶۳۷	شور	محمود بیگ
۵۸۰	بادشاہ	نصیر الدین حیدر	۶۰۹	دل	محمد عابد	۶۳۸	شمس الدین شمس	شمس الدین شمس
۵۸۱	بیدل	مرزا عبدالقادر	۶۱۰	ذوہ		۶۳۹	شادان	شیخ قطب
۵۸۲	برکت	برکت علی خاں	۶۱۱	ذوق	شاہ	۶۴۰	شادان	رائے چند لال
۵۸۳	بیتاب	شاہ علیم اللہ	۶۱۲	ذوق	منشی آسار ام	۶۴۱	صواب	فتح محمد شرف
۵۸۴	بیتاب	سلوک رائے	۶۱۳	رضی	سیف الدین رضی خاں	۶۴۲	صابر	میر حسین
۵۸۵	بسل		۶۱۴	رسوا	آفتاب رائے	۶۴۳	صدق	
۵۸۶	پاک باز	میر صلاح الدین	۶۱۵	راحم	میر محمد علی	۶۴۴	صفدری	میر عبداللہ
۵۸۷	تراب	تراب شاہ	۶۱۶	روا	مرزا محمد تقی	۶۴۵	صفا	
۵۸۸	تمنا	خواجہ امجد علی	۶۱۷	رند	حمزہ علی	۶۴۶	صناحک	میر غلام حسین
۵۸۹	تمکین	میر صلاح الدین	۶۱۸	راغب	جعفر خاں	۶۴۷	طیب	حکیم سید شاہ
۵۹۰	تمنا	محمد اسحاق	۶۱۹	راخ	غلام علی خاں	۶۴۸	طالع	شمس الدین
۵۹۱	ثابت	شجاعت خاں	۶۲۰	زار	میر منظر علی	۶۴۹	طاہر	محمد خاں
۵۹۲	ثابت	اصالت خاں	۶۲۱	زکی	جعفر علی خاں	۶۵۰	ظہور	حافظ ظہور اللہ
۵۹۳	ثابت	امانت علی	۶۲۲	سراج	سراج الدین	۶۵۱	ظہور	سیوا شاہ
۵۹۴	جرات	میر شیر علی	۶۲۳	سلطان	میرزا ایزد بخش بہادر	۶۵۲	ظاہر	شیخ ظہور اللہ

۶۶۲	عاشق	مہدی علی خاں	۶۸۶	قربان	میر محمدی	۷۰۹	نظام	نواب عماد الملک غازی الدین خاں
۶۶۳	عارف	محمد (رفوگر)	۶۸۷	قدر		۷۱۰	سید ناصر علی خاں بہادر	
۶۶۵	عاشق	اعظم خاں	۶۸۸	قلندر		۷۱۱	نالاں	شیخ محمد وارث
۶۶۶	عاشق	سید ہدایت علی	۶۸۹	کامل	مرزا کامل بیگ	۷۱۲	ولی	
۶۶۷	عاشق	سید غیاث الدین	۶۹۰	گوہر	مرزا اسد علی	۷۱۳	ولی	
۶۶۸	عشق	میر زین الدین	۶۹۱	کیفی	میر ہدایت علی	۷۱۴	دجیبہ	نواب دجیبہ الدین
۶۶۹	عشقی	(مراد آباری)	۶۹۲	نطف	میر شمس الدین	۷۱۵	وحید	حکیم محمد وحید اللہ خاں
۶۷۰	عشقی	قاسم علی	۶۹۳	مخلص	مرزا ثنا	۷۱۶	والہ	مرحمت خاں
۶۷۱	عازم	(قوم کالیقت)	۶۹۴	مقصود		۷۱۷	ہادی	میر محمد ہادی
۶۷۲	عاقل شاہ		۶۹۵	محب	شیخ دلی اللہ	۷۱۸	یک رو	
۶۷۳	عاصی	خواجہ برہان الدین	۶۹۶	بایل	ہدایت علی	۷۱۹	یار	میر احمد
۶۷۴	غازی الدین حیدر		۶۹۷	مہدی	نواب مہدی علی خاں	۷۲۰	شیخ	(شاہ جہاں آباد)
۶۷۵	غالب	مکرم الدین بہادر بیگ خان	۶۹۸	مجروح	منشی حکیم چند	۷۲۱	زدجہ میاں منعم	
۶۷۶	غلامی	شاہ غلام	۶۹۹	مرزا	احترام الدردہ نواب	۷۲۲	دلہن بیگم صاحبہ	
۶۷۷	غنی	شیخ محمد	۷۰۰	مستان	مرزا احسن	۷۲۳	جانی	بیگم جان
۶۷۸	غبد الغنی		۷۰۱	مشتاق	مرزا ابراہیم بیگ	۷۲۴	جینا بیگم صاحبہ	
۶۷۹	غریب	شیخ نصیر الدین احمد	۷۰۲	منعم	قاضی نور الحق	۷۲۵	گنا بیگم صاحبہ	
۶۸۰	فراقی	پریم کشور	۷۰۳	شاہ منزل		۷۲۶	رہیت	مسماۃ نازک
۶۸۱	فرحت	شیخ فرحت اللہ	۷۰۴	منتظر	خواجہ بخش	۷۲۷	موتی طوائف	
۶۸۲	فراق	مرزا مفتی علی خاں	۷۰۵	مقبول		۷۲۸	دلبر	پھوٹی بیگم صاحبہ
۶۸۳	نارغ		۷۰۶	مجرم	سبحان علی خاں	۷۲۹	عاحب	ناظمہ بیگم
۶۸۴	فدا	میر امام الدین	۷۰۷	مسیح	حکیم محمد علی	۷۳۰	نزاکت	مجو طوائف
۶۸۵	قربان	میر فرمان علی	۷۰۸	نقی	نقی علی خاں	۷۳۱	شیریں	بیگم طوائف

ہندوستان میں ترسیل زر کا پتہ

علی شیر خاں محلہ کھترانہ کلاں رائے بریلی یو۔ پی

(۵) رسالہ عروض (۶) رسالہ فرائض (۷) روضۃ الابرار -

تذکرے کے آخری صفحہ میں لکھا ہے کہ

تمام ہوا تذکرہ طبقات الشعراء نے ہند مولفہ مولوی کریم الدین ۱۸۴۷ء

ظاہر ہے کہ "۱۸۴۷ء" میں تذکرہ مکمل ہوا ہے۔

یہ تذکرہ مطبع العلوم مدرسہ دہلی سے سید اشرف علی کے زیر اہتمام ۱۸۴۷ء میں بڑی سائز پر شائع ہوا۔ اس کے نسخے اکثر بڑے کتب خانوں میں موجود ہیں اور اس کے سرورق پر یہ عبارت درج ہے:-

"تاریخ شعرا کا مشرفین صاحب بہادر اور مولوی کریم الدین نے نگار ساد تاسی کی تاریخ ۱۸۴۸ء عیسوی میں ترجمہ

کیا اور نو سو چوبیس شاعروں کے اشعار اور حال بھی دو ادین مختلفہ میں سے منتخب کر کے اس میں مندرج کیا گیا۔"

اس ٹکڑے سے یہ اشتباہ ہوتا ہے کہ اس تذکرہ کے مکملہ کا سال ۱۸۴۸ء ہے۔ لیکن یہ درست نہیں ہے۔ جیسا کہ اختصار

اور بعض اندرونی اندراجات سے پتہ چلتا ہے کہ کریم الدین نے اسے ۱۸۴۷ء کے آخری ایام میں مکمل کیا اور اگلے سال ۱۸۴۸ء میں یہ چھپنا شروع ہو گیا۔ اس طرح ۱۸۴۷ء کو سال تصنیف اور ۱۸۴۸ء کو سال طباعت خیال کرنا چاہئے۔

انجمن ترقی اردو کراچی اور اردو ترقی بورڈ کراچی کے کتب خانوں میں مطبوعہ نسخے موجود ہیں اور ملٹی اسوٹ میسرے سامنے موجود ہیں اس میں ۵۰۲ صفحات ہیں۔

تذکرہ اردو میں ہے اور بعض قدیم تذکروں خصوصاً نگار سان دتاسی کی تاریخ ادب ہندوستانی کو سامنے رکھ کر

مرتب کیا گیا ہے۔ سرورق کی عبارت تو یہ پتہ چلتا ہے کہ یہ نگار سان کی تاریخ ادب کا صرف ترجمہ ہے۔ لیکن ایسا

نہیں ہے۔ اشعار کے انتخاب اور اپنے معاصرین کے حالات میں انھوں نے اضافے بھی کئے ہیں۔

کریم الدین کا دیباچہ اور مقدمہ جس میں اردو زبان کی پیدائش و قدامت اور رسم الخط کی بحث ہے اور تذکرہ دتاسی کی تاریخ نگاری پر

روشنی ڈالی گئی ہے۔ حقیقتہً نگار سان دتاسی کے مقدمہ سے ماخوذ ہے اور اکثر جگہ لفظی ترجمہ ہے۔

کریم الدین نے اپنے تذکرے کو دو قسموں میں تقسیم کیا ہے اور ان کی تفصیل اس طور پر دی ہے۔

"قسم اول۔ اس میں حال متقدمین کا ہے جو ہندی اکثر مصنف گزرے ہیں"

قسم دوم۔ اس میں ان شعرا کا ذکر ہے جو بانی اردو کے تھے اور انھوں نے اس زبان اردو کی شیوع میں کوشش

کی ہے۔

قسم دوم کو ذیل کے جا طبقات میں تقسیم کیا گیا ہے۔

طبقہ اول۔ اس میں اردو کے متقدمین شاعروں کا ذکر ہے۔

طبقہ دوم۔ اس میں بقول کریم الدین "ان کا ذکر ہے جو مصلح اردو اور فروع اس زبان کے تھے اور انھوں نے الفاظ کریمہ کا استعمال

یک قلم زبان ریختہ سے موقوف کیا۔"

طبقہ سوم۔ اس میں وہ شاعر ہیں جو طبقہ دوم کے شاگرد تھے ان کو الفاظ صحیح اور محاورات دلچسپ کے استعمال کرنے کا

بہت شوق تھا۔"

طبقہ چہارم۔ اس طبقہ میں وہ شاعر ہیں جو ہم عصر اس بندے کے ہیں اور ان سے ملاقات بندہ کی ہے یا اکثر جایان کو

دیکھا ہے یا آنکہ ان کا حال سنا ہے اور ملاقات نہیں ہوئی۔

جیسا کہ تاریخ ادب ہندوستانی مؤلفہ گارسا داسی "اور گلدستہ نازنیاں" کریم الدین کے ذکر میں تفصیل دی چکی ہے۔
 "طبقات الشعراء" دراصل تصنیف نہیں بلکہ ترجمہ ہے صرت یہ کہ اس میں انھوں نے کہیں کہیں اضافے کئے ہیں، گارساں چونکہ یورپی مشرق ہے اسلئے اس نے اپنا تذکرہ قدیم فارسی تذکرہ نگاری سے ہٹ کر تاریخ کی روش پر مرتب کیا تھا۔ اس کے مقدمہ دیباچہ میں زبان اور سوسائٹی کا تعلق ادبی رفتار اور اردو کے رسم الخط اور دوسری خصوصیات سے بحث کی گئی ہے۔ بعد ازاں پانچ فارسی اور ۳۹ ہجرتی کے شاعروں کا ذکر ہے۔ اس طرح اردو زبان و ادب کا ایک پس منظر سامنے آجاتا ہے۔ جو اس سے پہلے کسی تذکرے میں نہیں ملتا۔
 اس کے بعد اردو شعراء مصنفین کا تذکرہ ہے اور اس میں شمالی ہندو دکن دونوں علاقوں کے افراد شامل ہیں۔

ہرچند کہ اس تذکرے میں بھی بعض وہی کمزوریاں پائی جاتی ہیں جن کی طرف گارساں اور کریم الدین نے اپنے دیباچوں میں اشارے کئے ہیں۔ پھر بھی اس کا سوانحی اور تنقیدی لب و لہجہ عام تذکروں سے مختلف ہے۔ اس میں سیاسی و معاشرتی ماحول کی تصویریں بھی ہیں اور شعراء مصنفین کے متعلق بے لاگ سنجیدہ رائیں بھی۔ اس میں مبالغہ و تصنع، پاسداری و طعن و تعریف کا وہ انداز کہیں نہیں ملتا جو قدیم تذکروں کی خصوصیت ہے۔ کریم الدین کے ترجموں اور اضافوں نے تعلی اور تصنع کا دخل کہیں کہیں ضرور رکھ دیا ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آتش خواہر حیدر علی	۱۵	آگاہ میر حسن علی	۲۹	- ابو دھیا پر شاد کشمیری
۲	آرام خیر اللہ خاں	۱۶	آگاہ نور خاں	۳۰	احسان حافظہ عبدالرحمن خاں
۳	آرام رائے پریم ناتھ کٹری	۱۷	آوارہ میر محمد کاظم	۳۱	احسان میر غلام علی
۴	آرام مکھن لال	۱۸	ابجدی	۳۲	احسن احسن اللہ خاں
۵	آزاد سراج الدین علی خاں	۱۹	ابراہیم عادل شاہ سلطان بخاری	۳۳	احسن عبدالرحمان خاں
۶	آزاد شیخ امیر الدین	۲۰	ابراہیم نواب علی ابراہیم خاں	۳۴	احسن مرزا حسن علی
۷	آزاد محمد فاضل	۲۱	ابرو شیخ نجم الدین علی خاں	۳۵	احسن میاں احسن اللہ
۸	آزاد میر غلام علی خاں بگڑی	۲۲	نشاطی ابن نشاطی	۳۶	احقر مرزا جواد علی قزلباش
۹	آزاد میر فیاض اللہ	۲۳	ابوالفضل شیخ ابوالفضل	۳۷	احمد احمد
۱۰	آزاد میر غلام علی	۲۴	اٹل میر عبد الجلیل	۳۸	احمد امجد بیگ قزلباش
۱۱	آزادہ آرام آزادہ	۲۵	اثر حسین علی خاں	۳۹	احمد احمد علی
۱۲	آزادہ رام سنگھ	۲۶	اثر میاں سید محمد میر	۴۰	احمد شیخ حافظ عالم احمد
۱۳	آندوم مفتی محمد عبداللہ خاں	۲۷	ایم نجم علی خاں	۴۱	احمد غلام احمد برہان پوری
۱۴	آگاہ محمد صلاح دہلوی	۲۸	ایم شیخ شاہ محمد	۴۲	احمد مرزا احمد بیگ

۴۳	احمد	مولوی شیخ حفیظ الدین احمد	۷۲	اشکی	غلام محی الدین	۱۰۱	اکبر	مکرم الدولہ سید اکبر علی خاں
۴۴	احمد	صمصام اللہ	۷۳	آشنا	حکیم میر علی سہارنپوری	۱۰۲	اکرم	خواجہ محمد اکرم دہلوی
۴۵	احمد	میر احمد علی	۷۴	آشنا	مرزا جگن	۱۰۳	الفت	
۴۶	احمد		۷۵	آشنا	مناسکھ کھتری	۱۰۴	الفت	منگل سین کالیستہ
۴۷	احمدی	شیخ احمد وارث	۷۶	آشنا	میرزین العابدین دہلوی	۱۰۵	الم	میر الم صاحب
۴۸	-	سید احمد خاں	۷۷	آشوب	میر ابرار علی	۱۰۶	الہام	شیخ شرف الدین معرفت
۴۹	-	مولوی احمد علی	۷۸	اصغر	سید محمد علی اکبر آبادی	۱۰۷	الہام	فضائل بیگ
۵۰	اختر	میر اکبر علی	۷۹	اصغر	میر اصغر علی مارہروی	۱۰۸	-	امام الدین سید
۵۱	اختر	-	۸۰	آصف	نواب آصف الدولہ	۱۰۹	امانی	میر امانی دہلوی
۵۲	اخگر	شکر چند دیوان مرزا خور	۸۱	اظہر	شیخ کریمت	۱۱۰	امجد	مولوی محمد امجد
۵۳	ادھم	عبد العلی	۸۲	اظہر	غلام محی الدین	۱۱۱	امیر	نواب محمد یار خاں
۵۴	ارمان	شاہ علی	۸۳	اظہر	میر غلام علی اظہر دہلوی	۱۱۲	امین	میر امان دہلوی
۵۵	ارمان	مجاہد جنگ	۸۴	اعظم	اعظم خاں دہلوی	۱۱۳	امی	روشن بیگ
۵۶	اسد	رائے کسرت سنگھ کھتری	۸۵	اعظم	محمد اعظم	۱۱۴	امید	قزلباش خاں
۵۷	اسد	میر امانی دہلوی	۸۶	اعلیٰ	میر اعلیٰ	۱۱۵	امید	نام زامعہم سید آبادی
۵۸	اسعد	مرزا اسعد بخت	۸۷	آفاق	میر فرید الدین	۱۱۶	امین	خواجہ محمد امین الدین خاں
۵۹	استکان	استکان	۸۸	آفتاب	ابو مظفر مجاہد الدین شاہ عالم پاشا	۱۱۷	امین	محمد مرزا اسلم پاشا
۶۰	اسلام	مسبح الاسلام	۸۹	افصح	شاہ فصیح	۱۱۸	امین	محمد امین دکنی
۶۱	اسلمیل	مدلولی محمد اسماعیل	۹۰	آفرین	شیخ قلندر بخش	۱۱۹	امین	میر علی
۶۲	اسیر	بلتیزاد	۹۱	افسر	غلام اشرف	۱۲۰	امین	نواب امین الدولہ معین اللہ
۶۳	اشتیاق	مولوی شاہ ولی اللہ	۹۲	افسردہ	-	۱۲۱	انتظار	نئی نئی خاں
۶۴	اشرف	-	۹۳	افسوس	مرزا غفور بیگ	۱۲۲	انجام	نمدہ الملک نواب بلوچ
۶۵	اشرف	حافظ اشرف	۹۴	افسوس	میر شیر علی	۱۲۳	الشان	امیر اسد اللہ یار خاں
۶۶		اشرف علی ہشتی	۹۵	افضل	کمال شاہ محمد	۱۲۴	انشاء	محمد انشا اللہ خاں
۶۷	اشرف	محمد اشرف	۹۶	انفال	ہفت خاں	۱۲۵	انصر	محمد انصر
۶۸	آشفہ	سید منصور علی	۹۷	افکار	میر جنون	۱۲۶	انکرا	شری انکرا بیہات
۶۹	آشفہ	عظیم الدین خاں مرزا خور	۹۸	اکرام	مولوی اکرم علی	۱۲۷	انور	غلام انور علی
۷۰	آشفہ	مرزا خاں قلی بیگ	۹۹	اکبر	اکبر شاہ	۱۲۸	انور	ولی محمد خاں
۷۱	اشک	محمد خلیل علی خاں	۱۰۰	اکبر	حاجی شاہ اکبر صوفی	۱۲۹	انیش	انیر اللہ خاں

۱۳۰	آواری	۱۵۹	بسمل	مرزا بھجویک	۱۸۸	بیجان	عزیز خاں افغانی دہلی
۱۳۱	ادبائش	۱۶۰	بسمل	منالال کاسیہ	۱۸۹	بیمود	لالہ نرائن داس
۱۳۲	اولاد	۱۶۱	بسمل	مولوی محمدی طقب میاں	۱۹۰	بیدار	شاہ محمدی اکبر آبادی
۱۳۳	ادبسی	۱۶۲	بشیر	میر شہادت علی دہلی	۱۹۱	بیدل	مرزا عبدالقادر
۱۳۴	ایما	۱۶۳	لہقا	محمد بقا اللہ	۱۹۲	بیدم	حافظ قلند بخش پانی پتی
۱۳۵	ایمان	۱۶۴	بگھاری لعل	بگھاری لعل	۱۹۳	بیر بھان	بیر بھان
۱۳۶	بابا لعل گرد	۱۶۵	بلا بہادر	بلا بہادر	۱۹۴	بیرنگ	دلادر خاں
۱۳۷	باسط	۱۶۶	بلاقی	سید بلاقی دکنی	۱۹۵	بے قید	سید فضل علی خاں
۱۳۸	باقر	۱۶۷	بل رام	بل رام	۱۹۶	بیکل	سید عبدالوہاب دولت آبادی
۱۳۹	مازیہ	۱۶۸	بہادر	بہادر سنگھ کاسیہ	۱۹۷	بینوا	معروف مقبول شاہ
۱۴۰	ببر	۱۶۹	بہادر	راجہ بینی بہادر	۱۹۸	بینی نرائن	بینی نرائن
۱۴۱	ببر علی	۱۷۰	بہادر	راجہ رام پنڈت	۱۹۹	بے ہوش	عبدالرشید
۱۴۲	بحر	۱۷۱	بہار	منشی ٹیک چند دہلی	۲۰۰	پاکیانہ	میاں صلاح الدین
۱۴۳	بختاور	۱۷۲	بہاری	بہاری لال	۲۰۱	پاکباز	میر صلاح الدین مرحوم کھنویا
۱۴۴	بخش	۱۷۳	بھاگوداس	بھاگوداس	۲۰۲	پرما	پدما گو الیاری
۱۴۵	بخشش	۱۷۴	بھاوتنداس	بھاوتنداس	۲۰۳	پردانہ	راجہ جسونت سنگھ کھنویا
۱۴۶	بخشی	۱۷۵	بھرتری	بھرتری	۲۰۴	پردانہ	علی شاہ مراد آبادی
۱۴۷	بروج	۱۷۶	بھوپتی	بھوپتی کاسیہ	۲۰۵	پردانہ	محمد بیگ خیر آبادی
۱۴۸	برشتہ	۱۷۷	بھیت	عبد المجید	۲۰۶	پریم	کسوار اداس
۱۴۹	برق	۱۷۸	بھید	سید نواز علی خاں	۲۰۷	پہنپا	-
۱۵۰	برق	۱۷۹	بیان	خواجہ احسن الدین خاں	۲۰۸	تاب	مہتاب رائے کشمیری
۱۵۱	برق	۱۸۰	بیباک	میر بخش علی	۲۰۹	تاباں	میر عبدالحی
۱۵۲	برق	۱۸۱	بیتاب	...	۲۱۰	تاشیر	میر صادق علی حیدر آبادی
۱۵۳	برکت	۱۸۲	بیتاب	خدادادی خاں	۲۱۱	تائب	عبداللہ
۱۵۴	برکت	۱۸۳	بیتاب	سنتوک رائے	۲۱۲	تپش	مرزا محمد اسماعیل معروف مرزا بھان
۱۵۵	برہمن	۱۸۴	بیتاب	شاہ محمد عالم آبادی	۲۱۳	تجروہ	میر عبداللہ
۱۵۶	بسمل	۱۸۵	بیتاب	عباس علی خاں	۲۱۴	تجلی	شاہ تجلی علی حیدر آبادی
۱۵۷	بسمل	۱۸۶	بیتاب	محمد اسماعیل خاں دہلی	۲۱۵	تجلی	میر محمد معروف بھیر تجلی
۱۵۸	بسمل	۱۸۷	بیجان	شیو سنگھ دہلی	۲۱۶	تجلی	محمد عظیم بیگ

۲۱۷	تجل	لکھنوی	۲۴۶	مروت	مرزا احمد صادق	۲۷۵	جوان	مرزا نعیم بیگ
۲۱۸	تخین	میر محمد عطا حسین خوش کلام	۲۴۷	شہ	میر شمس الدین کشمیری	۲۷۶	جوان	مرزا نعیم بیگ
۲۱۹	تخیر	غلام مصطفیٰ	۲۴۸	جان	جان عالم	۲۷۷	جوش	رحیم اللہ
۲۲۰	ترقی	مرزا محمد تقی فیض آبادی	۲۴۹	جان	جان علی شاہ جہاں آبادی	۲۷۸	جوش	نیاز احمد
۲۲۱	تسل	فیکا رام	۲۵۰	جان صاحب	یار علی	۲۷۹	جوشش	شیخ محمد روشن عظیم آبادی
۲۲۲	تسکین	سعادت علی	۲۵۱	جان محمد	شاہ جان محمد	۲۸۰	جوشش	محمد عابد عظیم آبادی
۲۲۳	تسکین	گنگا داس پنڈت	۲۵۲	جام	کور سین بدھووی	۲۸۱	جذب	میر عزت اللہ خان میر بھکاری
۲۲۴	تسکین	میر حسین	۲۵۳	جانی	بیگم جان شہو بہو بیگم	۲۸۲	جولان	میر بہادر علی شاہ دہلوی
۲۲۵	تصور	سید حیدر علی	۲۵۴	جانہ چندرا	جیپوری	۲۸۳	جولان	میر رمضان علی
۲۲۶	تعشق	مولوی میر سید محمد قادی الجیلانی	۲۵۵	جانشی	ملک محمد جانشی داس	۲۸۴	جولان	میر حسن علی خاں
۲۲۷	تقی	میاں محمد تقی	۲۵۶	جراح	غلام ناصر کشمیری	۲۸۵	جوہر	جوہر منہ لعل مروت شیورام
۲۲۸	تلسی	تکسی داس	۲۵۷	جرات	قلندر بخش	۲۸۶	جوہر	مرزا احمد علی
۲۲۹	تمکین	بخت علی پنڈت	۲۵۸	جرات	مرزا مغل	۲۸۷	جوہری	-
۲۳۰	تمکین	محمد صلاح الدین	۲۵۹	جعفر	جعفر علی خاں	۲۸۸	جہاندار	جہاندار شاہ
۲۳۱	تمکین	محمد یوسف	۲۶۰	جعفری	-	۲۸۹	جہانگیر	میر جہانگیر لکھنوی
۲۳۲	تمنا	عباس علی خاں فضل	۲۶۱	جعفری	میر باقر علی	۲۹۰	جہمن	جہمن لال کالی سندھ دہلوی
۲۳۳	تمنا	محمد اسماعیل خاں کشمیری	۲۶۲	جعفر	میر جعفر زبلی	۲۹۱	جینا	جینا بیگم
۲۳۴	تمنا	میر اسد علی دکنی	۲۶۳	جعفر شریف	لالہ میاں قریشی	۲۹۲	چاند	چاند
۲۳۵	تنہا	سعد اللہ خاں	۲۶۴	جگ جیون	جگ جیون داس بھٹری	۲۹۳	چتر بھوج مہر	چتر بھوج مہر
۲۳۶	تنہا	شیخ عوض علی	۲۶۵	جگنو	میاں جگنو	۲۹۴	چنبھا	-
۲۳۷	تنہا	محمد عیسیٰ	۲۶۶	جلال	-	۲۹۵	چینا	چینا بیگم
۲۳۸	تھانیری	شاہ امام بخش	۲۶۷	جلال	جمال الدین حسین	۲۹۶	چندہ	مہلقا
۲۳۹	ٹیمپو	ٹیپو سلطان عرب ٹیپو صاحب	۲۶۸	جلال	ملا جلال بھٹی	۲۹۷	حاتم	شیخ ظہور الدین شاہ جہاں آبادی
۲۴۰	ثابت	اصالت خاں	۲۶۹	جنون	شاہ غلام میر تقی آبادی	۲۹۸	حافظ	محمد اشرف
۲۴۱	ثابت	شجاعت اللہ خاں لکھنوی	۲۷۰	جنون	میر فخر الاسلام شاہ جہاں آبادی	۲۹۹	حانی	میر محبوب علی
۲۴۲	ثابت	مرزا صفی الدین	۲۷۱	جنون	مرزا نجف علی خاں بناری	۳۰۰	حامد باری	-
۲۴۳	ثاقب	سید شمس الدین	۲۷۲	جنون	میر فضل علی	۳۰۱	حب	میر احمد علی فرید آبادی
۲۴۴	ثاقب	میر شہاب الدین	۲۷۳	جولان	مرزا اکظم علی دہلوی	۳۰۲	حبیب	-
۲۴۵	ثروت	میر درویش علی	۲۷۴	جوان	محب اللہ	۳۰۳	حجام	عنایت اللہ معرفت شاہ جی

۳۰۴	حزین	باقر میر محمد باقر دہلوی	۳۳۳	حقیر	میر امام الدین بن میر کلو	۳۶۲	خاکسار	شیخ محمد یار عرف کلو
۳۰۵	حزین	شیخ محمد علی	۳۳۴	حقیقت	میر شاہ حسین	۳۶۳	خاکی	غلام حیدر بیگ
۳۰۶	حزین	صاحب عالم مرزا نجمہ	۳۳۵	حکیم	محمد پناہ خاں	۳۶۴	خان	اشرف علی خاں دہلوی
۳۰۷	حزین	میر بہادر علی	۳۳۶	حکیم	سیح الزماں حکیم محمد اشرف خاں	۳۶۵	خان	محمد خاں افغان
۳۰۸	حزین	میر محمد باقر	۳۳۷	حمایت	-	۳۶۶	خرد	نواب فخر الدین
۳۰۹	حرب	میر احمد علی فرید آبادی	۳۳۸	حمزہ	حمزہ علی	۳۶۷	خستہ	عبداللہ خاں عرف میاچون
۳۱۰	حسیب	-	۳۳۹	حمید	میر حمید لکھنوی	۳۶۸	خستہ	میاں قطب بخش کشمیری
۳۱۱	حسن	-	۳۴۰	حیا	حافظ محمد	۳۶۹	خسرو	خواجہ ابوالحسن دہلوی
۳۱۲	-	مولوی حسن علی خاں	۳۴۱	حیا	مرزا رحیم الدین	۳۷۰	خوشنود	-
۳۱۳	حسن	حسن علی خاں کشمیری	۳۴۲	حیدر	حسام الدین	۳۷۱	خلق	میر احسن خلق فیض آبادی
۳۱۴	حسن	مرزا احسن	۳۴۳	حیدر	غلام حیدر	۳۷۲	خلیق	مرزا ظہور علی
۳۱۵	حسن	مولوی ابوالحسن	۳۴۴	حیدر	مرزا حیدر بیگ الہ آبادی	۳۷۳	خلیق	میر مستحسن
۳۱۶	حسن	میر غلام حسن	۳۴۵	حیدر	میر حیدر علی شاہجہاں آبادی	۳۷۴	خلیل	محمد خلیل خاں فیض آبادی
۳۱۷	حسن علی	مولوی حسن علی خاں	۳۴۶	حیدر	میر حیدر علی خاں لاہوری	۳۷۵	خوش رس	حافظ غلام محمد
۳۱۸	حسن	میر محمد حسن دہلوی	۳۴۷	حیدر	میر حیدر شاہ دکنی	۳۷۶	-	خواجہ حسن دہلوی
۳۱۹	حسین	سید غلام حسین دہلوی	۳۴۸	حیدری	-	۳۷۷	خود غرض	-
۳۲۰	حسین	نواب غلام حسین خاں	۳۴۹	حیدری	منشی میر سید محمد بخش	۳۷۸	خیال	جے سنگھ رائے کالیستھ
۳۲۱	حسینی	حکیم میر حسین	۳۵۰	حیران	حافظ بقا اللہ	۳۷۹	خیال	غلام حسن خاں
۳۲۲	حسینی	ماسٹر حسینی	۳۵۱	حیران	میر حیدر علی شاہجہاں آبادی	۳۸۰	خیال	غلام حسین خاں
۳۲۳	حسینی	میر بہادر علی	۳۵۲	حیرت	پنڈت اجودھیا پر شاہ کشمیری	۳۸۱	داغ	میر بہدی
۳۲۴	حسرت	جعفر علی خاں	۳۵۳	حیرت	غلام فخر الدین شاہجہاں آبادی	۳۸۲	دانا	میر فضل علی معروض شاہ دانا
۳۲۵	حسرت	ذوق رام مہاجن	۳۵۴	حیرت	مراد علی مراد آبادی	۳۸۳	داؤد	مرزا داؤد بیگ معروض داؤد
۳۲۶	حسرت	میر محمد حیات دہلوی	۳۵۵	حیف	چراغ علی	۳۸۴	داؤد	-
۳۲۷	حشمت	محمد علی خاں	۳۵۶	حیف	میر چراغ علی لکھنوی	۳۸۵	درد	خواجہ میر درد
۳۲۸	حشمت	مرزا فخر الدین	۳۵۷	خادم	خادم علی خاں فرخ آبادی	۳۸۶	درد	سید کرم اللہ خاں
۳۲۹	حشمت	میر محترم علی	۳۵۸	خادم	خادم علی خاں یحسین خاں	۳۸۷	درد مند	میاں محمد فقہ
۳۳۰	حضور	شیخ غلام بخش غلام آبادی	۳۵۹	خادم	فضلا پانی پتی	۳۸۸	دریش	شاہ علی
۳۳۱	حضور	لالہ بال مکند	۳۶۰	خادم	میر وزیر علی	۳۸۹	دریغ	سید زین العابدین
۳۳۲	حفیظ	حافظ محمد حفیظ دہلوی	۳۶۱	خاص	-	۳۹۰	دوست	غلام محمد بہاری

۳۹۱	دل	آزاد خان	۴۲۰	ذوق	فتح محمد برائیم دہلوی	۴۴۹	رسوا	آفتاب رائے کالیٹھ
۳۹۲	دل	بینی پرشاد کالیٹھ پٹاوی	۴۲۱	ذوقا	ذوقا شاہ بنامی	۴۵۰	رسوا	آفتاب رائے
۳۹۳	دل	دینی پرشاد مرشد آبادی	۴۲۲	ذوقی	ذوقی رام مراد آبادی	۴۵۱	رستمی	کمال خاں (دکھنی)
۳۹۴	دل	زور آور خاں	۴۲۳	ذوقی	شاہ ذوقی لکھنوی	۴۵۲	رضا	-
۳۹۵	دل	شاہ فتح محمد	۴۲۴	راحت	-	۴۵۳	رضا	حمید الدین
۳۹۶	دل	شیخ محمد عابد عظیم آبادی	۴۲۵	راجہ	راجہ بہادر	۴۵۴	رضا	مرزا جیون
۳۹۷	دل	غلام مصطفیٰ خاں	۴۲۶	راج کرشن	مہاراجہ راج کرشن بہادر	۴۵۵	رضا	مرزا علی رضا مانکپوری
۳۹۸	دل	مولوی شمس الدین دہلوی	۴۲۷	راز	مرزا یعقوب علی بیگ	۴۵۶	رضا	مرزا محمد رضا لکھنوی
۳۹۹	دکھوش	بہادر سنگھ کھتری	۴۲۸	راسخ	غلام علی عظیم آبادی	۴۵۷	رضا	مولوی عبدالرضا تھانیہری
۴۰۰	دلسوز	خیرائی خاں	۴۲۹	راغب	مرزا اسمان قلی بیگ	۴۵۸	رضا	میر رضا علی لکھنوی
۴۰۱	دیگر	میر حمایت اللہ خاں	۴۳۰	راغب	محمد جعفر خاں	۴۵۹	رضا	میر محمد علی معتمد میر پٹنوی لکھنوی
۴۰۲	دلہن بیگم	نواب بہو بیگم	۴۳۱	رافت	رؤف احمد رامپوری	۴۶۰	رضا	میر محمدی سید لکھنوی
۴۰۳	دلیر	شاہ دلیر عظیم آبادی	۴۳۲	رافت	مرزا بگھی بیگ مرحوم	۴۶۱	رضی	سیف الدولہ سید رضا خاں بہادر
۴۰۴	دوست	-	۴۳۳	راقم	-	۴۶۲	رضی	مرزا رضی خاں منجم لکھنوی
۴۰۵	دوست	غلام محمد بہاری	۴۳۴	راقم	غلام محمد	۴۶۳	رغبت	میر ابو المعانی
۴۰۶	دولہ رام	دولہ رام	۴۳۵	رام چون	-	۴۶۴	رفیع	رفیع الدین خاں
۴۰۷	دہرم نرائن	دہرم نرائن	۴۳۶	رام چند	ماسٹر رام چند کالیٹھ	۴۶۵	رفت	مرزا پیارے شاہچہاں آبادی
۴۰۸	دیدار	-	۴۳۷	رام راؤ	گرو رام راؤ	۴۶۶	رفیق	مرزا اسو بیگ
۴۰۹	دیوانہ	سرپ سنگھ	۴۳۸	رام کشن	پنڈت رام کشن کشمیری	۴۶۷	رقت	مرزا قاسم علی شہیدی کشمیری
۴۱۰	دیوانہ	مرزا محمد علی خاں بناری	۴۳۹	رام موہن	راجہ رام موہن رائے	۴۶۸	رمز	مرزا نضر الدین بہادر
۴۱۱	دیوانہ	-	۴۴۰	رجا	-	۴۶۹	رنج	محمد میر محمد نصیر
۴۱۲	فاکر	مرزا احمد بیگ شہید آبادی	۴۴۱	رجب	رجب علی بیگ دہلوی	۴۷۰	رند	شاہ علی
۴۱۳	فدہ	مرزا راجہ رام ناتھ	۴۴۲	رحمان	-	۴۷۱	رند	گنگا پرشاد لکھنوی
۴۱۴	فدہ	لالہ چنی داس چٹا آبادی	۴۴۳	رحیم	-	۴۷۲	رند	مہربان خاں
۴۱۵	ذکا	خوب چند کالیٹھ دہلوی	۴۴۴	رسا	مرزا بلخی	۴۷۳	رنگین	پورن لعل کالیٹھ
۴۱۶	ذکا	ذکا اللہ خاں لکھنوی	۴۴۵	رسا	مولوی علیم اللہ	۴۷۴	رنگین	سعادت یار خاں
۴۱۷	ذکی	میاں محمد ذکی	۴۴۶	رسا	مرزا اکرم الدین	۴۷۵	روشن	روشن شاہ
۴۱۸	ذکی	میر جعفر علی خاں	۴۴۷	رستم	سید رستم علی خاں	۴۷۶	روشن	-
۴۱۹	ذکی	میر سیدی علی مراد آبادی	۴۴۸	رسوا	-	۴۷۷	دونق	میر غلام حیدر عظیم آبادی

۴۷۸	دوق	معز الدین پانی پتی انصاری	۵۰۷	سرور	مرزا حبیب علی بیگ	۵۳۶	سیوا	سیوا دکنی
۴۷۹	زار	برہان الدین	۵۰۸	سرور	مرزا زینبہ بخت بہادر	۵۳۷	سیوانا رین	سیوانا رین راجپوت
۴۸۰	زار	میر منظر علی	۵۰۹	سرور	میر فیض علی	۵۳۸	شاد	-
۴۸۱	زار	میر جیون کشمیری	۵۱۰	سرور	نواب میر محمد خاں بہادر	۵۳۹	شاد	اللہ یار بیگ
۴۸۲	زکی	میر مہدی علی مراد آبادی	۵۱۱	سعادت	سعادت علی امر دہوی	۵۴۰	شاد	-
۴۸۳	زمان	-	۵۱۲	سعدی	سعدی دکنی	۵۴۱	شاد	محمد میر باز خان غوری میرٹھی
۴۸۴	زمان	سید محمد زمان امر دہوی	۵۱۳	سعید	قاضی سعید الدین خاں لاہوری	۵۴۲	شاد	میر احمد حسین
۴۸۵	نور	داؤد بیگ	۵۱۴	سعید	محمد سعید خاں معروف قشیری	۵۴۳	شاداب	خوش وقت رائے خان لاہوری
۴۸۶	زینت	زینت	۵۱۵	سعید	محمد سعید قاضی بدایونی	۵۴۴	شادان	میر حبیب علی
۴۸۷	ساقی	مرزا محمد جان بیگ	۵۱۶	سکندر	خلیفہ محمد علی	۵۴۵	شاہ	-
۴۸۸	سامان	میر محمد ناصر جوہپوری	۵۱۷	سلام	نجم الدین علی خاں اکبر آبادی	۵۴۶	شاہ	شاہ شاہ علی دہلی
۴۸۹	سائل	مرزا محمد یار بیگ	۵۱۸	سلطان	خواجہ سلطان خاں علم آبادی	۵۴۷	شاہ	محمد شاہ
۴۹۰	سبحان	عبد السبحان	۵۱۹	سلطان	صاحب عالم مرزا ایزد بخش	۵۴۸	شاہ	شاہ سعد اللہ
۴۹۱	سبحان بخش	مولوی سبحان بخش	۵۲۰	سلطان	نواب نصر اللہ خاں	۵۴۹	شایق	میر محمد
۴۹۲	سبقت	مرزا مغل	۵۲۱	سلیمان	-	۵۵۰	شایق	محمد تدبیر الدین خاں
۴۹۳	سپاہی	-	۵۲۲	سلیمان	مرزا سلیمان شکو بہادر جنگ	۵۵۱	شایق	میر حاجی
۴۹۴	سپاہی	امام بخش	۵۲۳	سندھ داس	سندھ داس	۵۵۲	شایق	محمد ہاشم
۴۹۵	سپاہی	شاہ قلی خاں	۵۲۴	سندھ داس	مہاکوی سندھ داس	۵۵۳	شرافت	مرزا اشرف علی
۴۹۶	سجاد	میر سجاد اکبر آبادی	۵۲۵	سہراب	سہراب بیگ شاہجہان آبادی	۵۵۴	شر	مرزا ابراہیم بیگ
۴۹۷	سحر	محمد خلیل خاں دکنی	۵۲۶	سودا	مرزا محمد رفیع	۵۵۵	شر	مرزا جعفر دہلوی
۴۹۸	سمن	حکیم مرزا محمد حسین کشمیری	۵۲۷	سورداس	سورداس	۵۵۶	شر	مرزا صادق
۴۹۹	سمنور	لالہ دلورے سنگھ	۵۲۸	سوز	محمد میر شاہجہاں آبادی	۵۵۷	شر	مرزا غیاث الدین
۵۰۰	سراج	-	۵۲۹	سوزان	شیخ شمس الدین دہلوی	۵۵۸	شرف	شیخ شرف الدین
۵۰۱	سراج	سراج الدین علی	۵۳۰	سوزان	مرزا احمد علی خاں	۵۵۹	شرف	میر مہدی
۵۰۲	سراج	شیخ سراج الدین پانی پتی	۵۳۱	سیادت	میر غلام رسول مراد آبادی	۵۶۰	شریف	مرزا شریف بیگ
۵۰۳	سر سبز	مرزا زین العابدین خاں مرزا سید	۵۳۲	سید	میر غالب علی خاں الما لہب سید اشرف	۵۶۱	شعلہ	امرا تھ کشمیری
۵۰۴	سرشار	لالہ تلوک چند کھتری	۵۳۳	سینہ	میر قطب علی معروف بقطب عالم	۵۶۲	شعوری	-
۵۰۵	سرمد	محمد سرمد قاضی سرنگ پور	۵۳۴	سید احمد	سید احمد	۵۶۳	شفا	حکیم یاد علی
۵۰۶	سرور	حمایت اللہ خاں	۵۳۵	سیم چند	سیم چند چھتری	۵۶۴	شفیع	محمد شفیع

شیخ مداری اکبر آبادی	ضمیر	۶۲۲	مولوی الامت اللہ بنگالی	شیدا	۵۹۲	منظر علی خاں	شفیق	۵۹۵
گنگا داس	ضمیر	۶۲۲	نواب معین الدین	شیدا	۵۹۵	محمد رضا لکھنوی	شکوہ	۵۹۶
مرزا ضیاء بخت	ضیا	۶۲۵	-	شیفتہ	۵۹۶	میر شکوہ علی	شکوہ	۵۹۷
حافظ طالب رامپوری	طالب	۶۲۶	حافظ عبدالصمد	شیفتہ	۵۹۷	شیخ غلام حسین دہلوی	شکیبا	۵۹۸
شیر محمد خاں	طالب	۶۲۷	نواب مصطفیٰ خاں	شیفتہ	۵۹۸	بدھ سنگھ	شگفتہ	۵۹۹
طالب حسین	طالب	۶۲۸	مرزا صابر	صابر	۵۹۹	مرزا بیدار بخت بہادر	شگفتہ	۶۰۰
میر شمس الدین لکھنوی	طالع	۶۲۹	صابر شاہ دہلوی	صابر	۶۰۰	مرزا سیف علی شگفتہ بخت	شگفتہ	۶۰۱
طرہ باز خاں بناری	طرہ	۶۳۰	-	صاحب	۶۰۱	شیر خاں	شیر خاں	۶۰۲
-	طور	۶۳۱	امت الفاطمہ بیگم	صاحب	۶۰۲	باکو تصاب پانی پتی	شور	۶۰۳
جان صاحب	طرماس	۶۳۲	نواب ظفر یاب خاں	صاحب	۶۰۳	جارج پین	شور	۶۰۴
میر محمدی شاہ	ظاہر	۶۳۳	سید انام علی بگاری	صاحب	۶۰۴	شیخ محمد علی الدین صدیقی	شور	۶۰۵
بہادر شاہ بادشاہی	ظہر	۶۳۴	صادق علی خاں	صادق	۶۰۵	مرزا محمود بیگ علی ملو بیگ	شور	۶۰۶
ظہور اللہ بیگ	ظہور	۶۳۵	صادق علی خاں عظیم آبادی	صادق	۶۰۶	غلام احمد	شورش	۶۰۷
الفت خاں	عاجز	۶۳۶	میر بھڑ خاں	صادق	۶۰۷	میر غلام حسین عظیم آبادی	شورش	۶۰۸
زور آور سنگھ کھتری	عاجز	۶۳۷	نظام الدین بگاری	صانع	۶۰۸	-	شوق	۶۰۹
-	عاشق	۶۳۸	-	صبا	۶۰۹	حسن خاں پٹھان	شوق	۶۱۰
رام سنگھ کھتری	عاشق	۶۳۹	کابھی مل	صبا	۶۱۰	روشن لعل	شوق	۶۱۱
شیخ بنی بخش اکبر آبادی	عاشق	۶۴۰	منو لال کالیٹھ لکھنوی	صبا	۶۱۱	الہی بخش منشی اکبر آبادی	شوق	۶۱۲
محمد علی مراد آبادی	عاشق	۶۴۱	میر وزیر علی	صبا	۶۱۲	غلام رسول شاہ جہاں آبادی	شوق	۶۱۳
مہدی علی خاں	عاشق	۶۴۲	مرزا غلام حسین گنیری	صبر	۶۱۳	مولوی قدرت اللہ	شوق	۶۱۴
آغا حسین علی خاں	عاشق	۶۴۳	نام آور خاں	صفا	۶۱۴	سیف علی بجنوری	شوکت	۶۱۵
-	عاصی	۶۴۴	مرزا بننے	صفا	۶۱۵	شونرائن	شونرائن	۶۱۶
خواجہ برہان الدین	عاصی	۶۴۵	میر صفدر علی سونی پتی	صفدر	۶۱۶	شاہ شہامت علی	شہامت	۶۱۷
میر عارف کشمیری	عارف	۶۴۶	میر صادق علی کوچک	صفدری	۶۱۷	-	شہرت	۶۱۸
میر عارف علی اردہوی	عارف	۶۴۷	کریم الدین مراد آبادی	صنعت	۶۱۸	مرزا حاجی بیگ	شہرت	۶۱۹
نواب زین العابدین	عادت	۶۴۸	صورتہ کشوار	صورت	۶۱۹	-	شہید	۶۲۰
عاقل شاد فقیر	عاقل	۶۴۹	مولوی امام بخش	صہبائی	۶۲۰	کرامت علی لکھنوی	شہیدی	۶۲۱
-	عالی	۶۵۰	-	صید	۶۲۱	-	شیدا	۶۲۲
عالی بہا	عالی بہا	۶۵۱	میر حسن شاہ فقیر لکھنوی	ضبط	۶۲۲	مرزا ہنگا	شیدا	۶۲۳

۶۵۲	عبدالواسع	-	۶۸۱	غالب	اسد اللہ خاں مخدوم	۷۱۰	فدا	امام الدین دہلوی
۶۵۳	عبرت	میر ضیاء الدین	۶۸۲	غالب	غالب علی خاں	۷۱۱	فدا	عاقبت محمود خاں
۶۵۴	عدم	واحد علی خاں لکھنوی	۶۸۳	غالب	کریم الدین بہادر بیگ خاں	۷۱۲	فدا	سید محمد علی معتمد خاں شاہ بہادر
۶۵۵	زلفت	سید عبدالولی	۶۸۴	غازی	-	۷۱۳	فدا	مرزا فدا حسین
۶۵۶	عزیز	-	۶۸۵	فاضل	بختاوندنگ مراد آبادی	۷۱۴	فدائی	مرزا عظیم بیگ
۶۵۷	عزیز	بکھاری لعل	۶۸۶	فاضل	رائے سنگھ	۷۱۵	فدوی	محمد حسن لاہوری
۶۵۸	عزیز	عزیز اللہ دکنی	۶۸۷	غربت	-	۷۱۶	فدوی	محمد حسن لاہوری
۶۵۹	عزیز	مہاراج سنگھ	۶۸۸	غریب	شیخ نصیر الدین کشمیری	۷۱۷	فدوی	مرزا محمد علی معتمد مرزا بہادر
۶۶۰	عسکری	مرزا عسکری	۶۸۹	غریب	محمد امن	۷۱۸	فدوی	میر فضل علی
۶۶۱	عشرت	غلام علی عشرت	۶۹۰	غضنفر	غضنفر علی خاں لکھنوی	۷۱۹	فراسو	فراسو نصرانی
۶۶۲	عشرت	میر غلام علی بریلوی	۶۹۱	غلامی	شاہ غلام محمد	۷۲۰	فراغ	محمد فراغ شاہ جہاں آبادی
۶۶۳	عشق	حکیم عزت اللہ	۶۹۲	غلام	راجہ گوپال ناتھ	۷۲۱	فراق	حکیم ثناء اللہ خاں
۶۶۴	عشق	رکن الدین شاہ ٹکھیا	۶۹۳	غلیگین	میر سید علی	۷۲۲	فراقی	پریم کشور
۶۶۵	عشق	شیخ غلام محی الدین	۶۹۴	غنی	-	۷۲۳	فرحت	امیر علی دہلوی
۶۶۶	عشق	فقیر	۶۹۵	غنی	شیخ عبدالغنی سہارنپوری	۷۲۴	فرحت	شیخ فرحت اللہ
۶۶۷	عظیم	-	۶۹۶	غواص	مولانا غواص	۷۲۵	فرخ	فرخ بخش
۶۶۸	عظیم	مرزا عظیم بیگ	۶۹۷	غیرت	-	۷۲۶	فرخ	میر فرخ علی دہلوی
۶۶۹	غلط	میر غلٹ اللہ بریلوی	۶۹۸	فارغ	-	۷۲۷	فرصت	مرزا لغت بیگ الہ آبادی
۶۷۰	علی	علی محمد خاں مراد آبادی	۶۹۹	فارغ	فارغ شاہ بریلوی	۷۲۸	فروغ	میر علی اکبر
۶۷۱	علی	مرزا علی قلی دہلوی	۷۰۰	فارغ	مکندنگ بریلوی	۷۲۹	فرہاد	میر بر علی فیض آبادی
۶۷۲	عنایت	عنایت علی خاں	۷۰۱	فارغ	میاں فارغ شاہ	۷۳۰	فریاد	لاہ صاحب رائے کالیہ
۶۷۳	عیاش	ضیائی راک دہلوی	۷۰۲	فارغ	میر احمد خاں	۷۳۱	فسوں	مرزا شجیل
۶۷۴	عیاش	میر یعقوب لکھنوی	۷۰۳	فایز	صدر الدین محمد	۷۳۲	فصیح	مرزا جعفر علی لکھنوی
۶۷۵	عید	میاں عبداللہ شاہ ٹکھیا	۷۰۴	فایز	مسیح	۷۳۳	فضل	افضل دین خاں دکنی
۶۷۶	عیش	مرزا حسین رضا لکھنوی	۷۰۵	فایز	معین الدین	۷۳۴	فضل	فضل علی
۶۷۷	عیشی	طالب علی خاں لکھنوی	۷۰۶	فایز	میر فایز علی دہلوی	۷۳۵	فضل	شاہ فضل دکنی
۶۷۸	-	غلام احمد	۷۰۷	فتح اللہ	امیر فتح اللہ شیرازی	۷۳۶	فضل	فضل مولیٰ خاں لکھنوی
۶۷۹	-	غلام حسین خاں	۷۰۸	فتح علی	فتح علی خاں عینی گریزی	۷۳۷	فطرت	مرزا فطرت
۶۸۰	غالب	-	۷۰۹	قمر	میر فخر الدین لکھنوی	۷۳۸	قوال	اشرف علی خاں

۴۳۹	فقیر	میر شمس الدین دہلوی	۴۶۸	قمر	مرزا قمر الدین مہر مرزا حاجی	۴۹۷	کیف	فضل احمد
۴۴۰	فقیر	میر فقیر اللہ	۴۶۹	قناعت	مرزا غلام نصیر الدین	۴۹۸	گجراتی	شاہ علی
۴۴۱	فکار	میر حسن شاہ جہان آبادی	۴۷۰	قناعت	مرزا محمد بیگ	۴۹۹	گرمی	مرزا گرمی
۴۴۲	فکار	مرزا قطب علی بیگ دہلوی	۴۷۱	قیس	مرزا احمد علی بیگ	۵۰۰	گردنار	-
۴۴۳	فیاض	میر ولی	۴۷۲	کاظم	کاظم الدین منشی دکنی	۵۰۱	گرفتار	منگی بیگ دہلوی
۴۴۴	فیض	پنڈت کریم بخش کشمیری	۴۷۳	کافر	میر علی تقی دہلوی گانویہ	۵۰۲	گرم	مرزا حیدر علی بیگ
۴۴۵	فیض	میر فیض علی	۴۷۴	ساکل	شاہ ساکل دہلوی	۵۰۳	گریبان	میر محمد علی لکھنوی
۴۴۶	قابل	مرزا علی سخت بادشاہ	۴۷۵	کالی کرشنا	راجہ کالی کرشنا بہادر	۵۰۴	گریبان	میر محمد علی لکھنوی
۴۴۷	قادر	سید خلیل قادر یا قادری دکنی	۴۷۶	کامل	پنڈت تھاکر داس کشمیری	۵۰۵	گستار	مرزا علی لکھنوی
۴۴۸	قادر	محمد قادر	۴۷۷	کامل	منا کامل بیگ	۵۰۶	گمان	-
۴۴۹	قاسم	حکیم قدرت اللہ قائم دہلوی	۴۷۸	کبیر	حکیم کبیر علی سنبھلی	۵۰۷	گستاہیگم	-
۴۵۰	قاسم	سید قاسم علی خاں	۴۷۹	کبیر	کبیر	۵۰۸	گستاہی	گنگا پتی
۴۵۱	قاصر	مرزا میر علی بیگ دہلوی	۴۸۰	کبیر سمولی	حکیم شیخ عفری	۵۰۹	گنگا کادی	گنگا کادی
۴۵۲	قائم	شیخ محمد قیام الدین چاند پور	۴۸۱	کرنا	کرنا کرشن پنڈت	۵۱۰	گوبند سنگھ	گوبند سنگھ
۴۵۳	قبول	عبدالغنی بیگ کشمیری	۴۸۲	کرشنا داس	کرشنا داس	۵۱۱	گرکل ناتھ	گرکل ناتھ
۴۵۴	قدرت	شاہ قدرت اللہ دہلوی	۴۸۳	کرشنا	کرشنا کرشنا جاسی	۵۱۲	گویا	حسام الدولہ نواب فقیر محمد علی
۴۵۵	قدرت	مولوی قدرت اللہ	۴۸۴	کرشنا	کرشنا کرشنا جاسی	۵۱۳	گویا	شیخ سیات اللہ درج آبادی
۴۵۶	قدرت	مولوی قدرت اللہ رپور	۴۸۵	کرم	کرم کرم غلام عباس	۵۱۴	گھاسی	میر غاسی دہلوی
۴۵۷	قربان	میر حسین	۴۸۶	کریم	کریم کریم الدین	۵۱۵	گلان	میر گلان اللہ
۴۵۸	قربان	میر قربان علی عظیم آبادی	۴۸۷	کریم	کریم کریم الدین	۵۱۶	گلپ	مرزا علی اللہ
۴۵۹	قربان	میر محمد علی	۴۸۸	کریم	کریم کریم الدین	۵۱۷	گلپیت	میر گلپیت علی
۴۶۰	قرار	عبدان محمد	۴۸۹	کمان	کمان کمان الدین	۵۱۸	لال	لال لالی
۴۶۱	قرار	میر حسن علی	۴۹۰	کمان	کمان کمان الدین	۵۱۹	لال	لال لالی
۴۶۲	قسمت	شمس الدولہ خلق بک دہلوی	۴۹۱	کمرین	کمرین کمرین الدین	۵۲۰	-	-
۴۶۳	قطب شاہ	قطب شاہ دکنی	۴۹۲	کوثر	کوثر کوثر الدین	۵۲۱	-	-
۴۶۴	قلق	میاں عبدالعلی شاہ مدرا	۴۹۳	کوچک	کوچک کوچک الدین	۵۲۲	-	-
۴۶۵	قلندر	لانہ بدین سنگھ	۴۹۴	کونہ دان	کونہ دان کونہ دان	۵۲۳	-	-
۴۶۶	قلی	قلی قطب شاہ بادشاہ	۴۹۵	کسیر	کسیر کسیر الدین	۵۲۴	-	-
۴۶۷	قمر	مرزا قمر طالع	۴۹۶	کیشوداس	کیشوداس کیشوداس	۵۲۵	مبلا	مبلا

۸۲۶	مبتلا	مرزا کاظم علی بیگ	۸۵۵	محبوب	-	۸۸۴	مضطرب	محمد حاجی
۸۲۷	منصف	منصف علیخان پچھاں	۸۵۶	مرزا	-	۸۸۵	مضمون	
۸۲۸	محبور	حق رسا	۸۵۷	مرزا	آقا مرزا	۸۸۶	مضمون	شرف الدین
۸۲۹	محبوب	مرزا غلام حیدر دہلوی	۸۵۸	مرزا	میر فضل اللہ عرف مرزا تینا	۸۸۷	منظر	مرزا جان جانان
۸۳۰	محبوب	رحمت اللہ اکبر آبادی	۸۵۹	مرزا	ہدایت اللہ دہلوی	۸۸۸	معروف	الہی بخش خاں
۸۳۱	محبوب	-	۸۶۰	مرزائی	شجاع الدولہ محمد علی خاں	۸۸۹	معقول	-
۸۳۲	محبوب	شاہ محبوب	۸۶۱	مرزلی	مرزلی شاہ	۸۹۰	معین	شیخ معین الدین
۸۳۳	محبوب	منشی کرشنا یا کشن چند کٹیری	۸۶۲	مروت	جعفر علی	۸۹۱	مغل	منگل علی کشمیری
۸۳۴	محبوب	شیخ ولی اللہ دہلوی	۸۶۳	مستند	یار علی خاں عظیم	۸۹۲	مغموم	میر مشیت علی
۸۳۵	محبوب	میر بیاد علی	۸۶۴	مسرت	شیخ وزیر علی دہلوی	۸۹۳	مغنی	محمد امین
۸۳۶	محبوب	نواب محبت خاں	۸۶۵	مسرت	شیخ پیر بخش کالوردی	۸۹۴	مقبول	مقبول بی شاہ جہاں
۸۳۷	محبوب	محبوب	۸۶۶	مسرور	شیخ محمد بخش اللہ ہاشمی دہلوی	۸۹۵	مقبول	مرزا ابراہیم بیگ
۸۳۸	محترم	خواجہ محترم علی خاں	۸۶۷	مسرور	مرزا سنگی بیگ شاہ جہاں آبادی	۸۹۶	مقصود	-
۸۳۹	مخزون	عالم شاہ لہری	۸۶۸	مسرور	نواب غلام حسین خاں بہادر	۸۹۷	ملول	شاہ شرف الدین
۸۴۰	مخزون	مولوی سید محمد حسین	۸۶۹	مسکین	سید عبداللہ خاں	۸۹۸	ممتاز	-
۸۴۱	مخزون	سید ناصر جان	۸۷۰	مسکین	میر عبداللہ	۸۹۹	مملوک العلی	مولوی مملوک العلی
۸۴۲	محسن	میر محسن	۸۷۱	مسیح	بہائی کشمیری	۹۰۰	ممنون	سید نظام الدین سولہ پانی
۸۴۳	محسن	میر محسن	۸۷۲	مشاق	عبداللہ خاں افغان	۹۰۱	ممنون	میر مانتا علی عظیم آبادی
۸۴۴	محترم	اکرام اللہ خاں بدایونی	۸۷۳	مشاق	حافظ تلح الدین میرٹھی	۹۰۲	منت	میر فتح الدین دہلوی
۸۴۵	مختصر	علی نقی	۸۷۴	مشاق	غلام علی دہلوی	۹۰۳	منتظر	شیخ امام الدین اکبر آبادی
۸۴۶	مکملہ ابراہیم	میاں محمد ابراہیم	۸۷۵	مشاق	محمد داصل بدایونی	۹۰۴	منتظر	میاں نور الاسلام
۸۴۷	محمود	نجمود خاں	۸۷۶	مشہور	-	۹۰۵	منتظر	نور الاسلام
۸۴۸	مختار	مرزا امین علی شاہ	۸۷۷	مشیر	قطب الدین شاہ جہاں آبادی	۹۰۶	منشی	مولچند
۸۴۹	محو	-	۸۷۸	مصنعی	غلام بہدانی امر دہلوی	۹۰۷	منشی	میر محمد حسین شاہ جہاں آبادی
۸۵۰	محو	حسین علی خاں اکبر آبادی	۸۷۹	مصدر	میر ماسار اللہ خاں	۹۰۸	منصور	سید منصور علی سبزواری
۸۵۱	محو	شیخ عظیم اللہ میرٹھی	۸۸۰	مضطر	کنور حسین لکھنوی	۹۰۹	منعم	شیخ قاضی نور الحق بریلوی
۸۵۲	مخلص	داسے اندرام دہلوی	۸۸۱	مضطر	محمد اسد اللہ خاں	۹۱۰	منعم	موسین لال
۸۵۳	مخلص	غلام علی مرشد آبادی	۸۸۲	مضطر	مرزا سنگین	۹۱۱	منوالال	منشی منوالال لاہوری
۸۵۴	مدحت	-	۸۸۳	مضطرب	درگاہ پشاور کابستہ لکھنوی	۹۱۲	منیر	خواجہ آفتاب خاں

۹۱۳	میر	وجیہ الدین	۹۲۴	نامی	مرزا حبیب علی بیگ	۹۷۴	نیاز	مولوی نیاز احمد صفی دہلوی
۹۱۴	موتی رام	موتی رام	۹۲۵	نانک شاہ	نانک شاہ	۹۷۷	نیاز	میر محمد اکبر آبادی
۹۱۵	موتی لال	موتی لال	۹۲۶	نبی	میر غلام نبی بگڑی	۹۷۸	واقف	-
۹۱۶	موج	خدا بخش اکبر آبادی	۹۲۷	نثار	عبدالرسول اکبر آبادی	۹۷۹	وجیہ	نواب وجیہ الدین خاں بہادر
۹۱۷	موزوں	چھتر سنگھ کالیپتہ دہلوی	۹۲۸	نثار	عبدالرسول اکبر آبادی	۹۸۰	وحدت	جمعیت رائے کالیپتہ دہلوی
۹۱۸	موزوں	مرزا قادر بخش دہلوی	۹۲۹	نثار	محمد امان	۹۸۱	دحشت	-
۹۱۹	موزوں	میر فرزند علی	۹۳۰	نثار	نثار علی بگڑی	۹۸۲	دحشت	غلام علی خاں
۹۲۰	مومن	حکیم مومن خاں	۹۳۱	نثار	نثار علی شاہ پھان آبادی	۹۸۳	دزیر	خواجہ فہر
۹۲۱	مونس	حکیم سید سعادت علی خاں	۹۳۲	نجات	سید زین العابدین	۹۸۴	وصال	حکیم نصر الدین خاں
۹۲۲	موبین ناوی جاپا	موبین ناوی جاپا	۹۳۳	نجات	نجات علی	۹۸۵	دفا	حیدر علی شاہ پھان آبادی
۹۲۳	مہر	رجب بیگ	۹۳۴	نجات	مرزا معین الدین	۹۸۶	ولا	مرزا لطف علی مرزا علی
۹۲۴	مہر	مرزا محمد رضا خاں لکھنوی	۹۳۵	نجات	نجات علی	۹۸۷	دلیپا سواجی	دلیپا سواجی
۹۲۵	مہر	منشی مہر چند فرخ آبادی	۹۳۶	نجات	مرزا راجہ کداریا کھنڈا	۹۸۸	دلی	شمس دلی اللہ
۹۲۶	مہلت	مرزا علی مہلت لکھنوی	۹۳۷	نشاط	نشاط علی	۹۸۹	دلی	مرزا دلی محمد دہلوی
۹۲۷	میران	شیخ دلی محمد	۹۳۸	نشاط	مولوی الہی بخش	۹۹۰	ہادی	سید محمد حماد
۹۲۸	میر	محمد تقی اکبر آبادی	۹۳۹	نشاط	-	۹۹۱	ہاشمی	میر محمد ہاشم لکھنوی
۹۲۹	میر محمد حسین	میر محمد حسین منشی دہلوی	۹۴۰	نشاط	شاہ نصیر الدین	۹۹۲	ہدایت	میاں شیخ ہدایت دہلوی
۹۳۰	میر محمد علی تونڈی	میر محمد علی تونڈی	۹۴۱	نظام	نظام علی	۹۹۳	ہر چند	میر چند کشور
۹۳۱	میکش	سید احمد حسین	۹۴۲	نظام	نظام علی	۹۹۴	ہردین	مرزا ہردین
۹۳۲	ناہاجی	ناہاجی	۹۴۳	نظیر	نظیر علی	۹۹۵	ہمد	سید اللہ خاں رامپوری
۹۳۳	ناجی	محمد شاکر دہلوی	۹۴۴	نظیر	نظیر علی	۹۹۶	ہوس	مرزا محمد تقی خاں لکھنوی
۹۳۴	نادم	-	۹۴۵	نظیر	نظیر علی	۹۹۷	ہوش	غلام مرتضیٰ فرخ آبادی
۹۳۵	نادر	گنگا سنگھ لکھنوی	۹۴۶	نظیر	نظیر علی	۹۹۸	ہینگا	میر ہینگا دہلوی
۹۳۶	نادر	میر محمد ہارون کشمیری	۹۴۷	نظیر	نظیر علی	۹۹۹	یاد	میر غلام حسین
۹۳۷	نازک	زینت	۹۴۸	نور	کیشو	۱۰۰۰	یاس	نور الدین دہلوی
۹۳۸	ناسخ	شیخ امام بخش لکھنوی	۹۴۹	نوازش	نوازش حسین خاں مرزا خاں	۱۰۰۱	یقین	العام اللہ خاں سریندی
۹۳۹	ناصر	نواب ناصر جنگ	۹۵۰	نور خاں	-	۱۰۰۲	یکتا	خواجہ معین الدین خاں
۹۴۰	نالان	-	۹۵۱	نور علی	سید نور علی	۱۰۰۳	یک رنگ	مصطفیٰ خاں دہلوی
۹۴۱	نالان	محمد عسکری دہلوی	۹۵۲	نور محمد	ماسٹر نور محمد	۱۰۰۴	یوسف	میر یوسف علی
۹۴۲	نامی	-	۹۵۳	نوشہ	نواب دلدل الی بارت جہاں	-	-	-
۹۴۳	نامی	سبزو اللہ نوبت الدین	۹۵۴	نہال چند	نہال چند منشی نہال چند لاہوری	-	-	-

سراپا سخن

مصنف اسید محسن علی نام تھا محسن تخلص کرتے تھے۔ لکھنؤ کا وطن تھا۔ بقول خود خواجہ وزیر کے تلامذہ میں تھے۔
عہد تصنیف و طباعت کا پورے قیام میں مصنف کی ملاقات امام بخش ناسخ اور شیخ الہی بخش عشق ہوئی۔ ایک دن بر سبیل تذکرہ، ناسخ کا یہ مصرعہ سامنے آیا۔
 جب کبھی پہنا جڑاؤ اس نے زلیخا کان میں

محسن نے ناسخ سے عرض کیا کہ اگر اس انداز سے سارے اعضا نے جمائی پر اشعار ہو جائیں تو ایک دیوان مرتب کر دیا جائے۔ لیکن ناسخ کی زندگی نے وفات کی اور محسن نے مختلف اردو کے شعرا کے کلام کی مدد سے اس کام کو مکمل کیا۔ دریاچہ میں محسن نے "سراپا سخن" کے تکرار کا سال ۱۲۶۹ھ دیا ہے۔ لیکن چونکہ اس میں پورے دس سال صرف ہوئے اس لئے ظاہر ہے اس کا آغاز ۱۲۵۹ھ کے قریب ہوا ہوگا۔

تذکرے کے آخر میں مرزا حاتم علی بیگ، افضل الہ آبادی اور دوسرے شعرا کے جو قطعات تاریخ کے اتمام درج ہیں۔ ان سے بھی سال تصنیف ۱۲۶۹ھ نکلتا ہے۔ خود مصنف کے ایک قطعہ تاریخ سے بھی اس سال کی تائید ہوتی ہے۔
 پہلی بار یہ تذکرہ ۱۲۶۹ھ یعنی تصنیف کے آٹھ سال بعد شائع ہوا۔ اس سلسلے کے متعدد قطعات تاریخ تذکرے کے آخر میں درج ہیں جن میں غالب، سید راویہ، نسیم وغیرہ جیسے بالکمال شاعروں کے قطعات شامل ہیں۔ دوسری بار یہ تذکرہ ۱۲۹۲ھ میں شائع ہوا۔ لکھنؤ سے چھپا اور یہی میرے پیش نظر ہے۔ اس میں ۲۹۸۲ کی تقطیع کے ۳۹۶

اردو فارسی کے تذکروں میں یہ نسب سے عجیب و غریب تذکرہ ہے۔ اس میں شعرا کے حالات زندگی، اختصار کلام کو یکجا کرنے کی چنداں کوشش نہیں کی گئی۔ مصنف کا اصل مقصد یہ تھا کہ اپنے دیوان میں ظاہر کیے گئے شعرا کے کلام کو جمع کرنا ہے۔ اس سلسلے میں مصنف نے قدامت سے لے کر آج تک کے ہمارے شعرا کے کلام کو یکجا کیا ہے اور اس میں شبہ نہیں کہ بڑی محنت سے مختلف اعضا کی روایت سے انگریزی میں جمع کی ہیں۔ سر سے لے کر اس میں تاؤں تک مندرجہ ذیل اعضا کی روایتیں بالترتیب اس طریقہ پر آئی ہیں۔

سرا، دماغ، بال، چوٹی، زلف، کاک، جبین، ابرو، آنکھیں، پلکیں، ناک، عارض، لب، دندان، زبان

دہن، دفتن، کان، کان کی لو، منہ، گلا گردن، دوش، ہاتھ، بازو، کہنیاں، کلائی، پہنچا، ہتھیلیاں، انگلیاں، گھایاں، پوریں، ناخن، سینہ، چھاتیاں، بغل، پہلو، دل، روح، پیٹ، ناف، پشت، کمر، کولے، سرین، رانیں، زانو، ساق، پاؤں، ایڑیاں، تلوے۔

شعرا کے حالات بہت مختصر ہیں۔ دوچار سطروں سے زیادہ کسی کے متعلق نہیں ملتیں، لیکن شاعر کی ولایت، سکونت اور تلمذ کا ذکر عموماً آگیا ہے۔ تذکرے کے آغاز میں مصنف نے سبب تصنیف اور اپنے حالات پر تفصیل سے روشنی ڈالی ہے اور اپنی محنت و محنت کی قارئین سے داد چاہی ہے۔ لحاظ موضوع یہ تذکرہ دنیائے ادب میں آپ اپنی مثال آپ ہے اور لکھنوی مذاق شعر و سخن کی پوری نمائندگی کرتا ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	اختر - حضرت سلطان علم	۲۰	آغا - آغا حسن	۳۹	معجز - مرزا محمد رضا
۲	محمد واجد علی شاہ بادشاہ	۲۱	انسج - سید ابوتراب	۴۰	آزاد - غلام علی خاں
۳	آتش - خواجہ حیدر علی مرحوم	۲۲	احسن - مرزا احسن مرحوم	۴۱	اوج - مولوی امام الدین
۴	امانت - سید آغا حسن مرحوم	۲۳	احمدی - خواجہ احمد علی	۴۲	اعظم - مرزا اعظم بیگ
۵	اشک - مولوی بادی علی صاحب مرحوم	۲۴	اظہر - مولوی کرامت علی	۴۳	اخگر - میاں حیدری
۶	اعلیٰ - میرا غلام علی مرحوم دہلوی	۲۵	اعجاز - نواب اصغر علی خاں	۴۴	انشا - میر انشا اللہ خاں
۷	اثر - نواب حسین علی خاں بہادر مغفور	۲۶	اعزاز - میر باقر علی	۴۵	آزاد - محمد امیر الدین
۸	اسحاق - اسحاق علی خاں	۲۷	آشفہ - سید منور علی خاں	۴۶	آفاق - میر قمر الدین
۹	اوج - مرزا علی حسین	۲۸	اختر - میر اکبر علی مرحوم	۴۷	اعظم - مرزا اعظم شاہ
۱۰	اوج - میر محمود خاں	۲۹	اظہر - سید علی حسین	۴۸	اصالت - سید فضل علی
۱۱	افضل - اسد الدولہ منشی	۳۰	افضل - جناب شاہ غلام اعظم	۴۹	اخگر - نور خاں
۱۲	حسن یار خاں	۳۱	اظہر - میر غلام علی مرحوم	۵۰	امید - مولوی فرحت علی
۱۳	احمد - مولوی احمد خاں	۳۲	ایمان - سید محمد خاں مرحوم	۵۱	افسوس - میر شیر علی
۱۴	اشرف - منشی اشرف علی	۳۳	آبرو - شاہ مبارک مرحوم	۵۲	آرزو - مرزا محمد علی
۱۵	آباد - مہدی حسین خاں	۳۴	اختر - قاضی محمد صادق علی	۵۳	اسیر - میر گلزار علی
۱۶	آفاق - میر حسن علی	۳۵	اصغر - میرا محمد علی اکبر آبادی	۵۴	آہ - میر اکبر علی خاں
۱۷	انس - محمد مرزا	۳۶	امیر - منشی امیر احمد	۵۵	امی - روشن بیگ مرحوم
۱۸	اشراق - حکیم محمد رضا خاں	۳۷	اشک - سید علی حسن	۵۶	امین - خواجہ امین الدین
۱۹	آغا - نصر خاں	۳۸	اسیر - منشی مظفر علی	۵۷	اولیا - میر اولیا

۵۸	اسرار - مرزا بندو	۸۷	بدر - سید آغا علی خان	۱۱۶	ثمر - سید ابوتراب
۵۹	اصغر - نواب اصغر علی خان بہار	۸۸	برکت - برکت اللہ خان	۱۱۷	ثاقب - مرزا مہدی
۶۰	احسان - حافظ عبدالرحمن خان	۸۹	بیتاب - نواب احمد بخش خان	۱۱۸	ثمر - مرزا علی
۶۱	اندوہ - علی حسین خان	۹۰	بسمل - محمد بیگ عرف	۱۱۹	جوش - میر وارث علی
۶۲	امامی - خواجہ امامی	۹۱	مرزا اللہ یار بیگ	۱۲۰	جوہر - منشی جواہر سنگھ
۶۳	آصف - نواب آصف الدولہ	۹۲	باطن - حکیم میر قطب الدین	۱۲۱	جلال - ضامن علی
۶۴	اکبر - نواب محمد اکبر خان	۹۳	تنہا - محمد عیسیٰ مرحوم	۱۲۲	جانشین - میر یار علی
۶۵	اکرام - حکیم اکرام اللہ خان	۹۴	تقی - محمد تقی خان	۱۲۳	جری - مرزا سرفراز علی
۶۶	الوار - سید مہدی حسین	۹۵	تمنا - لالا علم دہلوی	۱۲۴	جوش - نواب احمد حسن خان
۶۷	آشفٹہ - مرزا رضا قلی	۹۶	تسلیم - شیخ احمد اللہ خوشنویس	۱۲۵	جنون - چندا پرشار
۶۸	اشراق - حکیم محمد رضا	۹۷	تسلی - لالہ ٹپکارام	۱۲۶	جنون - میر مہدی مرحوم
۶۹	انصاف - عبدالرحمن خان	۹۸	تسلی - مشہور شاہ تجلی	۱۲۷	ہرات - میاں قلندر بخش
۷۰	انسب - میر ابوطالب	۹۹	تائیر - لالہ کنہیا لال	۱۲۸	ہرات - میر محمد حسن
۷۱	اوصاف - قدا علم	۱۰۰	تسلی - میر شجاعت علی	۱۲۹	جلیس - محمد جلیس
۷۲	آشفٹہ - ہادی علی خان	۱۰۱	تنہا - سید کفایت علی	۱۳۰	جعفر - میر جعفر معروف بہ زلی
۷۳	آشنا - سید محمد	۱۰۲	توقیر - لالہ ترائین داس	۱۳۱	جویا - شیخ علی حسین
۷۴	بکر - شیخ امداد علی مرحوم	۱۰۳	تجلی - میر حسن عرف میر حاجی	۱۳۲	جلال - نواب مرزا واحد علی خان
۷۵	برق - فتح الدولہ بخشی الملک	۱۰۴	تصدق - تصدق حسین خان	۱۳۳	جنت - علی ہادی
۷۶	محمد رضا خان	۱۰۵	ترقی - نواب آغا تقی خان بہادر	۱۳۴	چرکیں - شیخ باقر علی
۷۷	برشتہ - تخلص آغا حسین علی	۱۰۶	تسخیر - مرزا محمد سلیمان قدر بہادر	۱۳۵	جوہر - پنڈت دینا ناتھ
۷۸	بہار - مرزا علی بہادر	۱۰۷	توقیر - عبدالقادر	۱۳۶	جوہر - محمد حسین علی خان
۷۹	بنخود - سید ہادی علی	۱۰۸	تدبیر - مرزا محمد سکندر قدر بہادر	۱۳۷	جوشش - محمد روشن مرحوم
۸۰	باقر - نواب محمد باقر خان	۱۰۹	تعشق - سید مرزا	۱۳۸	جشتید - مرزا جمشید بیگ
۸۱	بسمل - میر جبار علی مرحوم	۱۱۰	توقیر - شیخ احسان اللہ	۱۳۹	جولان - لالا علم لکھنوی
۸۲	بیلار - میر محمدی	۱۱۱	تقی - نواب علی خان بہادر	۱۴۰	جویا - محمد حسین علی خان
۸۳	پروانہ - رائے بہونت رائے	۱۱۲	تسکین - میر حسین	۱۴۱	حکیم - میر محمد علی برادر نبی مولف
۸۴	بقا - بقا اللہ	۱۱۳	تراب - مرزا ابوتراب خان	۱۴۲	حصنور - بالکنڈ کہتری
۸۵	بیتاب - عباس علی خان	۱۱۴	تابان - میر عبدالحی	۱۴۳	حصین - محمد حسین علی خان بہادر
۸۶	بسمل - پنڈت سند لال	۱۱۵	توانا - سید اکرام علی	۱۴۴	حشم - حکیم باقر علی

اس نمبر کو شمار نہ کیا جائے۔

۱۴۵	حضور - منشی عبدالصبر	۱۷۴	حبیب - لا اعلم مراد آبادی	۲۰۳	ذوق - محمد ابراہیم ملک الشعرا
۱۴۶	حیدر - مرزا حیدر مرحوم	۱۷۵	حلم - شاہزادہ مرزا محمد سعید اللہ خاں	۲۰۴	خاقانی ہند - خاقانی ہند
۱۴۷	بیشا پوری	۱۷۶	بہادر	۲۰۵	ذکر - میر جان مرحوم
۱۴۸	حسین - میر حسن مرحوم	۱۷۷	خاکسار - غلام محی الدین خاں مرحوم	۲۰۶	ذره - لالہ شنکر لال
۱۴۹	حسن - مہدی علی خاں بیادینجک	۱۷۸	مختی - مرزا محمد معروف بہ سعید دیو	۲۰۷	ذکا - شیخ محمد مخدوم
۱۵۰	حنا - عبدالکریم خاں	۱۷۹	خورشید - خوشوقت علیخان	۲۰۸	ذکی - شیخ مہدی
۱۵۱	حسن - خواجہ حسن درویش	۱۸۰	خاکسار - میر سبحان علی مرحوم	۲۰۹	راسخ - نواب ظفر یاب خاں
۱۵۲	حضور - مولوی مظہر علی	۱۸۱	خاکسار - میر محمد یار عرف میر کلو	۲۱۰	رضا - سید غلام رضا خاں طباطبائی
۱۵۳	حسن - سید محمد حسن	۱۸۲	خان - اشرف خاں مرحوم	۲۱۱	رشک - میر علی اوسط مرحوم
۱۵۴	حاتم - شیخ ظہور الدین عرف حاتم شاہ	۱۸۳	خلیل - میر دوست علی	۲۱۲	رقت - مرزا رستم علی
۱۵۵	حضور - شیخ غلام یحییٰ مرحوم تاجر	۱۸۴	خستہ - محمد عبداللہ عرف میر جیون	۲۱۳	راحم - میر محمد علی
۱۵۶	حقیقت - سید شاہ حسین پیر مولف	۱۸۵	خلیق - میر متھن معفور	۲۱۴	رند - نواب سید محمد خاں مرحوم
۱۵۷	حام - نواب حام الدولہ محمد تقی علی خاں	۱۸۶	خلیل - علی ابراہیم خاں	۲۱۵	رسالہ - سلالہ انب پرشاد داستانگو
۱۵۸	حسین - نواب غلام حسین خاں	۱۸۷	خورشید - لا اعلم	۲۱۶	رحیم - عبدالرحیم خاں
۱۵۹	حکیم - حکیم محمد ابراہیم	۱۸۸	خاور - محمد اکبر	۲۱۷	رہا - میر رضی
۱۶۰	حام - چودھری حام علی	۱۸۹	خطا - مرزا نظر علی بیگ	۲۱۸	روشن - میر حسین علی
۱۶۱	حسرت - مرزا جعفر علی	۱۹۰	خسرو - مرزا محمد گنجہو	۲۱۹	رنگین - سعادت یار خاں
۱۶۲	حسینی - مولوی حسین علی	۱۹۱	درد - خواجہ میر علیہ الرحمۃ	۲۲۰	رسا - میر علی احمد
۱۶۳	حیران - میر منو مرحوم	۱۹۲	دوست - شیخ غلام احمد	۲۲۱	رضوان - نواب واجد علی خاں بہادر
۱۶۴	حشم - حکیم باقر علی	۱۹۳	دبیر - مرزا سلامت علی مرثیہ گو	۲۲۲	رنگین - میر اکبر علی عرف میر سنگی
۱۶۵	حزین - میر بہادر علی	۱۹۴	دلگیر - شاعر معروف مرثیہ گو	۲۲۳	رحیم - رحیم بخش مرحوم
۱۶۶	حبیب - حبیب اللہ بیگ	۱۹۵	دریا - پنڈت رتن ناتھ	۲۲۴	رفیق - اسد بیگ مرحوم
۱۶۷	حسرت - میر محمد حیات	۱۹۶	دانا - روشن لال	۲۲۵	رفت - غلام جیلانی مرحوم
۱۶۸	حزین - میر محمد باقر	۱۹۷	دقت - لا اعلم	۲۲۶	راجہ - مہاراجہ ملراں سنگھ
۱۶۹	حجام - عنایت اللہ	۱۹۸	دل - زور آور خاں	۲۲۷	رعنا - عبدالرحیم مرحوم
۱۷۰	حشمت - محمد علی	۱۹۹	دارا - ولیعہد اقل بادشاہ ظفر	۲۲۸	رقت - مرزا قاسم مرحوم
۱۷۱	حسن - نواب مرزا حسن بہادر	۲۰۰	دل - میر محمد عابد مرحوم	۲۲۹	رضا - غلام رضا خوشنویس
۱۷۲	حیث - شیخ محمد حاجی	۲۰۱	درختان - سید علی جان	۲۳۰	ریاضت - اسلام علی
۱۷۳	حسن - احمد حسن طالب علم	۲۰۲	ذکی - محمد ذکی خاں بہادر	۲۳۱	رحمت - پنڈت گنگا پرشاد

۲۳۲	رستم - نواب شرف الدولہ رستم علی خاں	۲۶۱	سلیمان - سلیمان خاں مرحوم	۲۹۰	شوق - حکیم تصدق حسین خاں
۲۳۳	رشید - مرزا محمد ذکی	۲۶۲	سرور - شیخ پیر بخش	۲۹۱	شرر - عبدالغفور خاں
۲۳۴	رسوخ - حسن مرزا	۲۶۳	سائل - حکیم عبدالحق	۲۹۲	شرر - مرزا آغا حسن
۲۳۵	رفعت - شیخ محمد رفیع	۲۶۴	سعادت - سعادت خاں	۲۹۳	شیریں - بیگا طوایف
۲۳۶	راقم - لالہ نند رام	۲۶۵	سعیر - خواجہ بادشاہ	۲۹۴	شمشاد - میر احمد علی
۲۳۷	راعب - سجان قلی بیگ	۲۶۶	سلیم - میر سلامت علی	۲۹۵	شہید - مولوی محمد بخش
۲۳۸	راوی - مصاحب علی	۲۶۷	سحر - میر ناصر علی	۲۹۶	شائق - لالہ فتح چند
۲۳۹	رخشاں - خیرات علی خاں	۲۶۸	سفا - شیخ سخاوت حسین	۲۹۷	شوق - رائے دولت رائے
۲۴۰	ربانی - شیخ عبداللہ	۲۶۹	سراج - سید قمر علی	۲۹۸	شوق - حکیم سید ضامن علی
۲۴۱	راحت - لالہ بہگونت رائے	۲۷۰	سید - نواب سید علی خاں بہادر	۲۹۹	شوق - مولوی قدرت اللہ
۲۴۲	زکی - شیخ مہدی	۲۷۱	سرور - سید کاظم حسین رضوی	۳۰۰	شجاعت - شیخ بہادر علی
۲۴۳	زار - سید سلامت علی	۲۷۲	سیف - مرزا محمد حسین مرحوم	۳۰۱	شہیدی - کرامت علی خاں
۲۴۴	زار - لالہ دہنیت رائے	۲۷۳	سلطان - دختر نواب معتمد الدولہ	۳۰۲	شرعا - میر بسیم اللہ
۲۴۵	زاہد - شاہزادہ مرزا الدین	۲۷۴	سرور - غلام مرتضیٰ خاں	۳۰۳	شکوہ - میر شکوہ علی
۲۴۶	زار - منشی مینڈو لال	۲۷۵	سپر - شباب خاں	۳۰۴	شورش - میر غلام حسین مرحوم
۲۴۷	سلیمان - شاہزادہ مرزا سلیمان شکوہ بہادر	۲۷۶	سلیمان - لا اعلم	۳۰۵	شفا - حکیم یار علی
۲۴۸	سعید - مرزا آغا نجف	۲۷۷	سحق - رلم دیال گھڑی ہزار	۳۰۶	شاغل - شاگرد بسمل ساکن دہلی
۲۴۹	سلطان - راجہ طالب علی خاں	۲۷۸	سلیم - میر عباس	۳۰۷	شفیق - خواجہ نور الدین خاں
۲۵۰	سیفی - میر وارث علی	۲۷۹	سبقت - مرزا عباس	۳۰۸	شاغل - اشرف حسین
۲۵۱	ساحل - مرزا اکبر علی	۲۸۰	سیاح - میاں داد خاں	۳۰۹	شیدا - نواب محمد حسن خاں
۲۵۲	سجاد - ولایت علی	۲۸۱	سیر - خواجہ بادشاہ	۳۱۰	شائق - خواجہ فیض الدین عرف حمید خاں
۲۵۳	سالک - ارشاد علی شاہ	۲۸۲	سحاب - محمد الہ یار خاں	۳۱۱	شفیق - نواب محمد سعید الدین خاں
۲۵۴	سلیم - میر عباس	۲۸۳	سردار - سردار مرزا	۳۱۲	شفیق - بھادر حقیقی شفیق
۲۵۵	سحر - شیخ امان علی	۲۸۴	شناور - صاحب مرزا مرحوم	۳۱۳	شوکت - میر حسن علی
۲۵۶	سجاد - میر علی سجاد متوطن کٹرا	۲۸۵	شعور - شیخ عبدالرؤف مرحوم	۳۱۴	شفا - مرزا کریم بیگ
۲۵۷	سپر - لا اعلم دہلوی	۲۸۶	شیدا - مرزا علیجاہ بہادر مرحوم	۳۱۵	شاعر - میر بسیم اللہ
۲۵۸	سحر - احمد ہیا پر شاد	۲۸۷	شرق - تخلص میر غلام عباس	۳۱۶	شوکت - مولوی باسط علی
۲۵۹	سرور - مرزا رجب علی بیگ	۲۸۸	شوق - سید ضامن علی	۳۱۷	شمیم - عباس مرزا عرف امراؤ مرزا
۲۶۰	سوز - میر محمدی	۲۸۹	شرف - شیخ شرف الدین حسین	۳۱۸	شفیق - مرزا علی خاں

۳۱۹	شاد - شیخ فضل علی مرحوم	۳۴۸	ضبط - نواز علی خاں	۳۷۷	عشق - شیخ الہی بخش
۳۲۰	شگفتہ - نواب سید علی خاں بہادر	۳۴۹	ضبط - سید حسین شاہ	۳۷۸	عشق - سید حسین مرزا عرف آغا سید
۳۲۱	شاہی - مرزا نور الدین بہادر	۳۵۰	صفا - مولوی غلام رسول	۳۷۹	عرب - نواب حسن علی خاں
۳۲۲	شیفتہ - نواب حاجی محمد مصطفیٰ	۳۵۱	ضیا - سید محمد میر	۳۸۰	عزیز - راجہ یوسف علی خاں صفا بہادر
۳۲۳	شکوہ - محمد رضا	۳۵۲	ضیائی - میر بدر الدین	۳۸۱	عباس - میر عباس
۳۲۴	شہرت - امیر بخش مرحوم	۳۵۳	ضمیر - میر مظفر حسین	۳۸۲	عروج - احمد حسن خاں
۳۲۵	شاد - شیخ محمد جان	۳۵۴	ضیاء - شیخ ولی اللہ	۳۸۳	علی - حکیم محمد علی مرحوم تاجر
۳۲۶	شرف - آغا ججو	۳۵۵	طالب - طالب علی خاں	۳۸۴	عاشق - مرزا والا جاہ بہادر مرحوم
۳۲۷	شمس - شیخ محمد مرحوم	۳۵۶	طوبی - سید علی حسین	۳۸۵	عشق - ایک شخص حاکم عظیم آباد
۳۲۸	شمس - میر آغا علی	۳۵۷	طپاں - مرزا احمد بیگ	۳۸۶	عاشق - سید ہدایت علی خاں
۳۲۹	صبر - میر اسد مرحوم	۳۵۸	طوقاں - میر نواز علی	۳۸۷	عالی - شاہ ابو المعالی
۳۳۰	صحت - مرزا بخش علی خاں	۳۵۹	طیش - مرزا جان	۳۸۸	عسکری - عسکر علی خاں
۳۳۱	صفدر - میر فرزند حیدر	۳۶۰	طور - مرزا محمد رضا	۳۸۹	عاشق - سدا سکھ
۳۳۲	صولت - خواجہ محمد	۳۶۱	طالب - محمد عباس	۳۹۰	عشرت - میر غلام علی
۳۳۳	صبا - میروز میر	۳۶۲	طیب - حکیم محمد حسن خاں	۳۹۱	عبادت - مرزا عابد علی بیگ
۳۳۴	صاحبقرآن - سید امام علی	۳۶۳	طوقاں - میر حسین	۳۹۲	عیش - میر علی حسین
۳۳۵	صادق - حکیم سید محمد صادق	۳۶۴	ظفر - میان ظفر علی	۳۹۳	عیش - شیخ ابو محمد فاروقی
۳۳۶	صدر - میر صدر الدین	۳۶۵	ظاہر - مرزا بندہ حسن خاں	۳۹۴	عیشی - طالب علی خاں مرحوم
۳۳۷	صغیر - شیخ حیدر علی	۳۶۶	ظہور - منشی شیخ ظہور محمد	۳۹۵	عاشق - مولوی جلال الدین
۳۳۸	صدق - محمد بشارت علی	۳۶۷	ظفر - نواب نصیر الدولہ	۳۹۶	عاشق - شیخ نبی بخش مرحوم
۳۳۹	صابر - شاہزادہ مرزا قادر بخش	۳۶۸	ظفر - مرزا ابو ظفر سراج الدین	۳۹۷	عاشق - راجہ کلیان سنگھ
۳۴۰	صفا - رائے منو لال	۳۶۹	محمد بہادر شاہ دہلی	۳۹۸	عشق - سید حسین مرزا مرتبہ گو
۳۴۱	صحت - محمد حسن خاں	۳۷۰	ظریف - لالہ بنتی پر شاد	۳۹۹	عابد - میر عابد علی اکبر داں
۳۴۲	صادق - صادق علی	۳۷۱	عارف - میز جمال الدین مرحوم	۴۰۰	عزیز - مولوی عزیز الدین
۳۴۳	صابر - احمد مرزا	۳۷۲	عرش - میر کو سید حسن عسکری	۴۰۱	عاجز - لالہ موہن رام
۳۴۴	صبا - کاخی مل	۳۷۳	عرقاں - میر عباس دہلوی	۴۰۲	عیش - نواب محمد مرزا
۳۴۵	ضبط - سید آغا جان	۳۷۴	عاشق - محمد علی خاں مشیر الدولہ	۴۰۳	عیش - نواب شہر بار مرزا
۳۴۶	ضاحک - میر غلام حسین مرحوم	۳۷۵	علی - مرزا محمد علی خاں	۴۰۴	علی - نواب علی بہادر
۳۴۷	ضاحک - شیخ غلام عباس	۳۷۶	عاشق - مہدی علی خاں	۴۰۵	عاصی - منشی صدر الدین

۱۰ یہ نمبر شمار کیا جائے۔

۴۰۶	عالی - خواجہ عبداللہ عرف غوجی	۴۳۵	فطرت - لا اعلم	۴۶۴	کاشت - شیخ کاشت علی
۴۰۷	غضنفر - غضنفر علی خاں مرحوم	۴۳۶	فصح - مرزا جعفر علی	۴۶۵	کامل - شیخ جمال الدین
۴۰۸	غنی - غنی احمد	۴۳۷	فروع - شاہزادہ مرزا محمد سلطان	۴۶۶	کامل - مولوی محمد مرشد
۴۰۹	غافل - مسور خاں	۴۳۸	فرض - میر احسان علی خاں بہادر	۴۶۷	کامل - شیخ احمد علی
۴۱۰	غم - علی خاں ترکہ سوار سلطانی	۴۳۹	فضا - گوہند پر شاد	۴۶۸	کیواں - مرزا علی حسین
۴۱۱	غالب - انور علی	۴۴۰	قائز - کریم بخش	۴۶۹	کلیم - میر محمد حسین
۴۱۲	غنی - مرزا عباس	۴۴۱	قادر - مولوی عبدالقادر	۴۷۰	کیف - شیخ فضل احمد
۴۱۳	غلانی - غلام محمد	۴۴۲	قادر - میر قادر علی پکیٹ	۴۷۱	کاشت - شیخ محمد حسین خاں
۴۱۴	فریاد - مرزا مغل بیگ مرحوم	۴۴۳	قیصر - مرزا محمد خورشید قدر بہادر	۴۷۲	گویا - شیخ ولایت علی
۴۱۵	فدا - شیخ فدا حسین	۴۴۴	قیس - شیخ کاظم علی قدوائی	۴۷۳	گویا - حامد الدولہ فقیر محمد خاں مرحوم
۴۱۶	فہیم - پنڈت سندھ لال	۴۴۵	قادر - مرزا سرفراز علی	۴۷۴	گریاں - سید محمد حسین
۴۱۷	فوق - میر ولد حسین	۴۴۶	قمر - محمد جعفر علی خاں بہادر	۴۷۵	گرداب - رام چرن
۴۱۸	فروع - خواجہ غلام محمد مصطفیٰ	۴۴۷	قلق - آفتاب الدولہ بہادر خواجہ	۴۷۶	گرم - مرزا حیدر علی مرحوم
۴۱۹	فروع - میر ہدی حسن	۴۴۸	قادر - شیخ قیام الدین اسد علی محمد قائم	۴۷۷	گہر - خورشید علی خاں بہادر
۴۲۰	فضا - مرزا محمد جعفر عرف نبی مرزا	۴۴۹	قرار - میر محمد حسن	۴۷۸	گوہر - احمد علی خاں
۴۲۱	فرحت - باشندہ عظیم آباد	۴۵۰	قمر - قمر الدین	۴۷۹	لکنت - محمد بشیر خاں
۴۲۲	فدوی - فیض اللہ بیگ مرحوم	۴۵۱	قائل - سید علی جان	۴۸۰	لطافت - سید حسن
۴۲۳	فدوی - مرزا محمد علی عرف مرزا بچو	۴۵۲	قبول - کیاں مقبول الدولہ مرزا ہدی علی خاں	۴۸۱	مسیحا - حکیم محمد علی خاں
۴۲۴	فرحت - شیخ فرحت اللہ	۴۵۳	قمر - مرزا باقر حسین	۴۸۲	ملاں - محمد رضا خاں
۴۲۵	فنا - شیخ ببر مرحوم	۴۵۴	قدی - سید محمد اکبر عرف شاہ محمد خاں	۴۸۳	مہجور - نواب اقبال الدولہ عنایت حسین خاں
۴۲۶	فلک - میر بہادر علی عرف میرن صاحب	۴۵۵	قدس - سید محمد رضا مرحوم	۴۸۴	محسن - سید محسن علی مولف تذکرہ
۴۲۷	فخر - میر فخر الدین	۴۵۶	قاصر - مرزا ببر علی بیگ	۴۸۵	مہر - سید اسماعیل حسین
۴۲۸	فراق - خواجہ بہادر حسین	۴۵۷	قسمت - نواب شمس الدولہ	۴۸۶	معروف - نواب الہی بخش خاں
۴۲۹	فرد - وحید الدین خاں	۴۵۸	قدرت - شاہ قدرت اللہ	۴۸۷	میر - میر تقی
۴۳۰	فغاں - اشرف علی خاں	۴۵۹	قمر - افتخار الدولہ مرزا حاجی	۴۸۸	محب - شیخ ولی اللہ
۴۳۱	فروع - عنایت علی خاں	۴۶۰	قاسم - حکیم قدرت اللہ	۴۸۹	مہر - عبداللہ خاں
۴۳۲	فرحت - پنڈت کداری ناتھ	۴۶۱	قائم - شیخ قیام الدین	۴۹۰	مونس - میر نواب
۴۳۳	فرحت - پنڈت دبی پر شاد	۴۶۲	قیس - نواب ہادی علی خاں	۴۹۱	موزوں - تخلص شاہزادہ مرزا قادر بخش
۴۳۴	فرخ - کرامت اللہ خاں	۴۶۳	کوثر - مرزا مہدی کیمدان	۴۹۲	ماہر - محمد میر عرف یوسف حسین

۴۹۳	مشتاق - مشتاق حسین	۵۲۲	مشتاق - میر سالار بخش	۵۵۱	مظلوم - مظلوم شاہ
۴۹۴	مختتم - سید مختتم علی	۵۲۳	مسرور - شیخ پیر بخش	۵۵۲	مثنی - مرزا محمد ستیا بیگ
۴۹۵	مصطفیٰ - غلام ہمدانی	۵۲۴	مبارک - سید مبارک علی	۵۵۳	موجی - موجی رام
۴۹۶	منیلا - مراد علی خاں	۵۲۵	منظہر - مرزا بہان شاہ شہید	۵۵۴	محب - شیخ ولی اللہ
۴۹۷	موزوں - میر نواب	۵۲۶	مجدوب - مرزا غلام حیدر	۵۵۵	مقدور - میر محمد ابراہیم
۴۹۸	مانل - لالتا پرشاد	۵۲۷	مروت - پنڈت باس کرن	۵۵۶	مذنب - مرزا محمد حسن عرف چھوٹی مرزا
۴۹۹	مسیکن - سید عبدالواحد خاں	۵۲۸	محو - شیخ فیض الدین	۵۵۷	نادر - ڈپٹی کلب حسین خاں
۵۰۰	منت - میر قمر الدین	۵۲۹	مسلم - میر فرزند علی	۵۵۸	نیم - اصغر علی خاں دہلوی
۵۰۱	مہر - نواب منصور خاں	۵۳۰	محمور - محمد جعفر مغفور	۵۵۹	نوا - ظہور الرحمن مرحوم
۵۰۲	موج - میر کاظم حسین مرحوم	۵۳۱	مغموم - لالہ رام جس	۵۶۰	ناصر - سعادت حسین
۵۰۳	موجد - شیخ قادر علی	۵۳۲	معنون - شیخ شرف الدین حسین مرحوم	۵۶۱	نصیر - مولوی میر ناصر علی
۵۰۴	مرتج - جانکی پرشاد	۵۳۳	مسرت - شیخ وزیر علی مرحوم	۵۶۲	نادر - بادشاہی احمدی
۵۰۵	مہر - مرزا حاتم علی بیگ	۵۳۴	منشی - عجائب رام	۵۶۳	نازش - مولوی الہی بخش
۵۰۶	مجت - نواب مجت خاں	۵۳۵	محرور - ہادی حسن	۵۶۴	ناصر - میر ناصر علی
۵۰۷	مراد - مراد شاہ	۵۳۶	مرزا - مرزا علی رضا	۵۶۵	ناسخ - شیخ امام بخش
۵۰۸	محرزون - میر ناصر خاں	۵۳۷	مجنون - سید انعام حسین	۵۶۶	نقی - نقی علی خاں عرف پیارا صاحب
۵۰۹	منتظر - نور السلام	۵۳۸	مصروف - نواب خاں بہادر خاں	۵۶۷	ندیم - میر محمد شفیع
۵۱۰	مشک - نواب محمد حسن مرحوم	۵۳۹	ممنون - میر نظام الدین	۵۶۸	نالان - میر محمد وارث علی
۵۱۱	مضطرب - مرزا علی اکبر بیگ	۵۴۰	مضطرب - نواب مرزا مظفر خاں	۵۶۹	نظام - غازی الدین خاں مرحوم
۵۱۲	مہر - سید آغا علی خاں امین الدولہ	۵۴۱	میر - مرزا محمد بہاؤں قدر بہادر	۵۷۰	نامی - میر آغا حسن عرف میرن صاحب
۵۱۳	مصیب - حاجی شیخ غلام قطب الدین	۵۴۲	مخلص - میر مہدی حسن	۵۷۱	نواب - سید نظر الدین
۵۱۴	مجنون - میر حمایت علی مرحوم	۵۴۳	مہجور - حکیم شیخ محمد بخش	۵۷۲	نجم - نعیم اللہ خاں دہلوی
۵۱۵	مشتاق - عبداللہ خاں محاسب علی خاں	۵۴۴	معجز - منشی محمد رضا	۵۷۳	نور - میر نور الدین
۵۱۶	موزوں - میر فرزند علی مرحوم	۵۴۵	مفتون - سید ہادی علی	۵۷۴	نواز - نواز حسین خاں
۵۱۷	منظور - بابو خاں دستار بند	۵۴۶	محبوب - نواب محل صاحبہ	۵۷۵	نظامی - شیخ نظام الدین
۵۱۸	معروف - نواب احمد بخش خاں	۵۴۷	مرزا - مرزا جہانگیر بیگ	۵۷۶	نظیر - گنپت رائے دہلوی
۵۱۹	مسیح - سید ہاشم علی	۵۴۸	مشفق - مرزا احمد بیگ	۵۷۷	نجد - مرزا محمد عباس
۵۲۰	مقبول - منشی چکے رائے	۵۴۹	مشکل - شیخ امین الدین	۵۷۸	نسبت - احمد علی مرحوم
۵۲۱	مصدر - حکیم میرا شاہ اللہ خاں	۵۵۰	مفتون - مترکپین صاحب	۵۷۹	نظیر - شاگرد سودا سبکن بنارس

۵۷۸	نار - شیخ محمد امان	۴۱۶	واقف - شاہ واقف
۵۹۹	نار - حکیم میر محمد ہناہ	۴۱۷	واجد - واجد علیخان
۴۰۰	نواب - بیگم صاحبہ زوجہ آصف الدولہ	۴۱۸	وصل - میر احمد علی
۴۰۱	نجیب - میر بہادر علی مرحوم	۴۱۹	وارث - حاجی شاہ محمد وارث
۴۰۲	نگہت - نار علی بیگ	۴۲۰	وقا - راجہ نول رائے
۴۰۳	نسیم - پنڈت بیچ ناتھ	۴۲۱	ہدایت - ہدایت علی
۴۰۴	نخیف - سید یرکت علی	۴۲۲	ہجر - مرزا محمد اصغر حسین
۴۰۵	ناصر - سید ابو محمد	۴۲۳	ہمد - میر عظیم علی مرحوم
۴۰۶	وحشت - مرزا باقر علیخان مرحوم	۴۲۴	ہلال - امیر علی خان
۴۰۷	ولی - علی محمد خان	۴۲۵	ہوس - نواب مرزا تقی خان
۴۰۸	وزیر - منشی سرفراز علیخان	۴۲۶	ہنر - وارث علیخان نواب ناظر
۴۰۹	وحید - حکیم وحید اللہ خان	۴۲۷	ہوس - نواب مرزا محمد تقی
۴۱۰	واصف - مولوی احمد حسن	۴۲۸	یوسف - مرزا یوسف بیگ
۴۱۱	وارفتہ - نواب شیر علیخان	۴۲۹	یقین - سید محمد حسین
۴۱۲	وزیر - شیخ وزیر علی	۴۳۰	یوسف - نواب سید احمد علیخان
۴۱۳	وصف - میر محمود علی	۴۳۱	یکرنگ - مصطفیٰ قلی خان
۴۱۴	وحشت - سید ابو الحسن دیلوی	۴۳۲	یقین - انعام اللہ خان
۴۱۵	وجہہ - وجہیہ الدین	۴۳۳	یاور - شیخ امداد علی
۵۸۰	نار - میر افضل علی		
۵۸۱	نظم - میر ناظم علی		
۵۸۲	نظم - حکیم عبدالحق مرحوم		
۵۸۳	نور - حکیم میر نادر حسین		
۵۸۴	نجم - نجم الدولہ محمد رضاخان		
۵۸۵	نشر - میر امداد حسین		
۵۸۶	نزار - سید قاسم علی		
۵۸۷	نازین - مرزا علی بیگ		
۵۸۸	نگہت - حافظ غلام احمد		

مومن نمبر

ستمبر ۱۹۶۲ء

میں شائع کیا جا رہا ہے

منیجر - نگار پاکستان - ۳۳ گارڈن مکیٹ کراچی

یادگار شعرا

مصنف ڈاکٹر اسپرنگر۔ مشہور یورپین مستشرق جو ۱۸۴۷ء میں ایکسٹرا ریزیڈنٹ کی حیثیت سے لکھنؤ پہنچے اور شاہ اودھ کے مکتب خانوں کی فہرست مرتب کرنے پر مامور ہوئے۔ دو سال مقیم رہ کر جزوی سنہ ۱۸۵۲ء میں واپس چلے گئے۔ اس عرصے میں تقریباً دس ہزار کتابیں ان کی نظر سے گذریں جن کی فہرست انھوں نے دہلی کالج کے ایک طالب علم علی اکبر پانی پتی کی مدد سے مرتب کی۔

عہد تصنیف و طباعت ڈاکٹر اسپرنگر نے ۱۸۵۱ء میں جو طویل فہرست مرتب کی تھی اس کی صرف جلد اول ۱۸۵۲ء میں دہلی دیکریری شائع ہوئی۔ اس کا پہلا باب اردو شعراء کے تذکروں اور شاعروں کے ذکر پر مشتمل تھا۔ جسے طفیل احمد نے یادگار شعرا کے نام سے اردو میں ترجمہ کر دیا۔ اس ترجمہ کو سنہ ۱۹۲۳ء میں ہندوستانی اکیڈمی ممبئی ملحدہ الہ آباد نے مسعود حسن رعنوی کی تقریظ کے ساتھ شائع کر دیا ہے۔

خصوصیات اصل تذکرہ انگریزی زبان میں تھا جسے اردو میں منتقل کیا گیا ہے۔ اس میں جن شعراء کا ذکر آیا ہے وہ مندرجہ ذیل تذکروں سے ماخوذ ہیں:-

- (۱) نکات الشعرا — میر تقی میر
- (۲) تذکرہ ریختہ گراں — فتح علی حسینی گردیزی
- (۳) مخزن نکات — قائم چاند پوری
- (۴) گلزار ابرار میم — علی ابراہیم خاں خلیل
- (۵) تذکرہ شورش — سید غلام حسین شورش
- (۶) تذکرہ ہندی — غلام بہرائی معصومی
- (۷) تذکرہ عشقی — عشقی پٹنوی
- (۸) گلشن ہند — مرزا لطف
- (۹) عیار الشعراء — خوب چند ذکار دہلوی
- (۱۰) حمزہ منتجبہ — اعظم الدولہ محمد خاں سرور
- (۱۱) محبوبہ لغز — قدرت اللہ قاسم
- (۱۲) طبقات سخن — غلام محی الدین قریشی مبتلا و عشق میرٹھی

- (۱۲) دیوانِ جہاں — مینی زائن
 (۱۳) گلدستہ نشاط — منوال
 (۱۵) گلشن بے خار — مصطفیٰ خاں شیفتہ
 (۱۶) گلستان بے خزاں — قطب الدین باطن
 (۱۷) انتخاب دواوین شعرا — مولوی امام بخش صہبائی
 (۱۸) گلدستہ نازنینان — مولوی کریم الدین
 (۱۹) تذکرہ شعرائے ہند — مولوی کریم الدین اور فیلن
 (۲۰) چین بے نظیر — محمد ابراہیم

اسپرنگر نے ان تذکروں کی تفصیل کے ساتھ ان تمام شاعروں کا فرداً فرداً ذکر کیا ہے جن کا ذکر ان تذکروں میں آیا ہے ہر شاعر کے حالات کے ساتھ ان تذکروں کے حوالے بھی دیدیئے گئے ہیں جن سے یہ حالات ماخوذ ہیں۔ ماخذات میں اوپر کی کتابیں ہیں۔

- (۱) دیوانِ جہاں
 (۲) گلدستہ نشاط
 (۳) انتخاب دواوین شعرا
 (۴) چین بے نظیر
 (۵) گلدستہ نازنینان
 (۶) تذکرہ شعرائے ہند

کا حوالہ کسی شاعر کے سلسلے میں نہیں دیا گیا۔ غالباً اسپرنگر کو ان تذکروں سے براہِ راست کوئی مدد نہیں ملی۔ لیکن اسپرنگر نے فرانسس مستشرق کا رساں دتاسی کے تذکرے سے ضرور مدد لی ہے۔ اس کے علاوہ کچھ ہندوستانی شاعروں کا ذکر ہے لیکن حالات بہت مختصر ہیں۔ اکثر جگہ صرف ایک دو سطر ہیں اور بعض جگہ صرف نام اور تخلص پر اکتفا کیا گیا ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آبرو	۵	آرام	۹	آزاد
۲	آتش	۶	آرام	۱۰	آزاد
۳	آمنی	۷	آرزو	۱۱	آزاد
۴	آرام	۸	آزاد	۱۲	آزاد
	شیخ نجم الدین علی		کھن لال		میر فقیر اللہ
	مرزا غلام حسین		خیر اللہ ساکن سرحد		خواجہ زین العابدین
	سید برہان الدین		سراج الدین علی خاں		میر ظفر علی
	پریم ناتھ کھتری		محمد فاضل		شیخ امیر الدین ساکن بریلی

۱۔ گلدستہ نشاط اور چین بے نظیر تذکرے نہیں بلکہ منتخب اشعار کے مجموعے ہیں۔

۱۳	آزاد	رام سنگھ	۲۲	احسان	میر قسّم الدین	۷۱	اسد	اسد اللہ خاں
۱۴	آزاد	مولوی صدر الدین	۲۳	احسن	میر غلام علی ساکن حیدر آباد	۷۲	اسد	کیرت سنگھ
۱۵	آسی		۲۴	احسن	احسن اللہ	۷۳	اسد	میرامانی
۱۶	آشفقہ	عظیم الدین خاں	۲۵	احسن	میرزا احسن علی	۷۴	اسد	میر اسد علی
۱۷	آشفقہ	حکیم مرزا رضا علی خاں	۲۶	احسن	محمد مولیٰ	۷۵	اسد	مرزا اسعد بخت
۱۸	آشفقہ	سید صفدر علی ساکن علی	۲۷	احسن	احسن اللہ خاں	۷۶	اسد	اسد خان
۱۹	آشنا	میرزین العابدین	۲۸	احقر	مرزا جواد علی قزلباش	۷۷	اسلام	شیخ الاسلام
۲۰	آشنا	مرزا جگن	۲۹	احمد		۷۸	اسیر	بلتھیر
۲۱	آشنا	ہما سنگھ	۵۰	احمد	سید غلام محی الدین	۷۹	اسیر	
۲۲	آشوب	میرامداد علی خاں	۵۱	احمد	سید احمد علی ساکن سرادھ	۸۰	اسیر	میر گلزار علی
۲۳	آصف	آصف الدولہ	۵۲	احمد	مرزا احمد بیگ	۸۱	اشتیاق	شاہ ولی اللہ
۲۴	آغا	مرزا آغا ساکن بھنؤ	۵۳	احمد	حافظ شیخ غلام احمد خاں	۸۲	اشرف	
۲۵	آغا	منشی بھپتی زائن	۵۴	احمد	صمصام اللہ	۸۳	محمد اشرف	
۲۶	آفاق	میر فرید الدین	۵۵	احمد	شیخ احمد یار	۸۴	اشرف	محمد اشرف
۲۷	آفتاب	شہنشاہ شاہ عالم ثانی	۵۶	احمد	مرزا احمد علی خاں	۸۵	اشرف	حافظ غلام اشرف
۲۸	آفریں	شیخ قلندر بخش ساکن ہارپنوا	۵۷	احمد	غلام احمد علی	۸۶	اشفاق	شیخ سرفراز علی
۲۹	آگاہ	محمد صالح	۵۸	احمد	شاہ	۸۷	اشک	
۳۰	آگاہ	نور خاں	۵۹	احمد	شاہ بہادر	۸۸	اشکی	میر دارث علی
۳۱	آگاہ	میر حسن علی	۶۰	احمد علی	(شیخ)	۸۹	اشکی	مرزا محی الدین
۳۲	آوارہ	میر محمد قاسم	۶۱	احمدی	شیخ احمد دارث	۹۰	اصغر	میر امجد علی ساکن آگرہ
۳۳	آہ	میر بہدی	۶۲	احمد	نظام الدین	۹۱	اصغر	میر اسفر علی ساکن ہارپنوا
۳۴	ابجدی		۶۳	اختر	میر البر علی ساکن ہارپنوا	۹۲	اصغری	محمد ظہیر الدین
۳۵	ابوالحسن		۶۴	انگر	لانہ بھیک چند	۹۳	اظہار	حسین علی خاں
۳۶	اتفاق		۶۵	آداب	غلام محی الدین ساکن ہارپنوا	۹۴	اظہار	سید محمد میر
۳۷	اٹل	میر عبد الجلیل	۶۶	انجم	عبد علی	۹۵	اظہار	غلام محی الدین
۳۸	اشیم	محمد علی	۶۷	ارشاد	انور علی	۹۶	اظہار	خواجہ اظہار ساکن دہلی
۳۹	احمل	نصیر الدین محمد	۶۸	ارمان	شاہ علی	۹۷	اظہار	میر غلام علی ساکن دہلی
۴۰	احسان	حافظ عبد الرحمن	۶۹	ارمان	ذباب مجاہد جنگ ساکن حیدر آباد	۹۸	اعظم	شاہ محمد اعظم ساکن سندیلہ
۴۱	احسان		۷۰	استاد	شیخ محمد بخش	۹۹	اعظم	محمد اعظم

۱۰۰	اعظم	اعظم خاں	۱۲۹	امانی	میر امانی ساکن دہلی	۱۵۸	ادبج	عبد اللہ ساکن سرودھنہ
۱۰۱	اعظم	میر اعظم علی	۱۳۰	امجد	مولوی محمد امجد	۱۵۹	اولی	میر اولاد علی
۱۰۲	اعظم	مرزا علی بیگ	۱۳۱	امید	مرزا محمد رضا	۱۶۰	اولیا	میر اولیا
۱۰۳	اعظم	اعظم علی	۱۳۲	امید		۱۶۱	اویسی	غلام محی الدین
۱۰۴	اعظم	منشی اعظم علی	۱۳۳	امید	امیر علی	۱۶۲	بابر	
۱۰۵	افسر	غلام افسر	۱۳۴	امیر	نواب محمد یار خاں	۱۶۳	بابر علی	بابر علی شاہ
۱۰۶	افسر		۱۳۵	امیر	امین الدولہ	۱۶۴	باقر	میر باقر علی
۱۰۷	افسر	مرزا پناہ علی بیگ	۱۳۶	امیر	امیر الدولہ نواز شاہ خاں	۱۶۵	بالا	رحم رسول
۱۰۸	افسوس	میر شیر علی	۱۳۷	امیر	شیخ امیر الدین ساکن نزد	۱۶۶	بجھر	
۱۰۹	افسوس	مرزا غفور بیگ ساکن دہلی	۱۳۸	امیر	امیر علی	۱۶۷	بخشی	حسین بخش ساکن آگرہ
۱۱۰	افصح	شاہ فصیح	۱۳۹	امیر	امیر اللہ ساکن دہلی	۱۶۸	برشتہ	میاں شرف
۱۱۱	افصح	آغا حیدر علی	۱۴۰	امیر	شیخ امیر اللہ ساکن دہلی	۱۶۹	برق	قاضی محمد نجم الدین
۱۱۲	افضل	محمد افضل ساکن جمبھا	۱۴۱	امیر	شیخ امیر بخش	۱۷۰	برق	مرزا خدا بخش بہادر
۱۱۳	افغان	امام علی خاں	۱۴۲	امین	میر محمد امین ساکن دہلی	۱۷۱	برق	مہکواندت ساکن بھٹنہ
۱۱۴	افکار	میر جویون	۱۴۳	امین	میر محمد امین ساکن بنارہ	۱۷۲	برق	میاں شاہ جیو
۱۱۵	اکبر	شاہ بھوپا میاں	۱۴۴	امین	خواجہ امین الدین ساکن بنارہ	۱۷۳	برکت	سید برکت علی خاں
۱۱۶	اکبر	مکرم الدولہ	۱۴۵	امین	مرزا محمد اسماعیل ساکن دہلی	۱۷۴	برکت	برکت اللہ خاں
۱۱۷	اکبر	اکبر خاں	۱۴۶	امین	امین الدین خاں	۱۷۵	بیزار	حسین بخش
۱۱۸	اکرم	خواجہ اکبر ساکن دہلی	۱۴۷	انتظار	علی قلی خاں	۱۷۶	بہمل	سید جبار علی ساکن خیاب
۱۱۹	المنت		۱۴۸	انجام	نواب عہد الملک امیر خاں	۱۷۷	بہمل	
۱۲۰	الفت	محمد الفت	۱۴۹	اندوہ	مرزا غفور بیگ	۱۷۸	بہمل	مرزا بھوپا بیگ
۱۲۱	الفت	رائے منگل سین	۱۵۰	السان	اللہ یار خاں	۱۷۹	بہمل	سید حیدر بن بلال
۱۲۲	الم	صاحب میر	۱۵۱	انشا	انشاء اللہ خاں	۱۸۰	بہمل	کذا علی بیگ
۱۲۳	الم	محمد علی	۱۵۲	انصاف	عبد الرحمن خاں	۱۸۱	بہمل	حافظ حفیظ اللہ
۱۲۴	الہام	شیخ شرف الدین	۱۵۳	الوزار	محمد مولی ساکن دہلی	۱۸۲	بہمل	مولوی محمدی معروف
۱۲۵	الہام	فضائل بیگ	۱۵۴	الوزار	غلام علی ساکن کاپنی	۱۸۳	بہمل	لالہ اند سروب
۱۲۶	امامی	خواجہ امام بخش ساکن دہلی	۱۵۵	الوزار	آفتاب رائے	۱۸۴	بشیر	میر لبشارت علی
۱۲۷	امامی	روشن بیگ دہلی	۱۵۶	الوزار	دلی محمد خاں	۱۸۵	بشیر	سید محمد علی
۱۲۸	امانت	امانت رائے	۱۵۷	ادباش	شیخ امیر الزماں	۱۸۶	بقا	شیخ محمد بقاد اللہ خاں

۱۸۷	بلوغ مولوی حاجی قدرت اللہ	۲۱۶	بیخبر	۲۴۵	تاخیر	میر ہمدوق
۱۸۸	بنیاد	۲۱۷	بیخواب	۲۴۶	تارک	زاہد بیگ ساکن دہلی
۱۸۹	بہادر راجہ مہنی بہادر	۲۱۸	بیخود	۲۴۷	تانا شاہ	ابوالحسن
۱۹۰	بہادر راجہ رام پنڈت	۲۱۹	بیدار	۲۴۸	تائب	حافظ عبداللہ
۱۹۱	بہادر بہادر سنگھ	۲۲۰	بیدار	۲۴۹	تائب	مہتاب رائے
۱۹۲	بہادر علی (میر) ساکن دہلی	۲۲۱	بیدار	۲۵۰	تپیش	میر درد علی
۱۹۳	بہادر ٹیک چند ساکن دہلی	۲۲۲	بیدل	۲۵۱	تپیش	محمد اسماعیل معروف
۱۹۴	بہجت مولوی عبد المجید	۲۲۳	بیدل	۲۵۲	تجربہ	میر عبد اللہ
۱۹۵	بہید میر میران	۲۲۴	بیرنگ	۲۵۳	تجلی	شاہ تجلی
۱۹۶	بیان خواجہ احسن اللہ	۲۲۵	بیقرار	۲۵۴	تجلی	میاں حاجی
۱۹۷	بیباک میر خف علی	۲۲۶	بہ قید	۲۵۵	تجلی	تجلی
۱۹۸	بیتاب محمد اسماعیل	۲۲۷	بیکس	۲۵۶	تجلی	میر اعظم
۱۹۹	بیتاب شاہ محمد سلیم	۲۲۸	بیکس	۲۵۷	تجلی	منشی حسین عطا خان
۲۰۰	بیتاب میر محمد علی	۲۲۹	بیکل	۲۵۸	تجلی	میاں غلام مصطفیٰ
۲۰۱	بیتاب محمد سلیم	۲۳۰	بیمار	۲۵۹	تجلی	میر محمد حسین خاں
۲۰۲	بیتاب میردن ساکن دہلی	۲۳۱	بینوا	۲۶۰	تجلی	تجلی
۲۰۳	بیتاب شیخ خیر الدین ساکن آگرہ	۲۳۲	بینوا	۲۶۱	تراب	مولوی تراب علی
۲۰۴	بیتاب سید کلب علی	۲۳۳	بیہوش	۲۶۲	ترساں	میر بہادر علی
۲۰۵	بیتاب خدادادی خاں	۲۳۴	بیہوش	۲۶۳	ترقی	میرزا محمد تقی
۲۰۶	بیتاب عباس علی خاں	۲۳۵	پاکباز	۲۶۴	تسکین	گنگا داس
۲۰۷	بیتاب شیخ ولی اللہ	۲۳۶	پزیر	۲۶۵	تسکین	میر حسین
۲۰۸	بیتاب مرزا گلہ بہادر	۲۳۷	پردانہ	۲۶۶	تسکین	میر سعادت علی
۲۰۹	بیتاب سیدک رام	۲۳۸	پرداز	۲۶۷	تسلی	لالہ شیکارام
۲۱۰	بیتاب بہادر سنگھ ساکن بریلی	۲۳۹	پردانہ	۲۶۸	تسلی	میر شجاعت علی
۲۱۱	بیتاب سنتوگر رائے	۲۴۰	پریم ناتھ	۲۶۹	تسلیم	محمد کبیر خاں
۲۱۲	بیجان شیو سنگھ کھتری	۲۴۱	پنچنا (شاہ)	۲۷۰	تقویر	سید احسان اللہ
۲۱۳	بیجان زور آور خاں	۲۴۲	پیام	۲۷۱	تقویر	سید حبیب علی
۲۱۴	بیجان عزیز خاں	۲۴۳	تاب	۲۷۲	تقویر	تقویر
۲۱۵	بیخبر محمد بیگ	۲۴۴	تالان	۲۷۳	تقویر	شاہ جواد علی

۲۷۴	تعلیق	میر سید محمد ساکن دہلی	۳۰۳	جام	کنور سین	۳۳۲	جنون	محمد حبیبون
۲۷۵	تقی	سید محمد تقی	۳۰۴	جان	جان علی شاہ	۳۳۳	جنون	میرزا اسحاق علی خان
۲۷۶	تکلیف	سختا مل پنڈت	۳۰۵	جان	جان عالم خان	۳۳۴	جوان	کاظم علی
۲۷۷	تکلیف	صلاح الدین ساکن دہلی	۳۰۶	جان	بیگم جان	۳۳۵	جوان	شیخ محبوب اللہ
۲۷۸	تکلیف	محمد یوسف	۳۰۷	جانی	سید عزت اللہ خان	۳۳۶	جوان	میرزا الغیم بیگ
۲۷۹	تکلیف	میر ثنا علی	۳۰۸	حذب	میر مظهر علی	۳۳۷	جوان	جواہر سنگھ
۲۸۰	تمنا	عباس قلی خان	۳۰۹	حذب	غلام ناصر	۳۳۸	جودت	رائے سہری دیارام
۲۸۱	تمنا	میر اسد علی خان	۳۱۰	جراح	قلندر بخش	۳۳۹	جوش	شیخ نیاز احمد
۲۸۲	تمنا	میرزا مغل خان	۳۱۱	جرات	مرزا مغل	۳۴۰	جوش	رحیم اللہ
۲۸۳	تمنا	خواجہ محمد علی	۳۱۲	جرات	میر محمد رضا	۳۴۱	جوشش	محمد عابد
۲۸۴	تمنا	محمد اسحاق خان	۳۱۳	جرات	میر مستقیم	۳۴۲	جوشش	شیخ محمد روشن
۲۸۵	تنہا	شیخ عوف علی خان	۳۱۴	جرات	میر شیر علی	۳۴۳	جولان	میر حسین
۲۸۶	تنہا	محمد عیسیٰ	۳۱۵	جرات	جعفر علی خاں	۳۴۴	جولان	میر رمضان علی
۲۸۷	تنہا	سید کفایت علی	۳۱۶	جعفر	جعفر یا جعفری - مرزا جعفر	۳۴۵	جوہر	میاں مکھو
۲۸۸	تنہا	سعد اللہ خان	۳۱۷	جعفر	میر جعفر زئی	۳۴۶	جوہر	مرزا احمد علی
۲۸۹	تغییر	شاہ امام بخش	۳۱۸	جعفر	جعفری	۳۴۷	جوہر	دیوالی سنگھ
۲۹۰	ثابت	اصالت خان	۳۱۹	جعفری	میر باقر علی	۳۴۸	جوہری	مولوی آیت اللہ
۲۹۱	ثابت	میرزا معز الدین بہادر	۳۲۰	جگن (میاں)	جہاں دا	۳۴۹	جوہری	اندر حبیب
۲۹۲	ثابت	شجاعت اللہ خان	۳۲۱	جلال	جہانگیر	۳۵۰	جہاں دا	میر جواں بہت جہاں دارا
۲۹۳	ثابت	میر غالب الدین	۳۲۲	جلال	میرزا بندہ علی	۳۵۱	جہانگیر	میرزا جہانگیر
۲۹۴	ثاقب	سید شمس الدین	۳۲۳	جلال	جمال الدین حسین	۳۵۲	جمن	لالہ جمن ناتھ
۲۹۵	ثاقب	شہاب الدین	۳۲۴	جلال الدین	میر جمال الدین حسین	۳۵۳	جینا	نواب جینا بیگم
۲۹۶	ثاقب	سید درویش علی	۳۲۵	جمال	جمال علی	۳۵۴	چمپا	چمپا
۲۹۷	ثروت	مفتی محمد صمد	۳۲۶	جنون	میر فضل علی	۳۵۵	چندا	ماہ لقا
۲۹۸	ثروت	میرزا محمد صادق	۳۲۷	جنون	شیخ غلام مرتضیٰ	۳۵۶	چوگان	یہادر علی خاں
۲۹۹	ثروت	میر شمس الدین	۳۲۸	جنون	نواب جہری خاں	۳۵۷	چوگان	چوگان
۳۰۰	ثروت	ثناء الدین خاں	۳۲۹	جنون	محمد نظر الاسلام	۳۵۸	حاتم	محمد عاتم
۳۰۱	ثروت		۳۳۰	جنون		۳۵۹	حاتم	سید عاتم علی خاں
۳۰۲	ثروت		۳۳۱	جنون		۳۶۰	حافظ	حافظ خیر اللہ

۳۹۱	حافظ	حافظ محمد اشرف	۳۹۰	حسینی	حکیم میر حسین	۳۱۹	حیران	میر ممنون
۳۹۲	حالی	میر محب علی	۳۹۱	حشمت	مرزا فخر الدین	۳۲۰	حیرت	اجود عسکری پرنسڈ کشری
۳۹۳	حامد		۳۹۲	حشمت	میر محمد علی	۳۲۱	حیرت	غلام فخر الدین
۳۹۴	حب	میر احمد علی	۳۹۳	حشمت	سید محترم علی خاں	۳۲۲	حیرت	خواجہ کلن
۳۹۵	حبیب		۳۹۴	حضور	لالہ بالکمند	۳۲۳	حیرت	مراد علی
۳۹۶	حبیب		۳۹۵	حضور	شیخ غلام سبکی	۳۲۴	حیرت	شیخ رحم علی
۳۹۷	سید حبیب حسین		۳۹۶	حفیظ	حفیظ	۳۲۵	حیرت	میر سیدین
۳۹۸	حجام	عنایت اللہ	۳۹۷	حفیظ	حافظ محمد حفیظ کشری	۳۲۶	حیف	میر چراغ علی
۳۹۹	حریف	خواجہ مکرم خاں	۳۹۸	حقیر	میر امام الدین	۳۲۷	حیف	موتی لال کالیستھ
۴۰۰	حزین	میرزا نجف بخش بہا	۳۹۹	حقیر	منشی نبی بخش	۳۲۸	خادم	
۴۰۱	حزین	میر محمد باقر	۴۰۰	حقیر	شوسہائی	۳۲۹	خادم	خادم علی
۴۰۲	حزین	میر بہادر علی	۴۰۱	حقیقت	میر شاہ حسین	۳۳۰	خادم	ذباب خادم حسین خاں بہا
۴۰۳	حسرت	میاں رسول بخش	۴۰۲	حکیم	محمد پناہ خاں	۳۳۱	خادم	خادم حسین خان
۴۰۴	حسرت	ذوقی رام	۴۰۳	حکیم	محمد اشرف خاں	۳۳۲	خاص	
۴۰۵	حسرت	میرزا جعفر علی	۴۰۴	حکیم	نہال الدین	۳۳۳	خاکسار	میر محمد یار
۴۰۶	حسرت	میر محمد حیات	۴۰۵	حمایت		۳۳۴	خاکی	غلام حیدر بیگ
۴۰۷	حسن	میر غلام حسن	۴۰۶	حیا	حافظ محمد حیات	۳۳۵	خالق	عبد الخالق
۴۰۸	حسن	حافظ عبد المحسن	۴۰۷	حیا	مرزا رحیم الدین	۳۳۶	خالق	شیخ خالق بخش
۴۰۹	حسن	غلام حسین	۴۰۸	حیدر	غلام حیدر	۳۳۷	خالق	شیخ خالق بخش
۴۱۰	حسن	خواجہ حسن	۴۰۹	حیدر	میر حیدر علی	۳۳۸	خالق	ہدایت اللہ بیگم
۴۱۱	حسن	میر حسن	۴۱۰	حیدر	میر حیدر علی خاں	۳۳۹	خان	اشرف خان
۴۱۲	حسن	میر حسن شاہ	۴۱۱	حیدر بخش		۳۴۰	خدمت	محمدی خان پٹھان
۴۱۳	حسن	میرزا محمد حسن	۴۱۲	حیدر	مرزا حیدر بیگ	۳۴۱	فرز	فخر الدین
۴۱۴	حسن	میر محمد حسن	۴۱۳	حیدر	میر حیدر شاہ	۳۴۲	خستہ	محمد عبداللہ خاں
۴۱۵	حبیب		۴۱۴	حیدر	حسام الدین	۳۴۳	خستہ	غلام قطب بخش
۴۱۶	حسین	سید غلام حسین	۴۱۵	حیدری	شیخ غلام علی	۳۴۴	خسرو	(میر)
۴۱۷	حسین	نواب غلام حسین	۴۱۶	حیدری	میر حیدر بخش	۳۴۵	خلق	میر احسن
۴۱۸	حسین	علی (میر)	۴۱۷	حیران	حافظ لقا اللہ خاں	۳۴۶	خلق	رائے جادون رائے
۴۱۹	حسین	علی خاں	۴۱۸	حیران	میر حیدر علی	۳۴۷	خلیق	میر مستحسن

۴۴۷	خلیق	میرزا ظہیر علی	۴۴۷	دل	غلام مصطفیٰ خان	۵۰۶	ذوق	شیخ محمد ابراہیم
۴۴۸	خلیق	کرامت اللہ خان	۴۴۸	دل	مولوی شمس الدین	۵۰۷	ذوق	منشی آسارام
۴۴۹	خلیل	سید ابراہیم علی	۴۴۹	دل	بینی پرشاد	۵۰۸	ذوقا	ذوقا شاہ درویش
۴۵۰	خندان		۴۵۰	دل	مادھورام	۵۰۹	ذوقی	شاہ
۴۵۱	خود غرض		۴۵۱	دل	آزاد خان	۵۱۰	ذہین	میر محمد مستند
۴۵۲	خورشید		۴۵۲	دل	زور آور خان	۵۱۱	راجا	میاں غلام محی الدین
۴۵۳	خوش		۴۵۳	دل خوش	کنو بہادر سنگھ	۵۱۲	راجا	
۴۵۴	خوشدل	گھاسی رام	۴۵۴	دل سوز	خیراتی خاں	۵۱۳	راجہ	مہاراجہ بلونت سنگھ
۴۵۵	خوشدل	لالہ گوہر لال	۴۵۵	دل گیر	میرجہاٹ اللہ	۵۱۴	راجہ	راجہ بہادر
۴۵۶	خوش سر	حافظ غلام محمد	۴۵۶	دل من بیگم	نواب بہو	۵۱۵	راسخ	شیخ غلام علی
۴۵۷	خوشنود		۴۵۷	دلیر	شاہ دلیر	۵۱۶	راسخ	خواجہ احمد علی خان
۴۵۸	خیال	برج ناتھ	۴۵۸	دلیر		۵۱۷	راسخ	ظفر باب خان
۴۵۹	خیال	غلام حسین خاں	۴۵۹	دوست	دوست محمد	۵۱۸	راسخ	طالب حسین
۴۶۰	دارا	میرزا دادا بخت	۴۶۰	دوست	غلام محمد	۵۱۹	راعب	محمد حعفر خان
۴۶۱	داع		۴۶۱	دیدار	علی شاہ	۵۲۰	راعب	مرزا سبحان قلی بیگ
۴۶۲	داع	میر مہدی	۴۶۲	دیوانہ	گر و بخش رائے	۵۲۱	رافت	
۴۶۳	دانا	فضل علی	۴۶۳	دیوانہ	رائے سرپ سنگھ	۵۲۲	رافت	میاں مدد علی
۴۶۴	داؤد	میرزا داؤد بیگ	۴۶۴	دیوانہ	میرزا محمد علی خان	۵۲۳	رافت	شیخ محمد رفیع
۴۶۵	دائم	دائم علی	۴۶۵	ذاکر	سید حسین دوست	۵۲۴	راقم	بندرا بن
۴۶۶	درخشاں	منگو بیگ	۴۶۶	ذاکر	میرزا افضل علی	۵۲۵	راقم	خلیفہ غلام محمد
۴۶۷	درد	خواجہ محمد میر	۴۶۷	ذاکر	مرزا احمد بیگ	۵۲۶	رائے	مرزا یعقوب بیگ
۴۶۸	درد	کرم اللہ خان	۴۶۸	ذرا	میرزا راجہ رام ناتھ	۵۲۷	رجب	رجب علی بیگ
۴۶۹	درد مند	کریم اللہ خان	۴۶۹	ذرا	لالہ جنتی داس	۵۲۸	رحمان	
۴۷۰	درد مند	محمد رفیقہ	۴۷۰	ذکا	ذکا اللہ خان	۵۲۹	رحمت	رحمت اللہ خان
۴۷۱	درویش	شاہ علی	۴۷۱	ذکر		۵۳۰	رحیم	
۴۷۲	دریغ	میرزین العابدین	۴۷۲	ذکر	میر حسین	۵۳۱	رخشاں	محمد چاند
۴۷۳	دل	شیخ محمد عابد	۴۷۳	ذکی	محمد ذکی	۵۳۲	رخفت	میر قدرت اللہ
۴۷۴	دل	فتح محمد	۴۷۴	ذکی	جعفر علی خان	۵۳۳	رسا	مولوی علیم اللہ
۴۷۵	دل	نواب غلام الملک	۴۷۵	ذکی	شیخ مہدی علی	۵۳۴	رسا	مرزا بلخی

۵۳۵	رسا	میرزاتقی	۵۶۴	رفیق	امین اللہ	۵۹۳	زور	داؤد بیگ
۵۳۶	رسائی		۵۶۵	رفیق	مرزا اسد بیگ	۵۹۴	زیرک	جے سنگھ رائے کالیٹھ
۵۳۷	رستم	رستم علی خاں	۵۶۶	رفعت	مرزا قاسم علی	۵۹۵	زمینت	
۵۳۸	رسوا	آفتاب رائے	۵۶۷	رکن الدولہ	حافظ اللہ خان	۵۹۶	ساقی	میر حسین علی
۵۳۹	رشی	محمد حسن خاں	۵۶۸	رمز	میرزا فتح اللہ شاہ	۵۹۷	سالک	
۵۴۰	رشد		۵۶۹	رنج	میر محمد نصیر	۵۹۸	سامان	میر ناصر
۵۴۱	رضا	مرزا ارغی رہنا	۵۷۰	رند	گنگا پرشاد کشمیری	۵۹۹	سامی	میرزا احسان محمد بیگ
۵۴۲	رضا	مرزا علی رضا بیگ	۵۷۱	رند	رائے نجیم نرائن	۶۰۰	سائل	سید اسد اللہ
۵۴۳	رضا	شیخ علی رضا	۵۷۲	رند	مہربان خاں	۶۰۱	سائل	مرزا محمد یار بیگ
۵۴۴	رضا	مولوی ضیاء الدین	۵۷۳	رند	میر (شاہ) حمزہ علی	۶۰۲	سایہ	
۵۴۵	رضا	حمید الدین خاں	۵۷۴	رنگین		۶۰۳	سلیم	
۵۴۶	رضا	میر حسن	۵۷۵	رنگین	مرزا امان بیگ	۶۰۴	سجان	میر عبدالسمحان
۵۴۷	رضا	حافظ محمد بخش	۵۷۶	رنگین	لالہ بلاس رائے	۶۰۵	سبقت	میرزا مغل
۵۴۸	رضا	میر محمد رضا	۵۷۷	رنگین	پودن لال کالیٹھ	۶۰۶	سپاہی	میر امام بخش
۵۴۹	رضا	محمد رضا	۵۷۸	رنگین	سعادت یار خاں	۶۰۷	سپاہی	
۵۵۰	رضا	حافظ محسن	۵۷۹	روح الامین		۶۰۸	سپاہی	شاہ قلی خان
۵۵۱	رضا	میر رضا علی	۵۸۰	روحی		۶۰۹	ستار	عبدالستار
۵۵۲	رضا	میرزاتقی	۵۸۱	روشن	خواجہ حسن علی	۶۱۰	سجاد	میر محمد سجاد
۵۵۳	رضا	غلام محمد خان	۵۸۲	روشن شاہ	روشن شاہ	۶۱۱	سحر	میر محمد خلیل خاں
۵۵۴	رضوان	غلام حسین	۵۸۳	رونی	میر غلام حیدر	۶۱۲	سخن	حکیم مرزا محمد بن کشمیری
۵۵۵	رضی	سید رضی خان	۵۸۴	زار	بہادر بیگ خاں	۶۱۳	سختور	لالہ دیو الی سنگھ
۵۵۶	رضی	مرزا رضی خاں	۵۸۵	زار	میر جیون کشمیری	۶۱۴	سراج	میر سراج الدین
۵۵۷	رضی	نواب سلف الدولہ	۵۸۶	زار	میر منظر علی	۶۱۵	سراج	سراج الدین علی
۵۵۸	رامد	لالہ گنگا پرشاد کشمیری	۵۸۷	زار	مغل بیگ	۶۱۶	سر سبز	میرزا ذین العابدین خاں
۵۵۹	رعبت	میر ابوالکمال	۵۸۸	زار	مرزا سنگین	۶۱۷	سرشار	لالہ تلوک چند کھتری
۵۶۰	رفاقت	مرزا انکمن رائے	۵۸۹	زاری	سون	۶۱۸	سرعت	
۵۶۱	رفت	محمد عینی خان مفادری	۵۹۰	زمان	سید محمد زمان	۶۱۹	سرور	اعظم الدولہ میر محمد خاں بہاؤ
۵۶۲	رفور	محمد عارف	۵۹۱	زندہ دل		۶۲۰	سرور	شیخ محمد امیر الدولہ
۵۶۳	رفیع	رفیع الدین خاں	۵۹۲	زور	داؤد بیگ	۶۲۱	سرور	مرزا رجب علی بیگ

۶۲۲	سرور	میر فیض علی	۶۵۱	سید	میر امام الدین	۶۸۰	شائق	میر قمر علی
۶۲۳	سرور	حمایت اللہ خاں	۶۵۲	سید	میر قطب الدین	۶۸۱	شجاع	نواب شجاع علی خاں
۶۲۴	سعادت	میر سعادت علی	۶۵۳	سید	میر یادگار علی	۶۸۲	شرافت	مرزا شرف علی بھٹوی
۶۲۵	سعدی		۶۵۴	سیف	مرزا سیف علی	۶۸۳	شرر	مرزا ابراہیم بیگ
۶۲۶	سعید	قاضی سید الدین خان	۶۵۵	شاد	میر احمد حسین	۶۸۴	شرر	میرزا جعفر
۶۲۷	سفر شاہ		۶۵۶	شاد	میر احمد حسین	۶۸۵	شرر	میرزا صادق
۶۲۸	سکنر	خلیفہ محمد علی	۶۵۷	شاد	رائے دی پر شاد	۶۸۶	شرر	میرزا غیاث الدین
۶۲۹	سلام	نجم الدین علی خاں	۶۵۸	شاد	مرزا الہی یار بیگ	۶۸۷	شرف	
۶۳۰	سلامت	سلامت علی	۶۵۹	شاد	پر شادی رام	۶۸۸	شرف	شیخ شرف الدین حسین
۶۳۱	سلامت	میر سلامت علی	۶۶۰	شاد	منشی رام پر شاد کالیستھ	۶۸۹	شرف	مرزا شرف الدین حسین
۶۳۲	سلطان	میر محمد ازید بخش بہادر	۶۶۱	شاد	سید فضل حسین	۶۹۰	شرف	میر حسن
۶۳۳	سلطان	نواب نصر اللہ خاں بہادر	۶۶۲	شاداب	لالہ خوشوقت دلی	۶۹۱	شریف	میرزا شریف بیگ
۶۳۴	سلطان	سلطان علی بیگ	۶۶۳	شاداب	لالہ بامن لال کالیستھ	۶۹۲	شریف	میرزا محمد شریف
۶۳۵	سلیم	غلام مصطفیٰ	۶۶۴	شادال	میر رحیب علی	۶۹۳	شریف	میرزا محمد شریف
۶۳۶	سلیم	سلیم اللہ خاں	۶۶۵	شاعر	لالہ متھرا داس	۶۹۴	شجاع	شاہزادہ محمد اکبر
۶۳۷	سلیم	میر محمد سلیم	۶۶۶	شاعر	میر کمال الدین حسین	۶۹۵	شعلہ	امرناتھ کشمیری
۶۳۸	سلیمان	میر مراد علی	۶۶۷	شاغل		۶۹۶	شعور	شعور احمد
۶۳۹	سلیمان		۶۶۸	شانی	امیر الدین دہلوی	۶۹۷	شعوری	
۶۴۰	سلیمان	سلیمان خاں	۶۶۹	شاگر	محمد شاگر	۶۹۸	شفا	حکیم محمد حسن خاں
۶۴۱	سلیمان	شاہزادہ سلیمان شکوہ	۶۷۰	شاگر	شاہ شاگر علی دہلوی	۶۹۹	شفا	حکیم یار علی خاں
۶۴۲	سنجہر	شیخ محمد یعقوب علی	۶۷۱	شاکی	منشی جواہر سنگھ	۷۰۰	شفیع	میر محمد شفیع
۶۴۳	سودا	مرزا رفیع الدین	۶۷۲	شاہ	شاہ سعد اللہ	۷۰۱	شفیق	منظر علی خاں دہلوی
۶۴۴	سوز	سید محمد میر	۶۷۳	شاہ	شاہ علی خاں	۷۰۲	شکر	محمد میرزا
۶۴۵	سوزاں	نواب احمد علی خاں شکر	۶۷۴	شاہی	شاہ قلی خاں	۷۰۳	شکر	رادھا کشن کالیستھ
۶۴۶	سوزاں	شیخ شمس الدین	۶۷۵	شائق	میر بدر الدین حسن بریلوی	۷۰۴	شکوہ	محمد رضا
۶۴۷	سہراب	مرزا سہراب بیگ مغل	۶۷۶	شائق	پیر میاں	۷۰۵	شکوہ	سید شکوہ علی
۶۴۸	سیادت	میر مجاہد الدین	۶۷۷	شائق	محمد یاشم	۷۰۶	شکیرا	شیخ غلام حسین
۶۴۹	سید	میر غلام رسول	۶۷۸	شائق	میر حاجی دہلوی	۷۰۷	شگفتہ	بدھ سنگھ
۶۵۰	سید	میر غالب علی خاں	۶۷۹	شائق	نذیر الدین بریلوی	۷۰۸	شگفتہ	مرزا شگفتہ بخت بہادر

۴۰۹	شگفتہ	مرزا سیف علی خاں	۴۳۸	شہیدی	میر کریمت علی	۴۶۷	صبر	میرزا غلام حسین بیگ
۴۱۰	شمس	میر شمس الدین علی	۴۳۹	شیدا	مولوی امانت اللہ	۴۶۸	صبر	میر محمد علی فیض آبادی
۴۱۱	شمس	ولی اللہ	۴۴۰	شیدا	میر فتح علی	۴۶۹	صدق	محمد عدوق
۴۱۲	شور	جارت بٹ	۴۴۱	شیدا	نواب معین الدین خاں	۴۷۰	صفا	مولانا کاشف
۴۱۳	شور	خواجہ عظیم خان دہلوی	۴۴۲	شیدا		۴۷۱	صفا	
۴۱۴	شور	مرزا محمود بیگ دہلوی	۴۴۳	شیر علی (میر)		۴۷۲	صفدر	میر صفدر علی
۴۱۵	شورش	غلام احمد	۴۴۴	شیفتہ	سید بخش	۴۷۳	صفدری	
۴۱۶	شورش	میر محمدی	۴۴۵	شیفتہ	احمد خاں	۴۷۴	صفدری	
۴۱۷	شورش	ناصر حسین	۴۴۶	شیفتہ	حافظ عبد الصمد	۴۷۵	صفدری	میر صادق علی
۴۱۸	شوق	الہی بخش	۴۴۷	شیفتہ	میر محرمی	۴۷۶	صفیر	جان خان
۴۱۹	شوق	بھوکی لال	۴۴۸	شیرین	میر احسن	۴۷۷	صمد	عبد الصمد
۴۲۰	شوق	تہمتن جنگ بہادر	۴۴۹	صابر	میرزا صابر	۴۷۸	صمصام	امیر الامرا صمصام الدولہ
۴۲۱	شوق	جواہر بیگ	۴۵۰	صابر شاہ		۴۷۹	صفت	منگل خان
۴۲۲	شوق	حسن علی	۴۵۱	صاحب		۴۸۰	صفت	کریم الدین
۴۲۳	شوق	روشن لال	۴۵۲	صاحب	امہ الفاطمہ بیگم	۴۸۱	صواب	شیخ محمد اشرف
۴۲۴	شوق	شیو گوپال	۴۵۳	صاحب		۴۸۲	صیاد	میرزا غلام حسین
۴۲۵	شوق	حافظ غلام رسول	۴۵۴	صاحبقران		۴۸۳	ضاحک	میر غلام حسین ضاحک
۴۲۶	شوق	فیض علی	۴۵۵	صادق	میر جعفر خاں دہلوی	۴۸۴	منبط	میر حسن شاہ
۴۲۷	شوق	مولوی قدرت اللہ	۴۵۶	صادق	میر صادق علی	۴۸۵	ضمیر	بھٹ کر داس
۴۲۸	شوق	محمد بخش	۴۵۷	صادق	میر صادق علی خاں	۴۸۶	ضمیر	گنگا داس کاشف
۴۲۹	شوکت	میرزا علی نکھوی	۴۵۸	صادق	میر صادق علی شاہ	۴۸۷	ضمیر	شیخ مداری
۴۳۰	شوکت	مولوی محمد منیف علی خاں	۴۵۹	صادق	شہزادہ میرزا محمد	۴۸۸	ضمیر	نذیر الدین
۴۳۱	شہامت	شاہ شہامت علی	۴۶۰	صافی	لالہ بدیع حسین	۴۸۹	ضمیر	بہار علی خان دہلوی
۴۳۲	شہرت	افتخار الدین خاں	۴۶۱	صافی	میر منظر علی بہادر	۴۹۰	صفا	
۴۳۳	شہرت	امیر بخش خاں	۴۶۲	صالح	نظام الدین اختر بکراچی	۴۹۱	عنیا	میرزا عنیا بخت بہادر
۴۳۴	شہرت	میرزا محمد دہلوی	۴۶۳	صبا		۴۹۲	صفا	میر عنیا الدین دہلوی
۴۳۵	شہرت	ابن شاد معصوم	۴۶۴	صبا	میرزا راجہ شکر ناتھ	۴۹۳	صفا	
۴۳۶	شہید	مولوی غلام حسین	۴۶۵	صبا	لالہ کا بنی مل گایستہ	۴۹۴	عنیا	شیخ ولی اللہ دہلوی
۴۳۷	شہیدا		۴۶۶	صبائی	احمد آبادی	۴۹۵	ضیغم	مولوی غفر علی

طالب	۷۹۶	میرزا ابوطالب	۸۲۵	ظہور	حافظ ظہور اللہ بیگ	۸۵۴	عاکف
طالب	۷۹۷	حافظ طالب	۸۲۶	ظہیر	غفر الدین	۸۵۵	عالم
طالب	۷۹۸	طالب حسین خاں	۸۲۷	عابد		۸۵۶	عالی
طالب	۷۹۹	عاشق بیگ خاں	۸۲۸	عاجز	الفت خان	۸۵۷	عالیجاہ
طالب	۸۰۰	شیخ طالب علی	۸۲۹	عاجز	زور آور سنگھ کھتری	۸۵۸	عبد عبد الرحیم دکنی
طالب	۸۰۱	میر طالب علی	۸۳۰	عاجز	عاف الدین خان	۸۵۹	عبداللہ
طالب	۸۰۲	طالب علی	۸۳۱	عاجز	میر غلام حیدر دہلوی	۸۶۰	عبداللہ
طالب	۸۰۳	میاں طالب علی	۸۳۲	عاجز		۸۶۱	عبرت
طالع	۸۰۴	میر شمس الدین دہلوی	۸۳۳	عارف	شاہ حسین	۸۶۲	عجائب رائے منشی
طالع	۸۰۵	لالہ منہد لال حیدر آبادی	۸۳۴	عارف	محمد عارف کشمیری	۸۶۳	عزت میر عبد الواسع
طیب	۸۰۶	سید شاہ	۸۳۵	عارف	میر عارف علی امر دہوی	۸۶۴	عزالت سید عبد الولی
طیب	۸۰۷	ولی محمد	۸۳۶	عاشق	برہان الدین	۸۶۵	عزنیہ شاہ عزیز اللہ
طرب	۸۰۸	حبیب اللہ کاشٹھ	۸۳۷	عاشق	کھولانا تھ دہلوی	۸۶۶	محمد علی دہلوی
طرز	۸۰۹	گردھاری لال کاشٹھ	۸۳۸	عاشق	جلال الدین	۸۶۷	عزنیہ بہاری لال سری استوا کاشٹھ
طرزی	۸۱۰	میر امام علی	۸۳۹	عاشق	رام سنگھ کھتری	۸۶۸	عزنیہ مولوی عزیز اللہ
طرہ	۸۱۱	طرہ باز خان	۸۴۰	عاشق	منشی عجائب رائے	۸۶۹	عزنیہ شیونام تھ دہلوی
طفل	۸۱۲	مرزا عبدالمقتدر	۸۴۱	عاشق	علی اعظم خاں	۸۷۰	عزنیہ شمیمونام تھ دہلوی
طلب	۸۱۳	شیخ طالب علی	۸۴۲	عاشق	راجہ کلایان سنگھ تھورنگ	۸۷۱	عزنیہ اللہ دکنی
طور	۸۱۴		۸۴۳	عاشق	محمد خان	۸۸۲	عسس شیخ بدر الدین
طوماس	۸۱۵	جان ٹامس	۸۴۴	عاشق	مہدی علی خان	۸۷۳	عسکر علی خاں مرشد آبادی
ظاہر	۸۱۶	میر لطف علی	۸۴۵	عاشق	شیخ بنی بخش اکبر آبادی	۸۷۴	عشاق شیخ احمد بخش
ظاہر	۸۱۷	خواجہ محمد خاں	۸۴۶	عاشق	میر بیگی	۸۷۵	عشاق جیون مل
ظاہر	۸۱۸	میر محمد دہلوی	۸۴۷	عاشقی	آغا حسین قلی خان	۸۷۶	عشرت عبد الواسع
ظریف	۸۱۹	خداوردی	۸۴۸	عاصم	نواب مصباح الدولہ خان منٹو	۸۷۷	عشرت کھولانا تھ
ظفر	۸۲۰	میرزا ابو ظفر شاہ دہلی	۸۴۹	عاصی	خواجہ برہان دہلوی	۸۷۸	عشرت میر غلام علی
ظہور	۸۲۱	میر محمد باقر	۸۵۰	عاصی	کرم علی دہلوی	۸۷۹	عشرت شیخ غلام بیگالی
ظہور	۸۲۲	بدیع الدین حیدر	۸۵۱	عاصی	رامپوری	۸۸۰	عشق حافظ میر عزت اللہ
ظہور	۸۲۳	لالہ شیونام تھ	۸۵۲	عاقل	رائے سکھ رائے پنجابی	۸۸۱	عشق میر محمد علی حیدر آبادی
ظہور	۸۲۴	ظہور اللہ خان	۸۵۳	عاقل	عاقل شاہ	۸۸۲	عشق شاہ رکن الدین

عش	۸۸۳	میر یحییٰ دکنی	۹۱۲	عیش	۹۱۲	امیر خاں دہلوی	۹۱۲	عش	۹۱۲	میر عبد اللہ
عشق	۸۸۴	میر زین دہلوی	۹۱۳	عیشی	۹۱۳	طالب علی	۹۱۳	عشق	۹۱۳	شیخ عبد الغنی
عشقی	۸۸۵	دکنی	۹۱۴	عین	۹۱۴	شیخ معین الدین	۹۱۴	عشقی	۹۱۴	عوامی
عشقی	۸۸۶	میاں رحمت	۹۱۵	غازی الدین خاں	۹۱۵	غازی الدین خاں	۹۱۵	عشقی	۹۱۵	محمد غوث
عطا	۸۸۷	خواجہ عطا	۹۱۶	غافل	۹۱۶	بختاور سنگھ	۹۱۶	عطا	۹۱۶	غیرت
عظمت	۸۸۸	شیخ عظمت اللہ	۹۱۷	غافل	۹۱۷	میر محمد علی	۹۱۷	عظمت	۹۱۷	فارغ
عظمت	۸۸۹	میر عظمت اللہ خاں	۹۱۸	غافل	۹۱۸	شیخ محمد مسعود خاں	۹۱۸	عظمت	۹۱۸	فارغ
عظیم	۸۹۰	مرزا زین العابدین	۹۱۹	غافل	۹۱۹	منور خان	۹۱۹	عظیم	۹۱۹	فارغ
عظیم	۸۹۱		۹۲۰	غافل	۹۲۰	رائے سنگھ	۹۲۰	عظیم	۹۲۰	فاضل
عظیم	۸۹۲		۹۲۱	غافل	۹۲۱	لالہ سند لال	۹۲۱	عظیم	۹۲۱	محمد فاضل حیدر آبادی
عقیدت	۸۹۳	برہان پوری	۹۲۲	غالب	۹۲۲	اسد اللہ خاں	۹۲۲	عقیدت	۹۲۲	فاز
علی	۸۹۴	شاہ ناصر علی	۹۲۳	غالب	۹۲۳	نواب اسد اللہ خاں	۹۲۳	علی	۹۲۳	فتح علی خان بہادر
علی	۸۹۵	علی محمد خاں	۹۲۴	غالب	۹۲۴	غالب خاں	۹۲۴	علی	۹۲۴	فتوت
علی	۸۹۶	میرزا علی لکھنوی	۹۲۵	غالب	۹۲۵	لالہ مومن لال	۹۲۵	علی	۹۲۵	فخر
علی	۸۹۷	مرزا علی قلی دہلوی	۹۲۶	غالب	۹۲۶	بہادر بیگ خان	۹۲۶	علی	۹۲۶	فخر الدین حسین ذبان
علی جان	۸۹۸		۹۲۷	غربت	۹۲۷	میر عبد الولی	۹۲۷	علی جان	۹۲۷	فخری
عماد	۹۹۹		۹۲۸	غربت	۹۲۸		۹۲۸	عماد	۹۹۹	ذرا
عمدہ	۹۰۰	سیارام	۹۲۹	غریب	۹۲۹	لالہ کا بجی مل کاشتہ	۹۲۹	عمدہ	۹۰۰	ذرا
عمدہ الملک	۹۰۱		۹۳۰	غریب	۹۳۰		۹۳۰	عمدہ الملک	۹۰۱	ذرا
عمر	۹۰۲	مستبر خان	۹۳۱	غریب	۹۳۱	میر محمد تقی	۹۳۱	عمر	۹۰۲	ذرا
عنایت	۹۰۳	عنایت علی خاں	۹۳۲	غریب	۹۳۲	محمد زمان	۹۳۲	عنایت	۹۰۳	ذرا
عنایت	۹۰۴	شیخ نظام الدین	۹۳۳	غریب	۹۳۳	شیخ نصیر الدین احمد	۹۳۳	عنایت	۹۰۴	ذرا
عباش	۹۰۵	غلام حسین جیلانی	۹۳۴	عزقی	۹۳۴		۹۳۴	عباش	۹۰۵	ذرا
عباش	۹۰۶	میرزا عباس علی بیگ کن	۹۳۵	عظمنفر	۹۳۵	عظمنفر علی خاں	۹۳۵	عباش	۹۰۶	ذرا
عباش	۹۰۷	میر یعقوب دہلوی	۹۳۶	غلام	۹۳۶	کنہر گویاں ناتھ	۹۳۶	عباش	۹۰۷	ذرا
عباش	۹۰۸	خیالی رام دہلوی	۹۳۷	غلام	۹۳۷	میر غلام نبی بگڑی	۹۳۷	عباش	۹۰۸	ذرا
عباس	۹۰۹	سید غالب علی خاں	۹۳۸	غلام	۹۳۸	شاد غلام محمد	۹۳۸	عباس	۹۰۹	ذرا
عباس	۹۱۰		۹۳۹	غلام	۹۳۹	میر غلام سلم	۹۳۹	عباس	۹۱۰	ذرا
عباش	۹۱۱	میرزا محمد عسکری دہلوی	۹۴۰	غلام	۹۴۰		۹۴۰	عباش	۹۱۱	ذرا

۹۹۹	سمن لال کالیستا	فردی	۹۷۰
۱۰۰۰	مرزا اعظم بیگ	فردی	۹۷۱
۱۰۰۱	فراسو	فراسو	۹۷۲
۱۰۰۲	مولوی محمد فراغ	فراغ	۹۷۳
۱۰۰۳	کیقباد جنگ	فراق	۹۷۴
۱۰۰۴	میاں ثناء اللہ دہلوی	فراق	۹۷۵
۱۰۰۵	میر مرتضیٰ علی	فراق	۹۷۶
۱۰۰۶	کنور پٹیل کشور	فراقی	۹۷۷
۱۰۰۷	فکار	فراقی	۹۷۸
۱۰۰۸	فرح بخش	فرح	۹۷۹
۱۰۰۹	میر امیر	فرحت	۹۸۰
۱۰۱۰	شیخ فرحت اللہ	فرحت	۹۸۱
۱۰۱۱	فرحت اللہ	فرحت	۹۸۲
۱۰۱۲	میر فرحت علی	فرحت	۹۸۳
۱۰۱۳	میر فرخ علی	فرخ	۹۸۴
۱۰۱۴	میرزا الف بیگ	فرحت	۹۸۵
۱۰۱۵	عطاء اللہ خاں	فرقت	۹۸۶
۱۰۱۶	فرقی	فرقی	۹۸۷
۱۰۱۷	میر علی اکبر	فروغ	۹۸۸
۱۰۱۸	ثناء الٰہی حسین خاں	فروغ	۹۸۹
۱۰۱۹	میر روشن علی خاں	فروغ	۹۹۰
۱۰۲۰	میر سبر علی	فریاد	۹۹۱
۱۰۲۱	لالہ صاحب رائے	فریاد	۹۹۲
۱۰۲۲	منشاد	منشاد	۹۹۳
۱۰۲۳	مرزا جعفر علی	فیض	۹۹۴
۱۰۲۴	میر فضل مولیٰ خاں	فضل	۹۹۵
۱۰۲۵	شاہ فضل	فضل	۹۹۶
۱۰۲۶	فضل الدین خاں	فضل	۹۹۷
۱۰۲۷	حکیم انیس	فطرت	۹۹۸
۱۰۲۸	فطرت	فطرت	۹۹۹
۱۰۲۹	افغان	افغان	۱۰۰۰
۱۰۳۰	میر شمس الدین دہلوی	افغان	۱۰۰۱
۱۰۳۱	میر شمس الدین	فقیر	۱۰۰۲
۱۰۳۲	مولوی فقیر اللہ	فقیر	۱۰۰۳
۱۰۳۳	مولوی فقیر اللہ	فقیر	۱۰۰۴
۱۰۳۴	میر فقیر اللہ دہلوی	فقیر	۱۰۰۵
۱۰۳۵	میر احمد علی	فکر	۱۰۰۶
۱۰۳۶	مرزا قطب علی بیگ	فکار	۱۰۰۷
۱۰۳۷	میر حسین دہلوی	فکار	۱۰۰۸
۱۰۳۸	عبدالرزاق	فیاض	۱۰۰۹
۱۰۳۹	میر فیض علی دہلوی	فیض	۱۰۱۰
۱۰۴۰	میر فیض علی	فیض	۱۰۱۱
۱۰۴۱	حافظ شمس الدین	فیض	۱۰۱۲
۱۰۴۲	پنڈت کرپاکش	فیض	۱۰۱۳
۱۰۴۳	مرزا علی رضا خاں	فیض	۱۰۱۴
۱۰۴۴	مرزا علی بخت	قابل	۱۰۱۵
۱۰۴۵	میر عبدالقادر	قادر	۱۰۱۶
۱۰۴۶	سید خلیل	قادری	۱۰۱۷
۱۰۴۷	ابوالقاسم خاں	قاسم	۱۰۱۸
۱۰۴۸	سید قاسم علی خاں	قاسم	۱۰۱۹
۱۰۴۹	میر قاسم علی خاں	قاسم	۱۰۲۰
۱۰۵۰	مرزا ابرار علی بیگ	قاسم	۱۰۲۱
۱۰۵۱	عبدالفتاح سمیع علی	قاسم	۱۰۲۲
۱۰۵۲	شیخ قائم علی	قاسم	۱۰۲۳
۱۰۵۳	عبد النبی بیگ	قاسم	۱۰۲۴
۱۰۵۴	کامل	قبیل	۱۰۲۵
۱۰۵۵	کامل	قبیل	۱۰۲۶
۱۰۵۶	کامل	قبیل	۱۰۲۷
۱۰۲۸	محمد قادر دہلوی	قدر	۱۰۲۸
۱۰۲۹	قدرت اللہ	قدرت	۱۰۲۹
۱۰۳۰	مولوی قدرت اللہ	قدرت	۱۰۳۰
۱۰۳۱	شیخ قدرت اللہ	قدرت	۱۰۳۱
۱۰۳۲	جان محمد کھنوی	قرار	۱۰۳۲
۱۰۳۳	میر حسین علی	قرار	۱۰۳۳
۱۰۳۴	میر جیون	قربان	۱۰۳۴
۱۰۳۵	میر محمدی	قربان	۱۰۳۵
۱۰۳۶	میر قربان علی خاں	قربان	۱۰۳۶
۱۰۳۷	قرب	قرب	۱۰۳۷
۱۰۳۸	نواب شمس الدولہ	سمت	۱۰۳۸
۱۰۳۹	حسن مرزا	تصد	۱۰۳۹
۱۰۴۰	بدھ سنگھ	قلند	۱۰۴۰
۱۰۴۱	شاہ غلام قلند	قلند	۱۰۴۱
۱۰۴۲	شاہ قلند	قلند	۱۰۴۲
۱۰۴۳	قلند بخش	قلند	۱۰۴۳
۱۰۴۴	منشی یار محمد دہلوی	قلند	۱۰۴۴
۱۰۴۵	گلاب خاں	قمر	۱۰۴۵
۱۰۴۶	مرزا قمر طالع	قمر	۱۰۴۶
۱۰۴۷	مرزا منجھٹ	قناعت	۱۰۴۷
۱۰۴۸	مرزا محمد بیگ	قناعت	۱۰۴۸
۱۰۴۹	مرزا احمد علی بیگ	قوت	۱۰۴۹
۱۰۵۰	مرزا احمد علی بیگ	قیس	۱۰۵۰
۱۰۵۱	کاشی ناٹھ	کاشی ناٹھ	۱۰۵۱
۱۰۵۲	کاظم علی	کاظم	۱۰۵۲
۱۰۵۳	میر علی نقی دہلوی	کافر	۱۰۵۳
۱۰۵۴	شیخ لطف اللہ	کامل	۱۰۵۴
۱۰۵۵	مرزا کامل بیگ	کامل	۱۰۵۵

۱۰۵۷	لال	مرزا کمال بیگ	۱۰۸۶	گریاں	راجہ بھوانی سنگھ پٹیل	۱۱۱۵	مبارز	میل مبارز خان دہلوی
۱۰۵۸	کال	ٹھاکر داس	۱۰۸۷	گریاں	میر حسام الدین علی	۱۱۱۶	مقبلا	میر امین
۱۰۵۹	کبیر	علیم علی سمبلی	۱۰۸۸	گریاں	غلام محی الدین خاں	۱۱۱۷	مقبلا	مرزا قاسم دہلوی
۱۰۶۰	کرامت	میر کرامت علی	۱۰۸۹	گسٹخ	مرزا علی بیگ لکھنوی	۱۱۱۸	مہتاج	لالہ ملوک چند کاشٹھ
۱۰۶۱	کرم	شیخ غلام احمد	۱۰۹۰	گسٹخ	امیر سنگھ کھتری	۱۱۱۹	مہتاج	میر مشتاق
۱۰۶۲	کرم	میاں غلام کریم	۱۰۹۱	گمان	نظر علی	۱۱۲۰	متین	
۱۰۶۳	کریم	کریم اللہ خاں	۱۰۹۲	گنہ گیم		۱۱۲۱	مجبور	میر حق رسا
۱۰۶۴	کریم بخش	کریم بخش (شاہ) پٹوی	۱۰۹۳	گوپنچ		۱۱۲۲	مجبور	دلہ خوشحال سنگھ
۱۰۶۵	کشن چند	کشن چند کھتری لاہوری	۱۰۹۴	گوپری		۱۱۲۳	محبوب	مرزا غلام حیدر بیگ
۱۰۶۶	گلو	(میر) دہلوی	۱۰۹۵	گویا	گویا شیخ حیات اللہ فرخ آبادی	۱۱۲۴	محرم	میر فتح علی
۱۰۶۷	کلیم	شیخ کلیم اللہ	۱۰۹۶	گویا	گویا حسام اللہ نواب قیصر محمد پٹیل	۱۱۲۵	محرم	شیخ غلام حسین
۱۰۶۸	کلیم	محمد بن دگروری پٹیل	۱۰۹۷	گھاسی		۱۱۲۶	محرم	شیخ رحمت اللہ
۱۰۶۹	کمال	شاہ کمال الدین حسین	۱۰۹۸	گالت	میر لائق علی لکھنوی	۱۱۲۷	مجدوح	منشی کشن چند کھتری
۱۰۷۰	کمال	میر کمال علی	۱۰۹۹	لسان	میر کلیم اللہ	۱۱۲۸	مجنون	حمایت علی دہلوی
۱۰۷۱	کمال الدین		۱۱۰۰	لطف	مرزا علی	۱۱۲۹	مجنون	شاہ مجنون
۱۰۷۲	کتر	کتر شاہ	۱۱۰۱	لطف	عظیم بیگ	۱۱۳۰	مجید	مجید الدین خان
۱۰۷۳	کتر	مرزا خیر اللہ بیگ	۱۱۰۲	لطیف		۱۱۳۱	محب	میر محمد علی
۱۰۷۴	کتر	مولوی کفایت علی	۱۱۰۳	لطیف	میر شریف علی دہلوی	۱۱۳۲	محب	شیخ ولی اللہ دہلوی
۱۰۷۵	کتر		۱۱۰۴	لطیف	میر شمس الدین پٹیل	۱۱۳۳	محبت	میر بہادر علی
۱۰۷۶	کم گو	میرزا حبیب اللہ	۱۱۰۵	لہر	بیدار بخش	۱۱۳۴	محبت	نواب محبت خاں
۱۰۷۷	کوٹہ	مہدی علی خاں	۱۱۰۶	ماہ	میر محمد علی خاں	۱۱۳۵	محبوب	میر قمر شیں دہلوی
۱۰۷۸	کوچک	شاہزادہ مرزا حبیب اللہ	۱۱۰۷	ماہر	میاں فخر الدین خاں	۱۱۳۶	مختار	خواجہ مختار خاں
۱۰۷۹	کوکب	راکھنہ دے جی یاد	۱۱۰۸	مائل	مرزا آداب بیگ	۱۱۳۷	مخدوق	
۱۰۸۰	کیفی	میرزا سیت علی	۱۱۰۹	مائل	میاں فخری	۱۱۳۸	مخدوق	غلام شاہ
۱۰۸۱	گدا		۱۱۱۰	مائل	سید قاسم علی پٹیل	۱۱۳۹	مخدوق	خلیفہ خاں اللہ
۱۰۸۲	گرمی		۱۱۱۱	مائل	محمد نادر دہلوی	۱۱۴۰	مخدوق	میرزا محمد حسین
۱۰۸۳	گرفتار	مرزا سنگ بیگ	۱۱۱۲	مائل	مرزا محمد یار بیگ لکھنوی	۱۱۴۱	مخدوق	میرزا قاسم
۱۰۸۴	گرم	مرزا حید علی دہلوی	۱۱۱۳	مائل	میر مہدی لکھنوی	۱۱۴۲	مخدوق	میرزا صربان
۱۰۸۵	گریان	میر علی انجید	۱۱۱۴	مائل	میرزا سیت علی	۱۱۴۳	محسن	میر حسن خان بہادر

۱۱۲۴	محسن	محمد محسن	۱۱۴۳	مرحوم	حکیم میر علی	۱۲۰۲	مسرور	لالہ گودھادی لال
۱۱۲۵	محسن	محمد محسن حیدر آبادی	۱۱۴۴	مرزا	مرزا محمد بیگ	۱۲۰۳	مسرور	شیخ پیر بخش
۱۱۲۶	محسن	خواجہ محسن	۱۱۴۵	مرزا	حکیم مرزا محمد خاں	۱۲۰۴	مسرور	مشرقی الدین احمد
۱۱۲۷	محسن	حکیم محمد بخش	۱۱۴۶	مرزا	ابوالفتاح سم دہلوی	۱۲۰۵	مسکین	سید عبدالواحد خاں
۱۱۲۸	محشر	مرزا علی نقی	۱۱۴۷	مرزا	مرزا علی رضا دہلوی	۱۲۰۶	مسکین	مرزا اکبر بیگ
۱۱۲۹	محشر	اکرام اللہ خاں	۱۱۴۸	مرزا	آقا مرزا لکھنوی	۱۲۰۷	مسکین	لالہ تخت مل عظیم آبادی
۱۱۵۰	محفوظ	منشی محفوظ علی خاں	۱۱۴۹	مرزا	مرزا صادق علی خاں	۱۲۰۸	مسلمان	لالہ بخت آدر سنگھ
۱۱۵۱	محقق	دکنی	۱۱۵۰	مرزا	حکیم فضل اللہ پانی پتی	۱۲۰۹	مسار	سید کریم علی
۱۱۵۲	محمد خاں	دہلوی	۱۱۵۱	مرزا	ہدایت اللہ دہلوی	۱۲۱۰	میخ	میاں براتی
۱۱۵۳	محمد خاں		۱۱۵۲	مرزا	مرزا محمد حیدر آبادی	۱۲۱۱	میخ	مرزا میخ اللہ بیگ
۱۱۵۴	محمد شاہ خاں		۱۱۵۳	مرزا		۱۲۱۲	میخ	میخ اللہ خاں
۱۱۵۵	محمد واحد		۱۱۵۴	مرزا	محمد علی خاں	۱۲۱۳	میخ	نواب میخ خاں لکھنوی
۱۱۵۶	محمود	دکنی	۱۱۵۵	مرزا	شیخ سعید علی خاں	۱۲۱۴	مشتاق	عبد اللہ خاں
۱۱۵۷	محمود	حافظ سید محمود خاں	۱۱۵۶	مرزا	میر محمد علی دہلوی	۱۲۱۵	مشتاق	بالا رام دہلوی
۱۱۵۸	محنت	مرزا حسین علی بیگ	۱۱۵۷	مرزا	مرزا علی رضا	۱۲۱۶	مشتاق	غلام علی
۱۱۵۹	محر	شیخ عظیم اللہ میرٹھی	۱۱۵۸	مرزا	مرزا حسین خاں	۱۲۱۷	مشتاق	میر حسن
۱۱۶۰	محمد	حسین علی خاں	۱۱۵۹	مرزا	محمد منزل	۱۲۱۸	مشتاق	حسین بخش
۱۱۶۱	محمد	رحیم علی خاں دہلوی	۱۱۶۰	مرزا		۱۲۱۹	مشتاق	عنایت اللہ
۱۱۶۲	مختار	حافظ مختار خاں بہار	۱۱۶۱	مرزا	میر خیر الدین لکھنوی	۱۲۲۰	مشتاق	محمد قلی خان عظیم آبادی
۱۱۶۳	مخلص	مخلص علی خاں	۱۱۶۲	مرزا	میر پاشندہ	۱۲۲۱	مشتاق	محمد واصل بدایونی
۱۱۶۴	مخلص	رائے آندرام	۱۱۶۳	مرزا	میاں علی رضا دہلوی	۱۲۲۲	مشتاق	مشتاق حسین
۱۱۶۵	مخلص	دبیح الزماں خاں	۱۱۶۴	مرزا	میر فضل علی	۱۲۲۳	مشتاق	قربان علی بیگ
۱۱۶۶	مخلص	مرزا محمد دہلوی	۱۱۶۵	مرزا	مست علی خاں	۱۲۲۴	مشتاق	حافظ تاج الدین میرٹھی
۱۱۶۷	مدحت		۱۱۶۶	مرزا	لالہ دین لال حیدر آبادی	۱۲۲۵	مشتاق	شیخ ثناء اللہ
۱۱۶۸	مدد اللہ		۱۱۶۷	مرزا	یار علی خاں دہلوی	۱۲۲۶	مشتاق	لالہ سبیل چند کاشمیری
۱۱۶۹	مدعا	میر عوض علی دہلوی	۱۱۶۸	مرزا	شکر ایک کاشمیری	۱۲۲۷	مشتاق	مرزا احمد بیگ دہلوی
۱۱۷۰	مدحوش	میر نسی خاں	۱۱۶۹	مرزا	شیخ وزیر علی	۱۲۲۸	مشتاق	شیخ امین الدین
۱۱۷۱	مراد	مرزا مراد بخش دہلوی	۱۱۷۰	مرزا	مرزا اصغر علی بیگ	۱۲۲۹	مشتاق	
۱۱۷۲	مرتضیٰ	میر مرتضیٰ دہلوی	۱۱۷۱	مرزا	نواب غلام حسین خاں	۱۲۳۰	مشتاق	عنایت حسین خاں

۱۲۳۱	مشر	حافظ قطب الدین	۱۲۶۰	مفتون	میاں بدرالدین	۱۲۸۹	منشی	غلام احمد قادری
۱۲۳۲	مصدر	میرا شاہ اللہ خاں	۱۲۶۱	مفتون	مرزا کریم بخش	۱۲۹۰	منشی	میر محمد حسین دہلوی
۱۲۳۳	مصیب	شاہ غلام قطب الدین	۱۲۶۲	مفتون	کاظم علی مراد آبادی	۱۲۹۱	منشی	مول چند کاشٹھ
۱۲۳۴	مضطرب	شیخ حسن علی لکھنوی	۱۲۶۳	مفتون	موتی رام	۱۲۹۲	منصف	منصف علی خاں پٹنوی
۱۲۳۵	مضطرب	لالہ کنور سنگھ	۱۲۶۴	مفتون	محب علی	۱۲۹۳	منصف	شیخ فتح علی غازی پوری
۱۲۳۶	مضطرب	محمد اسد اللہ خاں	۱۲۶۵	مقبول	میاں مقبول بی	۱۲۹۴	منعم	
۱۲۳۷	مضطرب	مرزا سنگین	۱۲۶۶	مقبول		۱۲۹۵	منعم	قاضی محمد منعم خاں
۱۲۳۸	مضطرب	لالہ درگا پرشاد	۱۲۶۷	مقبول	میرزا ابراہیم بیگ	۱۲۹۶	منعم	مومن لال کاشٹھ
۱۲۳۹	مضطرب	میاں محمد حاجی	۱۲۶۸	مقصود	محمد مقصود لکھنوی	۱۲۹۷	منعم	قاضی نور الحق
۱۲۴۰	مضمون	شیخ شرف الدین	۱۲۶۹	مقیم		۱۲۹۸	منعم	سید راحت علی
۱۲۴۱	منظر	مرزا خسرو شکوہ	۱۲۷۰	مکارم	مرزا مکارم دہلوی	۱۲۹۹	منعم	مولوی سر اللہ سبحانی
۱۲۴۲	منظر	میر مکھو خاں	۱۲۷۱	مکھن سنگھ		۱۳۰۰	منور	میر منور علی
۱۲۴۳	منظوم	سید امام الدین خاں	۱۲۷۲	مکھوہ		۱۳۰۱	منیر	میر آفتاب علی
۱۲۴۴	منظر	مرزا جان جاناں	۱۲۷۳	ملال	مرزا محمد زماں	۱۳۰۲	منیر	خواجہ آفتاب خاں
۱۲۴۵	منظر	منجو خاں	۱۲۷۴	ملول		۱۳۰۳	منیر	سید منیر الدین
۱۲۴۶	منظری	محبوب علی کوتاوی	۱۲۷۵	ممتاز	عائظہ فاضل علی	۱۳۰۴	منیر	اسمعیل حسین شکوہ آبادی
۱۲۴۷	معروف	الہی بخش خاں دہلوی	۱۲۷۶	ممتاز	مولوی شیخ احسان اللہ	۱۳۰۵	منیر	میر نظام الدین
۱۲۴۸	معروف	مولوی احسان اللہ	۱۲۷۷	ممتاز	مولوی حافظ ابراہیم	۱۳۰۶	موتی لال کاشٹھ	
۱۲۴۹	معزز		۱۲۷۸	مملو	ابشوری پرشاد کاشٹھ	۱۳۰۷	موجب	خدا بخش
۱۲۵۰	معظم	مولوی محمد معظم داد آبادی	۱۲۷۹	ممنون	میرا مات علی پٹنوی	۱۳۰۸	موجب	مولوی سراج الدین علی خاں
۱۲۵۱	معقول		۱۲۸۰	ممنون	میر نظام الدین	۱۳۰۹	موزوں	رائے جت سنگھ
۱۲۵۲	معنی	محمد امین	۱۲۸۱	مرت	میر فخر الدین	۱۳۱۰	موزوں	میر فرزند علی سامانوی
۱۲۵۳	معین	شیخ معین الدین	۱۲۸۲	منتظر	خواجہ عبد اللہ خاں	۱۳۱۱	موزوں	لالہ بہال چند
۱۲۵۴	مغل	مرزا مغل علی	۱۲۸۳	منتظر	اسد اللہ	۱۳۱۲	موزوں	خواجہ قلی خان ذوالفقار اللہ
۱۲۵۵	مغموم	مرزا اسحاق بیگ دہلوی	۱۲۸۴	منتظر	شیخ امام الدین	۱۳۱۳	موزوں	مرزا قادر بخش
۱۲۵۶	مغموم	میر مشیت علی	۱۲۸۵	منتظر	خواجہ بخش اللہ آبادی	۱۳۱۴	موزوں	میر نجم علی دکنی
۱۲۵۷	مغموم	نام حسن لکھنوی	۱۲۸۶	منتظر	میاں نور السلام	۱۳۱۵	موزوں	جہا راجہ رام نرائن پٹنوی
۱۲۵۸	مفتون	شیخ عبد الرحیم	۱۲۸۷	منجو خاں		۱۳۱۶	موسوی	
۱۲۵۹	منتون	میاں علی بخش پٹنوی	۱۲۸۸	منشی	عجائب ام مرشد آبلوی	۱۳۱۷	مومن	حکیم محمد مومن خاں

۱۳۱۸	مولیٰ	حکیم سادات علی بناری	۱۳۴۷	ناظم	۱۳۷۶	نصرت	رجو
۱۳۱۹	مہاراج	راجہ ملاس رائے	۱۳۴۸	نالان	۱۳۷۷	نصرت	مرزا ارجمند
۱۳۲۰	مہجور	محمد صدر الدین	۱۳۴۹	نالان	۱۳۷۸	نصرت	میر امام الدین دہلوی
۱۳۲۱	مہدی	مرزا مہدی	۱۳۵۰	نالان	۱۳۷۹	نسیم	راجہ کیدار ناتھ
۱۳۲۲	مہر	مرزا حاتم علی فرخ آبادی	۱۳۵۱	نالان	۱۳۸۰	نسیم	گلزار علی
۱۳۲۳	مہر	نواب منصور خاں	۱۳۵۲	نامی	۱۳۸۱	نشاط	مولوی الہی بخش
۱۳۲۴	مہر	منشی مہر چند کھتری	۱۳۵۳	نامی	۱۳۸۲	نشاط	لالہ ایشوری سنگھ
۱۳۲۵	مہر	رجب بیگ	۱۳۵۴	نامی	۱۳۸۳	نشاط	رائے تلجا پرشاد
۱۳۲۶	مہربان خاں		۱۳۵۵	نامی	۱۳۸۴	نصرت	لالہ گوہر رائے
۱۳۲۷	مہلت	مرزا علی	۱۳۵۶	نثار	۱۳۸۵	نصیر	شاہ نصیر الدین دہلوی
۱۳۲۸	مہمان		۱۳۵۷	نثار	۱۳۸۶	نصیر	سید نصیر الدین
۱۳۲۹	میر	میر علی سہارن پوری	۱۳۵۸	نثار	۱۳۸۷	نصیر	نصیر الدین
۱۳۳۰	میر میدان	سید نواز علی	۱۳۵۹	نثار	۱۳۸۸	نظام	نواب عباد الملک غازی الدین خاں بہاؤ دہلی
۱۳۳۱	میر	محمد میر	۱۳۶۰	نثار	۱۳۸۹	نظامی	سید نظام الدین احمد قادری
۱۳۳۲	میرن	میرجیاں	۱۳۶۱	نثار	۱۳۹۰	نظیر	لالہ گوہر رائے کاسٹھ دہلوی
۱۳۳۳	میرن	میر عسکری دہلوی	۱۳۶۲	نثار	۱۳۹۱	نظیر	شیخ ولی محمد اکبر آبادی
۱۳۳۴	میرن	میاں میرن سبزواری	۱۳۶۳	نثار احمد	۱۳۹۲	نعت	حکیم عبدالحق سکندر آبادی
۱۳۳۵	ناجی	محمد شاگرد دہلوی	۱۳۶۴	سجات	۱۳۹۳	نعت	مرزا محمد حفیظ
۱۳۳۶	نادر		۱۳۶۵	سجات	۱۳۹۴	نعمی	شیخ نعمت اللہ میرٹھی
۱۳۳۷	نادر	لالہ گنگا سنگھ	۱۳۶۶	سجات	۱۳۹۵	نعمیم	میر محمدی دہلوی
۱۳۳۸	شیخ غلام رسول گوالیاری		۱۳۶۷	خجف	۱۳۹۶	نعمیم	نعمیم اللہ دہلوی
۱۳۳۹	نادر	کلب حسین خاں	۱۳۶۸	بچم	۱۳۹۷	نقد	مہر علی خان دہلوی
۱۳۴۰	نادر	میر محمد علی	۱۳۶۹	خجف	۱۳۹۸	نکبت	نظر علی بیگ
۱۳۴۱	نادم		۱۳۷۰	خجف	۱۳۹۹	نگراں	میر بندہ علی خاں
۱۳۴۲	نازک	زینت	۱۳۷۱	نڈا	۱۴۰۰	نوا	شیخ محمد ظہور بدایونی
۱۳۴۳	ناتھ	شیخ امام بخش	۱۳۷۲	ندرت	۱۴۰۱	نواز	علی نواز خاں پٹنوی
۱۳۴۴	ناصر	ناصر علی عظیم آبادی	۱۳۷۳	ندیم	۱۴۰۲	نواز	علی نواز خاں
۱۳۴۵	ناصر	نواب ناصر جنگ	۱۳۷۴	ندیم	۱۴۰۳	نوازش	نوازش حسین خاں
۱۳۴۶	ناظر		۱۳۷۵	نزار	۱۴۰۴	نور اللہ مرزا دہلوی	

۱۳۰۵	فوری	۱۳۳۲	دھشت	غلام علی خان داد آبادی	۱۳۶۲	برایت	برایت علی اکبر آبادی
۱۳۰۶	فوری	۱۳۳۵	دھشت	میر بخش دہلوی	۱۳۶۳	برخند	برخند کشمیر دہلوی
۱۳۰۷	نویس	۱۳۳۶	دھشت	مولوی عبدالرؤف	۱۳۶۵	بریا	برہان برہمن سکندر آبادی
۱۳۰۸	نیاز	۱۳۳۷	دھشت	حکیم محمد وحید خان	۱۳۶۶	سمیت	
۱۳۰۹	نیاز	۱۳۳۸	داد	مرزا داد	۱۳۶۷	سہم	عباد علی رام پوری
۱۳۱۰	نیاز	۱۳۳۹	وزیر	خواجہ ذریعہ لکھنوی	۱۳۶۸	سہم	میر محفوظ علی عظیم آبادی
۱۳۱۱	نیاز	۱۳۴۰	وزیر	وزیر علی خان	۱۳۶۹	جہنگ	دلادر علی خان
۱۳۱۲	نیاز	۱۳۴۱	وسعت	مستقیم خان امپوری	۱۳۷۰	جہنگ	میر عزیز الدین
۱۳۱۳	نیازی	۱۳۴۲	وصال	نور الدین خان دہلوی	۱۳۷۱	جہزہ	شاہ جہزہ دہلوی
۱۳۱۴	نیک میر	۱۳۴۳	وصل	مرزا اسحاق	۱۳۷۲	جہزو	گوکل چند لاہوری
۱۳۱۵	واحد	۱۳۴۴	وفا	مرزا ابیدار علی	۱۳۷۳	جہزہ	محمد داؤد حیدر آبادی
۱۳۱۶	دارت	۱۳۴۵	وفا	لالہ نول رائے	۱۳۷۴	ہوس	میر زائق لکھنوی
۱۳۱۷	دارت	۱۳۴۶	ولا	منظر علی خان	۱۳۷۵	ہوش	غلام مرتضیٰ لکھنوی
۱۳۱۸	واقف	۱۳۴۷	ولایت	میر ولایت علی خان	۱۳۷۶	ہوش	میر شمس الدین
۱۳۱۹	واصل	۱۳۴۸	ولایت	ولایت شاہ	۱۳۷۷	سودا	میر محمد عظیم دہلوی
۱۳۲۰	واصل	۱۳۴۹	ولی	میرزا محمد ولی	۱۳۷۸	سہنگا	میر سہنگا دہلوی
۱۳۲۱	واصل	۱۳۵۰	ولی	شاہ ولی اللہ	۱۳۷۹	یاد	میر غلام حسین
۱۳۲۲	واقف	۱۳۵۱	وہم	میر محمد علی دہلوی	۱۳۸۰	یاد	میر محمد حسین
۱۳۲۳	واقف	۱۳۵۲	بالف	مرزا محمد بالف	۱۳۸۱	یار	میر حیدر علی دہلوی
۱۳۲۴	والہ	۱۳۵۳	بالفی		۱۳۸۲	یار	میر احمد دہلوی
۱۳۲۵	والہ	۱۳۵۴	ہادی	دہلوی	۱۳۸۳	یاس	میاں باجوہ آبادی
۱۳۲۶	والہ	۱۳۵۵	ہادی		۱۳۸۴	یاس	حسن علی خان
۱۳۲۷	والہ	۱۳۵۶	ہادی	میر جواد علی خان دہلوی	۱۳۸۵	یاس	حکیم اکرم اللہ
۱۳۲۸	والہ	۱۳۵۷	ہاشمی	ہاشم علی	۱۳۸۶	یاس	نیر الدین دہلوی
۱۳۲۹	والی	۱۳۵۸	ہاشمی	دہلوی	۱۳۸۷	یحیائی	محمد محی الدین
۱۳۳۰	وجیبہ	۱۳۵۹	ہاشمی	میر ہاشمی	۱۳۸۸	یکٹی	منشی کیٹی خان
۱۳۳۱	وحدت	۱۳۶۰	ہدایت	میر بدلت اللہ	۱۳۸۹	یعقوب	میر یعقوب علی دہلوی
۱۳۳۲	دھشت	۱۳۶۱	ہدایت	ہدایت اللہ خان	۱۳۹۰	یعقین	انعام اللہ خان دہلوی
۱۳۳۳	دھشت	۱۳۶۲	ہدایت	ہدایت علی	۱۳۹۱	یکتا	خواجہ معین الدین خان

۱۳۹۲	یکیدل	میر عزت اللہ دہلوی	۱۳۹۶	یکزنگ	مصطفیٰ خان بلوی	۱۳۹۹	یوسف	دریش
۱۳۹۳	یکدل	دلدار خان	۱۳۹۷	یکرو	عبدالوہاب	۱۵۰۰	یوسف	میر یوسف علی
۱۳۹۴	یکزنگ	لالہ بشیر داس	۱۳۹۸	یوسف	نواب امجد علی خاں	۱۵۰۱	یوسف	یوسف علی خاں
						۱۵۰۲	یونس	حکیم یونس

مذہبی استفسارات و جوابات

اس مجموعہ میں جن مسائل پر حضرت نیاز نے روشنی ڈالی ہے اسکی فہرست یہ ہے

(۱)	اصحاب کہف	(۱۲)	علم غیب
(۲)	معجزہ	(۱۳)	دعا
(۳)	انسان مجبور ہے یا مختار	(۱۴)	توبہ
..	..	(۱۵)	لقمان
..	..	(۱۶)	برزخ
..	..	(۱۷)	یا جوج ماجوج
(۴)	مسیح علم تاریخ کی روشنی میں	(۱۸)	ہاروت و ماروت
(۸)	یونس و ہارون	(۱۹)	حوض کوثر
(۹)	حسن یوسف کی داستان	(۲۰)	امام مہدی
(۱۰)	قارون	(۲۱)	نور محمدی اور صراط
(۱۱)	سامری	(۲۲)	آتش نمرود

بہترین کتابت و طباعت دبیر کاغذ

نگار پاکستان - ۳۲ گارڈن مارکیٹ - کراچی ۳

گلشن ہمیشہ بہار

مصنف | مولوی عبد العظیم نصر اللہ خاں خویشتگی احمدی خود جوی -

عہد تصنیف و طباعت | تذکرہ پہلی بار جب ۱۲۸۵ھ میں باہتمام محمد عثمان خاں خویشتگی خود جوی مطبعہ فتح الاخبار کولت شائع ہوا جیسا کہ اس کے سرورق اور خاتمہ سے ظاہر ہے لیکن سال تصنیف کی وضاحت کہیں نہیں کی گئی۔ تذکرے کا نام بھی تاریخی نہیں ہے اس لئے کہ "ہمیشہ گلشن بہار" سے صرف ۹۶۸ ہجری ہوتے ہیں۔ دیباچہ سے یہ ضرور پتہ چلتا ہے کہ مصنف کو تذکرہ لکھنے کا خیال تیس سال کی عمر میں گلشن سے خار مصنفہ شیفہ کو دیکھ کر پیدا ہوا تھا۔ لیکن افسوس کہ مصنف نے اپنا حال درج نہیں کیا ورنہ شاید اس سے سال تصنیف کا سراغ لگانے میں کوئی مدد ملتی۔ پھر کبھی بعض قرائن سے اندازہ ہوتا ہے کہ یہ تذکرہ ۱۲۸۵ھ مطابق ۱۸۵۳ء ہی میں نکل ہوا اور اسی سال شائع کر دیا گیا۔ اس خیال کو یوں بھی تقویت پہنچتی ہے کہ مصنف نے شیخ محمد ابراہیم متوفی ۱۲۸۵ھ کو بقید حیات اور مومن خاں متوفی ۱۸۵۲ء کو متوفی ظاہر کیا ہے۔ اس کا مفہوم یہ ہوا کہ ۱۲۸۵ھ اور ۱۸۵۲ء کے درمیان سال میں لکھا گیا ہے۔ علاوہ ازیں کتاب کے سرورق پر ذیل کا شعر درج ہے۔

دل مرے دیوان کو عالم نہ سمجھے ریختہ
جمع ہیں گلشن میں میرے ہند اور فارس کے بھول
یہ شعر دل کا ہے اور دل کے ذکر میں مصنف نے لکھا ہے کہ۔

"دل مخلص، زور آور خاں نام متوطن گول است... چندے گزشت کہ ازیں
جہاں در گزشت" سنہ

"چندے گزشت" کی رو سے بھی "گلشن ہمیشہ بہار" اپنے سال طباعت یعنی ۱۲۸۵ھ مطابق ۱۸۵۳ء کے قریب تصنیف قرار پاتا ہے۔

اس تذکرے کا ایک مطبوعہ نسخہ کتب خانہ ترقی اردو بورڈ کراچی میں موجود ہے۔

خصوصیات | تذکرہ فارسی زبان میں ہے۔ اور اس میں قدامت سے لیکر ۱۲۸۵ھ تک کے اردو شاعروں کا ذکر آیا ہے شعرا کے تخلص و دوستانہ نامی کے لحاظ سے ترتیب دئے گئے ہیں۔ اور محقر سوانح کے ساتھ ہر شاعر کے انتخابات کلام فلسفے طویل ہیں لیکن سوانحی حصہ عموماً بہت مختصر ہے۔ تنقیدی عنصر کم سے کم ہے۔ عموماً ہر شاعر کو داد و تحسین سے نوازا گیا ہے۔ بڑوں کے لئے زندگی کی اور چھوٹوں کے لئے کامیابی کی دعائیں کی گئی ہیں۔ پھر بھی ہر ماہر شعرا کے سلسلے میں یہ تذکرہ سوانحی مواد فراہم کرنے میں مدد دیتا ہے۔

بعض لوگوں کا یہ خیال کہ یہ تذکرہ باطن کے "گلستان بے خزاں" کے طرز پر شیفہ کے تذکرہ "گلشن بے خار"

کے جواب میں لکھا گیا ہے۔ درست نہیں معلوم ہوتا۔ اس میں شبہ نہیں کہ تذکرہ لکھنے کا خیال مصنف کو۔ گلشن بے خار کے مطالعہ کے بعد آیا۔ لیکن اس کا انداز۔ گلستان بے خزاں کے انداز سے بالکل مختلف ہے نصر اللہ خوشیگی نے قطب الدین باطن کے طرز پر شیفتہ پر لعن طعن کرنے کے بجائے ان کی مدح سرائی اس انداز میں کی ہے کہ۔

”نکتہ سیخ، زبانداں، در نظم و نثر یکتائے زماں۔ فصاحت و بلاغت از طرز کلامش پیداست و وسعت خاطر

وجود طبع از ریختہ قلمش ہویدا۔ عدیم المثال کریم الفضلا۔ دانایار موز معانی۔ بنیائے خواص نکتہ دانی۔

تذکرہ گلشن بے خار معیار است، شستہ و رفته و آبدار یادگار است۔“

آخر میں صرف اتنا لکھ دیا کہ ”خار سے خالی نہیں ہے“ لیکن یہ بھی بتا دیا ہے کہ ”گلشن و خار“ لازم و ملزوم ہیں۔“
نصر اللہ خاں نے شیفتہ کے استاد مومن خاں کو بھی لتاڑنے کی کوشش کہیں نہیں کی۔ نظیر اکبر آبادی جن کے کلام کو شیفتہ نے باری قرار دیا تھا ان کے سلسلے میں بھی نصر اللہ خاں نے باطن کی طرح کوئی جوابی لب و لہجہ اختیار نہیں کیا۔ یوں کہنا چاہئے کہ نصر اللہ خاں کا انداز تحریر بہت سنجیدہ اور سلجھا ہوا ہے۔ اس لئے باطن کی تحریروں کے مقابلے زیادہ قابل اعتبار ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	اسد فتح خاں	۱۶	آفتاب شاہ عالم بادشاہ	۳۱	اعظم
۲	آتش خواجہ حیدر علی	۱۷	آفرین شیخ قلندر بخش	۳۲	افسوس میر شیر علی
۳	آبرو شاہ مبارک	۱۸	آفاق میر فرید الدین	۳۳	اکبر اکبر خاں
۴	امجد نواب امجد علی خاں	۱۹	اثر حین علی خاں	۳۴	الہام شاہ بہلول
۵	آزرد سراج الدین علی خاں	۲۰	اثر سید محمد میر	۳۵	الفت مشکسین
۶	آزردہ صدر الدین خاں	۲۱	احسان حافظ عبدالرحمن	۳۶	امیر امیر الدولہ
۷	آزر جوہا پر شاد	۲۲	احسن مرزا احسن علی	۳۷	امیر نواب علی محمد خاں
۸	اخگر نرائن داس	۲۳	احقر مرزا جواد علی	۳۸	امیر امیر اللہ
۹	اخگر فخر علی	۲۴	اشتر سید اکبر علی	۳۹	امیر امیر خاں
۱۰	آزاد شیخ امیر الدین	۲۵	ایران	۴۰	امین خواجہ امین الدین
۱۱	آشوب سیرامداد علی خاں	۲۶	اسد میر مانی	۴۱	امین امین الدین خاں
۱۲	آشفہ عظیم الدین خاں	۲۷	اسلام شفیق الاسلام	۴۲	امین محمد اسماعیل
۱۳	آشفہ مرزا رضا علی	۲۸	اشرف مولوی محمد اشرف	۴۳	امانی میر مانی
۱۴	آشفہ سید منور علی	۲۹	اعتر سید امجد علی	۴۴	امی روشن بیگ
۱۵	اصف نواب بچی خاں	۳۰	اظہر غلام محی الدین	۴۵	امانت امانت رائے

۴۶	انتظار	۷۵	تپش	مرزا محمد اسماعیل	۱۰۴	حسن	خواجہ حسن
۴۷	انہیں	۷۶	تجلی	سید محمد حسین	۱۰۵	حسن	مولوی ابوالحسن
۴۸	انجام	۷۷	تجلی	شاہ تجلی	۱۰۶	حسن	مرزا احسن
۴۹	انشاء	۷۸	تجلی	محمد عظیم	۱۰۷	حسین	سید غلام حسین
۵۰	اخلاص	۷۹	تجیر	مصطفیٰ	۱۰۸	حسین	خواجہ غلام حسین خاں
۵۱	اخلاص	۸۰	ترقی	مرزا تقی	۱۰۹	حشمت	میر محترم علی خاں
۵۲	افصح	۸۱	تسکین	میر حسین	۱۱۰	حضور	بال مکند
۵۳	کتاب پس پیر محمد شکیا ہے	۸۲	تعشق	میر سید محمد	۱۱۱	حقیقت	میر شاہ حسین
۵۴	اشرف	۸۳	تمکین	صلاح الدین	۱۱۲	حکیم	محمد اشرف علی خاں
۵۵	احقر	۸۴	تمنا	محمد اسحاق	۱۱۳	حکیم	محمد پنا خاں
۵۶	آشنا	۸۵	تنہا	محمد عیسیٰ	۱۱۴	حقیر	میر امام الدین
۵۷	بکر	۸۶	توشیح	میر نیر بخش	۱۱۵	حیرت	پنڈت اجودھیا پریشو
۵۸	برکت	۸۷	تفتہ	ہرزگوپال	۱۱۶	حیران	میر حیدر علی
۵۹	برق	۸۸	ثابت	مرزا معز الدین	۱۱۷	حیدر	میر حیدر علی خاں
۶۰	پرمانہ	۸۹	ثاقب	شاہ شمس الدین	۱۱۸	حیف	میر چراغ علی
۶۱	بسل	۹۰	جذب	میر عزت اللہ خاں	۱۱۹	حیرت	محمد تفضل حسین
۶۲	بقا	۹۱	جرات	قلندر بخش	۱۲۰	حیدر	حیدر شاہ
۶۳	بیتاب	۹۲	جنون	مرزا نجف علی	۱۲۱	خاکسار	میر محمد یار
۶۴	بیتاب	۹۳	جنون	شاہ غلام مرتضیٰ	۱۲۲	خادم	خادم علی خاں
۶۵	بیدر	۹۴	جوشش	شفیع محمد دشن	۱۲۳	خادم	مولوی خادم علی
۶۶	بیباک	۹۵	جوش	رحیم اللہ	۱۲۴	خاں	محمد خاں
۶۷	بیدار	۹۶	جوان	مرزا نعیم بیگ	۱۲۵	خاں	اشرف خاں
۶۸	بیان	۹۷	جہاندار	مرزا جہاندار	۱۲۶	خرد	نواب فخر الدین محمد خاں
۶۹	بہار	۹۸	جعفری	میر باقر علی	۱۲۷	خستہ	غلام قلب
۷۰	بے خود	۹۹	جہانگیر	مرزا جہانگیر بیگ	۱۲۸	ذلت	میر احسن
۷۱	باسط	۱۰۰	جام	شیخ ظہور الدین	۱۲۹	خفیت	میر مستن
۷۲	بخشی	۱۰۱	جام	عنایت اللہ	۱۳۰	خیال	غلام حسن خاں
۷۳	تاباں	۱۰۲	حسرت	سید جعفر علی	۱۳۱	خالص	مولوی نصیر الدین
۷۴	تاب	۱۰۳	حسن	سید غلام حسن	۱۳۲	خرم	گلاب رائے

۱۳۳	خورشید	خورشید علی	۱۶۲	رضا	میر محمد رضا	۱۹۱	سرور	نواب میر محمد علی خاں
۱۳۴	خلیل	مولانا خلیل اللہ	۱۶۳	رضا	مرزا جیون	۱۹۲	سعید	قاضی سعید الدین خاں
۱۳۵	داغ	میر عہدی	۱۶۴	رضا	میر عہدی	۱۹۳	سکندر	خلیفہ محمد علی
۱۳۶	درد مند	کریم اللہ خاں	۱۶۵	رضا		۱۹۴	سلطان	نواب نصر اللہ خاں
۱۳۷	درد	خواجہ میر	۱۶۶	رضی	سید رضی خاں	۱۹۵	سلیمان	مرزا سلیمان شکوہ
۱۳۸	دریغ	سید زین العابدین	۱۶۷	رضی	مرزا رضی خاں	۱۹۶	سلام	نجم الدین علی خاں
۱۳۹	دریش	میر شاہ علی	۱۶۸	رفیق	مرزا اسد بیگ	۱۹۷	سودا	مرزا محمد رفیع
۱۴۰	دل	زور آور خاں	۱۶۹	رفاقت	مرزا مکین	۱۹۸	سوز	محمد میر
۱۴۱	دل خوش	بہادر سنگھ	۱۷۰	رفیع	مولانا رفیع الدین خاں	۱۹۹	سوزاں	مرزا احمد علی خاں
۱۴۲	دل سوز	خیراتی خاں	۱۷۱	یہ نہیں چھوڑا ہوا ہے - !		۲۰۰	سہراب	سہراب بیگ
۱۴۳	دل گیر	میر حمایت اللہ خاں	۱۷۲	رقت	مرزا قاسم علی	۲۰۱	سیادت	میر مجاہد الدین
۱۴۴	دیوانہ	مرزا محمد علی خاں	۱۷۳	رنگین	سعادت یار خاں	۲۰۲	سید	میر غالب علی خاں
۱۴۵	دیوانہ	رائے سرپ سنگھ	۱۷۴	رند	مہربان خاں	۲۰۳	سرکش	کیوں نین
۱۴۶	ذاکر	مرزا احمد بیگ	۱۷۵	رنج	میر محمد نصیر	۲۰۴	سلامت	شیخ سلامت علی
۱۴۷	ذره	رام ناتھ	۱۷۶	رودشن	رودشن شاہ	۲۰۵	شاد	اللہ یار بیگ
۱۴۸	ذکاء	ذکا اللہ خاں	۱۷۷	رمق	نجیب اللہ خاں	۲۰۶	شادان	میر رجب علی
۱۴۹	ذکا	خوب چند	۱۷۸	زار	برہان الدین خاں	۲۰۷	شاگر	شاگر علی شاہ
۱۵۰	ذوق	فیض محمد ابراہیم	۱۷۹	زار	میر منظر علی	۲۰۸	شاہ	سعد اللہ
۱۵۱	ذوق	ذوقی شاہ	۱۸۰	زار	میر جیون	۲۰۹	شائق	محمد ہاشم
۱۵۲	ذره	میر ولایت علی	۱۸۱	زکی	شیخ عہدی علی	۲۱۰	شائق	میر حاجی
۱۵۳	رند	گنگا پرشاد	۱۸۲	زکی	جعفر علی خاں	۲۱۱	شائق	میر محمد
۱۵۴	راقم	غلام محمد	۱۸۳	ساقی	مرزا محمد جان بیگ	۲۱۲	شرافت	مرزا اشرف علی
۱۵۵	راغب	مرزا سبحان قلی بیگ	۱۸۴	سامان	میر محمد ناصر	۲۱۳	شور	مرزا جعفر
۱۵۶	رافت	رؤف احمد	۱۸۵	سبقت	مرزا مغل	۲۱۴	شور	مرزا صادق
۱۵۷	راخ	غلام علی	۱۸۶	سجاد	میر سجاد	۲۱۵	شور	مرزا ابراہیم
۱۵۸	رستم	رستم علی خاں	۱۸۷	سغن	حکیم مرزا محمد حسین	۲۱۶	شعدہ	امر ناتھ
۱۵۹	رسوا	آفتاب رائے	۱۸۸	سختور	دیوالی سنگھ	۲۱۷	شفیق	منظر علی خاں
۱۶۰	رضا	میر رضا	۱۸۹	سر سبز	مرزا زین العابدین	۲۱۸	شکوہ	محمد رضا
۱۶۱	رضا	حمید الدین	۱۹۰	سراج	سراج الدین علی	۲۱۹	شکیبا	شیخ غلام حسین

۲۲۰	شوق	شیخ الہی بخش	۲۲۹	صنیا	میر صنیا الدین	۲۷۸	علیشی	طالب علی خاں
۲۲۱	شوق	جوہر بیگ	۲۵۰	صنیا	مرزا صنیا	۲۷۹	ہجرت	میر صنیا الدین
۲۲۲	شوق	بھوگی لال	۲۵۱	صنیا	صنیا الدین	۲۸۰	عزالت	سید عبد اللہ
۲۲۳	شوق	حافظ غلام رسول	۲۵۲	ضامن	غلام ضامن	۲۸۱	عزیز	منشی عزیز اللہ
۲۲۴	شوکت	منشی سیف علی	۲۵۳	طالب	مہتاب رائے	۲۸۲	عشق	خواجہ رکن الدین
۲۲۵	شور	مرزا مکھو بیگ	۲۵۴	طالب	طالب حسین	۲۸۳	عشق	میر عزت اللہ
۲۲۶	شورش	غلام احمد	۲۵۵	طرب	جھوٹل	۲۸۴	عشق	منولال
۲۲۷	شہرت	امیر بخش	۲۵۶	طپاں	مرزا محمد علی بیگ	۲۸۵	عیاش	سید یعقوب
۲۲۸	شہیدی	کرامت علی	۲۵۷	طوماس	طوماس	۲۸۶	عشق	وجیہ الدین
۲۲۹	شیدا	نواب معین الدین	۲۵۸	طالب	مولوی شبرانی	۲۸۷	عاجز	کاشی ناتھ
۲۳۰	شیفتہ	حافظ عبد العمد	۲۵۹	ظاہر	میر محمدی	۲۸۸	عاشق	احمد یار خاں
۲۳۱	شائق	عزیز الدین حسن	۲۶۰	ظفر	مرزا ابو ظفر	۲۸۹	عنایت	سید عنایت علی
۲۳۲	شیفتہ	نواب مصطفیٰ خاں	۲۶۱	ظہور	حافظ ظہور اللہ بیگ	۲۹۰	غالب	بہادر بیگ خاں
۲۳۳	شیدا	فتح جنگ خاں	۲۶۲	عزیز	مہاراج سنگھ	۲۹۱	غالب	مرزا نوشہ
۲۳۴	شمس	دراکن سنگھ	۲۶۳	عالی		۲۹۲	غضنفر	غضنفر علی
۲۳۵	شیدا	میر عابد حسین	۲۶۴	عالی جاہ		۲۹۳	غملین	میر سید علی
۲۳۶	شفاعت	شفاعت خاں	۲۶۵	عارف	محمد عارف	۲۹۴	غفلت	احمد
۲۳۷	قرآن	صاحبقران (امام علی)	۲۶۶	عارف	میر عارف علی	۲۹۵	غنی	مولوی عبدالقادر
۲۳۸	صانع	نظام الدین	۲۶۷	عاجز	نور آدر سنگھ	۲۹۶	فارغ	میر احمد یار خاں
۲۳۹	صبا	کاجی علی	۲۶۸	عاصی	منشی املا حسین	۲۹۷	فدا	فدا شاہ
۲۴۰	صبا	مرزا راجہ شکر	۲۶۹	عاشق	بخشی بھولا ناتھ	۲۹۸	فدا	ٹیکارام
۲۴۱	صبر	مرزا غلام حسین خاں	۲۷۰	عاشق	رام سنگھ	۲۹۹	فدا	نچھی رام
۲۴۲	صدق	-	۲۷۱	عاشق	مہدی علی خاں	۳۰۰	فدوی	
۲۴۳	صفر	میر صفر علی	۲۷۲	عاشق	نبی بخش	۳۰۱	فدوی	مرزا محمد علی
۲۴۴	صفدری	میر صادق علی	۲۷۳	عاشقی	آغا حسین قلی خاں	۳۰۲	فرحت	امیر علی
۲۴۵	صنعت	کریم الدین	۲۷۴	عشق	غلام علی	۳۰۳	فراق	حکیم ثناء اللہ
۲۴۶	صاحب	سعادت یار خاں	۲۷۵	عشرت	میر غلام علی	۳۰۴	فصیح	مرزا جعفر علی
۲۴۷	ضمیر	شیخ مداری	۲۷۶	عظیم	مرزا عظیم بیگ	۳۰۵	فغان	اشرف علی خاں
۲۴۸	ضمیر	گنگا داس	۲۷۷	عظمت	میر عظمت اللہ	۳۰۶	فقیر	میر شمس الدین

۳۰۷	فکار	سید حسین	۳۳۶	مبتلا	مرزا کاظم	۳۶۵	ممنون	نظام الدین
۳۰۸	فیض	پنڈت کریاکشن	۳۳۷	مجدوب	مرزا غلام حیدر بیگ	۳۶۶	منیر	وجہ الدین
۳۰۹	فارغ	فارغ شاہ	۳۳۸	مجرم	رحمت اللہ	۳۶۷	منیر	خواجہ افتاب خاں
۳۱۰	فدا	مرزا محمد بیگ	۳۳۹	محزون	میر ناصر خاں	۳۶۸	منشی	میر محمد حسین
۳۱۱	قائم	شیخ محمد قیام الدین	۳۴۰	محزون	عالم شاہ	۳۶۹	منشی	میر غلام علی
۳۱۲	قاسم	سید قاسم علی خاں	۳۴۱	محورہ	حسین علی خاں	۳۷۰	مشتاق	چتر بھوج
۳۱۳	قاسم	حکیم میر قدرت اللہ	۳۴۲	محب	شیخ ولی اللہ	۳۷۱	منتظر	نور الاسلام
۳۱۴	قاصر	مرزا ببر علی	۳۴۳	محبت	نواب محبت خاں	۳۷۲	منعم	قاضی نور الحق
۳۱۵	قدرت	شاہ قدرت اللہ	۳۴۴	محنت	مرزا حسین علی خاں	۳۷۳	منصف	منصف علی خاں
۳۱۶	قدرت	مولوی قدرت اللہ	۳۴۵	منظر	شاہ منظر اللہ	۳۷۴	منت	میر قمر الدین
۳۱۷	قربان	میر محمد علی	۳۴۶	محشر	مرزا علی نقی	۳۷۵	موزوں	میر فرزند علی
۳۱۸	قلندر	قلندر علی	۳۴۷	محترم	خواجہ محترم علی خاں	۳۷۶	موزوں	پنڈت امریشاد
۳۱۹	قمر	مرزا حاجی	۳۴۸	مرزا	مرزا محمد اسمعیل	۳۷۷	ممتاز	عبدالملک
۳۲۰	قیس	مدار بیگ احمد علی بیگ	۳۴۹	محمود	محمود خاں	۳۷۸	مونس	حکیم سعادت علی خاں
۳۲۱	قمر	مولوی نصر اللہ خاں	۳۵۰	مسرور	مرزا سنگی بیگ	۳۷۹	مومن	مومن خاں
۳۲۲	کامل	پنڈت ٹھاکر داس	۳۵۱	مشیر	قطب الدین	۳۸۰	میر	محمد نقی
۳۲۳	کبیر	حکیم کبیر علی	۳۵۲	مشتاق	عبداللہ خاں	۳۸۱	مشتاق	فرزند علی
۳۲۴	کرم	شیخ غلام عباس	۳۵۳	مصدر	میر عاشق اللہ خاں	۳۸۲	میر	آغا علی خاں
۳۲۵	کرم	مرزا حیدر علی بیگ	۳۵۴	مصطفیٰ	غلام بہدانی	۳۸۳	منتظر	میر خواجہ بخش
۳۲۶	گرفتار	سنگی بیگ	۳۵۵	مضون	شرف الدین	۳۸۴	مظلوم	مظلوم شاہ
۳۲۷	کلو	میر کلو	۳۵۶	مضطر	ٹھاکر بہشاد	۳۸۵	نلاں	محمد عسکری
۳۲۸	کلیم	میر محمد حسین	۳۵۷	مضطر	کنور حسین	۳۸۶	نافی	نواب مرزا احسان الدین حید
۳۲۹	کمال	شاہ کمال الدین حسین	۳۵۸	منظر	مرزا جان جاناں	۳۸۷	ناسخ	شیخ امام بخش
۳۳۰	کوثر	ہمدی علی خاں	۳۵۹	مغنی	محمد امین	۳۸۸	نثار	عبدالرسول
۳۳۱	گویا	فقیر محمد خاں	۳۶۰	معروف	الہی بخش خاں	۳۸۹	نثار	محمد امان
۳۳۲	لطیف	میر لطیف علی	۳۶۱	مغموم	میر مشیت علی	۳۹۰	نشاط	مولوی الہی بخش
۳۳۳	لطیف	مرزا علی	۳۶۲	مقبول	مقبول نبی	۳۹۱	نشاط	ایشری سنگھ
۳۳۴	مایل	میر محمدی	۳۶۳	ملول	شاہ شرف الدین	۳۹۲	نصیر	شاہ نصیر الدین
۳۳۵	مائل	مرزا محمد بیگ	۳۶۴	مملو		۳۹۳	نظیر	شیخ ولی محمد

۳۹۳	نظام	غازی الدین خاں	۴۰۳	واقف	۴۱۲	ہدایت	ہدایت خاں
۳۹۵	نعیم	نعیم اللہ خاں	۴۰۴	والہ	۴۱۳	ہمت	
۳۹۶	نعمت	شاہ عبدالحق	۴۰۵	والہ	۴۱۴	ہوش	غلام مرتضیٰ
۳۹۷	نکبت	نور علی بیگ	۴۰۶	وفا	۴۱۵	ہوس	مرزا محمد تقی خاں ہوس
۳۹۸	نوا	ظہیر اللہ خاں	۴۰۷	دشت	۴۱۶	ہدایت	ہدایت علی
۳۹۹	نوازش	نوازش حسین خاں	۴۰۸	ولی	۴۱۷	یاس	خیر الدین
۴۰۰	نیاز	نیاز احمد	۴۰۹	دشت	۴۱۸	یقین	العام اللہ خاں
۴۰۱	نادر	مرزا کلب حسین خاں	۴۱۰	دشت	۴۱۹	یک رنگ	مصطفیٰ خاں
۴۰۲	نور	شاہ النور خاں	۴۱۱	ہادی	۴۲۰	یوسف	میر یوسف علی خاں

ماجدولین نمبر

(ذریعہ طبع)

نگار پاکستان کا خصوصی شمارہ جس میں ایک بمشکل فرانسیسی ادیب کی

ایک شاہکار ٹریجڈی کو اردو میں منتقل کیا گیا ہے۔ ادب اور

جذبات نگاری کے لحاظ سے یہ خصوصی شمارہ اپنی نظیر نہیں رکھتا۔

نگار پاکستان - ۳۲ گارڈن مارکیٹ کراچی ۷

گلستانِ سخن

مصنف | مرزا قادر بخش صابر شاگرد امام بخش صہبائی -

عہد تصنیف و طباعت | خود مصنف کے بیان کے مطابق اس تذکرے کا آغاز انھوں نے ۱۲۷۴ھ میں کیا تھا جو ایک سال بعد اخیر ماہ شوال ۱۲۷۴ھ میں مکمل ہوا۔ اسی سال مطبع مرتضوی سے باہتمام حافظ محمد غیاث الدین شائع ہو گیا۔ اس کا ایک مطبوعہ نسخہ انجمن ترقی اردو کے کتب خانہ خاص میں ہے جس میں بڑی قطع کے ۹۶ صفحات ہیں۔ ۱۴۸۲ھ میں مطبع نول کشور سے بھی یہ تذکرہ شائع ہوا ہے۔

آخری صفحات میں مصنف نے صراحت کر دی ہے کہ یہ تذکرہ بعہد ابو ظفر محمد سراج الدین بہادر شاہ مکمل ہوا ہے۔ اس کا نام مصنف نے آثار المعاصرین رکھا تھا لیکن محمد نظام الدین جوش نے اس کا تاریخی نام "گلستانِ سخن" تجویز کیا اور یہی اس کا نام پڑ گیا۔ تذکرے کے خاتمے پر امام بخش صہبائی کے دو بیٹوں مولوی عبدالعزیز اور مولوی عبدالکریم کے تاریخی قطعات ہیں ان سے سال ہجری ۱۲۷۴ھ کے علاوہ سمیت اور فصلی کے سال بھی بالترتیب ۱۹۱۱ء اور ۱۲۷۲ھ نکالے گئے ہیں۔ ادنیٰ شاعروں کے قطعات تاریخ میں شامل ہیں جن میں ایک فارسی قطعہ جدید از دواہب کے ہانی اور مصلح قوم سرسید احمد خاں کا بھی ہے۔ سرسید اس وقت بجنور میں صدر امین تھے اور آپ ہی تخلص رکھتے تھے۔ سرسید کا قطعہ یہ ہے۔

کلب صابر نگاشت تذکرہ کہ از د خوب تر بہ دہر مجو
سال تاریخ چشم او آہی ذکر یار ان ہم است بگو

خصوصیات | تذکرہ کا آغاز منظوم حمد سے ہوتا ہے۔ یہ حمد ساقی نامی کے انداز کی مختصر نظم ہے۔ اس کے بعد مصنف نے اپنا حال اور وجہ تالیف بیان کیا ہے۔ بعد ازاں زبان دیوان پر علمی انداز سے بحث کی گئی ہے۔ یہ بحث کوئی ۱۱۳ صفحات میں پھیلی ہوئی ہے۔

صابر نے بیان کیا ہے کہ اس دیباچہ کو ایک مقدمہ اور تین مقصد میں تقسیم کرتا ہوں۔ مقدمہ زبان کے معنی اور اس اثر کی تحقیق میں کہ آغاز آفرینش میں زبان ایک تھا یا متعدد اور اگر ایک تھی تو اول کونسی زبان موجود ہوئی اور پھر کس طرح مختلف زبانیں ہم پہنچیں۔ مقصد پہلا زبان اردو کی تحقیق اور وجہ استعمال ان الفاظ اور ترک کلمات غیر فصیح۔ مقصد دوسرا حمد شعرا اور موجد اشعار اور عرض وقافیہ کے فوائد کا ذکر بطریق اجمال۔ مقصد تیسرا ذکر اقسام نظم اور ہر ایک کی تعریف۔

مذکورہ بالا مقاصد صابر نے فی الواقع بڑی مفصل بحث کی ہے۔ اس کے بعد اصل تذکرہ شروع ہوتا ہے جس میں شعرا کا

ذکر بلحاظ حروف تہجی کیا گیا ہے۔ تذکرہ کا آغاز صدر الدین آزاد کے نام سے ہوتا ہے اور اس انداز سے گویا تذکرہ ان کے نام معنون کیا گیا ہے۔ تذکرہ اردو زبان میں ہے اور اس میں صرف ان شاعروں کا ذکر ہے جو اس وقت حیات تھے۔ اور دہلی سے تعلق رکھتے تھے۔ حالات زندگی بہت مختصر اور اشعار کے انتخابات خاصے طویل ہیں۔ تنقید عنصر نہ ہونے کے برابر ہے صرف یہ کہ ایک معاصر کی حیثیت سے مصنف نے شعراء کے متعلق بعض مفید معلومات بہم پہنچائی ہیں۔

فہرست شعراء ۱۔

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آزاد	۳۳	ارشد	۴۵	ایجاد
۲	آباد	۳۴	اسرار	۴۶	باقر
۳	آتش	۳۵	اسیر	۴۷	بحر
۴	آذر	۳۶	اسیر	۴۸	بدر
۵	آزاد	۳۷	اسیر	۴۹	بدر
۶	آشفہ	۳۸	اشکی	۵۰	برق
۷	آشفہ	۳۹	اشکی	۵۱	بسمل
۸	آشفہ	۴۰	اشرف	۵۲	بسمل
۹	آشوب	۴۱	افضل	۵۳	بسمل
۱۰	آصف	۴۲	اکرام	۵۴	بسمل
۱۱	آغا	۴۳	امانت	۵۵	بشیر
۱۲	آفی	۴۴	امانت	۵۶	بلند
۱۳	آگاہ	۴۵	امین	۵۷	بسمل
۱۴	آہی	۴۶	امراؤ علی	۵۸	بنو
۱۵	آہی	۴۷	امی	۵۹	بیتاب
۱۶	اثر	۴۸	امیر	۶۰	بیتاب
۱۷	احسان	۴۹	امیر	۶۱	بیتاب
۱۸	احمد	۵۰	انداز	۶۲	بیتاب
۱۹	احمد	۵۱	انصاف	۶۳	بیدل
۲۰	احقر	۵۲	انیس	۶۴	بیمار
۲۱	اختر	۵۳	اوج	۶۵	پارسا
۲۲	اختر	۵۴	اوج	۶۶	پارشا

۶۷	پذیر	پذیر	۹۶	تصویر	میاں بین	۱۲۵	جلیس	ابہ وردی خاں
۶۸	پریشان	عبدالرحیم پیرچی	۹۷	تعلیق	مولوی سید محمد	۱۲۶	جمال	میر جمال الدین
۶۹	پریشان	مندال برہمن	۹۸	تفتہ	منشی ہرگوپال	۱۲۷	جیل	جمیل الدین
۷۰	پری	جھمن	۹۹	تہنا	عبدالرحمن	۱۲۸	جنوں	شیخ غلام محی الدین احمد
۷۱	پناہ	محمدیناہ نوربات	۱۰۰	تہنا	مرزا فضل جان	۱۲۹	جوش	شیخ نیاز احمد معروف اللہ دیا
۷۲	پورن	بدون سنگھ کالیستہ	۱۰۱	تمکین	میر سعادت علی	۱۳۰	جوش	نظام الدین
۷۳	پیام	مولوی امین اللہ	۱۰۲	تمیز	نواب احمد علی خاں	۱۳۱	جوہر	جوہر
۷۴	پیام	مرزا حیدر بیگ	۱۰۳	تنویر	خدا بخش خاں	۱۳۲	جولان	ادلہ الف خاں بعد الف شاہ
۷۵	پیر	حال بہاراج سنگھ برہمن	۱۰۴	تہنا	آکا	۱۳۳	چالاک	میر قدرت اللہ
۷۶	پیرا	پیرا	۱۰۵	توقیر	عبدالقادر	۱۳۴	چرکین	میر باقر علی
۷۷	پیک	کریم اللہ	۱۰۶	توفیق	میر توفیق علی	۱۳۵	چمن	گل محمد کشمیری
۷۸	تاب	میر حیدر	۱۰۷	تہور	مرزا غلام فخر الدین	۱۳۶	حافظ	حافظ شرف
۷۹	تاب	مرزا الطاف اثر	۱۰۸	تیمور	مرزا سعادت سلطان	۱۳۷	حزب	میر بہادر علی
۸۰	تابش	محمد جعفر الہ آبادی	۱۰۹	ثابت	مرزا معز الدین	۱۳۸	حسرت	منوال (کالیستہ)
۸۱	تائیر	حافظ محمد حسین	۱۱۰	ثابت	شیخ ثابت علی	۱۳۹	حسرت	حافظ عبدالرحمن
۸۲	تارک	میر بقا اللہ	۱۱۱	ثبات	مہر علی	۱۴۰	حسن	میر حسن
۸۳	تائب	شیخ محمد اکرم	۱۱۲	ثروت	محمد بخش	۱۴۱	حشمت	مرزا غلام فخر الدین
۸۴	تپش	یوسف علی	۱۱۳	ثروت	میر محمد شاہ	۱۴۲	حفیظ	حافظ حفیظ
۸۵	تخیر	مولوی غلام مصطفیٰ مہین	۱۱۴	ثریا	سید امیر علی گوبالوی	۱۴۳	حقارت	میر حسن
۸۶	تخین	محمد حسین خاں	۱۱۵	ثر	احمد سعید	۱۴۴	حقیر	میر امام الدین
۸۷	تخین	علی مولا خاں	۱۱۶	شنا	مولوی ثنا اللہ	۱۴۵	حقیر	منشی نبی بخش
۸۸	تدبیر	شیخ محب اللہ	۱۱۷	شناقی	مرزا عاشور بیگ	۱۴۶	حکیم	حکیم بہال الدین
۸۹	تسکین	تسکین	۱۱۸	ثواب	سعادت علی	۱۴۷	حمید	حمید الدین خاں
۹۰	تسلی	میر شجاعت علی	۱۱۹	جان حجاب	میر یار علی	۱۴۸	حمید	سید حسن علی طالب
۹۱	تسلیم	حاتم خاں	۱۲۰	جان نثار	میاں جی غلام فرید	۱۴۹	حوشم	منشی یحییٰ چند
۹۲	تشنہ	محمد علی	۱۲۱	جذب	میر عزت اللہ خاں	۱۵۰	حیا	مرزا رحیم الدین
۹۳	تشہیر	مرزا سفی بیگ	۱۲۲	جراج	غلام ناصر کشمیری	۱۵۱	حیات	محمد حیات خاں
۹۴	تصدیق	نواب مہدی حسین خاں	۱۲۳	جغری	میر باقر علی	۱۵۲	حیدر	حیدر شکوہ
۹۵	تصور	نبی بخش	۱۲۴	جغری	محمد جعفر	۱۵۳	حیران	میر ولایت

۱۵۴	حیرت	حافظ عبدالرحمن	۱۸۳	راقم	شیخ ظفر علی	۲۱۲	سرور	مرزا عزیز الدین
۱۵۵	حیرت	مرزا رمضان	۱۸۴	رحمت	رحمت علی	۲۱۳	سرور	مرزا افضل علی بیگ
۱۵۶	خالق	خالق بخش	۱۸۵	رحیم	مرزا رحیم بیگ	۲۱۴	سرور	نجمی رام پنڈت لکھنوی
۱۵۷	خاص	محمد حیدر خاں	۱۸۶	رسا	مرزا کریم الدین	۲۱۵	سرور	رجب علی بیگ
۱۵۸	خادم	خادم علی	۱۸۷	رشید	سید بہادر علی	۲۱۶	سعید	محمد سعید الدین
۱۵۹	خانی	مرزا خانی	۱۸۸	رضا	محمد رضا	۲۱۷	سعید	میر سعادت علی
۱۶۰	خانی	خان جہاں	۱۸۹	رضوی	حکیم جعفر علی	۲۱۸	سکندر	سکندر خاں
۱۶۱	خرد	بالا پڑا دھڑی	۱۹۰	رضی	سید دولت علی	۲۱۹	سلطان	سلطان شاہ
۱۶۲	خرد	پنڈت رام نرائن	۱۹۱	رفعت	۲۲۰	سلیم	مرزا سلیم بہادر
۱۶۳	خرم	محمد احمد	۱۹۲	رفیق	رفیق علی	۲۲۱	سلیمان	مرزا سلیمان شکوہ
۱۶۴	خضر	مرزا احقر سلطان	۱۹۳	رقم	حکیم سکھانند	۲۲۲	سوز	مولوی عبدالکریم
۱۶۵	خلیفہ	محمد اللہ	۱۹۴	رمز	رمز	۲۲۳	سوزاں	مرزا امام بخش معروف مولوی
۱۶۶	خلیفہ	رجبی	۱۹۵	رنج	شاہ محمد نصیر محمدی	۲۲۴	سوزش	حافظ عبدالرحمن
۱۶۷	خلیل	سید ابراہیم علی	۱۹۶	رند	اکرام الدین	۲۲۵	سہراب	مرزا سہراب بیگ
۱۶۸	خلش	قردوس علی	۱۹۷	رند	سید محمد خاں لکھنوی	۲۲۶	سیارہ	مرزا فخر الدین
۱۶۹	خمار	امرناتھ	۱۹۸	رنگین	سعادت یار خاں	۲۲۷	سید	میر غالب علی خاں
۱۷۰	خمش	مرزا خدایار	۱۹۹	رہا	غلام محمد خاں	۲۲۸	سید	میر علی نقی
۱۷۱	خواہش	میر اللہ داد	۲۰۰	زار	حافظ امام بخش	۲۲۹	سید	میر سید علی
۱۷۲	خوشید	خوشید احمد لکھنوی	۲۰۱	ناہد	خواجہ دلائی حسین	۲۳۰	شاد	میر یار خاں
۱۷۳	داما	میر شاہ مرزا دارا	۲۰۲	زہر	شیخ بلاتی	۲۳۱	شاد	شیخ پیر شاد
۱۷۴	داغ	نواب مرزا	۲۰۳	زکی	محمد مہدی علی	۲۳۲	شاعر	شیخ خدا بخش
۱۷۵	دولہہ	نظم الدولہ نواب	۲۰۴	زیب	مرزا جمال الدین مرزا	۲۳۳	شاکی	مرزا بختاوند شاہ بہادر
۱۷۶	ڈکا	خوب چند	۲۰۵	ذیرک	حافظ قلندر بخش	۲۳۴	شاہ	محمد شاہ
۱۷۷	ذوق	شیخ محمد ابراہیم	۲۰۶	سالک	مرزا خجستہ بخت	۲۳۵	شاہی	مرزا نور الدین
۱۷۸	راجہ	مباراجہ بلوان سنگھ	۲۰۷	سالک	قربان علی	۲۳۶	شائق	شیخ عبداللہ سہارنپوری
۱۷۹	راحت	مرزا محمود بیگ	۲۰۸	سپر	شتاب خاں	۲۳۷	شتاب	مرزا غلام عباس
۱۸۰	راحت	شیخ کریم الدین	۲۰۹	سحاب	کنور گوپال سنگھ	۲۳۸	شجاع	مرزا کریم الشجاع
۱۸۱	راسخ	سعادت علی خاں	۲۱۰	سحر	احمد علی خاں	۲۳۹	شرر	میر حافظ
۱۸۲	راغب	احمد حسین	۲۱۱	سرور	نواب میر محمد خاں	۲۴۰	شرر	ہنسہ رام

۲۴۱	شرر	مرزا غیاث الدین	۲۴۰	صادق	تہور بیگ	۲۹۹	ضعف	شجاعت علی
۲۴۲	شرر	مرزا جعفر	۲۴۱	صادق	شیخ محمد صادق قریشی	۳۰۰	ضمان	میر محمد کامل
۲۴۳	شرم	تہور بیگ	۲۴۲	صالح	مرزا مصلح الدین	۳۰۱	ضمیر	نرائن اس پنڈت
۲۴۴	شریر	منشی کریم الدین	۲۴۳	صبر	اجودھیا پرشاد	۳۰۲	ضمیر	گنگا داس
۲۴۵	ششدر	مرزا روشن الدولہ	۲۴۴	صبور	معین الدین	۳۰۳	ضمیری	مرزا مظہر
۲۴۶	ششدر	مرزا حاجی قادر بخش	۲۴۵	صدر	محمد صدر الدین علوی	۳۰۴	ضوء	منشی کمال الدین
۲۴۷	شفقت	میر محمد حسین	۲۴۶	صدق	شیخ محمد شارت علی	۳۰۵	ضیاء	ولی اللہ اکبر آبادی
۲۴۸	شفقت	میر بشارت علی	۲۴۷	صفیر	میاں نجم الدین	۳۰۶	ضیائی	میر بدر الدین
۲۴۹	شفق	سعد الدین خاں	۲۴۸	صفا	مرزا سعید الدین عرف مرزا	۳۰۷	ضیغم	شاہ کلو
۲۵۰	شفق	دولت رام کھنویں	۲۴۹	صفا	پیرن شاہ	۳۰۸	طالب	محمد یعقوب
۲۵۱	شفق	تلسی رام	۲۵۰	صفدر	صفدر بیگ	۳۰۹	طالب	حافظ طالب
۲۵۲	شکیبا	شیخ غلام حسین	۲۵۱	صفدری	میر صادق علی	۳۱۰	طاہر	محمد طاہر قندہاری
۲۵۳	شوق	عنایت اللہ	۲۵۲	صفوت	میر صفوت علی	۳۱۱	طرب	مولوی رحیم بخش
۲۵۴	شوق	حافظ غلام رسول	۲۵۳	صفیر	میاں جان	۳۱۲	طرب	موتی لال
۲۵۵	شوکت	میر حسن علی	۲۵۴	صفیر	میر اماد علی	۳۱۳	طرب	دھومی لال
۲۵۶	شہرت	مرزا حاجی	۲۵۵	صفی	محمد صفی اللہ	۳۱۴	طرز	احمد حسین
۲۵۷	شہرہ	مرزا نصیر الدین حیدر	۲۵۶	صلاح	محمد صلاح	۳۱۵	ظالم	ظالم سنگھ برہن
۲۵۸	شہید	مولوی فخر الدین جین خاں	۲۵۷	سمیم	تلسی داس	۳۱۶	ظاہر	رام پرشاد
۲۵۹	شہید	گرامت علی	۲۵۸	صولت	قاسم علی خاں	۳۱۷	ظرافت	(شاعرہ)
۲۶۰	شیدا	مرزا فخر الدین معرو مرزا	۲۵۹	صہبائی	امام بخش	۳۱۸	ظریف	میر امام اللہ
۲۶۱	شیدا	اسلام بیگ	۲۶۰	ضابط	میر علی	۳۱۹	ظفر	سراج الدین محمد بہادر شاہ
۲۶۲	شیدا	آبرو	۲۶۱	ضاحک	شیخ مراد بخش	۳۲۰	ظہور	مولوی ظہور علی
۲۶۳	شیدائی	مولوی ابوالحسن	۲۶۲	ضامن	مولوی ضامن علی	۳۲۱	ظہور	احمد جان
۲۶۴	شیدائی	مرزا رمضان بیگ	۲۶۳	ضامن	محمد ضامن	۳۲۲	ظہور	حافظ محمد ظہور
۲۶۵	شیفتہ	نواب محمد مصطفیٰ خاں	۲۶۴	ضایع	میر خیر الدین ناگوری	۳۲۳	ظہیر	سید محمد جان
۲۶۶	شیون	حافظ سید اکبر علی مہرور	۲۶۵	ضبط	کالے خاں	۳۲۴	عاجز	پیر جی شرف الحق
۲۶۷	صابر	مرزا قادر بخش بہادر	۲۶۶	ضرغام	مرزا بہادر بیگ	۳۲۵	عاجز	مرزا عبد اللہ بیگ
۲۶۸	صاحب	شیر زماں خاں	۲۶۷	ضرورت	محمد جمیل	۳۲۶	عارف	نواب زین العابدین خاں
۲۶۹	صادق	محمد عزیز الدین	۲۶۸	ضعف	عابد حسین	۳۲۷	عاشق	عاشق علی

مرزا علی بخش	قابل	۳۸۶	کریم بخش	غلطاں	۳۵۷	مرزا نظام الدین	عاشق	۳۲۸
مرزا قادر شکوہ	قادر	۳۸۷	محمد العن خاں	نجم	۳۵۸	اقبال حسین	عاشق	۳۲۹
قاری علی احمد	قاری	۳۸۸	مہتاب سنگھ	نجم	۳۵۹	مرزا رحمت بخش منجھ	عاشق	۳۳۰
میر قاسم علی	قاسم	۳۸۹	مولوی عبدالقادر	نمکین	۳۶۰	گفتشیام رائے	عاصی	۳۳۱
سید قاسم علی خاں	قاسم	۳۹۰	میر عبداللہ	نمکین	۳۶۱	مرزا عالی بخت بہادر	عالی	۳۳۲
حکیم قدرت اللہ جان	قاسم	۳۹۱	مرزا چھنگا	فاخر	۳۶۲	مولوی امیر علی	عالی	۳۳۳
میر قاسم علی منصف	قاسم	۳۹۲		فایز	۳۶۳	دولت رام	عبرت	۳۳۴
سلطان خاں	قلق	۳۹۳	مرزا عبدالقادر بیگ	فائق	۳۶۴	مولوی محمد عبدالعزیز	عزیز	۳۳۵
غلام مولانا عرف مولانا بخش	قلق	۳۹۴	محمد فخر الدین خاں	فخر	۳۶۵	مرزا عزیز الدین	عزیز	۳۳۶
محمد امجد علی	قلق	۳۹۵	محمد فخر الدین	فخر	۳۶۶	عبدالعزیز	عزیز	۳۳۷
مرزا قمر	قمر	۳۹۶	مرزا بلند بخت	فدا	۳۶۷	یوسف علی خاں	عزیز	۳۳۸
حافظ قمر الدین	قمر	۳۹۷	مرزا اسکندر بخت	فدا	۳۶۸	مہاراج سنگھ	عزیز	۳۳۹
محمد قمر الدین خاں اکبر آبادی	قمر	۳۹۸	خراسو (قم المریز)	فراسو	۳۶۹	بدالدین	عس	۳۴۰
مرزا غلام نصیر الدین	قناعت	۳۹۹	حکیم ثنا اللہ خاں	فراق	۳۷۰	محمد حسن عسکری	عسکری	۳۴۱
حافظ بنو بداحی	قیس	۴۰۰	میر حیات اللہ	فراق	۳۷۱	مرزا کلن	عشرت	۳۴۲
محمد عنایت اللہ	قیس	۴۰۱	محمد علی خاں	فرحت	۳۷۲	حکیم عورت اللہ خاں	عشق	۳۴۳
مرزا خدا بخش	قیصر	۴۰۲	بشن پرشاد	فرحت	۳۷۳	مولوی فضل عظیم	عظیم	۳۴۴
مرزا ناصر الدین معروف بہ محمد مرزا	کامل	۴۰۳	شیخ حسن علی	فرحت	۳۷۴	مرزا عظیم بیگ	عظیم	۳۴۵
سدر سکھ پنڈت کشمیری	کامل	۴۰۴	محمد عمر سلطان	فروغ	۳۷۵	مولوی عبداللہ خاں	علوی	۳۴۶
کرامت اللہ شاہ	کرامت	۴۰۵	خواجہ نور الدین خاں	فروغ	۳۷۶	مولوی امانت علی	علی	۳۴۷
کاظم علی	کاظم	۴۰۶	بہادر معروف بہ مولوی	فیوں	۳۷۷	قطب علی	علی	۳۴۸
فضل احمد	کیف	۴۰۷	مرزا کریم بخش	فصاد	۳۷۸	شیخ نصیر الدین	علیل	۳۴۹
منظفر خاں	گرم	۴۰۸	بنو	فضل	۳۷۹	حکیم آغا جان	عیش	۳۵۰
فقیر محمد خاں	گویا	۴۰۹	فضل الرحمن	فخاں	۳۸۰	رائے عزت سنگھ	عیش	۳۵۱
منیظ اللہ	لطیف	۴۱۰	لال جی پرشاد پنڈت	فکری	۳۸۱	میر سید محمد	غافل	۳۵۲
دولت سنگھ	لطیف	۴۱۱	مرزا ممن	فکار	۳۸۲	مرزا اسد اللہ خاں	غالب	۳۵۳
مرزا عنایت علی بیگ	ماہ	۴۱۲	میر حسین	فوق	۳۸۳	الوز علی	غالب	۳۵۴
مرزا جمیت شاہ	ماہر	۴۱۳	میر بادشاہ	فیاض	۳۸۴	غریب اللہ	غریب	۳۵۵
پنڈت جودھی پراشو	مبتلا	۴۱۴	شیخ فیض الحسن	فیض	۳۸۵	محمد غفور کشمیری	غفور	۳۵۶
حافظ قطب الدین	مبین	۴۱۵	مولوی فیض الحسن					
رائے کاجی سہائے	متین	۴۱۶						

۴۱۷	مجرد	محمد پناہ	۴۴۶	مشفق	احمد بیگ	۴۷۵	مہر	مرزا حاتم علی
۴۱۸	محب	شاہزادہ بہرام شاہ	۴۴۷	مشہور	پنڈت رادھا کشن	۴۷۶	میکش	میر احمد حسین
۴۱۹	محب	میر الوالقاسم	۴۴۸	مشیر	حافظ قطب الدین	۴۷۷	نادان	مولوی محمد بخش
۴۲۰	محبت	غایت اللہ	۴۴۹	مضطر	پنڈت کنھیالال	۴۷۸	نادر	شکر ناتھ پنڈت کشمیری
۴۲۱	محبوب	محبوب خاں	۴۵۰	مضطر	مرزا سنگی	۴۷۹	نازنین	مرزا علی بیگ
۴۲۲	محزون	محمد ناصر جان محمدی	۴۵۱	مضطر	مرزا خضر و مشکوہ	۴۸۰	ناسخ	شیخ امام بخش
۴۲۳	محزون	مرزا سنگو	۴۵۲	مضطر	عرف مرزا آغا خان	۴۸۱	ناصر	مرزا محمد علی بیگ
۴۲۴	محزون	آغاز	۴۵۳	مضطر	مرزا مظفر	۴۸۲	ناظم	میر یحییٰ
۴۲۵	محسن	حافظ محسن	۴۵۴	معروف	نواب الہی بخش	۴۸۳	ناکام	مکرم علی فتح آبادی
۴۲۶	محمد	محمد علی خاں	۴۵۵	معزز	سید محمد علی	۴۸۴	نالال	منوالال
۴۲۷	محمد	مرزا محمود شاہ	۴۵۶	معزز	میر عزیز الدین	۴۸۵	نامی	نواب مرزا حسام الدین
۴۲۸	محو	غلام نواب حسن خاں	۴۵۷	معین	معین الدین	۴۸۶	نامی	حیدر خاں بہادر
۴۲۹	محو	محمد بیگ	۴۵۸	مفتون	حکیم دول اکوشتین	۴۸۷	نایاب	بلدہ سنگھ
۴۳۰	محمود	شیخ غلام حسنین	۴۵۹	مفتون	ڈسٹو پرتیکز خاں	۴۸۸	نثار	عباس علی
۴۳۱	مخیر	محمد احسان اللہ	۴۶۰	ملول	مرزا کریم بخش	۴۸۹	نجم	میر نجم الدین
۴۳۲	مدبر	سید امیر الدین	۴۶۱	ممتاز	محمد یار	۴۹۰	ندرا	میر معین الدین
۴۳۳	مرحوم	مرزا محمد یار بیگ	۴۶۲	ممنون	سید میاں	۴۹۱	ندیم	محمد عسکری
۴۳۴	مرزا	مرزا حسین بخش	۴۶۳	منتظر	میر نظام الدین	۴۹۲	نرہت	مرزا کرامت اللہ
۴۳۵	مرزا	مرزا علی	۴۶۴	منشی	میاں جان خاں	۴۹۳	نسیم	مولوی نسیم اللہ
۴۳۶	مرزا	مرزا جہانگیر بیگ	۴۶۵	منصف	مول چند	۴۹۴	نسیم	محمد یعقوب
۴۳۷	مرزا	مرزا جان	۴۶۶	منعم	مرزا احمد بخش	۴۹۵	نسیم	دیا شکر پنڈت کشمیری
۴۳۸	مروت	مرزا باز خاں	۴۶۷	منعم	منشی موہن لال	۴۹۶	نسیم	نسیم اللہ
۴۳۹	مست	مرزا مست خاں	۴۶۸	منیر	مکنڈلال	۴۹۷	نشاط	منشی بسنت سنگھ
۴۴۰	مسرور	نواب غلام حسین خاں	۴۶۹	موج	وجیہ الدین	۴۹۸	نشاط	میرن شاہ
۴۴۱	مشتاق	کریم خاں	۴۷۰	موزوں	خدا بخش	۴۹۹	نصیر	شاہ نصیر الدین
۴۴۲	مشتاق	مشتاق علی خاں	۴۷۱	مومن	مرزا قادر بخش	۵۰۰	نصیر	نصیر الدین
۴۴۳	مشتاق	مشتاق حسین	۴۷۲	مہجور	محمد مومن خاں	۵۰۱	نظیر	شیخ ولی اکبر آبادی
۴۴۴	مشتاق	غلام علی	۴۷۳	مہجو	مرزا ہدایت علی	۵۰۲	نظیر	گنپت رائے
۴۴۵	مشتہر	احمد حسین	۴۷۴	مہر	کرپا رام	۵۰۳	نقشی	بداد الدین علی خاں

۵۰۴	نکبت	حافظ غلام احمد	۵۱۵	دشت	غلام علی خاں	۵۲۶	بجر	مولوی محمد حسین
۵۰۵	نکبت	مرزا نیاز علی بیگ	۵۱۶	دشت	میر حبیب احمد	۵۲۷	بجر	میر جمیل الدین
۵۰۶	نوا	قدرت اللہ	۵۱۷	دشت	مرزا اکبر الدین	۵۲۸	بدر	عبدالرحمن
۵۰۷	نواب	مرزا خرم بخت	۵۱۸	وزیر	خواجہ وزیر	۵۲۹	ہوش	منور علی
۵۰۸	نور حق	شاہ محمد جمیل	۵۱۹	وصال	حکیم نصر اللہ خاں	۵۳۰	ہوشیار	منشی کیوں رام
۵۰۹	نیاز	محمد نیاز علی	۵۲۰	وصل	محمد علی خاں	۵۳۱	ہنر	مرزا بختاورد بخت
۵۱۰	نیر خشاں	محمد ضیاء الدین بہادر	۵۲۱	وفا	مرزا دارا بخت	۵۳۲	یاس	خیر الدین
۵۱۱	واحد	شیخ عبدالواحد	۵۲۲	وفا	میر حیدر علی	۵۳۳	یاس	حافظ الدین
۵۱۲	وارث	شاہ وارث الدین	۵۲۳	ولی	شیخ محمد ولی	۵۳۴	یاد	میر امام الدین
۵۱۳	وجاہت	احمد علی خاں	۵۲۴	ہادی	مرزا غلام فخر الدین بہادر	۵۳۵	یکتا	خواجہ معین الدین
۵۱۴	وجود	سید محمد علی	۵۲۵	ہاشمی	محمد نادر حسین خاں	۵۳۶	یل	عبدالقادر
						۵۳۷	یمین	احمد علی خاں

ترغیبات حسنی

مولانا نیاز فتحپوری کی معرکتہ الآراء تصنیف جس میں فحاشی کی تمام فطری وغیر فطری قسموں کے حالات، ان کی تاریخ و نفسیاتی اہمیت پر نہایت شرح و بسط کے ساتھ محققانہ تبصرہ کیا گیا ہے کہ فحاشی دنیا میں کب اور کس طرح رائج ہوئی۔

قیمت - ۵ روپے ۵۰ پیسے

نگار پاکستان - ۳۲ - گارڈن مارکیٹ کراچی

سخن شعرا

مصنف | عبدالغفور نشاخ

عہد تصنیف و طباعت سخن شعرا تاریخی نام ہے۔ اور اسی سے اس کا سال تصنیف ۱۸۶۳ء نکلتا ہے۔ سبب تصنیف کے متعلق نساخ کا بیان ہے کہ قدیم تذکروں کے مطالعہ کے اثر سے میں نے بھی چاہا کہ شریعت نالیف سے کوزے بھروں اور اس کو قدیم تذکروں۔ یعنی اس طرح کا تذکرہ لکھوں کہ جس میں اشعار آبدار میں اظہار و اعجاز اور احوال شعرا میں اختصار و اعجاز اور حالات ان کے زمانہ کو بقصد طاقت بشری جامع اور شوق و یاد کو مانع ہو۔ بحمد اللہ یہ ناوک عزم فہرادیں دوسرا ہوا کہ بارہ برس کی محنت میں یہ تذکرہ شعرائے ریختہ بنام تاریخی "سخن شعرا" تیار ہوا اس سے پتہ چلتا ہے کہ ۱۲۶۱ھ کے قریب انھوں نے اسے لکھنا شروع کر دیا تھا جو ۱۲۸۱ھ میں مکمل ہوا۔

سخن شعرا پہلی بار رمضان ۱۲۹۱ھ میں یعنی تکمیل کے دس سال بعد مطبع نول کشور کھنڈو سے شائع ہوا اس میں اوسط نقطہ کے ۵۸۲ صفحات ہیں۔ ابتدا میں مختصر سادہ پیاچہ اور آخری صفحات میں عبداللہ متخلص بہ آشفۃ، منور حسن متخلص بہ فیض اور سعید بخت متخلص بہ سعید کے تاریخی قطعات ہیں جن سے ۱۲۸۱ھ ہو نکلتے ہیں۔

خصوصیات یہ تذکرہ اردو میں ہے اور اس میں قدامت سے لیکر انیسویں صدی کے اواخر تک کے تقریباً سارے شعرا کا ذکر کیا گیا ہے۔ آخری دس صفحات شاعرات کے تذکرے کے لئے مخصوص کر دیئے گئے۔ لیکن نساخ کی توجہ حالات زندگی سے زیادہ اشعار کے انتخاب پر رہی ہے۔ انھوں نے سوانح اور حالات میں غیر معمولی اختصار سے کام لیا ہے۔ اکثر جگہ صرف نام اور تخلص دینا کافی سمجھتا ہے۔ خود اپنے متعلق بھی انہوں نے کچھ نہیں لکھا بلکہ صرف نام دے کر کئی صفحوں میں اپنے کلام کا انتخاب دیا ہے۔ میر و شیفۃ کے سے تھمرے بھی ان کے یہاں نہیں ملے۔ کسی کے کلام پر رائیں یہاں نہ ہونے کے برابر ہیں۔ کہیں کہیں تو مدح و عرض، علم بیان اور بدیع و رزبان و بیان کے دوسرے محبوب و محاسن کو انھوں نے بڑی دفاحت سے بیان کیا ہے۔ مثلاً ص ۵۹۲ پر اپنے استاد حافظ اکرام احمد ضیف کے کلام میں جامع لفظی و معنوی کی نشان دہی میں خصوصاً قبیل سے کلام لیا ہے۔ وہ نہ عموماً بہت مختصر اور مبہم رائیں درج ہیں مثلاً انیس کے متعلق ص ۵۶ پر وہ بغیر کسی استدہال کے صرف ان قدر لکھتے ہیں کہ وہ صرف مرثیہ کہتے ہیں۔ اور ان کا کوئی مرغیہ عرب سے پاک نہیں ہے۔

فہرست شعرا

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آباد	۲۶	محمد یعقوب	۵۱	آرام	۵۱	خیر اللہ
۲	آباد	۲۷	مہدی حسن	۵۲	آرام	۵۲	پریم ناتھ
۳	ابر	۲۸	تفضل حسین	۵۳	آرام	۵۳	کھن لال
۴	ابن	۲۹	دن رضا	۵۴	آرزو	۵۴	سراج الدین علیخان
۵	آتش	۳۰	حیدر علی	۵۵	آرزو	۵۵	مرزا محمد علی
۶	آتش	۳۱	غلام حسین	۵۶	آرزو	۵۶	علاؤ الدین
۷	اٹل	۳۲	عبد الجلیل	۵۷	آرزو	۵۷	طالب حسین
۸	اثر	۳۳	حین علیخان	۵۸	ارشد	۵۸	ارشاد علی
۹	اثر	۳۴	سید محمد میر	۵۹	ارشد	۵۹	عبد الغنی
۱۰	اثر	۳۵	عبدالرزاق	۶۰	ارمان	۶۰	شاہ علی
۱۱	آئیم	۳۶	غلام مصطفیٰ	۶۱	ارمان	۶۱	راجہ جہنم جی
۱۲	آئیم	۳۷	ہریر حسین	۶۲	آزاد	۶۲	میار الدین
۱۳	اجمل	۳۸	شاہ محمد اجمل	۶۳	آزاد	۶۳	غلام علیخان
۱۴	احسان	۳۹	عبدالرحمان	۶۴	آزاد	۶۴	امیر الدین
۱۵	احسن	۴۰	محمد احسن	۶۵	آزاد	۶۵	اعظم شاہ
۱۶	احسن	۴۱	فرزند حسن	۶۶	آزاد	۶۶	رام سنگھ
۱۷	احسن	۴۲	محمد احسن	۶۷	آزاد	۶۷	الکڑ بندر
۱۸	احسن	۴۳	احسن علی	۶۸	آزاد	۶۸	فیر اللہ
۱۹	احسن	۴۴	حین علیخان	۶۹	آزاد	۶۹	صدر الدین خان
۲۰	احسن	۴۵	احسن اللہ	۷۰	آزل	۷۰	آغا حسین
۲۱	احقر	۴۶	سید غلام نبی	۷۱	آسان	۷۱	ہنج آرام
۲۲	احقر	۴۷	بلدیو پرشاد	۷۲	اسحاق	۷۲	اسحاق علیخان
۲۳	احقر	۴۸	جوادی قزلباش	۷۳	اسد	۷۳	میرامانی
۲۴	احمد	۴۹	مہم نام الدین	۷۴	امرار	۷۴	مرزا سپہ شکوہ
۲۵	احمد	۵۰	احمد علی	۷۵	امرار	۷۵	مرزا بندو

۷۶	اسعد	اسعد بخت	۱۰۵	آشنا	سید محمد	۱۳۴	آفاق	حسین علی
۷۷	اسلام	شیخ الاسلام	۱۰۶	آشنا	نین العابدین	۱۳۵	آفاق	فرید الدین
۷۸	اسیر		۱۰۷	آشنا	عبد الکریم	۱۳۶	آفتاب	شاہ عالم بادشاہ
۷۹	اسیر	گلزار علی	۱۰۸	آشوب	امداد علی	۱۳۷	آفریں	قلندر بخش
۸۰	اسیر	ہدایت علی	۱۰۹	اصالت	فضل علی	۱۳۸	انسر	نصرت خان
۸۱	اسیر	منظف علیخان	۱۱۰	اصغر	امجد علی	۱۳۹	انسر	محمد علی
۸۲	اسیر	میر کریم علی	۱۱۱	اصغر	اصغر علی	۱۴۰	انسر	تاج الدین
۸۳	اسیر	سید نیال بی	۱۱۲	اصغر	علی اصغر علی	۱۴۱	انسر	مرزا محمد
۸۴	اسیر	محمد حسن خان	۱۱۳	اصغر	اصغر علی	۱۴۲	انسر	غلام اشرف
۸۵	اشتیاق	شاہ ولی اللہ	۱۱۴	شہ		۱۴۳	افردہ	منظف علی
۸۶	اشراق	محمد رضا	۱۱۵	آصف	یحییٰ خان	۱۴۴	افسوس	غفور بیگ
۸۷	اشرف	اشرف علی	۱۱۶	اظہری	ظہیر الدین	۱۴۵	افسوس	مرزا آغا حیدر
۸۸	اشرف	اشرف حسین	۱۱۷	اظہر	غلام علی	۱۴۶	افسوس	احسان حسین
۸۹	اشرف	اشرف حسین	۱۱۸	اظہر	علی حسین	۱۴۷	افصح	شاہ فصیح
۹۰	اشرف	غلام اشرف	۱۱۹	اظہر	غلام محی الدین	۱۴۸	افضل	افضل علی
۹۱	اشرف	محمد اشرف	۱۲۰	اظہر	سردار مرزا	۱۴۹	افضل	افضل بیگ
۹۲	اشرف	اشرف علی	۱۲۱	اظہر	کرادت علی	۱۵۰	افضل	حسین یار خان
۹۳	آشفہ	عظیم الدین	۱۲۲	اعجاز	اصغر علی خان	۱۵۱	افضل	تفضل حسین
۹۴	آشفہ	محمد علی	۱۲۳	اعزاز	باقر علی	۱۵۲	افضل	افضل علی خان
۹۵	آشفہ	رمنا علی	۱۲۴	اعظم	محمد اعظم	۱۵۳	افضل	شاہ غلام اعظم
۹۶	آشفہ	گلاب سنگھ	۱۲۵	اعظم	عظیم بیگ	۱۵۴	افسوس	میر شیر علی
۹۷	آشفہ	امرناتھ	۱۲۶	اعظم	اعظم شاہ	۱۵۵	افغان	الف خان
۹۸	آشفہ	منور علی	۱۲۷	اعظم	اعظم علی	۱۵۶	اکبر	محمد اکبر خان
۹۹	آشفہ	عبد اللہ	۱۲۸	اعظم	عبد الصمد	۱۵۷	اکبر	مرزا بچو
۱۰۰	آشفہ	بادی علیخان	۱۲۹	اعظم	اعظم خان	۱۵۸	اکبر	اکبر علی خان
۱۰۱	اشک	بادی علی	۱۳۰	آعلی		۱۵۹	اکرام	اکرام اللہ
۱۰۲	اشک	علی حسن	۱۳۱	آغا	آغا مرزا	۱۶۰	اکرام	منشی محمد اکرام
۱۰۳	اشکی	غلام محی الدین	۱۳۲	آغا	آغا حسن	۱۶۱	اکرام	محمد اکرم
۱۰۴	آشنا	امیر علی	۱۳۳	آغا	سید آغا	۱۶۲	اکرام	محمد رضا

۷۶ یہ نمبر آگے ہے۔

۱۶۳	آگاہ	محمد صلاح	۱۹۲	امیر	امیر احمد	۲۲۱	انور	اشتبہر ناسخہ
۱۶۴	آگاہ	حسین علی	۱۹۳	امیر	امیر بیگ	۲۲۲	انور	ولی محمد خان
۱۶۵	آگاہ	نور خان	۱۹۴	امیر	امیر علی	۲۲۳	انور	مرزا علی حسین
۱۶۶	آگر	جو الانا تھ	۱۹۵	امیر	مولوی امیر علی	۲۲۴	انور	شجاع الدین
۱۶۷	الفت	غفل سین	۱۹۶	امیر	امیر علی	۲۲۵	انور	مہدی حسین
۱۶۸	الفتی	پیاسے لال	۱۹۷	امیر	علی محمد خان	۲۲۶	انیس	میر مہر علی
۱۶۹	الفت		۱۹۸	امیر	امیر اللہ	۲۲۷	انیس	نواز شہ خان
۱۷۰	الم	آغا مہدی	۱۹۹	امین	امین الدین خان	۲۲۸	آوارہ	محمد کاظم
۱۷۱	الم	محمد حسین خان	۲۰۰	امین	خواجہ امین الدین	۲۲۹	اوباش	امیر الزمان
۱۷۲	الم	محمد علی	۲۰۱	امین	محمد اسماعیل	۲۳۰	اوج	اشرف علی خان
۱۷۳	الم	صاحب میر دہلوی	۲۰۲	امین	میر محمد امین	۲۳۱	اوج	عبد الکرم
۱۷۴	الہام	شرف الدین	۲۰۳	انتظار	علی نقی خان	۲۳۲	اوج	میر محمود خان
۱۷۵	الہام	فضائل بیگ	۲۰۴	انجام	امیر خان	۲۳۳	اوج	میر علی حسین
۱۷۶	الامی	امام بخش	۲۰۵	انجم	بندہ رضا	۲۳۴	اوج	اکرام الدین
۱۷۷	امانت	آغا حسن	۲۰۶	انداز	غلام حسین	۲۳۵	اوج	عبد اللہ خان
۱۷۸	امانت	آمانت سائے	۲۰۷	اندوہ	علی حسین	۲۳۶	اوج	قاضی غایت حسین
۱۷۹	امانت	امانت علی	۲۰۸	انس	سید محمد مرزا	۲۳۷	ادصاف	
۱۸۰	امالی		۲۰۹	انس	میر مہر علی	۲۳۸	اولی	اولاد علی
۱۸۱	امجد	محمد امجد	۲۱۰	انسان	اسد یار خان	۲۳۹	اولیا	میر اولیاء
۱۸۲	امجد	امجد حسین	۲۱۱	النسب	ابو طالب	۲۴۰	ادبھی	غلام محی الدین
۱۸۳	امداد	امداد علی	۲۱۲	النسخ	ابو تراب	۲۴۱	آء	اکبر علی خان
۱۸۴	امداد	مرزا امداد علی	۲۱۳	النسخ	حضرت اللہ	۲۴۲	آہی	عبد الرحمن
۱۸۵	امراد	امراؤ علی	۲۱۴	انشار	انشاء اللہ خان	۲۴۳	ایجاد	رحیم الدین
۱۸۶	امتی	روشن بیگ	۲۱۵	انصاف	عبد الرحمن خان	۲۴۴	ایما	واحد علی
۱۸۷	امتی	فرحت علی	۲۱۶	انوار	عبد اللہ	۲۴۵	ایمان	شیر محمد خان
۱۸۸	امید	قزلباش خان	۲۱۷	انوار	غلام علی	۲۴۶	تیس	
۱۸۹	امید	امید علی خان	۲۱۸	انوار	میر آغا	۲۴۷	باطن	قطب الدین
۱۹۰	امیر	حسین علی خان	۲۱۹	انور	سید محمد علی	۲۴۸	باقر	باقر علی
۱۹۱	امیر	مرزا مینڈو	۲۲۰	انور	حاجی حسین خان	۲۴۹	باقر	باقر علی

اس نام کی ہر دیندہ پر بھی سہو انمبر درج ہو گیا ہے۔ اسے کہیں نہ شمار کیا جائے۔

۲۵۰	باقر	محمد باقر	۲۷۹	بہل	امیر حسن	۳۰۸	پیتاب	احمد بخش
۲۵۱	باقر	باقر خان	۲۸۰	بہل	سند لال	۳۰۹	بے جان	شیو کھ سنگی
۲۵۲	باقر	باقر علی	۲۸۱	بہل	عنایت علی	۳۱۰	تمیز	احمد علی خان
۲۵۳	باقر	باقر رضا	۲۸۲	بشاش	عابد خاں	۳۱۱	تمیز	کالی رے
۲۵۴	باقر	محمد باقر	۲۸۳	بشیر	بشیر اللہ	۳۱۲	تویر	خدا بخش
۲۵۵	باقر	باقر علیخان	۲۸۴	بشیر	بشارت علی	۳۱۳	تویر	سکھو حسین
۲۵۶	باقی		۲۸۵	بقا	بقا اللہ	۳۱۴	تنہا	کفایت علی
۲۵۷	بہر علی		۲۸۶	بلند	صفدر علی	۳۱۵	تنہا	محمد عیسیٰ
۲۵۸	بحر	علی احمد خان	۲۸۷	بہادر	بہادر سنگھ	۳۱۶	تنہا	
۲۵۹	بحر	امداد علی	۲۸۸	بہادر	راجہ بہادر	۳۱۷	تنہا	عوض علی
۲۶۰	بخشی	حسین بخش	۲۸۹	بہادر	نصیر الدین	۳۱۸	تنہا	شاہ وحید
۲۶۱	بدر	آغا علی خان	۲۹۰	بہار	ٹیک چند	۳۱۹	توانا	اکرام علی فختوری
۲۶۲	بدر	مرزا بلال	۲۹۱	بہار	مرزا علی	۳۲۰	توفیق	توفیق علی
۲۶۳	بدر	بدر الدین	۲۹۲	بہار	کالکا پرشار	۳۲۱	توقیر	ہرزائن داس
۲۶۴	بدر	الہی بخش	۲۹۳	بہجت	عبد المجید	۳۲۲	توقیر	احسان اللہ
۲۶۵	برشتہ	مشرف الدین	۲۹۴	بہید	نواز شہ خاں	۳۲۳	توقیر	توقیر عبدالقادر
۲۶۶	برشتہ	آغا حسین خاں	۲۹۵	بیان	احسن اللہ	۳۲۴	تہمور	فخر الدین
۲۶۷	برقی	میاں شاہ جی	۲۹۶	بیان	محمد رفیع	۳۲۵	تہمور	سعادت سلطان
۲۶۸	برقی	محمد رضا خان	۲۹۷	بہیک	بشیر احمد	۳۲۶	(ث)	
۲۶۹	برقی	بہم الدین	۲۹۸	پیتاب	خدا دادی خان	۳۲۷	ثابت	شجاعت اللہ خاں
۲۷۰	برقی	ابو علی	۲۹۹	پیتاب		۳۲۸	ثابت	اصالت خاں
۲۷۱	برکت	برکت اللہ	۳۰۰	پیتاب	دوست محمد	۳۲۹	ثابت	الدین
۲۷۲	برکت	برکت علی	۳۰۱	پیتاب	سید کھ رے	۳۳۰	ثابت	ثابت علی
۲۷۳	برہان	برہان الدین	۳۰۲	پیتاب	کشن زائن	۳۳۱	ثاقب	شہاب الدین
۲۷۴	بہل	جبار علی	۳۰۳	پیتاب	جعفر علی	۳۳۲	ثاقب	شمس الدین
۲۷۵	بہل	محمد عبدالکیم	۳۰۴	پیتاب	عباس علی	۳۳۳	ثاقب	مرزا امجدی
۲۷۶	بہل	محمد حسین	۳۰۵	پیتاب	محمد اسماعیل	۳۳۴	ثاقب	شہاب الدین
۲۷۷	بہل	مولوی محمد علی	۳۰۶	پیتاب	علیم الدین	۳۳۵	ثبات	مہر علی
۲۷۸	بہل	محمد یگ	۳۰۷	پیتاب	ولی اللہ	۳۳۶	ثروت	سید درویش علی

۱۔ تذکرے میں نجف علی بیگ کا نام بھی موجود ہے جو یہاں کتاب کے مہرے سے رہ گیا ہے۔

۳۳۷	فروت	محمد بخش	۳۹۶	جلال	۳۹۵	جوش	نیاز احمد
۳۳۸	ثروت	محمد شاہد	۳۹۷	جلیس	۳۹۶	جوش	نظام الدین
۳۳۹	ثمر	مرزا علی	۳۹۸	جلیس	۳۹۷	جوش	خلیل الدین
۳۴۰	ثمر	ابو تراب	۳۹۹	جلیل	۳۹۸	جوشش	محمد روشن
۳۴۱	ثمر	احمد سعید	۴۰۰	جم	۳۹۹	جولان	شاہ درویش
۳۴۲	شنا	ثناء اللہ	۴۰۱	جمال	۴۰۰	جولان	قدرت علی
۳۴۳	شنا	شمس الدین	۴۰۲	جمشید	۴۰۱	جولان	شاہ جولان
۳۴۴	ثواب	سعادت علی	۴۰۳	جمیل	۴۰۲	جولان	بہادر علی
۳۴۵	حا	"ج" کنور سنگھ	۴۰۴	جمیل	۴۰۳	جولان	حسن علیخان
۳۴۶	جام	جان عالم	۴۰۵	جنت	۴۰۴	جوہر	احمد علی
۳۴۷	جان	جان علی	۴۰۶	جنون	۴۰۵	جوہر	مشراف علی
۳۴۸	جان	بیو خان	۴۰۷	جنون	۴۰۶	جوہر	جواہر سنگھ
۳۴۹	جانناز	یار علی	۴۰۸	جنون	۴۰۷	جوہر	مادہورام
۳۵۰	جان صاحب	غلام فرید	۴۰۹	جنون	۴۰۸	جوہر	دنیا ناتھ
۳۵۱	جانشار	عزت اللہ	۴۱۰	جنون	۴۰۹	جویا	شیخ علی حسن
۳۵۲	جذب	مرزا مغل	۴۱۱	جنون	۴۱۰	جویا	محمد علی
۳۵۳	جرات	قلندر بخش	۴۱۲	جنون	۴۱۱	جویا	محمد حسین علیخان
۳۵۴	جرات	شیر علی	۴۱۳	جنون	۴۱۲	جہاندار	مرزا جہاندار شاہ
۳۵۵	جرات	غلام ناصر	۴۱۴	جوآد	۴۱۳	جہانگیر	جہانگیر بیگ
۳۵۶	جراخ	محمد حسین	۴۱۵	جوان	۴۱۴	جھمن	جھمن ناتھ
۳۵۷	جرار	حسین بیگ	۴۱۶	جوان	۴۱۵	"ج"	
۳۵۸	جرار	سرفراز علی	۴۱۷	جوان	۴۱۶	چالاک	میر قدرت اللہ
۳۵۹	جری	جعفر علی	۴۱۸	جوان	۴۱۷	چراغ	رحمن یار خان
۳۶۰	جعفر	باقر علی	۴۱۹	جواہر	۴۱۸	چرکین	شیخ باقر علی
۳۶۱	جعفری	محمد ساجد	۴۲۰	جودت	۴۱۹	چمن	بہاری لال
۳۶۲	جعفری	جعفر علی	۴۲۱	جودت	۴۲۰	چمن	قاسم علی خان
۳۶۳	جعفر	فان علی	۴۲۲	جوش	۴۲۱	چمن	گل محمد
۳۶۴	جلال	جمال الدین	۴۲۳	جوش	۴۲۲	"ج"	
۳۶۵	جلال		۴۲۴	جوش	۴۲۳	حاتم	شیخ ظہور الدین

۴۲۴	حافظ	حافظ ضامن شاہ	۴۵۳	حسرت	محمد علی	۴۸۲	حفیظ	محمد حفیظ
۴۲۵	حافظ	حافظ محمد اشرف	۴۵۴	حسن	مہدی علیخان	۴۸۳	حقارت	میرمن
۴۲۶	حافظ	حافظ عبداللہ	۴۵۵	حسن	حسن علی خان	۴۸۴	حقیر	نبی بخش
۴۲۷	حالی	میر محبوب علی	۴۵۶	حسن	حکیم احمد حسن	۴۸۵	حقیقت	امام بخش
۴۲۸	حالی	مولوی الطاف حسین	۴۵۷	حسن	مرزا احسن	۴۸۶	حقیقت	شاہ حسین
۴۲۹	حامد	نواب حامد حسین خان	۴۵۸	حسن	ابوالحسن	۴۸۷	حکیم	محمد حسین
۴۳۰	حامد	حمید الدین	۴۵۹	حسن	خواجہ حسن	۴۸۸	حکیم	محمد اشرف خاں
۴۳۱	حامد	میر حامد	۴۶۰	حسن	سید غلام حسن	۴۸۹	حکیم	غفر علی
۴۳۲	حامد	گھمنڈی بعل	۴۶۱	حسن	محمد حسن	۴۹۰	حکیم	احمد حسین
۴۳۳	حب	میر احمد علی	۴۶۲	حسن	محمد حسن	۴۹۱	حکیم	محمد پناہ خان
۴۳۴	حبیب	مرزا جان	۴۶۳	حسن	مولوی محمد حسن	۴۹۲	حکیم	میر محمد علی
۴۳۵	حبیب	حبیب اللہ	۴۶۴	حسن	عطا حسین خاں	۴۹۳	حکیم	نہال الدین
۴۳۶	حبیب	حبیب اللہ	۴۶۵	حسن	سید محمد حسن	۴۹۴	حکیم	سعید الدین
۴۳۷	حبیب	حبیب مولا	۴۶۶	حسن	مرزا احسن	۴۹۵	جزہ	جزہ دھلوی
۴۳۸	حبیب		۴۶۷	حسن	احمد حسن	۴۹۶	جزہ	جزہ علی
۴۳۹	حجام	عنایت اللہ	۴۶۸	حسین	غلام حسین خاں	۴۹۷	حمید	سید عبدالحمید
۴۴۰	حرق	میر حسن	۴۶۹	حسین	حسین علی	۴۹۸	حمید	حاجی حمید بخت
۴۴۱	حزین	ابوالخیر	۴۷۰	حسینی	حسین علی	۴۹۹	حمید	سید حسین علی
۴۴۲	حزین	نحست بخت	۴۷۱	حشم	باقر علی	۵۰۰	حمید	حمید الدین خاں
۴۴۳	حزین	میر علی حسین	۴۷۲	حشم	آغا حسین	۵۰۱	حمید	حمید الدین
۴۴۴	حزین	میر بہادر علی	۴۷۳	حشمت	فخر الدین	۵۰۲	حنا	عبدالکیم خان
۴۴۵	حزین	محمد علیخان	۴۷۴	حشمت	مشتعل علیخان	۵۰۳	حوشم	دب چند گھری
۴۴۶	حزین	میر محمد باقر	۴۷۵	حشمت	محمد علی	۵۰۴	حیا	رحیم الدین
۴۴۷	حسام	نواب حسام الدولہ	۴۷۶	حشمتی	لالہ ماتا دین	۵۰۵	حیات	حیات خاں
۴۴۸	حسام	حسام الدین	۴۷۷	حضور	غلام بیگی	۵۰۶	حیات	سید ذکی
۴۴۹	حسام	حسام الحق	۴۷۸	حضور	محسن مرزا	۵۰۷	حیدر	حسام الدین
۴۵۰	حسرت	عبدالرحمن	۴۷۹	حضور	بال نکند	۵۰۸	حیدر	حیدر علی
۴۵۱	حسرت	جعفر علی	۴۸۰	حضور	محمد عبدالعبیر	۵۰۹	حیدر	مرزا حیدر علی
۴۵۲	حسرت	محمد حیات	۴۸۱	حضور	منظہر علی	۵۱۰	حیدر	مرزا حیدر شکوہ

۵۱۱	حیدر	مولوی سید ولی حیدر	۵۴۰	خادم	خادم علی	۵۶۹	خلش	فردوس علی
۵۱۲	حیدر	مصطفیٰ حیدر	۵۴۱	خادم		۵۷۰	خلق	میر احسن
۵۱۳	حیدر	حیدر حسین خاں	۵۴۲	خاص	محمد حیدر خاں	۵۷۱	خلیق	ظہور علی
۵۱۴	حیدر	حیدر ابن حیدر	۵۴۳	خاکسار	میر محمد یار	۵۷۲	خلیق	میر مستحسین
۵۱۵	حیدر	سید حیدر علی خاں	۵۴۴	خاکسار	غلام محی الدین خاں	۵۷۳	خلیل	میر دوست علی
۵۱۶	حیدر	میاں حیدر	۵۴۵	خاکی	غلام حیدر بیگ	۵۷۴	خلیل	سید ابراہیم علی
۵۱۷	حیدر	محمد علی خاں	۵۴۶	خالص	محمد عبدالرزاق	۵۷۵	خلیل	علی ابراہیم خاں
۵۱۸	حیدر	حیدر شاہ خاں	۵۴۷	خالق	خالق بخش	۵۷۶	خلیل	محمد ابراہیم خاں
۵۱۹	حیدی	حیدر بخش	۵۴۸	خان	عبد اللہ خاں	۵۷۷	خلیل	محمد غلیل
۵۲۰	حیدری	غلام حیدر	۵۴۹	خان	محمدی خاں	۵۷۸	خوش	مرزا خدایار
۵۲۱	حیراں	حافظ بقاء اللہ	۵۵۰	خان	محمد اشرف خاں	۵۷۹	خندان	
۵۲۲	حیراں	میر حیدر علی	۵۵۱	خانی	مرزا خانی	۵۸۰	خواجہ	مولوی عبد العزیز
۵۲۳	حیراں	میر منو	۵۵۲	خاور	محمد اکبر	۵۸۱	خواجہ	خواجہ نجف علی
۵۲۴	حیراں	ولایت علی	۵۵۳	خبر	سید مہدی	۵۸۲	خواہش	حاجی میر آداد
۵۲۵	حیرت	عازظ عبدالرحمن	۵۵۴	خبر	غلام محمد خاں	۵۸۳	خود غرض	
۵۲۶	حیرت	مرزا رمضان	۵۵۵	خدمت	فرحت علی	۵۸۴	خورشید	نوشوقت علی خاں
۵۲۷	حیرت	محمد جان خاں	۵۵۶	خرد	فخر الدین	۵۸۵	خورشید	مرزا احسن علی
۵۲۸	حیرت	میر محمد حسین	۵۵۷	خرد	پر شاد گھڑی	۵۸۶	خورشید	سورج پر شاد
۵۲۹	حیرت	میر مراد علی	۵۵۸	خرد	رام زائے	۵۸۷	خورشید	خورشید عالم
۵۳۰	حیرت	غلام فخر الدین	۵۵۹	خستہ	محمد عبداللہ	۵۸۸	خورشید	خود شید احمد
۵۳۱	حیرت	اجود ہیا پر شاد	۵۶۰	خستہ	سید محمد کرمان	۵۸۹	خورم	محمد احمد
۵۳۲	جیف	میر چراغ علی	۵۶۱	خسرو	مرزا محمد	۵۹۰	خیال	غلام حسن خاں
۵۳۳	جیف	موتی خاں	۵۶۲	خشنود		۵۹۱		
۵۳۴	جیف	محمد حاجی	۵۶۳	خفر	مرزا خضر سلطان	۵۹۲	دار	مولانا داد خاں
۵۳۵		”خ“	۵۶۴	خفر	محمد یوسف	۵۹۳	دارا	دارا بخش
۵۳۶	خادم	خادم علی	۵۶۵	خطا	مرزا نظر علی بیگ	۵۹۴	داغ	میر مہدی
۵۳۷	خادم	محمدی راجہ	۵۶۶	خطیر	سید امراؤ علی	۵۹۵	داغ	وجید اللہ خاں
۵۳۸	خادم	خادم علی	۵۶۷	خفی	مرزا محمد	۵۹۶	داغ	لطف حسین
۵۳۹	خادم	خادم علی خاں	۵۶۸	خفی	راجہ بابو	۵۹۷	داغ	نواب مرزا کی

محمد بیگ	راحت	۴۵۶	مرزا محمد علی	دیوان	۴۲۷	میر فضل علی	دانا	۵۹۸
کریم الدین	راحت	۴۵۷	رائے مرپ سنگھ	دیوان	۴۲۸	لالہ سوہیارام	دانا	۵۹۹
کشن لال	راحت	۴۵۸	" خ "		۴۲۹	روشن لال	دانا	۶۰۰
راحت حسین	راحت	۴۵۹	احمد بیگ	ذاکر	۴۳۰		داؤد	۶۰۱
راحت علی	راحت	۴۶۰	ذاکر علی	ذاکر	۴۳۱	دائم علی	دائم	۶۰۲
میر محمد علی	راحم	۴۶۱	سید ذاکر حسین	ذاکر	۴۳۲	مرزا سلامت علی	دبیر	۶۰۳
یعقوب علی بیگ	راز	۴۶۲	میر جان	ذاکر	۴۳۳	سید علی جان	درخشاں	۶۰۴
طالب حسین	راسخ	۴۶۳	محمد اسماعیل خان	ذبیح	۴۳۴	خواجہ میر	درد	۶۰۵
غلام مصطفیٰ عبدالرحیم	راسخ	۴۶۴	امان علی	ذبیح	۴۳۵	رحمت علی	درد	۶۰۶
سعادت علی خان	راسخ	۴۶۵	اتواری لعل	ذره	۴۳۶	کریم اللہ خاں	دردمند	۶۰۷
غلام علی	راسخ	۴۶۶	رام ناتھ	ذره	۴۳۷	میر شاہ علی	درویش	۶۰۸
ظفر باب خان	راسخ	۴۶۷	لالہ شکر لال	ذره	۴۳۸	رتن ناتھ	دریا	۶۰۹
سبحان قلی بیگ	راغب	۴۶۸	جو الابر شاد	ذره	۴۳۹	زین العابدین	دریغ	۶۱۰
احمد حسین	راغب	۴۶۹	سری کشن	ذکا	۴۴۰	شمس الدین	دل	۶۱۱
وزیر علی	راغب	۴۷۰	ذکا اللہ خان	ذکا	۴۴۱	محمد فقیہ	دردمند	۶۱۲
شاہ رؤف احمد	رافت	۴۷۱	خوب چند کالیشتہ	ذکا	۴۴۲	دبئی پرشاد	دل	۶۱۳
غلام محمد	راقم	۴۷۲	مخدوم بخش	ذکا	۴۴۳	آزاد خان	دل	۶۱۴
بندرا بن	راقم	۴۷۳	محمد ابراہیم	ذوق	۴۴۴	زور آور خان	دل	۶۱۵
منظر علی	راقم	۴۷۴	ذوقا شاہ	ذوقا	۴۴۵	محمد عابد	دل	۶۱۶
مصاحب علی	راوی	۴۷۵	ذوقی شاہ	ذوقی	۴۴۶	بہادر سنگھ کھری	دلخوش	۶۱۷
احمد حسین	ربط	۴۷۶	ذوقی رام	ذوقی	۴۴۷	لچھی زائن	دل سوز	۶۱۸
دبئی پرشاد	ربط	۴۷۷	محمد اسماعیل خان	ذہین	۴۴۸	خیراتی خاں	دل سوز	۶۱۹
رجب علی	رجب	۴۷۸	میر محمد مستعد	ذہین	۴۴۹	حمایت اللہ خاں	دل گیر	۶۲۰
گنگا پرشاد	رحمت	۴۷۹	" س "		۴۵۰	چھنولال کالیشتہ	دل گیر	۶۲۱
رحمت علی	رحمت	۴۸۰	راجہ بہادر	راجہ	۴۵۱	شاہ دلیر	دلیر	۶۲۲
رحیم بیگ	رحیم	۴۸۱	راجہ راج کشن	راجہ	۴۵۲	شیخ غلام محمد	دوست	۶۲۳
عبدالرحیم خاں	رحیم	۴۸۲	بلوان سنگھ	راجہ	۴۵۳		دوست	۶۲۴
رحیم بخش	رحیم	۴۸۳		راجہ	۴۵۴	جہانگیر محمد خاں	دول	۶۲۵
خیرات علی	رخشاں	۴۸۴	بھگونت رائے	راحت	۴۵۵	مرزا علی نقی	دول	۶۲۶

۶۸۵	خصت	میر قدرت اللہ	۷۱۴	میر ذاکر علی	۷۴۱	رنگیں	سعادت علیخان
۶۸۶	رسا	علیم اللہ	۷۱۵	عبدالرحیم	۷۴۲	رواں	سید جعفر علی
۶۸۷	رسا	محمد بخش	۷۱۶	مردان علیخان	۷۴۳	روشن	میر علی حسین
۶۸۸	رسا	میر احمد علی	۷۱۷	رغبت	۷۴۴	روشن	روشن شاہ
۶۸۹	رسا	کریم الدین	۷۱۸	رغبت	۷۴۵	روشن	
۶۹۰	رسا	لالہ انبہ پرشاد	۷۱۹	رفاقت	۷۴۶	رونق	غلام حیدر خان
۶۹۱	رستم	رستم علیخان	۷۲۰	رفعت	۷۴۷	رونق	سیٹھ باسوچی
۶۹۲	رستم	میر رستم علیخان	۷۲۱	رفعت	۷۴۸	رونق	گنگا پرشاد
۶۹۳	رستم	رستم علی	۷۲۲	رفعت	۷۴۹	رونق	رام سہائے
۶۹۴	رسوخ	حسن مرزا	۷۲۳	رفیع	۷۵۰	رویت	حبیب اللہ
۶۹۵	رشفک	میر علی	۷۲۴	رفیع	۷۵۱	ربا	میر رضی
۶۹۶	رشفکی	محمد علی خان	۷۲۵	رفیق	۷۵۲	ربا	غلام محمد خان
۶۹۷	رشدید	کنور بہادر	۷۲۶	رفیق	۷۵۳	ربانی	شیخ عبداللہ
۶۹۸	رشدید	سید بہادر علی	۷۲۷	رفیق	۷۵۴	ریاض	ریاض الدین
۶۹۹	رشدید	مرزا محمد زکی	۷۲۸	رقت	۷۵۵	ریاضت	اسلام علی
۷۰۰	رضا	میر رضا علی	۷۲۹	رقت	۷۵۶	ز	
۷۰۱	رضا	حمید الدین	۷۳۰	رقم	۷۵۷	زار	مغل بیگ
۷۰۲	رضا	محمد رضا	۷۳۱	رقم	۷۵۸	زار	برہان الدین
۷۰۳	رضا	مرزا جیون	۷۳۱	رمز	۷۵۹	زار	مظہر علی
۷۰۴	رضا	میر محمد رضا	۷۳۱	رمز	۷۶۰	زار	امام بخش
۷۰۵	رضا	میر محمد رضا	۷۳۲	رج	۷۶۱	زار	امیر الدولہ
۷۰۶	رضا	سید غلام رضا خان	۷۳۳	رنج	۷۶۲	زار	میر جیون
۷۰۷	رضا	غلام رضا	۷۳۴	رند	۷۶۳	زار	الود نہایت
۷۰۸	رضا		۷۳۵	رند	۷۶۴	زار	منیر دلال
۷۰۹	رفوان	واعد علیخان	۷۳۶	رند	۷۶۵	زار	عادل شاہ خان
۷۱۰	رفوی	جعفر علی	۷۳۷	رند	۷۶۶	زار	سید محمد علی
۷۱۱	رضی	سید رضی خان	۷۳۸	رند	۷۶۷	زار	زاہد الدین
۷۱۲	رضی	مرزا رضی خان	۷۳۹	رنگین	۷۶۸	زار	خواجہ دلایت حسین
۷۱۳	رعایت	میر رعایت علی	۷۴۰	رنگین	۷۶۹	زار	مرزا علی حسین

ملوک چند	سرشار	۸۲۸	امام بخش	سپاہی	۷۹۹	شیخ بلاقی	زرد	۷۷۰
رجب علی بیگ	سرور	۸۲۹	بشتاب خان	سپہر	۸۰۰	میر محمد زکی	زکی	۷۷۱
فضل علی بیگ	سرور	۸۳۰	میر محمدی	سپہر	۸۰۱	محمد زکی	زکی	۷۷۲
لاک نیک رام	سرور	۸۳۱	سید محمد سجاد	سجاد	۸۰۲	مرزا محمد علی	زکی	۷۷۳
سید کاظم حسین	سرور	۸۳۲	حکیم میر سجاد	سجاد	۸۰۳	جعفر علی خان	زکی	۷۷۴
حمایت اللہ خان	سرور	۸۳۳	میر علی سجاد	سجاد	۸۰۴		زکی	۷۷۵
غلام مرتضیٰ خان	سرور	۸۳۴	محمد اللہ یار خان	سحاب	۸۰۵	محمد زکی خان	زکی	۷۷۶
ولایت علی	سرور	۸۳۵	کنور گوپال سنگھ	سحاب	۸۰۶	میر دوست علی	زالال	۷۷۷
سوزیر الدین	سرور	۸۳۶	محمد خلیل خان	سحر	۸۰۷	سید محمد زماں	زمان	۷۷۸
احمد حسین	سرور	۸۳۷	میر ناصر علی	سحر	۸۰۸	داؤد بیگ	زور	۷۷۹
میر محمد خان	سرور	۸۳۸	مرزا فضل علی	سحر	۸۰۹	جمال الدین	زیب	۷۸۰
امداد علی خان	سرور	۸۳۹	عبد المجید	سحر	۸۱۰	مرزا محمد علی خان	زیب	۷۸۱
سید محمد علی	سریح	۸۴۰	امان اللہ	سحر	۸۱۱	میر آغا	زیب	۷۸۲
میر سعادت علی	سعادت	۸۴۱	احمد علی خان	سحر	۸۱۲	قلندر بخش	زیرک	۷۸۳
سعادت خان	سعادت	۸۴۲	ظہور علی	سحر	۸۱۳	"مس"		۷۸۴
مرزا	سعید	۸۴۳	نواب علیخان	سحر	۸۱۴	محمد ساجد علیخان	ساجد	۷۸۵
سردار حسین	سعید	۸۴۴	اجودا پاشا	سحر	۸۱۵	اکبر علی	ساحل	۷۸۶
لاک کنور بہادر	سعید	۸۴۵	شیخ سخاوت حسین	سخا	۸۱۶	میر حسن علی	ساقی	۷۸۷
محمد سعید الدین	سعید	۸۴۶	رام دیال	سخن	۸۱۷	غلام حسین	ساقی	۷۸۸
سعید الدین خان	سعید	۸۴۷	مرزا محمد حسین	سخن	۸۱۸	ارشاد علی	ساک	۷۸۹
میر سعادت علی	سعید	۸۴۸	خواجہ فخر الدین حسین	سخن	۸۱۹	مرزا بخت بخت	ساک	۷۹۰
سعید بخت	سعید	۸۴۹	دیوالی سنگھ	سخنور	۸۲۰	قربان علی بیگ	ساک	۷۹۱
خواجہ بادشاہ	سفیر	۸۵۰	مولوی احمد علی	سخنور	۸۲۱	میر محمد ناصر	سامان	۷۹۲
جلال بخش	سفیر	۸۵۱	سید پرورش علی	سخی	۸۲۲	مرزا محمد جان بیگ	سامی	۷۹۳
محمد علی	سکندر	۸۵۲	مولوی سراج الدین	سراج	۸۲۳	وجہ اللہ خان	سامی	۷۹۴
سکندر خان	سکندر	۸۵۳	سراج الدین	سراج	۸۲۴	محمد یار بیگ	سائل	۷۹۵
نجم الدین علیخان	سلام	۸۵۴	سراج الدین علی	سراج	۸۲۵	حکیم عبدالحق	سائل	۷۹۶
ایزو بخش	سلطان	۸۵۵	سردار مرزا	سردار	۸۲۶	عبد اسحاق	سبحان	۷۹۷
نعم اللہ خان	سلطان	۸۵۶	مرزا زین العابدین	سربہز	۸۲۷	مرزا مغل	سبقت	۷۹۸

سلطان	۸۵۷	سلطان شاہ	۸۸۶	سید	میر قطب منی	۱۰۰۵	شادان	میاں رحمن بخش
سلطان	۸۵۸		۸۸۷	سید	غالب علی خان	۱۰۰۶	شادان	راجہ چند لال
سلطان	۸۵۹	طالب علی خان	۸۸۸	سید	امام الدین	۱۰۰۷	شاذ	محمد عباس
سیس	۸۶۰	سید محب علی	۸۸۹	سید	میر یادگار علی	۱۰۰۸	شاذ	احمد حسین
سیلم	۸۶۱	مرزا سلیم بہادر	۸۹۰	سید	میر امداد علی	۱۰۰۹	شاعر	میر بہم اللہ
سیلم	۸۶۲	میر عباس	۸۹۱	سید	سید علی خاں	۱۰۱۰	شاعر	میر نامہ پرست
سیلم	۸۶۳	میر سلامت علی	۸۹۲	سید	آقا سید مولوی میر محمد	۱۰۱۱	شاعر	خدا بخش
سیلمان	۸۶۴	محمد سیلمان	۸۹۳	سیر	عباس علی	۱۰۱۲	شاعر	اشرف حسین
سیلمان	۸۶۵	سیلمان خاں	۸۹۴	سیف	محمد حسن	۱۰۱۳	شاعر	امیر البین
سیلمان	۸۶۶		۸۹۵	سیف	خواجہ سیف اللہ	۱۰۱۴	شافی	امین الدین
سودا	۸۶۷	مرزا محمد رفیع	۸۹۶	سیف	سیف اللہ	۱۰۱۵	شاکر	شاہ علی
سوز	۸۶۸	مولوی عبد الکریم	۸۹۷	سیفی	میر وارث علی	۱۰۱۶	شاکر	محمد شاکر
سوز	۸۶۹	محمد میر	۸۹۸	سیل	سید محمد	۱۰۱۷	شاکر	خدا سبحان
سوزان	۸۷۰	امام بخش	۸۹۹	ش"ش"		۱۰۱۸	شاکر	بختاور شاہ
سوزان	۸۷۱	مرزا احمد علی خان	۹۰۰	شاباش	کلب سجاد خان	۱۰۱۹	شان	اکبر حسین خاں
سوزان	۸۷۲	غلام مرتضیٰ	۹۰۱	شاد	تفضل حسین	۱۰۲۰	شاہ	سعد اللہ
سوزان	۸۷۳	شمس الدین	۹۰۲	شاد	میر یار خان	۱۰۲۱	شلہ	محمد شاہ
سوز شر	۸۷۴	حافظ عبد الرحمن	۹۰۳	شاد	شیو پر شاد	۱۰۲۲	شاہ	شاہ علی خان
سہراب	۸۷۵	سہراب بیگ	۹۰۴	شاد	رجب بیگ خاں	۱۰۲۳	شاہی	شاہ علی خاں
سہیل	۸۷۶	مرزا حسن جان	۹۰۵	شاد	محمد ایاز خاں	۱۰۲۴	شاہی	نور الدین
سہیل	۸۷۷	محمد عباس	۹۰۶	شاد	الہ یار بیگ	۱۰۲۵	شاہی	محمد ہادی
سہیل	۸۷۸	ارغمن علی خان	۹۰۷	شاد		۱۰۲۶	شایان	بہیم زائ
سیاح	۸۷۹	میاندار خاں	۹۰۸	شاد		۱۰۲۷	شائق	محمد اسماعیل
سیادت	۸۸۰	میر مجاہدین	۹۰۹	شاد	محمد جان	۱۰۲۸	شائق	میر حاجی
سیارہ	۸۸۱	فخر الدین	۱۰۰۰	شاد	فضل علی	۱۰۲۹	شائق	محمد بخش
سید	۸۸۲	سید غلام رسول	۱۰۰۱	شاداب	خوشوقت رائے	۱۰۳۰	شائق	محمد حسین
سید	۸۸۳	میر غلام رسول	۱۰۰۲	شادان	میر رجب علی	۱۰۳۱	شائق	عبد اللہ
سید	۸۸۴	میر علی نقی	۱۰۰۳	شادان	لانہ باد لال	۱۰۳۲	شائق	محمد پیر بخش
سید	۸۸۵	میر بہادر علی	۱۰۰۴	شادل	حسین علی خاں	۱۰۳۳	شائق	محمد ہادی

۱۰۳۴	شائق	فیض الدین	۱۰۶۳	شریف	شریف الحسن	۱۰۹۲	شکوہ	میر شکوہ علی
۱۰۳۵	شائق	سرفراز علیخان	۱۰۶۴	شریف	شریف بیگ	۱۰۹۳	شکیبا	غلام حسین
۱۰۳۶	شائق	لالہ فتح چند	۱۰۶۵	شریف	محمد شریف	۱۰۹۴	شگفتہ	ننگفتہ بخت
۱۰۳۷	شہاب	سید دلہار حیدر	۱۰۶۶	ششدر	قادر بخش	۱۰۹۵	شگفتہ	برہہ سنگہ
۱۰۳۸	شہاب	غلام عباس	۱۰۶۷	ششدر	مرزا روشن الدولہ	۱۰۹۶	شگفتہ	سیف علی خان
۱۰۳۹	شجاع	مرزا کریم الشجاع	۱۰۶۸	شجاع	محمد اکبر شاہ	۱۰۹۷	شمس	شمس الدین
۱۰۴۰	شجاعت	سہادر علی	۱۰۶۹	شعلہ	امرناسخہ	۱۰۹۸	شمس	شمس الدین
۱۰۴۱	شرافت	مرزا اشرف علی	۱۰۷۰	شعور	میاں شعور احمد	۱۰۹۹	شمس	شریف احمد خان
۱۰۴۲	شرر	سید علی حسن	۱۰۷۱	شعور	عبدالرؤف	۱۱۰۰	شمس	شیخ علی محمد
۱۰۴۳	شرر	مرزا جعفر	۱۰۷۲	شعوری		۱۱۰۱	شمس	میر آغا علی
۱۰۴۴	شرر	حافظ میر حافظ	۱۰۷۳	شفا	حکیم یار علی	۱۱۰۲	شمس	مرزا اکبر علی
۱۰۴۵	شرر	غیاث الدین	۱۰۷۴	شفا	کریم بیگ	۱۱۰۳	شمس	میر آغا
۱۰۴۶	شرر	مولوی علی بخش	۱۰۷۵	شفا	خواجہ محمد کاظم	۱۱۰۴	شمسی	لالہ سورج پرشاد
۱۰۴۷	شرر	سید فضل حق	۱۰۷۶	شفق	علی جان	۱۱۰۵	شمشاد	میر احمد علی
۱۰۴۸	شرر	صادق علی	۱۰۷۷	شفق	دولت رام	۱۱۰۶	شمیم	عباس علی
۱۰۴۹	شرر	ابراہیم بیگ	۱۰۷۸	شفق	محمد علی خاں	۱۱۰۷	شمیم	سید غالب علی
۱۰۵۰	شرر	عبدالغفور خاں	۱۰۷۹	شفق	محمد سعید الدین	۱۱۰۸	شناد	صاحب مرزا
۱۰۵۱	شرر	آغا حسن	۱۰۸۰	شفقت	بشارت علی	۱۱۰۹	شکر	ویا شکر
۱۰۵۲	شرف	ابوطالب خاں	۱۰۸۱	شفقت	شکر اللہ	۱۱۱۰	شور	مرزا محمود بیگ
۱۰۵۳	شرف	میر امام علی	۱۰۸۲	شفقت	عبدالرحیم	۱۱۱۱	شور	مغل جان
۱۰۵۴	شرف	شرف الدین حسین	۱۰۸۳	شفقت	سید محمد حسین	۱۱۱۲	شور	بابو مدن موہن لعل
۱۰۵۵	شرف	شرف الدین بیگ	۱۰۸۴	شفیع	محمد شفیع	۱۱۱۳	شورش	غلام احمد
۱۰۵۶	شرف	سید سادات حسین	۱۰۸۵	شفیق	مظہر علیخان	۱۱۱۴	شورش	زین العابدین خاں
۱۰۵۷	شرف	شرف الدین حسین	۱۰۸۶	شفیق	نور الدین خاں	۱۱۱۵	شورش	میر غلام حسین
۱۰۵۸	شرف	میر محمدی	۱۰۸۷	شفیق	ناصر علی	۱۱۱۶	شورش	ناصر حسین
۱۰۵۹	شرق	میر غلام عباس	۱۰۸۸	شکر	رادھا کشن کایچہ	۱۱۱۷	شوق	الہی بخش
۱۰۶۰	شرم	نور بیگ	۱۰۸۹	شکوہ	مرزا محمد رضا	۱۱۱۸	شوق	بہار بیگ
۱۰۶۱	شریر	احمد خاں	۱۰۹۰	شفیق	تمسی رام	۱۱۱۹	شوق	مولوی قدزت اللہ
۱۰۶۲	شریر	کریم الدین	۱۰۹۱	شکوہ	آغا محمد حسین	۱۱۲۰	شوق	روشن لال

۱۱۲۱	شوق	بہوگی لال	۱۱۴۹	فہید	یوسف علی	۱۱۷۸	صاحب	مولوی صاحب عالم
۱۱۲۲	شوق	حسن علی خاں	۱۱۵۰	شہید	حفیظ الدین	۱۱۷۹	صاحب	
۱۱۲۳	شوق		۱۱۵۱	شہید		۱۱۸۰	صاحب	جانس
۱۱۲۴	شوق	حافظ غلام رسول	۱۱۵۲	شہید	محمد بخش	۱۱۸۱	صاحب	امام علی
۱۱۲۵	شوق	محمد بخش	۱۱۵۳	شہید	کرامت علی خاں	۱۱۸۲	صادق	مرزا صادق بیگ
۱۱۲۶	شوق	محمد جہانگیر خاں	۱۱۵۴	شہید	غلام علی	۱۱۸۳	صادق	محمد امیر
۱۱۲۷	شوق	عنایت اللہ	۱۱۵۵	شہید	میر فتح علی	۱۱۸۴	صادق	میر محمد صادق
۱۱۲۸	شوق	تصدیق حسین خاں	۱۱۵۶	شہید	حکیم اسلام بیگ	۱۱۸۵	صادق	دبئی پرشاد
۱۱۲۹	شوق	سید علی فاضل	۱۱۵۷	شہید	میر جہتو جان	۱۱۸۶	صادق	دوار کا پرشاد
۱۱۳۰	شوق	رائے دولت رائے	۱۱۵۸	شہید		۱۱۸۷	صادق	محمد عزیز الدین
۱۱۳۱	شوکت	منیف علی	۱۱۵۹	شہید	حامد علی خاں	۱۱۸۸	صادق	ہتور بیگ
۱۱۳۲	شوکت	میر حسین علی	۱۱۶۰	شہید	میر ہنیگا	۱۱۸۹	صادق	محمد صادق
۱۱۳۳	شوکت	مرزا تصدق علی	۱۱۶۱	شہید	معین الدین خاں	۱۱۹۰	صادق	میر جعفر علی خاں
۱۱۳۴	شوکت	قاسم علی	۱۱۶۲	شہید	تفضل حسین خاں	۱۱۹۱	صادق	صادق علی خاں
۱۱۳۵	شوکت	امداد علی	۱۱۶۳	شہید	محمد حسن خاں	۱۱۹۲	صادق	صادق حسین خاں
۱۱۳۶	شوکت	مولوی باسط علی	۱۱۶۴	شہید	قمر الدین	۱۱۹۳	صادق	سید محمد صادق
۱۱۳۷	شہادت	شاہ شہادت علی	۱۱۶۵	شہید	مرزا عالی جاہ بہادر	۱۱۹۴	صادق	صادق علی خاں
۱۱۳۸	شہرت	امیر بخش	۱۱۶۶	شیفہ	حافظ عبد العزیز	۱۱۹۵	صادق	صادق علی خاں
۱۱۳۹	شہرت	افتخار الدین علی خاں	۱۱۶۷	شیفہ	اعظم بیگ خاں	۱۱۹۶	صالح	مصطفیٰ الدین
۱۱۴۰	شہرت	سید البنی	۱۱۶۸	شیفہ		۱۱۹۷	صالح	نظام الدین احمد
۱۱۴۱	شہرت	احمد علی خاں	۱۱۶۹	شیفہ	سید محمد حسن خاں	۱۱۹۸	صبا	صبا شاہ
۱۱۴۲	شہرت		۱۱۷۰	شیفہ	محمد مسطیٰ خاں	۱۱۹۹	صبا	احمد حسین شاہ
۱۱۴۳	شہرت	حیدر بیگ	۱۱۷۱	"ص"		۱۲۰۰	صبا	لال کا بنی مل
۱۱۴۴	شہرت	محمد شاہ	۱۱۷۲	صابر	قادر بخش	۱۲۰۱	صبا	راجہ شکر
۱۱۴۵	شہرت	مرزا حاجی	۱۱۷۳	صابر	صابر شاہ	۱۲۰۲	صبا	راجہ شکر ناتھ
۱۱۴۶	شہرت	محمد عظیم آبادی	۱۱۷۴	صابر	احمد مرزا	۱۲۰۳	صبا	وزیر علی
۱۱۴۷	شہرہ	نصیر الدین حیدر	۱۱۷۵	صاحب	ظفر باب خاں	۱۲۰۴	صبا	عبد الریم
۱۱۴۸	شہید	فخر الدین حسن خاں	۱۱۷۶	صاحب	صاحب علی خاں	۱۲۰۵	صبا	کریم بخش
۱۱۴۹	شہید	غلام حسین	۱۱۷۷	صاحب	شیر زمان خاص	۱۲۰۶	صبا	میر محمد علی

۱۲۰۷	صبر	غلام حسین خان	۱۲۳۶	صغیر	امداد حسین	۱۲۶۵	ضمیر	رائے بلونت سنگھ
۱۲۰۸	صبر	میر علی حسین	۱۲۳۷	صغیر	سید فرزند احمد	۱۲۶۶	ضمیری	مرزا مظہر
۱۲۰۹	صبر	محمد رضا	۱۲۳۸	صمیم	تمسک داس	۱۲۶۷	ضو	کمال الدین
۱۲۱۰	صبر	ابو دھیپا پرشاد	۱۲۳۹	صنعت	کریم الدین	۱۲۶۸	ضیا	ضیاء الدین
۱۲۱۱	صبر	ابو دھیپا پرشاد	۱۲۴۰	صوت	محمد تقی خان	۱۲۶۹	ضیا	ضیاء بخت
۱۲۱۲	صبر	میر اسد	۱۲۴۱	صوت	قاسم علیخان	۱۲۷۰	ضیا	ضیاء الدین
۱۲۱۳	صیح	میر وارث علی	۱۲۴۲	صید	عبدالباری	۱۲۷۱	ضیا	نخاوت علی
۱۲۱۴	صحبت	مرزا بخش علیخان	۱۲۴۳	-	"ض"	۱۲۷۲	ضیا	غلام جیلانی
۱۲۱۵	صحت	محمد حسن علی خان	۱۲۴۴	ضابط	مہر علی	۱۲۷۳	ضیا	سید محمد میر
۱۲۱۶	صدر	میر صدر الدین	۱۲۴۵	ضامک	مرزا بخش	۱۲۷۴	ضیا	ولی اللہ
۱۲۱۷	صدر	محمد صدر الدین	۱۲۴۶	ضامک	میر غلام حسین	۱۲۷۵	ضیا	حسن جان
۱۲۱۸	صدق	محمد اشارات علی	۱۲۴۷	ضامن	شیخ ضامن علی	۱۲۷۶	ضیاء	وارث علی
۱۲۱۹	صدق		۱۲۴۸	ضامن	حکیم محمد ضامن	۱۲۷۷	ضیائی	میر بدر الدین
۱۲۲۰	صریر	محمد نظیر	۱۲۴۹	ضائع	میر نجر الدین	۱۲۷۸	ضیغم	اکرام احمد
۱۲۲۱	صریر	محمد میر خان	۱۲۵۰	ضبط	کنہیا لال	۱۲۷۹	ضیغم	حیدر حسین خان
۱۲۲۲	صغیر	میان نجم الدین	۱۲۵۱	ضبط	نواز ش علیخان	۱۲۸۰	ضیغم	محمد غفتر
۱۲۲۳	صغیر	حیدر علی	۱۲۵۲	ضبط	سید حسن شاہ	۱۲۸۱	-	"ط"
۱۲۲۴	صفا	پیرن شاہ	۱۲۵۳	ضبط	سید آغا جان	۱۲۸۲	طالب	طالب حسین
۱۲۲۵	صفا	لالہ مولال	۱۲۵۴	ضحا	مولوی غلام رسول	۱۲۸۳	طالب	میر طالب علی
۱۲۲۶	صفا	محمد حسین	۱۲۵۵	ضغام	بہادر بیگ	۱۲۸۴	طالب	عاشور بیگ
۱۲۲۷	صفا	مرزا سعید الدین	۱۲۵۶	ضردت	محمد جمیل	۱۲۸۵	طالب	امام الدین
۱۲۲۸	صفت	مغل جان	۱۲۵۷	ضعف	عابد حسین	۱۲۸۶	طالب	طالب علی خان
۱۲۲۹	صفدر	میر صفدر علی	۱۲۵۸	ضعف	غلام عباس	۱۲۸۷	طالب	محمد عباس
۱۲۳۰	صفدر	میر فرزند حیدر	۱۲۵۹	ضعیف	شجاعت علی	۱۲۸۸	طالب	حافظ شہزاد
۱۲۳۱	صفدر	صفدر بیگ	۱۲۶۰	ضمان	میر محمد کامل	۱۲۸۹	طالب	شیر محمد خان
۱۲۳۲	صفدری	میر صادق علی	۱۲۶۱	ضمیر	سید ہدایت علی خان	۱۲۹۰	طالب	الاجی رام
۱۲۳۳	صفی	محمد صفی اللہ	۱۲۶۲	ضمیر	گنگا داس	۱۲۹۱	طالب	سعید الدین
۱۲۳۴	صغیر	نور خان	۱۲۶۳	ضمیر	شیخ مداری	۱۲۹۲	طالب	کشن لال
۱۲۳۵	صغیر	میان خان	۱۲۶۴	ضمیر	میر مظفر حسین	۱۲۹۳	طالب	محمد یعقوب

۱۲۹۴	طالع	شمس الدین	۱۳۲۳	ظاہر	حکیم میر تہدی	۱۳۵۰	عارف	میر عارف علی
۱۲۹۵	ظاہر	بندہ حسین	۱۳۲۳	ظاہر	خواجہ محمد جان	۱۳۵۱	عارف	زین العابدین خاں
۱۲۹۶	ظاہر	ظاہر علی	۱۳۲۴	ظریف	لالہ بی بی پرشار	۱۳۵۲	عارف	سید محمد علی
۱۲۹۷	ظاہر	محمد طاہر	۱۳۲۵	ظریف	میر مان اللہ	۱۳۵۳	عارف	میر جمال الدین
۱۲۹۸	ظاہر	شیخ اکبر آبادی	۱۳۲۶	ظفر	شیخ فتح علی	۱۳۵۴	عاشق	مولوی جلال الدین
۱۲۹۹	طیب	حکیم محمد حسن خاں	۱۳۲۷	ظفر	میر ظفر خاں	۱۳۵۵	عاشق	سید محمود
۱۳۰۰	طیان	احمد بیگ خاں	۱۳۲۸	ظفر	میاں ظفر علی	۱۳۵۶	عاشق	محمد رضا خان
۱۳۰۱	طیان	سید قدرت علی	۱۳۲۹	ظفر	نجل حسین خاں بہادر	۱۳۵۷	عاشق	عاشق بہار
۱۳۰۲	طیش	محمد اسماعیل	۱۳۳۰	ظفر	ابو ظفر مراج الدین	۱۳۵۸	عاشق	بخشی بھولانا سہ
۱۳۰۳	طرب	ولایت حسین خاں	۱۳۳۱	ظہیر	سید ظہیر الدین حسین	۱۳۵۹	عاشق	رام سکھ کھتری
۱۳۰۴	طرب	گوپال سہائے	۱۳۳۲	ظہیر	سید محمد جان	۱۳۶۰	عاشق	جہدی علی خاں
۱۳۰۵	طرب	موتی لال	۱۳۳۳	ظہیر	ظہیر الدین	۱۳۶۱	عاشق	شیخ بنی بخش
۱۳۰۶	طرب	دیہوں لال	۱۳۳۴	ظہیر	علی بخش	۱۳۶۲	عاشق	عجائب رائے
۱۳۰۷	طرب	مولوی رحیم بخش	۱۳۳۵	ظہیر	حافظ مولیٰ بخش	۱۳۶۳	عاشق	علی اعظم خاں
۱۳۰۸	طرز	گردہاری لال	۱۳۳۶	"ع"	"ع"	۱۳۶۴	عاشق	میر یحییٰ
۱۳۰۹	طرز	احمد حسین	۱۳۳۷	عابد	میر عابد علی	۱۳۶۵	عاشق	میر بہمان الدین
۱۳۱۰	طرز	میر علی حسین	۱۳۳۸	عابد	مرزا زین العابدین	۱۳۶۶	عاشق	محمد علی خان
۱۳۱۱	طرہ	طرباز خاں	۱۳۳۹	عاجز	سید کاظم علی	۱۳۶۷	عاشق	سید ہدایت علی خاں
۱۳۱۲	طفل	مرزا عبدالنقشبندی	۱۳۴۰	عاجز	سید اکرام علی	۱۳۶۸	عاشق	سدا سکھ
۱۳۱۳	طوبی	طوبہ نیال سنگھ	۱۳۴۱	عاجز	شرف الحق	۱۳۶۹	عاشق	سید عاشق علی
۱۳۱۴	طوبی	سید علی حسین	۱۳۴۲	عاجز	مرزا عبداللہ بیگ	۱۳۷۰	عاشق	محمد عاشق حسین
۱۳۱۵	طوبہ	محمد رضا	۱۳۴۳	عاجز	نار موہن رام	۱۳۷۱	عاشق	ریارام
۱۳۱۶	طوفان	میر نواز علی	۱۳۴۴	عاجز	عارف علی خاں	۱۳۷۲	عاشق	شام زون
۱۳۱۷	طوفان	میر حسن	۱۳۴۵	عاجز	الفان خان	۱۳۷۳	عاشق	بانکے سنگھ
۱۳۱۸	طوفان	رحمن علی	۱۳۴۶	عاجز	میر غلام حیدر	۱۳۷۴	عاشق	عاشق علی
۱۳۱۹	طیش	طیش	۱۳۴۷	عاجز	زرر آور سنگھ	۱۳۷۵	عاشق	مرزا نظام الدین
۱۳۲۰	طیش	طیش	۱۳۴۸	عاجز	میر عنایت حسین	۱۳۷۶	عاشق	شیخ محمد خان
۱۳۲۱	طیش	طیش	۱۳۴۹	عارف	محمد عارف	۱۳۷۷	عاشق	مرزا رحمت بخش
۱۳۲۲	ظاہر	رام پرشار	۱۳۵۰	عارف	محمد مار	۱۳۷۸	عاشق	امبال حسین

۱۳۷۹ عاشق	راجہ کلیان سنگ	۱۳۰۸ عشق	میر حسن عسکری	۱۳۳۷ عشق	شاہ غلام علی
۱۳۸۰ عاشق	نواب والا جاہ	۱۳۰۹ عشقی	منشی عبدالحی	۱۳۳۸ عشق	میر محمد علی
۱۳۸۱ عاشقی	آغا حسین علیخان	۱۳۱۰ عرفان	سید عرفان علی	۱۳۳۹ عشق	عزیز اللہ خان
۱۳۸۲ عاشور	علیخان بہادر	۱۳۱۱ عرفان	میر عباس	۱۳۴۰ عشق	غلام محی الدین
۱۳۸۳ عاصم	مصمصام الدولہ خان	۱۳۱۲ عروج	احمد حسن خان	۱۳۴۱ عشق	سید حسین
۱۳۸۴ عاصمی	خواجہ برہان الدین	۱۳۱۳ عزت	سید عبدالولی	۱۳۴۲ عشق	آغا رضا
۱۳۸۵ عاصی	امداد حسین	۱۳۱۴ عزت	بھکھاری لال	۱۳۴۳ عشقی	
۱۳۸۶ عاصی		۱۳۱۵ عزیز	عزیز اللہ	۱۳۴۴ عشقی	شیخ الہی بخش
۱۳۸۷ عاصی	شیخ بنگالی	۱۳۱۶ عزیز	عزیز اللہ	۱۳۴۵ عصمت	امجد علی خان
۱۳۸۸ عاصی	نور محمد	۱۳۱۷ عزیز	شیونہ تھ	۱۳۴۶ عطا	محمد عطا حسین
۱۳۸۹ عاصی	صدر الدین	۱۳۱۸ عزیز	عبد العزیز خان	۱۳۴۷ عطش	شیخ احمد جان
۱۳۹۰ عاصی	لالہ سانگ رام	۱۳۱۹ عزیز	لالہ دبی پرشاد	۱۳۴۸ عظمت	میر عظمت اللہ
۱۳۹۱ عاصی	جمعیت رائے	۱۳۲۰ عزیز	یوسف طمان	۱۳۴۹ عظیم	مرزا عظیم بیگ
۱۳۹۲ عاصی	گھنٹام رائے	۱۳۲۱ عزیز	عبد العزیز	۱۳۵۰ عظیم	مرزا علی
۱۳۹۳ عاقل	لالہ لکھن لال	۱۳۲۲ عزیز	محمد عبد العزیز	۱۳۵۱ عظیم	
۱۳۹۴ عاقل	عاقل شاہ	۱۳۲۳ عزیز	مرزا عزیز الدین	۱۳۵۲ عقیل	مرزا وزیر حیدر
۱۳۹۵ عالم		۱۳۲۴ عزیز	یوسف علیخان	۱۳۵۳ علوی	مولوی عبد اللہ خان
۱۳۹۶ عالی	خواجہ عبد اللہ	۱۳۲۵ عزیز	ہمدانج سنگھ	۱۳۵۴ علی	علی قلی
۱۳۹۷ عالی	مرزا عالی بخت بہادر	۱۳۲۶ عزیز	عزیز الدین	۱۳۵۵ علی	علی محمد خان
۱۳۹۸ عالی	شاہ بدیع المعالی مغفور	۱۳۲۷ عزیز	یوسف علیخان	۱۳۵۶ علی	مرزا احمد علی خان
۱۳۹۹ عالیجاہ		۱۳۲۸ عزیز	شیخ محمد علی	۱۳۵۷ علی	حکیم حیدر علی
۱۴۰۰ عبادت	عابد علی بیگ	۱۳۲۹ عس	برادر الدین	۱۳۵۸ علی	میر ولایت علی
۱۴۰۱ عباس	میر عباس	۱۳۳۰ عسکر	عسکر علیخان	۱۳۵۹ علی	مولوی امانت علی
۱۴۰۲ عبد	عبد اللہ	۱۳۳۱ عسکری	محمد حسن	۱۳۶۰ علی	میر قلاب علی
۱۴۰۳ عبد	غلام ربانی	۱۳۳۲ عشاق		۱۳۶۱ علی	حکیم محمد علی
۱۴۰۴ عبرت	میر ضیاء الدین	۱۳۳۳ عشرت	میر غلام علی	۱۳۶۲ علی	نواب علی بہادر
۱۴۰۵ عبرت	حسن علیخان	۱۳۳۴ عشرت	مرزا اکبر علی	۱۳۶۳ علی احمد	محمد علی احمد جان
۱۴۰۶ عبرت	دولت رام	۱۳۳۵ عشرت	مرزا گل	۱۳۶۴ علیل	نصیر الدین
۱۴۰۷ عبری	اسحاق	۱۳۳۶ عشق	شاہ رکن الدین	۱۳۶۵ علیم	میر فضل حسین

۱۴۶۶	علیم	علیم الدین	۱۴۸۵	غافل	میر سید محمد	۱۵۱۴	غم	الف خاں
۱۴۶۷	عمد	میر فضل حسین	۱۴۸۶	غافل	میر محمد علی	۱۵۱۵	غم	میر محمد اسماعیل
۱۴۶۸	عمر	عمر خاں	۱۴۸۷	غافل	مولوی عبدالرحیم	۱۵۱۶	غم	علی خاں
۱۴۶۹	عنایت	عنایت علی خاں	۱۴۸۸	غافل	مرزا مغل	۱۵۱۷	غم	مہتاب سنگھ کالیستہ
۱۴۷۰	عندلیب	لالہ گوہند سنگھ	۱۴۸۹	غافل	رائے سنگھ	۱۵۱۸	غموار	محمد علی بیگ
۱۴۷۱	عیار	سید تراب علی	۱۴۹۰	غافل	بخٹوار سنگھ	۱۵۱۹	غمگین	میر سید علی
۱۴۷۲	عیاش	میر یعقوب علی	۱۴۹۱	غافل	منور خاں	۱۵۲۰	غمگین	عبد القادر خاں
۱۴۷۳	عیاش	خیالی رام	۱۴۹۲	غالب	اسد اللہ خاں	۱۵۲۱	غمگین	میر عبد اللہ
۱۴۷۴	عیاش	غلام جیلانی خاں	۱۴۹۳	غالب	نواب اسد اللہ خاں	۱۵۲۲	غنا	غلام محمد خاں
۱۴۷۵	عیاش	سید محمد جعفر	۱۴۹۴	غالب	انور علی	۱۵۲۳	غنی	عبد الغنی
۱۴۷۶	عیاش	شیخ مدار بخش	۱۴۹۵	غالب	بہادر بیگ خاں	۱۵۲۴	غنی	عبد الغنی
۱۴۷۷	عیاش	نواب شہر یار مرزا	۱۴۹۶	غالب	غالب علی خاں	۱۵۲۵	غنی	مرزا عباس
۱۴۷۸	عیاش	مرزا کلب علی خاں	۱۴۹۷	غالب	مرزا امان علی خاں	۱۵۲۶	غنی	غنی احمد
۱۴۷۹	عیان	غالب علی خاں	۱۴۹۸	غبار	سیر علی تقی	۱۵۲۷	غنی	
۱۴۸۰	عیان	مرزا باشم علی	۱۴۹۹	غبار	کھنیا لال	۱۵۲۸	غواص	
۱۴۸۱	عیش	مرزا محمد عسکری	۱۵۰۰	غربت	غلام نبی	۱۵۲۹	"ف"	
۱۴۸۲	عیش	فدا بخش	۱۵۰۱	غربت		۱۵۳۰	فاخر	مرزا جمیکا
۱۴۸۳	عیش	مرزا حسین رضا	۱۵۰۲	غریب	نصیر الدین احمد	۱۵۳۱	فارغ	میر احمد خاں
۱۴۸۴	عیش	میر علی حسین	۱۵۰۳	غریب	میر محمد تقی	۱۵۳۲	فارغ	مکندال
۱۴۸۵	عیش	حکیم آغا جان	۱۵۰۴	غریب	محمد زماں	۱۵۳۳	فارغ	میر علی حسین
۱۴۸۶	عیش	ملک عزت سنگھ	۱۵۰۵	غریب	غریب اللہ	۱۵۳۴	فارغ	
۱۴۸۷	عیش	نواب محمد مرزا	۱۵۰۶	غضنفر	سید ابن حیدر	۱۵۳۵	فاطر	ہر بخش
۱۴۸۸	عیش	شیخ ابو محمد فاروقی	۱۵۰۷	غضنفر	غضنفر علی خاں	۱۵۳۶	فائز	کریم بخش
۱۴۸۹	عیش	الہی بخش	۱۵۰۸	غفلت	اخوند غفلت رائی پوری	۱۵۳۷	فائز	بخٹوار سنگھ
۱۴۹۰	عیش	مرزا مستیا	۱۵۰۹	غفور	محمد غفور	۱۵۳۸	فائز	محمد فابد خاں
۱۴۹۱	عیش	جوالا پرشاد	۱۵۱۰	غلام	راجہ گوپال ناتھ	۱۵۳۹	فائز	
۱۴۹۲	عیش	طالب علی خاں	۱۵۱۱	غلامی	شاہ غلام محمد	۱۵۴۰	فائز	
۱۴۹۳	"غ"		۱۵۱۲	غلامی	غلام علی الدین	۱۵۴۱	فائق	عبد القادر بیگ
۱۴۹۴	غازی		۱۵۱۳	غلامان	کریم بخش	۱۵۴۲	فخر	محمد فخر الدین

۱۵۴۲	فخر	میر فخر الدین	۱۵۷۲	فراق	میر حیات اللہ	۱۶۰۰	فریاد	الفت حسین
۱۵۴۳	فخر	مرزا فخر الدین	۱۵۷۳	فراق	خواجہ بہادر حسین	۱۶۰۱	فریاد	مغل بیگ
۱۵۴۵	فدا	مرزا بلند بخت	۱۵۷۴	فراق	پریم کشور	۱۶۰۲	فریاد	لال صاحب رائے
۱۵۴۶	فدا	مرزا سکندر بخت	۱۵۷۵	فرحت	فیض اللہ	۱۶۰۳	فریاد	محمد احتشام الدین
۱۵۴۷	فدا	خواجہ نجم الدین	۱۵۷۶	فرحت	امید علی	۱۶۰۴	نور	مرزا منجیل
۱۵۴۸	فدا	سید محمد علی	۱۵۷۷	فرحت	لال شانند	۱۶۰۵	فصاد	
۱۵۴۹	فدا	میر عبد الصمد	۱۵۷۸	فرحت	فرحت اللہ	۱۶۰۶	نصیح	سکھن لال
۱۵۵۰	فدا	فدا حسین خان	۱۵۷۹	فرحت	کدرا ناسخہ	۱۶۰۷	نصیح	جعفر علی
۱۵۵۱	فدا	فدا حسین	۱۵۸۰	فرحت	محمد علی خان	۱۶۰۸	نصیح	حکیم نصیح العالم
۱۵۵۲	فدا	امام الدین	۱۵۸۱	فرحت	بشن پرشاد کالیستہ	۱۶۰۹	قضا	گو بند پرشاد
۱۵۵۳	فدا	محمد خلف	۱۵۸۲	فرخ	حسین علی	۱۶۱۰	قضا	محمد جعفر
۱۵۵۴	فدا	لجھی رام	۱۵۸۳	فرخ	ہوجے بدی داس	۱۶۱۱	فضل	فضل مولیٰ خان
۱۵۵۵	فدا	عاقبت محمود خان	۱۵۸۴	فرخ	کرامت اللہ خان	۱۶۱۲	فطرت	فضل الرحمن
۱۵۵۶	فدا	فدا حسین خان	۱۵۸۵	فرخ	میر فرخ علی	۱۶۱۳	فضل	فضل الہی
۱۵۵۷	فدا	میر فدا حسین	۱۵۸۶	فرد	ابوالحسن	۱۶۱۴	فطرت	
۱۵۵۸	فدا	غیم بیگ	۱۵۸۷	فرد	وحید الدین خان	۱۶۱۵	فغان	اشرف علیاں
۱۵۵۹	فدویں	کلسند لال	۱۵۸۸	فرحت	مرزا الف بیگ	۱۶۱۶	فغان	میر شمس الدین
۱۵۶۰	فدویں	محمد حسن	۱۵۸۹	فرقت	عطا اللہ خان	۱۶۱۷	فغان	طریف خان
۱۵۶۱	فدویں	مرزا محمد علی	۱۵۹۰	فرقت	دبی پرشاد	۱۶۱۸	فغان	عباس علیاں
۱۵۶۲	فدویں	لال سہوک رام	۱۵۹۱	فرقت	وزیر علی	۱۶۱۹	فغان	قادر بخش
۱۵۶۳	فدویں	میر فضل علی	۱۵۹۲	فروغ	میر روشن علیاں	۱۶۲۰	فقیر	سید محی الدین
۱۵۶۴	فدویں	فاسو صاحب	۱۵۹۳	فروغ	میر اکبر علی	۱۶۲۱	فقیر	میر فقیر اللہ
۱۵۶۵	فدویں	محمد فراغ	۱۵۹۴	فروغ	خواجہ غلام مصطفیٰ	۱۶۲۲	فقیر	میر شمس الدین
۱۵۶۶	فدویں	میر مہدی حسن	۱۵۹۵	فروغ	محمد عمر سلطان	۱۶۲۳	فقیر	عنایت اللہ
۱۵۶۷	فدویں	یسین بیگ	۱۵۹۶	فروغ	نور الدین خان	۱۶۲۴	فقیر	فتح علی خان
۱۵۶۸	فدویں	کیقباد جنگ	۱۵۹۷	فروغ	عنایت علی خان	۱۶۲۵	فقیر	حکیم علی محمد
۱۵۶۹	فدویں	حسین علیاں	۱۵۹۸	فروغ	خدا بخش	۱۶۲۶	فکری	مرزا متن
۱۵۷۰	فدویں	میر مرتضیٰ علی خان	۱۵۹۹	فروغ	ببر علی	۱۶۲۷	فکار	قطب علی بیگ
۱۵۷۱	فدویں	نثار اللہ خان		فروغ	الفت حسین	۱۶۲۸	فکار	میر حسین

محمد قمر الدین خاں	قمر	۱۶۸۷	قاسم علیخان	قاسم	۱۵۵۸	میر بہادر علی	فلک	۱۶۲۹
سید محمد ولی خاں	قمر	۱۶۸۸	میر قاسم علی	قاسم	۱۵۵۹	شیخ باقر	فنا	۱۶۳۰
محمد اسماعیل	قمر	۱۶۸۹	سید قاسم علیخان	قاسم	۱۵۶۰	شیخ ببر	فنا	۱۶۳۱
مرزا قمر طالع	قمر	۱۶۹۰	قاسم علی	قاسم	۱۵۶۱	میر	فوق	۱۶۳۲
نواب خاں	قمر	۱۶۹۱	ابوالقاسم	قاسم	۱۵۶۲	عبدالصمد	فوق	۱۶۳۳
مرزا باقر حسین	قمر	۱۶۹۲	قاسم علی	قاسم	۱۵۶۳	نظیر احمد	فوق	۱۶۳۴
جعفر علی	قمر	۱۶۹۳	میر قاسم علی	قاسم	۱۵۶۴	میر بادشاہ	فوق	۱۶۳۵
قمر الدین	قمر	۱۶۹۴	میر قدرت اللہ خاں	قاسم	۱۵۶۵	وارث علیخان	فہم	۱۶۳۶
قمر الدین خاں	قمر	۱۶۹۵	بہر علی بیگ	قاصر	۱۵۶۶	سندر لال	فہم	۱۶۳۷
محمد جعفر علیخان	قمر	۱۶۹۶	سید خوب اللہ	قاصر	۱۵۶۷	دیانت حسین	فہمی	۱۶۳۸
مرزا محمد بیگ	قناعت	۱۶۹۷	مقصود علی	قاصر	۱۵۶۸	سعید الدین	فیاض	۱۶۳۹
نصیر الدین	قناعت	۱۶۹۸	شیخ قادر بخش	قاضی	۱۵۶۹	میر شمس الدین	فیاض	۱۶۴۰
احمد علی	قوت	۱۶۹۹	قاضی عبد الفتاح	قاضی	۱۵۷۰	عنایت اللہ	فیض	۱۶۴۱
عجوب علی	قوس	۱۷۰۰	سید علی خان	قائل	۱۵۷۱	فتح علی خاں	فیض	۱۶۴۲
سید محمد رضا	قوس	۱۷۰۱	مولوی فصیح اللہ	قائل	۱۵۷۲	حکیم علی محمد	فیض	۱۶۴۳
میر عباس علی	قیس	۱۷۰۲	قائم علی	قائم	۱۵۷۳	کربال کش	فیض	۱۶۴۴
عبدالحی	قیس	۱۷۰۳	محمد قیام الدین	قائم	۱۵۷۴	میر فیض علی	فیض	۱۶۴۵
سید مرزا علی	قیس	۱۷۰۴	ہدی علیخان	قبول	۱۵۷۵	جعفر حسن خاں	فیض	۱۶۴۶
محمد عنایت اللہ	قیس	۱۷۰۵	میر قربان علی	قربان	۱۶۷۶	احسان علی خاں	فیض	۱۶۴۷
احمد علی بیگ	قیس	۱۷۰۶		قرین	۱۶۷۷	"ق"		۱۶۴۸
محمد صدیق	قیس	۱۷۰۷	نواب شمس الدولہ	قسمت	۱۶۷۸	علی بخش	قابل	۱۶۴۹
ہادی علیخان	قیس	۱۷۰۸	اسد اللہ	قلق	۱۶۷۹	عبد القادر	قادر	۱۶۵۰
سائلم علی	قیس	۱۷۰۹	حکیم غلام مولا	قلق	۱۶۸۰	قادر بخش	قادر	۱۶۵۱
باقر علی	قیس	۱۷۱۰	احمد علی	قلق	۱۶۸۱	سرفراز علی	قادر	۱۶۵۲
مرزا علی حسین	قیمر	۱۷۱۱	سلطان خاں	قلق	۱۶۸۲	مرزا قادر خٹک	قادر	۱۶۵۳
محمد خورشید	قیمر	۱۷۱۲	شاہ قلندر	قلندر	۱۶۸۳	سید قادر بخش	قادر	۱۶۵۴
فدا بخش	قیمر	۱۷۱۳	غلام حسین	قمر	۱۶۸۴	شیخ قادر حسین	قادر	۱۶۵۵
امین الدین	قیمر	۱۷۱۴	قمر الدین	قمر	۱۶۸۵	قاری علی احمد	قاری	۱۶۵۶
ایمن الدین	قیمر	۱۷۱۵	قمر الدین	قمر	۱۶۸۶	آغا محمد	قاسم	۱۶۵۷

ولایت علی	گویا	۱۷۷۳	مرزا محمد جعفر	کشور	۱۷۷۵	کاشف	۱۷۱۶
تقر محمد خاں	گویا	۱۷۷۵	کفایت اللہ خاں	کفایت	۱۷۷۶	کاشف علی	۱۷۱۷
نور شید علی خاں	گہر	۱۷۷۶	میر محمد حسین	کلیم	۱۷۷۷	سید محمد حسین خاں	۱۷۱۸
"ل"		۱۷۷۷	کلیم اللہ	کلیم	۱۷۷۸	کاظم علی	۱۷۱۹
میر لائق علی	لائق	۱۷۷۸	کمال الدین حسین	کمال	۱۷۷۹	محمد کاظم	۱۷۲۰
میر کلیم اللہ احمد	لسان	۱۷۷۹	اپور پاشا کنہ پادار	کنور	۱۷۸۰	سید علی نقی	۱۷۲۱
سید حسن	لطانت	۱۷۸۰	کنور چک درتی سنگہ	کنور	۱۷۸۱	کفایت علی	۱۷۲۲
مرزا علی	لطف	۱۷۸۱	مرزا احمدی	کوثر	۱۷۸۲	محمد رضا	۱۷۲۳
لطف علی خاں	لطف	۱۷۸۲	آغا غلام علی	کوثر	۱۷۸۳	ناصر الدین	۱۷۲۴
میر شمس الدین	لطیف	۱۷۸۳	وجہیہ الدین	کوچک	۱۷۸۴	جمال الدین	۱۷۲۵
میر لطیف علی	لطیف	۱۷۸۴	غلام حسین	کوکب	۱۷۸۵	غلام کبریا	۱۷۲۶
میر شمس الدین	لطیف	۱۷۸۵	فضل احمد	کیف	۱۷۸۶	شیخ احمد علی	۱۷۲۷
دولت سنگہ	لطیف	۱۷۸۶	شیخ بدین بلگرامی	کیوان	۱۷۸۷	سید احمد جان	۱۷۲۸
فیو سہائے	لطیف	۱۷۸۷	علی حسین	کیوان	۱۷۸۸	باقر علی خان	۱۷۲۹
عبد الحق	لطیف	۱۷۸۸	سید فتح علی	کیوان	۱۷۸۹	نشاگرد اس	۱۷۳۰
محمد بشیر خان	لکنت	۱۷۸۹	"گ"		۱۷۹۰	کامل بیگ	۱۷۳۱
لعن	لعن	۱۷۹۰	رام چرن	گرداب	۱۷۹۱	محمد مرشد حسن	۱۷۳۲
لالہ پاشا	لیق	۱۷۹۱	سنگہ بیگ	گرفتار	۱۷۹۲	میر محمد کتاب خاں	۱۷۳۳
"م"		۱۷۹۲	ناظر الحق علی خاں	گرم	۱۷۹۳	اولاد علی	۱۷۳۴
عنایت علی بیگ	ماہ	۱۷۹۳	حیدر علی بیگ	گرم	۱۷۹۴	ہدایت علی	۱۷۳۵
امداد علی خاں	ماہ	۱۷۹۴	محمد حسین	گریان	۱۷۹۵	کبیر علی	۱۷۳۶
محمد امیر	ماہر	۱۷۹۵	میر حمام الدین	گریان	۱۷۹۶	کرامت اللہ	۱۷۳۷
فخر الدین خاں	ماہر	۱۷۹۶	مرزا علی امجد	گریان	۱۷۹۷	غلام ضامن	۱۷۳۸
مرزا جمیعت شاہ	ماہر	۱۷۹۷	مرزا علی	گستاخ	۱۷۹۸	کرم حسین رضا	۱۷۳۹
میر محمدی	مائل	۱۷۹۸	مرزا لطیف	گستاخ	۱۷۹۹	کرم خان	۱۷۴۰
صادق علی	مائل	۱۷۹۹	رائے دھولج	گلشن	۱۸۰۰	کریم اللہ خاں	۱۷۴۱
قادر بیگ	مائل	۱۸۰۰	نظر علی خاں	گلمان	۱۸۰۱	بنی بخش	۱۷۴۲
میر ہدایت علی	مائل	۱۸۰۱	احمد علی خاں	گوہر	۱۸۰۲	میر فدا علی	۱۷۴۳
محمد یار بیگ	مائل	۱۸۰۲	حیات اللہ	گویا	۱۸۰۳	بالو کش چندر گھوٹ	۱۷۴۴

محمد محسن	محسن	۱۸۶۱	محمد محسن	محسن	۱۸۶۱	سید کاظم علی	سائل	۱۸۰۳
محمد محسن	محسن	۱۸۶۲	مرزا رجب علی	محیب	۱۸۳۳	لالہ شاد	سائل	۱۸۰۴
عبد اللہ خان	محشر	۱۸۶۳	غلام حیدر	محیب	۱۸۳۴	سید مبارک علی	مبارک	۱۸۰۵
اکرام اللہ خان	محشر	۱۸۶۴	ولی اللہ	حب	۱۸۳۵	مبارک حسین خان	مبارک	۱۸۰۶
مرزا علی تقی	محشر	۱۸۶۵	بہرام شاد	حب	۱۸۳۶	لالہ چندی سہائے	مبتلا	۱۸۰۷
عمود شاد	عمود	۱۸۶۶	میر ابو القاسم	حب	۱۸۳۷	مردان علیخان	مبتلا	۱۸۰۸
مرزا جان	عمود	۱۸۶۷	مرزا حسین علی	محبت	۱۸۳۸	لالہ ملک چند	مبتلا	۱۸۰۹
عمود علی خان	عمود	۱۸۶۸	میر بہادر علی	محبت	۱۸۳۹	حافظ غلام دستگیر	مبین	۱۸۱۰
حسین علی بیگ	محبت	۱۸۶۹	محبت خان	محبت	۱۸۴۰	میر متقی	متقی	۱۸۱۱
فیض الدین	محو	۱۸۷۰	عنایت اللہ	محبت	۱۸۴۱	محمد حسین	متین	۱۸۱۲
حسین علی خان	محو	۱۸۷۱	آغا سید	محبت	۱۸۴۲	بہادر علی	متین	۱۸۱۳
عظیم اللہ	محو	۱۸۷۲	محبوب خان	محبوب	۱۸۴۳	سید ولایت حسین	متین	۱۸۱۴
غلام حسن خان	محو	۱۸۷۳	محمود علیخان	محرم	۱۸۴۴	فدائے علی	مثبت	۱۸۱۵
میر باسط علی	محو	۱۸۷۴	سید محترم علی	محرم	۱۸۴۵	حق رسا	محبور	۱۸۱۶
محمد بیگ	محو	۱۸۷۵	نبی بخش	محمود	۱۸۴۶	مرزا غلام چند بیگ	محبوب	۱۸۱۷
غلام نبی خان	مختار	۱۸۷۶	بادی حسن	محمود	۱۸۴۷	لالہ گوری شکر	محبوب	۱۸۱۸
میر مہدی حسن	مخدوم	۱۸۷۷	لالہ انگداری	محمود	۱۸۴۸	محمد	مجر	۱۸۲۰
آندر ام	مخلص	۱۸۷۸	میر ناصر جان محمدی	مخزون	۱۸۴۹	میر فتح علی	مجر	۱۸۲۱
مخلص علی خان	مخلص	۱۸۷۹	مولوی ظہور الدین	مخزون	۱۸۵۰	رحمت اللہ	مجر	۱۸۲۲
میر باقر	مخلص	۱۸۸۰	مرزا منگو	مخزون	۱۸۵۱	میر مہدی حسین	مجر	۱۸۲۳
بدیع الزمان خان	مخلص	۱۸۸۱	آغا علی	مخزون	۱۸۵۲	مولوی حمید الدین	مجر	۱۸۲۴
مرزا کلب حسن خان	مخلص	۱۸۸۲	فدا بخش	مخزون	۱۸۵۳	کشن چند	مجر	۱۸۲۵
محمد حسین خان	مخلص	۱۸۸۳	سید محمد حسین	مخزون	۱۸۵۴	درگاہ شاد	مجر	۱۸۲۶
محمد جعفر	مخلص	۱۸۸۴	ابو الحسن	مخزون	۱۸۵۵	انعام حسین	مجنون	۱۸۲۷
غلام حسین	محمود	۱۸۸۵	عالم شاد	مخزون	۱۸۵۶	حمایت علی	مجنون	۱۸۲۸
سید مظہر علی	محمود	۱۸۸۶	عسکری صاحب	محسن	۱۸۵۷	محمد حسین	مجنون	۱۸۲۹
داہد علی	محمود	۱۸۸۷	محسن علی	محسن	۱۸۵۸	شکر دیال	مجنون	۱۸۳۰
قبول احمد	محمود	۱۸۸۸	میر محمد محسن	محسن	۱۸۵۹		مجنون	۱۸۳۱
	محمود	۱۸۸۹	حافظ محسن	محسن	۱۸۶۰			

محمد احسان	۱۸۹۰	مغیر	۱۹۱۹	مست	اشرف علی	۱۹۴۸	مشتاق	لالہ بہاری لال
محمد صادق	۱۸۹۱	مداح	۱۹۲۰	مست	میر فضل علی	۱۹۴۹	مشتاق	کریم خاں
سید امیر الدین	۱۸۹۱	مغیر	۱۹۲۱	مست	غلام یلخاں	۱۹۵۰	مشتاق	محمد واصل
	۱۸۹۲	مدحت	۱۹۲۲	مستند	یار علی خاں	۱۹۵۱	مشتاق	تاج الدین
	۱۸۹۳	مدحوش	۱۹۲۳	مرست	شیخ رحمت علی	۱۹۵۲	مشتاق	عبد اللہ خاں
	۱۸۹۵	مذنب	۱۹۲۴	مرست	شکر نامہ	۱۹۵۳	مشتاق	میر سالار بخش
	۱۸۹۶	مراد	۱۹۲۵	مرست	وزیر علی	۱۹۵۴	مشتاق	محمد قلی خاں
	۱۸۹۷	مراد	۱۹۲۶	مرور	غلام حسین خاں	۱۹۵۵	مشتاق	مولوی احمد حسین
	۱۸۹۸	مرجبا	۱۹۲۷	مرور	سید خورشید عالم	۱۹۵۶	مشتاق	شیخ محمد خان
	۱۸۹۹	مرحوم	۱۹۲۸	مرور	پیر بخش	۱۹۵۷	مشتاق	مرزا احمد بیگ
	۱۹۰۰	مرزا	۱۹۲۹	مرور	مرزا سنگی بیگ	۱۹۵۸	مشتاق	راجہ جازب کش
	۱۹۰۱	مرزا	۱۹۳۰	مرور	شرف الدین احمد	۱۹۵۹	مشک	محمد حسن خاں
	۱۹۰۲	مرزا	۱۹۳۱	مرور	سید محمد علی	۱۹۶۰	مشکل	شیخ امین الدین
	۱۹۰۳	مرزا	۱۹۳۲	مکین	سید عبدالواحد خاں	۱۹۶۱	مشہدی	مرزا احمد علی
	۱۹۰۴	مرزا	۱۹۳۳	مسل	وزیر علی	۱۹۶۲	مشہور	پنڈت رادھا کش
	۱۹۰۵	مرزا	۱۹۳۴	مسل	میر فرزند علی	۱۹۶۳	مشہور	
	۱۹۰۶	مرزا	۱۹۳۵	مسیح	سیاں کراتی	۱۹۶۴	مشیر	قطب الدین
	۱۹۰۷	مرزا	۱۹۳۶	مسیح	میرا شمس علی	۱۹۶۵	معاحب	صاحب رام
	۱۹۰۸	مرزا	۱۹۳۷	مسیح	حکیم محمد علی	۱۹۶۶	معافی	غلام احمدانی
	۱۹۰۹	مرزا	۱۹۳۸	مسیح	مسیح اللہ خاں	۱۹۶۷	مصدر	حکیم میرا شاہ اللہ
	۱۹۱۰	مرزا علی	۱۹۳۹	مسیح	مسیح اللہ خاں	۱۹۶۸	معروف	بہادر خاں
	۱۹۱۱	مرست	۱۹۴۰	مسیح	محمد علی خاں	۱۹۶۹	مصیبت	قطب الدین
	۱۹۱۲	مرست	۱۹۴۱	مسیح	مرزا ہمایوں	۱۹۷۰	مضطر	سردار مرزا
	۱۹۱۳	مرست	۱۹۴۲	مشتاق	مشتاق حسین	۱۹۷۱	مضطر	کنہیا لال
	۱۹۱۴	مرست	۱۹۴۳	مشتاق	میر حسن	۱۹۷۲	مضطر	مرزا خسرو شکوہ
	۱۹۱۵	مرزا	۱۹۴۴	مشتاق	مختار احمد	۱۹۷۳	مضطر	کنور سین
	۱۹۱۶	مرزا	۱۹۴۵	مشتاق	غلام علی	۱۹۷۴	مضطر	محمد اسد اللہ
	۱۹۱۷	مرید	۱۹۴۶	مشتاق	میر ابو القاسم	۱۹۷۵	مضطر	زوالفقار علی
	۱۹۱۸	مرزل	۱۹۴۷	مشتاق	لالہ بہاری لال	۱۹۷۶	مضطر	منظر یلخاں

میر نظام الدین	ملو	۲۰۳۶	کریم بخش	مفتون	۲۰۰۶	عبدالکریم	مضطر	۱۹۷۷
میر امانت علی	حنون	۲۰۳۷	عبد الرحیم	مفتون	۲۰۰۷	لالہ تربیتی پرشار	مضطر	۱۹۷۸
میر قمر الدین	حنون	۲۰۳۸	سید محمد رضا	مفتون	۲۰۰۸	رام نرائش	مضطر	۱۹۷۹
نور الاسلام	منعت	۲۰۳۹	پلجی نرائش	مفتون	۲۰۰۹	اسد علی خاں	مضطر	۱۹۸۰
خواجہ بخش اللہ	مضطر	۲۰۴۰	لالہ رگھو بردیا ل	مفتون	۲۰۱۰	علی بخش	مضطر	۱۹۸۱
میان جان خاں	مضطر	۲۰۴۱	کاظم علی	مفتون	۲۰۱۱	مرزا سنگین	مضطر	۱۹۸۲
امام الدین	مضطر	۲۰۴۲	بدر الدین	مفتون	۲۰۱۲	خلیل احمد	مضطر	۱۹۸۳
باقری علی خاں	مضطر	۲۰۴۳	قادر بخش	مفتون	۲۰۱۳	مرزا علی بیگ	مضطر	۱۹۸۴
محمد سیٹا بیگ	منشی	۲۰۴۴	سید ہادی علی	مفتون	۲۰۱۴	محمد حاجی	مضطر	۱۹۸۵
اسد اللہ	منور	۲۰۴۵	آگسٹین ڈی سلوا	مفتون	۲۰۱۵	دہکا پر شاد	مضطر	۱۹۸۶
میر محمد حسین	منشی	۲۰۴۶	عجب علی	مفتون	۲۰۱۶	شرف الدین	مفتون	۱۹۸۷
غلام احمد	منشی	۲۰۴۷	سید مقبول عالم	مقبول	۲۰۱۷		مفتون	۱۹۸۸
موانچہ کالیٹھ	منشی	۲۰۴۸	مقبول نبی	مقبول	۲۰۱۸	منظر یلخان	منظر	۱۹۸۹
عجائب ربی	منشی	۲۰۴۹	ابراہیم بیگ	مقبول	۲۰۱۹	منظر یلخان	منظر	۱۹۹۰
مرزا احمد بخش	منصف	۲۰۵۰	سید خاں	مقبول	۲۰۲۰	مرزا ظفر	منظر	۱۹۹۱
منصف یلخان	منصف	۲۰۵۱	میر محمد ابراہیم	مقبور	۲۰۲۱	غلام حسین	منظر	۱۹۹۲
آفرین الدین خاں	منظر	۲۰۵۲	مرزا محمد علی	مقبور	۲۰۲۲	مرزا جان جانان	منظر	۱۹۹۳
بالو خاں	منظر	۲۰۵۳	مقبور عالم	مقبور	۲۰۲۳	منظر حسین	منظر	۱۹۹۴
سید وزیر علی	منظر	۲۰۵۴	مقبور بیگ	مقبور	۲۰۲۴	محمد رضا	منظر	۱۹۹۵
مکند لال	منعم	۲۰۵۵	محمد تقیم	مقیم	۲۰۲۵	الہی بخش خاں	مصرف	۱۹۹۶
موہن لال	منعم	۲۰۵۶	محمد رضا خاں	لال	۲۰۲۶	سید محمد علی	معزز	۱۹۹۷
مولوی شیر علی	منعم	۲۰۵۷	بابو جتن ناتھ	ملک	۲۰۲۷	میر عزیز الدین	معزز	۱۹۹۸
نور الحق	منعم	۲۰۵۸	لالہ حبیبہ رائے	مقبول	۲۰۲۸	معظم خاں	معظم	۱۹۹۹
منور الحسن	منعم	۲۰۵۹	عمر یار	مولو	۲۰۲۹		معقول	۲۰۰۰
سید منور علی	منور	۲۰۶۰	سید میاں	ممتاز	۲۰۳۰	معین الدین	معین	۲۰۰۱
نظام الدین	منیر	۲۰۶۱	محمد حسین علی خاں	ممتاز	۲۰۳۱	معین الدین خاں	معین	۲۰۰۲
آفتاب	منیر	۲۰۶۲	مرزا قاسم علی	ممتاز	۲۰۳۲	مخل علی	مخل	۲۰۰۳
خواجہ آفتاب	منیر	۲۰۶۳	حافظ فضل	ممتاز	۲۰۳۳	لالہ رام حسن	مقبور	۲۰۰۴
وجہ الدین	منیر	۲۰۶۴	نور احمد	ممتاز	۲۰۳۴	میر مشیت علی	مقبور	۲۰۰۵

۲۰۶۵	میر	سید اسماعیل حسین	۲۰۹۴	خیر	عبد اللہ خان	۳۰۲۳	ناطق	شیخ احمد شاہ
۲۰۶۶	مواج	عبد الرحمن	۲۰۹۵	میر	سید آغا علی خان	۳۰۲۴	ناطق	مرزا احمد
۲۰۶۷	موج	خدا بخش	۲۰۹۶	میر	منصور خان	۳۰۲۵	ناطق	لالہ جگنا مکھ
۲۰۶۸	موج	میر کاظم حسین	۲۰۹۷	میر	مرزا حاتم علی	۳۰۲۶	ناطق	میر غلام بشیر
۲۰۶۹	موج	قادر علی	۲۰۹۸	میر	مرزا علی	۳۰۲۷	ناطق	میر غلام بشیر
۲۰۷۰	موج	میر نواب	۲۰۹۹	میر	میر محمد تقی	۳۰۲۸	ناطق	میر غلام بشیر
۲۰۷۱	موزوں	میر نواب	۳۰۰۰	میر	میر عسکری	۳۰۲۹	ناطق	میر غلام بشیر
۲۰۷۲	موزوں	میر فرزند علی	۳۰۰۱	میر	شیوہ سہا	۳۰۳۰	ناطق	میر غلام بشیر
۲۰۷۳	موزوں	میر احمد رام زائن	۳۰۰۲	میر	محمد شاہ	۳۰۳۱	ناطق	میر غلام بشیر
۲۰۷۴	موزوں	محمد قادر بخش	۳۰۰۳	میر	مولوی محمد بخش	۳۰۳۲	ناطق	میر غلام بشیر
۲۰۷۵	موزوں	چندر سنگ کالیٹہ	۳۰۰۴	میر	گلک سنگ	۳۰۳۳	ناطق	میر غلام بشیر
۲۰۷۶	مومن	محمد مومن خان	۳۰۰۵	میر	گلک سنگ	۳۰۳۴	ناطق	میر غلام بشیر
۲۰۷۷	مونس	میر سعادت علی	۳۰۰۶	میر	میر محمد عارف	۳۰۳۵	ناطق	میر غلام بشیر
۲۰۷۸	مونس	میر نواب	۳۰۰۷	میر	سید آغا	۳۰۳۶	ناطق	میر غلام بشیر
۲۰۷۹	مہاراج	راجہ سلس راجہ	۳۰۰۸	میر	احمد حسین خان	۳۰۳۷	ناطق	میر غلام بشیر
۲۰۸۰	مہجور	مہجور خان	۳۰۰۹	میر	سید نجم الدین حسین	۳۰۳۸	ناطق	میر غلام بشیر
۲۰۸۱	مہجور	محمد صدیق الدین	۳۰۱۰	میر	گلک حسین خان	۳۰۳۹	ناطق	میر غلام بشیر
۲۰۸۲	مہجور	شیوہ شاہ	۳۰۱۱	میر	رجب حسین خان	۳۰۴۰	ناطق	میر غلام بشیر
۲۰۸۳	مہجور	شیخ محمد بخش	۳۰۱۲	میر	رجب حسین خان	۳۰۴۱	ناطق	میر غلام بشیر
۲۰۸۴	مہجور	ہدایت علی	۳۰۱۳	میر	مولوی الہی بخش	۳۰۴۲	ناطق	میر غلام بشیر
۲۰۸۵	مہجور	عنایت حسین خان	۳۰۱۴	میر	مرزا علی بیگ	۳۰۴۳	ناطق	میر غلام بشیر
۲۰۸۶	مہدی	مہدی علی خان	۳۰۱۵	میر	امام بخش	۳۰۴۴	ناطق	میر غلام بشیر
۲۰۸۷	مہدی	مہدی علی خان	۳۰۱۶	میر	سید ناصر نواب	۳۰۴۵	ناطق	میر غلام بشیر
۲۰۸۸	مہدی	مرزا مہدی	۳۰۱۷	میر	محمد علی بیگ	۳۰۴۶	ناطق	میر غلام بشیر
۲۰۸۹	مہدی	مہدی علی خان	۳۰۱۸	میر	سعادت خان	۳۰۴۷	ناطق	میر غلام بشیر
۲۰۹۰	مہر	رجب علی بیگ	۳۰۱۹	میر	نواب ناصر جنگ	۳۰۴۸	ناطق	میر غلام بشیر
۲۰۹۱	مہر	محمد عمر	۳۰۲۰	میر	میر ناصر علی	۳۰۴۹	ناطق	میر غلام بشیر
۲۰۹۲	مہر	میر مہر علی	۳۰۲۱	میر	ابو محمد	۳۰۵۰	ناطق	میر غلام بشیر
۲۰۹۳	مہر	مہر چند	۳۰۲۲	میر		۳۰۵۱	ناطق	میر غلام بشیر

لے نازیں مرزا علی بیگ کا نام سہوکتیت سے رو گیا ہے

۳۰۵۳	نثار	نثار علی	۲۱۸۱	ندیم	مرزا احمد علی بیگ	۲۲۱۰	نصیر	میر ناصر علی
۳۰۵۴	نثار	میر عبدالرسول	۲۱۸۲	ندیم	محمد شفیع	۲۲۱۱	نصیر	نصیر الدین
۳۰۵۵	نثار	میر افضل علی	۲۱۸۳	نزار	سید قاسم علی	۲۲۱۲	نصیر	ارجن سنگھ
۳۰۵۶	نثار	سید کلب علی	۲۱۸۴	نزار	خواجہ محمد اکرم	۲۲۱۳	نصیر	محمد نصیر
۳۰۵۷	نجات	سید زین العابدین	۲۱۸۵	نزهت	برہان الدین	۲۲۱۴	نصیر	مقصود احمد
۳۰۵۸	نجات		۲۱۸۶	نزهت	رفیع الدرجات	۲۲۱۵	نظام	غازی الدین خان
۳۰۵۹	نجات	شیخ حسن رضا	۲۱۸۷	نزهت	مرزا ارجمند	۲۲۱۶	نظام	نظام شاہ
۳۰۶۰	نجات	شکھر دپ	۲۱۸۸	نزهت	مرزا اکرامت اللہ	۲۲۱۷	نظام	شیخ نظام الدین
۳۰۶۱	نجد	مرزا احمد عباس	۲۱۸۹	نزهت	لالہ رام سروپ	۲۲۱۸	نظر	مرزا علی
۳۰۶۲	نجف	میر نجف علی	۲۱۹۰	نساخ		۲۲۱۹	نظمی	میر منیر الدین
۳۰۶۳	نجف	سید اشرف علی	۲۱۹۱	نسبت	میر احمد علی	۲۲۲۰	نظیر	گینت رست
۳۰۶۴	نجف	میر نجم الدین	۲۱۹۲	نسیم	نسیم اللہ	۲۲۲۱	نظیر	نظیر محمد خاں
۳۰۶۵	نجف	محمد رضا خان	۲۱۹۳	نسیم	نسیم اللہ	۲۲۲۲	نظیر	ولی محمد
۳۰۶۶	نجف	انعام اللہ	۲۱۹۴	نسیم	محمد حسین علی	۲۲۲۳	نظیر	
۳۰۶۷	نجف	میر نجم الدین علی	۲۱۹۵	نسیم	گلزار علی	۲۲۲۴	نعت	شیخ عبدالحی
۳۰۶۸	نجف	میر نجم الدین احمد	۲۱۹۶	نسیم	دیا شنکر پنڈت	۲۲۲۵	نعت	نعت اللہ خاں
۳۰۶۹	نجف	نجم الدین	۲۱۹۷	نسیم	مرزا راجہ کدوانہ	۲۲۲۶	نعم	شیخ محمد نعیم
۳۰۷۰	نجیب	میر بہادر علی	۲۱۹۸	نسیم	پنڈت رناتھ	۲۲۲۷	نعیم	نور حسین خاں
۳۰۷۱	نجیف	حق وردی خاں	۲۱۹۹	نسیم	اصغر علی خاں	۲۲۲۸	نعیم	میر امجد علی
۳۰۷۲	نجیف	سید برکت علی	۲۲۰۰	نسیم	عہد یعقوب	۲۲۲۹	نفیس	دلاور خاں
۳۰۷۳	نجیف	مہدی علیخان بیاد	۲۲۰۱	نشاط	میرن شاہ	۲۲۳۰	نقی	نقی علی خاں
۳۰۷۴	نجیف	محمد عوض علی	۲۲۰۲	نشاط	مولوی الہی بخش	۲۲۳۱	نقی	علی نقی خاں
۳۰۷۵	ندا	معین الدین	۲۲۰۳	نشاط	الہری سنگھ کانیٹھ	۲۲۳۲	نقی	سید علی نقی
۳۰۷۶	ندت	عابد علی	۲۲۰۴	نشاط	لالہ اجود بیار شاہ	۲۲۳۳	نگہبت	نیاز علی بیگ
۳۰۷۷	ندرت	مرزا مغل	۲۲۰۵	نشرت	میر امداد حسین	۲۲۳۴	نگہبت	غلام احمد
۳۰۷۸	ندیم	مرزا علی	۲۲۰۶	نصرت	لالہ گوہر راتے	۲۲۳۵	نگین	مرزا محمد جان
۳۰۷۹	ندیم	سید محمد عکری	۲۲۰۷	نصرت	غلام نبی خاں	۲۲۳۶	نمود	مرزا محمد آسما
۳۰۸۰	ندیم	شیخ علی قلی	۲۲۰۸	نصیر	نصیر الدین	۲۲۳۷	نمود	میر مہدی
		سید پیارے حسن	۲۲۰۹	نصیر	شاہ نصیر الدین	۲۲۳۸	نمود	میر محمد حسین خاں

۲۲۳۹	نوا	قدرت اللہ	۲۲۶۸	داصل	دوگاہ شاد	۲۲۹۷	وحید	سرفراز علیخان
۲۲۴۰	نوا	ظہور اللہ خان	۲۲۶۹	داصل	محمد داصل	۲۲۹۸	وحید	وحید الدین
۲۲۴۱	نواب	میر نعیم الدین	۲۲۷۰	واعظ	ابہی بخش	۲۲۹۹	وزیر	وزیر علیخان
۲۲۴۲	نواب	نواب نصر اللہ خان	۲۲۷۱	واقف	واقف شاہ	۲۳۰۰	وزیر	وزیر علی
۲۲۴۳	نوازش	نوازش علیخان	۲۲۷۲	واقف	مرزا قوماش بیادر	۲۳۰۰	وزیر	سید وزیر علی
۲۲۴۴	نوازش	نوازش علیخان	۲۲۷۳	والہ	رحمت خان	۲۳۰۱	وزیر	خواجہ محمد وزیر
۲۲۴۵	نور	میر وزیر علی	۲۲۷۴	والہ	میر مبارک علی	۲۳۰۲	وزیر	میر پرورش علی
۲۲۴۶	نور	نادر حسین	۲۲۷۵	والہ	محمد خان ملازم	۲۳۰۳	وزیر	وزیر خان
۲۲۴۷	نور		۲۲۷۶	والہ		۲۳۰۴	وزیر	وزیر علی خان
۲۲۴۸	نور	محمد نور الحسنین	۲۲۷۷	والی	محمد والی	۲۳۰۵	وزیر	وزیر علی
۲۲۴۹	نور	مصباح حیدر	۲۲۷۸	وجاہت	احمد علیخان	۲۳۰۶	وسعت	مستقیم خان
۲۲۵۰	نور حق	محمد جمیل	۲۲۷۹	وجہہ	میر فاضل علی	۲۳۰۷	وصال	نصر اللہ خان
۲۲۵۱	نیاز	میر محمد سعید	۲۲۸۰	وجہہ	وجہیہ الدین	۲۳۰۸	وصف	شاہ منور علی
۲۲۵۲	نیاز	میر محمد علی	۲۲۸۱	وحدت	جمیت رائے کالیستا	۲۳۰۹	وصف	میر محمود علی
۲۲۵۳	نیاز	نیاز احمد	۲۲۸۲	وحدت	محمد علی	۲۳۱۰	وصف	بنی مادھو
۲۲۵۴	نیاز	عبدالرسول	۲۲۸۳	وحشت	میر ابو الحسن	۲۳۱۱	وصل	محمد منظر
۲۲۵۵	نیاز	لالہ راجہ رام	۲۲۸۴	وحشت	باقر علی خان	۲۳۱۲	وصل	میر احمد علی
۲۲۵۶	نیاز	محمد نیاز علی	۲۲۸۵	وحشت	میر بہادر علی	۲۳۱۳	وصل	مرزا اسحاق
۲۲۵۷	نیر	مرزا حسن عسکری	۲۲۸۶	وحشت	یوسف علی	۲۳۱۴	وصل	محمد علی خان
۲۲۵۸	نیر خشاں و	نیر الدین احمد خان	۲۲۸۷	وحشت	احمد بیگ	۲۳۱۵	وصل	میر کرار حسین
۲۲۵۹	واجد	واجد علی خان	۲۲۸۸	وحشت	مخدوم بخش	۲۳۱۶	وصی	شاہ وصی احمد
۲۲۶۰	واجد	عبدالواحد	۲۲۸۹	وحشت	میر غلام علیخان	۲۳۱۷	وفا	لالہ نول ولے
۲۲۶۱	وارث	وارث علی بیگ	۲۲۹۰	وحشت	سید حبیب احمد	۲۳۱۸	وفا	لالہ شکر الال
۲۲۶۲	وارث	وارث الدین	۲۲۹۱	وحشت	کبیر الدین	۲۳۱۹	وفا	مرزا عبد العلی
۲۲۶۳	وارث	شاہ محمد وارث	۲۲۹۲	وحشت	رشید البنی	۲۳۲۰	وفا	مرزا وارث بخت
۲۲۶۴	وارفتہ	شیر علیخان	۲۲۹۳	وحشی	میر بخش	۲۳۲۱	وفا	میر حمید علی
۲۲۶۵	واصف	احمد حسین	۲۲۹۴	وحید	محمد عبدالرؤف	۲۳۲۲	وفا	محمد علیخان
۲۲۶۶	واصف	حسن بخش خان	۲۲۹۵	وحید	میر رادی	۲۳۲۳	ولا	منظر علیخان
۲۲۶۷	واصف	محمد یعقوب	۲۲۹۶	وحید	وحید الدین	۲۳۲۴	ولا	محمد مراد خان

۲۳۳۵	ولایت	مرزا ولایت علی	۲۳۵۲	ہما	سید احمد حسین	۲۳۸۲	یاور	امداد علی
۲۳۳۶	ولایت	ولایت شاہ	۲۳۵۵	ہمت	اخوید ہمت	۲۳۸۳	یحییٰ	یحییٰ خاں
۲۳۳۷	ولایت	ولایت علی خاں	۲۳۵۶	ہمت	سید ہمت علی	۲۳۸۵	یلین	عبد الستار
۲۳۳۸	ولی	مرزا احمد ولی	۲۳۵۷	ہمت	لالہ اندرمن	۲۳۸۶	یعقوب	میر یعقوب علی
۲۳۳۹	ولی	شاہ ولی اللہ	۲۳۵۸	ہمد	عبداللہ خاں	۲۳۸۷	یقین	انعام اللہ خاں
۲۳۴۰	ولی	محمد رفیق	۲۳۵۹	ہمد	میر محمد علی	۲۳۸۸	یقین	سید محمد حسین
۲۳۴۱	ولی	مولوی اموجان	۲۳۶۰	ہمرنگ	میر عزیز الدین	۲۳۸۹	یقین	میرن صاحب
۲۳۴۲	ولی	علی محمد خاں	۲۳۶۱	ہمنر	وارث علی خاں	۲۳۹۰	یکتا	معین الدین خاں
۲۳۴۳	ولیم	میر محمد علی	۲۳۶۲	ہمنر	مرزا مظفر علی	۲۳۹۱	یکتا	نوروز علی
۲۳۴۴	" ۴ "		۲۳۶۳	ہمنر	بخشاوند بخت	۲۳۹۲	یکدل	دلاور خاں
۲۳۴۵	باتلف	مرزا احمد	۲۳۶۴	ہوس	مرزا محمد تقی خاں	۲۳۹۳	یگرانگ	مصطفیٰ خاں
۲۳۴۶	باتقی	محمد حسن علی	۲۳۶۵	ہوش	غلام مرتضیٰ	۲۳۹۴	یل	عبدالقادر
۲۳۴۷	بادی	میر جواد علی خاں	۲۳۶۶	ہوش	منور علی	۲۳۹۵	ہمن	حکیم احمد علی خاں
۲۳۴۸	بادی	سید محمد حمیدی	۲۳۶۷	ہوش	شیخ عزیز الدین	۲۳۹۶	یوسف	یوسف خاں
۲۳۴۹	بادی	فخر الدین بہادر	۲۳۶۸	ہوش	موتی بہاری لال	۲۳۹۷	یوسف	مرزا یوسف بیگ
۲۳۵۰	بادی	محمد بادی	۲۳۶۹	ہوشیار	کیول رام	۲۳۹۸	یوسف	سید احمد علی خاں
۲۳۵۱	باشمی	نادر حسین خاں	۲۳۷۰	ہویدار	میر محمد اعظم	۲۳۹۹	یوسف	میر یوسف علی
۲۳۵۲	باشمی	میر محمد ہاشم	۲۳۷۱	ہینگا	میر ہینگا	۲۴۰۰	یوسف	میر یوسف علی شاہ
۲۳۵۳	باشمی	سید اکبر علی	۲۳۷۲	یاد	میر غلام حسین	۲۴۰۱	اچیل	پیشین ہاں
۲۳۵۴	باشمی		۲۳۷۳	یاد	لالہ کاشی رام	۲۴۰۲	امیر	امیر صاحب
۲۳۵۵	بجر	سید جیل الدین	۲۳۷۴	یاد	امام خاں	۲۴۰۳	بنو	
۲۳۵۶	بجر	مرزا اصغر حسین	۲۳۷۵	یار	میر احمد یار	۲۴۰۴	بیگم	
۲۳۵۷	ہدایت	ہدایت اللہ خاں	۲۳۷۶	یاس	حفیظ الدین	۲۴۰۵	بیگم	تارا بیگم
۲۳۵۸	نہایت	ہدایت علی	۲۳۷۷	یاس	حسن علی خاں	۲۴۰۶	بیگم	رنگ محل
۲۳۵۹	ہدایت	ہدایت اللہ	۲۳۷۸	یاس	غیر الدین	۲۴۰۷	جان	صاحب جان
۲۳۶۰	ہدایت	عبدالرحمن	۲۳۷۹	یاس	تن سکر رائے	۲۴۰۸	جانی	بیگم جان
۲۳۶۱	ہرچند	ہرچند کشور	۲۳۸۰	یاس	الود علی	۲۴۰۹	جینا بیگم	
۲۳۶۲	ہرچند		۲۳۸۱	یاور	میر امام الدین	۲۴۱۰	چندا	مہ لقا
۲۳۶۳	ہلال	امیر علی خاں	۲۳۸۲	یاور	میر حمیدی حسن	۲۴۱۱	حجاب	نی جان

۲۴۱۲	خود	مناجان	۲۴۲۱	شیریں	بیگم	۲۴۳۰	ماہ	منجلی بیگم
۲۴۱۳	دلبر	چھوٹی بیگم	۲۴۲۲	صاحب	امتہ الفاطمہ	۲۴۳۱	محبوب	محبوب محل
۲۴۱۴	دلین بیگم		۲۴۲۳	صنم	درگا	۲۴۳۲	مستور	مستور بیگم
۲۴۱۵	زہرہ	منی	۲۴۲۴	ظرافت		۲۴۳۳	مشتی	قمر جان
۲۴۱۶	زہرہ	ہراؤ جان	۲۴۲۵	عالم	خاص محل	۲۴۳۴	ملکہ	انی
۲۴۱۷	زینت		۲۴۲۶	عزیزہ	عزیزہ	۲۴۳۵	منتظر	گنا بیگم
۲۴۱۸	سلطان		۲۴۲۷	عفت	نجم النساء	۲۴۳۶	حجاب	
۲۴۱۹	شرم	شمس النساء بیگم	۲۴۲۸	فرخ	فرخ بخش	۲۴۳۷	نراکت	رجو
۲۴۲۰	شرم	چھوٹی صاحبہ	۲۴۲۹	قمر	حیدری بیگم	۲۴۳۸	نورن	

نگارستان

ایڈیٹر نگار کے افسانوں اور مقالات ادبی کا پہلا مجموعہ جس میں حسن بیان ندرت خیال اور پاکیزگی زبان کے بہترین شاہکاروں کے علاوہ بہت سے اجتماعی و معاشرتی مسائل کا حل بھی نظر آئے گا۔ ہر افسانہ ہر مقالہ اپنی جگہ ایک معجزہ ادب کی حیثیت رکھتا ہے۔ اس اڈیشن میں متعدد افسانے اور مقالات کے ایسے اضافہ کئے گئے ہیں جو پہلے ایڈیشنوں میں نہ تھے۔

قیمت: پانچ روپے

نگار پاکستان۔ ۳۴ گارڈن مارکیٹ۔ کراچی ۳

خزینۃ العلوم فی متعلقات المنظوم

دہائیوں کا تذکرہ نمبر۔ نادر نے اس تذکرہ میں اپنے حالات بھی درج کر دیئے ہیں۔ وہ ۱۸۳۳ء میں بمقام شہر دہلی کوچہ مصنف بر جنتھ میں پیدا ہوئے۔

۱۸۵۲ء میں دہلی کالج میں داخل ہوئے اور ۱۸۵۵-۵۶ء تک عربی و فارسی و ریاضی کی تعلیم حاصل کی۔ تھوڑے دن کسی دفتر میں منشی رہے۔ ۱۸۵۹-۶۳ء تک ضلع گڑگاؤں میں تحصیل مدرسہ کے مدرس اول فارسی رہے۔ ۱۸۶۲ء میں دہلی بدل کر آگئے۔ اور نارمل اسکول میں ریاضی کے مدرس مقرر ہوئے۔ ۱۸۶۲ء میں لاہور پہنچے اور محکمہ تعلیم کی نصابی کتابوں کی تصحیح پر مامور ہوئے۔ ۱۸۶۷ء میں ایجوکیشنل پریس لاہور میں شعبہ امتحانات کے محقق اعلیٰ مقرر ہوئے۔

لکھنے پڑھنے کا شوق انہیں نوجوانی ہی سے تھا۔ تاریخ و تذکرہ کی متعدد کتابوں کے مصنف ہیں۔ ایک مختصر سادہ لوحان بھی نام "مطلب غریب" مرتب کیا تھا۔ گلشن ناز اور چین انداز بھی انہیں کی تصنیف ہیں جن کا ذکر آگے آئے گا۔

یہ تذکرہ ۱۸۶۰-۶۱ء میں لکھا گیا۔ ۱۸۶۵ء میں مسودہ صاف ہوا اور ۱۸۶۶ء میں اپنے حالات شامل کر کے مصنف نے اسے طباعت کے لئے دیدیا۔

عہد تصنیف و طباعت

پہلی بار ۱۸۶۹ء میں منشی گلاب سنگھ قصوری مالک مطبع مفید عام پریس لاہور نے شائع کیا۔ اس میں بڑی تقطیع کے ۲۷۰ صفحات ہیں۔ اس کا ایک مطبوعہ نسخہ انجمن ترقی اردو کراچی کے کتب خانے میں موجود ہے۔

تذکرہ اردو زبان میں ہے اور قاضی نور الدین گجراتی کے تذکرہ "مخزن شعراء" کو سامنے رکھ کر لکھا گیا ہے لیکن مصنف نے چھان بین کر کے شعرا کی تعداد میں اضافہ بھی کیا ہے۔ اس سے مخزن شعراء کے متعلق بھی بعض نئی باتیں معلوم ہوتی ہیں۔ لیکن شعرا کے حالات یہاں بھی رواج عام کے مطابق مختصر ہیں۔

خصوصیات

شعرا کے تذکرہ علاوہ مصنف نے شعرو فن کے مختلف پہلوؤں پر بھی بحث کی ہے اور اسی لئے یہ تذکرہ ضخیم ہو گیا ہے۔ پورا تذکرہ ذیل کی چھ کلیدوں میں تقسیم ہے۔

کلید اول :- علت غائی مبادی و موضوع کے بیان میں (۱) اقسام کلام کی تعداد اور شعرا کی تعریف مع حروف تہجی، تالیف

۱۔ اس کا پورا نام "خزینۃ العلوم فی متعلقات المنظوم" خطاب گلدستہ نادلا فکار اور عربیہ تذکرہ شعرائے دکن ہے۔ اسی لئے اس کے حوالے مختلف دس سے ملتے ہیں۔

دردیف و علم عروض (۳)، ابتدائے شعر (۴)، ریختی و ریختہ (۵)، اقسام اربعہ شعریہ (۶)۔ اقسام کلام بہ اعتباری معنی علم موسیقی اس تذکرہ کے آخر میں سید احمد مولف فرہنگ آصفیہ کی تقریظ بھی شامل ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آرزو - نظام الدین	۲۴	اضعف - ارشاد علی	۴۷	بیان - خواجہ احسن الدین
۲	آزاد - فقیر اللہ	۲۵	اظہر	۴۸	بیتاب - بدر الدین
۳	آشنا - زین العابدین	۲۶	آفرید محمد صدیق	۴۹	بے ہوش - رمضان علی خاں
۴	آفاق - فرید الدین	۲۷	افسر - نصرت خاں	۵۰	تاثیر - صادق علی
۵	ابجدی	۲۸	الفت - محمد الفت	۵۱	تاباں - ابوالحسن
۶	احسان - غلام علی	۲۹	امداد	۵۲	عبدالکریم سورت والا
۷	احسن - محمد احسن	۳۰	احمد	۵۳	عبداللہ شاہ سورت والا
۸	احسن - محمد احسان	۳۱	امید	۵۴	تجلی - شاہ تجلی حیدر آباد
۹	احسن - محمد موسیٰ	۳۲	امیر	۵۵	تمکین - حفیظ اللہ خاں
۱۰	احقر	۳۳	امین - محمد امین	۵۶	تمنا - اسد علی خاں
۱۱	احمد	۳۴	الوار -	۵۷	تنبیہ
۱۲	احمد - سید احمد	۳۵	اولی - محی الدین	۵۸	شنا - ثناء اللہ
۱۳	احمد - میر احمد اللہ	۳۶	ایما - حسین علی	۵۹	جرات - شیر علی
۱۴	احمد - سید احمد	۳۷	ایمان - شیر محمد خاں	۶۰	جعفری
۱۵	احمد - غلام احمد	۳۸	باقر - باقر علی خاں	۶۱	جوش - عبدالرحیم
۱۶	احمد	۳۹	باقی	۶۲	جولاں - حافظ غلام شاہ
۱۷	افسر - احمد علی	۴۰	بخشش - شیخ احمد	۶۳	جولاں - میر حسن
۱۸	اخگر - رضی الدین	۴۱	برہان گجراتی	۶۴	چندا - ماہ لقا
۱۹	اخلاص - عبدالرحمن	۴۲	بسمل ظہیر الدین	۶۵	حامد - شیخ حامد
۲۰	ادب - غلام محی الدین	۴۳	بلیغ - غلام قادر لکھنوی	۶۶	حبیب - حبیب موسیٰ
۲۱	ارسطو جاہ	۴۴	بہادر - عرف شیخ میاں	۶۷	حجاب -
۲۲	ارمان	۴۵	بہادر - عرف شیخ میاں	۶۸	حزین - غلام حسین
۲۳	اسحق - محمد اسحق	۴۶	بہتر - محمد داوڑ	۶۹	حسن - سید حسن

۷۰	حمایت	۹۹	سخن -	۱۲۵	صاحب - نواب رفیع الدولہ
۷۱	حیدری - یاحیدر	۱۰۰	سراج - اورنگ آباد	۱۲۹	صادق -
۷۲	خاص	۱۰۱	سعیدی	۱۳۰	صدق -
۷۳	خان محمد خان	۱۰۲	سکندر	۱۳۱	صدیق - محمد صدیقی
۷۴	خاکی غلام حیدر	۱۰۳	سلیمی	۱۳۲	صمد
۷۵	خلق غلام احمد	۱۰۴	سمجھو - غلام محمد	۱۳۳	صوفی -
۷۶	خلق	۱۰۵	سیاح - سیف الحق میاں داد خان	۱۳۴	ضاحک - مرزا وحید
۷۷	خوش - برہان الدین	۱۰۶	شاد - احمد حسن	۱۳۵	ضامن - محمد ضامن
۷۸	خوش - قادر میاں	۱۰۷	شاد - دبی پرشاد	۱۳۶	طالب
۷۹	خوس	۱۰۸	شاد	۱۳۷	طالب - مرزا محمود بیگ
۸۰	داغ - ہدایت علی	۱۰۹	شاداں - چند دلال	۱۳۸	طالع - لالہ ہندو لال
۸۱	دردمند - محمد فقیہ	۱۱۰	شاہ علیخان	۱۳۹	طوبی - سید علی حسین
۸۲	درویش - سید درویش علی	۱۱۱	شاہی - شاہ قلی خان	۱۴۰	ظفر - مظفر حسین
۸۳	دلبر - سید ابراہیم	۱۱۲	شائق - عنایت الدین	۱۴۱	عابد - غلام زمین العابدین
۸۴	دلکش حافظ داور	۱۱۳	شرر - غلام علی بیگ	۱۴۲	عابد
۸۵	ذاکر - سید مخمور	۱۱۴	شرر - مرزا جعفر	۱۴۳	عاشق
۸۶	ربط - بالا پرشاد	۱۱۵	شریف -	۱۴۴	عاشق - سید محمود
۸۷	ربط - غلام محمد اشک	۱۱۶	شعلہ - حسن نادر	۱۴۵	عاشق - میر یحییٰ
۸۸	رحمت اللہ - رحمت	۱۱۷	شفقت - بشارت علی	۱۴۶	عاشق - نور محمد برہان
۸۹	رحمت - رحمت میاں	۱۱۸	شکر - محمد مرزا	۱۴۷	عالیجاہ
۹۰	رسوا - عبداللہ بیگ	۱۱۹	شمس - ولی اللہ	۱۴۸	عباس - عباس علی
۹۱	رضا -	۱۲۰	شمس - حکیم شمس الدین	۱۴۹	عباس
۹۲	رفعت - رفیع اللہ	۱۲۱	شنکر - دیاشنکر	۱۵۰	عبد عبداللہ
۹۳	رکھو	۱۲۲	شوق - عباس علی	۱۵۱	عرفی - وجیہ الدین
۹۴	روثی - سیٹھ بابو جی	۱۲۳	شہرت	۱۵۲	مزلت - سید عبدالولی
۹۵	زخم - لسم اللہ خان	۱۲۴	شوق -	۱۵۳	عزم - محمد عوث
۹۶	زماں	۱۲۵	شہرت - امیر بخش	۱۵۴	عزیز - عزیز اللہ
۹۷	زیرک - سید غلوی	۱۲۶	شہرت - حیدر بیگ	۱۵۵	عشق - میر محمد علی
۹۸	سحر - محمد خلیل خان	۱۲۷	شیدا - خواجہ سعید الدین	۱۵۶	عصر - احمد علی

۱۵۷	عقیدت	۱۸۶	فیاض - عبدالرزاق	۲۱۵	مروت - یاس کرن
۱۵۸	علوی - غلام حیلانی	۱۸۷	فیض - شمس الدین	۲۱۶	مرہون - عبداللہ
۱۵۹	علی - غلام علی	۱۸۸	قصند - حسن مرزا	۲۱۷	مرہون - مرزا علی رضا
۱۶۰	علی - شیخ علی	۱۸۹	قطب - قطب الدین	۲۱۸	مرہون -
۱۶۱	عمر - معین خان	۱۹۰	قطبی - جمال الدین	۲۱۹	مست - منشی رتن لال
۱۶۲	عنایت - قمر الدین	۱۹۱	قلق - عبدالعلی شاہ	۲۲۰	مسرت - وزیر علی
۱۶۳	غالب	۱۹۲	کاظم - آغا محمد کاظم	۲۲۱	مسرور - منشی
۱۶۴	غافل	۱۹۳	کاظم - کاظم الدین	۲۲۲	مسکین - عبدالواحد خاں
۱۶۵	غالب - حاجی میاں	۱۹۴	کامل - سید منظور	۲۲۳	مسیح - ذوالفقار علی
۱۶۶	غالب دکنی	۱۹۵	کامل - میر کمال الدین	۲۲۴	مشتاق - محمد حسین
۱۶۷	غملگیں - فرید بخش	۱۹۶	کریم - شیخ غلام ضامن	۲۲۵	مشتاق - نجم الدین
۱۶۸	غنی - محمد ابراہیم	۱۹۷	کریم - عبدالکریم	۲۲۶	مضطر - ذوالفقار علی
۱۶۹	غنی	۱۹۸	کمر - عبدالحکیم	۲۲۷	مفتون - سید امیر
۱۷۰	غواص	۱۹۹	کوکب - رائے مکند	۲۲۸	مقدور - محمد ابراہیم
۱۷۱	غیرت	۲۰۰	گرم	۲۲۹	ملا - فخر الدین
۱۷۲	فاضل - شیخ فاضل	۲۰۱	گرم - حیدر علی	۲۳۰	منت - قمر الدین
۱۷۳	فاضل - محمد فاضل	۲۰۲	لال - منشی اللہی	۲۳۱	منظور - شیخ محمد
۱۷۴	فایق	۲۰۳	لطف - لطف اللہ	۲۳۲	منیر - غلام محمد
۱۷۵	فدا - سید حسین	۲۰۴	لطف - مرزا علی	۲۳۳	منیر - شاہ وحید الدین
۱۷۶	فرح	۲۰۵	لطف - شمس الدین	۲۳۴	موزوں
۱۷۷	فرحت - سیرو باد	۲۰۶	ماہ لقا	۲۳۵	میر - محمد علی خاں
۱۷۸	فرحت	۲۰۷	ماہی - میر محمد علی خاں	۲۳۶	نادان - عنایت حسین
۱۷۹	فرخ	۲۰۸	ماہیل - ہدایت علی	۲۳۷	نادر - امان اللہ خاں
۱۸۰	فروع - ثناء اللہ	۲۰۹	ماہیل - سید حیدر صاحب	۲۳۸	نجف - نجف خاں
۱۸۱	فضل - شیخ فضل	۲۱۰	مجرم	۲۳۹	نجف - محمد شفیع
۱۸۲	فضلہ	۲۱۱	مجرور - فیاض الدین	۲۴۰	نڈا
۱۸۳	فضیلت	۲۱۲	محب - محب اللہ	۲۴۱	نشاط - رائے علی پرشاہ
۱۸۴	فہم - ملک سردار	۲۱۳	مخلص - غلام محی الدین	۲۴۲	نصیر -
۱۸۵	فرید - فرید الدین	۲۱۴	مہرزا - مرزا محمد	۲۴۳	نصیر - شاہ نصیر الدین

۴۵۰	وحید - سرفراز علی خاں	۲۵۶	ہنر - محمد داود
۴۵۱	ولی - ولی محمد احمدی	۲۵۷	یاس - میاں نیو
۴۵۲	ہادی	۲۵۸	یعقوب - یعقوب علی خاں
۴۵۳	ہجر - امان خاں	۲۵۹	یک رنگ -
۴۵۴	ہمت		
۴۵۵	ہم رنگ - عزیز اللہ		
۴۵۶	نصیری - امین الدین		
۴۵۷	نوید		
۴۵۸	نیاز - میر محمد علی		
۴۵۹	نیک - جعفر علی		
۴۶۰	وحشت - نظام الدین		
۴۶۱	وحید - وحید الدین		

شمع رسالت کے پروانوں کے لئے ایک اور

خوشخبری

ریاض رسول کے پھولوں سجایا ہوا گلستانہ

کراچی

ماہنامہ خاتون پاکستان

ربیع الاول ۱۳۸۴ھ ہجری میں پیش کر رہا ہے

جو ایک ہزار صفحات پر مشتمل ہوگا

ہدیہ - دس روپے

مشترکین، خریداران اور ایجنٹ حضرات صدمتوجہ ہوں

خاتون پاکستان - ۵ گارڈن مارکیٹ کراچی

فرح بخش

مصنف | یار محمد خاں شوکت

عہد تصنیف و طباعت | مصنف کو ۱۵ شعبان ۱۲۸۶ھ میں تذکرہ لکھنے کا خیال پیدا ہوا اور اس خیال کا محرک، میر کا یہ شعر ہوا۔

میر نہیں پیر تم کا ہی اللہ رہے نام خدا ہو جو ان کچھ تو کیا چاہے

مصنف کا بیان ہے کہ

”اس شعر کو پڑھ کر بے اختیار دل مایل اشعار عاشقانہ ہوا۔ میں نے کاغذ و قلم دان طلب کیا۔

بیاض سے بعض شعراے تارک خیال کو منتخب کیا۔ ایک شب میں یہ تذکرہ تحریر ہوا۔ فرح بخش

اس رسالے کا نام ہے نشاط افزا گنجینہ مسرت تاریخ اختتام ہے۔

تذکرہ تکملہ کے فوراً بعد مطبع نظامی کا پنور سے شائع ہو گیا مطبع کے مالک محمد عبدالرحمن شاکر بن حاجی محمد روشن خاں کا حسب ذیل قطعہ تاریخ اس میں شامل ہے۔

فرح بخش جہاں مطبوعہ گردید زیدارش دل و جاں شاد بادا

بگفتا از سراخلاص شاکر گلستان سخن آباد بادا

آخری مصرعے سے سال طباعت ۱۲۸۸ھ نکلتا ہے۔

تذکرہ اردو میں ہے اور بھوپال سے تعلق رکھنے والے شعرا کے لئے مخصوص ہے اس میں اردو اور فارسی دونوں کے شاعروں کا ذکر آگیا ہے لیکن سوانحی یا تنقیدی اعتبار سے اس کی کوئی اہمیت نہیں ہے۔ صرف شاعر کے نام، تخلص اور القاب و ادب پر سوانحی حتمہ ختم ہو جاتا ہے۔ اشعار کا انتخاب بھی بہت مختصر ہے۔

مطبوعہ نسخہ انجمن ترقی اردو کراچی کے کتب خانے میں موجود ہے۔ اس میں سات سطری مسطر کے کل ۸۰ صفحات ہیں جلی حروف میں لکھا گیا ہے۔ تذکرہ چار گلدستوں میں تقسیم ہے۔ گلشن اول میں ان شعرا کا بیان ہے جو تذکرہ لکھتے وقت بھوپال میں موجود تھے۔ دوسرے میں بھوپال کے متوفی شعرا کا ذکر ہے۔ تیسرے میں وہ شعرا ہیں جو کسی وقت دربار بھوپال

۱۵ تاریخ اختتام کے لحاظ سے اس کا نام ”نشاط افزا گنجینہ مسرت“ ہے، اور تذکرہ فرح بخش کے نام سے مشہور ہے۔

والبتہ تھے لیکن اس وقت بھوپال سے باہر تھے۔ چوتھے گلشن میں بقول مصنف - تذکرہ ہے بعض ادبائے نامدار کا جن کے وجود سے ہندوستان کا نقشہ گلشن بے خار ہے۔ اس طرح کل ۲۵ شاعروں کا ذکر اس میں آیا ہے

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
	گلشن اول		گلشن دوم		گلشن سوم		گلشن چہارم
۱	شاہجہاں بیگم	۹	جہانگیر محمد خاں	۱۶	عبدالعلی تونسگر	۲۱	غالب اسد اللہ خاں
۲	گننام محمد جمال الدین خاں	۱۰	غلام ضامن	۱۷	کنج بہاری لال خلعت	۲۲	دالرحصاحب
۳	صدیق حسن خاں	۱۱	حبیب احمد	۱۸	نجف علی خاں	۲۳	سید شریف حسین
۴	احمد علی	۱۲	عبدالواحد تسکین	۱۹	داصل علی	۲۴	احمد حسن عرشی
۵	عزیز حسن	۱۳	ابداد علی (خیر آبادی)	۲۰	محمد عبدالعزیز	۲۵	مرزا دبیر
۶	منشی جنگل کشور	۱۴	سید حسین شاہ - واصف				
۷	محمد عسکری	۱۵	یمین الدین احمد				
۸	محمد عباس رفعت						

فراست الید

اس کے مطالعہ سے ہر ایک شخص انسانی ہاتھ کی ساخت اور ان کی

لکیروں کو دیکھ کر اپنے یادوں سے شخص کے مستقبل عروج و زوال ،

موت و حیات وغیرہ پر پیشین گوئی کر سکتا ہے - قیمت - ایک روپیہ

نگار پاکستان - ۳۲ گارڈن مارکیٹ کراچی

شمس سخن

(حصہ اول)

مصنف | عبدالحی صفا بدایونی شاگرد مذاق بدایونی -

عہد تصنیف و طباعت | یہ تذکرہ ۱۳۸۹ھ میں مکمل ہوا ہے جیسا کہ مصنف کی مندرجہ ذیل عبارت سے ظاہر ہے:-
”نام اس تذکرے کا شمیم سخن رکھا گیا اور جب یہ تمام ہوا تو ۱۳۸۹ھ میں لکھا“

”غنیۃ علم کلام“ ”بہار کلام نظم“ ”اقبال نامہ عشرت افزا“ تین تاریخی نام بھی تجویز کئے ”(ص ۱۰۰)
مطبع امداد الہند وعین الاخبار مراد آباد۔ کا ایک مطبوعہ نسخہ انجمن ترقی اردو کراچی کے کتب خانہ خاص میں موجود ہے۔
خصوصیات | تذکرہ اردو میں ہے اور بعض وجوہ سے اردو زبان و ادب کی تاریخ میں نہایت اہم خیال کئے جانے کے لائق ہے۔ پورا تذکرہ تقریباً تین سو صفحات پر مشتمل ہے اور اس میں حسب ذیل عنوانات قائم کئے گئے ہیں:-

- ۱۔ حمد و ثنا -
- ۲۔ سبب تالیف -
- ۳۔ مختصر تاریخ زبان اردو و نظم اردو -
- ۴۔ اصل تذکرہ -
- ۵۔ منت جس میں مولف نے اپنے استاد دلدار علی مذاق بدایونی شاگرد ذوق کا مفصل ذکر کیا ہے۔ سبب تالیف کے ذیل میں مصنف نے لکھا ہے کہ:-
”جب ہم اپنے ہم عصروں اور ہم وطنوں کی حالت پر غور کرتے ہیں تو ہم کو کمال افسوس ہوتا ہے اور خیال آتا ہے کہ کوئی سامان ایسا کیا جائے کہ جس کی بدولت ہماری زبان ترقی پائے ہماری زبان کے موجودہ شاعروں کا نام باقی رہے اور زمانہ حال کے حالات دیکھ کر آئندہ نسلوں میں بھی شوق تصنیف و تالیف پیدا ہو“ (ص ۱۰۰)
ابتداء میں شعور سے مجھ کو تصنیف و تالیف کا شوق رہا ہے اور اکثر اوقات شعر گوئی کا بھی اتفاق ہوا، اپنے اس شوق تصنیف و تالیف میں نے سیکڑوں شعراء ماضی، حال اردو و فارسی کے دیوان، بیسیوں تذکرے، صد بابیاضیں الٹ ڈالیں کتب خانہ و رسائل، صنائع و بدائع شاعری کی بھی اوراق گردانی کی۔ مختلف جلسے دیکھے بڑے بڑے شعراء بالکمال کی صحبتوں سے مستفید ہوا جس کا کلام دل کو کھلا معلوم ہوا اپنی بیاض میں درج کر لیا آخر کو اس انتخاب نے کچھ اور ہی رنگ پیدا کیا۔“
اب تک اردو زبان کے عام شاعروں کے چند تذکرے مرتب ہوئے ہیں۔ لیکن بحر چار پانچ تذکروں کے اور کوئی تذکرہ

مجھ کو ایسا نہ ملا جس میں انتخاب عمدہ ہو یا براہ انصاف بلا رو رعایت، حالات شعرا مندرج ہوں جس کو ایک مورخ یا محقق سداً تسلیم کرے۔ ص ۵

ہمارے بھائی جنس میں بڑی خراب رسم یہ رسم رائج ہے کہ بجائے اس کے اپنی تصانیف کو مقبول و مفید عام کریں اپنے ذاتی تعلقات کو دخل دے کر اس کو مدح یا ذم سے بھر دیتے ہیں جس کو کوئی عاقل پسند نہیں کرتا ص ۹

تذکرہ ہائے شعرا میں جو وقعت کی نظر سے دیکھے جاسکتے ہیں ان میں اول درجے پر تذکرہ گلشن بے خار دوسرے درجے پر سخن شعرا تیسرے درجے پر تذکرہ گلستان بے خزاں چوتھے درجے پر تذکرہ الشعراء دکن (نادر) ہے ص ۱۰

”بہ خواہ طوالت شعرا کا حال نہایت ہی اختصار کے ساتھ لکھا گیا۔ انتخاب کلام اپنے مذاق شعر فہمی کے مطابق کیا گیا۔ حتی الوسع نہ کسی کی مذمت سے تعلق رکھنا نہ کسی کی بیہودہ مدح سرائی کی۔ جہاں تک ہو سکا امر تحقیق کر کے ظاہر کیا گیا ص ۱۱

اس تذکرے کے حصے مقرر کر کے حصہ اول میں شعرا کا کلام حصہ دوم میں شاعرات اردو کا کلام و حال درج ہوا ہے، اندراج نام شعرا میں رعایت حروف تہجی تخلص شاعر کی، کی تاکہ کسی کو آگے پیچھے ہونے کی شکایت نہ رہے۔ ص ۱۲

اس تذکرے کی نوعیت کے متعلق مصنف نے ابتدائی صفحات میں لکھا ہے کہ:-

”اس تذکرے میں صرف وہی شاعر جلوہ افروز ہیں جو ۱۲۸۵ھ یا اس کے بعد رونق افروز عالم ہستی تھے اور جن حضرات نے ۱۲۸۵ھ ہجری سے پہلے اس دار فانی کو خیر باد کہا ان کا کلام و حال درج تذکرہ نہ ہوا البتہ یہاں کو شعرا سابق کے کلام سے زینت دی گئی۔ ص ۱۳

مندرجہ بالا عبارت سے پتہ چلتا ہے کہ مصنف نے اس میں صرف ان شاعروں کا ذکر کیا ہے جو ۱۲۸۵ھ یا اس کے بعد تک زندہ تھے لیکن تذکرہ اس کے یکسر متضاد ہے آغاز تا انجام اس کا مطالعہ یہی بتاتا ہے کہ اس میں وہی شعرا زیر بحث آئے ہیں جو ۱۲۸۵ھ یا اس سے پہلے فوت ہو چکے تھے۔ ایسا معلوم ہوتا ہے کہ طباعت کے وقت عبارت درست نہیں کی گئی، ورنہ اگر مذکورہ بالا عبارت میں ”بعد“ کی جگہ ”پہلے اور“ پہلے کی جگہ ”بعد“ پڑھیں تو تذکرہ کی نوعیت، مصنف کے قول کے مطابق ہو جاتی ہے۔ اس خیال کو یوں تقویت پہنچتی ہے کہ مصنف نے دیباچہ کے اختتام پر (صفحہ ۸۳) پر تذکرہ کی نوعیت پر دوبارہ روشنی یوں ڈالی ہے:-

”اب میں دیگر مشاہیر اردو کا کلام بہ ترتیب حروف تہجی گزارش کرتا ہوں اور پھر یاد دلانا ہوں کہ یہ وہ حضرات ہیں کہ جو ۱۲۸۵ھ سے پہلے اس جہان فانی کو چھوڑ کر راہی عدم ہوئے۔ اور جو فن شعریں لا جواب اور فصاحت و بلاغت میں استوار ہوئے۔“

”اسی طرح خاتمہ پر لکھا ہے کہ“ میں حسب وعدہ ان شعرا کا کلام و حال لکھ چکا جو ۱۲۸۵ھ سے پیشتر راہی عدم ہوئے ہیں۔“

ان بیانات سے یہ بات واضح ہو جاتی ہے کہ تذکرہ میں صرف ان شاعروں کا ذکر کیا گیا ہے جو ۱۲۸۵ھ یا اس سے پہلے فوت ہو چکے تھے۔

اس خصوصیت کے علاوہ اس تذکرے کی ایک بڑی خصوصیت یہ ہے کہ زبان اردو و شاعری انارکھ ہے ایک شیطانی بحث لگی اس میں شامل ہے۔ یہ بحث ”آب حیات“ کے مقدمہ کی طرح جامع ہے اور کم و بیش وہی باتیں کہی گئی ہیں جنہیں بعد کو آؤنے والے تذکرہ کا ادبیرت و احوال کا افسوس ہو کہ آزاد نے ”شمیم غن“ یا اس کے مصنف عبدالحی کا کوئی حوالہ آب حیات میں نہیں دیا۔ ورنہ آب حیات اور شمیم غن کا تقابلی مطالعہ صاف بہتر دیتا ہے کہ اردو زبان و شاعری کے سلسلے میں آزاد نے جو کچھ ۱۲۹۹ھ میں لکھا ہے اسے عفا بردار فی اٹھ سال پہلے ۱۲۸۵ھ میں لکھ چکے تھے۔

صفائے تاریخ نظم و زبان اردو کے سلسلے میں لکھا ہے کہ - "اردو زبان بڑھ بھاشا سے نکلی ہے" اور "نظم اردو کے موجد حضرت امیر خسرو دہلوی ہیں" ولی کو انھوں نے احمد آباد گجرات کا باشندہ بتایا ہے اور اس بات کا اعتراف کیا ہے کہ "اردو زبان کی تکمیل شاعری کا آفتاب دکن سے چمکا۔"

تاریخ نظم و زبان اردو کے سلسلے میں مصنف نے تقریباً ۸۲ صفحات لکھے ہیں۔ متقدمین شعرا کے مختصر حالات کے ساتھ نمونہ کلام بھی درج کیا ہے۔ لکھنؤ اور دہلی کے شاعروں کی خصوصیات اور ادبی خدمات کا بڑے قریب سے الگ جائزہ لیا ہے۔ سوسائٹی اور شاعری اور ادب و اخلاق کے تعلق پر بھی انھوں نے کچھ ایسی باتیں کہی ہیں کہ جدید خیالات کے اعتبار سے وہ آزاد اور حالی کے نہ صرف ہم نوا بلکہ پیش رو معلوم ہوتے ہیں۔ شعرا کے حالات اگرچہ مختصر ہیں لیکن مصنف نے تاریخ پیدائش اور وفات خاص طور پر دینے کی کوشش کی ہے۔ حالات بھی محتاط ہو کر لکھے گئے ہیں اور اس لحاظ سے یہ تذکرہ اردو کی ادب تاریخ کے لئے کچھ ایسا مواد فراہم کرتا ہے جو اس سے پہلے کسی تذکرے میں نظر نہیں آتا۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	امیر خسرو	۲۰	سوز سید محمد میر	۳۹	نصیر شاہ نصیر الدین
۲	سعدی دکنی	۲۱	نوا ظہور اللہ خاں	۴۰	ذوق محمد ابراہیم
۳	ولی احمد آبادی	۲۲	دفا وفاد اللہ	۴۱	ممنون نظام الدین
۴	آرزو سراج الدین علی خاں	۲۳	جرات قلندر بخش	۴۲	غالب اسد اللہ خاں
۵	ناجی محمد شاہ	۲۴	مصطفی غلام ہمدانی	۴۳	مومن محمد مومن خاں
۶	مضمون شرف الدین	۲۵	زنگین سعادت یار خاں	۴۴	احسان عبدالرحمن
۷	یگ رنگ مصطفیٰ خاں	۲۶	احسن مرزا احسن علی	۴۵	آزاد صدر الدین
۸	حاتم ظہور الدین	۲۷	اسد میرامانی	۴۶	سوز عبدالکریم
۹	منظہر جان جاناں	۲۸	حیران حیدر علی	۴۷	ظفر بہادر شاہ
۱۰	فغان اشرف علی	۲۹	افسوس شیر علی	۴۸	شیفتہ محمد مصطفیٰ خاں
۱۱	تاباں عبدالحی	۳۰	انجام امیر خاں	۴۹	ناسخ امام بخش
۱۲	فدوی محمد حسن	۳۱	بیدل عبدالقادر	۵۰	آتش حیدر علی
۱۳	بیان احسن اللہ	۳۲	تجلی میر حسن	۵۱	صبا وزیر علی
۱۴	راسخ شیخ غلام علی	۳۳	حسرت محمد حیات	۵۲	وزیر محمد وزیر
۱۵	سودا محمد رفیع	۳۴	حسرت جعفر علی	۵۳	گویا فقیر محمد خاں
۱۶	میر میر محمد تقی	۳۵	حسن خواجہ حسن	۵۴	زند سید محمد خاں
۱۷	انشاء انشاء اللہ خاں	۳۶	حسن غلام حسن	۵۵	آباد مہدی حسن
۱۸	قائم محمد قیام الدین	۳۷	آفتاب شاہ عالم		
۱۹	درد خواجہ میر درد	۳۸	منت قمر الدین		

۱۔ یہاں تک جن شعراء کا ذکر کیا گیا ہے وہ تاریخ زبان و نظم اردو کے سلسلے میں مذکور ہیں ۱۲

۵۶	آباد	محمد یعقوب علی خاں	۸۵	اصغر	ظفر الدولہ	۱۱۴	بیدار	میر محمد علی
۵۷	اثر	عبدالرزاق	۸۶	آصف	وزیر الممالک	۱۱۵	بیمار	شیخ علی
۵۸	اجمل	شاہ محمد اجمل	۸۷	اظہر	غلام علی	۱۱۶	پارسا	فیض پارسا
۵۹	احسن	احسن اللہ	۸۸	اظہر	کرامت علی	۱۱۷	پورن	پورن سنگھ
۶۰	احقر	جواد علی	۸۹	اظہر	امین احمد	۱۱۸	پناہ	محمد پناہ
۶۱	احمد	صمصام الدین	۹۰	اعظم	اعظم شاہ	۱۱۹	پیر	مہاراج سنگھ
۶۲	احمد	احمد بیگ	۹۱	اعظم	اعظم خاں	۱۲۰	تسکین	میر حسین
۶۳	احمد	احمد علی خاں	۹۲	اعلیٰ	میر اعلیٰ	۱۲۱	تسلی	شجاعت علی
۶۴	اختر	اکبر علی	۹۳	آفاق	فرید الدین	۱۲۲	تصور	شاہ نبی
۶۵	اختر	محمد صادق	۹۴	افزوں	سید حسین	۱۲۳	تصویر	میاں بن
۶۶	آرام	پریم ناتھ	۹۵	افسر	احمد یار خاں	۱۲۴	تصویر	حافظ عبداللہ
۶۷	ارشاد	ارشاد علی	۹۶	افسر	غلام اشرف	۱۲۵	تعشق	سید محمد
۶۸	ارمان	شاہ علی	۹۷	افضل	شاہ غلام	۱۲۶	تنہا	محمد عیسیٰ
۶۹	آزاد	غلام حسین	۹۸	اکبر	محمد اکبر خاں	۱۲۷	تہور	غلام فخر الدین
۷۰	آزاد	غلام حسین	۹۹	الم	سید محمد علی	۱۲۸	ثابت	معز الدین
۷۱	اسرار	سپر شکوہ	۱۰۰	الم	محمد سعد اللہ خاں	۱۲۹	ثریا	امیر علی
۷۱	اسعد	اسعد بخت	۱۰۱	امانت	آغا حسن	۱۳۰	جذب	عزت اللہ
۷۳	ایسر	نہال نبی	۱۰۲	امانت	امانت علی	۱۳۱	جعفری	باقر علی
۷۴	اشرف	غلام اشرف	۱۰۳	امراؤ	امراؤ علی	۱۳۲	جوان	نسیم بیگ
۷۵	آشفٹہ	عظیم الدین	۱۰۴	امین	محمد امین الدین	۱۳۳	جوش	نیاز احمد
۷۶	آشفٹہ	غیر شاہجہاں	۱۰۵	امین	محمد امین	۱۳۴	جوشش	محمد روشن
۷۷	آشفٹہ	رضا قلی	۱۰۶	ادج	عبداللہ خاں	۱۳۵	جولان	البت ناز
۷۸	اشکی	غلام محی الدین	۱۰۷	ایمان	شیر محمد خاں	۱۳۶	جولان	قائم
۷۹	آشنا	محمد اکرم	۱۰۸	باقر	جلال الدین	۱۳۷	جہاندار	جہاندار شاہ
۸۰	آشنا	میر امیر علی	۱۰۹	بدر	بدر الدین	۱۳۸	چرکین	باقر علی
۸۱	آشنا	سید محمد	۱۱۰	برق	فتح الدولہ	۱۳۹	جہاندار	جہاندار
۸۲	آشنا	دین العابدین	۱۱۱	بسمل	محمد عبدالحمیم	۱۴۰	حافظ	حافظ اشرف
۸۳	آشنا	عبدالکریم	۱۱۲	بندہ	حفیظ اللہ	۱۴۱	حزین	محمد باقر
۸۴	آشوب	امداد علی	۱۱۳	بیخود	ہادی علی	۱۴۲	حزین	میر بہادر علی

۱۴۳	حسام	حسام الدین	۱۷۲	رضی	رضی خاں	۲۰۱	شایق	فیض الدین
۱۴۴	حسن	کاظم حسین	۱۷۳	رفعت	غلام جیلانی	۲۰۲	شرر	محمد جعفر
۱۴۵	حسن	ابوالحسن	۱۷۴	رقت	حبیب النبی	۲۰۳	شرر	میر حافظ
۱۴۶	حسن	جمال الدین	۱۷۵	رمز	فتح الملک	۲۰۴	شرر	غیاث الدین
۱۴۷	حسین	غلام حسین	۱۷۶	رنج	محمد نصیر	۲۰۵	شرر	عبد الغفور
۱۴۸	حشر	رسول بخش	۱۷۷	زار	حافظ امام بخش	۲۰۶	شرف	شرف الدین
۱۴۹	حشمت	محترم علی	۱۷۸	زار	داؤد اللہ	۲۰۷	شرر	کریم الدین
۱۵۰	حشمت	فخر الدین	۱۷۹	زاد	ولایت حسین	۲۰۸	ششدر	قادر بخش
۱۵۱	حفیظ	محمد حفیظ	۱۸۰	زکی	محمد زکی	۲۰۹	ششدر	شرف الدین
۱۵۲	حفیظ	محمد حفیظ	۱۸۱	زیب	جمال الدین	۲۱۰	شعاع	محمد اکبر شاہ
۱۵۳	حقیر	میر امام الدین	۱۸۲	سالک	خستہ بخت	۲۱۱	شعور	عبدالرؤف
۱۵۴	حقیر	نبی بخش	۱۸۳	سرننگ	غلام مصطفیٰ	۲۱۲	شعور	محمد سعید الدین
۱۵۵	حیات	حیات خاں	۱۸۴	سحر	ناصر علی	۲۱۳	شفق	نجف علی
۱۵۶	حیران	ولایت علی	۱۸۵	سحر	لواب علی خاں	۲۱۴	شفق	بصارت علی
۱۵۷	خاکسار	محمد یار	۱۸۶	سرور	عزیز الدین	۲۱۵	شکوہ	محمد رضا
۱۵۸	خضر	خضر سلطان	۱۸۷	سرور	میر محمد خاں	۲۱۶	شکیبا	غلام حسین
۱۵۹	خلق	میر حسن خلق	۱۸۸	سرور	فضل علی بیگ	۲۱۷	شگفتہ	شگفتہ بخت
۱۶۰	خلیق	میر مستحسن	۱۸۹	سلطان	طالب علی خاں	۲۱۸	شگفتہ	سیف الدولہ
۱۶۱	خلیل	لواب علی ابراہیم خاں	۱۹۰	سلیمان	محمد سلیمان	۲۱۹	شہد	محمود بیگ
۱۶۲	خلیل	شرف الدولہ	۱۹۱	سوزاں	شاہزادہ	۲۲۰	شوق	الہی بخش
۱۶۳	دولہ	نظیر الدولہ	۱۹۲	سوزش	محمد عبدالرحمن	۲۲۱	شوق	قدرت اللہ
۱۶۴	ذکا	لالہ خوب چند	۱۹۳	سہراب	سہراب بیگ	۲۲۲	شوق	غلام رسول
۱۶۵	ذکی	مہدی	۱۹۴	سید	سید الشعراء	۲۲۳	شوق	محمد بخش
۱۶۶	راسخ	ظفر یاب خاں	۱۹۵	سیف	محمد حسین	۲۲۴	شوق	عنایت اللہ
۱۶۷	راسخ	سعادت علی خاں	۱۹۶	شاداں	چند لال	۲۲۵	شوکت	حنیف علی
۱۶۸	رافت	شاہ رؤف احمد	۱۹۷	شاکی	بختاور شاہ	۲۲۶	شوکت	حسین علی
۱۶۹	راقم	منظفر علی	۱۹۸	شاہ	محمد شاہ	۲۲۷	شوکت	تصدق علی
۱۷۰	رسا	کریم الدین	۱۹۹	شاہی	نور الدین	۲۲۸	شہرت	امیر بخش
۱۷۱	رشک	علی اوسط	۲۰۰	شائق	محمد نذیر الدین	۲۲۹	شہرت	مرزا حاجی

۲۳۰	شہرہ	نصیر الدین	۲۵۹	ضاحک	میر غلام حسین	۲۸۸	عاشق	مہدی علی خاں
۲۳۱	شہید	محمد بخش	۲۶۰	ضامن	محمد ضامن	۲۸۹	عاشق	محمد علی خاں
۲۳۲	شہید	فخر الدین	۲۶۱	ضبط	سید حسن شاہ	۲۹۰	عاشقی	آغا حسین قلی خاں
۲۳۳	شہیدی	کرامت علی خاں	۲۶۲	ضرغام	مرزا بہادر بیگ	۲۹۱	عاشق	علی خاں
۲۳۴	شیدا	حبیبو خاں	۲۶۳	ضعف	میر عابد حسین	۲۹۲	عاصی	برہان الدین
۲۳۵	سید	میر سینگا	۲۶۴	ضعیف	شجاعت علی	۲۹۳	عاصی	نور محمد
۲۳۶	شیدا	قمر الدین	۲۶۵	ضمان	میر محمد کامل	۲۹۴	عاصی	گھن شام داس
۲۳۷	شیدا	محمد حسن خاں	۲۶۶	ضمیر	لالہ گنگا داس	۲۹۵	عادل	شاہ عادل
۲۳۸	شیدا	محمد مہدی	۲۶۷	ضو	کمال الدین	۲۹۶	عالی	شاہ عالم
۲۳۹	شیفتہ	عزیز اللہ خاں	۲۶۸	ضیاء	ضیا الدین	۲۹۷	عالی	ابوالمعالی مغفور
۲۴۰	صاحب	ظفر یاب خاں	۲۶۹	ضیغم	اکرام الدین احمد	۲۹۸	عباس	میر عباس
۲۴۱	صادق	ہتور بیگ	۲۷۰	طالب	امام الدین	۲۹۹	عباس	عباس بیگ
۲۴۲	صادق	میر جعفر علی خاں	۲۷۱	طالب	مولوی الہ داد	۳۰۰	عباس	سید عباس علی
۲۴۳	صادق	صادق علی خاں	۲۷۲	طپاں	مرزا احمد بیگ خاں	۳۰۱	عبد	عبداللہ
۲۴۴	صالح	مرزا مصلح الدین	۲۷۳	طپاں	سید قدرت اللہ	۳۰۲	عبرت	میر ضیا الدین
۲۴۵	صائم	سید رمضان علی	۲۷۴	طپش	محمد اسماعیل	۳۰۳	عبرت	علی حسن خاں
۲۴۶	صبا	لالہ کانجیل	۲۷۵	طرب	لالہ دھومی لال	۳۰۴	عرش	میر حسن عسکری
۲۴۷	صبر	غلام حسین خاں	۲۷۶	طلعت	سعادت علی خاں	۳۰۵	عزت	غیاث الدین
۲۴۸	صبر	لالہ اجودھیا پرشاد	۲۷۷	طور	مرزا محمد رضا بیگ	۳۰۶	عزالت	سید عبدالولی
۲۴۹	صغیر	شاہ نجم الدین	۲۷۸	ظریف	لالہ بینی پرشاد	۳۰۷	عزیز	لالہ بھکاری لال
۲۵۰	صفا	پیر شاہ	۲۷۹	ظفر	نواب نصیر الدین محمد خاں	۳۰۸	عزیز	مولوی محمد عبدالعزیز
۲۵۱	صفا	لالہ منو لال	۲۸۰	ظہور	ظہور علی	۳۰۹	عزیز	عزیز الدین
۲۵۲	صفدری	میر صادق علی	۲۸۱	ظہور	لالہ شیونائیک سنگھ	۳۱۰	عزیز	مہاراج سنگھ
۲۵۳	صفیر	علی صفی اللہ	۲۸۲	ظہور	ظہور اللہ بیگ	۳۱۱	عشرت	میر غلام علی
۲۵۴	صمیم	تلسی داس	۲۸۳	عاجز	میر غلام حیدر	۳۱۲	عشق	شاہ رکن الدین
۲۵۵	صنعت	کریم الدین	۲۸۴	عاجز	زدر آور سنگھ	۳۱۳	عشق	عزت اللہ خاں
۲۵۶	صولت	قاسم علی خاں	۲۸۵	عارف	محمد عارف	۳۱۴	عشق	غلام محی الدین
۲۵۷	صید	عبدالباری	۲۸۶	عارف	عارف علی	۳۱۵	عظیم	مرزا عظیم بیگ
۲۵۸	ضاحک	مراد بخش	۲۸۷	عارف	زین العابدین خاں	۳۱۶	علوی	عبداللہ خاں

۳۱۷	عنایت	مولوی عنایت علی	۳۲۶	فضل	مولوی فضل حسین	۳۷۵	کاہش	ہدایت علی
۳۱۸	عیش	عزت سنگھ	۳۲۷	فقیر	سید محی الدین خاں	۳۷۶	کبیر	کبیر علی
۳۱۹	عیشی	علی بخش خاں	۳۲۸	فقیر	میر شمس الدین	۳۷۷	کرم	کرم خاں
۳۲۰	عاقل	منور خاں	۳۲۹	فقیہ	فقیہ الدین	۳۷۸	کرم	غلام ضامن
۳۲۱	غالب	بہادر بیگ خاں	۳۵۰	فیض	جعفر حسن خاں	۳۷۹	کفایت	کفایت اللہ خاں
۳۲۲	غربت	حکیم غلام نبی	۳۵۱	قابل	مرزا علی بخش	۳۸۰	کلیم	میر محمد حسین
۳۲۳	غریب	نصیر الدین	۳۵۲	قادر	سید قادر بخش	۳۸۱	کمال	شاہ کمال الدین
۳۲۴	غضنفر	غضنفر علی خاں	۳۵۳	قادر	عبد القادر خاں	۳۸۲	کوثر	مرزا مہدی
۳۲۵	غفلت	اخوند احمد خاں	۳۵۴	قاسم	میر قاسم علی	۳۸۳	کوچک	مرزا وحید الدین
۳۲۶	غلطال	شیخ کریم بخش	۳۵۵	قاسم	سید قاسم علی خاں	۳۸۴	کیوان	مرزا علی حسین
۳۲۷	غم	مہتاب سنگھ	۳۵۶	قاسم	شیخ قاسم علی	۳۸۵	گرم	محمد مظفر خاں
۳۲۸	غمگین	میر سید علی	۳۵۷	قاسم	قدرت اللہ خاں	۳۸۶	گرم	مرزا حیدر علی بیگ
۳۲۹	غمگین	میر عبد اللہ	۳۵۸	قاصر	مرزا بیر علی بیگ	۳۸۷	گلشن	راے دہراج
۳۳۰	غمگین	مولوی عبد القادر	۳۵۹	قاضی	قاضی عبد الفتاح	۳۸۸	گماں	نظر علی خاں
۳۳۱	فارغ	میر احمد خاں	۳۶۰	قبول	مہدی علی خاں	۳۸۹	گویا	ولایت علی
۳۳۲	فاطر	پیر بخش	۳۶۱	قدرت	قدرت اللہ	۳۹۰	لطف	مرزا علی
۳۳۳	فدا	امام الدین	۳۶۲	قدسی	محمد اکبر	۳۹۱	لطف	لطف علی خاں
۳۳۴	فدا	مرزا بلند بخت	۳۶۳	قربان	میر محمدی	۳۹۲	لطیف	میر لطیف علی
۳۳۵	فدا	پنچمن رائے	۳۶۴	قربت	غلام نبی خاں	۳۹۳	لکنت	محمد بشیر خاں
۳۳۶	فدوی	ملکدلال	۳۶۵	قلق	سید امجد علی	۳۹۴	ماہر	غلام محمد خاں
۳۳۷	فراق	میر تقی علی	۳۶۶	قمر	مرزا قمر طالع	۳۹۵	ماہر	فخر الدین خاں
۳۳۸	فراق	حکیم شہار اللہ خاں	۳۶۷	قمر	محمد قمر الدین	۳۹۶	ماکل	میر ہدایت علی
۳۳۹	فرحت	میر امید علی	۳۶۸	قمر	قمر الدین	۳۹۷	ماکل	میر محمدی
۳۴۰	فرحت	فران اللہ	۳۶۹	قیس	احمد علی بیگ	۳۹۸	ماکل	محمد یار بیگ
۳۴۱	فرد	شاہ ابوالحسن	۳۷۰	قیس	افضل الدین	۳۹۹	مبارک	مبارک شاہ خاں
۳۴۲	فرست	مرزا الفت بیگ	۳۷۱	قیصر	خدا بخش	۴۰۰	مبتلا	مردان علی خاں
۳۴۳	فردغ	نور الدین خاں	۳۷۲	کاظم	کاظم علی	۴۰۱	متقی	میر متقی
۳۴۴	فریاد	مرزا مغل بیگ	۳۷۳	ساخی	کفایت علی	۴۰۲	مشیت	خواجہ فدا علی
۳۴۵	فصیح	مرزا جعفر علی	۳۷۴	کاہش	اولاد علی	۴۰۳	مجبور	شاہ حق رسا

۲۰۴	محبوب	غلام حیدر بیگ	۲۳۳	مرشد	صاحبزادہ غلام	۲۶۲	معروف	نواب الہی
۲۰۵	مجرد	محمد پناہ	۲۳۴	مروت	صغیر علی	۲۶۳	معین	معین الدین
۲۰۶	مجرم	رحمت اللہ	۲۳۵	مرہون	علی رضا	۲۶۴	معین	معین الدین خاں
۲۰۷	مجرم	حفیظ حمید النبی	۲۳۶	مست	فضل علی	۲۶۵	مغموم	لالہ رام
۲۰۸	مجیب	مرزا حبیب علی بیگ	۲۳۷	مسرت	لالہ شنکر ناتھ	۲۶۶	مغموم	مشیت علی
۲۰۹	محب	میر الواقاسم	۲۳۸	مسرت	وزیر علی	۲۶۷	مفتون	عبد الرحیم
۲۱۰	محب	شیخ ولی اللہ	۲۳۹	مسرور	پیر بخش	۲۶۸	مفتون	محمد رضا
۲۱۱	محببت	شہباز جنگ	۲۴۰	مسرور	غلام حسین	۲۶۹	مفتون	احمد شاہ
۲۱۲	محبوب	محبوب خاں	۲۴۱	مسرور	سید محمد	۲۷۰	مفتون	حکیم دون گوٹن
۲۱۳	محترم	محترم علی خاں	۲۴۲	مسکین	عبدالواحد	۲۷۱	مفتون	مرزا اکرم بخش
۲۱۴	محتشم	سید محتشم علی	۲۴۳	مسلم	فرزند علی	۲۷۲	مفلس	محب علی
۲۱۵	محرور	خواجہ نبی بخش	۲۴۴	مشتاق	مشتاق حسین	۲۷۳	مقبول	مقبول نبی
۲۱۶	محزون	میر ناصر علی	۲۴۵	مشتاق	عبداللہ خاں	۲۷۴	مقبول	ابراہیم بیگ
۲۱۷	محزون	ظہور النبی	۲۴۶	مشر	قطب الدین	۲۷۵	ممتاز	فضل الرحمن
۲۱۸	محزون	حکیم ابراہیم	۲۴۷	مصاحب	مصاحب رام	۲۷۶	ممتاز	نحف علی
۲۱۹	محسن	محمد محسن	۲۴۸	مصدر	ماشار اللہ خاں	۲۷۷	ممنون	میر امانت علی
۲۲۰	محسن	محسن علی	۲۴۹	مصدق	خان بہادر	۲۷۸	منتظر	نور اسلام
۲۲۱	محشر	محمد اکرام	۲۵۰	مضطر	مرزا خسرو	۲۷۹	منتظر	میاں جان
۲۲۲	محشر	مرزا علی نفی	۲۵۱	مضطر	لالہ کنور	۲۸۰	منعم	لالہ مکندال
۲۲۳	محمود علی خاں		۲۵۲	مضطر	محمد اسد اللہ	۲۸۱	منیر	آفتاب خاں
۲۲۴	محنت	حسن علی بیگ	۲۵۳	مضطر	ذوالفقار علی	۲۸۲	منیر	دجیبہ الدین
۲۲۵	مختار	منظر الدین	۲۵۴	مضطر	منظر خاں	۲۸۳	منشی	موجند
۲۲۶	محمور	محمد جعفر	۲۵۵	مضطر	رام نرائن	۲۸۴	منشی	میر محمد حسن
۲۲۷	محمور	غلام حسین	۲۵۶	مضطر	مرزا سنگین	۲۸۵	منصف	منصف علی خاں
۲۲۸	محمور	واجد علی	۲۵۷	مضطر	خلیل احمد	۲۸۶	موج	خدا بخش
۲۲۹	مرز	میر فضل اللہ	۲۵۸	مضطرب	محمد حاجی	۲۸۷	موجد	قادر علی
۲۳۰	مرزا	علی رضا	۲۵۹	منظر	منظر علی خاں	۲۸۸	موزوں	میر فرزند علی
۲۳۱	مرزا	حسین بخش	۲۶۰	منظر	منظر بخت	۲۸۹	موزوں	مرزا قادر بخش
۲۳۲	مرزا	مرزا جان	۲۶۱	منظوم	غلام حسین	۲۹۰	موزوں	مرزا قادر بخش

۴۹۱	موزوں	لالہ چھترہ سنگھ	۵۲۰	نجم	میر رضا خاں	۵۴۹	نور	مولانا شاہ
۴۹۲	مہجور	مرزا ہدایت علی	۵۲۱	نجم	میر نجم الدین	۵۵۰	نیاز	میر نیاز علی
۴۹۳	مہجور	محمد بخش	۵۲۲	نجم	میر نجم الدین	۵۵۱	نیاز	مولانا شاہ
۴۹۴	مہجور		۵۲۳	ندرت	مرزا معقل	۵۵۲	وارث	شاہ وارث الدین
۴۹۵	مہدی	جلا الدولہ	۵۲۴	ندیم	مرزا علی	۵۵۳	وارث	حاجی شاہ محمد وارث
۴۹۶	مہر	مہر چند	۵۲۵	نرہیت	سید رفیع الدرجات	۵۵۴	دعصف	حسین بخش
۴۹۷	مہر	امین الدولہ	۵۲۶	نرہیت	برہان الدین	۵۵۵	دعصف	محمد داصل
۴۹۸	مہر	منصور خاں	۵۲۷	نرہیت	مرزا ارجمند	۵۵۶	واقف	شاہ واقف
۴۹۹	ناداں	محمد بخش	۵۲۸	نسبت	میر احمد علی	۵۵۷	واقف	پسر بہادر شاہ
۵۰۰	نادر	ڈاکٹر سید آغا	۵۲۹	نسیم	پنڈت دیاندر	۵۵۸	وحشت	ابوالحسن
۵۰۱	ناصر	محمد ناصر خاں	۵۳۰	نسیم	راجہ کداز ناتھ	۵۵۹	وحشت	میر بہادر علی
۵۰۲	ناصر	ناصر جنگ	۵۳۱	نسیم	اصغر علی خاں	۵۶۰	وحشت	غلام علی خاں
۵۰۳	ناصر	میر ناصر علی	۵۳۲	نشاط	میرن شاہ	۵۶۱	وحشت	رشید الدینی
۵۰۴	ناصر	سعادت خاں	۵۳۳	نشاط	الہی بخش	۵۶۲	وزیر	وزیر علی خاں
۵۰۵	ناطق	نظام الدین	۵۳۴	نشاط	البری سنگھ	۵۶۳	وزیر	محمد وزیر
۵۰۶	ناطق	شیخ احمد	۵۳۵	نصیر	میر ناصر علی	۵۶۴	دعصف	محمد مستقیم خاں
۵۰۷	ناظم	یوسف علی خاں	۵۳۶	نصیر	محمد نصیر	۵۶۵	وصال	نصرت اللہ خاں
۵۰۸	ناظم	میری بی	۵۳۷	نظام	عماد الملک	۵۶۶	دفا	دارا بخت
۵۰۹	نالان	احمد علی	۵۳۸	نظیر	دلی محمد	۵۶۷	دفا	لالوں رائے
۵۱۰	تالان	میر وارث علی	۵۳۹	نعمت	عبدالحق	۵۶۸	دفا	عبدالعلی
۵۱۱	تالان	محمد عسکری	۵۴۰	نفیس	اشرف علی	۵۶۹	دفا	منظر علی خاں
۵۱۲	تالان	مرزا محمد جان	۵۴۱	نفی	علی نفی خاں	۵۷۰	ولایت	ولایت علی خاں
۵۱۳	نامی	مبارز اللہ	۵۴۲	نگہت	نیاز علی	۵۷۱	دلی	دلی محمد
۵۱۴	نثار	سداسکھ لال	۵۴۳	نگہت	غلام احمد	۵۷۲	دلی	مرزا محمد دلی دہلوی
۵۱۵	نثار	میر عبدالرسول	۵۴۴	نمود	شاہزادہ	۵۷۳	وہاب	عبدالوہاب
۵۱۶	نثار	محمد آمان	۵۴۵	نواب	نصیر الدین	۵۷۴	وہم	محمد علی
۵۱۷	نجات	حسن رضا	۵۴۶	نوازش	نوازش حسین خاں	۵۷۵	ہاتف	مرزا محمد
۵۱۸	نجد	محمد عباس	۵۴۷	نور	نادر حسین	۵۷۶	ہادی	عبدالہادی
۵۱۹	نجم	میر نجم الدین	۵۴۸	نور	صمصام حیدر	۵۷۷	ہادی	جواد علی خاں

۵۷۸	ہادی	سید مہدی	۵۸۵	ہمد	محفوظ علی	۵۹۲	یاس	انور علی
۵۷۹	ہاشم	محمد ہاشم	۵۸۶	ہوس	مرزا محمد تقی	۵۹۳	یادر	امام الدین
۵۸۰	ہجر	مرزا اصغر حسین	۵۸۷	ہینگا	دہلوی	۵۹۴	یادر	امداد علی
۵۸۱	ہدایت	ہدایت اللہ خاں	۵۸۸	یادر	غلام حسین	۵۹۵	یقین	انعام اللہ خاں
۵۸۲	ہدیہ	عبدالرحمن	۵۸۹	یاس	محمد ضیا خاں	۵۹۶	یکدل	دلادور خاں
۵۸۳	ہرچند	ہرچند کشور	۵۹۰	یاس	حکیم خیر الدین	۵۹۷	یمین	احمد علی خاں
۵۸۴	ہمد	عبید اللہ خاں	۵۹۱	یاس	حسن علی خاں	۵۹۸	یوسف	میر یوسف علی

جمالتان

ایڈیٹر نگار پاکستان کے افسالوں اور مقالات کا دوسرا مجموعہ جس میں حسن بیان، ندرت اور پاکیزگی زبان کے بہترین شاہکاروں کے علاوہ بہت سے اجتماعی و معاشرتی مسائل کا حل بھی نظر آئے گا۔ ہر افسانہ ہر مقالہ اپنی جگہ معجزہ ادب کی حیثیت رکھتا ہے۔

اس ایڈیشن میں متعدد افسانے اور شاعری کئے گئے ہیں۔

جو پہلے ادیشنوں میں نہ تھے۔

قیمت: چھ روپے ۷۵ پیسے

نگار پاکستان - ۳۲ گارڈن مارکیٹ - کراچی ۳

شہیم سخن (حصہ دوم)

مصنف | عبدالحی صفا بدایونی

تذکرے کے آخر میں جو تقریظات اور قطعات تاریخ درج ہیں ان سے اس تذکرے کا سال تصنیف ۱۲۸۹ھ نکلتا ہے۔ ۱۸۶۱ء میں مطبع نول کشور لکھنؤ سے یہ دوسری بار چھپا تھا۔ اس کا ایک نسخہ میرے پیش نظر ہے اس میں اوسط تقطیع کے ۵۲ صفحے ہیں اصل تذکرہ ۲۶ صفحوں میں ختم ہو جاتا ہے، باقی ۱۶ صفحات تقریظات و قطعات کے لئے مخصوص ہیں۔ یہ نسخہ اکثر بڑے کتب خانوں میں موجود ہے۔

تذکرہ اردو میں ہے اور ریختہ گو شاعرات کے ذکر کے لئے مخصوص کیا گیا ہے۔ اس ذکر میں خاص اہتمام سے کام لیا گیا ہے۔ فصل اول میں بازاری عوتوں اور دوسری میں پردہ نشین و با عصمت خواتین کا ذکر ہے۔ مصنف کا پہلے یہ خیال تھا کہ تذکرے کا حلقہ صرف زندہ شاعرات تک محدود رہے گا لیکن پھر خود ہی یہ شرط اڑا دی۔ اس میں بھی شاعرات کے حالات زندگی بہت مختصر ہیں کلام کا انتخاب بھی یونہی ہے۔ مطبع نول کشور کا جو نسخہ اس وقت میرے سامنے ہے۔ اس میں حب ذیل شاعرات شامل ہیں۔

فہرست شاعرات

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	اچیل	۸	بستی بستی بیگم	۱۵	جان -
۲	امیر بیگم	۹	بنو -	۱۶	جعفری مسماۃ جعفری
۳	امراؤ	۱۰	پری بنی میرد	۱۷	چھوٹی مسماۃ چھوٹی
۴	امراؤ	۱۱	پری پری جان	۱۸	حجاب منی بانی
۵	امیر	۱۲	پکھراج پکھراج بیگم	۱۹	حجاب بنی بانی
۶	امیر	۱۳	پیاری پیاری جان	۲۰	حسن گنا جان
۷	امیر	۱۴	تسلی متا جان باشندہ کرناں	۲۱	حسن وزیر جان

۲۲	حسین	اختر جان	۵۱	صاحب	امۃ الفاطمہ	۸۰	حبک	-
۲۳	حشمت	مہرجان	۵۲	صنم	درگاہ	۸۱	ناز	-
۲۴	حنا	محمدی جان	۵۳	صنم	ہمن	۸۲	ناز	بندی جان
۲۵	حور	-	۵۴	صنوبر	-	۸۳	ناز	اچھی بی
۲۶	حور	نوردز جان	۵۵	عزیزہ	-	۸۴	ناز	بی جان
۲۷	حیا	-	۵۶	عیدو	-	۸۵	ناز	گیتی آرا بیگم
۲۸	خورشید	خورشید جان	۵۷	فاطمہ	فاطمہ بیگم	۸۶	ناز	امیر جان
۲۹	دلبر	چھوٹی بیگم	۵۸	فرحت	فرحت بیگم	۸۷	نازال	نحفی جان
۳۰	زہرہ	نصیب	۵۹	فرح	فرح بخش	۸۸	نازک	زینت جان
۳۱	زہرہ	منی بانی	۶۰	فریدن	-	۸۹	نازک	فتن جان
۳۲	زہرہ	-	۶۱	قاتل	عجوبہ جان	۹۰	نخبین	-
۳۳	زہرہ	لطیفن	۶۲	کسن	-	۹۱	نزاکت	رجو
۳۴	زہرہ	امراؤ جان	۶۳	گنا	گنا جان	۹۲	نزاکت	کندو
۳۵	زیب	-	۶۴	گل	نواب جان	۹۳	نزاکت	-
۳۶	زینب	زینب بیگم	۶۵	گوہر	-	۹۴	نقاب	حمیدین بانی
۳۷	ستم	-	۶۶	گوہر	-	۹۵	نور	مسماۃ نور
۳۸	سردار	سردار بیگم	۶۷	گوہر	علی بے بہا	۹۶	نوشابہ	امجدی جان
۳۹	شباب	حسین باندی	۶۸	گیتی آرا	-	۹۷	دزیر	وزیر بیگم
۴۰	شباب	محمدی جان	۶۹	لطیف	اللہ جوانی	۹۸	یاد	-
۴۱	شرارت	امیر جان	۷۰	ماہ	منجھلی بیگم	۹۹	یاسمین	تومن
۴۲	شرفن	-	۷۱	ماہ لقا	-	۱۰۰	اختر	نواب اختر محل
۴۳	شرم	امامی جان	۷۲	محمور	حسینی بیگم	۱۰۱	امراؤ	حسینی بیگم
۴۴	شرم	-	۷۳	مزید	-	۱۰۲	بسم اللہ	بسم اللہ بیگم
۴۵	شریہ	-	۷۴	مستور	مستور بیگم	۱۰۳	ہو	ہو بیگم
۴۶	شوخی	مولانا جان	۷۵	مشری	قرن جان	۱۰۴	بیگم	-
۴۷	شوق	کریم بخش	۷۶	معشوق	بی صلوہ پودن	۱۰۵	بیگم	رشک محل
۴۸	شیریں	شیریں جان	۷۷	مغل	بیا جان	۱۰۶	پارسا	-
۴۹	شیریں	-	۷۸	منو	منو جان	۱۰۷	شریا	نٹری بیگم
۵۰	شیریں	بشریں وحید	۷۹	مہر	جینا جان	۱۰۸	-	-

۱۰۸	جان	بیگم جان	۱۲۰	سلطان	سلطان بیگم	۱۳۲	غریب	امیر النساء بیگم
۱۰۹	جعفری	کاملہ بیگم	۱۲۱	شرم	شمس النساء بیگم	۱۳۳	فاطمہ	قادر بیگم
۱۱۰	حجاب	عسکری بیگم	۱۲۲	شوخی	گنا بیگم	۱۳۴	قمر	حیدری بیگم
۱۱۱	حجاب	-	۱۲۳	شیریں	نواب شاہجہان بیگم	۱۳۵	قمر	قمر النساء
۱۱۲	حجاب	نواب بیگم	۱۲۴	صدر	نواب صدر محل	۱۳۶	کنیز	فاطمہ کنیز
۱۱۳	حیا	حیات النساء بیگم	۱۲۵	ضرورت	شریف النساء بیگم	۱۳۷	کیفی	-
۱۱۴	حیدری	حیدری خانم	۱۲۶	ضیاء	ضیائی بیگم	۱۳۸	گوہر	گوہر بیگم
۱۱۵	حقی	بادشاہ بیگم	۱۲۷	عابد	نواب احمد بیگم	۱۳۹	ماہ	-
۱۱۶	خورشید	-	۱۲۸	عالم	نواب بادشاہ محل	۱۴۰	محبوب	نواب محبوب بیگم
۱۱۷	دلہن	دلہن بیگم	۱۲۹	عشرت	نواب عشرت محل	۱۴۱	مخفی	سلطان جہان بیگم
۱۱۸	رادہ	-	۱۳۰	عصمت	عصمت	۱۴۲	مطلوب	فضل النساء بیگم
۱۱۹	رعنائی	قدسیہ بیگم	۱۳۱	عفت	نجم النساء بیگم	۱۴۳	ناز	چنبلی
						۱۴۴	یاسمین	

شہزاد کی سرگزشت

حضرت نیاز کا وہ عظیم المثال افسانہ جو اردو زبان میں بالکل پہلی مرتبہ شہزاد کی سرگزشت کے اصول پر لکھا گیا ہے۔ اس کی زبان، تخیل، اس کی نزاکت بیان، اسکی انشائے عالیہ سحر حلال کے درجہ تک پہنچتی ہے۔

یہ ایڈیشن نہایت صحیح اور خوشخط ہے۔

قیمت: دو روپے ۵۰ پیسے

نگار پاکستان - ۳۲ گارڈن مارکیٹ - کراچی ۳

انتخابِ یادگار

مصنف | امیر احمد مینائی

عہد تصنیف طباعت | "انتخاب یادگار" تذکرے کا تاریخی نام ہے۔ اس سے اس کا سال تصنیف ۱۲۹۹ھ تکلتا ہے یہ اس کے تئیس سال ہے۔ درجہ تذکرے کا آغاز ۱۲۸۹ھ میں ہو چکا تھا۔

یہ تذکرہ پہلی بار ۱۲۹۹ھ میں تلج المطالع رامپور سے شائع ہوا۔ پہلے حصے میں ۱۶۸ اور دوسرے میں ۶۰۶ صفحات ہیں۔ آخر میں آغا علی نقی متخلص بہ غنی کی تقریظ ہے۔

خصوصیات | تذکرہ اردو میں ہے اور اس میں شعرائے رامپور کا ذکر کیا گیا ہے۔ دیباچے میں اس تذکرے کی خصوصیات کو مصنف نے یوں بیان کیا ہے کہ "راقم الحروف نے اس تذکرے کو دو طبقوں میں تقسیم کیا ہے۔ طبقہ اول میں دایان ریاست کا ذکر ہے۔ بہ ترتیب زمانہ حکومت دریا ست زیب افزائے ناصیہ کتاب ہے اور طبقہ ثانی میں بہ ترتیب حروفِ ابجد اور شاعران کا حال مختصر اور کلام انتخاب ہے اور خاندان عالیشان ریاست کے سمندان بلفظ صا جزا دہ تعبیر کئے گئے ہیں اور مجموعہ شعرا اس تذکرے میں چار سو دس ہیں اور چونکہ اس تذکرے میں عربی، فارسی، اردو لہذا بھاکا چاروں زبانوں کے شاعر ہیں اور بعض اہل سخن کئی زبانوں کی شاعری کے ماہر ہیں اور ان امور کی طرف بھی اشارہ منظور ہیں۔ لہذا فہرست میں ان کے اسماء کے ساتھ عربی کی علامت "ع" اور فارسی کی علامت "ت" اور اردو کی علامت "ا" اور بھاکا کی علامت "ب" اور فارسی عربی کی علامت "ف" اور فارسی اردو کی علامت "خا" اور فارسی اردو بھاکا کی علامت "فبا" اور اردو بھاکا کی علامت "با" مذکور ہے اور مخفی رہے کہ جو "منور و درجہ زبانوں کے شاعر ہیں اور دونوں زبانوں میں ان کے تخلص مختلف ہیں تو وہ دونوں تخلص بہ اعتبار حروفِ ابجد اپنے اپنے محل پر لکھے گئے ہیں، جیسے "عبر شاہ خاں" کہ فارسی میں "عبر" اور اردو میں "آشفہ" تخلص کرتے ہیں اور "ت" الف میں آشفہ اور حرفِ عین میں "عبر" لکھا گیا ہے اور ہر شاعر کے استاد کا نام اور مقدار عمر اور ولایت اور در صورت مستوفی ہونے کے تاریخِ دماہ و سال رحلت لکھنے کا اس تذکرے میں التزام کیا ہے۔

یہ ایسی خصوصیات ہیں جو "انتخاب یادگار" کے سوا کسی اور تذکرے میں نظر نہیں آتیں۔ شعرا کے حالات عمر و مستندین اور انتخاب کلام میں جملہ اصناف کو ملحوظ رکھا گیا ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
طبقة اول در ذکر الیہا مملکت ترتیب زمانہ حکومت							
۱	نواب علی محمد خاں	۲۶	اختر	شیخ رمضان علی	۵۱	باقر	باقر خاں
۲	نواب محمد سعید اللہ خاں	۲۷	اخگر	صاحبزادہ ہادی یار خاں	۵۲	بکر	شیخ امداد علی
۳	نواب محمد عبداللہ خاں عالمی	۲۸	اخگر	محمد جان خاں	۵۳	بدی چند	ب
۴	نواب محمد فیض اللہ خاں	۲۹	ازحگر	فتیاب خاں	۵۴	بزمی	عبداللہ خاں
۵	حاجی نواب غلام محمد خاں	۳۰	اسد	صاحبزادہ محمد سعید علی	۵۵	بسمی	شیخ محمد زمان
۶	نواب احمد علی خاں	۳۱	امیر	جانب نشی مظفر علی	۵۶	بسمی	حاجی نصر اللہ خاں
۷	نواب محمد سعید خاں	۳۲	اشرف	صاحبزادہ اشرف علی	۵۷	بسمی	ولی محمد خاں
۸	نواب محمد یوسف علی خاں ناظم	۳۳	اشک	سید قطب الدین	۵۸	بسمی	محمد عبدالعزیز خاں
۹	نواب کلب علی خاں نواب	۳۴	اصغر	صاحبزادہ اصغر علی	۵۹	بشیر	خواجہ محمد بشیر
طبقة دوم در ذکر شعراء متوطن و متوسل							
این دارالریاستہ ترتیب حروف بحی							
۱۰	آرام	۳۵	اظہر	شیخ امین احمد	۶۰	بشیر	محمد بشیر خاں
۱۱	آزاد	۳۶	افزون	سید حسین شاہ	۶۱	بلخی	محمد سیف الدین خاں
۱۲	آشفہ	۳۷	افسر	صاحبزادہ احمد یار خاں	۶۲	بلدیو	چو بی بلدیو داس
۱۳	آشفہ	۳۸	افغان	محمد نور خاں	۶۳	بلین	قطب بخش عن قطب اللہ
۱۴	آشنا	۳۹	انکار	صاحبزادہ اصغر علی	۶۴	بندہ	مولوی حفظ اللہ
۱۵	آہ	۴۰	اکبر	محمد اکبر علی خاں	۶۵	بنی	چو بی بنی دہر
۱۶	آسان	۴۱	اکبر	صاحبزادہ محمد اکبر خاں	۶۶	بہار	چنبیلی لال
۱۷	آحسن	۴۲	اکرم	مولوی محمد اکرم	۶۷	بیاب	صاحبزادہ محمد عباس علی خاں
۱۸	احقر	۴۳	الم	صاحبزادہ امجد علی	۶۸	بیچین	حاتم علی خاں
۱۹	احمد	۴۴	امداد	صاحبزادہ امداد علی	۶۹	بیخود	عبدالرحمن
۲۰	احمد	۴۵	امیر	صاحبزادہ محمد یار خاں	۷۰	بیڈھب	منظف شاہ خاں
۲۱	احمد	۴۶	امیر	صاحبزادہ امیر اللہ خاں	۷۱	پران	پران سکھ
۲۲	احمد	۴۷	امیر	سید محمد امیر شاہ	۷۲	پناہ	میر پناہ علی
۲۳	احمد	۴۸	امیر	امیر احمد ولف	۷۳	تاب	صاحبزادہ لیل اللہ خاں
۲۴	احمد	۴۹	افند	محمد انور شاہ قادری	۷۴	تیش	محمد نظام علی خاں
۲۵	احمد	۵۰	انور	امام الدین خاں	۷۵	بیمار	شیخ علی بخش

۷۶	تراب	سید تراب شاہ	۱۰۵	جیب	محمد حبیب الرحمن	۱۳۴	فا	حیرت	بخشی کنہاری لال	ن
۷۷	تسکین	میر حسین	۱۰۶	حرمت	شیخ غلام علی	۱۳۵	ن	خان زادہ مبارک شاہ خاں		ا
۷۸	تسلیم	کبیر خاں	۱۰۷	حرمت	شیخ محمد حسن	۱۳۶	ا	خرد صاحبزادہ مرتضیٰ خاں		ا
۷۹	تسلیم	حاتم خاں	۱۰۸	حرمت	شہامت خاں	۱۳۷	ن	خلیل شاہ خلیل احمد		ا
۸۰	تسلیم	شیخ امیر اللہ	۱۰۹	حریف	میاں غلام حسین	۱۳۸	ن	خورشید کریم خاں		ا
۸۱	تفضل	تفضل حسین خاں	۱۱۰	حزین	صاحبزادہ غلام محی الدین	۱۳۹	ا	خورشید میاں خورشید میاں		ا
۸۲	تمکین	سید محمد بنے	۱۱۱	حسرت	ذوق رام	۱۴۰	فا	خوشدل من بہادر لال		ن
۸۳	تمکین	مرزا ابوالقاسم	۱۱۲	حسرت	محمد علی خاں	۱۴۱	ا	خوشنود سید خوشنود شاہ		ا
۸۴	تمیز	سید علی حسن شاہ	۱۱۳	حسن	میرزا کاظم حسین	۱۴۲	ا	خیالی حسین علی خاں		ن
۸۵	تمیز	غلام احمد	۱۱۴	حسن	میاں غلام حسین	۱۴۳	ا	داغ نواب مرزا خاں		ا
۸۶	تنہا	نظام الدین خاں	۱۱۵	حسن	شاہ محمد حسن	۱۴۴	ا	دلت پنڈت دترام		ب
۸۷	توکل	سید عبداللہ	۱۱۶	حسن	میرزا محمد حسن	۱۴۵	ا	دلادر سید دلادر علی		ا
۸۸	ثابت	سید اصغر علی	۱۱۷	حسن	مولوی حسن علی خاں	۱۴۶	ن	دہن سنگھ		ب
۸۹	ثاقب	شیخ سیف اللہ	۱۱۸	حسن	میرزا علی حسن	۱۴۷	ا	ذکی شیخ مہدی علی		فا
۹۰	ثروت	صاحبزادہ کریم اللہ خاں	۱۱۹	حسن	احمد حسن خاں	۱۴۸	ا	راحت شیخ احمد حسین		ا
۹۱	جان	صاحب میر یار علی	۱۲۰	حبیب	میاں حبیب احمد	۱۴۹	ا	راز نظام الدین خاں		ا
۹۲	جانی	مولوی قمر الدین	۱۲۱	حسین	صاحبزادہ غلام حسین خاں	۱۵۰	ا	راسخ غایت اللہ خاں		ا
۹۳	جاوید	عبدالنبی خاں	۱۲۲	حسین	میر حسین علی	۱۵۱	ن	راحت شاہ رؤف احمد		ا
۹۴	جلال	میرضامن علی	۱۲۳	حسین	میر حسین علی	۱۵۲	ن	رفیق مولوی محمد وحید الزماں خاں		فا
۹۵	جلال	مولوی جلال الدین	۱۲۴	حسین	آغا محمد حسین	۱۵۳	ن	رحیم صاحبزادہ رحیم اللہ خاں		ا
۹۶	جلال	مولوی جلال الدین احمد خاں	۱۲۵	حشمت	محمد ناصر خاں	۱۵۴	ن	رزمی یعقوب خاں		ا
۹۷	جمشید	محمد حسن رضا	۱۲۶	حشمت	حشمت علی خاں	۱۵۵	ا	رسا میر احمد علی		ا
۹۸	جیل	آغا علی نقی خاں	۱۲۷	حفیظ	مولوی حفیظ اللہ	۱۵۶	ن	رسا منشی انبار شاہ		ا
۹۹	جوہر	برجیاسی لال	۱۲۸	حیا	شاہزادہ مرزا رحیم حسین خاں	۱۵۷	ا	رسوا صاحبزادہ عباد علی خاں		ا
۱۰۰	حافظ	منشی اکرام الدین	۱۲۹	حیات	مولوی محمد حیات	۱۵۸	فا	رضا صاحبزادہ علیم اللہ خاں		ا
۱۰۱	حافظ	قاسم علی خاں	۱۳۰	حید	صاحبزادہ محمد حید علی خاں	۱۵۹	ا	رضا میرزا رضا حسین		فا
۱۰۲	حافظ	محمدونس	۱۳۱	حیدر	صاحبزادہ غلام حیدر خاں	۱۶۰	ا	رضا غلام رضا		ا
۱۰۳	حافظ	سید محمد مجتبیٰ	۱۳۲	حید	آغا برہان الدین حیدر	۱۶۱	ا	رضا		ا
۱۰۴	حاجی	عبدالجبار خاں	۱۳۳	حیدر	حیدر علی خاں	۱۶۲	ا	رضا میر رضا علی		ا

۱۶۳	رفت	مولوی غلام جیلانی	قا	۱۹۲	شرر	یعقوب علی خاں	۱	۲۲۱	صفت	میر سلیم	ت
۱۶۴	رفعت	رام دولار	۱	۱۹۳	شرر	عبد العزیز خاں	۱	۲۲۲	صفت	شیخ کریم الدین	۱
۱۶۵	رفیق	میرزا علی حسین	۱	۱۹۴	شرر	محمد انعام اللہ خاں	۱	۲۲۳	صوفی	شیخ محمد عبدالحق	۱
۱۶۶	رقت	مولوی حبیب الدینی	۱	۱۹۵	شریف	شریف احمد	۱	۲۲۴	ضابط	احمد علی خاں	۱
۱۶۷	رگناتہ	چوہی رگناتہ برادر	ب	۱۹۶	شدر	میر شرف الدین	۱	۲۲۵	ضبط	نیاز علی خاں	۱
۱۶۸	زخمی	صاحبزادہ غلام حضرت خاں	قا	۱۹۷	شور	میر سعد الدین خاں	قا	۲۲۶	ضیا	سید حسین علی خاں	۱
۱۶۹	ذکی	سید محمد ذکی	۱	۱۹۸	شفا	سید محمد جعفر شاہ	۱	۲۲۷	ضیا	حکیم مہدی علی خاں	قا
۱۷۰	ساقی	رام چرن داس	۱	۱۹۹	شفقت	سید یحییٰ علی	۱	۲۲۸	ضیغم	میاں اکرام الدین	۱
۱۷۱	ساکت	ہدایت علی خاں	۱	۲۰۰	شفیق	سید صفدر حسین	۱	۲۲۹	طالب	مولوی الہ داد	قا
۱۷۲	سالک	اسمعیل شاہ خاں	قا	۲۰۱	شمیم	معظم علی خاں	۱	۲۳۰	طالب	عبدالرزاق خاں	ت
۱۷۳	ست	ست زائن	ب	۲۰۲	شوق	مولوی قدرت اللہ	۱	۲۳۱	طلعت	محمد سعادت علی	۱
۱۷۴	سہاب	نصیر احمد خاں	۱	۲۰۳	شوکت	صاحبزادہ محمد علی	۱	۲۳۲	طلوع	شیخ شمس الدین	۱
۱۷۵	سراج	مولوی سراج الدین	قا	۲۰۴	شوکت	مرزا امام الدین	۱	۲۳۳	ظریف	صاحبزادہ محمد عبد اللہ	۱
۱۷۶	سرخوش	محمد سلیم الزماں خاں	۱	۲۰۵	شہاب	شہاب الدین خاں	۱	۲۳۴	ظہیری	عبداللہ خاں	ت
۱۷۷	سروری	نواب محمد کاظم علی بیگ	ت	۲۰۶	شیدا	کاظم خاں	ت	۲۳۵	عابد	صاحبزادہ زین العابدین	۱
۱۷۸	سردش	صاحبزادہ عبدالوہاب خاں	۱	۲۰۷	شیدا	شیخ احمد حسین	۱	۲۳۶	عابد	صاحبزادہ زین العابدین	۱
۱۷۹	سعید	محمد سعید اللہ خاں	۱	۲۰۸	شیدا	مولوی محمد حسن خاں	۱	۲۳۷	عابد	سعید عابد حسین	۱
۱۸۰	سلطان	نواب نصر اللہ خاں	۱	۲۰۹	شیدا	آغا محمد علی	ت	۲۳۸	عاجز	حسن علی خاں	۱
۱۸۱	سلیم	محمد سلیم الزماں خاں	۱	۲۱۰	شیفتہ	صاحبزادہ عزیز اللہ خاں	۱	۲۳۹	عاشق	خان بہادر خاں	۱
۱۸۲	سوز	سید حمید شاہ	۱	۲۱۱	صابر	مولوی نصیر الدین خاں	قا	۲۴۰	عاشق	محمد اسمعیل خاں	۱
۱۸۳	شاد	میاں فضل علی	۱	۲۱۲	صاحب	جارج فائتموم	قا	۲۴۱	عاشق	سید غیاث الدین	۱
۱۸۴	شاد	نظیر شاہ خاں	ت	۲۱۳	صادق	سید صادق شاہ	۱	۲۴۲	عاصی	صاحبزادہ مبارک علی خاں	۱
۱۸۵	شادان	حسین علی خاں	ت	۲۱۴	صائم	سید رمضان علی	۱	۲۴۳	عاصی	صاحبزادہ گوہر علی خاں	۱
۱۸۶	شامل	آغا میرزا	قا	۲۱۵	صبا	محمد صاحب حسین	قا	۲۴۴	عاصی	شیخ محمد غایت اللہ	۱
۱۸۷	شاگر	میاں نجیب شاہ	ت	۲۱۶	صبا	مفتی کوہنلال	۱	۲۴۵	عاصی	محمد رفیع الدین خاں	۱
۱۸۸	شائق	عبدالرزاق خاں	قا	۲۱۷	صغیر	چھوٹے خاں	۱	۲۴۶	عاصی		۱
۱۸۹	شائق	جانی صاحب	۱	۲۱۸	صفاء	آغا نادر مرزا	۱	۲۴۷	عادل	صاحبزادہ بنی علی خاں	۱
۱۹۰	شائق	میر دارت حسن	۱	۲۱۹	صفدر	صاحبزادہ محمد صفدر علی	۱	۲۴۸	عادل	میر مہدی حسین	۱
۱۹۱	شجاعت	صاحبزادہ شجاعت علی	۱	۲۲۰	صفدر	صاحبزادہ محمد علی خاں	۱	۲۴۹	عالم	عالم شاہ خاں	۱

۲۵۰	عباس	مرزا عباس بیگ	۲۴۹	۱	غملین	مولوی عبدالقادر خاں	۳۰۸	ف	قائم	شیخ قیام الدین	۳۰۸	ف
۲۵۱	عباس	عباس خاں	۲۸۰	۱	غمین	حکیم عطاء اللہ	۳۰۹	ف	قدیر	غلام حسین خاں	۳۰۹	۱
۲۵۲	عباس	عباس خاں ثانی	۲۸۱	ف	غمین	مرزا امین الدین	۳۱۰	ف	قربان علی		۳۱۰	۱
۲۵۳	عباس	سید عباس علی	۲۸۲	۱	غنی	آغا علی نفی	۳۱۱	۱	قربت	حافظ غلام نبی	۳۱۱	۱
۲۵۴	عبرت	میر ضیاء الدین	۲۸۳	ف	فاخر	حکیم احمد خاں	۳۱۲	ف	قلاس	عبدالرحمن	۳۱۲	ف
۲۵۵	عثمان	سید عثمان علی	۲۸۴	۱	فاخر	حکیم فاخر الدین	۳۱۳	۱	قلق	خواجہ ارشد علی خاں	۳۱۳	۱
۲۵۶	عجمی	ہمیر لال	۲۸۵	ف	فائق	محمد میرزا	۳۱۴	ف	قمر	حافظ محمد احمد	۳۱۴	ف
۲۵۷	عجیب	دمور در داس	۲۸۶	۱	فائق	بلا قے رام	۳۱۵	ف	قیاس	بلاس رائے	۳۱۵	۱
۲۵۸	عدیل	میر عوض علی خوشنویس	۲۸۷	ف	فدا	ساجزادہ فدا علی خاں	۳۱۶	۱	قیام	محمد شاہ خاں	۳۱۶	۱
۲۵۹	عروج	منشی احمد حسن خاں	۲۸۸	۱	فدا	شیخ محمود علی	۳۱۷	۱	قیامت	لالہ چھبہ لال	۳۱۷	ف
۲۶۰	عزت	مولوی محمد ضیاء الدین	۲۸۹	ف	فدا	سید فدا علی	۳۱۸	۱	قیس	مولوی محمد عثمان خاں	۳۱۸	ف
۲۶۱	عزیز	عبد الکریم خاں	۲۹۰	ف	فرحت	ساجزادہ حبیب اللہ خاں	۳۱۹	۱	کادش	محمد شاہ خاں	۳۱۹	۱
۲۶۲	عشرت	ساجزادہ عشرت علی خاں	۲۹۱	۱	فرحت	حکیم نصیر الدین خاں	۳۲۰	۱	کرامت	صاجزادہ کرامت علی خاں	۳۲۰	۱
۲۶۳	عشرت	میر غلام علی	۲۹۲	۱	فرحت	اکبر شاہ خاں	۳۲۱	۱	اکرم	مرزا المصطفیٰ کرم خاں	۳۲۱	۱
۲۶۴	عشقی	شیخ غلام محی الدین	۲۹۳	۱	فرحت	میر محمد حسین	۳۲۲	ف	کریم	محمد کریم اللہ خاں	۳۲۲	ف
۲۶۵	علی	سید زین العابدین	۲۹۴	ف	فرقت	مولوی قیام الدین	۳۲۳	ف	کشتہ	شیخ رحیم بخش	۳۲۳	۱
۲۶۶	علی	محمد علی حسین خاں	۲۹۵	ف	فصیح	مولوی فصیح الزمان خاں	۳۲۴	ف	کشور	چوہی کشور داس	۳۲۴	ب
۲۶۷	علیل	محمد نصیر الدین خاں	۲۹۶	۱	فصیح	محمد عبدالرحیم خاں	۳۲۵	۱	کفایت	صاجزادہ کفایت اللہ خاں	۳۲۵	ف
۲۶۸	عمر	مولانا شاہ محمد عمر صاحب	۲۹۷	ف	فضل	شیخ فضل احمد	۳۲۶	۱	کبھی	محمد ایوب خاں	۳۲۶	ف
۲۶۹	عنایت	ساجزادہ عنایت علی خاں	۲۹۸	۱	فضل حق		۳۲۷	ع	گرم	مظفر خاں	۳۲۷	۱
۲۷۰	عنایت	عنایت حسین خاں	۲۹۹	۱	فقیر	سید عبدالرزاق	۳۲۸	۱	گلزار	سین جعفر علی بیاد اللہ	۳۲۸	۱
۲۷۱	عنبر	عنبر شاہ خاں	۳۰۰	ف	فقیہ	مولوی فقیہ الدین	۳۲۹	ف	گوال	گوال رائے	۳۲۹	ب
۲۷۲	عیش	سیر سعادت علی	۳۰۱	۱	فہیم	میرزا فہیم الدین	۳۳۰	۱	گوہ	عجلی خاں	۳۳۰	۱
۲۷۳	غالب	مرزا اسد اللہ خاں	۳۰۲	ف	فیاض	محمد فیاض خاں	۳۳۱	ف	کبیر	جوالا پور شاہ	۳۳۱	ف
۲۷۴	غالب	حکیم غلام نبی خاں	۳۰۳	۱	قادر	ساجزادہ عبدالقادر	۳۳۲	۱	لالق	لالہ کنجھاری لال	۳۳۲	ف
۲۷۵	غربت	ساجزادہ ہدایت علی خاں	۳۰۴	۱	قادری	سید شاہ غلام بیانی	۳۳۳	ف	لذت	لالہ کنور سین	۳۳۳	ف
۲۷۶	غریب	شیخ الہی بخش نوشہری	۳۰۵	ف	قائم	قائم خاں	۳۳۴	۱	لطافت	سید لطافت علی	۳۳۴	۱
۲۷۷	غفلت	احمد زادہ احمد خاں	۳۰۶	۱	قاصر	حافظ علی حسن	۳۳۵	ف	لکنت	محمد شیر خاں	۳۳۵	۱
۲۷۸	غملین	میر عبداللہ	۳۰۷	۱	قاہر	سید عبدالقادر	۳۳۶	ف	ماہر	غلام محمد خاں	۳۳۶	۱

۳۳۷	مائل	سید عبدالرزاق	۳۴۷	۱	مفتوں	صاحبزادہ فصیح اللہ خاں	۳۹۷	۱	نخبت	صاحبزادہ محمد ہدی علی خاں	۱
۳۳۸	مائل	سید قدرت علی	۳۴۸	۱	مفتوں	سید احمد شاہ	۳۹۸	۱	ترہت	سید رفیع الدرجات	فا
۳۳۹	مبارک	مبارک شاہ خاں	۳۴۹	۱	مفلس	میر محبوب علی	۳۹۹	۱	نظام	سید نظام شاہ	۱
۳۴۰	مبارک	مبارک شاہ خاں ثانی	۳۵۰	۱	مکدر	احمد نور خاں	۴۰۰	۱	نعیم	میر محمد نعیم	ن
۳۴۱	مجدوح	حافظ عبدالنبی	۳۵۱	۱	ممتاز	ہدی علی خاں	۴۰۱	۱	نیاز	مولوی نیاز اللہ	ن
۳۴۲	محب	میر مجاور علی	۳۵۲	۱	منت	احمد علی	۴۰۲	۱	نیر	صاحبزادہ ممتاز علی	۱
۳۴۳	محمود	محمود خاں	۳۵۳	۱	منعم	قاضی نور الحق	۴۰۳	ف	نیر	حکیم محمد حسن خاں	فا
۳۴۴	محب	حکیم عبدالکریم	۳۵۴	ن	منور	سید منور شاہ	۴۰۴	۱	نیر	سید منور علی	۱
۳۴۵	محنت	-	۳۵۵	۱	منیر	سید اسماعیل حسین	۴۰۵	فا	واثق	سید جعفر شاہ	۱
۳۴۶	محو	محمد مجتبیٰ خاں	۳۵۶	۱	موجد	حشمت علی خاں	۴۰۶	۱	واحد	شیخ واحد علی	۱
۳۴۷	محو	آغا یوسف علی خاں	۳۵۷	ن	مہدی	صاحبزادہ ہدی علی خاں	۴۰۷	۱	واقف	عبدالقادر خاں	۱
۳۴۸	مختار	سید مظہر الدین	۳۵۸	فا	مہدی	محمد ہدی	۴۰۸	۱	وحید	صاحبزادہ حبیب اللہ خاں	۱
۳۴۹	مخلص	خلیفہ احمد یار خاں	۳۵۹	ن	مہر	میر سعادت علی	۴۰۹	۱	وزیر	وزیر علی خاں	فا
۳۵۰	مرتضیٰ	سید مرتضیٰ خٹنویس	۳۶۰	فا	مہر	سید مہر بان علی	۴۱۰	ن	وزیر	سید محمد وزیر علی	۱
۳۵۱	مرتضیٰ	مرتضیٰ خاں	۳۶۱	۱	ناچار	امراء میرزا	۴۱۱	۱	وسعت	محمد مستقیم خاں	۱
۳۵۲	مرشد	حضرت مولانا مرشد	۳۶۲	ن	نادان	صاحبزادہ محمد علی خاں	۴۱۲	۱	وصال	مرزا محمد مرتضیٰ	۱
۳۵۳	مرشد	سید غلام مرشد	۳۶۳	۱	نادر	صاحبزادہ محمد علی خاں	۴۱۳	۱	وفا	حاجی گل محمد خاں	ن
۳۵۴	مرشد	صاحبزادہ غلام مرشد خاں	۳۶۴	۱	ناہر	ناصر خاں	۴۱۴	ن	وفا	مرزا علیم الدین	۱
۳۵۵	مسکین	مولوی غلام قادر	۳۶۵	۱	ناصر	مولوی محمد ناصر خاں	۴۱۵	فا	دلا	مرزا جعفر علی بیگ	۱
۳۵۶	مشتاق	غلام رسول خاں	۳۶۶	۱	نہلق	مبارک شاہ خاں	۴۱۶	۱	وہاب	سید عبدالوہاب	فا
۳۵۷	مضطر	مولوی عبدالنبی	۳۶۷	ن	ناظر	میرناظر علی	۴۱۷	فا	ہادی	محمد عبدالہادی	۱
۳۵۸	مضطر	مولوی غلام حسن خاں	۳۶۸	ن	ناطق	مبارک شاہ خاں	۴۱۸	۱	ہادی	مولوی عبدالہادی خاں	ن
۳۵۹	مضطر	احمد یار خاں	۳۶۹	۱	ناظر	میرناظر علی	۴۱۹	۱	ہاشم	مولوی ہاشم خاں	ن
۳۶۰	مظلوم	سید جمال شاہ	۳۷۰	۱	ناظر	ناظر حسین	۴۲۰	۱	ہدایت	ہدایت اللہ	۱
۳۶۱	منظر	امداد حسین	۳۷۱	۱	نامی	حسین شاہ خاں	۴۲۱	ن	ہدایت	ہدایت علی خاں	ن
۳۶۲	منظر	شیخ منظر حق	۳۷۲	۱	نامی	مرزا شجاع	۴۲۲	۱	ہزل	عبدالرحیم خاں	۱
۳۶۳	منصوم	حضرت شاہ محمد معصوم	۳۷۳	فا	نثار	صاحبزادہ نثار علی خاں	۴۲۳	۱	ہدم	صاحبزادہ تہمد اللہ خاں	فا
۳۶۴	معین	مرزا معین الدین خاں	۳۷۴	۱	نثار	آغا محمد شیرازی	۴۲۴	ن	ہندی	مرزا محسن علی	۱
۳۶۵	مغلوب	سید افتخار الدین	۳۷۵	۱	نخبت	نخبت علی خاں	۴۲۵	۱	ہنر	مرزا امیر بیگ	۱
۳۶۶	مغوم	علی محمد خاں	۳۷۶	فا	نخبت	محمد علی نخبت	۴۲۶	فا	یاس	محمد ضیاء خاں	۱
									یعقوب	شیخ محمد یعقوب	۱
									یوسف	محمد یوسف خاں	فا

عروس الاذکار

مصنف | نقش حیدر آبادی۔ نقش کا اصل نام نصیر الدین احمد اور تاریخی نام "برکات الحق نصیر الدین احمد" ہے۔ تذکرے میں مصنف نے اپنے حالات بھی لکھے ہیں اور ان سے پتہ چلتا ہے کہ ان کے باپ کا نام محمد غوث تھا۔ اور ان کے آبا و اجداد ملتان کے رہنے والے تھے۔

نقش ۱۲۶ھ میں بمقام حیدر آباد پیدا ہوئے عربی فارسی کی مروجہ تعلیم حاصل کی، شعر و سخن کا ذوق نوعمری سے تھا اردو فارسی دونوں میں شعر کہتے تھے اور فیض حیدر آبادی کے شاگرد تھے۔

نقش نے اردو فارسی میں متعدد کتابیں یادگار چھوڑی تھیں لیکن دست برد زمانہ سے محفوظ نہ رہ سکیں۔ صرف

- (۱) مخمل الشعرا
- (۲) تحقیقات المصلحین
- (۳) شطرنج اخلاص
- (۴) عروس الاذکار

دستیاب ہو سکی ہیں۔ سخادت مرزا صاحب نے "عروس الاذکار کے قلمی نسخہ پر بحث کرتے ہوئے نقش کے اردو فارسی دوادین کے علاوہ مزید گیارہ کتابوں کے نام دیے ہیں جن میں صرف مذکورہ بالا چار کتابوں کے قلمی نسخے مختلف کتب خانوں میں ملتے ہیں تذکرے کے آغاز کا سال ۱۲۸۶ھ اور اختتام کا سال ۱۲۹۲ھ ہے۔ ابھی طبع نہیں ہوا۔

تہنیف و طباعت | اس کا ایک قلمی نسخہ انجمن ترقی اردو کراچی کے کتب خانے میں موجود ہے۔

خصوصیات | تذکرہ فارسی میں ہے اور اس میں حالات زندگی اور انتخاب کلام کی عمدہ یاد دہی نوعیت ہے جو دوسرے تذکروں میں پائی جاتی ہے۔ تین سو دس شاعروں کا ذکر ہے جن میں سے دھانی سو سے زائد خاص حیدر آباد سے تعلق رکھتے ہیں۔ اس تذکرے کی بڑی خصوصیت یہ ہے کہ مصنف کو اکثر مذکورہ شعراء سے ذاتی واقفیت ہے چنانچہ ولدیت، سکونت اور تاریخ پیدائش وغیرہ کا سراغ اس تذکرہ میں اکثر مل جاتا ہے۔ فیض حیدر آبادی کے ۷۳ شاگرد، شاہ نصیر کے ۲۰ حافظ مشتاق کے ۷ شاگردوں کے نام ملتے ہیں۔ یہ بھی پتہ چلتا ہے کہ اس وقت دہلی، لکھنؤ اور مدراس کے تقریباً پچاس ساٹھ شعراء حیدر آباد میں موجود تھے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	اشفاق - وزیر صاحب	۲۷	انجم - سید نور بجی	۵۳	تمیز
۲	آفاق - فرید الدین	۲۸	انس - ولی محمد	۵۴	تمیز غلام احمد
۳	انجم - خیرات علی	۲۹	انور - مہاجلی	۵۵	تمکین بچو لال
۴	آمین - غلام علی خاں	۳۰	اوج	۵۶	تیز
۵	افسوس	۳۱	ایمان - شیر محمد خاں	۵۷	جام بہاری لال
۶	اعرا	۳۲	اصفیا - نور الاصفیاء	۵۸	جاہ سیوا پر شاد
۷	آصف - مبارز الدولہ	۳۳	باقی - گردھاری پر شاد	۵۹	جذب اکرام علی
۸	اثر - میر نواب علی لکھنوی	۳۴	بالا - بالا پر شاد	۶۰	جری شجاعت علی
۹	احسن - چراغ محی الدین	۳۵	بدر - کاظم حسینی	۶۱	جگر غلام بجی الدین
۱۰	احمد - سید احمد	۳۶	برق	۶۲	جم بہادر علی مرزا
۱۱	ادب - فیاض الدین خاں	۳۷	برہان - برہان الدین	۶۳	جمال جمال علی
۱۲	ادمان	۳۸	بہار - دلادر علی	۶۴	جن حکیم محمود علی
۱۳	اسد - اسد اللہ خاں	۳۹	بندہ - فیاض الدین خاں	۶۵	جودت
۱۴	اسد - نور المصطفیٰ	۴۰	بہادر - دیا بہادر	۶۶	جولان میر جولان
۱۵	اشتیاق	۴۱	بہادر - راج بہادر	۶۷	جوشش میر واحد علی خاں
۱۶	اشفاق مرزا احمد علی	۴۲	بہار - شمس الدین	۶۸	جوہر ملک محمود کرنڈی
۱۷	اشفاق - مرزا محمد علی	۴۳	بہتر - علا الدین حسینی	۶۹	جوش میر قاد حسین
۱۸	اشک - جمال الدین حیدر	۴۴	پتیا - محمد علی	۷۰	چرب بہادر علی
۱۹	اشک	۴۵	پاس - حفیظ الدین	۷۱	چندا مدلقا بانی
۲۰	افسر - تلح الدین خاں	۴۶	پرور - عظیم الدین	۷۲	حاذق اسماعیل بیگ
۲۱	افصح - غلام علی	۴۷	پیغام	۷۳	حظ سید علی
۲۲	الکاح - داؤد خاں	۴۸	تاباں	۷۴	حشت علی
۲۳	امانی - میرا مانی	۴۹	تپاک	۷۵	حفظ نجم الدین خاں
۲۴	امید - اعظم علی خاں	۵۰	تصدیق - سید ابراہیم	۷۶	حفظ حفیظ الدین
۲۵	امیر - میر حسن علی	۵۱	تقی - میر محمد تقی	۷۷	حکیم یاد پر شاد حس
۲۶	امین - خواجہ محمد	۵۲	تمیز - بدر الدین خاں	۷۸	حکیم انبا پر شاد -

۷۹	حنا مہدی حسین لکھنوی	۱۰۸	زنگین غلام علی	۱۳۷	شفا حکیم محمد علی خاں
۸۰	حیدر حسین خاں	۱۰۹	رونق میر رونق علی	۱۳۸	شمع و شعلہ - میر کاظم علی
۸۱	خاموش سید شاہ معین الدین	۱۱۰	راز محی الدین	۱۳۹	شمس ضیاء الدین
۸۲	خود	۱۱۱	زخم بسم اللہ خاں	۱۴۰	شمسی اکبر حسین
۸۳	خرم سیتل پرشاد	۱۱۲	زعم	۱۴۱	شور گل محمد
۸۴	خلق جادو رائے	۱۱۳	زکی شیخ احمد بگرامی	۱۴۲	شوکت بھراج بہادر
۸۵	خلق تلجا پرشاد	۱۱۴	روز	۱۴۳	شوق غلام رسول
۸۶	خوشنود	۱۱۵	سحر محمد ظہور	۱۴۴	شہوار محمد حیدر
۸۷	خواجہ خیر الدین	۱۱۶	سجن غلام مصطفیٰ	۱۴۵	شہید غلام امام
۸۸	خیر عبد اللہ خاں	۱۱۷	سجی خیراتی	۱۴۶	شہید میر احمد علی
۸۹	داغ ہدایت اللہ خاں	۱۱۸	سجی محمود خاں	۱۴۷	شیدا بڑے شاہ میاں
۹۰	دل شجاعت علی خاں	۱۱۹	سراج سراج الدین علی بیدی	۱۴۸	شیدا نواز ش علی
۹۱	دوست دوست علی	۱۲۰	سردار سردار علی	۱۴۹	شیر شیر علی خاں
۹۲	دید	۱۲۱	سرور میر مصطفیٰ	۱۵۰	شیفتہ احمد خاں
۹۳	ذبیح میر محمد اسماعیل	۱۲۲	سعد منشی محمد	۱۵۱	شیفتہ محمد حسن
۹۴	ذکا حبیب اللہ	۱۲۳	سعید میر احمد علی خاں	۱۵۲	شیفتہ حیدر آبادی
۹۵	ذہن عبد الرحیم	۱۲۴	سہو سید حبیب شاہ	۱۵۳	صادق شاد الحق
۹۶	راز سید برہان الدین	۱۲۵	شاداب	۱۵۴	صاحب شفیق
۹۷	راز محمد برہان الدین	۱۲۶	شاداں چندو لال	۱۵۵	صدق غلام صدیق
۹۸	رابط بالا پرشاد	۱۲۷	شان لطف علی	۱۵۶	صفا ذوالفقار علی
۹۹	رجا غلام محی الدین خاں	۱۲۸	شاہ روشن علی	۱۵۷	صفیر محمد تقی
۱۰۰	رسا میر رفیع الدین	۱۲۹	شاب رائے	۱۵۸	صمد عبد الصمد
۱۰۱	رستم رستم خاں	۱۳۰	شیخ	۱۵۹	ضبط بھو کر چندر
۱۰۲	رضا میر رضا الدین	۱۳۱	شیخ منصف علی	۱۶۰	صبا محمد عبد الرحیم
۱۰۳	رعب محمد فیض اللہ خاں	۱۳۲	شہنشاہ سبحان علی	۱۶۱	ضیغم محمد غضنفر
۱۰۴	رعد بھوانی پرشاد	۱۳۳	شرق گوہر علی	۱۶۲	حنیف زین العابدین
۱۰۵	رقم حیدر آبادی	۱۳۴	شرر طلب خاں	۱۶۳	طالع رائے پھندو لال
۱۰۶	رمز رائے بہادر لال	۱۳۵	شرف میر جیون	۱۶۴	طایر
۱۰۷	رنگ حیدر آبادی	۱۳۶	شرف	۱۶۵	طلب عافیت طلب خاں

۱۶۶	طور حرمت علی	۱۹۵	عطارد	راے بالکند	۲۲۲	قدسی	غلام دستگیر
۱۶۷	طوفان	غلام محی الدین	۱۹۶	عفلاں	۲۲۵	قصد	حسن مرزا
۱۶۸	طیش	سید محمد	۱۹۷	عکس	۲۲۶	قلق	امام الدین
۱۶۹	طہور	میر قلندر	۱۹۸	علم	۲۲۷	قلزم	سید علی خاں
۱۷۰	طہور	مرزا عابد	۱۹۹	علم	۲۲۸	قمر	قمر الدین
۱۷۱	طہیز حیدر آبادی		۲۰۰	عیان	۲۲۹	قمر	بندہ حسن
۱۷۲	عار		۲۰۱	عیش	۲۳۰	قبر	قادر حسین
۱۷۳	عاشق	خوش وقت علی خاں	۲۰۲	غلامی	۲۳۱	قدرت	نصیر الدین خاں
۱۷۴	علم	رحیم الدین	۲۰۳	غور	۲۳۲	قیس	محمد صدیق
۱۷۵	عاقل	شیخ محمد	۲۰۴	فخر	۲۳۳	کاتف	
۱۷۶	عالم	غلام سید عالم	۲۰۵	فخر	۲۳۴	کرار	حیدر حسین
۱۷۷	عارف	شاہ غلام علی	۲۰۶	فرحان	۲۳۵	کریم	کریم الدین
۱۷۸	عارف	مرزا عارف	۲۰۷	فرحان	۲۳۶	کمال	کمال الدین خاں
۱۷۹	عاصی	لطف علی	۲۰۸	فرحان	۲۳۷	کمر	کمر شاہ
۱۸۰	عتیق	عیات الدین	۲۰۹	فرحت	۲۳۸	گرم	شجاعت علی
۱۸۱	عرش	سید احمد حسین	۲۱۰	فرحت	۲۳۹	گسلخ	طالع مند خاں
۱۸۲	عرشی	ابن عبدالصمد	۲۱۱	فرق	۲۴۰	گوز (سخرہ) عباس علی خاں مجنوں	
۱۸۳	عرشی	فیاض الدین	۲۱۲	فضل	۲۴۱	لائق	اسد اللہ شاہ
۱۸۴	عجب	سید عبداللہ	۲۱۳	فطرت	۲۴۲	لطف	
۱۸۵	عزم	محمد غوث	۲۱۴	فکر	۲۴۳	لطف	
۱۸۶	عزت	عزت اللہ	۲۱۵	فوق	۲۴۴	متین	غلام محی الدین
۱۸۷	عشق		۲۱۶	فوق	۲۴۵	مجنوں	خواجہ عباس علی خاں
۱۸۸	عشق		۲۱۷	فہیم	۲۴۶	مایل	ڈاکٹر احمد حسین
۱۸۹	عش	شاہ رکن الدین	۲۱۸	فیض	۲۴۷	محب	میر جنید علی جاگیردار
۱۹۰	عشق	غیاث الدین	۲۱۹	فیاض	۲۴۸	مرزا	احمد مرزا - ابن حسن مرزا
۱۹۱	عشرت	جانکی پرشاد	۲۲۰	فیاض	۲۴۹	موت	مرزا فتح علی بیگ
۱۹۲	عصر	احمد علی	۲۲۱	قادر	۲۵۰	مزاج	علیم مظفر حسین اونگ آبادی
۱۹۳	عطا	میر فضل حسین	۲۲۲	قائم	۲۵۱	مست	حسین محی الدین
۱۹۴	عطا	میر عطا علی خاں	۲۲۳	قاضی	۲۵۲	مست	مرزا ادیس بیگ

۲۵۳	مست	مولوی فضل رسول بدایونی	۲۷۳	نادان	تخلص مردم قدیم	۲۹۳	وداد	محمد احمد اللہ پور محمد تقی حسین
۲۵۴	مسرت	میر وزیر علی حیدر آبادی	۲۷۴	ناثر	رائے نوک چند	۲۹۴	وزیر علی صاحبزادہ	فرزند بابر جنگ تلمیذ عصر
۲۵۵	مسکین	محمد ہمدی داصف	۲۷۵	نادر	نادر حسینی	۲۹۵	دصل	غلام ہمدانی عرف بھولے صاحب
۲۵۶	مشاق	عبد الرحمن المعروف بے اللہ	۲۷۶	ناظم	میر ممتاز علی	۲۹۶	وصف	محمد عباد اللہ عرف پاپامیاں
۲۵۷	مشاق	حافظ محمد تاج الدین	۲۷۷	ناظم	شیخ محمود علی	۲۹۷	وصفی	محمد سر فراز علی ہمشیر زادہ
۲۵۸	مشہر	سید نعمت	۲۷۸	نجم	(نامعلوم)	۲۹۸	دقت	محمد حیات تلمیذ
۲۵۹	مصدق	بڑے میاں کرنولی	۲۷۹	نشاط	رائے تلجا پرشاد	۲۹۹	وطن	میر افتخار علی
۲۶۰	مضطر	ہمدی صاحب	۲۸۰	نشر	محمد بن خاں شیروانی	۳۰۰	ہجر	تخلص غلام امام خاں
۲۶۱	مطلب	خواجہ جمال الدین	۲۸۱	نصیر	شاہ نصیر الدین	۳۰۱	ہدایت	شیخ ہدایت اللہ خاں
۲۶۲	معنی	منظف الدین	۲۸۲	نطق	حافظ محمد علیم اللہ بربانپوری	۳۰۲	ہوس	خواجہ لطف اللہ خاں
۲۶۳	معنی	محمد وجہیہ الدین خاں	۲۸۳	نظم	سید غلام دستگیر	۳۰۳	ہوش	سید محمد
۲۶۴	مفتوں	میر شریف	۲۸۴	نفیس	بھوانی پرشاد تلمیذ و صفی	۳۰۴	ہوش	رائے منالال تلمیذ
۲۶۵	منور	سید منور ہمدی	۲۸۵	نقش	برکات الحق نصیر الدین	۳۰۵	ہوشیار	(نامعلوم)
۲۶۶	ملک	عبد الملک	۲۸۶	نجم	محمد علی داماد عبدالوہاب	۳۰۶	یاس	عبد القادر
۲۶۷	منصف	(نامعلوم)	۲۸۷	نگین	محمد برہان الدین بزرگ عزیز	۳۰۷	یادور	(نامعلوم)
۲۶۸	منہی	مرزا امینا تلمیذ آتش	۲۸۸	فرد	طالب خاں	۳۰۸	یتیم	غلام حسین
۲۶۹	مولانی	شمشیر خاں سفید پوش	۲۸۹	نیاز	رائے بھوانی لعل	۳۰۹	یکجی	
۲۷۰	موافق	میر تراب علی خاں	۲۹۰	نیک	میر جعفر علی	۳۱۰	یکساں	حیدر آبادی
۲۷۱	مہر	سید عبدالقادر سقا	۲۹۱	واقف	بابا شاہ حسینی کرنولی	۳۱۱	یوسف	یوسف خاں
۲۷۲	مہرین	خاں حیدر آبادی	۲۹۲	واثق	(تخلص شخص قدیم است)	...	-	...

مکتوبات نیاز

(تین ہفتے)

نیاز فمچوری کے تمام وہ خطوط جو جذبات نگاری، سلاست بیان، رنگینی اور البیلے پن کے لحاظ سے فن انشاء میں بالکل پہلی چیز ہیں۔ اور جن کے سامنے خطوط غالب بھی پھیکے معلوم ہوتے ہیں۔

قیمت: ہر ایک حصہ پانچ روپے

نگار پاکستان - ۳۲ گارڈن مارکیٹ کراچی

بہارستانِ ناز

مصنف | حکیم محمد فصیح الدین رتھ ساکن میرٹھ -

عہد تصنیف و طباعت | "بہارستانِ ناز" ۱۲۸۱ھ میں مکمل ہوا اور اسی سال مطبع دارالعلوم میرٹھ سے شائع ہو گیا۔ ۴ سال بعد ۱۲۸۵ھ میں اس کا دوسرا ایڈیشن اسی مطبع سے نکلا۔ ۱۲۹۹ھ میں اس کا تیسرا ایڈیشن از سر نو فصیح و تدوین کے بعد مطبع عثمانی سے میرٹھ سے چھپا۔ اسی تیسرے ایڈیشن کے مطبوعہ نسخے کتب خانوں میں عموماً ملتے ہیں۔ اس کا ایک نسخہ انجمن ترقی اردو کے کتب خانہ خاص میں بھی محفوظ ہے۔ اس میں کل ۱۴۴ صفحات ہیں اور کتابت و طباعت بہت اچھی ہے۔ اس کے دیباچے اور خاتمہ میں مصنف نے اس بات کی وضاحت کر دی ہے کہ یہ تذکرہ اس سے پہلے ۱۲۸۱ھ اور ۱۲۸۵ھ میں شائع ہو چکا ہے اور ۱۲۹۹ھ میں تیسری بار میرٹھ کے مجسٹریٹ جارج آرٹسٹ وارڈ کی فرمائش و اعانت سے طبع ہو رہا ہے۔

تذکرہ اردو میں ہے ابتدائی ۱۴ صفحات میں حمد و نعت منثور اور بعد ازاں شاعرات کی فہرست اور دیباچہ ہے اس میں مصنف نے تعلیم نسواں اور اس کی اہمیت پر روشنی ڈالی ہے۔ انداز بیان مسجع و مقفی ہے۔ عبارت آرائی کی کوشش ہر جگہ ملتی ہے۔ صفحہ ۱۷ سے اصل تذکرہ شروع ہوتا ہے۔ اس میں صفحہ ۱ تک اردو کی شاعرات کا ذکر ہے اعتبار حروف تہجی کیا گیا ہے۔ آخر کے صفحات ۱۰۸ تا ۱۱۴ ان تقریظ تاریخی قطعات پر مشتمل ہیں جو طبع اول، طبع دوم اور طبع سوم تینوں اشاعتوں سے تعلق رکھتے ہیں۔

شاعرات کے حالات زندگی بہت مختصر ہیں۔ کلام کا نمونہ بھی بہت کم دیا گیا ہے۔ اردو کلام کے ساتھ فارسی شاعری کا انتخاب بھی جگہ جگہ ملتا ہے۔ اور بعض صورتوں میں اردو کے بجائے صرف فارسی کلام ملتا ہے۔ مثلاً وزیر النساء و وزیر کے ذکر میں رنج نے دو فارسی غزلیں اور دو فارسی قصیدوں کی تئیسیں بطور نمونہ نقل کی ہیں۔ اس میں حسب ذیل شاعرات کا ذکر آیا ہے۔

فہرست شاعرات

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	اختر	۲	امراؤ	۳	آقونی
	اختر محل بیگم		امراؤ جاں		قونی آقون

۴۲	حیات النساء	۴۲	تصویر	۳۳	آقا بیگم	۴
۴۳	خفی بادشاہ بیگم	۴۳	شنا	۳۴	آقا بیگم ثانی	۵
۴۴	خانزادی	۴۴	ثریا	۳۵	آراش	۶
۴۵	خاکساری	۴۵	جانی بیگم	۳۶	امیر بیگم	۷
۴۶	خورشید	۴۶	جہاں	۳۷	امیر	۸
۴۷	دلہن	۴۷	جعفری	۳۸	اردوی	۹
۴۸	دوستی نسائی	۴۸	جینا بیگم	۳۹	امراؤ	۱۰
۴۹	دلبر چھوٹی بیگم	۴۹	جان	۴۰	آرام	۱۱
۵۰	دولت	۵۰	جمعیت	۴۱	آردو	۱۲
۵۱	ذلیل	۵۱	جمالی	۴۲	امانی	۱۳
۵۲	رعنائی قدسیہ بیگم	۵۲	جمیلہ	۴۳	اشک	۱۴
۵۳	رادیا	۵۳	جہاں آرا	۴۴	امراؤ ثانی	۱۵
۵۴	زہرہ امراؤ جان	۵۴	جہاں خاتون	۴۵	امیر امیر جان	۱۶
۵۵	زینتہ زینت جان	۵۵	چندا	۴۶	پہل پینگن	۱۷
۵۶	نایری	۵۶	چھوٹی	۴۷	بسم اللہ	۱۸
۵۷	نصیبہ	۵۷	حیدری حیدری خانم	۴۸	بنو	۱۹
۵۸	زہرہ ثالث	۵۸	حیات حیات النساء	۴۹	بادشاہ خاتون	۲۰
۵۹	زہرہ لطیفہ	۵۹	حجابی	۵۰	بیدی	۲۱
۶۰	سید بیگم	۶۰	حیات	۵۱	بزرگی	۲۲
۶۱	سلطان سلطانی بیگم	۶۱	حیات	۵۲	بستی	۲۳
۶۲	سردار سردار بیگم	۶۲	حیاتی	۵۳	ہو بیگم صاحبہ	۲۴
۶۳	سلطان خدیجہ سلطان	۶۳	حاتم	۵۴	بیگم	۲۵
۶۴	شوخی	۶۴	حجاب عسکری بیگم	۵۵	بیگم رشک محل بیگم	۲۶
۶۵	شرم شمس النساء	۶۵	حجاب کشمیر	۵۶	بیجہ	۲۷
۶۶	شیریں رضیہ سلطان	۶۶	حجاب نواب بیگم	۵۷	بدلا	۲۸
۶۷	شیریں بیگا	۶۷	حسن وزیر جان	۵۸	پارسا	۲۹
۶۸	شرارت امیر جان	۶۸	حجاب منی بالی	۵۹	پرتولی	۳۰
۶۹	شریر جگن	۶۹	حشمت جہر جان	۶۰	پری میجو	۳۱
۷۰	شرم چھوٹی بیگم	۷۰	حور مناجان	۶۱	قسی مناجان	۳۲

۹۱	شیریں	نواب شاہجہاں بیگم	۱۲۰	قمر	قمر النساء	۱۴۹	ناز	بندی جان
۹۲	شیریں	شیریں وحید	۱۲۱	قادر	قادر	۱۵۰	نازک	زینت جان
۹۳	صاحب	امہ الفاطمہ	۱۲۲	قمر	حیدری بیگم	۱۵۱	نازک	فتن
۹۴	صنوبر	جیونی	۱۲۳	کنیز	منجھو خانم	۱۵۲	ناز	امیر جان
۹۵	صدر	صدر محل بیگم	۱۲۴	کمن		۱۵۳	ناز	
۹۶	صنم	درگا بانی	۱۲۵	کیفی		۱۵۴	ناز	بیجان
۹۷	ضرورت	شریف النساء	۱۲۶	کنیز	کنیز فاطمہ	۱۵۵	نزاکت	رجو
۹۸	ضیائی	ضیائی بیگم	۱۲۷	گنا	گنا بیگم	۱۵۶	نور جہاں	بیگم
۹۹	طلب		۱۲۸	گوہر	کابلی	۱۵۷	نہانی	
۱۰۰	ظرافت		۱۲۹	گوہر	نعل بے بہا	۱۵۸	نسائی	
۱۰۱	عالم	بادشاہ محل	۱۳۰	گوہر		۱۵۹	نہانی بیگم	
۱۰۲	عزت	عزت النساء	۱۳۱	گیتی آرا		۱۶۰	نہانی	
۱۰۳	عالمشہ		۱۳۲	لطیف	لطیف النساء	۱۶۱	نہانی	
۱۰۴	عصمتی		۱۳۳	ماہ	منجھلی بیگم	۱۶۲	نجبین	
۱۰۵	عصمتی ثانی		۱۳۴	ماہ	ثانی	۱۶۳	نجبین ثانی	
۱۰۶	عصمتی	جہاں آرا بیگم	۱۳۵	محفی	فریب النساء	۱۶۴	نزاکت	کندو
۱۰۷	عشرت	عشرت محل بیگم	۱۳۶	مشری	قمر جان	۱۶۵	نزاکت	
۱۰۸	عفتی		۱۳۷	ماہ لقا		۱۶۶	دزیر	دزیر جان
۱۰۹	عزیز		۱۳۸	محبوب	محبوب محل بیگم	۱۶۷	دزیر	دزیر النساء
۱۱۰	عصمت	عصمت النساء	۱۳۹	محفی	سلطان جہاں بیگم	۱۶۸	ہمدی	شریفہ بانو
۱۱۱	عفت	نجم النساء	۱۴۰	معشوق	حیدری خانم	۱۶۹	یاسمین	
۱۱۲	عیدو		۱۴۱	مغل	بنیابی جان	۱۷۰	یاد	
۱۱۳	غریب	امیر النساء	۱۴۲	منو		۱۷۱	یاس	آفتاب بیگم
۱۱۴	فرحت	فرحت بخش	۱۴۳	جنتاب		۱۷۲	یاسمین	تومن
۱۱۵	فنا	فناات النساء	۱۴۴	مہر	جنیا جان			
۱۱۶	فاطمہ	بنیابی فاطمہ سام	۱۴۵	مدینہ	مدینہ مغلانی			
۱۱۷	فاطمہ	بیگم ثانی	۱۴۶	محترم				
۱۱۸	فریدن		۱۴۷	مہری				
۱۱۹	فرخ		۱۴۸	نقاب	حمیدن بانی			

چمن انداز

مصنف | درگا پرشاد نادر کھتری دہلوی - اپنے زمانے کے مشہور لکھنے والے تھے اور اس تذکرے قبل وہ مندرجہ ذیل کتابیں لکھ چکے تھے -

(۱) رسالہ معشیت چمن

(۲) معلم المتبدی

(۳) لب لباب قصہ ممتاز صف شکن

(۴) شجرہ غیرت گلزار یعنی نسب نامہ تیمور -

(۵) تذکرہ نادالاذکار شعرائے دکن

نادر کے سولہ اور تذکرہ نگاری سے خاص دلچسپی تھی۔ انھوں نے دکنی شعراء کے تذکرے کے علاوہ "گلشن نار" اور "چمن انداز" یادگار چھوڑے ہیں۔

نادر نے تذکرہ کے خاتمہ پر لکھا ہے کہ -

عہد تصنیف و طباعت

"یہ گلدستہ رشک صدف بہار باہر از ذیب و زینت حسب تمنائے احباب،

مرتب ہوا چونکہ اس میں مستورات کی خیال بندیاں ہیں۔ اس کا نام تاریخی "مرات خیالی" رکھا گیا۔

"مرات خیالی" سے اس کا سال تصنیف ۱۲۹۴ھ نکلتا ہے "مرات خیالی" دراصل دو حصوں پر مشتمل ہے -

۱۔ گلشن نار - فارسی گوشتاعت کا تذکرہ ہے اور "چمن انداز" سے پہلے ۱۲۹۳ھ میں مرتب ہوا ہے اس میں ۵۳ شاعرات کا ذکر ہے۔

۲۔ چمن انداز - ریختہ گوشتاعت کا تذکرہ ۱۲۹۴ھ میں مکمل ہوا ہے۔

دونوں کو ملا کر نادر نے اس کا نام "تذکرۃ النساء نادری الموسوم باسم تاریخی" رکھا تھا۔ یہ تذکرہ اسی نام سے

۱۲۹۵ھ میں مطبع فوق کاشی دہلی سے باہتمام دیبی پرشاد پہلی بار شائع ہوا۔ گلشن نار اور "چمن انداز" الگ الگ کبھی شائع ہوئے۔ ان کے مطبوعہ نسخے انجمن ترقی اردو کراچی کے کتب خانے میں موجود ہیں۔

تذکرہ اردو زبان میں ہے اور "شاعرات" کے لئے مخصوص ہے۔ "چمن انداز" میں "گلشن بے خوار بہارستان ناز" اور گلستان بے خزاں سے خصوصاً مدد لی گئی ہے اس لئے کہ ان کا تذکرہ مصنف نے دیباچہ میں کیا ہے۔

خصوصیات

۱۔ تذکرۃ النساء نادری - اور "مرات خیالی" بھی اسی تذکرے کے نام ہیں۔

اس تذکرہ سے یہ بھی پتہ چلتا ہے کہ مصنف "گلشن بے خار" اور مصنف "گلستان بے خزاں" کی چشمک میں دہلوی ہونے کی حیثیت سے شیفہ کے طر فداروں میں تھے۔ چنانچہ اس سلسلے میں لکھتے ہیں۔

"حکیم میر قطب الدین باطن نے یہ جواب تذکرہ گلشن بے خار "گلشن بے خزاں چھپوایا جس کا مختصر جواب الجواب مسمیٰ بے ار مغان" منہاج شاعر نے دہلی میرے ایک دوست نے چھپوا کر حکیم صاحب کی خدمت میں ارسال فرمایا۔ مگر اگر آباد سے صدائے برخواست کا معاملہ پیش آیا۔"

چنانچہ سوانح اور انتخاب اشعار کے علاوہ اس کا تفصیلی مطالعہ، معاصرانہ واقعات و حالات کو سمجھنے میں بھی مدد دیتا ہے۔ تادرنے تذکرہ میں کسی نہ کسی پہانے، علم و فن کے بعض مسائل بھی چھپڑ دئے ہیں اور اپنی وسعت معلومات و فنی مہارت کا ثبوت دیا ہے۔ مثلاً انھوں نے فن تاریخ گوئی کے سلسلے میں ایک طویل اور جامع بحث قلمبند کی ہے (صفحہ ۵)۔ لیکن حالات زندگی اس تذکرے میں بھی بہت مختصر ہیں۔ انتخاب کلام بھی مختصر ہے پھر بھی اس کی تاریخی اہمیت مسلم ہے۔

فہرست شاعرات

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آراش	۱۷	بیگم رشک محل	۳۳	حبیب
۲	اچیل	۱۸	پارسا بنت نواب مرزا تقی ہوں	۳۴	حجاب
۳	اختر	۱۹	پٹہ باز	۳۵	حجاب بنی جان
۴	امیر	۲۰	تلی	۳۶	حجاب عسکری بیگم
۵	اشک	۲۱	تصویر	۳۷	حجاب
۶	امراؤ جان	۲۲	بھجھولی	۳۸	حجاب
۷	امراؤ	۲۳	شریا نیرمی بیگم	۳۹	حجاب نواب بیگم عرف چھوٹی بیگم
۸	امراؤ جان	۲۴	شنا	۴۰	حسن وزیر جان
۹	امیر	۲۵	جان صاحب جان	۴۱	حشمت مہر جان
۱۰	امیر لکھنوی	۲۶	جانی بیگم جان	۴۲	حور بستی بیگم
۱۱	بستی	۲۷	جعفری عارفہ کاملہ بیگم	۴۳	حور مناجان
۱۲	بسم اللہ	۲۸	جمیت	۴۴	حیا حیات النساء بیگم
۱۳	بنو	۲۹	حینا حینا بیگم	۴۵	حیا
۱۴	بہو	۳۰	چندا	۴۶	حیدری
۱۵	بیگم	۳۱	چھوٹے صاحب	۴۷	خاکساری
۱۶	تارا بیگم	۳۲	حاتم	۴۸	خفی بادشاہ بیگم

۴۹	خورشید	۷۸	صیا	ضیائی بیگم	۱۰۷	لطیف	-
۵۰	دلبر	۷۹	طلب		۱۰۸	لعن	-
۵۱	دلہن	۸۰	ظرافت		۱۰۹	ماہ	منجھلی بیگم
۵۲	دھب	۸۱	عابد	نواب امراؤ بیگم	۱۱۰	ماہ	ماہ لقا
۵۳	ذلیل	۸۲	عالم	عزت النساء	۱۱۱	مبارک	
۵۴	زادیہ	۸۳	عزیز		۱۱۲	محبوب	نواب محبوب محل
۵۵	زہرہ نصیب	۸۴	عشرت	نواب عشرت محل	۱۱۳	محفی	سلطان جہاں بیگم
۵۶	زہرہ	۸۵	عصمت		۱۱۴	مشتی	منجھو قمر جان
۵۷	زہرہ	۸۶	عفت	نجم النساء	۱۱۵	معشوق	حیدری خانم
۵۸	زہرہ	۸۷	علی		۱۱۶	مغل	مغل جان
۵۹	زہرہ	۸۸	عیدو		۱۱۷	منور	منور بخش
۶۰	زینت	۸۹	غریب	امیر النساء	۱۱۸	منو	منو جان
۶۱	ژاڑ	۹۰	فاطمہ بیگم		۱۱۹	مہتاب	
۶۲	سردار	۹۱	فاطمہ	فاطمہ سلطان	۱۲۰	مہر	جتیا جان
۶۳	سلطان	۹۲	فرحت		۱۲۱	ناز	بے خان
۶۴	شرارت	۹۳	فرخ	فرخ بخش	۱۲۲	ناز	
۶۵	شرف	۹۴	فرید		۱۲۳	ناز	امیر جان
۶۶	شرم	۹۵	قادی		۱۲۴	نازک	زینت جان
۶۷	شرم	۹۶	قمر	حیدری بیگم	۱۲۵	نازک	فتن جان
۶۸	شریر	۹۷	قمر	قمر النساء	۱۲۶	نجبین	
۶۹	شوخی	۹۸	کتن		۱۲۷	نجبین	
۷۰	شیریں	۹۹	کنیر	فاطمہ بیگم	۱۲۸	نزاکت	رمجو
۷۱	شیریں	۱۰۰	کنیر	منجھو خانم	۱۲۹	نزاکت	کندر
۷۲	شیریں	۱۰۱	کیفی		۱۳۰	نزاکت	
۷۳	صاحب	۱۰۲	گنا		۱۳۱	نزاکت	
۷۴	صدر	۱۰۳	گوہر		۱۳۲	نسائی	
۷۵	صنم	۱۰۴	گوہر	علی بے بہا	۱۳۳	نظیر	
۷۶	صنوبر	۱۰۵	گیتارا		۱۳۴	نور	
۷۷	ضرورت	۱۰۶	لطیف	لطیف النساء	۱۳۵	وزیر	
					۱۳۶	ولایتی	
					۱۳۷	ہوس	
					۱۳۸	یاد	
					۱۳۹	یاس	آفتاب بیگم
					۱۴۰	یاسمن	چنبیلی
					۱۴۱	یاسمین	تومن

بزم سخن

مصنف | سید علی حسن خاں ابن سید محمد صدیق حسن خاں

عہد تصنیف و طباعت | سید علی حسن خاں نے ۱۲۹۶ھ میں نگاہ کیا ہے۔ تذکرے کے آخری صفحات میں متعدد شعرا کے قطعات تاریخ شامل ہیں جن سے ۱۲۹۶ھ ہی نکلتے ہیں۔
نشی جمیل احمد سہسوانی نے اردو نثر مرجز میں تقریظ لکھی ہے اور تقریظ کے آخر میں "قطعة تاریخ تالیف" کے عنوان سے یہ اشعار درج کئے ہیں۔

ریختہ میں تذکرہ کیا خوب برجستہ کہا
جانفزا اشعار و دلاویز نگارستہ کہا

ہے سزاوار شاعر طبع سلیم نامور
بے تکلف میں نے بھی تاریخ میں اسکی کہا

چوتھے مصرعے سے سال تصنیف ۱۲۹۶ھ نکلتا ہے۔

یہ تذکرہ دوسرے ہی سال ۱۲۹۸ھ میں مطبع مفید عام آگرہ سے شائع ہو گیا، یہی مطبوعہ نسخہ اکثر بڑے کتب خانوں میں ملتا ہے انجمن ترقی اردو کراچی اور ترقی اردو بورڈ کراچی کے کتب خانوں میں بھی اس کے نسخے موجود ہیں۔
تذکرہ فارسی زبان میں ہے۔ اور مصنف نے صرف ۱۴ سال کی عمر میں اسے مرتب کیا ہے۔ اس لئے کہ مصنف نے تذکرے میں بہ حیثیت شاعر اپنا بھی ذکر کیا ہے اور سال پیدائش بروز چہار شنبہ ربیع الآخر ۱۲۸۳ھ لکھا ہے دیباچہ سے یہ بھی ظاہر ہوتا ہے کہ مولف نے ریختہ گو شعراء کا یہ تذکرہ اپنے والد ماجد سید صدیق حسن کی خواہش کی احترام میں لکھا ہے۔

”نشاء این نازش و منتہائے این افتخار جز بس بیش نیست کہ فرمان جنتتہ الد ماجد محمد ہم
برآں آورد کہ تذکرہ سخن سنجان ریختہ بضبط نگارش درآید“ ص ۳۰

اس میں تدا سے لے کر معاصرین تک کا ذکر آیا ہے۔ لیکن سوانح کا حصہ بہت مختصر ہے۔ زیادہ تر ایک دو سطریں ہر شاعر کے متعلق لکھی ہیں۔ انتخاب کلام بھی مختصر ہے۔ شاعر کے تخلص بہ اعتبار حمد و ثناء بھی مرتب کئے گئے ہیں اور تخلص کے ساتھ ہر شاعر کا پورا نام بھی ضرور درج کیا گیا ہے۔

تذکرہ سلسلہ پر ختم ہوتا ہے اس کے بعد متعدد صفحات پر تقریظیں اور تاریخی قطعات ہیں۔ آباد سے لے کر یقین تک شعرا کا ذکر بلا لحاظ مرتب ہے لیکن آخر میں مطبع کے ہتھم نے ہزبر علی پسر داجد علی شاہ کا تذکرہ بھی شامل کر دیا ہے اور اس کی دہ یہ بتائی ہے کہ ان کا کلام چھپتے چھپتے موصول ہوا ہے۔

غرض تذکرہ یکسر قدیم طرز کا ہے اور حالات و کلام دونوں اس درجہ مختصر ہیں کہ کسی شاعر کے متعلق کوئی رائے قائم کرنے میں مدد نہیں ملتی۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آباد	۲۷	اثر محمد میر	۵۳	اظہر سردار مرزا
۲	آب رود	۲۸	اثر عبدالرزاق	۵۴	افسوس شیر علی
۳	آتش	۲۹	احسان عبدالرحمن	۵۵	افسر مرزا محمد دہلوی
۴	آرزو	۳۰	احسن محمد احسن	۵۶	افضل سید افضل حسین
۵	آرزو	۳۱	احسن احسن علی	۵۷	افسون آغا حیدر
۶	آرزو	۳۲	احسن محمد احسن کاکوری	۵۸	افضل علی خاں
۷	آزاد	۳۳	احسن احسن اللہ خاں	۵۹	افضل حسن یار خاں
۸	آزاد	۳۴	احفاد احفاد علی	۶۰	افضل علی خاں
۹	آزردہ	۳۵	احقر غلام نبی	۶۱	افغان الفت خاں
۱۰	آشفہ	۳۶	احمد احمد بیگ	۶۲	اکبر محمد اکبر خاں
۱۱	آشفہ	۳۷	اختر داج علی	۶۳	اکرام اکرام اللہ
۱۲	آشفہ	۳۸	اختر قاضی مجرب صادق	۶۴	الفت الفت
۱۳	آشفہ	۳۹	اختر وحیدہ الدین	۶۵	الفتی پیارے لال
۱۴	آشفہ	۴۰	ارشاد عبدالغنی	۶۶	الم محمد علی
۱۵	آشفہ	۴۱	ارمان شاہ علی	۶۷	امامی خواجہ امامی
۱۶	آشوب	۴۲	اسد میرامانی	۶۸	امانت آغا حسن
۱۷	آشنا	۴۳	اسرار مرزا سپہر شکوہ	۶۹	امراد امراؤ علی
۱۸	آشنا	۴۴	اسعد اسعد بخت	۷۰	امیر علی محمد خاں
۱۹	آشنا	۴۵	اسیر مظفر علی خاں	۷۱	امیر امیر احمد
۲۰	آغا	۴۶	اسیر مکرم علی	۷۲	انجام امیر خاں
۲۱	آفتاب	۴۷	اسیر سید نبیل نبی	۷۳	انشار انشار اللہ خاں
۲۲	آگاہ	۴۸	اسیر گلزار علی	۷۴	انیس ببر علی
۲۳	آگاہ	۴۹	اشک باد علی	۷۵	انیس نواز ش خاں
۲۴	آگاہ	۵۰	اصالت شمس علی	۷۶	باقی سید عبدالباقی
۲۵	آگاہ	۵۱	اصغر اصغر علی خاں	۷۷	بکر
۲۶	آہی	۵۲	اصغر اصغر علی	۷۸	بکر امداد علی

۷۹	بدر	مرزا بلاتی	۱۰۸	تجمل	۱۳۷	جان صاحب	میر یار علی
۸۰	بدر	بدر الدین	۱۰۹	تجیر	۱۳۸	جانی	بہو بیگم
۸۱	برق	محمد رضا فانی	۱۱۰	تحسین	۱۳۹	جرات	قلندر بخش
۸۲	برق	نجم الدین	۱۱۱	تسلی	۱۴۰	جرار	محمد حسین
۸۳	برکت	برکت علی خاں	۱۱۲	تسلی	۱۴۱	جلال	ضامن علی
۸۴	بسمل	عبد الحکیم	۱۱۳	تسلی	۱۴۲	جلیل	جلیل احمد
۸۵	بسمل	سید جبار علی	۱۱۴	تسلیم	۱۴۳	جیل	جیل احمد
۸۶	بسمل	محمد حسین	۱۱۵	تسلیم	۱۴۴	جوشش	نظام الدین
۸۷	بسمل	عنایت علی	۱۱۶	تسلیم	۱۴۵	جوشش	محمد روشن
۸۸	بلند	صفدر علی	۱۱۷	تسلیم	۱۴۶	جولان	شاہ الف
۸۹	بنو		۱۱۸	تسکین	۱۴۷	جوان	نعیم بیگ
۹۰	بہادر	بہادر سنگھ	۱۱۹	تشنہ	۱۴۸	جہاندار	جہاندار شاہ
۹۱	بہار	ٹیک چند	۱۲۰	تصور	۱۴۹	حاتم	ظہور الدین
۹۲	بہار	مرزا علی	۱۲۱	تصور	۱۵۰	حجام	عنایت اللہ
۹۳	بیان	احسن اللہ	۱۲۲	تصور	۱۵۱	حزین	بہادر علی
۹۴	بیباک	نخف علی	۱۲۳	تعلیق	۱۵۲	حسرت	عبدالرحمن
۹۵	بیتاب	خداوردی خاں	۱۲۴	تمکین	۱۵۳	حسرت	جعفر علی
۹۶	بیتاب	عباس علی	۱۲۵	تمکین	۱۵۴	حسرت	محمد حیات
۹۷	بیخواب		۱۲۶	تمنا	۱۵۵	حسرت	صمد علی
۹۸	بیخود	ہارمی علی	۱۲۷	تنویر	۱۵۶	حسن	غلام حسن
۹۹	بیدار	میر محمد علی	۱۲۸	تنہا	۱۵۷	حسن	خواجہ حسن
۱۰۰	بیل	غلام حسین	۱۲۹	توقیر	۱۵۸	حسن	ابوالحسن
۱۰۱	بیمار	شیخ علی بخش	۱۳۰	تہور	۱۵۹	حسین	غلام حسین خاں
۱۰۲	تباہان	عبدالحی	۱۳۱	تیمور	۱۶۰	حسین	سید غلام حسین خاں
۱۰۳	تابلش	محمد جعفر الہ آبادی	۱۳۲	ثابت	۱۶۱	حشم	باقر علی
۱۰۴	تپش	یوسف علی خاں	۱۳۳	ثاقب	۱۶۲	حشمت	غلام محمد الدین
۱۰۵	تپش	محمد اسماعیل	۱۳۴	ثاقب	۱۶۳	حشمت	میر محمد علی
۱۰۶	تجلی	میر محمد حسین	۱۳۵	ثبات	۱۶۴	حقیر	منشی نبی بخش
۱۰۷	تجمل	تجمل حسین	۱۳۶	ثر	۱۶۵	حقیر امام الدین	

۱۶۶	حقیقت	شاہ حسین	۱۹۵	دریغ	زین العابدین	۲۲۴	سحر	مرزا افضل علی
۱۶۷	حکیم	محمد پناہ خاں	۱۹۶	دل	زور آدر خاں	۲۲۵	سحر	عبد المجید
۱۶۸	حمزہ	شاہ حمزہ	۱۹۷	دل	آزاد خاں	۲۲۶	سحر	امان علی
۱۶۹	حنا	عبد الکریم	۱۹۸	دلگیر	حمایت اللہ خاں	۲۲۷	سحر	نواب علی خاں
۱۷۰	حیا	مرزا رحیم الدین	۱۹۹	دول	نواب جہانگیر محمد خاں	۲۲۸	سر سبز	زین العابدین
۱۷۱	حیات	محمد حیات خاں	۲۰۰	ذاکر	ذاکر علی	۲۲۹	سرور	میر محمد خاں
۱۷۲	حیدر	حیدر علی خاں	۲۰۱	ذکا	خوب چند	۲۳۰	سرور	رجب علی
۱۷۳	حیدر	حیدر علی خاں	۲۰۲	ذوق	شیخ محمد ابراہیم	۲۳۱	سرور	عزیز الدین
۱۷۴	حیدر	مصطفیٰ حیدر	۲۰۳	ذہین	حافظ محمد اسماعیل	۲۳۲	سعادت	میر سعادت علی
۱۷۵	خادم	محمد علی خاں	۲۰۴	راحت	مرزا محمود بیگ	۲۳۳	سعید	آغا نجف
۱۷۶	خاص	محمد حیدر خاں	۲۰۵	راحت	شیخ کریم الدین	۲۳۴	سعید	اکبر حسین
۱۷۷	خبر	سید مہدی	۲۰۶	راسخ	سعادت علی خاں	۲۳۵	سلیمان	مرزا سلیمان شکوہ
۱۷۸	خرد	فخر الدین	۲۰۷	راغب	احمد حسین	۲۳۶	سلطان	طالب علی خاں
۱۷۹	خرد	رام نرائن	۲۰۸	رافت	شاہ رؤف احمد	۲۳۷	سلیم	میر عباس
۱۸۰	خضر	خضر سلطان	۲۰۹	راقم	بند رابن	۲۳۸	سلیم	علی حسن خاں (موت تذکرہ)
۱۸۱	خطیر	امراؤ علی	۲۱۰	رمز	مرزا فتح الملک	۲۳۹	سلام	نجم الدین
۱۸۲	خلیق	میر مستحسن	۲۱۱	رند	سید محمد خاں	۲۴۰	سودا	محمد رفیع
۱۸۳	خلق	میر احسن	۲۱۲	رنگین	سعادت یار خاں	۲۴۱	سوز	عبد الکریم
۱۸۴	خلیل	دوست علی	۲۱۳	روشن	روشن شاہ	۲۴۲	سوز	محمد میر
۱۸۵	خلیل	محمد ابراہیم خاں	۲۱۴	رہا	غلام محمد خاں	۲۴۳	سیاح	میاں داد خاں
۱۸۶	خמוש	مرزا خدایار	۲۱۵	زار	میر منظر علی	۲۴۴	شاد	-
۱۸۷	خیال	غلام حسن	۲۱۶	زکی	شیخ مہدی علی	۲۴۵	شاد	شیخ محمد خاں
۱۸۸	داغ	میر مہدی دہلوی	۲۱۷	زیب	جمال الدین	۲۴۶	شاد	فضل علی
۱۸۹	داغ	نواب مرزا خاں دہلوی	۲۱۸	سالک	مرزا قربان علی	۲۴۷	شاداں	مرزا حسین علی
۱۹۰	دبیر	سلامت علی	۲۱۹	سائل	مرزا محمد	۲۴۸	شاداں	رحمن بخش
۱۹۱	درد	خواجہ میر	۲۲۰	سپہر	شہاب خاں	۲۴۹	شاعر	میر بسیم اللہ
۱۹۲	درخشاں	سید علی خاں	۲۲۱	سجاد	میر سجاد	۲۵۰	شاگر	منشی عبدالسمان
۱۹۳	دردمند	کریم اللہ خاں	۲۲۲	سحر	میر ناصر علی	۲۵۱	شاکی	مرزا بختاور
۱۹۴	درویش	میر شاہ علی	۲۲۳	سحر	دی پر شاد	۲۵۲	شدر	میر حافظ

۲۵۳	شہر	غیاث الدین	۲۸۲	صغیر	نور خاں	۳۱۱	عاصی	امیر حسین
۲۵۴	شفیق	مرزا علی	۲۸۳	صولت	قاسم علی خاں	۳۱۲	عاصی	لالہ گلشن شام
۲۵۵	شمیم	سید قدرت علی	۲۸۴	ضابط	ہر علی	۳۱۳	عالی	مرزا عالی
۲۵۶	شمس	آغا علی	۲۸۵	ضامن	حکیم ضامن علی	۳۱۴	عزالت	سید عبدالولی
۲۵۷	شاور	صاحب مرزا	۲۸۶	ضیا	ضیا الدین	۳۱۵	عزیز	بھکاری لال
۲۵۸	شوق	الہی بخش	۲۸۷	ضیا	-	۳۱۶	عزیز	عبدالعزیز خاں
۲۵۹	شوق	قدرت اللہ	۲۸۸	صنیغم	اکرام احمد	۳۱۷	عزیز	یوسف علی
۲۶۰	شوکت	میر حسن علی	۲۸۹	طالب	حافظ طالب	۳۱۸	عزیز	محمد عبدالعزیز دہلوی
۲۶۱	شہرت	مرزا حاجی	۲۹۰	طالب	الاجی رام	۳۱۹	عزیز	محمد عبدالعزیز
۲۶۲	شہیدی	گرامت علی	۲۹۱	طیب	محمد احسن	۳۲۰	عسکری	عسکری احمد
۲۶۳	شیریں	شاہجہاں بیگم (بھوپال)	۲۹۲	طپاں	احمد بیگ	۳۲۱	عسکری	محمد حسن
۲۶۴	شیفتہ	اعظم بیگ	۲۹۳	طپش	محمد اسماعیل	۳۲۲	عشق	شاہ رکن الدین
۲۶۵	شیفتہ	نواب محمد مصطفیٰ خاں	۲۹۴	طرب	رحیم بخش	۳۲۳	عشق	عزت اللہ
۲۶۶	شیخ	محمد جلال	۲۹۵	طرز	احمد حسین	۳۲۴	عشرت	غلام علی
۲۶۷	صابر	قادر بخش	۲۹۶	طور	محمد رضا	۳۲۵	عشرت	مرزا گلن
۲۶۸	صاحب	شیرزاں خاں	۲۹۷	ظالم	ظالم سنگھ	۳۲۶	عظمت	عظمت اللہ
۲۶۹	صادق	صادق علی خاں	۲۹۸	ظاہر	رام پرشاد	۳۲۷	عیش	آغا حاجی
۲۷۰	صالح	مصلح الدین	۲۹۹	ظاہر	خواجہ محمد خاں	۳۲۸	غالب	بہادر بیگ خاں
۲۷۱	صا	صا بر حسین	۳۰۰	ظریف	میر امان اللہ	۳۲۹	غالب	اسد اللہ خاں
۲۷۲	صبا	دزیر علی	۳۰۱	ظفر	ابوظفر سرراج الدین	۳۳۰	غافل	منور خاں
۲۷۳	صبا	کاجی مل	۳۰۲	ظہور	ظہور علی	۳۳۱	غضنفر	غضنفر علی خاں
۲۷۴	صبا	راجہ شکر ناتھ	۳۰۳	ظہیر	ظہیر الدین	۳۳۲	غمگین	عبداللہ
۲۷۵	صبر	اجودھیا پرشاد	۳۰۴	ظہیر	سید محمد خاں	۳۳۳	غمگین	عبدالقاد
۲۷۶	صدق	محمد اشارت علی	۳۰۵	عارف	محمد عارف	۳۳۴	غمخوار	محمد علی
۲۷۷	صریر	محمد میر خاں	۳۰۶	عارف	زین العابدین	۳۳۵	فاخر	محمد فاخر
۲۷۸	صفدر	صفدر علی خاں	۳۰۷	عابد	عابد علی	۳۳۶	فاخر	مرزا چھنگا
۲۷۹	صفا	سعید الدین	۳۰۸	عاجز	عبداللہ بیگ	۳۳۷	فارغ	علی حسین
۲۸۰	صفا	پیرن شاہ	۳۰۹	عاشق	اقبال حسین	۳۳۸	فارغ	احمد علی خاں
۲۸۱	صفدر	صفدر بیگ	۳۱۰	عاشقی	آغا حسین	۳۳۹	فدا	فدا حسین خاں

۳۴۰	فدا	امام الدین	۳۴۱	کلیم	نور الحسن	۲۰۲	مقبول	مقبول احمد
۳۴۱	فدا	فدا حسین	۳۴۲	کلیم	محمد حسین	۲۰۳	مقصود	مقصود بیگ
۳۴۲	فراق	حسین علی خاں	۳۴۳	کوثر	عابد علی	۲۰۴	ممنون	نظام الدین
۳۴۳	فراق	ثنا اللہ خاں	۳۴۴	کیف	فضل احمد	۲۰۵	منیر	سید اسماعیل حسین
۳۴۴	فرحت	فرحت اللہ	۳۴۵	گرم	حیدر علی	۲۰۶	مومن	مومن خاں
۳۴۵	فروغ	محمد ترسٹان	۳۴۶	گمان	نظر علی خاں	۲۰۷	میر	محمد تقی
۳۴۶	فسون	مرزا منجیل	۳۴۷	گویا	فقیر محمد خاں	۲۰۸	نادر	نجم الدین
۳۴۷	فغاں	اشرف علی	۳۴۸	گہر	خورشید	۲۰۹	ناسخ	امام بخش
۳۴۸	فقیر	شمس الدین	۳۴۹	لطیف	شمس الدین	۲۱۰	ناظم	یوسف علی خاں
۳۴۹	فکری	مرزا مومن	۳۵۰	لطف	عبدالحق	۲۱۱	نامی	حسام الدین خاں
۳۵۰	فگار	میر حسین	۳۵۱	لطف	مرزا علی	۲۱۲	نثار	محمد امان
۳۵۱	فیض	فیض الحسن	۳۵۲	ماہ	عنایت علی بیگ	۲۱۳	نسیم	اصغر علی خاں
۳۵۲	قائم	قیام الدین	۳۵۳	ماہر	جمیٹ شاہ	۲۱۴	نسیم	محمد یعقوب
۳۵۳	قابل	مرزا علی بخش	۳۵۴	مایل	عالم علی	۲۱۵	نصیر	شاہ نصیر الدین
۳۵۴	قادر	قادر شکوہ	۳۵۵	مبتلا	مردان علی خاں	۲۱۶	نطق	مقصود احمد
۳۵۵	قادر	قادر بخش	۳۵۶	مبین	غلام دستگیر	۲۱۷	نور	ظہور اللہ
۳۵۶	قاری	علی احمد	۳۵۷	مجدوب	غلام حیدر	۲۱۸	نواب	مدیق حسن خاں
۳۵۷	قاسم	قاسم علی	۳۵۸	مجدوح	میر مہدی سین	۲۱۹	نواب	کلب علی خاں
۳۵۸	قاسم	قدرت اللہ خاں	۳۵۹	مجنون	-	۲۲۰	واحد	عبد الواحد
۳۵۹	قاصر	میر علی بیگ	۳۶۰	محب	شیخ ولی اللہ	۲۲۱	واقف	داقف شاہ
۳۶۰	قدرت	قدرت اللہ	۳۶۱	محبت	نواب محبت خاں	۲۲۲	دشت	غلام علی خاں
۳۶۱	قدرت	شاہ قدرت اللہ	۳۶۲	محبوب	محبوب خاں	۳۶۳	وزیر	خواجہ محمد وزیر
۳۶۲	قلق	خواجہ اسد اللہ	۳۶۴	مخزون	ظہور البنی	۳۶۴	ہدایت	ہدایت اللہ خاں
۳۶۳	قلق	انجس علی	۳۶۵	مختہ	مرزا حسین علی	۳۶۵	زیر	مرزا محمد تقی
۳۶۴	قمر	قمر الدین	۳۶۶	مخترم	مخترم علی	۳۶۶	یاد علی	نامور علی
۳۶۵	قناعت	غلام نعیم الدین	۳۶۷	محو	غلام حسن خاں	۳۶۷	یاس	غلام الدین
۳۶۶	قیس	ایک علی	۳۶۸	نصیر	احسان اللہ	۳۶۸	یاس	خیر الدین
۳۶۷	قیس	محمد عنایت اللہ	۳۶۹	مستغنی	غلام علی	۳۶۹	یقین	انعام اللہ خاں
۳۶۸	سکائیم	سکائیم علی	۳۷۰	مستغنی	قیوم بخش	۳۷۰	ہزیر	فرید الدین خاں
۳۶۹	سکائیم	ناصر الدین	۳۷۱	مستغنی	ناصر الدین	۳۷۱	ہزیر	فرید الدین خاں
۳۷۰	کرم	نور الحسن	۳۷۲	مستغنی	ناصر الدین	۳۷۲	ہزیر	فرید الدین خاں

طوریہ کلیم

مصنف | سید نور الحسن بن نواب صدیقی حسن

تذکرہ کے آخر میں داغ دہلوی اور دوسرے شعراء کے جو قطعات تاریخ شامل ہیں ان سے اس کا سال تصنیف ۱۲۹۶ھ نکلتا ہے۔ یہ تذکرہ پہلی بار ۱۲۹۸ھ میں مطبع مفید عالم اگرہ سے شائع ہوا تھا۔ اس کا ایک نسخہ بیانت نیشنل لائبریری میں موجود ہے اور یہی میرے سامنے ہے۔

خصوصیات | تذکرہ اردو میں ہے اور اس کی نمایاں خصوصیت یہ ہے کہ اس میں اردو شعراء کے ساتھ سلمان ہندی شعراء کا بھی خاص طور پر ذکر کیا گیا ہے۔ تذکرہ دو خاص حصوں ”فردغ اول“ اور ”فردغ دوم“ پر مشتمل ہے۔ پہلے حصے میں اردو شعراء اور دوسرے حصے میں سلمان ہندی شاعرین کا ذکر ہے۔ حالات زندگی تو یہاں بھی مختصر ہیں لیکن انتخاب کلام بہت اچھا ہے۔

پورا تذکرہ تقریباً دو سو چھپین صفحات پر محیط ہوا ہے۔ نصف اول میں اردو شعراء اور آخری نصف میں مسلمان ہندی شعرا کے ساتھ قطعات تالیف و طباعت اور مہتمم مطبع احمد خاں صوفی کی تعریفیں بھی شامل ہیں۔ ہندی شعراء کے ذکر میں ایک خصوصیت یہ برتی گئی ہے کہ مشکل الفاظ کی فرہنگ کے ساتھ اردو میں اشعار کی تشریح بھی کر دی گئی ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آتش	۸	اثر سید محمد	۱۵	افضل میر افضل علی
۲	آزاد	۹	احسان حافظ عبد الرحمن خان دہلوی	۱۶	اکبر اکبر خاں دہلوی
۳	آزرده	۱۰	احسن مولوی محمد حسن بلگرامی	۱۷	امیر منشی امیر احمد لکھنوی
۴	آشفته	۱۱	اختر قاضی محمد صادق خاں	۱۸	انشا انشاء اللہ خاں مرشد آبادی
۵	آشفته	۱۲	اسیر ظفر علی خاں لکھنوی	۱۹	انور سید شجاع الدین
۶	آشفته	۱۳	اشاک قطب الدین	۲۰	ایجاد مرزا رحیم الدین
۷	آہی	۱۴	افسوس میر شہیر علی	۲۱	بحر شیخ امداد علی لکھنوی

۲۲	برق	مرزا محمد رضا خاں	۵۱	حسرت	مرزا جعفری دہلوی	۸۰	سود	مرزا رجب علی بیگ لکھنوی
۲۳	برکت	برکت علی خان خیر آبادی	۵۲	حسن	سید غلام حسن دہلوی	۸۱	سود	عظیم الدولہ نواب میر محمد خان دہلوی
۲۴	بہمن	عبد الحکیم	۵۳	حکیم	محمد پناہ خاں	۸۲	سکند	خلیفہ محمد علی پنجابی
۲۵	بقا	بقا اللہ اکبر آبادی	۵۴	حیا	مرزا رحیم الدین دہلوی	۸۳	سودا	مرزا رفیع
۲۶	بلند	صفدر علی بیگ	۵۵	حیران	میر حیدر علی	۸۴	سوز	محمد میر دہلوی
۲۷	بیان	خواجہ احسان اللہ دہلوی	۵۶	خضر	مرزا خضر سلطان دہلوی	۸۵	سوز	مولوی عبدالکریم خلیفہ حضرت
۲۸	بیتاب	عباس علیخان رامپوری	۵۷	خلیل	میر دوست علی لکھنوی	۸۶	سید	میر غالب علی خاں دہلوی
۲۹	بیدار	میر محمد دہلوی	۵۸	خلیل	محمد ابراہیم خاں لکھنوی	۸۷	شاداں	مرزا حسین علی دہلوی
۳۰	بیمار	شیخ علی بخش	۵۹	داغ	نواب مرزا خاں دہلوی	۸۸	شائے	خواجہ فیض الدین دھاکہ
۳۱	تابان	میر عبدالحی جہاں آبادی	۶۰	درد	خواجہ میر دہلوی	۸۹	شرر	میر عیاض الدین دہلوی
۳۲	تیش	مرزا خاں دہلوی	۶۱	دیوانہ	رائے سرپ سنگھ	۹۰	شرف	میر امام علی فرخ آبادی
۳۳	تجلی	میر محمد حسن دہلوی	۶۲	ذوق	شیخ محمد ابراہیم دہلوی	۹۱	ششدر	مرزا روشن الدولہ
۳۴	تسلیم	منشی انوار حسین ہسوانی	۶۳	راحت	مرزا محمود بیگ دہلوی	۹۲	شعلہ	علی رضا خاں حیدر آبادی
۳۵	تسلیم	شیخ امیر اللہ فیض آبادی	۶۴	راغب	شیخ غلام علی	۹۳	شکیبا	غلام حسین دہلوی
۳۶	تسکین	میر حسن دہلوی	۶۵	راغب	احمد حسین	۹۴	شمس	میر آغا علی لکھنوی
۳۷	تصویر	بتن دہلوی	۶۶	راقم	رائے بندرا بن	۹۵	شمیم	میر قدرت علی ہسوانی
۳۸	تعلیق	سید محمد دہلوی	۶۷	رحمت	رحمت علی دہلوی	۹۶	شورش	غلام احمد دہلوی
۳۹	تما	غیر معلوم مقیم کلکتہ	۶۸	رشک	میر علی اوسط لکھنوی	۹۷	شہرت	مرزا حاجی سر شاہ عالم آبادی
۴۰	تما	اسحاق خاں دہلوی	۶۹	رشی	نواب محمد علی خاں دہلوی	۹۸	شہیدی	منشی کرامت علی خاں لکھنوی
۴۱	تنہا	محمد عیسیٰ دہلوی	۷۰	رفت	مرزا پیاسے دہلوی	۹۹	شہید	حافظ خاں محمد رامپوری
۴۲	توقیر	عبد القادر پنجابی	۷۱	رمز	فتح الملک شاہ دہلوی	۱۰۰	شیدا	میر محبوبان دہلوی
۴۳	ثاقب	نواب شہاب الدین خاں دہلوی	۷۲	رنج	میر محمد نصیر محمدی دہلوی	۱۰۱	شیفتہ	نواب مصطفیٰ خان بہادر دہلوی
۴۴	جرات	شیخ قلندر بخش دہلوی	۷۳	رند	سید محمد خاں دہلوی	۱۰۲	صابر	مرزا قادر بخش شہزادہ علی
۴۵	جلال	حکیم سید فاضل علی لکھنوی	۷۴	رنگین	سعادت یار خاں دہلوی	۱۰۳	صادق	میر جعفر علی خاں دہلوی
۴۶	جلیل	سید جلیل احمد ہسوانی	۷۵	روشن	روشن شاہ بریلوی	۱۰۴	صبا	میر فزیر علی لکھنوی
۴۷	جیل	سید جیل احمد ہسوانی	۷۶	زار	حافظ امام بخش تھانیسری	۱۰۵	صبا	منوال لکھنوی
۴۸	جودت	عبد البادی	۷۷	زکی	شیخ مہدی علی مراد آبادی	۱۰۶	صبا	منشی صاحب حسین ہسوانی
۴۹	جوش	فتح محمد روشن عظیم آبادی	۷۸	سالک	مرزا قربان علی بیگ حیدر آبادی	۱۰۷	صفا	مرزا سعید الدین
۵۰	حالی	مولوی الطاف حسین	۷۹	سپر	نواب خاں دہلوی	۱۰۸	صفا	پیر شاہ دہلوی

۱۰۹	صفدر	مرزا صفدر بیگ کرنالی	۱۳۸	فخاں	اشرف علی خاں عظیم آبادی	۱۶۷	مبین	حافظ غلام دستگیر
۱۱۰	صفدری	میر صادق علی	۱۳۹	فیض	مرزا فیض علی لکھنوی	۱۶۸	مجرور	میر مہدی حسن دہلوی
۱۱۱	صفیر	میاں جان دہلوی	۱۴۰	فیض	فیض الحسن بہار پوری	۱۶۹	محبت	نواب محبت خاں
۱۱۲	ضابط	میر علی دہلوی	۱۴۱	قابل	مرزا علی بخش شہزادہ دہلی	۱۷۰	محمود	حافظ محمود علی خاں
۱۱۳	ضاحک	میر غلام حسین دہلوی	۱۴۲	قاسم	سید قاسم علیاں لکھنوی	۱۷۱	محنت	مرزا حسین دہلوی
۱۱۴	ضیا	میر ضیا الدین دہلوی	۱۴۳	قاسم	حکیم میر قدرت اللہ خان دہلوی	۱۷۲	مخیر	محمد احسان اللہ دہلوی
۱۱۵	طالب	مرزا سعید الدین خاں دہلوی	۱۴۴	قائم	شیخ قیام الدین چاند پوری	۱۷۳	مرہون	مرزا علی رضا دہلوی
۱۱۶	طرب	مولوی رحیم بخش تھانوی	۱۴۵	قدرت	شاہ قدرت اللہ دہلوی	۱۷۴	مسرور	نواب غلام حسین خاں بہار
۱۱۷	طرز	احمد حسین دہلوی	۱۴۶	قسمت	نواب شمس الدولہ دہلوی	۱۷۵	مشتاق	لاد بہاری لال دہلوی
۱۱۸	ظفر	ابوظہر سراج الدین محمد	۱۴۷	قلق	امجد علی لکھنوی	۱۷۶	مشیر	حافظ قطب الدین دہلوی
۱۱۹	ظہیر	سیظیر الدین حسین دہلوی	۱۴۸	قلندر	شاہ قلندر	۱۷۷	معتضی	غلام ہدانی امر دہلوی
۱۲۰	عارف	میر عارف علی امر دہلوی	۱۴۹	قمر	قمر الدین بابا غازی الدین حیدر آبادی	۱۷۸	منظر	مرزا جان جاناں
۱۲۱	عارف	نواب زین العابدین خاں	۱۵۰	قمر	قمر الدین خاں اکبر آبادی	۱۷۹	معروف	نواب الہی بخش خاں دہلوی
۱۲۲	عرشی	میر احمد حسین	۱۵۱	قناعت	مرزا غلام نصیر الدین دہلوی	۱۸۰	معین	معین الدین دہلوی
۱۲۳	عرشی	منشی عبدالحی کاکوری	۱۵۲	قیس	مرزا احمد علی بیگ لکھنوی	۱۸۱	ممنون	میر نظام الدین
۱۲۴	عزیز	مولوی عبدالعزیز خیر آبادی	۱۵۳	قیصر	مرزا علی بخش دہلوی	۱۸۲	منت	میر قمر الدین
۱۲۵	عشق	شاہ رکن الدین دہلوی	۱۵۴	کامل	مرزا ناصر الدین دہلوی	۱۸۳	منتظر	نور الاسلام لکھنوی
۱۲۶	عشق	حکیم میر عزت اللہ خاں	۱۵۵	کرم	شیخ غلام شمس کوتاہوی	۱۸۴	منشی	میر محمد حسین دہلوی
۱۲۷	عشق	شیخ غلام محی الدین میرٹھی	۱۵۶	کلیم	سید نور الحسن خاں ابن امیر ملک	۱۸۵	منیر	سید اسماعیل حسین شکر آبادی
۱۲۸	غالب	مرزا الوشہ اللہ خاں	۱۵۷	کلیم	میر محمد حسین دہلوی	۱۸۶	مومن	حکیم مومن خاں دہلوی
۱۲۹	غضنفر	غضنفر علی خاں لکھنوی	۱۵۸	کوثر	مرزا امجدی لکھنوی	۱۸۷	مولس	سید اعظم حسین
۱۳۰	غملین	میر عبداللہ شاہ بہان آبادی	۱۵۹	کیف	شیخ فضل احمد لکھنوی	۱۸۸	مجرور	نفتی خاں
۱۳۱	فاخر	مرزا جبینکا دہلوی	۱۶۰	گویا	حسام الدین نواب فقیر محمد خاں	۱۸۹	مہر	مرزا احاتم علی لکھنوی
۱۳۲	فاخر	منشی فاخر حسین بہار	۱۶۱	لطف	مرزا علی دہلوی	۱۹۰	میر	میر تقی اکبر آبادی
۱۳۳	فدا	مرزا بلند بہار	۱۶۲	فاہ	مرزا عنایت علی بیگ لکھنوی	۱۹۱	میکش	ارشاد احمد دہلوی
۱۳۴	فدا	فد حسین خاں لکھنوی	۱۶۳	ماہر	مرزا جمیعت شاہ دہلوی	۱۹۲	ناسخ	شیخ امام بخش لکھنوی
۱۳۵	فراق	حکیم شہناز اللہ خاں	۱۶۴	ماہل	میر محمدی دہلوی	۱۹۳	ناظم	نواب یوسف علیاں بہار
۱۳۶	فروغ	محمد عمر سلطان دہلوی	۱۶۵	ماہل	میر عالم علیاں بہار	۱۹۴	نشار	محمد امان دہلوی
۱۳۷	نصیح	مرزا جعفر علی لکھنوی	۱۶۶	مادھو رام	سہوکار فروغ آباد	۱۹۵	نسلخ	ابو محمد عبدالغفور

۱۹۶	نسیم	اصغر علی خاں دہلوی	۲۰۱	دھشت	مولوی حافظ رشید النبی	۲۰۶	یاسس	حافظ حفیظ الدین دہلوی
۱۹۷	نصیر	شاہ نصیر الدین دہلوی	۲۰۲	وزیر	خواجہ محمد وزیر لکھنوی	۲۰۷	یقین	انعام اللہ خاں دہلوی
۱۹۸	نطق	مقصود احمد کاکوردی	۲۰۳	دقار	رائے لکشن کمار تعلقہ دار	۲۰۸	"	"
۱۹۹	نظام	نظام شاہ رامپوری	۲۰۴	ہرایت	ہرایت اللہ خاں	+	"	"
۲۰۰	نواب	امیر الملک والا جاہ نواب	۲۰۵	ہوس	مرزا محمد تقی خاں	+	"	"
		سید محمد صدیق حسن بہادر			فیض آبادی	+	"	"

مالہ و ماعلیہ

حضرت نیاز نے اس کتاب میں بتایا ہے کہ فن شاعری کس قدر مشکل فن ہے۔ اور اس میدان میں بڑے بڑے شاعروں نے بھی ٹھوکریں کھائی ہیں اس کا ثبوت انھوں نے دورِ حاضر کے بعض اکابر شعراء مثلاً جوش جگر، سیماب، وغیرہ کے کلام کو سامنے رکھ کر پیش کیا ہے ملک کے نوجوان شاعروں کے لئے اس کا مطالعہ از بس ضروری ہے

قیمت:- دو روپے

پتلا

نگار پاکستان - ۳۳ گارڈن مارکیٹ - کراچی ۳

آب حیات

مصنف | محمد حین آزاد (۱۸۳۰ء تا ۱۹۱۰ء)

عہد تصنیف و طباعت | آب حیات کے مکملہ کا سال ۱۸۸۰ء ہے۔ یوں اس تذکرے کی ترتیب و تہذیب میں تقریباً دس بارہ سال صرف ہوئے ہیں۔

”آب حیات“ کا پہلا ایڈیشن دکن پریس لاہور سے با اہتمام سید رجب علی شاہ اسی سال یعنی ۱۸۸۰ء میں شائع ہوا اس کے بعد اس کے متعدد ایڈیشن شائع ہو چکے ہیں۔ اور عموماً ملتے ہیں۔

خصوصیات | ”آب حیات“ کا مصنف، اردو کا صاحب طرز انشا پرداز بھی ہے، نقاد بھی، زبان کا پارکھ بھی ہے اور مورخ و محقق بھی۔ اور اسی وجہ سے اس میں تحقیق، تنقید، اسلوب، اور تاریخ کی بعض ایسی خصوصیات

جمع ہو گئی ہیں جو اس سے پہلے کسی اور تذکرے میں نظر نہیں آتیں۔ مقدمہ کے علاوہ آزاد نے ”آب حیات“ کو پانچ خاص ادوار میں تقسیم کیا ہے۔ پہلے ہر دور کے اسلوب فکر و فن پر عمومی تبصرہ ہے۔ اس کے بعد ہر دور کے ممتاز شاعروں کا انفرادی تذکرہ، اس انفرادی تذکرے میں آزاد نے زیادہ سے زیادہ سوانحی مواد جمع کرنے کی کوشش کی ہے۔ یہ ضرور ہے کہ اس باب میں آزاد کے بعض بیانات قابل اعتبار نہیں ہیں۔ اور آج ان کی بہت سی باتیں بے سند یا ثابت ہو چکی ہیں۔ پھر بھی اس سے انکار نہیں کیا جاسکتا کہ شعراء کی زندگی و شخصیت کے متعلق اتنی تفصیل کسی دوسرے تذکرے میں نہیں ملتی، آزاد کے جادو نگار قلم نے ہر شاعر کو اس کے ماحول سمیت ہمارے سامنے پیش کر دیا ہے۔ اور اس انداز سے کہ ہم اس سے حقیقی محاکات کا لطف لیتے ہیں۔

سوانحی اہمیت سے قطع نظر ”آب حیات“ کا تنقیدی پہلو بھی نہایت اہم ہے۔ آزاد کسی شاعر اور اس کے کلام سے سرسری نہیں گزرتے بلکہ زبان و بیان اور موضوع و مواد کو سامنے رکھ کر محاکمہ کرنے کی کوشش کرتے ہیں۔ شاعری زندگی اور کلام دونوں کے متعلق وہ جچی تلی رائیں دیتے ہیں۔ یہ رائیں بعض جگہ قابل اعتراض بھی لیکن اکثر جگہ ہمیں ان کی رائے سے اتفاق کرنا پڑتا ہے۔ ”آب حیات“ کا یہی تنقیدی اسلوب ہے جو اسے قدیم تذکرہ نگاری سے الگ کرتا ہے اور اس جدید تنقید کی بنا ڈالتا ہے جو بعد کو ”مقدمہ شعر و شاعری“ کی صورت میں حاکمی کے یہاں پوری ”آب و تاب“ کے ساتھ رد و نما ہوا ہے۔ سوانح، بہرہ نگاری اور تبصرہ کے ساتھ، ”آب حیات“ کا مقدمہ بھی اردو کی تاریخ میں نہایت اہم خیال کے کجائے کے لائق ہے۔ مقدمہ میں آزاد نے زبان و بیان اور ادب و شعر کے لوازم پر بڑی تفصیل سے بحث کی ہے۔ نگار سان دہائی کے ”تاریخ ادب ہندوستانی“ امام بخش صہبائی کے ”انتخاب دوا دین کریم الدین اور فیضی“ کے ”طبقات الشعراء“ اور قادی بخش صابر کے ”گلستان سخن“ میں اگرچہ اس انداز کے مباحث ملتے ہیں لیکن ان میں ”آب حیات“ کے مقدمہ کی سی جامعیت و ادبی دلکشی نہیں ہے۔ ”شمیم سخن“ مولفہ عبدالحی صفا کا دیباچہ البتہ ”آب حیات“ کے مقدمہ کے انداز کا ہے۔ اور اردو

کے آغاز و ارتقاء کے متعلق تقریباً آزاد نے وہی کہا ہے جو صفا کہہ چکے تھے۔

ان تفصیلات سے اندازہ کیا جاسکتا ہے کہ آب حیات بہ یک وقت اردو شعراء کا تذکرہ بھی ہے اور اردو شعراء کی تاریخ بھی سیرت نگاری کا مرقع بھی ہے اور اردو تنقید کا اولین سرچشمہ بھی، لسانی تجزیہ و تحلیل کا نمونہ بھی ہے۔ اور علمی و ادبی تحقیقات کی مثال بھی۔ اس نے صرف یہی نہیں کہ تذکرہ نگاری کے بجائے جدید ادبی تحقیق و تنقید کی بنیاد لی ہے بلکہ سیرت نگاری اور ادبی تاریخ کی طرف بھی ہماری توجہ مبذول کرائی ہے چنانچہ آب حیات کے زیر اثر پرانے انداز کے تذکروں کی اہمیت گھٹ گئی اور ان کی جگہ تاریخی و تنقیدی کتابوں نے لے لی۔ ہر چند کہ آب حیات کے بعد متعدد تذکرے لکھے گئے ہیں لیکن ان کی اہمیت ادبی کم تاریخی زیادہ ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	پہلا دور	۱۶	مرزا محمد رفیع سودا	۳۳	سید انشاء اللہ فا انشاء
۲	شمس ولی اللہ	۱۷	فدوی	۳۴	میر ماشاء اللہ خاں
۳	شاہ مبارک آبرو	۱۸	قیام الدین قائم	۳۵	مرزا عظیم بیگ عظیم
۴	شیخ شرف الدین مضمون	۱۹	بقا اللہ خاں	۳۶	شیخ ولی اللہ محب
۵	محمد شاکر ناجی	۲۰	مرزا فاخر مکیں	۳۷	نواب امین الدولہ معین الملک
۶	محسن احسن حسن	۲۱	شیخ قائم علی قائم	۳۸	ناصر جنگ عروت مرزا مینڈھو
۷	مصطفیٰ خاں یکرنگ	۲۲	مجدوب خلیف مرزا رفیع سودا	۳۹	تفصل حسین خاں علامہ
۸	دوسرا دور	۲۳	میر ضاحک	۴۰	ملا عبد الحکیم
۹	شاہ حاتم	۲۴	میر مہدی حسن فراغ	۴۱	نواب سعد اللہ خاں
۱۰	شاہ تسلیم	۲۵	میر درد	۴۲	شیخ مصحفی
۱۱	سعادت یار خاں رنگین	۲۶	خواجہ میر اثر	۴۳	پانچواں دور
۱۲	محمد امان نثار	۲۷	میر سوز	۴۴	مولوی محمد عظیم اللہ صاحب علمی
۱۳	میاں ہدایت	۲۸	میر تقی میر	۴۵	شیخ ناسخ
۱۴	خان آرزو	۲۹	چوتھا دور	۴۶	آغا کلب حسین
۱۵	اشرف علی خاں فغاں	۳۰	میر خاں کترین	۴۷	طالب علی خاں عیشی
۱۶	تیسرا دور	۳۱	شیخ قلندر بخش جرات	۴۸	میر مستحسن خلیق
۱۷	مردا جان جاناں منظر	۳۲	جعفر علی حسرت	۴۹	میر مظفر حسین ضمیر
۱۸	میر عبد الحمی تاباں		پندت دلا شکر نسیم	۵۰	مرزا فصیح
				۵۱	خواجہ حیدر علی آتش
				۵۲	میر دوست علی خلیل
				۵۳	شاہ نصیر نصیر
				۵۴	مومن خاں مومن
				۵۵	نواب مصطفیٰ خاں شیفہ
				۵۶	نواب اکبر خاں
				۵۷	شیخ ابراہیم ذوق
				۵۸	حافظ غلام رسول شوق
				۵۹	شاہ وجیہ الدین
				۶۰	نصیر مرحوم
				۶۱	نواب الہی بخش خاں معرّف
				۶۲	حافظ احمد یار
				۶۳	حافظ غلام رسول دیران
				۶۴	حکیم آغا خان عیش
				۶۵	اسد اللہ خاں مالت
				۶۶	ادج
				۶۷	مرزا سلامت علی دبیر
				۶۸	میر ببر علی انیس

محزن شعراء

مصنف - فائق - فائق کا پورا نام قاضی نور الدین خاں حسن رضوی تھا۔ فائق تخلص کرتے تھے اور بھڑوچ (گجرات) کے رہنے والے تھے۔ اپنے وقت کے مشہور عالم ہونے کے ساتھ شاعر بھی تھے ان کا خاندان علم و فضل کے لئے خاص شہرت رکھتا تھا۔ مرزا غالب ان کے معاصر اور احباب میں تھے۔ اس تذکرے کے سلسلے میں بھی انھوں نے غالب سے خط و کتابت کی تھی۔ جیسا کہ غالب کے بعض خطوط سے ظاہر ہے۔ فائق کا انتقال ۱۲۸۶ھ میں ہوا ہے۔

محزن شعراء اس کا تاریخی نام ہے جو فائق کے مصرعہ

"خوش کتاب است محزن شعراء"

عہد تصنیف و طباعت

کا جزی ہے۔ اس سے ۱۲۶۸ھ تک تھے ہیں۔ اس کے دو قلمی نسخے مولوی عبدالحق صاحب کو ملے تھے۔ ایک فائق کے پوتے کی ملکیت تھا اور دوسرا بمبئی یونیورسٹی کے کتب خانے میں محفوظ تھا۔ مولوی صاحب نے ان دونوں کی مدد سے اسے مرتب کیا اور طویل تحقیقی مقدمہ کے ساتھ ۱۹۳۳ء میں انجمن ترقی اردو کے زیر اہتمام جامع پریس دہلی سے شائع کر دیا یہ مطبوعہ نسخہ عموماً کتب خانوں میں ملتا ہے۔

خصوصیات - تذکرہ فارسی میں ہے ابتدا میں کہاں الدین کا نام کی تقریظ ہے۔ پھر مصنف کا دریا جہ ہے اس میں صرف گجرات کے شاعروں کا ذکر آیا ہے۔ حالات زندگی مختصر ہیں لیکن منتخب اشعار کی تعداد خاصی ہے۔ غالباً یہ پہلا تذکرہ ہے جس میں ولی کے اورنگ آبادی یا گجراتی کی بخت چھیڑی گئی ہے اور بتایا گیا ہے کہ "دکنی" سے مراد گجراتی بھی ہو سکتا ہے کیونکہ اس وقت سارا جنوبی ہند دکن کے نام سے موسوم تھا

یہ تذکرہ اردو کے ایک قدیم مرکز کا سراغ دیتا ہے اور اس سے پتہ چلتا ہے کہ اردو شاعری کونہ صرف اورنگ آباد، دہلی اور لکھنؤ وغیرہ میں بلکہ ہر علاقے میں قبول عام حاصل ہو رہا تھا۔ اس تذکرے کے آخر میں غالب کا وہ نظم بھی شامل ہے براکھنوں نے ۱۴ جولائی ۱۸۶۲ء میں اس تذکرے کی عبارت براسلاخ دینے کے سلسلے میں تذکرہ کے مولف کو لکھا تھا۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	احسن	۳۰	احمد سیانہ	۵	احقر	۷	افکر
۲	احسان	۳۱	اخلاص	۶	اختر	۸	انہر

۹	اصغر	۳۵	خلیق	۶۱	ظفر	۸۷	مائل
۱۰	اصف	۳۶	خوشتر برہان الدین	۶۲	عابد	۸۸	مجدوح
۱۱	افروز	۳۷	خوشتر سید قادریاں	۶۳	عباس	۸۹	مخلص
۱۲	امیر	۳۸	خوشتر	۶۴	علی	۹۰	محب
۱۳	انجم	۳۹	دلکش	۶۵	عزت	۹۱	مسبح
۱۴	اسحاق	۴۰	دلبر	۶۶	عرفی	۹۲	مرہون
۱۵	باقر	۴۱	درویش	۶۷	علوی	۹۳	مشتاق محمد حسین
۱۶	باتی	۴۲	ذاکر	۶۸	غالب	۹۴	مشتاق نجم الدین
۱۷	بخش	۴۳	رحمت	۶۹	عمکس	۹۵	ملا معراج الدین
۱۸	بسم	۴۴	رسوا	۷۰	غنی	۹۶	مفتون
۱۹	بریاں	۴۵	رفت	۷۱	فاضل	۹۷	منیر
۲۰	بلین	۴۶	رکھو	۷۲	فائق	۹۸	منظور
۲۱	بہادر بخشومیان	۴۷	زیرک	۷۳	فدا	۹۹	ناداں
۲۲	بہادر شیخومیان	۴۸	سلیبی	۷۴	فرحت ابن یاقوت خان	۱۰۰	نادر
۲۳	بیتاب	۴۹	سمجھو	۷۵	فضل	۱۰۱	نحف خاں آقا
۲۴	بے ہوش	۵۰	شائق	۷۶	فقیہ	۱۰۲	نصیری
۲۵	تجربہ	۵۱	شرر	۷۷	فہیم	۱۰۳	نحف محمد شفیع
۲۶	تبسم	۵۲	شرفو	۷۸	قطب	۱۰۴	دشت
۲۷	تسکین	۵۳	شعلہ	۷۹	قطبی	۱۰۵	وحید
۲۸	شنا	۵۴	شوق	۸۰	کاظم	۱۰۶	ولی
۲۹	جولان	۵۵	شیدا	۸۱	کامل سید منصور	۱۰۷	ہم رنگ
۳۰	جوش	۵۶	شمس	۸۲	کمال الدین	۱۰۸	یعقوب
۳۱	حامد	۵۷	صاحب	۸۳	کریم
۳۲	حجاب	۵۸	صوفی	۸۴	کتر
۳۳	حزین	۵۹	ضاحک	۸۵	لطف
۳۴	حسن	۶۰	طالب	۸۶	لطیف

بہار و خزاں

مصنف بہا الدین حسین خاں عروج۔ اسد علی خاں تمنانے "گل عجائب" مولفہ ۱۱۹۲ھ میں عروج کو اپنا استاد بتایا ہے۔ عروج کے والد کا نام صنیاء الدین حسین خاں اور اصل وطن اورنگ آباد تھا۔ عروج اردو فارسی دونوں زبانوں میں شعر کہتے تھے اور گل عجائب سے پہلے اردو شعرا کا تذکرہ مکمل کر چکے تھے اس لئے کہ تمنانے ان کے تذکرے کا ذکر خزاں و بہار کے نام سے کیا ہے تاہم یہی اس کا اصلی نام ہے۔ سعادت نظیر صاحب کے خط سے پتہ چلا کہ عروج نے فارسی شعرا کا تذکرہ بھی اسی نام سے لکھا تھا اس کا ایک نسخہ جامعہ نظامیہ شبلی گنج میں موجود ہے۔ یہ ۱۱۸۵ھ اور ۱۱۹۵ھ کے درمیان مکمل ہوا ہے۔ عروج نے غالباً شمیم سخن اور طبقات سخن کے طرز پر اپنا تذکرہ دو حصوں میں لکھا تھا۔ ایک فارسی شعرا کے لئے مخصوص تھا اور دوسرا اردو شعرا کے لئے۔

عہد تصنیف و طباعت کتب خانہ آصفیہ حیدر آباد دکن میں اس تذکرے کا جو قلمی نسخہ محفوظ ہے اس کے آخری صفحات غائب ہیں۔ اس لئے تذکرے کے ترقیم یا سال تصنیف کا سراغ لگانا مشکل ہے لیکن چونکہ گل عجائب مولفہ ۱۱۹۲ھ عروج کے تذکرہ، بہار و خزاں کا ذکر موجود ہے اس لئے یقیناً یہ ۱۱۹۲ھ قبل لکھا گیا ہے۔ ڈاکٹر ابواللیث صدیقی نے اپنے ایک مضمون "اردو اور اس کے تاریخی مآخذ" میں اس قلمی نسخے کا سراغ دیتے ہوئے لکھا تھا کہ:-

"اس کا ایک اور نسخہ بھی تھا جو دریائے موسیٰ کی طغیانی میں برباد ہو گیا۔ اس وقت جہاں تک مجھے علم ہے اس کا

صرف ایک نسخہ موجود ہے، یہ بوسیدہ ہو چکا ہے اور جلد طباعت کی نوبت آئی تو شاید بالکل مٹ جائے گا۔"

افسوس ہے کہ آج ۲۸ سال گزر جانے پر بھی یہ طبع نہ ہو سکا اور اسی خستہ حالت میں پڑا ہوا ہے۔ تذکرہ ناقص الاخر ہے اور سرورق بھی غائب ہے۔ خط بہت شکستہ ہے اور مشکل سے پڑھنے میں آتا ہے۔ تذکرہ ۱۲۷ صفحات پر مشتمل ہے۔ شعرا کا ذکر علیٰ خط حررت تہجی کیا گیا ہے۔ تخلص سرخی میں لکھے گئے ہیں۔ لیکن انھیں بھی پڑھنے میں بڑی دقت ہوتی ہے۔ ہر صفحہ میں ۱۴ سطریں ہیں۔ اور حالات زندگی بعد اشعار درج کئے گئے ہیں۔

خصوصیات تذکرہ فارسی زبان میں ہے اور "بسم اللہ" کے بعد تذکرہ یوں شروع ہوتا ہے کہ:-

"ابتدائے سخن بجمہ سخن آفرینے سزا است"

اشعار ایک کے نیچے ایک بغیر کسی نشان کے نشر کے طور پر لکھے گئے ہیں اور بقول ڈاکٹر ابواللیث صدیقی اس میں بعض شعرا کے متعلق ایسی معلومات حاصل ہوتی ہیں جو دوسرے تذکروں میں نظر نہیں آتیں۔ بطور نمونہ ایک شاعر کا حال درج ہے:-

"صاحب والا فطرت حضرت عبداللہ عزلت پر سید سعد اللہ قدس سرہ۔ اعلیٰ از معمرہ بریلی است و مولد و نشا لیش بندہ سورت، کتب متداولہ عربیہ بہ آموختہ است و از فارسیہ نیز بہرہ اندوختہ۔ خوشگو و خوش صحبت اشت کہ خدایش سلامت دارد۔"

۱۔ گل عجائب مطبوعہ ۹۸

۲۔ سالانہ سہیلی ۱۹۲۷ء

۳۔ یہ تفصیلات اور اشعار کی فہرست مجھے محترمی یوسف مرست صاحب نے حیدر آباد دکن سے مرحمت فرمائی ہے جس کے لئے میں شکر گزار ہوں (فرمان)

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آرزو	۲۸	حشمت محمد علی	۵۵	عاشق عاشق علی خاں
۲	اشتیاق	۲۹	(تخلص پڑھانہ جاسکا) محمد یار	۵۶	عاجز عارف علی خاں
۳	آگاہ	۳۰	درد خواجہ محمد میر	۵۷	غریب محمد زماں
۴	آزاد	۳۱	درد کرم اللہ خاں	۵۸	فغان اشرف علی خاں
۵	آبرو	۳۲	ذہین میر محمد مستعد	۵۹	قائم محمد قائم
۶	انسان	۳۳	(؟) جعفر علی خاں	۶۰	قدرت قدرت اللہ
۷	احسن	۳۴	سودا محمد رفیع	۶۱	قدرت -
۸	آشنا	۳۵	سعدی دکنی	۶۲	قاسم -
۹	آوارہ	۳۶	سلام نجم الدین علی خاں	۶۳	کلیم محمد حسین
۱۰	الہام	۳۷	سعادت سعادت اللہ خاں	۶۴	کمترین -
۱۱	انجام	۳۸	سراج میر سراج الدین	۶۵	کافر میر علی نقی
۱۲	بہار	۳۹	سامان میر ناصر	۶۶	میر کلیم اللہ
۱۳	بیشک (شاید) دلاور خاں	۴۰	شوق حسن علی	۶۷	منظر میر جانجالی
۱۴	بسل شرف الدین علی خاں	۴۱	شاغل -	۶۸	مضمون شیخ شرف الدین
۱۵	پیامی (شاید) شیخ معین الدین محمد خاں	۴۲	صانع -	۶۹	؟ محمد دل -
۱۶	(تخلص نہیں پڑھایا) میر صلاح الدین	۴۳	صنعت	۷۰	میر میر تقی
۱۷	بیان خواجہ احسن اللہ خاں	۴۴	صمصام صمصام الدولہ	۷۱	میر محمد میر
۱۸	بیکل سید الوہاب	۴۵	ضیاء -	۷۲	محسن محمد حسین
۱۹	تجروہ میر عبد اللہ	۴۶	طالع میر شمس الدین	۷۳	موزوں میر تیمم علی
۲۰	تابان میر عبدالحی	۴۷	ظاہر خواجہ محمد خاں	۷۴	موزوں خواجہ علی خاں دد الفقار الدولہ
۲۱	تمکین (شاید) صلاح الدین	۴۸	؟ خواجہ برہان الدین	۷۵	مہر محمد شاگر
۲۲	ثاقب شہاب الدین	۴۹	عارف -	۷۶	؟ عبد الرسول
۲۳	جرات میر سید علی	۵۰	عزیز شاہ عزیز اللہ	۷۷	ولی محمد ولی
۲۴	حزین میر محمد باقر	۵۱	فاقل سینا رام	۷۸	ہدایت ہدایت اللہ
۲۵	(تخلص مٹ گیا) شہاب الدین	۵۲	عزالت سید عبدالولی	۷۹	یقین انعام اللہ خاں
۲۶	حشمت سید محترم علی خاں	۵۳	؟ جعفر خاں	۸۰	؟ مصطفیٰ خاں
۲۷	حاتم محمد حاتم	۵۴	فاقل نور محمد	۸۱	یکر عبد الوہاب

مست افزا

مصنف | ابوالحسن - ابوالحسن کا آبائی وطن الہ آباد تھا بعد کو وہ عظیم آباد میں آباد ہو گئے تھے۔ بغرض سیر و سیاحت کچھ دنوں کلکتہ میں بھی مقیم رہے۔ ان کا اصل نام امیر الدین احمد عرف امیر لٹ تھا۔ ابوالحسن حقیقتاً ان کی کنیت ہے اور اسی تعلق سے "مست افزا" تذکرہ ابوالحسن کے نام سے مشہور ہو گیا۔

یہ تذکرہ ۱۹۳۷ء میں مکمل ہوا۔ طباعت کی نوبت اب تک نہیں آئی۔ گارسان دہلی کا بیان ہے کہ مسٹر ڈبلو ادسلی کے پاس اس کا ایک قلمی نسخہ تھا۔ غالباً وہی نسخہ اب آکسفورڈ میں ہے۔ اس تذکرے کے کسی اور نسخے کا سراغ اب تک نہیں لگا۔ یہ تذکرہ ابوالحسن نے عظیم آباد سے لکھنؤ جانے وقت عالم سفر میں لکھا تھا۔ لکھنؤ پہنچ کر اس میں ترمیم و اضافے کیے گئے اور کئی مسودے نقل ہوئے لیکن اب نایاب ہیں۔

خصوصیات | تذکرہ فارسی میں ہے اور اس میں معاصرین کے متعلق اکثر تفصیل سے بحث کی گئی ہے۔ اس جگہ ثانوی حوالہ کی بدولت اس کا ایک نمونہ دیا جا رہا ہے۔

محمد تقی میر، تخلص، مرد میدان سخن و شیر بیشہ اس فن است وجودش از اکبر آباد۔ اما قدر و قیمتش در بازار دہلی آفرود۔ مشت سخن بخدمت آرزو کردہ شاید باد سے قرابت خواہر زادگی و درو۔ سبب دعوت کہ خلقی ادست زباں و زبیاں آوراں شود باعث عیب جوئی سخن دراں در زباں شاں افتادہ ہر یکے را حوصلہ عیب جوئی ادبیم رسیدہ۔ مرزا رفیع گوید ۵

ہر ورق پر ہے میر کی اصلاح لوگ کہتے ہیں سہو کا تب ہے

تذکرہ نکات الشعر کہ تالیف ادست، دراں عجب نکتہ چینی در کلام شعرائے ریختہ نمودہ۔ ہر کرایا و نمودہ بہ تحقیر بے ادائی آوردہ و اشعار ایشاں را بے رتبہ و ناپندیدہ چیدہ ذکر کردہ۔ اگر راست بگویم سبب تالیف اس تذکرہ۔ ہم ہمیں بود کہ من بزم حاسدان عیب بین و خردہ گیراں نکتہ چیں ہر یکے کما ہی در سطر تحریر کشیدم لیکن چوں دریں غربت دیوان احدے با خود بنود کہ اتفاق انتخاب شعر بامی شود، از اشعار ایشاں انجہ یاد بود تو شتم۔ طرفہ ترک میر چوں بہت خود بہ انتخاب اشعار ناپندیدہ شعر اگماشتہ بود، طبعش بہ ہمیں مرغوب گشتہ ازیں جہت از اشعار خود ہم ہر چہ در آن تذکرہ نوشتہ اکثرے از اں بے رتبہ و ناپندیدہ است۔ در دیوانش بہتر ازیں اشعار بہ نظر فقیر آید ۵

۱۰ تاریخ ادب ہندوستانی از گارسان دہلی۔

۲۰ بحوالہ - میر حیات اور شاعری - از ڈاکٹر خواجہ احمد فاروقی۔

گلشنِ سخن

مصنف | میرزا کاظم مخاطب بہ مردان علی خاں مبتلا لکھنؤی محمد علی خاں بہادر کے بیٹے تھے۔ دیباچے کی صراحت کے مطابق۔ مبتلا لکھنؤی ۲۰ سال کی عمر میں ایک فارسی دیوان اور اس شعر کا ایک تذکرہ۔ گلدستہ معانی مرتب کر چکے تھے۔ حسین قلی خاں مولف نشتر عشق نے اس فارسی تذکرہ کا تاریخی نام "نظم معانی" بتایا ہے۔ "نظم معانی" سے سال تصنیف ۱۱۸۸ھ برآمد ہوتا ہے۔ مولانا امتیاز علی خاں عرشی نے اسی کو بنیاد بنا کر، مبتلا کا سن پیدائش ۱۱۸۸ھ کے لگ بھگ متعین کیا ہے اور "گلشنِ سخن" کی تالیف کے وقت ان کی عمر ۵۳ سال بتائی ہے یہ محمد قدرت اللہ قدرت گویا مولف تناسخ الافکار کا بیان ہے کہ مبتلا کی وفات بارہویں صدی ہجری کے اواخر میں ہوئی ہے۔ اردو شعر کے بعض تذکروں میں بھی مبتلا کا ذکر ملتا ہے۔ شیفتہ لکھتے ہیں کہ:-

"مبتلا تخلص اسمش مرزا کاظم بیگ المخاطب بہ پیش گاہ دنیہ الممالک بہ مردان علی خاں صلس شہید مقدس دوسے در لکھنؤ از بہاں خانہ عدم بہ شہرستان وجود بر سیدہ، بند گانش بہ احترام زلیتہ اند، گویند کہ مبتلا صاحب دیواں است ہم تذکرہ فراہم اور دست (گلشنِ پنجار ص ۱۶۸) اشپرنگ، شورش، عشقی اور نساخ نے بھی ان کا ذکر کیا ہے۔ نساخ کا بیان ہے کہ:-

"مبتلا تخلص مردان علی خاں خلف نواب محمد علی خاں رئیس غازی پور مقیم بنارس معاصر سودا، نواب برہان الممالک اور صندرجنگ کی سرکار میں بڑا اقتدار رکھتے تھے۔ صاحب دیوان و تذکرہ اردو و فارسی گذرا ہے (سخن شعر ص ۴۱)

بعض تذکرہ نگاروں نے مبتلا لکھنؤی اور عشق و مبتلا میرٹھی کے حالات کو گڑبڑ کر دیا ہے۔ اور بعض نے "گلشنِ سخن" کا نام "گلستانِ سخن" اور "طبقاتِ سخن" درج کیا ہے۔ مثلاً حکیم شمس اللہ قادری اپنے ایک مضمون میں لکھتے ہیں کہ:-

"گلستانِ سخن تصنیف مرزا کاظم بیگ نواب مردان علی خاں مبتلا تخلص۔ رئیس غازی پور ۱۲۴۵ھ سے قبل تالیف ہوا"

یہ بیان گارسان احمد اسپرنگ کے تذکروں سے ماخوذ ہے اور غلط معلوم ہوتا ہے۔ اسی طرح مجلس ترقی اردو لاہور سے درد کا جو دیوان شائع ہوا ہے۔ اس کے مرتب خلیل الرحمن داؤدی صاحب نے گلشنِ سخن کے مصنف کا نام شیخ غلام محی الدین عشق و مبتلا میرٹھی درج کیا ہے یہ

یہاں بھی داؤدی صاحب کو مغالطہ ہوا ہے اسلئے کہ غلام محی الدین عشق و مبتلا میرٹھی کے تذکرے کا نام گلشن سخن نہیں ہے طبقات سخن ہے چنانچہ رد کے سلسلے میں انھوں نے جو اقتباس دیا ہے وہ مبتلا میرٹھی کے تذکرہ سے نہیں بلکہ مبتلا لکھنوی کے تذکرے سے ماخوذ ہے اس لئے کہ مبتلا لکھنوی کا تذکرہ ۱۹۴۲ء میں مکمل ہوا اور شیخ غلام محی الدین عشق و مبتلا میرٹھی کا تذکرہ ۱۹۴۳ء میں مکمل کو پہنچا جیسا کہ انکے صفحات میں تفصیل سے مذکور ہے۔

گلشن سخن کے دیباچہ میں مصنف نے تذکرہ کا مادہ تاریخ یوں درج کیا ہے کہ
"آج پھولا ہے سخن کا گلشن"

عہد تصنیف و طباعت

اس سے ۱۹۴۲ء مطابق ۱۳۶۱ھ نکلتے ہیں۔ بقول مولانا عرشی چونکہ تذکرے میں جگہ جگہ یہی سن "انوں" این نیاں اور احوال کے ساتھ مذکور ہے۔ اور مولف کا دعویٰ بھی یہی ہے کہ کتاب تھوڑے عرصہ میں مکمل ہو گئی تھی اس لئے ۱۹۴۲ء ہی کو گلشن سخن کی تصنیف کا سال خیال کرنا چاہئے۔
یہ تذکرہ بھی اب تک غیر مطبوعہ ہے۔ کتابخانہ عالیہ رام پور میں اس کا ایک قلمی نسخہ ضرور محفوظ ہے۔

خصوصیات طرز قدیم کا تذکرہ ہے اور فارسی زبان میں لکھا گیا ہے اور مختصر حالات زندگی کے ساتھ منتخب کلام درج کیا گیا ہے۔ معاصر شعراء کے متعلق اس کی رائیں خاصی اہمیت رکھتی ہیں۔

اس تذکرے تک میری رسائی نہ ہو سکی، عرشی صاحب کے خط سے معلوم ہوا کہ مسعود حسین رضوی صاحب اسے مرتب کر رہے ہیں اور طبقات سخن سے مقابلہ کے بعد اسے شائع کر دیا جائے گا۔
بطور نمونہ رد کا حال ثانوی حوالے کے ذریعہ درج کیا جاتا ہے۔

"خواجہ میر درد (مرکز دائرہ اہل کمال، سید عالی مرتبت، بیٹھ گوشہ عزلت رہبر شیرستان
تفرید، سایہ کوچہ تجرید..... در خدا پرستی و تحمل مصائب و تسلیم نواب نظیر خود نہ دار
..... در شاہجہاں آباد این زما کہ سن یک ہزار و یک صد و نو و چہارم ہجری گوشہ انزو
اختیار نموده۔ پرہ یاب فیوضات لا متناہی الہی است"

۱۔ دستور الفصاحت مرتبہ مولانا امتیاز علی خاں عرشی

۲۔ دیوان درد مرتبہ خلیل الرحمن داؤدی مجلس ترقی اردو لاہور۔

امیر معاویہ و یزید
مولانا محمود عباسی کی کتاب "خلافت معاویہ و یزید پر مولانا نیاز فتحپوری کا
عالمانہ دبے لاگ تبصرہ جس میں حضرت نیاز نے مختلف دلائل و قرآن
اور اپنے موثر اسلوب سے ان تمام دلائل کو بے بنیاد ثابت کیا ہے جو اس کتاب کے مولف نے پیش کئے ہیں۔
یہ تبصرہ "جامع معتبر اور دلکش ہے۔ معاویہ و یزید کے متعلق کوئی رائے قائم کرنے کے لئے۔ اس کا مطالعہ
نہایت ضروری ہے۔
قیمت - ۶۲ پیسے

نگار پاکستان - ۳۲ گارڈن مارکیٹ کراچی ۳

طبقاتِ سخن

مصنف | شیخ غلام محی الدین عشق و مبتلا میرٹھی - مبتلا میرٹھی کا ذکر خوب چند ذکا - شیفتہ، باطن، قدرت اللہ قاسم، کریم الدین نساج، اسپرنگر، دتاسی اور دوسرے تذکرہ نگاروں نے کیا ہے۔ طبقات سخن میں بھی مصنف نے اپنے حالات کئی جگہ درج کئے ہیں۔

مبتلا کے والد شاہ نعمت اللہ، فارسی کے صاحب دیوان شاعر تھے، نعمی تخلص کرتے تھے۔ مبتلا کو افاصل عمری سے شعر گوئی کا شوق تھا اور علم صرف و نحو سے خاص دلچسپی تھی۔ مبتلا کی تصانیف میں تذکرہ کے علاوہ مثنوی بیلی مجنوںؔ اور اردو کے دو دیوان ملتے ہیں۔

عہد تصنیف و طباعت | "طبقات سخن" تذکرے کا تاریخی نام ہے۔ اس سے ۱۲۲۲ھ برآمد ہوتے ہیں۔ اس تذکرے کے تین نسخوں کا سراغ اب تک ملا ہے۔ ایک نسخہ جرمنی میں۔ دوسرا گاندھی فیض عام کالج شاہجہا پور میں اور تیسرا نسخہ دہلی میں ہے۔ ڈاکٹر محمد حسن نے شاہجہا پور کے نسخے کو بالاقساط ضروری تصریحات کے ساتھ ہماری زبان علیگڑھ میں بالاختصار شائع کر دیا ہے۔ یہ نسخہ رام سرورپ کے ہاتھ کا لکھا ہوا ہے اور آخری صفحات میں دی ہوئی تاریخ کے مطابق ۱۲۳۱ھ مطابق ۱۴ دسمبر ۱۸۱۵ء مکمل ہوا ہے۔ گویا سن تصنیف سے نو سال بعد لکھا گیا ہے۔

خصوصیات | تذکرہ فارسی زبان میں ہے۔ مصنف نے تذکرے کا پورا نام "جواہر سخن موسوم بہ" "طبقات سخن" بتایا ہے یہ بھی تصریح کر دی ہے کہ اس تذکرے کے دو طبقے ہیں۔ طبقہ اول میں ماضی و حال کے شعرا کے اردو کا تذکرہ ہے اور طبقہ دوم میں فارسی شعرا کا۔ لیکن اب تک "طبقات سخن" کے جو نسخے دستیاب ہوئے ہیں ان میں "طبقات سخن حصہ دوم" موجود نہیں ہے۔ جرمنی کے نسخے میں شاید ہو۔

تذکرہ حمد و لغت کے بعد شروع ہوتا ہے۔ دریاچہ میں شاعری کی اہمیت اور اس کی ابتدا کے بارے میں روشنی ڈالی گئی ہے۔ خسرو کو ہندی غزل کا موجد قرار دیا گیا ہے اور دلی کو گجراتی بتایا ہے۔

شعرا کا حال ردیف وار درج ہے اور شاہ عالم آفتاب کے ذکر سے اصل تذکرہ شروع ہوتا ہے۔ بقول ڈاکٹر محمد حسن یہ تذکرہ یوں اہمیت رکھتا ہے کہ اس میں اس زمانے کی اردو نثر کے بعض نمونے لطیفے اور خطوط کی شکل میں مل جاتے ہیں۔ دوسرے یہ کہ اس میں بعض شعرا کے مفصل حالات درج ہیں۔ تیسرے یہ کہ اس میں مصنف سے بعض دوسرے شعرا کی ملاقاتوں

۱۔ ڈاکٹر رضی الدین احمد نے نوائے ادب اکتوبر ۱۹۶۳ء میں مبتلا میرٹھی کے قصہ بیلی مجنوں کا تفصیل سے ذکر کیا ہے۔
۲۔ ملاحظہ ہو ہماری زبان ۱۵ جنوری ۱۹۶۳ء تا ۲۸ اپریل ۱۹۶۳ء۔

کا ذکر ہے، چوتھے یہ کہ بعض شعرا کے متعلق کچھ ایسی باتیں مل جاتی ہیں جو کہیں اور درج نہیں ہیں۔

۱۵ ہجری زبان علی گڑھ بابت ۱۵ جنوری ۱۹۶۰ء

فہرست شعرا

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آفتاب	۲۴	بیخود	۲۴	جاں محمد مرزا
۲	آصف اللہ	۲۵	بیجان	۲۸	جمال علی میرٹھی
۳	انجام	۲۶	بے لوا	۲۹	جوہر بریلوی
۴	اثر	۲۷	بیتاب	۵۰	جولہ سر سنگھ
۵	انشا	۲۸	باقر	۵۱	جان علی شاہ
۶	آبرو	۲۹	بخنادر سنگھ	۵۲	حیران
۷	آشنا	۳۰	بالا	۵۳	حسرت
۸	اشرف خاں دہلوی	۳۱	تصویر	۵۴	حقیقت
۹	اشرف کاندھلوی	۳۲	تلی	۵۵	حفیظ
۱۰	ادلیسی	۳۳	ترساں	۵۶	حسرت
۱۱	انتظار	۳۴	تسلیم	۵۷	حجاء
۱۲	الہی بخش کاندھلوی	۳۵	تجتر	۵۸	حکیم
۱۳	ابوالحسن	۳۶	تجلی	۵۹	حشمت
۱۴	افغان امام علی خاں	۳۷	تسکین	۶۰	حیران
۱۵	آرزو	۳۸	تقی	۶۱	حاتم
۱۶	آشفٹہ	۳۹	تنہا	۶۲	حسن
۱۷	بیگم	۴۰	تحسین	۶۳	حسین علی
۱۸	بہو بیگم	۴۱	تمکین	۶۴	حسن
۱۹	بیدار	۴۲	تاباں	۶۵	خاکسار
۲۰	بقا	۴۳	ثاقب	۶۶	خورشید علی
۲۱	بیان	۴۴	ثاقب	۶۷	خوش وقت شاداب
۲۲	بیتی	۴۵	جرات	۶۸	دلسوز
۲۳	برکت اللہ خاں	۴۶	جذب	۶۹	دردمند

۷۰	زور آور خاں	۱۰۳	فراق	نثار اللہ	۱۳۶	مخلص	آندرام
۷۱	زار	۱۰۴	فقیر	فقیر اللہ	۱۳۷	میر سجاد	
۷۲	زار	۱۰۵	فراسو		۱۳۸	ممنون	نظام الدین
۷۳	زماں	۱۰۶	قدوی		۱۳۹	منتظر	نور الاسلام
۷۴	زید العابدین	۱۰۷	فارغ	فارغ شاہ	۱۴۰	محسن	محمد محسن
۷۵	سعادت	۱۰۸	فضل علی	دانا	۱۴۱	مہربان خاں	زند
۷۶	سامان	۱۰۹	فرخ علی		۱۴۲	مبتلا	غلام محی الدین
۷۷	سوز	۱۱۰	قدت اللہ حاجی		۱۴۳	معروف	الہی بخش
۷۸	سودا	۱۱۱	قائم	قیام الدین	۱۴۴	منت	قمر الدین
۷۹	سلیمان شکوہ	۱۱۲	قاضی	محمد نعیم مرزا	۱۴۵	مجذوب	دہلوی
۸۰	سراج	۱۱۳	قاصر	بیر علی	۱۴۶	مولوی	محمد جان
۸۱	غالب	۱۱۴	قلندر بخش	آفرین	۱۴۷	مشکوہ	بریلوی
۸۲	شوکت	۱۱۵	قسمت	نواب شمس الدولہ	۱۴۸	منصف	علی خاں دہلوی
۸۳	شائق	۱۱۶	کمترین	کاشی ناتھ	۱۴۹	نیاز احمد	بریلوی
۸۴	شوق	۱۱۷	گوہری	بدایونی	۱۵۰	نعمانی	نعمت اللہ
۸۵	شاہ ولی اللہ اشتیاق	۱۱۸	گرامی		۱۵۱	نظیر اکبر آبادی	
۸۶	شرف الدین علی	۱۱۹	گھاسی		۱۵۲	ناجی	محمد شاکر
۸۷	صاحب فراں	۱۲۰	گنا بیگم		۱۵۳	نصیر خاں	کلو
۸۸	صابر شاہ	۱۲۱	میر شمس الدین		۱۵۴	نعمت اللہ	سکندر آبادی
۸۹	ضیاء	۱۲۲	مرزا علی لطف		۱۵۵	نیاز	محمد نادر خاں
۹۰	طیش	۱۲۳	محب خاں		۱۵۶	دزمیر	وزیر علی خاں
۹۱	کلیم	۱۲۴	محبت	ولی اللہ	۱۵۷	دشت	ابوالحسن
۹۲	نوا	۱۲۵	ممتاز	احسان اللہ	۱۵۸	وسعت	مستقیم خاں
۹۳	عشق	۱۲۶	مشتاق	بریلوی	۱۵۹	وفا	نول رائے
۹۴	عشق	۱۲۷	منظر	جان جاناں	۱۶۰	مسرت	وزیر علی
۹۵	عشق	۱۲۸	محنت	مرزا حسین علی	۱۶۱	ہدایت	اللہ خاں
۹۶	عشرت	۱۲۹	محشر	بدایونی	۱۶۲	باششی	میر ہاشم
۹۷	عیان	۱۳۰	محشر	لکھنوی خواجہ علی نعفی	۱۶۳	ہاتھ	مرزا محمد ہاتھ
۹۸	عمدة الملک	۱۳۱	محزون	عالم شاہ	۱۶۴	ہر سہلے	سکندر آبادی
۹۹	غلام محمد خاں	۱۳۲	محمد بخش		۱۶۵	یقین	انعام اللہ خاں
۱۰۰	غضنفر بیگ لکھنوی	۱۳۳	مشتاق	میرٹھی تاج الدین	۱۶۶	نیک رنگ	مصطفیٰ خاں
۱۰۱	عماد الملک	۱۳۴	مصطفیٰ	غلام بہدانی			
۱۰۲	فرحت	۱۳۵	مخلص	محمد حسین			

تذکرۃ الشعراء

مصنف | ابن امین اللہ طوفان -

عہد تصنیف و طباعت | ۱۳۷۶ھ مطابق ۱۸۵۲ء اور ۱۳۵۱ھ مطابق ۱۸۳۶ء کے درمیان مکمل ہوا۔
 قاضی عبدالودود صاحب کی ترتیب و تقریظ کے ساتھ ۱۹۵۴ء میں "تذکرۃ شعراء" کے عنوان سے ادارہ تحقیقات اردو پٹنہ نے اسے شائع کر دیا ہے۔
خصوصیات | تذکرہ فارسی زبان میں ہے اور عام روش کے مطابق مرتب ہوا ہے اس تذکرے کا آغاز خواجہ میر درد کے حال سے اس طور پر ہوتا ہے کہ :-

"حضرت خواجہ میر درد علیہ الرحمہ کہ از کملین زمانہ دور جمیع علوم و فنون یگانہ بود مضمون شعرش درد آلود است۔"

۱۔ اس تذکرے کی تفصیلات اور فہرست شعرا ہر چند کہ میری دسترس سے دور نہ تھی لیکن افسوس کہ ناگاہ علالت کے سبب اس تذکرے کا تذکرہ تشنہ رہ گیا۔ (فوان)

تذکرہ بے جگر

مصنف | خیراتی لعل بے جگر -

عہد تصنیف و طباعت | اس تذکرے کا صرف ایک نسخہ، انڈیا آفس لندن میں موجود ہے ہم نے اس کی مائیکروفلم حاصل کرنے کی کوشش کی لیکن کامیابی نہ ہو سکی۔ بعض تحریروں سے پتہ چلتا ہے کہ یہ تذکرہ تیرہویں صدی پجری کے ربع ثانی میں لکھا گیا ہے۔ کلب علی خاں فائق رامپوری نے آبرو کی تاریخ وفات کے سلسلے میں لکھا ہے کہ "جہاں تک میرا علم ہے اردو کا صرف ایک تذکرہ شعر ایسا ہے جس میں یہ سن دیا ہے۔ یہ خیراتی لعل بے جگر کا تذکرہ ہے۔ جو عہد اکبر ثانی کی تصنیف ہے اور جس کا واحد نسخہ لندن میں ہے۔ بے جگر نے تاریخ بھی کہی ہے "سخن را آبرو کو" اس سے پہلے محی الدین قادری نور نے بھی اس تذکرے کا حوالہ اپنی تحریروں میں دیا ہے یہ

"تذکرہ بے جگر" عہد اکبر ثانی میں لکھا گیا، اکبر ثانی ۱۵۵۶ تا ۱۵۸۵ء حکمران رہا۔ اس کا مطلب یہ ہے کہ اسی درمیان یہ تذکرہ وجود میں آیا ہے۔ اس دور میں اور کئی تذکرے مرتب ہوئے۔ جن میں -

عمدہ منتخبہ

مجموعہ الانتخاب

ریاض الفضا

مجموعہ نضر

گلشن بے خار

تاریخ ادب ہندوستانی

خصوصیت سے قابل ذکر ہیں -

خصوصیت | روش عام کے مطابق تذکرہ فارسی زبان میں ہے اور اس میں قدما سے لے کر مصنف تک کا ذکر آیا ہے۔ مختصر حالات زندگی کے بعد کلام کا انتخاب ہے۔ بطور نمونہ ولی کے حالات یہاں درج کئے جاتے ہیں۔

"در حقیقت کہ اس پیر در میدان ہندی دوا پیداں بود۔ فی واقعہ شخصے کہ آب رفتہ در جوئے ایں زبان ہندی رسا بند ہاں بود۔ چو دراشنا جلوس محمد شاہی دیواں او بہ دہلی رسید، موزوں طبعاں عالی و فکر و عالی تلاشاں ہم عصر مثل حاتم و آبرو و فغاں بہ تتبع زبانش پیر در ہم زبان شدند"

۱۔ اور نیل کالج میگزین لاہور ص ۹ بابت مئی ۱۹۶۶ء

۲۔ دکنی ادب کی تاریخ ص ۱۱

قدیم فارسی شعر کے تذکرے ایک نظر میں

نمبر شمار	نام تذکرہ	مصنف	عہد تصنیف	کیفیت
۱	باب الایاب	محمد نور الدین عوفی	۶۱۸ھ	فارسی شاعری کے آغاز سے بیکر معاصرین تک کا ذکر ہے۔ اسکی دو جلدیں ہیں
۲	مونس الاحرار	محمد نصیر بدر جاجری	۱۱۴۱ھ	مختلف اصناف کا انتخاب جس میں بعض مقدمین شعر کا ذکر بھی ہے
۳	تذکرۃ الشعراء	دولت شاہ سمرقندی	۸۹۲ھ ۶۱۸ھ	ابتدا سے معاصرین تک کا ذکر آیا ہے۔
۴	محاسن النفائس	میر علی شیر	۸۹۲ھ ۶۱۸ھ	معاصرہ شعر کا تذکرہ ہے۔
۵	لطائف نامہ	فخری ابن امیری	۹۲۶ھ ۶۱۵ھ	محاسن النفائس سے ماخوذ ہے لیکن اضافے بھی ہیں۔
۶	جواہر العجائب یا تذکرۃ النساء	" "	۹۲۶ھ ۶۱۵ھ	شاعرات کا تذکرہ ہے جس میں لکھنؤ سے شائع ہوا ہے۔
۷	تحفہ سامی	سام مرزا	۹۵۷ھ ۶۱۵ھ	دولت شاہ سمرقندی کے تذکرے سے ماخوذ ہے لیکن اضافے بھی ہیں
۸	تذکرۃ الاحباب	نثار علی بخاری	۹۷۱ھ ۶۱۵ھ	کے قریب۔ میر علی شیر کے وقت سے بیکر ۹۷۱ھ تک کے شاعروں کا ذکر ہے
۹	نفائس المآثر	علاء الدلہ قزوینی	۹۸۳ھ تا ۹۷۱ھ ۱۵۷۱ھ تا ۱۵۷۵ھ	عہد اکبری اور اس سے کچھ قبل کے شعرا کا تذکرہ ہے۔
۱۰	خلاصۃ الشعراء ونبذ الانکسار	نقی کاشی	۱۰۱۵ھ تا ۱۰۱۰ھ ۱۱۷۰ھ تا ۱۱۷۴ھ	۱۰۱۵ھ سے معاصرین تک کا ذکر ہے۔
۱۱	بزم آرائی	سید علی بن محمود حسینی	۱۰۱۵ھ	مقدمین و متاخرین کا تذکرہ ہے۔
۱۲	قرینہ گنج الہی	الہی حسین	۱۰۱۵ھ تا ۱۰۱۰ھ ۱۱۷۰ھ تا ۱۱۷۴ھ	۱۰۱۵ھ سے معاصرین تک کا ذکر ہے
۱۳	بت خانہ	محمد صوفی اور حسن بیگ	۱۰۱۵ھ تا ۱۰۱۰ھ ۱۱۷۰ھ تا ۱۱۷۴ھ	شروع سے عہد تصنیف تک کا تذکرہ ہے۔
۱۴	خیر البیان	دین بن غیاث الدین محمود	۱۰۱۵ھ تا ۱۰۱۰ھ ۱۱۷۰ھ تا ۱۱۷۴ھ	مقدمہ میں صفویوں کی تاریخ ہے اور مقدمین و متاخرین شعر کا ذکر ہے۔
۱۵	عرفات العاشقین	نقی بن معین الدین حسینی اومدی	۱۰۱۵ھ تا ۱۰۱۰ھ ۱۱۷۰ھ تا ۱۱۷۴ھ	آغاز سے معاصرین تک کا ذکر ہے
۱۶	عالم ارکے عباسی	اسکندر منشی	۱۰۲۵ھ ۱۱۷۱ھ	شاہ طہماس صفوی کے معاصرین اور بعض دوسرے شعرا کا ذکر ہے۔
۱۷	مینخانہ	عبدالنبی فخر الزمانی قزوینی	۱۰۲۵ھ تا ۱۰۲۰ھ ۱۱۷۱ھ تا ۱۱۷۴ھ	منتخب شعرا کا تذکرہ ہے۔
۱۸	مجمع الشعر اوجہا لکیر شای	قانع	۱۰۳۶ھ ۱۱۷۲ھ	جہانگیر کے مداحین کا تذکرہ ہے۔
۱۹	مینخانہ یا خیرایات	حسن بن لطف اللہ طہرانی	۱۰۳۶ھ ۱۱۷۲ھ	رومی سے لے کر عہد جہانگیری تک کے شعرا کا تذکرہ ہے۔
۲۰	رسالہ	چندر بھال برہمن	۱۰۳۶ھ ۱۱۷۲ھ	سے قبل۔ عہد اکبری سے معاصرین تک کا مختصر ذکر ہے۔
۲۱	تذکرۃ نصیر آادی	طاہر نصیر آبادی	۱۰۳۶ھ تا ۱۰۳۰ھ ۱۱۷۲ھ تا ۱۱۷۴ھ	معاصرین شعر کا تذکرہ ہے۔
۲۲	کلمات الشعراء	محمد افضل سرخوش	۱۰۳۶ھ ۱۱۷۲ھ	جہانگیر، شاہجہاں اور عالمگیری عہد تک کے شاعروں کا ذکر ہے جس میں بعض اضافے بھی ہیں
۲۳	تذکرۃ الشعراء	محمد بقا سہارنپوری	۱۰۳۶ھ ۱۱۷۲ھ	سے قبل۔ دیونے اپنی فہرست میں نام دیا ہے۔
۲۴	مرآۃ النجالی	شیر خاں لودی	۱۰۳۶ھ ۱۱۷۲ھ	ابتدا سے بیکر معاصرین تک کا ذکر ہے۔ ضمیمہ میں شاعرات کا تذکرہ بھی ہے
۲۵	ہمیشہ بہار	کشن چندر اخلاص	۱۰۳۶ھ ۱۱۷۲ھ	عہد جہانگیری سے محمد شاہ کے جلوس ۱۱۷۲ھ تک کے شعرا کا ذکر ہے
۲۶	سفینہ خوش گو	بندابن خوشگو	۱۰۳۶ھ تا ۱۰۳۰ھ ۱۱۷۲ھ تا ۱۱۷۴ھ	تین جلدوں میں آغاز سے معاصرین تک کا ذکر ہے۔
۲۷	سفینہ بے خبر	عظمت اللہ بے خبر	۱۰۳۶ھ ۱۱۷۲ھ	شروع سے معاصرین تک کا ذکر ہے
۲۸	ید بیضا	غلام علی آزاد بلگرامی	۱۰۳۶ھ ۱۱۷۲ھ	ابتدا سے عہد تالیف تک شاعروں کا ذکر ہے۔
۲۹	تذکرہ ندرت	علی فطرت ندرت	۱۰۳۶ھ ۱۱۷۲ھ	آغاز سے معاصرین تک کا ذکر ہے۔
۳۰	گلستانہ	عبدالوہاب	۱۰۳۶ھ ۱۱۷۲ھ	کعبہ عرفان کا انتخاب ہے۔
۳۱	ریاض الشعراء	علی قلی خاں داروغخانہ	۱۱۷۱ھ ۱۱۷۲ھ	ابتدا سے معاصرین تک کا ذکر ہے۔
۳۲	منتخب الشعراء	محمد علی خاں بدنگا	۱۱۷۱ھ ۱۱۷۲ھ	عام تذکرہ ہے۔ حالات مختصر۔ انتخاب کلام طویل ہے۔
۳۳	تذکرہ حسینی	میر حسین دوست سنبل	۱۱۷۱ھ ۱۱۷۲ھ	بمجاہد عرف عہد تالیف تک کے شاعروں کا ذکر ہے۔

۱۔ تذکرہ میں بعض فارسی گوشتوا ایسے بھی ہیں جو اردو کے کچھ شاعریں۔

۳۴	مجمع الغنائس	سراج الدین علی خاں آذر	۱۱۶۲-۱۱۶۳	آغاز سے معاصرین تک کا ذکر ہے
۳۵	تذکرۃ المعاصرین	شیخ علی حزیں	۱۱۶۵-۱۱۶۶	معاصر شعرا اور اہل علم کا ذکر ہے۔
۳۶	سر آزاد	غلام علی آزاد بلگرامی	۱۱۶۷-۱۱۶۸	بلگرام اور اسکے نواح سے تعلق رکھنے والے شعرا کا ذکر ہے۔ دراصل باثر الکرام کے قریب۔ اصناف سخن کے نوادر جمع کئے گئے ہیں۔
۳۷	دقائق الاشعار	عبدالوہاب دولت آبادی	۱۱۶۸-۱۱۶۹	عام شعرا کا تذکرہ ہے
۳۸	سفینۃ الشوق	ولے تن سکھرائے	۱۱۶۹-۱۱۷۰	منتخب و ممتاز شعرا کا تذکرہ ہے۔
۳۹	تذکرہ بے نظیر	عبدالوہاب	۱۱۷۰-۱۱۷۱	مقدمین تا متاخرین کا ذکر ہے۔
۴۰	بلغ معانی	نقش علی	۱۱۷۱-۱۱۷۲	بلحاظ حروف تہجی ابتدا سے معاصرین تک کا ذکر ہے۔
۴۱	سفینۃ عشرت	درگاداس	۱۱۷۲-۱۱۷۳	اہم شعرا کا تذکرہ ہے۔
۴۲	مردم دیدہ یا تحفۃ المجالس	عبدالحکیم حاکم لاہوری	۱۱۷۳-۱۱۷۴	سندھ کے فارسی شعرا کا تذکرہ ہے۔
۴۳	مقالات الشعرا	میر علی شیر قانع	۱۱۷۴-۱۱۷۵	عالمگیر اول سے بیکر عالمگیر ثانی کے عہد تک کے شاعروں کا تذکرہ ہے۔
۴۴	مقالات الشعرا	قیام الدین حیرت	۱۱۷۵-۱۱۷۶	ابتدا سے معاصرین تک کا ذکر ہے۔
۴۵	خزانۃ عامرہ	غلام علی آزاد بلگرامی	۱۱۷۶-۱۱۷۷	ابتدا سے معاصرین تک کا ذکر ہے۔
۴۶	آتش کدہ	لطف علی بیگ آذر	۱۱۷۷-۱۱۷۸	عام شعرا کا تذکرہ ہے۔
۴۷	تذکرۃ الشعرا	میر علا الدولہ اشرف علی خاں	۱۱۷۸-۱۱۷۹	برصغیر کے مسلمان شعرا اور ہندو شعرا کا الگ الگ ذکر ہے۔
۴۸	گل رعنا	پنجمی نرائن شفیق	۱۱۸۱-۱۱۸۲	عام شعرا کا تذکرہ ہے۔
۴۹	بہارستان سخن	عبدالرزاق خوانی صمصام الدولہ	۱۱۸۲-۱۱۸۳	ابتدا سے عہد محمد شاہ تک کے شاعروں کا ذکر ہے۔
۵۰	تکمیلۃ الشعرا	محمد قدرت اللہ شوق گوالیوی	۱۱۹۲-۱۱۹۳	ریاض الشعرا کا خلاصہ ہے
۵۱	لبالباب	میر علا الدولہ اشرف علی خاں	۱۱۹۳-۱۱۹۴	شیخ علی حزیں کے تذکرے کا جواب ہے۔ برصغیر کے معاصر شعرا کا ذکر ہے۔
۵۲	انیس الاحبا	موسین لعل انیس	۱۱۹۴-۱۱۹۵	۸، مثنوی نگار شاعروں کا تذکرہ ہے۔
۵۳	خلاصۃ الکلام	علی ابراہیم خاں	۱۱۹۵-۱۱۹۶	عہد محمد شاہ سے لے کر عہد شاہ عالم تک کے شاعروں کا ذکر ہے۔
۵۴	عقد ثریا	غلام بہمدانی مصحفی	۱۱۹۶-۱۱۹۷	آغاز سے معاصرین تک کا ذکر ہے۔
۵۵	صحف ابراہیم	علی ابراہیم خاں	۱۲۰۵-۱۲۰۶	آغاز سے معاصرین تک ۳۲۷۸ شاعروں کا تذکرہ ہے۔
۵۶	خلاصۃ الافکار	ابوطالب تبریزی	۱۲۰۵-۱۲۰۶	شروع سے عہد تصنیف تک کے ۳۱۴۸ شاعروں کا ذکر ہے۔
۵۷	مخزن الغرائب	علی احمد خاں خادم سندیلو	۱۲۱۸-۱۲۱۹	برصغیر کے ۱۱۷۳ اور ۱۲۱۹ء کے درمیانی شعرا کا ذکر ہے۔
۵۸	سفینۃ ہندی	بھگوان داس ہندی	۱۲۱۹-۱۲۲۰	آغاز سے عہد تصنیف تک کا ذکر ہے۔
۵۹	تحفۃ الشعرا	سلطان محمد صفوی طلوعی	۱۲۲۳-۱۲۲۴	دو جلدوں میں عام شعرا کا ضخیم تذکرہ ہے۔
۶۰	نشر عشق	حسین قلی خاں عشق	۱۲۲۳-۱۲۲۴	کے بعد۔ اس کا ماخذ الغرائب ہے۔
۶۱	کاتب	محمد علی صفوی	۱۲۲۴-۱۲۲۵	فتح علی شاہ قاجار کے مداحین کا ذکر ہے۔
۶۲	زینت المذبح	محمد صادق مردوری	۱۲۲۴-۱۲۲۵	معاصرین کا تذکرہ ہے۔
۶۳	تذکرہ احمد اختر	احمد اختر	۱۲۲۴-۱۲۲۵	بنارس اور کلکتہ کے شعرا کا ذکر ہے۔
۶۴	ریاض الوفاق	ذوالفقار علی مست	۱۲۲۴-۱۲۲۵	معاصرین کا ذکر ہے۔
۶۵	تذکرہ دل کشا	علی اکبر شیرازی	۱۲۲۴-۱۲۲۵	فتح علی شاہ قاجار کے معاصر شعرا کا تذکرہ ہے
۶۶	سفینۃ المجدود	محمود مرزا	۱۲۲۴-۱۲۲۵	برصغیر کے متاخرین شعرا کا ذکر ہے۔
۶۷	تذکرہ قادسی	غلام بہمدانی مصحفی	۱۲۲۴-۱۲۲۵	فتح علی شاہ قاجار کے خاندان کے ۴۸ شاعروں کا تذکرہ ہے۔
۶۸	گلشن محمود	محمود مرزا	۱۲۲۴-۱۲۲۵	عموماً فتح علی شاہ قاجار کے عہد کے شعرا شامل ہیں۔
۶۹	انجمن قاقان	محمد فاضل	۱۲۲۴-۱۲۲۵	دولت شاہ کے تذکرے سے ماخوذ ہے مجمع الفعلا کا ماخذ ہے۔ برٹش میوزیم میں اسکا
۷۰	تذکرہ درویش نوا	آر دیش نوا	تقریباً ۱۲۵۰ء	شعرا کے کرناٹک کا تذکرہ ہے۔
۷۱	گلستان کرناٹک	غلام علی رائق	۱۲۵۰ء	

۴۲	نگارستان طابا	عبدالرزاق	فتح علی شاہ قاجار کے عہد کے شاعرین کا تذکرہ ہے۔
۴۳	تذکرہ محمد شاہی	بہمن مرزا	قدیم شعرا سے لیکر معاصرین تک کا ذکر ہے۔
۴۴	انیس العاشقین	رتن سنگھ زخمی لکھنوی	نصیر الدین حیدر بادشاہ کے عہد سے تعلق رکھتا ہے۔
۴۵	مصطفیٰ خراب	احمد ہلاکو قاجار	عہد فتح علی شاہ قاجار کے مختلف زبانوں کے شاعروں کا تذکرہ ہے۔
۴۶	معراج النجیل	وزیر علی عزتی عظیم آبادی	۲۰۵ شعرا کا تذکرہ ہے۔
۴۷	تلک الافکار	محمد قدرت اللہ	عام تذکرہ ہے۔
۴۸	صبح وطن	محمد غوث خاں اعظم	کرناٹک کے فارسی شعرا کا تذکرہ ہے۔
۴۹	مدائح المعقودہ	محمد علی بہار	کے قریب - متوخر کے مداحین کا ذکر ہے۔
۵۰	لغزہ عندلیب	محمد رضا بن ابوالقاسم	ابتداء سے معاصرین تک کا ذکر ہے۔
۵۱	نوبہار	رفیع الدین قندھاری	۵۷ قدیم و جدید شعرا کا ذکر ہے۔
۵۲	معدن الجواہر	محمد ہدی داصف	شعرا کے کرناٹک کا تذکرہ ہے۔
۵۳	اشارات نبیش	سید مرتضیٰ بتیش	کے قریب - مداح کے ۶۸ شعرا کا تذکرہ ہے۔
۵۴	گلزار عظم	نواب محمد غوث خاں	معدن الجواہر کے جواب میں لکھا گیا ہے۔
۵۵	حدیقہ امام اللہی	مرزا عبداللہ محمد آقارونی	کردستان کے شعرا کا ذکر ہے۔
۵۶	گنج شائیکان	محمد طاہر شعری	شاہان قاجار کے درباری شعرا کا تذکرہ ہے۔
۵۷	مجمع الفصحا	رضا قلی خاں ہدایت	شروع سے معاصرین تک کا ذکر دو جلدوں میں ہے۔
۵۸	شمع انجن	نواب محمد صدیق حسن	عام شعرا کا تذکرہ ہے بلحاظ حروف ابجد شعرا کا ذکر آیا ہے۔
۵۹	نگارستان سخن	نور الحسن بن صدیق حسن	شمع انجن کا تتمہ ہے صرف معاصرین کا ذکر ہے۔
۶۰	صبح گلشن	علی حسن خاں بن صدیق حسن	شمع انجن اور نگارستان سخن کا تتمہ ہے۔
۶۱	روز روشن	محمد مظفر حسین صبا گیلوی	شمع انجن نگارستان اور صبح گلشن کا تتمہ ہے۔
۶۲	گلشن ناز	درگا پرشاد نادر	شاعرات کا تذکرہ ہے۔
۶۳	اختر تلباں یا ماہ درخش	ابوالقاسم محترم	چند شاعرات کا تذکرہ ہے۔
۶۴	نورتن	شرف الدین احمد خاں	چار مثنوی گو دو غزل گو اور تین قصیدہ گو شعرا کا تذکرہ ہے۔
۶۵	ہفت آسمان	احمد علی بنگالی	مثنوی گو شعرا کا تذکرہ ہے۔
۶۶	تذکرہ شعرائے قاینات	ضیاء الدین قانی	۳۵ شاعرین کا ذکر آیا ہے۔
۶۷	آفتاب عالم تاب	قاضی محمد صادق	ریوکی فہرست میں ہے۔
۶۸	شام غریباں	پچھی نرائن شفیق	ایران سے برصغیر گئے ۱۷ شاعرین کا تذکرہ ہے۔
۶۹	مجمع الفضل	ملا بلاتی قسمی	عہد اکبری کے شعرا کا ذکر ہے۔
۷۰	حیات الشعرا	محمد علی خاں متین کشمیری	عہد بہادر شاہ سے عہد محمد شاہ تک کے شعرا کا تذکرہ ہے۔
۷۱	تذکرہ ناظم تبریزی	محمد صادق تبریزی	خزانہ عامرہ و نگارستان سے پہلے لکھا گیا منتخب شعرا کا مختصر سا تذکرہ ہے۔
۷۲	تذکرۃ الاشعار	بابا شاہ	فہرست اودھ ۱۲۵۵ میں اس کا ذکر آیا ہے۔
۷۳	تذکرہ شاعرات	نامعلوم	خواتین شعرا کا تذکرہ ہے۔
۷۴	روضۃ السلاطین	نامعلوم	شاعر سلاطین و امرا کا تذکرہ ہے۔
۷۵	صبح وطن	محمد غوث خاں اعظم	کرناٹک کے فارسی شعرا کا تذکرہ ہے۔
۷۶	مجمع الفصحا	رضا قلی خاں ہدایت	شروع سے معاصرین تک کا تذکرہ ہے دو جلدوں میں ہے۔
۷۷	ریاض العارفین	رضا قلی خاں ہدایت	مجمع الفصحا کا تکمیل ہے۔ اس میں صرف صدیقی شعرا کا تذکرہ ہے۔
۷۸	آسمان سخن	لطف اللہ	کے درمیان - تذکرہ دولت شاہ کا خلاصہ ہے۔

۱۔ پنجاب یونیورسٹی لائبریری میں ناقص قلمی نسخہ موجود ہے۔

قدیم فارسی شعرا کے بعض دوسرے نام

نمبر شمار	نام کتاب	مصنف	عہد تصنیف	کیفیت
۱	چهار مقالہ	نظامی عروضی ہمدانی	۵۵۱ھ	ایک مقالہ میں شعرا کا ذکر ہے۔
۲	راحت الصدور و آیتہ الرسول	نجم الدین محمد لیسری علیہ السلام	۵۹۹ھ	مداحین آل سلجوق کا ذکر ہے۔
۳	حبیب السیر	امیر غیاث الدین اخوند	۹۳۵ھ	سلاطین اسلامیہ کا ذکر ہے آخر میں شعرا کا تذکرہ بھی ہے۔
۴	ہفت اقلیم	امین رازی	۱۰۰۳ھ	تاریخ و جغرافیہ کے مسائل پر کتاب ہے لیکن فارسی شعرا کا ذکر بھی ہے
۵	طبقات اکبری	ملا نظام الدین بخشی	۱۰۰۳ھ ۱۵۲۹ء	سلاطین دہلی کی تاریخ ہے۔ آخر میں شعرا کا ذکر ہے۔
۶	آئین اکبر	ابوالفضل	۱۰۰۴ھ ۱۵۶۴ء	اکبر نامہ کی تیسری جلد ہے اور اس میں عہد اکبری کے شعرا کا ذکر آیا ہے
۷	مجالس المؤمنین	نور الدین المرعشی	۱۰۹۳ھ ۱۶۰۵ء	شیعی مشاہیر کا ذکر ہے شعرا کا ذکر آخر میں ہے۔
۸	طبقات شاہجہانی	محمد صادق	۱۰۲۶ھ ۱۶۳۶ء	مشاہیر کا تذکرہ ہے جس میں تیموری دور کے شاعروں کا ذکر آیا ہے
۹	مراۃ العالم	محمد بقا	قبل ۱۰۶۹ھ ۱۶۶۹ء	تاریخی کتاب ہے اس کے آخر میں شاعروں کا ذکر بھی ہے۔
۱۰	جامع مفیدی	محمد مفید	۱۰۹۲ھ ۱۶۶۹ء	یزد کے بعض شعرا کا ذکر آیا ہے۔
۱۱	مراۃ جہاں نما	محمد بقا	قبل ۱۰۹۲ھ ۱۶۸۳ء	تنگ کے بعض شعرا کا ذکر ہے۔
۱۲	حدیقتہ الصفا	یوسف علی	۱۱۶۳-۶۴ھ ۱۷۵۵ء	تاریخ سے اعداد اس کے آخر میں شعرا کا ذکر بھی آیا ہے۔
۱۳	بہارستان	مولانا جامی	۱۱۳۵ھ قبل	ساتویں باب میں ۲۸ شاعروں کا ذکر ہے۔
۱۴	ناثر رحیمی	عبدالباقی	۱۰۲۵ھ	ایک باب میں عبدالرحیم خانخانا کے مداحین کا ذکر ہے۔
۱۵	منتخب التواریخ	محمد یوسف	۱۰۳۶ھ	عہد شاہجہانی کی تاریخ کی ہے اسکی فصل پنجم میں شعرا کا ذکر ہے۔
۱۶	صبح صادق	محمد صادق	۱۰۴۸ھ	مشاہیر کے سلسلے میں بعض شعرا کے نام بھی مذکور ہیں
۱۷	شاہد صادق	محمد صادق	۱۰۵۶ھ	”صبح صادق“ کا ایک حصہ ہے اس میں بھی بعض شعرا کے نام آئے ہیں۔
۱۸	تاریخ محمد شاہی عہد نادر الزمانی	خوشحال چند	۱۱۵۹ھ	عہد محمد شاہی کے حالات ہیں۔ اس کے دو باب میں ۲۵۸ متقدمین متاخرین شعرا کا
۱۹	مراۃ آفتاب نما	عبدالرحمن حیات شاہ مازنی	۱۲۱۹ھ	یہ تاریخ و جغرافیہ سے متعلق ہے اس میں بعض فارسی شعرا کا ذکر آیا ہے۔
۲۰	زینت التواریخ	محمد رضا تبریزی و عبدالکریم	۱۲۲۶ھ	اس میں عربی فارسی کے بعض شاعروں کا تذکرہ بھی شامل ہے۔
۲۱	تاریخ گزیدہ	حماد قزوینی	۱۲۳۰ھ	باب پنجم میں شعرا کے علم کا بھی ذکر ہے۔

ان ماخذوں میں بعض ایسے فارسی شعرا ہیں جو ریختہ میں بھی کہتے ہیں۔

۲۲	بابر نامہ	شہنشاہ بابر	۱۹۳۶ء تا ۱۹۳۷ء	اس میں چند معاصرین شعرا کا ذکر بھی ہے۔
۲۳	نجات الانس	مولانا جامی	۸۸۲ھ	آخر میں پندرہ صوفی شعرا کے حالات ہیں
۲۴	لطائف الطوائف	صوفی الدین علی بن حسین کاشانی	مطبوعہ ۱۳۱۳ھ	بانیہم میں شعرائے عجم کا تذکرہ بھی آگیا ہے۔
۲۵	طبقات اکبری	ملا نظام الدین احمد بخشی	۱۰۰۲ھ	عہد اکبری کے شعرا کا ذکر بھی آیا ہے۔
۲۶	بادشاہ نامہ	علامہ دارش	۱۰۶۹ھ کے قریب	عہد شاہجہانی کے درباری شعرا کا ذکر بھی ہے۔
۲۷	تحفۃ الکرام	علی شیر قانع	۱۱۸۱ھ	عام تاریخ ہے۔ شعرا کے حالات بھی خصوصیت سے درج کئے گئے ہیں
۲۸	عمل صالح یا شاہجہان نامہ	محمد صالح	۱۰۷۰ھ	بطور ضمیمہ شاہجہان کے درباری شاعروں کا ذکر ہے۔
۲۹	برہان الفتوح	محمد علی نیشاپوری	۱۱۲۸ھ	تاریخ ہے۔ اس کے سواہیس باب میں شعرا کا ذکر بھی ہے۔
۳۰	جام جہاں نما	منظفر حسین اورنگ آبادی	۱۱۸۰ھ	تیسرے باب میں عہد اکبری تک کے شاعروں کا ذکر ہے۔
۳۱	واقعات کشمیر	ملا محمد اعظم	۱۱۵۹ھ	کشمیر کے شعرا کا ذکر بھی آیا ہے۔
۳۲	صحائف شریف	محمد عسکری بلگرامی	۱۲۳۱ھ	بعض شعرا کا بھی ذکر ہے۔
۳۳	تحفۃ العالم	سید عبداللطیف شوستری	۱۲۱۶ھ	معاصر شعرا کا ذکر بھی مصنف نے کیا ہے اگرچہ یہ بلکہ شواہد کا تذکرہ ہے
۳۴	مفصل التواریخ	طامس ولیم بیل	۱۲۶۲ھ	شعرا کے عجم کو سن وفات کے لحاظ سے مرتب کیا ہے۔
۳۵	لب السیر	ابوطالب تبریزی	۱۲۰۸ھ	مختصر تاریخ ہے تیسرے حصہ میں مشاہیر شعرا کا ذکر ہے۔
۳۶	یادگار بہادری	رائے بہادر سنگھ	۱۲۲۹ھ	تیسرے حصہ کے چھٹے باب میں شعرا کے فارسی کا تذکرہ بھی ہے
۳۷	ریاض الفردوس	محمد حسین شاہجہانپوری	مطبوعہ ۱۸۸۶ء	اس علمی ادبی کتاب میں - - - - - عنایتاً شعرا کا ذکر بھی آیا ہے۔
۳۸	تکملہ روضۃ الصفا	مرزا رضا قلی خاں	بعہد ناصر الدین شاہ	اس میں ہر بادشاہ کے عہد کے شاعروں کا ذکر بھی ہے۔
۳۹	منتظم ناصری	حکیم محمد حسن	مطبوعہ ۱۲۹۶ھ	واقعات عام کی تاریخ ہے جو سلطان ناصر الدین شاہ کے حکم سے تین جلدوں میں مرتب کی گئی ہے اس میں شعرا کے عجم کا ذکر آیا ہے۔
۴۰	محبوب الاسباب فی التعریف للکتب الکتاب	مرزا محمد عبدالقادر	مطبوعہ ۱۳۱۳ھ	تصنیفات کے ذکر میں دو شعرا کے حالات درج کئے گئے ہیں
۴۱	آدیماق مغول	مرزا فرحت شیرازی	۱۳۱۸ھ	چنگیز خاں سے لیکر زمانہ تصنیف تک کی تاریخ ہے اور ہر بادشاہ کے عہد کے شاعروں کا ذکر بھی
۴۲	آثار عجم	شاہ محمد حمزہ مابہودی تونی	۱۱۹۸ھ	آثار قدیمہ پر کتاب ہے۔ شیراز کے فارسی شعرا کا ذکر بھی ہے۔
۴۳	فصل الکلمات	عبدالقادر خان غلین امروہوی	۱۱۹۸ھ	۱۱۶۶ھ کے بعد - - - - - فقہی اور تاریخی دادی معلومات کا ذخیرہ ہے کتاب دو جلدوں میں ہے اس میں بعض فارسی اور اردو شعرا کا ذکر بھی آیا ہے۔ کتب خانہ رامپور اور خانقاہ دارہ شریف میں اس کے نسخے موجود ہیں۔
۴۴	روزنامہ (قلمی)	سید ولی اللہ فرخ آبادی	۱۲۶۵ھ	۱۲۵۴ھ کے قریب - - - - - خود لکھنے سے لکھی ہے بعض شعرا و علما کا ذکر آیا ہے۔
۴۵	تاریخ فرخ آباد (قلمی)	حکیم وحید اللہ بدایونی	۱۲۶۵ھ	۱۲۶۵ھ کے قریب - - - - - بعض علما و شعرا کا ذکر آیا ہے
۴۶	مختصر سیرت دستار (مطبوعہ)	غشی خادم علی سندیلوی	۱۲۶۵ھ	برصغیر کے بعض شعرا کا تذکرہ بھی ہے۔
۴۷	تاریخ جدیدیہ	سید صدیق حسن خاں	۱۲۶۵ھ	دنیا کے اہم و عجیب واقعات و اشخاص کا ذکر ہے بعض شعرا بھی تذکرہ ہوئے ہیں
۴۸	تقصار جیو دلاوار	در کا پر شاد مرندیلوی	۱۲۹۶ھ کے قریب	بعض صوفی شعرا کا ذکر بھی آیا ہے۔
۴۹	داستان اودھ		۱۳۰۵ھ	شاہاں اودھ کے ذکر میں اس عہد کے بعض مشہور شعرا کا ذکر آیا ہے